This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 8101.74

Harvard College Library.

FROM THE

BRIGHT LEGACY.

Descendants of Henry Bright, jr., who died at Watertown, Mass., in 1686, are entitled to hold scholarships in Harvard College, established in 1880 under the will of

JONATHAN BROWN BRIGHT

of Waltham, Mass., with one half the income of this Legacy. Such descendants failing, other persons are eligible to the scholarships. The will requires that this announcement shall be made in every book added to the Library under its provisions.

Received 7 April 1897

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KNJIGA CXXVII.

RAZREDI FILOLOGIJSKO-HISTORIJSKI I FILOSOFIJSKO-JURIDIČKI.

XLV.

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA U ZAGREBU

U ZAGREBU 1896.

KNJIŽARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE).

Digitized by Google

Slav 8101.74
~~Slav 130.1~~

~~(III. 27)~~

HARVARD COLLEGE
JUL. 7 1897
LIBRARY.
Bright fund.

Dionička tiskara u Zagrebu.

Digitized by Google

SADRŽAJ.

	Strana
Državni rizničari republike dubrovačke. Od dra. K. Vojnovića.	1—101
O Gundulićevim „Suzama sina razmetnoga“. Od dra. M. Šrepela.	102—140
Kondicional u hrvatskom jeziku. Od dra. A. Musića. . .	141—209
Wundtov metafizički sustav. Od dra. A. Bauera. . . .	210—248

Digitized by Google

Digitized by Google

Državni rizničari republike Dubrovačke.

Čitano u sjednici filosofijsko-juridičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 17. studenoga 1894.

PRAVI ČLAN DR. KOSTA VOJNOVIĆ.

Uvod.

Netom sam se latio, da nacrtam državno ustrojstvo republike Dubrovačke, oko mi je zapelo na ustanovu državnijeh rizničara *(Tesorieri di S. Maria Maggiore)*, jer vigjah pod svojijem očima u Dubrovniku blagodatne ostatke njihova djelovanja u onijem mnogijem zakladama, odregjenijem najplemenitijem kršćanskijem i čovjekoljubnijem svrhama, kojijem upravlja dubrovačka *Opera Pija*, te obećah još tadar opširno se njom baviti. Evo me sad na posao, da slijedim popuniti sliku organizma ove još jedine tvorbe u slavenskom svijetu, koja je znala hiljadu godina postignuti i uživati trostruko blago slobode, kulture i bogastva. Tadar jedva sam naslućivao, koji važni činbenik u državnom ustrojstvu postadoše rizničari, i koliko na njihovijem plećima počivaše financijska uprava, u čijem vještom organizmu ležaše jedan od moćnijeh stožera republike. Obilati izvori, što sam ih našao i proučio, otkriše mi ovu stranicu još nepoznatu njezina ustrojstva, što sada objelodanjujem. Jezgru ove ustanove Dubrovnik oponaša iz slobodnijeh talijanskijeh municipija, prilagodivši je svojijem prilikama, i drži, da niko bolje ne će znati i htjeti upravljati državnijem novcem, nego tko svijesno i mudro upravlja siromaškijem. Skromni sabirači i djelitelji milostinja u malome gradu, dočim postepeno umnažaju siromaško blago, povlače u svoje područje i državno, te znadu do pada republike iznalaziti vrela potrebama ubogih i skupnovlade. Dapače rek bi da nema nego jedne riznice sa dva odjela, u jednome od kojijeh pohranjen je novac siromaški, a u drugome državni, a rizničari izmjenice posižu u jedan, kad drugi oskudijeva. Ovo nam

Digitized by Google

otkriva razlog onijem ustrajnijem naporima dubrovačke vlade, kojijem je odvraćala utjecaj tadar općeniti duhovne oblasti u upravljanje pobožnijeh zaklada, napućujući svoje poklisare u Rimu, da zaklinju Svetu Stolicu, ne dirati u tu žicu, jer da od samostalnog upravljanja blagijeh djela visi sam opstanak republike. I zbilja, kako su novac i darovi, poslije diplomatičke vještine, bili najsigurnije sredstvo, kojijem su se suzbijale pogiblji, prijeteće od Otomanske sile u Carigradu i u susjednijem turskijem pokrajinama, tako je red bio, kad bi državna sredstva oskudijevala, utećí se siromaškoj riznici, te kod nje posudjivati novac, potrebiti za namirenje podanka Sultanu i za omekšanje njegovijeh vezira i paša. I Rim zatvori oba oka, poznavajući, što vrijedijaše Dubrovnik kao zaštitnik kršćanstva na balkanskom poluotoku, i kako sve blago, koje bi pošlo na utvrdu njegova položaja na istoku, bijaše prava zadužbina na spas vjere i naobrazbe na bližnjem istoku. Ovo povjerenje bijaše opravdano. Rizničari skrupoloznom savijesti posudjivali su od pobožnijeh zaklada za prijeke državne potrebe, te bi se država iz svakojakijeh škripaca znala vaditi, a da se ne bi okrnulo blago siromakâ niti za dlaku. Dapače, kako ćemo vigjeti, gledali bi ga oni umnožiti štednjom, vještom upravom i državnom potporom, koju su znali lako naći imajući u svojijem rukama sve niti financijske uprave.

A vrelo kršćanske ljubavi neprekidno je teklo i unosilo u riznicu blaga božjega, potaknuto od zapovijedi one vjere, koja se potvrgjiva jedino milosrdnijem djelima, i od sjajnijeh primjera, koji dolažahu Dubrovniku od njegovijeh dodira sa zapadnom civilizacijom. Služivaše mu kao izgled Rim, s kojijem općaše, gdje svakojake biljke ljubavi za patnike i stradaoce u najgustijem tminama srednjega vijeka bijahu procvale, gdje XII. stoljeća bi ustrojen za otkup robova Trinitarski red, koji od svoga utemeljenja oslobodi gotovo milijun sužanja, žrtvovavši za slobodu ljucku devet hiljada mučenika, gdje XIII. vijeka bi potvrdjen red Gospe od milosrdja, čiji članovi bi se zavjetovali svojom slobodom otkupljivati robove, odakle su one zaklade za istu svrhu osnovane u slobodnijem italijanskijem municipijima, pak i u Dubrovniku, koje u našoj razpravi opisujemo i dokumentiramo. Poticaše ga i primjer njegove takmice Venecije, gdje od XII. vijeka (1189.) nahodimo bolnicu za gubave, koji su imali jedno stoljeće kasnije i u Dubrovniku na Pločama zaklonište blizu crkvice Sv. Lazara kako u Mlecima, gdje se diže XIII. vijeka bolnica za ženske (1268.—1275.), kako u Dubrovniku

Digitized by Google

ona na Pustjerni osnovana g. 1543. po Marinu Gučetiću, gdje napokon XV. vijeka (1476.—1478.) otvara se *Isukrstova bolnica* za stare uboge mornare, kako u Dubrovniku g. 1540. *Domus Christi, Kristov dom,* za muške bolesnike. Te kako na polju državnoga ustrojstva i humanistične naobrazbe Dubrovnik se ugledavao u zapad (a gdje bi bio našo boljega uzora?), tako i u one ustanove humanitarne, koje su najljepšijem i najsigurnijiem biljegom kulture, brez kojijeh sva ova nije ništa drugo nego kozar (umjetno zlato), koji za kratko šušti i bliješti. Vigjet ćemo, koje svakojake oblike je duh kršćanske ljubavi za nesretnike primio u Dubrovniku, te ćemo se osvjedočiti, da još pred pet vijekova taj duh je izjednačivao sve stališe, i uzimao pod svoje zakrilje najnižega, a to pod žezlom čisto aristokratske vladavine. A i to poslije vjere bijaše plod slobode, koja, ragjajući ljubav za otačbinu, silazi do zadnjega gragjanina, da ga podigne od bijede i nevolje, pod zaštitom koje slobode imućni veselo ostavljaju od svoga bića, kad se tvrdo nadaju da ga neće tugjinac posvojiti. A na toj neoskvrnutoj stranici povijesnice Dubrovnika vigjet ćemo pomiješana plemenitom takmom imena vlasteoskijeh i gragjanskijeh obitelji, združenijeh kako u književnom i u ekonomijskom, tako i u dobrotvornom radu za procvat domovine.

A dočim su rizničari državni bili glava i ruka koja upravljaše, umnažaše i razdjeljivaše blago po naraštajima nagomilano za svakovrsne pobožne i čovjekoljubne svrhe, — usporedice su do pada republike nadzirali i kupili sve državne prihode, osnivali posebne zaklade, da zadovolje različitijem državnijem zadatcima, naplodjivali javni i privatni novac ulagajući ga u glasovite financijske zavode talijanske i bečke, te napokon produljivali zadnje dane republike stvarajući joj novaca, kad ju je počeo tudjinac haračiti kličući: *„ou la bourse ou la vie“.*

Svega toga je nestalo; nestalo slobode i nezavisnosti, književne slave i bogastva, te bismo rekli s nedavno umrlom Pucićevom vladikom, da *„u Dubrovniku nijesu ostale nego čiope“* (osebujne lastavice koje se vraćaju u proljeće, da posjete još stojeće gracke zidine), kad ne bi *Blago Djelo (Opera Pija)* čuvalo još ostatke onog siromaškog blaga, što tugjinac, zadavivši Dubrovnik, nije imao vremena posve ugrabiti, hvala kojijem dosta se nevoljâ naroda ublažuje, a Svevišnji čuva grad od konačne prijeteće mu propasti.

U Gružu kod Dubrovnika, 26. Septembra 1894.

*

Digitized by Google

Kratice.

P.} S. M. M. = Procuratori } di Santa Maria Maggiore
T.} Tesorieri }

O. P. = Opera Pija.
B. D. = Blago Djelo.
Stat. = Statut (Dubrovački).
Ref. = Reformationes.
L. V. = Liber Viridis.
L. C. ch. = Liber Croceus chartae.
L. R. = Liber Rogatorum.
P. S. = Parti del Senato (Odluke Senata).
S. C. = Senatus Consultus (Odluka Senata).
S. M. C. = Specchio del Maggior Consiglio.
R. g. = Registro generale.
M. V. = Malo Vijeće.
V. V. = Veliko Vijeće.
L. F. = Libro della fondazione ed istituti dell' amministrazione dell' Opere Pie.
L. A. M. = Libro Antiche Memorie 1781.
L. A. M. N. = Libro Antiche Memoriae Nuovo 1782.
S. A. O. P. = Stari Arkiv Opere Pije.
Br. . . . K. S. A. = Broj . . . Kataloga Staroga Arkiva (Opere Pije).
D. D. A. = Dubrovački Državni Arkiv.
D. Chr. = Bônica Domus Christi.
Dub. Duk. ili D. D. = Dubrovački Dukat.
D. R. Ducati Ragusei.
Ipp. ili *perp.* = Ipperpera.

Vrijednost starijeh dubrovačkijeh novaca.

Po naredbi Dalmatinske Vlade od 13. Decembra 1816. stari dubrovački novci bili su izjednačeni s tadanjijem austrijskijem kako slijedi:

Dubrovački Dukat = Kreutzer 31 C. M. = 54 n. i 25 st. A. V.
Ipperpera ili perpera = Kreutzer 9 C. M. = 15 n. i 75 st. A. V.
½ perpere = Kreutzer 4½ C. M. = 7 n. i 87 st. A. V.
Grošet = grossetto = Kreutzer ¾ C. M. = 1 n. i 31 st. A. V.
100 Dubr. Dukata fior. 51 Kreutzer 40 C. M. = f. 54 „ 25. A. V.

Digitized by Google

I.

Postanak i ustrojstvo državnijeh Rizničarâ.

Rizničare Gospe Velike *(Tesorieri di S. Maria Maggiore)* uz Punomoćnike G. V. *(Procuratori di S. Maria Maggiore)* nalazimo jur ustrojene u Dubrovačkom Statutu od g. 1272. (Lib. I. cap. 3.) Kad su prvom nastali, ne zna se. Lukarić pripovijeda, da u staro vrijeme bijaše običaj predlagati dva *Kamerlenga*, koji su stajali nad državnom blagajnom (erario), te bi dijelili po naredbi vladajućijeh gospodara novce putem doznaka stvorenijeh u Malome Vijeću i potpisanijeh od tajnika. Ali kad u gradu biše uvedene *reforme,* nastade rizničarska služba, koja se s početka bavila sakupljivanjem novaca za siromahe.[1] Bira jedne i druge Veliko Vijeće onako, kako se biraju suci i malovijećnici, naime većinom glasova i balotažom (Stat. Lib. I. cap. 3).[2] S početka bila su Rizničara samo *dva*, ali, dogodivši se često da bi se udaljili od Dubrovnika, a medjutijem poslovi su se bili umnožili, zakonom od 20. Novembra 1333. uzraste im broj na *tri,* koji su imali riješavati poslove većinom glasova, a kad bi se jedan od njih udaljio od grada preko megjâ propisanijeh po Statutu, odmah bi mu se imao izabrati zamjenik, tako da nijesu mogli nigda uredovati u manjem broju od trojice.[3]

Po Statutu, toliko oni, koliko Punomoćnici G. V. imali su biti izabrani *za sav život* (Stat. Lib. I. c. 3), ali ovaj teret pokazao se nesnosljiv, kad bi znatno raširen rizničarski djelokrug, te služba bi prevelikijem skokom ograničena zakonom od 10. Jula 1500. na tri godine, vrijeme prekratko za stečenje potrebita znanja, produljeno slijedećijem zakonom od 17. Maja 1512. na pet, i tako ostade. Mogli su biti poslije dvije godine odmora opet izabrani. *(Liber Croceus, chartae* 123, 155 — citiran po L. F.).[4]

Bdilo se revno, da ne ostane izpražnjeno rizničarsko mjesto, te, nakon minuća službe, knezu i Malome Vijeću bi pod globom naregjeno zakonom od 15. Marta 1456., da imadu sazvat jedan put na nedjelju, a kasnijim zakonom od 25. Februara 1499. svako 15 dana Veliko Vijeće za novi izbor, što imaše ovo obaviti takogjer pod globom, i to sve dok ne bi uslijedio izbor. Iz prvog od navedenijeh zakona moglo bi se zaključiti, da od *tri* bagajnika*, koji su za ono vrijeme bili ustanovljeni, samo *dva* bi odstupila od službe,

* Upotrebljavam izmjenice riječi *„blagajnik“* i *„rizničar“*, *„punomoćnik“* i *„prokurator“* G. V., da opetovanje jedne te iste riječi ne dosadi.

Digitized by Google

a treći bi ostao da nastavi tradicije znanja i službene prakse. *(Lib. Viridis, cap. 469, lib. Croc. ch. 120).*[5] Ako poslije dva sastanka Velikoga Vijeća ne bi se pokrila blagajnička mjesta, Knez i Malo Vijeće imali su tražiti od Vel. Vijeća dozvolu, da imenuju *mjesečne podrizničare (Vicethesaurieri mensuali)*, koji bi vršili istu službu do novog izbora *(Lib. Vir. ibid.)*. Za slučaj pak zaprijeke kojega rizničara, imao ga je zamijeniti Malovijećnik izvučen srećom, jer nije ih smjelo biti manje od tri kod upravljanja, kad bi se primao i razdjeljivao novac (Lib. Vir. ibid.). O polovici XVIII. vijeka nema više podrizničara, te Malovijećnici zamjenjuju još neizabrane blagajnike *(Ex Libro Rogatorum* — Odluka od 26. Maja 1762.).[6]

Teški teret blagajničke službe činjaše, da su se tražile prilike i isprike za odklon njezin. Tome se stalo na put još zakonom od 9. Februara 1414., kojijem bi naregjeno, da u interesu službe i same države niko ne smije odbiti blagajničko mjesto, niti zadržati kakvu službu punomoćnika *ad vitam*, nego se sasvijem posvetiti rizničarskom poslu. (Lib. Vir. cap. 142).[7] S druge strane blagajnici su bili oslobodjeni svijeh ostalijeh državnijeh služba izim kneževske, malovijećničke, senatske i poslaničke *(L. C. Zakon od 25. Februara 1449. ch. 120.* Ib. Zak. od 17. Maja 1512. ch. 155. — L. F.). Nije mogo biti izabran rizničarem, ko je bio u takome rodbinskome svezu sa svojijem drugom, ili s punomoćnikom Gospe Velike, usljed kojega bi morao ostaviti Veliko Vijeće (L. C. Zak. od 27. Januara 1556.).[8]

Rizničari, čija se služba s početka ograničavala na podjeljivanje milostinja megju siromake, uredovali su jedan put na nedjelju, u subotu, a za slučaj zaprijeke u prvi neometni dan slijedeće sedmice. Dok kod ostalijeh uredovnika, počamši od kneza, knjiga druga štatuta propisuje formulu zakletve, što se polaže jedanput na početku službe, koja redovito jednu godinu traje, svaki knez pri nastupu jednomjesečne svoje službe prima rizničare na zakletvu. *(L. V. cap. 137. Zakon od 28. Oktobra 1413., citiran u L. F.).*

Kad se u polovici XVI. vijeka rizničarsko područje raširi usljed čestijeh zadužbinâ, ostavljenijeh za različite dobrotvorne i bogoljubne svrhe, a medju ostalijem za otkup robova, česa radi blagajnički imetak jako se umnoži, — zakonom od 29. Jula 1560. biše ustrojena u pripomoć blagajnika tri nadglednika *(sopraintendenti)* (Ex L. C. ad ch. 222). Poslije sedam godina ova služba bi ukinuta, te mjesto nje pridodana još dva blagajnika, koji su s ostalom tro-

Digitized by Google

jicom uredovali za pet godina dana. *(Ibid. zakon od 26. Octobra 1567. po Zamanjinome rukopisu).*[9]

Ni ovako umnoženi blagajnici nijesu mogli odoljeti upravi rastućijeh zakupninâ *(affictus)*, potječućijeh od ostavljenijeh zapisa, te Senat dne 23. Junia 1599. odredi tri posebna činovnika, kojijem bi povjereno utjerivanje zakasnjelih obroka do svote od 20.000 ipperpera (sadanjih 3150 fior. A. V.) uz izvanrednu nagradu.[10]

Blagajnici nijesu imali stalne plate, nego postotak na utjeranijem prihodima, a to do početka XV. vijeka od 5%, a kasnije, kada su se silno bili umnožili dohodci, od 2½%, čijem bijahu potaknuti na revnovanje *(L. V. Cap. 190 — Zak. od 23. Februara 1425., i od 25. Febr. 1499. — L. F.).*

Nikakva druga ustrojena činovnika ne nalazimo u Riznici (Tesoreria), sasvijem da je ured bio odavna preuzeo upravljanje svega državnog novca, do god. 1768., kad biše stopra uredjena dva mjesta pomagača *(Coadjutori in Tesoreria)* uz platu od 50 godišnjijeh zlatnijeh dukata svakomu, a slijedeće godine 1769. dva pitomca, (sada bismo ih zvali pisare), uz godišnju platu svakomu od 10 zlatnijeh dukata, a imali su biti na ruku i Punomoćnicima G. V.[11]

U isto doba protegla se i na pomagače stroga zabrana, propisana još svim činovnicima od g. 1748., primiti dobru ruku pod prijetnjom gubitka službe *(Ex L. R. Naredbe od 9. Januara 1748. [L. F.] i od 23. Aprila 1768. — [P. S.]).*[12]

II.

Razvitak vlastitoga područja.

U okviru ovako čednog i jednostavnog ustrojstva rizničarske službe, nutrnji organizam malo po malo se razvio i zahvatio sve to šire i zamašitije područje, te blagajnici G. V. od prostijeh dijelitelja milostinja postadoše čuvarima, izvršiteljima i upraviteljima zadužbinâ dobrotvornijeh oporučitelja, a usljed pouzdanja, koje njihovo poštenje i vještina znadoše nadahnuti u državu, svršiše usriedotočiti u riznicu sve javne prihode, te biti na neki način, kako bi se sada reklo, *ministrima državnoga blaga (ministri del pubblico tesoro).*

U prvu polovicu XIV. vijeka blagajnici su izjednačeni s javnijem činovnicima, a navlastito s punomoćnicima G. V., koji su tada daleko višu vlast od njih imali, te su ovlašteni sudbeno tražiti i utjeravati sve što bi oporučitelji ostavili za pobožne svrhe.[13]

Digitized by Google

Kad pako god. 1348. kuga posjeti grad, te učini pravo pokolje žiteljstva, zaraživši mnoštvo vlastele i čeljadi svakojaka stališa, tako da oporuke nijesu se mogle praviti po zakonskijem propisima, — da se predusretu slične nezgode, bi stvoren g. 1354. zakon, po kojemu ne samo testamenti napravljeni za vrijeme kuge, nego u opće sve pismene oporuke, koje bi se predale blagajnicima G. V., da ih uvrste u posebni *registar (quaterni)*, stekle bi bez drugijeh formalnosti vrijednost, kako da su u zakonskoj formi napravljene.[14]

Ali nije bilo dosta olakotiti gragjanima sastavljanje testamenata, trebalo je stvoriti organ, koji bi obezbijedio njihovo točno izvršivanje, gledom osobito što nije bilo oporuke, gdje tot po propisu zakona, tot po slobodnoj volji oporučitelja nije bilo pobožnijeh zapisa. U slučaju dakle da se ne bi oporučitelj služio pravom koje imagjaše po Statutu (Lib. IV., c. 24) imenovati svoga *epitropa*, (izvršitelja oporuke), ili bi ovoga nestalo bud s kojih uzroka, blagajnici G. V. postali bi usljed zakona od godine 1441. epitropi *ex lege*, te nijedna bratovština niti korporacija nije mogla na to biti pozvana pod ništetnosti dotične oporuke.[15]

Ovijem prostijem sredstvom bi moguće skupiti u jedno, te povjeriti najpouzdanijiem rukama sve blago privatnijeh zadužbina, i tako bi udaren temelj velebnoj zgradi pobožnijeh djela, koja je imala preživljeti samu republiku.

Prva vrela, iz kojijeh je počelo utjecati u blagajničku skrinju dobrijeh djela, bila su, po starodavnoj predaji, tako zvani *livelli*, kojijem bi oporučitelj opteretio nekretnine ostavljene svojijem nasljednicima.[16] Ovijem i sličnijem daćama rizničari nijesu upravljali u vlastitoj režiji, nego bi ih dali po zakonu od 28. Oktobra 1413. u zakup na tri godine.[17] S toga vidimo gdje s početka XV. vijeka zakoni idu za tijem, da osiguraju blagajnicima točnu uplatu zakupnine, a zakupnicima točno podavanje prihoda od strane baštinika, upotrijebivši proti jednijem i drugijem prisilna sredstva *kazni četvrtine** i civilnog zatvora, i povukavši na odgovornost ne samo blagajnike, nego istoga kneza putem čuvara pravde *(Provveditori)* za svaku nemarnost u opsluživanju svojih dužnosti. Najvažniji su u tom pogledu zakoni od 23. Februara i 28. Jula 1425. (L. V. cap. 190,

* *„Kazan četvrtine“ — la pena del quarto* — bijaše civilna pedepsa radi zakasnjivanja kod uplate duga, kako su sada odocnjele kamate, te je sastojala u uplati četvrtoga dijela onoga, što se imalo u stanoviti rok platiti. Ali, kako je pedepsa bila preveć stroga, lasno bi dužnik isprosio od Senata oprost.

Digitized by Google

198),[18] od 23. Oktobra 1461. (L. C. ch. 4.)[19], i kasnije od 28. Maja 1548. (L. C. ch. 203)[20], od 9. Januara 1703., i od 7. Januara 1714. (Ex L. B. — L. F.).[21]

Kad bi blagajnici bili prisiljeni prodati kakvu nekretninu radi izvršivanja legata, imali su to učiniti polag zakona od 28. Oktobra 1413. na dražbu, u jednu godinu od kad je bila ona došla u njihove ruke, a kupci imali su položiti prije oglašenja dražbene prodaje *(ante bannitionem)* cijenu u općinsku blagajnu, bilo u Dubrovačkijem grošima, bilo u zlatnijem dukatima, drugovačije prvi koji bi ih prijavio mogao je uz istu cijenu i uvjete kupiti na dražbi nekretninu. Je li minula godina brez prodaje, blagajnici nijesu je mogli više prodati, nego bi pala dužnost prodaje na kneza i M. V.[22]

Razvitak zavoda i mnoštvo pobožnijeh zapisa zahtijevaše bolji red kod zabilježavanja, utjerivanja i isvršivanja legata, čemu bi provigjeno zakonom od 23. Februara 1590. stvorenijem po V. V. Veleviječnik, *ad hoc* izabran, zabilježit će u posebnu knjigu sve pobožne zapise, istraživši, nabasa li na bilješku da je isvršen, da li to odgovara istini, a unaprijed sve oporuke će se pobilježiti od blagajničkog tajnika kroz osam dana od oglašenja, a zapisi u dotičnu knjigu pod prijetnjom gubitka službe.

Kad budu zabilježeni od Veleviječnika svi izostali zapisi, biti će pozvani nasljednici, da ih uplate s kamatama od 5% na godinu u stanovito vrijeme, a pošto je ovo minulo, kamate rastu na 10%, te poslje istečenja drugog roka, blagajnici imadu prodati toliko dobra, koliko treba za izvršivanje legata, a kupci dobara, prije novog zakona prodanijeh, kojijem su blagajnici prijavili zapis, imadu ga isplatiti za mjesec dana pod kazan četvrtine. Ne smiju od sada unaprijed blagajnici kod prodaje dobara, zapisom opterećenijeh, prenositi na druga dobra teret legata.

Takogjer od tada unaprijed nasljednici imadu izvršiti zapise u šest mjeseca od proglašenja oporuke, drugačije će blagajnici prisiliti *epitrope* shodnijem pedepsama, a kad ne bi to prudilo, dati će prodati koliko treba od pokojnikovijeh dobara, a utjerani novac upotrijebiti na izvršivanje zapisa.[23]

Odgovaralo je crkovnoj politici Dubrovnika napram Rimu, koju smo rasvijetliti na drugom mjestu (Rad J. A. Knj. CXXI.), da nijedan oprost, nijedna promjena legata nijesu se smjeli isprositi od Svete Stolice brez privole Senata. U tu svrhu valjalo je po Senatokonsultu od 30. Aprila 1626. prije svega da budu saslušane stranke, koje su

Digitized by Google

imale pod zakletvom braniti prava, o kojijem se radilo, podnesavši dotičnu oporuku. Polučivši milost od Rima, imale su stranke predati Malome Vijeću *memoriale* o dobivenom otpustu, koji brez izvršivanja gornjijeh uvjeta imao se smatrati ništetnim[24].

U tom pogledu postupalo se jako strogo, te S. C. od godine 1780. naredi blagajnicima, da prijave Senatu svakoga, koji bi brez njegove privole dobio od Rima oprost, a zabranjeno bješe svakome Magistratu izvršiti ga brez te privole.[25]

Strogi propisi izdani za utjerivanje i izvršivanje pobožnijeh zapisa, mnoštvo zaostataka, i mjere preduzete za njihovu isplatu, jur nam dokazuju, da je znala malaksati revnost blagajnika u upravljanju, i da se osjetila potreba računovodstvene organizacije.

Još na koncu XV. vijeka bijaše naregjeno računaru *(Ragionato)* Riznice voditi knjigu prihoda i razhoda, da tako svaka strana može imati pregled dugovanja i imanja (del dare e avere). A kako su Rizničari upravljali pobožnijem imetkom različitijeh korporacija, dužnost im je bila voditi posebni račun za svaku. Napose pak imao se držati račun tako zvanijeh *„male ablati"*, vrsti zadužbine, koja nam dokazuje, da je tadanja duševnost bila došla do stupnja, kakva nije poslije nigda postigla. Jer mnogi oporučitelji, promislivši, da su mogli lasno za svoga života, pokraj najbolje pomnje najčistije namjere, vrijegjati pravicu u imovinskijem odnošajima, ostavili bi blagajnicima neku svoticu kao naknadu za krivo učinjeno, da je upotrijebe za kakvo dobro djelo, ili da je predadu državi kao zastupnici svijeh gragjana, izmedju kojijeh imao se naći i onaj, komu je valjda oporučitelj krivo učinio.[26]

Ali ovi propisi, i oni kasniji od XVI. vijeka, koje gore navedosmo o zabilježavanju oporuka, a napose svijeh pobožnijeh zapisa, ne doprinesoše mnogo računarskom redu, jer se držalo, da ovaj mogu zamijeniti stroga duševnost upravitelja i *bona fides* dužnika.

Veliki potres od god. 1667. donese gubitak važnijeh ispravâ i knjigâ, te umnoži nered tako, da vidimo u drugoj polovici XVIII. vijeka valjanoga tajnika blagajne ***Marka Mili Boškovića***, gdje pri uvodu knjige, kojom uspostavi red u računarskoj upravi, žali, da njegovi pretšasnici (pošto se vidi da sami rizničari malo su se bavili ovom stranom uredovanja) drugijem poslom zabavljeni, nijesu mogli ispitivati stare oporuke, niti ih usporegjivati s glavnicam ostavljenijem za pobožne svrhe, niti sastaviti bud koji razbroj (bilanac), tako da mnoge glavnice nijesu bile nigda zabilježene, a mnogi prihodi onijeh, koje su opstojale, nijesu bili razdijeljeni, ili bijahu obraćeni

Digitized by Google

na druge svrhe, tako da neki zapisi ne bi se vršili, nego bi im se iznos upotrijebio protiv volji oporučitelja.[27]

Sve to i napredak računovodstva prouzročiše g. 1768. prvu za Rizničare i Punomoćnike G. V. zamašitu reformu kod vodjenja računa, koja bijaše postala nužna, odkad su Rizničari, kako će se dalje vidjeti, bili postali čuvari, a često upravitelji svijeh grana državnijeh prihoda. Latio se Senat, kojemu se ima pohvaliti reforma, najjednostavnijega sredstva, koje služi temeljem svakomu točnome vodjenju računa, narediviši da za svako posebno vrelo državnog prihoda, kako n. pr. za Tribut Suzerenu, za mrnaricu, za konsulate, za lučke pristojbe, za siromake itd. ima se držati *knjiga prihoda i rashoda (un libro d'un semplice dare e avere),* u koju su ovlašteni bilježiti stavke sami Rizničari pravovaljano skupljeni *(in Banco pieno)* u prisutnosti jednoga Punomoćnika G. V., a knjiga se ima čuvati pod ključem Blagajnika.

Glede pak *Blagijeh Djela* ustanovljene su dvije istovjetne knjižice, u kojijem se imaju od sele unaprijed upisivati Oktobra svake godine svi prihodi što se imadu za buduću godinu utjerati, kao najamnine i zakupnine, kamate uzajmljenijeh novaca, liveli, dohodci glavnica u inozemstvo uloženijeh. Jedan istisak te knjige ostaje zatvoren u skrinji, drugi je predan blagajničkom tajniku, te kako dodje koji dužnik zavoda za uplatu, tajnik će kod dotične stavke na njegovo umirenje zabilježiti u knjigu riječ „platio" *(con scrivere questa parola di più pagò)*, a to isto će učiniti blagajnici na svojoj knjizi, kad budu primili od tajnika dotičnu svotu, tako da nije moguće, te bi ko imao platiti dva puta dug, niti da bi se mogla kakva zabuna ili varka potkrasti[28]. Takvijeh knjiga ne nagjosmo žalibože u arkivu *za sva blaga djela*, nego mnoštvo za oporuke pojedinijeh dobrotvoraca pod talijanskijem imenom *vacchetta* ili *libro entrate,* ili *„ristretto"*[29].

Mnogo kasnije, kad se približavalo vrijeme pada republike (1793.), Senat naregjuje Blagajnicima, da imadu iznijeti preda nj proračun svijeh javnijeh prihoda, a napose onijeh blagijeh djela,[30] a stopra g. 1794. naregjuje se svim blagajnicima javnijeh skrinja *(a tutti i ministri delle Casse publiche)*, da imadu vaditi za svaku nedjelju dana dnevnik *(un strapazzo* ili kako bi se sad reklo *giornale di cassa)*, u koji se imadu bilježiti sve stavke prihoda i rashoda one sedmice *(tutte le partite si del dare che dell' avere, di quella settimana)*, a svaka stavka da imade biti potpisana od jednog činovnika dotične blagajne, tako da brez toga potpisa ne smije se nijedan

Digitized by Google

potrošak učiniti, a na svrhu sedmice većina činovnika svake blagajne ima pregledati dnevnik, te, nagje li ga u redu, potpisati ga, brez česa ne može se učiniti bud koji novi trošak.[31] Blagajnici i Punomoćnici G. V. nijesu čekali taj propis za vogjenje blagajničkog dnevnika, jer ga nagjosmo za same Rizničare od 1. Junija 1776. do 31. Decembra 1809., a za Rizničare i Punomoćnike G. V. od 1. Junija 1776. do 15. Julija 1813., odakle crpismo zanimivijeh podataka.[32]

Jedna od reforma uvedenijeh po Blagajnicima g. 1783. pri upravljanju kućâ, zgragjenijeh zajedno s nekoliko dućana po naredbi Senata i usljed otpusta Rimske Stolice poslije trešnje od god. 1667. novcem izvagjenijem iz prodaje glavnica, uloženijeh po raznijem korporacijama i zavodima u Napuljske zakupnine *(arrendamenti di Napoli)*[33], bi povišenje najamnine, svedene do tada na sasvijem niski iznos, pošto svi troškovi popravljanja padali su na lokatora, dočim nasuprot sve najamnine privatnijeh kuća bile su se u gradu podvostručile.

Da dovedu u sklad interese zavoda s onijem vlastele, kojijem su se iznajmljivale kuće, uvedoše neku vrst osebujne najamne vjekovječne pogodbe *(locazione perpetua)*, na korist svijeh najmoprimaca *(affittuarii)* i njihovijeh muškijeh potomaka, a kad bi ovijeh nestalo, i na korist ženskijeh, koje bi bile zadnji ogranak familije. Po ovakoj pogodbi, koja vlada i danas odnošajima izmedju Blagog Djela i konduktora glede istijeh kuća (samo što poslije izumrća vlasteoskijeh obitelji svi razredi puka mogu ih uzeti u najam), konduktori sami imadu obaviti na svoj trošak sve popravke na kući, ali ne smijedu nikomu prodati je, ili je u obće otugjivati, da pače niti podnajmiti. Samo posljednji potomak familije brez muške i ženske djece može ostaviti kuću braći ili djeci braće pokojnog prvoga konduktora, a kad ne bi na taj način raspoložio kućom, ova *ex lege* prelazi na mušku lozu braće, naime na najstarijega brata, koji ne bi imao svoje vlastite kuće. Je li se utrnula obitelj, kuća sa svijem poboljšicama ima biti povraćena Rizničarima na raspoloženje.

U ostalome ovezijem je prepušteno ustanoviti najamninu kuće napram okolnostima i tražnji *(siano tenuti affittarla secondo li tempi e le ricerche)*, a najamnina ima se platiti koncem Decembra pod kazan četvrtine na korist Blagog Djela, čija je kuća.[34]

Pošto Žugjeli nijesu mogli biti tada vlasnici kućâ, te bi im vlada iznajmljivala zgrade za bogomolje i stanovanje u posebnom odsjeku

Digitized by Google

grada, koji se sada zove *Ghetto*. bi naregjeno, da će im se povisiti jako niska najamnina od 136 zlatnijeh dukata što su plaćali, kako bude odredio Senat. a ovaj podigne je na 160. z. d. odlukom od 8. Jula 1783. Već prije (g. 1753.) bijaše stavljeno na znanje Riznićarima, da Žugjeli ne smiju niti na svoje troškove povećati kuće *u Ghettu (fare giunte o accrescimenti di fabbriche alle case del Ghetto)*, a glede popravaka Riznićari mogu dati samo krov na javne novce prečiniti. Poslije god. 1783., pod dojmom franceskijeh novotarija, bijaše im dozvoljeno steći nekretnina, ali pod konac g. 1799. zabranjene su im daljne stečevine u Državi, i zapovjegjeno, da nijedan Žudio ne smije imati više od jedne kuće, a kad bi ih imao, neka ih Riznićari prodaju a izvadjenu cijenu neka izruče vlasniku.[35]

Kasnijiem S. C. od 14. Decembra 1784. bi ograničena vlast Riznićara glede iznajmljivanja takijeh kuća, i propisano, da imade prednost ona vlasteoska familija, koja ne bi imala vlastite kuće, a u ostalome da se ima raspisivati dvomjesečni natjecaj, te je iznajmljivati uz cijenu primjerenu okolnostima *(al prezzo congruo secondo le circostanze dei tempi)*.[36]

Iste godine 1784. bi ustanovljeno po senatu, da Riznićari i Punomoćnici G. V. mogu uložiti novce u nekretnine uz kamate od 4%, a uz 3% kad bi se imala graditi kuća, vazda davajući prednost vlastelinu.[37]

Obična skrinja, u kojoj bi se hranili novci i važne isprave Riznićara i Punomoćnika G. V, dapače i države, ležala je u dragocjenom moćniku prvostolne crkve Gospe Velike, od koje jedni i drugi su primili naslov. Bilo je šest ključa, od kojijeh tri bi držali Riznićari, a tri Punomoćnici, a nije se moglo ništa dignuti ili metnuti u skrinju, ako nijesu bila prisutna dva Riznićara i dva Punomoćnika, te kad ih se toliko ne bi našlo u Dubrovniku. imali su ih nadomjestiti knez i jedan malovijećnik.[38]

Ali neku svotu, koju su imali blagajnici držati na raspoloženje vlade za kakvu nenadnu potrebu, imali su položiti u škrinju, gdje bi kovnica stavljala svoje blago[39], a kod prodaje nekretnina, na molbu riznićarâ, cijena što bi se unaprijed položila za sigurnost *(radio)*, imala se sahraniti do konačne prodaje po knezu i Malom Vijeću u kancelarijsku ručnu blagajnu.[40]

Digitized by Google

III.

Zadužbine i zaklade od XV.—XIX. vijeka.

Do XIV. vijeka ne imamo podataka o pobožnijem zapisima, kojijem su upravljali Rizničari G. V. Stopra od oporukâ onoga i slijedećega stoljeća po njima zabilježenijeh mogu se razabrati zadužbine ostavljene u razne kršćanske svrhe. A da se baš XIV. stoljeća djelatnost njihova počela življe kretati, možemo suditi po tome, što je broj Rizničarâ povišen na tri zakonom od 20. Novembra 1333. Imamo pak dokaz u zakonu od 26. Julija 1560., da o polovici XVI. vijeka tako su se bili umnožili pobožni zapisi, da ona tri Rizničara ne mogoše odoljeti poslima, te im biše nadodana tri preglednika, koje kasnije zamijeniše još dva Rizničara.

Prvo po vremenu vrelo rizničarskijeh prihoda biše, kako opazismo, daće *(livelli)*, nametnute po oporučiteljima nekretninam ostavljenijem baštinicima, koje daće stvoriše tako zvanu zajedničku zakladu *(Borsa comune)*, od koje ima samo ostataka, pokle trešnja od godine 1667. donese gubitak mnogijeh oporuka, sruši ili zamrsi dobra, na koja su bile naslonjene.

Sedamnaesti vijek, prem da je vijek velike katastrofe, obiluje zadužbinama, kako nijedan drugi. U istoj godini trešnje zabilježena su dva pobožna zapisa, šest godina poslije četiri, a do konca onoga stoljeća, već kako se dizao grad, polet kršćanske ljubavi diže se uspored, te se sedamnaest novijeh zaklada stvara. U XVIII. vijeku blagotvorna rijeka preuzela prijašnji tečaj, te vrijeme blizu pada republike obiluje veledušnijem primjerima vlasteoske i gragjanske ruke. U opisu, kojega se laćamo, mjerilo će nam biti konac XVIII. vijeka na temelju najsigurnijeh vrela, što nam pruža stari arkiv Opere Pije.[41]

Crkve.

Crkve su bile predmetom različitijeh zadužbina od starodavno doba, i ne spominjući malenog zapisa Prvostolnoj Crkvi, Gospi od Danača i štitniku grada Sv. Vlahu, a kasnije Gospi od Milosrgja, što je morao svaki gragjanin po zakonu ostaviti. U tome bila je vlada prednjačila primjerom, kad, zapremivši Primorje g. 1399., a Konavlje g. 1419. i 1427., pokloni Bogu deseti dio teritorija *(Bastie)*, povjerivši ga upravljanju Blagajnika G. V., da mu prihod uloži na zgragjenje franovačkog samostana i crkve.[42] Posebnici slijediše

Digitized by Google

izgled, te na razne načine dogjoše u pomoć crkvama i bogoštovju u opće, gdje naredivši da se zgrade crkve i kapelice, gdje da se misije drže u svrhu katekizacije i kršćanske naobrazbe puka, gdje da se priskoči obilnijem misama u pomoć svećenicima, dodijeljenijem pojedinijem crkvama i kapelama,[43] ili da se obskrbi dušoskrbnik za vrijeme kuge.[44] Pripomoglo bi se crkvama neizbrojnijem zadužbinam u ono vrijeme žive vjere naregjenijem u formi misâ, nadovezanijeh Prvostoljnoj crkvi, Sv. Vlahu, ostalijem crkvama i kapelama u gradu i na ladanju, duhovnijem redovima, osobito Maloj braći, jedanput samo franovcima Jakinskijem po Ivanu Vida Gučetića, a jedan put Dominikancima u Beču na pokoj duši poslanika republike Luca Pucića, tamo preminula, po naredbi njegovijeh kćeri. *(L. A. M. N. passim.)*

Dubrovnik bijaše posrijed istoka posadio kršćanskijeh i trgovačkijeh naselbina, kamo bi prvostolna matica slala svećenike za dušobrižništvo. Isticale su se XVII. vijeka na putu k Carigradu bugarska Sofija i srpski Novi Pazar. Ivan i Luka Pasarevići odregjuju na početku onoga vijeka glavnicu za uzdržavanje crkve dubrovačke u Sofiji (g. 1601.), a Trojan Milovac, da se napravi ograda okolo Sofijskoga groblja Dubrovčana (1642.).[45]

Dumanjske zaklade.

Dumanjstvo bilo je preotelo u ono vrijeme velik mah. U gradu je bilo do velike trešnje osam manastira ženskijeh, koji su spadali u benediktinski i u franovački red, gdje bi našle, više puta ne svojevoljno, zaklonište kćeri vlasteoskijeh obitelji, koje bi tijem prištedile prćije na korist muškijeh potomaka, pozvanijeh naslijediti s imetkom i vlast u državi. Ali mnoštvo samostanâ s jedne strane bilo je zaprijekom strogome zaptu, s druge uzrokom jako slabom ekonomijskom stanju mnogijeh dumana. Ovomu priskočiše u pomoć zaklade (ima ih 14 u svemu) bolesnijem i siromašnijem dumnama u opće (četiri zaklade), a vlasteoskijem napose *(monache gentildonne povere)*.[46]

Zadužbine fratarske.

Provigjajući svojijem dušama oltarskijem posvetilištem, oporučitelji bi došli u isto vrijeme u pomoć i muškijem duhovnijem redovima. Najpopularniji bijaše franovački *(Mala braća)*, te njemu ponajviše bi ostavljeno svakojakijeh zapisa, kojijem su Malobraćani za dugo

Digitized by Google

vrijeme sami upravljali, dok se g. 1784. odlučiše povjeriti Blagajnicima G. V. upravljanje, da pod zaštitom države dodju brže i sigurnije do svojijeh prihoda.[47] Dominikanci, koji sačinjavahu aristokratički red, u koji najviše bi se vlastela upisivala, bili su daleko manje dionici zadužbina naroda, a najmanje benediktinci, kojijem, poslije prvobitnog cvata i usljed brzog pada, ne pogjoše u susret niti pouzdanje vlade niti naroda. Jesusovcima, koji posljednji dogjoše, zabavljenijem naukom, ne ostavljaju se zadužbine. Ali za to, osim potpore što primahu od vlade, bili su stekli glavnicâ, po njima uloženijeh u razne talijanske novčane zavode, koje poslije ukinuća reda dodjoše u državne ruke, samo što prihodima glavnoga u Rimu biše opskrbljivani posvjetovnjačeni Jesusovci članovi, koji su se bili našli u Dubrovniku. Skolopi preuzeše s njihovijem kolegijem i nekretna dobra, te dobiše naukovnu potporu.[48]

Uboške zaklade.

Na siromake, koje su imali Blagajnici *ex officio* podupirati, a to samo domaće osim ubogarâ hodočasnikâ, putnikâ i pribjegâ iz poganskijeh ruku, makar bili tugjinci,[49] razlila se sva rijeka kršćanskoga milosrgja, i to na različite načine. Prije svega priteklo bi im se u pomoć *milostinjom,* i to kroz *sto i sedam* zaklada, svijem razredima pučanstva i svakoj vrsti uboštva na korist. Tu nalazimo devet zaklada za vlasteoske uboge familije, četiri za siromake gragjanskijeh bratovština Antonina i Lazarina, trideset i dvije za bolesne uboge grada i predgragja, petnaest za prosjake, trinaest za sramežljive, četrnaest za siromake u bolnicama. *Frano Nika Sorgočevića* ostavlja potporu za dvaest ubogarâ u vrijeme velike nedjelje, — *Vlaho Frana Gradića i Màra Nika Sorgočevića* za sivu odjeću siromaka. Veliki gragjanin *Miho Pracat* ostavlja u isto vrijeme svoje bogato biće republici, koja će ga upotrijebiti, da se podigne grad iz ruševine poslije velikog potresa, i milostinju ubogima Kalamote i Šipana. Još zna ovo blago sušiti dosta suza nevoljnicima u Dubrovniku.[50]

Zaklade za udaju i za regjenje djevojčicâ.

Sve do konca prošloga vijeka, a i za početka istječućega, žena nije si mogla obezbijediti mirni i zadovoljni bitak, navlastito ako je spadala u bolje stališe, nego udajom ili ulazkom u samostan. Odatle nastojanje kod svijeh katoličkijeh naroda još od srednjega

Digitized by Google

vijeka, da se ustanove zaklade za jedno i drugo. Ovaj način doći u pomoć siromaškijem djevojčicama sviju stališa imao je biti u Dubrovniku već star u polovici XV. vijeka, kad vidimo, gdje knjiga Zelena nosi zakon od 15. Marta 1456., po kojemu se prepušta blagajnicima, da dijele potpore ubogijem plemkinjama po svojoj slobodnoj svijesti *kako su činili u prošlosti,* ali neka imade prednost, koja će se prva udati.

I zbilja vidimo kroz tri stoljeća do konca XVIII. vijeka trideset i tri zaklade za udatbu ili za regjenje dumana, — jer gotovo vazda ove dvije cijeli idu uspored — na korist djevojčicâ svijeh stališa. Ima ih pet za vladike, toliko za gragjanke bratovštinâ Antoninâ i Lazarinâ, četrnaest za udatbu ubogijeh djevojaka u opće, osam za one nižega stališa, jedna zaklada za sirotice Lopudske.[51]

Kadikad bi blagajnici ostavili tragove svoga službovanja ustanovljivajući prištednjama zakladu za kakvu novu svrhu, iliti povećavajući opstojeću. Tako blagajnici G. V. *Vlaho Stjepana Tudisia i Sabo Luke Pucića* g. 1758. ustrojiše zakladnu glavnicu, što bi s vremenom imala iznositi dobitak godišnjijeh 6000 Dubr. Dukata, koji su imali biti obraćeni za $^4/_8$ na korist plemićkijeh djevojčica za njihovu udaju ili za regjenje u dumne, $^2/_8$ za gragjanske bratovštine Sv. Antuna i Sv. Lazara na jednake djelove, a $^2/_8$ za udaju djevojčica nižega stališa *(Zitelle del terzo ceto).* Tako bi uveden u gragjanske blagodati *prosti puk*, dosada od njih isključen. Senat malo dana poslije ovlasti blagajnike, da, što bi od zadužbinâ *(quelle porzioni tutte d' opere pie)* ostalo raspoloživo, prilože glavnici po njima osnovane zaklade.[52] God. 1790. isti Senat potvrdi diobu prihoda gore spomenute zaklade izmegju djevojčica *triju stališa*, te osim toga odredi, da, dočim po zakonu u stanovitijem slučajima muž je bio dužan povratiti prćiju, od te obveze imadu biti oslobogjeni oni koji su se oženili djevojčicama od trećega stališa.[53]

Naravno da se vazda predpostavljalo, te bi se djevojke vjenčale s domaćijem mužem, a vlasteoske kćeri samo s vlastelinom, tako da je navješćivalo propast starodavnijeh običaja, kad god. 1797. Senat doznači Pavli, kćeri Màre Kabožinice, koja se imala udati za franceskoga plemića *de Clairembeau*, 2000 Dubrovačkijeh Dukata u ime ženitbene potpore.[54]

Digitized by Google

Bônične zaklade.

U malome gradu nalazimo XVI. stoljeća tri sasvijem ustrojene bônice: prva je, jedna od najstarijieh u Europi (1432), za izloženu djecu *(Ospitale della Misericordia)*, druga je opća bônica „Domus Christi" (1540.), a treća bônica na Pustjerni kod crkvice Sv. Teodora (1543.); osim toga četiri ubožnice: dvije u gradu „Antoninska" i kod Sv. Stjepana, dvije u predgragju na Pilama i na Dančama. Svi ovi zavodi ustaju i podržavaju se potporom države ili zadužbinama posebnika, ili po obojima.

Veliko Vijeće dava rijetko svjedočanstvo vjere i harnosti napram Bogu, ustrojivši zakonom od 9. Februara 1432. „u znak zahvalnosti Spasitelju svijeta, koji je prosuo toliko blagodati na Dubrovnik, i uzčuvao ga od toliko nevolja, bônicu koja će primati i hraniti djecu izloženu na putu od nevolje ili od sramote." Hoće tijem djelom milosrdja, uzvratiti milosrgje, koje je grad našo kod Jezusa Krista, „i zato će ga prozvati *bônicom od milosrgja*". Hoće na taj način spasiti od smrti tjelesne i duhovne te nesretne stvorove, više puta osugjene umrijeti bez krštenja, „te umnožiti sinove katoličkoj vjeri, da po njihovijem posredovanju Dubrovnik bude oslobodjen od svakoga zla, te da uznapreduje u svemu onomu, što može biti na hvalu i slavu Bogu vječnome." (L. V. Cap. 252. — Rad. J. A. Knjiga CVIII.). Za ovu bônicu bi takodjer stvorena posebna zaklada g. 1782. po Riznićarima Nikoli Mata Getaldića, Nikoli Vlagja Sorgočevića i Orsatu Vladja Gučetića, opredjelivši u tu svrhu glavnicu iz novaca, što bi se našli raspoloživi, ili čija uporaba bi se ostavila samijem Riznićarima, koja bi s vremenom donijela godišnji prihod od 2000 DD., ali pokle bi se skupila glavnica stvorena g. 1758. za udaju i za regjenje djevojčica, kako gore spomenusmo. Ova nova zaklada iznašala je g. 1787. DD. 61.742 : 36.[65]

Dokle će pak opstojati republika, Senat će na početku svakoga mjeseca prinijeti novčanu žrtvu ovoj bolnici, da potvrdi namjere, koje ga nadahnuše kad je utemelji, a Dubrovčani vlasteoske i gragjanske ruke zadužbinam će joj umnožiti sredstva uzdržavanja.

Na širemu temelju ocevi Dubrovnika osnuju opću bolnicu *za muške „Domus Christi"*, *Kristov dom*, zakonom od 17. Marta 1540., nadahnuti čuvstvima one kršćanske ljubavi, koja je znala tada u Europi praviti čudesa da olakoti nevoljnicima teški teret života, uvjereni da ne mogu bolje iskazati Svemogućemu zahvalnost za blago slobode i bogastva, što uživaše tada Dubrovnik, nego pru-

Digitized by Google

žajući pomoć nesretnicima, s kojima se on istovjetovao, jer Kristov dom jest dom siromaka (L. C. c. 222. — Rad. J. A. CXIV.). Natječu se Gučetići, Bobalići, Bunići, Ranjine, Restići i Pucići izmegju vlastele, Bani, Grmoljezi, Androvići izmegju gragjana, a u najnovije vrijeme Fačendica, Kaučica, Obadova i Pulić podignuti bolnicu na visinu, gdje se ne stidi sada predstaviti naobraženom svijetu u dostojnom ruhu.[56]

Bolnica na Pustjerni poglavito *za ženske* bijaše g. 1543. zgragjena po *Marinu Giorgi od Gučetića* na dva poda kod crkvice Sv. Teodora. Od šestnaest soba, od kojijeh je sastojala, pet biše po volji oporučitelja dodijeljene vladikama (plemkinjama), četiri gragjankama od bratovštine Sv. Lazara, a četiri pučkijem ženama. Tri ostale sobe imale su služiti za tri ženske, koje bi dvorile bolesnice. U crkvici Sv. Teodora imao je služiti misu jedanput na sedmicu svećenik opskrbljen po istoj zakladi.[57] Ova bônica izgori, a na njezinom tlu podigne se o polovici XVIII. vijeka gojilište djevojačko,[58] a opća bolnica počme primati i ženske.

Ubožnica na Pilama i na Dančama imadu od XVI. vijeka svoje dobrotvore, izmegju kojijeh Pava Stjepana Gučetića (1595.) i *Miha Pracata* (ovaj dade polovicu svojijeh glavnica u Napulju godine 1607.), Frana Sorgočevića Nikole (god. 1666.) i Frana Andrije Pucića (g. 1645.).[59]

Ubožnicu Antoninsku zapalo bi u dio, što bi se ostavilo za siromake dotične bratovštine. Za onu Sv. Stjepana ne nagjosmo pod ovijem imenom zapisa.[60]

Bijaše u Stonu, drugom gradu države, bônica, o kojoj drugo ne znamo, nego da je biskup Stonski Vasilij Gradić na početku prošloga vijeka ostavio za potporu Stonskijeh bolesnika glavnice svoje u Napulju i u Rimu od Dub. Duk. 918 : 36, i to svakomu bolesniku u razlogu 10 grošeta mjesečnijeh. Država bi slala ovoj bônici iz Kristove zaklade malu potporu.[61]

Veliko općenje s Carigradom učini, da je država ustrojila tamo za svoje podanike bônicu pobirući u tu svrhu lučku pristojbu, koja bi se slala Konsulu. (P. S. 6. Febr. 1806.); ali nema zaklada u to ime ostavljenijeh.

Milosrgje za nesretnike ne iscrpljuje se niti pod starijem danima Republike, osobito glede bônica. Amo spada blagodatni zakon od 26. Aprila 1781., po kojemu od svega onoga što bi se ostavilo za pobožne svrhe, odbivši najviše milostinju od 300 misa za dušu

*

Digitized by Google

oporučitelja i zapise za djevojačko gojilište, koje se tada namjeravalo osnovati, jedna trećina ima biti doznačena i to na jednake djelove općoj bônici, onoj od milosrgja, i ubožnicama.[62]

Djevojačko gojilište.

Posljednji od dobrotvornijeh zavoda Republike bi *djevojačko gojilište (Conservatorio)*, osnovano zakonom od 28. Novembra 1785., kojemu bijaše cijel obraniti od moralne pogiblji siromaške djevojčice grada i predgragja, te ih uzgojiti za udaju ili za službovanje. (L. R. g. 1785. — Rad J. A. CXV.).

Prvi, koji pobudi misao ovoga zavoda, bi *Miho Curati*, koji je testamentom od g. 1663. bio ostavio glavnice svoje uložene u novčane rimske zavode, da se od prihoda uzdržaju četiri djevojčice od zanatlijskijeh familija u jednome od dumanjskijeh manastira. U nestašici takijeh Senat odredi g. 1785. da se imadu prihodi obratiti na novo gojilište, zgragjeno na Pustjerni, gdje je negda bila Gučetićeva bônica za ženske. Osim državne potpore priteklo je zapisâ navlastito od gragjanske ruke, a istakne se Mato Andrović (1793.) prvi od dobročinitelja nove dobe. Ali zavod ne bi sretan. Senat skučen pod nevolju velikog zajma, narinuta od Franceza, naredi g. 1799. Rizničarima, da prodadu dotičnu zgradu, a franceska vlada, kad konačno zapremi Dubrovnik, odredi, da mu se prihodi doznače općoj bônici. Zavod bi uspostavljen po austrijskoj vladi g. 1829. za šest pitomkinja, a g. 1833. raširen. Sada je upravljan po milosrdnicama *(Ancelle della Carità)*, koje odgajaju desetericu ih (Rad J. A. CXV.).[63]

Zaklade za otkup robova.

Jedan od glavnijeh zadataka Rizničara G. V. bijaše otkup Dubrovčana, koji bi pali u ropstvo nevjernika, navlastito barbareskijeh država, Maroka, Algira, Tripola i Tunisa. Osobito od XVI. vijeka ove zadnje tri države, prividno samo podčinjene suzerenstvu otomanske Porte, bijahu strašilom Megjuzemnog mora, plijeneći brodove, mornare i putnike pomorskijeh država, iskrcavajući gusare da pale i robe, prodirući napose s Algeriskijem brodovljem u prvoj polovici XVII. vijeka do Irlandije i Izlandije.

Dey, koji u ono vrijeme vladaše u Algiru, držaše na lancima svojijeh galêra 20.000 kršćana; holandeške bi vješao, a Španjolce da bi osvetio *auto-da-feje*, pretrpljene po Arapima, spaljivao. Ljudevit

Digitized by Google

XIV. pokuša (god. 1683.) jurišati na Algir prvijem bombama, i skloni Dey-a na kapitulaciju, na primirje za sto godina i na povratak zarobljenijeh kršćana, što mu podje za rukom takogjer s Tunisom i s Tripolisom. Da se upozna strašno stanje kršćanskijeh sredozemnijeh naroda u ono vrijeme, dosta je znati da g. 1622. tri četvrtine svega pučanstva Algira bijahu od zarobljenijeh a stranom i odmetničkijeh kršćana.

Na sramotu Europe ovo stanje se produlji do početka tekućega vijeka, gdje bi barbareški gusari robili i muškarce i žene, vrijedjajući zastavu svijeh europejskijeh sila, i sileći ih plaćati danak, da im barjak bude poštedjen. Ingleškoj, opunovlašćenoj od Bečkoga kongresa, da nastoji ukinuti ropstvo kršćana, podje u kratko vrijeme za rukom (god. 1816.) slomiti silu Algirskijeh barbara, zapalivši im grad, oslobodivši jednu hiljadu robova, a bilo ih je tadar 49.000 u svijem barbareškijem državama. Francuska sama ponovivši pod Karlom X. junaštvo Ljudevita XIV. osvoji za vazda Algir, i zaguši špilju odakle bi gusari izlazili harat obale Megjuzemnoga mora.[64]

Dubrovnik, koji si osvjetla lice, ukinuvši još god. 1417. trgovanje s robovima (Rad. J. A. Knj. CVIII.), svojijem brodovljem rasprostranjenijem po sredozemnom i po crnom moru, navlastito XVI. vijeka kad se bio za svoju nesreću tijesno vezao sa Španijom, morao je biti dionikom one skrajne nevolje kršćanskoga svijeta, i polag ostalijeh država stvoriti posebnu blagajnu za otkup zarobljenijeh svojijeh gragjana, i povjeriti taj mučni posao uglednome i opreznome zboru, koji bi ga revno i vješto rukovodio. Rizničari G. V. biše zato izabrani. Na njihovo raspoloženje država bijaše stavila svoje carigradske poklisare, da njihovom pomoću izhode od Turske besplatno oslobodjenje gragjana, koji bi pali u ropstvo na istoku, pošto republika uživaše u Turskoj povlasticu, da nijedan Dubrovčanin ne mogaše biti zarobljen. Znali su takogjer Rizničari u bližnje susjedne turske pokrajine poslati svoje tajne agente za oslobogjenje Dubrovčana, zarobljenijeh na kopnu. Ali najviše su im dali posla barbareški gusari, koji bi odvezli sužnje u Algir i u Tunis, rijegje u Tripoli i u Maroko. Da ih oslobode služili su se raznijem trgovačkijem agentima republike u Mlecima, u Livornu, u Genui, koji put u samome gnjezdu gusarstva, u Algiru, a koji put inozemskijem konsulima, navlastito holandeškijem. Ne bi ni zazirali upotrijebiti pouzdane svoje žudioske agente, čiji prsti bi znali doprijeti do galera, u kojijem su gnjilili robovi, a kad i kad utekli bi se

Digitized by Google

apoštolskom prefektu posrijed onijeh varvarskijeh tirana stanujuću, a poslali bi posebne pouzdanike u Marokansko carstvo. Zrcalo svega toga svestranoga i neumornog djelovanja Rizničara G. V. slijedimo zastopice u njihovome dopisivanju sa svojijem agentima od polovice XVII. do konca XVIII. vijeka.[65]

Slijedeći primjer Papâ, koji bi otkinuli od prihodâ crkve da otkupe sužnje padše u ruke nevjernika,[66] državica dubrovačka posegla bi svaki čas u svoju čednu blagajnu, da obavi to najveće djelo kršćanskog milosrgja. Ali sa svijem svojijem žrtvama ne bi bila mogla odoljeti potrebama, da nijesu joj pomogle u prvom redu bratovštine, navlastito popovska, koja u svojijem štatutima bijaše stavila kao jedan od društvenijeh ciljeva otkup svojijeh članova, a u drugom privatne zadužbine, koje se malo po malo umnožiše, i stvoriše zakladu za otkup robova. Broji se 29 zaklada od te vrsti, od kojijeh 19 brez ograničenja dobe sužnja a druge za robove do stanovitijeh godina, n. pr. do petnaest, od 15—18 i 20 ljeta, a koja bi osnovana da se ide na ruku oslobogjenijem robovima, kad bi se vratili lišeni svega u otačbinu.[67] Od raznijeh dobročinitelja ovdje spomenut ćemo ženske od slavne vlasteoske krvi *Oru Getaldicu* (god. 1630.), *Jelu Kabožinicu* (1603.) i ugledne gradjanke *Niku Nalješkovicu* (1599.) *i Katarinu Marina Zisseri* (1713.).[68] I pri zadnjemu uzdahu republike, ne malaksa revnost Rizničara, koji ostaviše Blagom Djelu znatnu glavnicu još opstojeću.[69]

U ovoj slici pobožnijeh i čovjekoljubnijeh svrha, koju nacrtasmo, igraju zamjenice sve do pada republike s plemenitijem natjecanjem časnu ulogu vlastela i gragjani, kako jedan i drugi stališ sudjelova u pobjedama za slobodu i u nastojanju za obogaćenje i napredak malenog ali slavnoga grada. Ostaje medjutijem zasluga dubrovačke aristokracije, da je saviješću nigda nepotamnjenom, revnošću nigda nemalaksalom upravljala ovijem blagom od otaca baštinjenijem do pada republike. S utrnućem slobode, nebožne ruke posegnuše u riznicu siromakâ, te je otanjiše, a vrelo, koje ju naplodjivaše, gotovo da ne usahnu.[70]

IV.

Državni Rizničari i Crkva.

U vlastitom području Rizničarâ G. V., koje do sada nacrtasmo, pokazaše se oni tako vješti i pouzdani, da malo po malo privukoše k sebi najglavnije financijske poslove crkve i države, tako usko spojenijeh u Dubrovačkoj Republici.

Digitized by Google

Za upravljanje imetka prvostolne crkve bijaše odmah s početka, slijedeći primjer Mletaka, stvoren zbor Punomoćnika ili Prokuratura G. V. *(Procuratori di S. M. M.)*, uregjenijeh Štatutom (Lib. I. cap. III.) polag Rizničara. Prvobitna sličnost službe jednijeh i drugijeh, jer imetak crkve i imetak zadužbinâ bili su jednako sveti, učini da mnogo zakona, koji su se njih ticali, bilo je ili naličnо ili zajedničko i Rizničarima i Prokuraturima, a to tim više što i ovi zadnji bijahu kojiput pozvani kao ovršitelji pobožnijeh oporuka.[71] Izjednačeni su g. 1567. glede postupka za utjeravanje najamnina ili zakupnina, a g. 1588. u odnošajima napram kamerlengima i računarskom dvoru.[72] Ni jedni ni drugi po zakonu od g. 1726. ne smiju doznačiti unaprijed buduće prihode,[73] a jedni i drugi ovlašteni su po Senatu g. 1741. potegnuti dobitke glavnica, *livele*, i druge svakogodišnje uplate.[74] Organički zakon od g. 1768., kojijem bi reformirano računovodstvo, izdan je za Rizničare i za Prokurature (Gledaj primjetbu 28.). Ovo naličnо ili zajedničko zakonarstvo bi prouzročeno naravno po identičnosti pravnijeh njihovijeh odnošaja glede imetka, koji posjedovahu, a vez izmegju jednijeh i drugijeh postade tjesniji, odkad počeše unovčivati svoje glavnice kod istijeh financijalnijeh zavoda, u Italiji i u Beču. Tadar Rizničari istina imadu glavnu riječ, ali rade zajedno s Prokuraturima, premda vode jedni i drugi posebne račune. Ovo se razabire iz dvaju važnijeh vrela. Blagajnički njihovi dnevnici vode se u istoj knjizi, (gledaj primjetbu 32.), na jednoj strani samijeh Rizničara, na obratnoj Rizničara i Prokuratura, a oba nose isti naslov štitnice prvostolne crkve *(Gospe Velike — Sanctae Mariae Majoris)*, jer su im donekle slični zadatci, a u istom moćniku čuva se njihovo blago. Tako isto u dopisivanju s najglavnijiem agentima, koji u Italiji i u Beču utjeravaju dobitke od glavnicâ tamo uloženijeh, sve dopisivanje se tjera u ime Rizničara i Punomoćnika G. V., olakotivši i pojeftinivši tijem upravljanje. Sve ovo pak nam tumači, kako pokraj najmarljivijega istraživanja onijeh vrela pretežko je, a gotovo bi reko nemoguće potegnuti liniju izmegju područja jednijeh i drugijeh.[75] Može se *donekle* samo reći da uprava imetka lih prvostolne crkve spada na Prokurature, a ona pobožnijeh i čovjekoljubnijeh zaklada na Rizničare. Preko pak te granice Rizničari zahvaćaju ogromni djelokrug u financijskom poslovanju Crkve i Države, dočim Prokuraturi redovito ostaju ograničeni na svome području, samo što po zakonu od 29. Julija 1560. popunjuju jednakijem pravom rizničarski zbor kod podjeljivanja milostinja i nadarbina, kad se ne bi u njemu mogla stvoriti odluka većinom glasova (L. F.).

Digitized by Google

Ali ne samo što Rizničari G. V. stoje u tijesnom savezu sa zastupnicima prvostolne crkve, nego postaju desnom rukom države u njezinom odnošaju napram ustroju i imovinskom upravljanju crkve, što se tumači crkovnom politikom države, koju drugodje rasvijetlismo. (Rad Jugosl. Ak. knjiga CXXI. „*Crkva i država* u Dubrovačkoj Republici").

Tako vidimo gdje država vrši pravo patronata za manje nadarbine Dubrovačke Crkve kroz Rizničare i kroz Punomoćnike G. V. Ovijem zadnjijem se naregjuje godine 1498., da imadu pokriti ispražnjeno mjesto kapelana prvostolne crkve za 14 dana, drugačije devolvira se pravo predloga na kneza i na Malo Vijeće, a to isto zapovijeda se slijedeće godine Rizničarima glede stanovitijeh kapela, za koje su imali pravo kolacije,[76] a bilo im je još prije zabranjeno da ne smiju podjeljivati nadarbinu inostranskijem svećenicima[77].

Sa ustrojstvom župa u Dubrovačkoj diecezi, i u samom gradu, išlo je jako sporo, ili, da bolje rečemo, nikako, pokraj svijeh propisa tridentinskog sabora i nastojanja nadpastirâ glavnoga grada sve do druge polovice XVIII. vijeka (Rad J. A. Knjiga CXXI. Crkva i država I. Dio). U samom Dubrovniku gradske župe nijesu bile ustrojene, te je Senat bio naredio god. 1785. Rizničarima, da podnesu za mjesec dana osnovu, kako će se ustanoviti u gradu četiri podžupnika *(viceparrochi)* sa svojijem pomoćnicima.[78] Što se tiče ladanjskijeh župa, Senat god. 1793. povjeri istijem Rizničarima da zajedno sa tri staroviječnika izrade za mjesec dana osnovu o župama, o katekizaciji, o misnijem milostinjama i o ustanovljenju sjemeništa.[79] Osnova bi iznesena po Rizničarima stopra nakon jedne godine dana, te predloženo povišenje kongrue i misne milostinje, uregjenje dviju stolica, dogmatičke i moralne teologije, do ustrojstva sjemeništa, i imenovanje četiriju svećenika za naučanje katekizma u blagdane.[80] Napokon se, po osnovi samijeh Rizničara, dušobrižništvo konačno uregjuje u četrnaest župa Senatskijem zaključkom od 23. Aprila 1805., te im se nalaže, da glede ostalijeh župa donesu novu osnovu, što oni učiniše 11. Maja 1805., ali im bi povraćena, da je poprave polag zaključka Senata.[81] — Vazda pod zaštitom i utjecajem države Rizničari plaćaju župnike,[82] utjeravaju tražbine nadbiskupske nadarbine,[83] prodavaju nekretnine crkovnijeh kako i svjetovnijeh blagijeh djela,[84] izvršuju zapovijedi Rimske Stolice kod promjene ili umanjivanja pobožnijeh zapisa,[85] pohranjuju novce samostanske,[86] izvršuju dozvoljenu po Rimu prodaju Lokrumskijeh dobara[87] i crkve Sv. Petra i Lovrijenca.[88] Jednom

Digitized by Google

riječi: država kroz Rizničarske ruke obavlja ono zgoljno višeputa zapovijedajuće tutorstvo, koje ona izvršivaše u području crkve.

S obratne strane, kako dokazasmo na drugom mjestu, ona nije trpila utjecaja crkve u upravljanje zadužbina, koje spadaše po crkovnom pravu pod njezin djelokrug, i unatoč pokušajima Arkibiskupâ pogje joj za rukom izhoditi na tom polju toleranciju Rima. (Rad J. A. Knjiga CXXI. Crkva i država II. dio.)

V.

Državni Rizničari i javna uprava.

Rizničari G. V. postaju malo po malo prijamnici svijeh državnijeh prihoda, te imadu zamašni zadatak, opskrbljivati novcem razne grane javne službe do diplomatičke i vojničke, a uz to izvršuju nadzor poviše svijuh blagajna, ne ostajući nikome podložni izim, kako bismo sada rekli, vrhovnome računarskome dvoru *(i cinque officiali delle ragioni)*. Ovdje na razjašnjenje ove vrsti službe Rizničara treba znati, da su bila dva javna organa, koja su se pod Republikom *isključivo* bavila financijskom upravom: *Camerlenghi* ili *Camerarii*, koji bi, s početka u broju od trojice a poslje od četvorice, primali sve državne prihode, te su bili dužni polagati novce u opću blagajnu, i vrhovni računari, koji bi pregledavali sve državne račune i udarali osudu, proti kojoj moglo se prizvati na kneza i Malo Vijeće. Ako Rizničari pritežu k sebi razne državne dohodke, jedne za drugijem, — izručuju ih ipak Kamerlengima, koji ih konačno polažu u skrinju kancelarijsku pod tri ključa, jedan od kojijeh stoji u njihovijem rukama, drugi kod Rizničara, a treći kod Punomoćnika G. V.[89] Rizničari imadu im osim toga na koncu svakog mjeseca predati doznake po njima uplaćene, te tako rasčistiti vas mjesečni prihod i razhod. Godišnje pak obračune imadu svake godine mjeseca Januara toliko oni koliko Prokuraturi G. V. podastrijeti vrhovnijem računarima, da ih pregledaju i konačno zaključuju.[90] Unutra granicâ ove glavne kontrole, brez koje nema reda ni sigurnosti u financijskoj upravi, Rizničari imaju na tom području najprostraniju službu. Knezu i Malom Vijeću red je imati na raspoloženju Jula svake godine svotu od 3000 perpera za svaku nenadnu potrebu, a Rizničari dužni su je nabaviti od činovnikâ solinara.[91] Do zadnjega uzdaha republike oni upravljaju novcem, koji ima biti predan u ime podanka Otomanskoj Porti; a nema brige koje za to ne ulažu, jer do toga stoje dobri odnošaji s Turskom, i po tomu opstanak

Digitized by Google

države. Senat, istina, posvećuje toj raboti svu svoju mudrost i opreznost, te stvara posebnu podaničku zakladu *(borsa del tributo)*, kojom upravljaju Rizničari, čija je briga uložiti skupljeni novac u inozemske najsigurnije novčane zavode, da se može svake tri godine računati na potrebnu svotu.[92] Osim novcem valja darovima omekšati paše, vezire i druge dostojanstvenike carigradske i bosanske, tot da se uzdržava njihova sklonost republici, tot da se otstrane od nje pogiblji, tot da se poluče trgovačke polakšice. Svila, kadifa, baršun i mirodije imadu za to služiti, a rizničari nabavljaju ih u Mlecima, u Florenci i u Rimu, služeći se svojijem agentima, a imadu o tom voditi strogi račun.[93]

Opskrbiti gradove živežem, navlastito žitom, spadalo je u glavne zadatke državâ onog vremena, kad su općila bila spora i opasna po moru i po kopnu, a republika dubrovačka vazda je s najvećom revnosti nastojala, da ne bi nestalo kruha, i jeftina kruha narodu, te je bila ustanovila posebnu službu *Grassierâ*, da se tomu zadovolji. I zato Rizničari imali su staviti na raspolaganje ogromnijeh svota, te nalazimo gdje država kroz njih uz najčovječnije uvjete za narod izvršuje tu dužnost do pada republike, što je izazvalo od samijeh osvojitelja Dubrovnika usklik, da je bila republika upravo očinska vlada.[94] Nestašici drva i lagja za prevoz u grad znadu Rizničari provigjeti,[95] kako i pronaći sredstava za zdravstvene svrhe, te iz samijeh blagijeh djela vaditi novac za zgradu novijeh Lazareta.[96]

Kroz Rizničarske ruke prolaze povišena *civilna lista* knezu,[97] potpore za usavršenje zanatlija u tugjini,[98] namaknuće novaca za kazališna društva.[99]

Svemu tomu oni mogu i moraju odoljeti, jer kupe u svoje ruke sve državne dohodke. Carinari još od početka XVII. vijeka izručuju Rizničarima carinu,[100] koja se od polovice XVIII. vijeka ima platiti u zlatnijem dukatima.[101]

Oni i prokuraturi G. V. odavna su utjeravali pristojbu *in natura* od prodaje soli, koja bijaše monopol države i vrelo obilna dohodka.[102] Ali zakonom od 23. Marta 1784. preinačuje se temeljno na osnovi iznesenoj od nadsolinara *(soprasalinari)*, a popravljenoj po čuvarima pravde *(proveditori)* sva manipulacija kupnje i prodaje carijalne soli, koja nije pružala nikakve sigurnosti za državu. Svake godine naime nadsolinari imadu 15. Junija predati vas dobitak od trgovine soli (izuzamši glavnicu od 20.000 DD., upotrijebljenu u slanice, gdje se tvorila sô), i vas dohodak od prodaje soli u Stonu

Digitized by Google

(izim 4000 DD., koje će oni čuvati u blagajni), Rizničarima i Prokuraturima G. V., da ih pohrane u posebnoj skrinji na raspolaganju Senata, vodeći o tom račune u posebnoj knjizi. Ovijem novcem ne smije se raspolagati nego kad Senat stvara zaključak sa $^7/_8$ glasova svijeh prisutnika *(debba sempre soggiacere alla strettura di* $^7/_8$), osim ako se ne bi imala plaćati vojska, jer tadar dovoljna je većina od $^3/_4$ *(„per strettura ordinaria di* $^3/_4$“). Iz ove skrinje, koja ima stati u riznici G. V. s ključima slanicâ, izim one iz koje se prodava sô, *plaća se vojska*, a kad ne bi u njoj bilo novaca, *iz podaničke (dalla cassa del tributo).* U tu istu skrinju teče potrošarina Stonske komarde (mesnice), iz koje se plaća Stonski knez, i porez od 20% što se plaća kamatâ na glavnicama, uloženijem u stranske zavode.[103]

Rizničarima je naloženo od god. 1753., da utjeruju zakupninu potrošarine za prodaju vina u gradu,[104] a od g. 1773. na ladanju.[105] Teku u njihovu blagajnu od konca g. 1781. pristojbe od sto cekina za svaki novi brod, i lučke pristojbe,[106] a od g. 1787. sve zakupnine i potrošarine, da pače i tražbine od privatnika, kojijem je posugjen novac po državi.[107] Unašaju od godine 1799. pristojbe, koje bi se plaćale na gori spomenute *vendite censuarie*, i na prodaju brodskijeh *karatâ*.[108] Rizničari su organi upravne vlasti (g. 1776.), kad seljak protuzakonito kupi zemlje u Konavlima, u Primorju i u Stonu, pošto su bile pridržane isključivo stanovnicima grada i predgragja, te su ovlašteni zatražiti predaju zemljišta kod dotičnoga posjednika.[109] Napokon g. 1793., petnaest ljeta prije pada republike, Rizničari su postavljeni nad svijem uredima, što manipuliraju državnijem novcem, kojijem se propisuje, da imadu podastirati stanje blagajna Rizničarima, dočim su ovi dužni podnijeti ga sa svojijem iskazom na znanje Senata.[110]

VI.

Državni Rizničari pri padu Republike.

Kako su Rizničari G. V. bili glavna žila, kroz koju je tekao sôk države, tako, kad se primicalo vrijeme njezina pada i pri samom padu, naporom svojijem produljiše joj po mogućnosti život. Dojam Napoleonovijeh ratova ne mogaše za dugo mimoići niti malenog Dubrovnika, koji, vidivši iz daleka da se crni oblaci viju nad svom Europom, ništa ne željaše više nego biti zaboravljen od

Digitized by Google

silnika što su se borili, eda bi u svome spužu sačuvao slobodu i dobrostanje. Ali mu ovo ne bi za dugo dano.

Spremaše se proljeća godine 1798. Napoleonova ekspedicija u Egipat, te se francesko brodovlje bilo okupilo u Krfu, a trijebaše lagjâ za prevoz vojske. Udesan bi onaj čas za Republiku, kad bi prisiljena staviti ih nekoliko na raspoloženje franceskoj floti. Ona nije predvidjela, da će je ova prva povrjeda neutraliteta, koji jedini je donekle mogaše spasiti, proizvesti u svojim posljedicama nakon deset godina gubitak nezavisnosti. Tijem se austrijskome generalu Bradyu, zapovjedniku Kotora (jer Austrija bijaše zapremila Dalmaciju usljed *Campoformijskoga* mira od godine 1797.) teško zamjeri Republika, koja, da ga omekša, posudi mu 10.000 fior., te naredi Rizničarima i Prokuraturima G. V., da ih izvade iz bud koje blagajne, a predvidivši, da u takoj stisci treba držati skrinje pune, naloži im, te pišu svojemu bankiru Schulleru u Beču, da uz kamate od 6—8% nagje 40.000 fior., založivši dotične obveznice.[111] Vlada nije se bila dobro još ni umirila, kad malo dana poslije, Maja 1798 g., usidriše se ispod Kalamote, otočića uru daleko od grada, dva franceska broda, odakle se otisne agent Briche, koji od Senata u ime franceske vojske zatraži zajam od 600.000 franaka, od kojih bi velikijem žrtvama isplaćeno odmah 400.000 franaka, a za ostatak biše potpisane od vlade dvije mjenice na tri mjeseca. Rizničari moradoše smoći ostalijeh 200.000 fr. iz blagijeh djela, bratovština i od samijeh privatnika uz dobitak od 4%. Krupni taj udarac, jer svi napori održani kroz osam godina za povratak uzajmljene svote biše uzaludni, prisili Senat da nametne narodu novu potrošarinu od 4 grošeta (preko 5 novčića) na bario ulja, a od jednoga grošeta ($1^1/_8$ novčića) na bario vina, izrazujući ufanje da se ne bi ovaj *precedens* opetovao u buduće. Ali na čast vladavine služi, da istijem zaključkom u takoj stisci naredi Rizničarima, da, posegnuvši u bud koje skrinje da smogne potrebite novce, imadu skupljeni novac na prvom mjestu uložiti na otkup stanovitijeh Dubrovčana zarobljenijeh, i osjegurati uplatu kamata od 4% svijem onijem zakladama, odakle bi izvadili novac. — Daljnja posljedica ovoga zajma bi nužda, u koju dogje država, da raspusti djevojačko gojilište (Conservatorio), i da mu proda zgradu, a uz dozvolu Rimske Stolice da proda Lokrum i ostala dobra Lokrumskijeh benediktinaca.[112] U isto vrijeme, bojeći se gorega, Rizničari, po zapovijedi Senata, šalju svojijem bankirima u Beč sve bankovne papire toliko državne, koliko one pobožnijeh zaklada,[113] i opskrbljavaju

Digitized by Google

vojsku iz carinarskijeh novaca, a do potrebe iz državne štedione *(Monte pubblico della Pietà).*[114]

Novi nameti narodu pobuniše Konavljane (Jula 1799.), a prisiliše državu postupati protiv njima s najvećom strogosti te im zaplijeniti sva dobra, a za utjerivanje dotičnijeh prihoda biše pozvani Rizničari, kojijem bi kasnije (Februara 1800.) najavljeno ukinuće sekvestra, s iznimkom petorice osugjenijeh kolovogjâ, kad se posredovanjem Austrije buna umiri. Skupo bijaše unaprijed Republika platila tu uslugu Austriji, koja g. 1788., da se dočepa novčanijeh sredstava za rat s Franceskom, otkine dioničarima glavnicâ pohranjenijeh u Bečkoj banki 30%, unatoč pretstavci svoga vještoga poslanika kod bečkog dvora, d'Ayale.[115]

Zbilja prva *Libertina*, koju Republika pod dojmom franceske revolucije dade skovati g. 1790., nije joj bila donijela sreće.[116]

Nastade od g. 1800. do 1805. kratko zadnje sretno razdobje Dubrovnika kao prsnuće uljene svijeće prije nego se ugasi. „Dok su sredozemne države bile poharane ratovima i prevratima, on je uživao duboki mir i činjaše uslugâ obilato nagragjenijeh svijem ostalijem državama. Mletaka, kao trgovačkoga grada, nestalo je bilo; Gjenova, Livorno i napulitansko-sicilijanske luke jedna za drugom zapremljene ratujućijem silama; ingleški gusari proganjali su francesku i španjolsku zastavu, muhamedanci nijesu poštivali kršćanske brodove, a Rusi su križali medjuzemnijem morem s nepoznatijem osnovama."[117] Svijem ovijem prilikama okoristi se dubrovačko brodovlje, koje se podigne do cvata malo manjega od onoga za XVI. vijeka, i donese državi i privatnicima lijepa bogastva.

Bilo i spominjalo se! Požunskijem mirom (1806.) Dalmacija bi od Austrije ustupljena Franceskoj. Vojska franceska zapremi je do Neretve, ali bi iznenagjena lukavom predajom Boke Kotorske po Austrijancima Rusima.[118] Da dopre do Kotora, trebalo joj je preći preko tijela Republike, ter ova pritisnuta sa zapada od Franceza, a s juga od Rusa i Crnogoraca, ostade zadušena.

Koprcala se i otimala se Republika te udesne god. 1806. megju Francezima i Rusima, laskajući jednijem i drugijem, služeći se jednijem protiv drugijem, i ufajući uzdržati tako svoju neutralnost i nezavisnost. Uzimaju se u to kritično vrijeme po Rizničarima skrajne mjere, obustavljajući ulaganje svijuh glavnica, da bude zalihe novca u blagajni, a uzajmljiva se austrijskom zapovjedniku u Boki Kotorskoj znatna svota, da se steče koji naslon s te strane.[119] Megjutijem general Lauriston, tajno poduprt franceskom strankom, koja bijaše pred-

Digitized by Google

stavljena u Senatu barem polovicom članova, te osvojila omladinu i bourgeoaziju, zapremi 27. Maja grad, zajamčivši proglasom od 28. i. m. nezavisnost Republike.[120]

Taj franceski Protektorat, kako ga zove Pisani, zasužnji republiku još 2 godine prije nego je nestade, kako nigda ne bijaše ni mletački ni turski. Lauriston, obaznavši da vlada potajno se obraća na Portu, na Rusku i na Beč, e da bi našla zaštitnika svoje tonuće nezavisnosti, kroz svoga komesara Raymonda zapovjedi Senatu, da svi poslovi, koji bi se raspravljali u Malome ili u Starome Vijeću, imadu biti njemu unaprijed priopćeni, da svaka senatska odluka, kojoj si pridržavaše po volji prisustvovati. ima biti po njemu potvrgjena. Nijedna uplata ne smije se učiniti brez njegova ovlašćenja.[121]

Dosta je zaviriti u blagajničke knjige Rizničara, da se vidi, koji strašni harač bi nametnut od Francuza još tobože nezavisnom gradu. Tu se posiže po naputku gen. Lauristona ne samo u razna vrela javnijeh dohodaka, nego u skrinju pobožnijeh djela, u siromaške zaklade, u zalagaonicu (Monte di Pietà), dapače i u džep pojedinaca, za ukupnu svotu od 252.704 DD. a u kratko vrijeme od drugog polugodišta g. 1806.[122]

Da se spasi barem imetak pobožnijeh oporučitelja, Senat naregjuje Rizničarima, da ponesu u blagajnu, koja se čuvaše u moćniku stolne crkve, dotične glavnice još neuložene, izuzamši neku svotu, koja će ostati na raspoloženju vlade.[123] S druge strane Rizničarima i Prokuraturima podje za rukom spasiti kradomice od tugjinskijeh pangja gotovo polovicu glavnica uloženijeh u bečku banku prije nego ostalo bi zaplijenjeno.[124] Mjesec kasnije (18. Jula 1806.) Senat je prisiljen od gen. Lauristona, naložiti jednijem i drugijem, da vas državni novac u riznicu stave na zapovijed vlade za tekuće troškove Maloga Vijeća i franceske vojske. A pošto malo dana prije (6. Jula) Dubrovnik se bio oslobodio od dvadesetdnevne opsade ruske i crnogorske vojske, koja je bila donijela ogromnijeh šteta gradu, bližnjoj i daljnoj okolici, Senat naredi Rizničarima i Prokuraturima G. V. da se porobljene crkve i osiromašeni župnici izvanrednim sredstvima opskrbe.[125]

Rizničari napokon postadoše na silu, kao vas državni organizam, orugje u rukama franceske vlade, te, poslije ukinuća dumanjskijeh samostana S. Marije i svete Klare, zaposjednuše sve njihove prihode usljed Senatske naredbe, doznačivši raspršenijem dumnama uzdržanje, podnesavši osnovu za bolje upravljanje njihovijeh dobara,

Digitized by Google

i ublaživši po mogućnosti njihovu sudbinu (26. Jula 1806. — 16. Maja 1807.).[126]

Njima je naloženo po Senatu (1806.), da se istraži, koliko je od državnog novca i od glavnicâ pobožnijeh zaklada uloženo u Napulju, a Malo Vijeće će zamoliti gen. Lauristona, da nastoji o utjerivanju, nakon česa utrženi novac će se obratiti u hranivo za državnu potrebu.[127]

U isto vrijeme briga je Senata, da se do zadnjeg časa ispune obveze napram vanjskijem i privatnijem vjerovnicima, te postavlja u tu svrhu (4. Oktobra 1806.) odbor od tri senatora za likvidiranje tražbina, a Rizničari neka naplate tugjince mjenicama na Beč, a domaće vjerovnike dobavom svote od 60.000 fior. iz bečkijeh glavnica.[128] Napokon do svrhe Rizničari po nalogu Senata izplaćuju činovnike i vojsku.[129]

I tako kroz manje od 2 god. franceske okupacije Dubrovnik bijaše doživio „poljodjelstvo upropašćeno, mrnaricu paralizovanu, državne financije porobljene, privatnike osiromašene od vojničkijeh rekvizicija, samostane pretvorene u kasarne, navalu židova, koji su opskrbljivali vojsku, uvedenje framasonske lože i kluba, a po više toga oslijepljeni narod i bouržoisiju, koji primaju otvorenijem rukama Franceze".[130]

Od republike ne ostajaše ni sjena, jer Francezi počeše novačiti narod u mletačku flotu. Dalmacija bijaše jur pridružena napoleonovoj kraljevini Italije, a sve ciljaše na utjelovljenje Dubrovnika s istom državnom skupinom. I zbilja konsuo Dubrovački u Carigradu Chirigo pod pritiskom poklisara francuskoga bijaše skinuo grb republike i zamijenio joj barjak talijanskom trobojnicom, koju biše prisiljeni pod koncem godine 1807. uzeti svi dubrovački brodovi. Od 26. Decembra 1807. nije se više vijala u gradu zastava Sv. Vlaha; 6. Januara slijedeće godine bi izvješen talijanski barjak, a 31. istog mjeseca pod zapovjedništvom generala Clauzela, nakon odlazka Lauristona, koji se stidio obećanu nezavisnost male republike u laž utjerati, bi raspušten Senat, i Dubrovnik uz Dalmaciju priklopljen kraljevini Italiji.[131]

VII.

Blago Djelo (Opera Pia) pod franceskom i austrijskom vladom.

S padom Dubrovnika pod francesko sužanjstvo rastroji se sva zgrada republike, te državne Riznice nestade. Mjesto nje odmah pri prvome uregjivanju grada bi stvoreno dobrotvorno povjerenstvo

Digitized by Google

(commission de bienfaisance), koje je imalo upravljati pobožnijem zakladama. Da su barem ove ostale netaknute! Ali oni vihar franceskijeh zaplijena, koji je bio opustošio umjetnine i zadužbine po Italiji i po ostalijem evropskijem državama, slegne se i na Dubrovačku Riznicu, obogaćenu na do tri miliona dubrovačkijeh dukata *(oko dva miliona fiorina)* krijepostima i žrtvama od pet vijekova.[182] Franceski pisac broji na 15.290 dukata prihode pobožnijeh zaklada, *koje franceska vlada nagje i poštova(?)*, te ističe darežljivost Marmonta, koji doznači 23.470 fr. dobrotvornijem zavodima, i jaku potporu siromasima![183] Ali povijest drugovačije pripovijeda. Prvi posao franceskog osvajača bi staviti ruku na *podaničku zakladu (Borsa del tributo)*. Da su je Francezi prosto zapremili, gledom na to da je suzerenstvo Porte bilo prestalo proglašenijem padom republike, ni pô jada. Ali slučajno ta zaklada bijaše posudila 27.916 DD. onoj za otkup robova, te civilni upravitelj Garagnin posegnu u ovu da isplati dug podaničkoj zakladi, e da bi deblji bio plijen.[184] Ovo bi samo početak plijena. Izuzam zaklade na korist pojedinaca, — potezom pera biše inkamerirane sve ostale koje su ciljale za općom kojom duhovnom ili tjelesnom koristi pučanstva, dakle sve zaklade za udadbu djevojčica, (dok one za regjenje dumana bile su ukinute prije, odmah s ulazkom Franceza kad ovi raspustiše ženske samostane) — sve zaklade za podupiranje ubogih i bolesnika, za otkup robova, za opsluživanje misa i uzdržavanje crkava i kapela. Mjesto svega toga franceska vlada dopita prvostolnoj crkvi, i crkvi Sv. Vlaha dohodak od 1700 DD., a bolnicama 15.941 DD.[185] Zalagaonica *(Monte di Pietà)* bi, po priznanju samoga Pisania, porobljena od gen. Montricharda, jednoga od onijeh grabežljivijeh živina, koje bi se našle u svakome odjelu napoleonovijeh vojska na strah i trepet mjestâ, na koja bi napale.[186] A ne zaboravljajmo da nametnuti zajam franceski i rekvizicije franceske vojske bile su prisilile državu posegnuti u žep pobožnijeh zaklada. Od glavnica uloženijeh u inozemstvo napuljske bijahu istrošene pod gen. Lauristonom, bečke u koliko kradomice ne biše utjerane od Senata za okupacije Lauristonove, ili umanjene po zapovijedi austrijske vlade, gotovo pohlabućene, mletačke usvojene, sve to za pokriće upravnih troškova, pošto se nije moglo računati mnogo na carinu radi pomorskog rata, koji se vodio s Inglezima.[187] Samo rimske glavnice, u koliko nijesu bile pošle izgubljene u metežu prouzročenom u Rimu opet franceskom zapremom, pod papinijem zakriljem biše donekle

Digitized by Google

šene, te još opstoje obraćene u talijansku rentu.[138] I sve je to znala franceska vlada obložiti najfinijom courtoizijom, i milozvučnijem svojijem jezikom i stilom, perušajući polagano kokoš, a da ne kviči.[139]

Dubrovački teritorij s početka postade cjelokupnijem dijelom kraljevine Italije (1808.—1809.), kojoj Dalmacija bijaše priklopljena već od god. 1806., paka uz Dalmaciju, Istru, Hrvatsku do Kupe, Trst, Kranjsku, dio Koruške, Štajerske i Tirola bi priložen kraljevini Ilirskoj s glavnijem gradom Ljubljanom. (1809.—1814.). Kao član ove posljednje skupine Dubrovnik potpadne novome ustrojstvu Ilirskijeh pokrajina od 15. Aprila 1811., u kojemu dobrotvorna povjerenstva biše uregjena za jedinu svrhu podjeljivanja potporâ ubogima.[140] Uslijed pada Napoleonova i razrušenja njegovijeh političkijeh tvorba, a Ilirska bi genijalno smišljena, Dubrovnik i Dalmacija bečkijem ugovorom biše priklopljeni Austriji. U ono megjuvrijeme izjalovi se pokušaj uspostave republike po jednom dijelu vlastele pod vodstvom Vlaha Kaboge, (17. Januara 1814), te grad još zapremljen po Francezima bi opsagjen za malo dana po Austriancima, dok ga gen. Monrichard ne preda u ruke generala Milutinovića (28. Julija 1814.) i „otigje praćen proklinjanjem pučanstva, — ne da je bilo stalo Dubrovčanima(?) što je bio predo grad, nego ga tužahu da je bio posegnuo obijem rukama u javne skrinje, da je navlastito bio ispraznio zalagaonicu, i da je bio potpisao sramotnu kapitulaciju da uzmogne odnijeti brez neprilike plod svojijeh otimačina“ (Pisani).[141]

Već 7. Julija 1814. prvi gouverneur austrijski u Dalmaciji gen. Tomašić bijaše proglasio Dalmaciju i Dubrovnik utjelovljenijem Austrijskome carstvu usljed sporazumka megju saveznijem silama.

Konservativna austrijska vladavina nije mogla trpjeti rastrgnuće imetka dubrovačkijeh zadužbina, i potlačenje volje toliko dobrotvoraca, te jedna od prvijeh njezinijeh briga bi nastojanje da se pokupe i spase ostatci blagijeh djela, i da se povrate prvašnjijem svojijem svrhama. S toga s otpisom od 7. Maja 1818. carsko-kraljevske Bečke kancelarije bi naregjeno da se privremena uprava glavnicâ opere pije preda upravnome povjerenstvu polag onoga od 10. Septembra 1812., koje pod franceskom vladom upravljaše dobrotvornijem zavodima u Dalmaciji. Prihodi O. P. koji su još opstojali, te iznašali malo više od 35.000 dubrovačkijeh dukata, imadu biti upotrijebljeni u one ciljeve, koji su bili po utemeljiteljima ustanovljeni.[142] Samo prihodi zaklade za otkup robova, pošto bijaše nestalo države, koja ih je podjeljivala, biše nepravedno utje-

Digitized by Google

lovljeni sličnoj zakladi opstojećoj u Beču.[143] Neka se samo promisli, koliko je imalo stati truda, dok se nije došlo u trag, po niti starodavnijeh knjiga i listina Rizničarâ G. V., različitijem glavnicama u zemlji i u inozemstvu, dok se nisu otkrili obustavljeni od toliko godina liveli, censuarni prihodi, kamate i najamnine, dok se nije pregradila materijalima, koji nijesu bili još ugrabljeni, u jako čednome razmjeru prastara Riznica. Odmah g. 1819. bilo se, istina, postavilo pitanje, ne bi li se ona razgranila megju pojedine zavode koji su uživali dohodke od glavnica starijeh zadužbina. Ali tradicija, potvrdjena uspjehom tolikijeh vijekova, spasi jedinstvo inštitucije.[144] Potanko uregjivanje Opere Pije, kojoj bi neshodno združeno Javno Dobrotvorstvo *(Pubblica beneficenza)* uzslijedi otpisom od 12. Marta 1846. dvorske kancelarije, u nekijem točkama preinačenim otpisom Ministarstva nutrnjijeh djela od 13. Avgusta 1855. Po njima bi stavljen na čelo Ravnateljstva *(Direzione)* sjedinjenijeh zavoda diocezanski biskup, okružen gradskijem načelnikom i desetericom najuglednijih i dobrostojećijeh gragjana, dočim Upraviteljstvo *(Amministrazione)* bi sastavljeno od blagajnika, nadglednika i pomoćnika. Ravnateljstvu je bila zadaća uzdržavati i umnažati imetak, Upraviteljstvu raznijem zakladama manipulirati pod naputkom i nadzorom c. k. Okružnoga Poglavarstva, a izmegju ovoga i Upraviteljstva posredovalo je Ravnateljstvo zavoda.[145]

Uvedenjem zemaljskog ustava g. 1862. dobrotvorni zavodi Dalmacije potpadoše samoupravi zemlje, i tako dogje Opera Pija sa združenijem dobrotvornijem zavodom pod djelokrug zemaljskog odbora. Ovaj g. 1873. s razloga, što toliko s historičkoga gledišta koliko s pravnoga jedan i drugi od združenijeh zavoda nemadu megju sobom nikakvoga dodira osim upravnoga ustanovljena otpisima gg. 1846. i 1855., gledom što Blago Djelo *(Opera Pia)* pod Republikom i pod vladama koje su slijedile sve do godine 1846. bijaše ravnano vlastitijem zborom imenovanijem po vladi, koji je isključivo izvršivao stanovite zapise, kojijem su oporučitelji htjeli da Opera Pija za veću sigurnost upravlja, — razluči ovu od Dobrotvornog zavoda te ju podredi vlastitome odboru.[146]

Potčinjenost Blagog Djela političkoj oblasti, koja je bila uztrajala do g. 1873., ne prepriječi da se u nj podkradu taki krupni neredi kod upravljanja zavoda, da zemaljski odbor poslije stroga istraživanja podnese g. 1875. osnovu preustrojstva zavoda dalmatinskom saboru, koji stvori zakon od 26. Februara 1876. Krijepošću ovoga Blago Djelo bi postavljeno na tvrdi temelj. Ono upravlja zakladama

Digitized by Google

povjerenijem njegovoj skrbi ili od prošle Republike ili kasnije, i utjerava prihode da ih razdijeli megju povlaštenike. Imetak je upravljan po blagajniku i prigledniku solidarno odgovornijem napram zavodu, koje imenuje zemaljski odbor, na predlog Ravnajućega Povjerenstva.

Ovo je sastavljeno od sedam članova, naime od dva člana izabrana grackijem općinskijem vijećem, od tri člana imenovana zemaljskijem odborom, od jednog člana izabrana Povjerenstvom Javne Dobrotvornosti, i od jednog člana odaslana po diocezanskom biskupu.

Povjerenstvo nadzira upravljanje zavoda, koji stoji pod tutorstvom zemaljskog odbora. Državi je pridržano pravo vrhovnog nadzora, kao najvišoj molbi zakladnoj. Politička oblast gleda da ravnajuće povjerenstvo ne prekorači granice svoga područja i ne povrijedi zakona. Namjesništvo dapače može ga raspustiti. Državu ide vlast potvrgjivati svaku bitnu promjenu u stanju imetka.

Pod zakriljem toga zakona ima blizu dvadeset godina da je Blago Djelo povraćeno na red i na uspješno djelovanje, te stoji kao čedni ali dostojni spomenik velebne negda državne riznice, prosipajući još blagodati otaca Dubrovnika na ostatke vlastele i naroda.[147]

Digitized by Google

Primjetbe.

I.

Postanak i ustrojstvo državnijeh Rizničara.

[1] „Nel tempo antico si solevano proporre due Camerlenghi, che soprastavano all' Erario, et dispensavano i danari a giudicio delli Signori, col mezzo de mandati passati nel Consiglio minore et sottoscritti dal secretario. Ma venute poi nuove reforme della città, è nato l' ufficio de' Tesorieri; il quale nel principio era uno composito d' accattar danari per li poveri". *(Copioso ristretto degli annali di Rausa — Libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari Gentilhuomo Rauseo. In Venetia, ad instantia di Antonio Leonardi. 1603. — Lib. IV, p. 169).*

[2] Kasnije Punomoćnike Gospe Velike birali su knez sa sucima s malovijećnicima, a to dvojicu ili više po kneževskoj volji. „Comes qui per tempora erit in Ragusio cum judicibus suis, et parvo consilio eligere debet et ponere duos procuratores vel plures ad suam voluntatem super opera et redditus Ecclesiae Sanctae Mariae Majoris". (Stat. Lib. I., cap. 24. *Rukopis dra. Mata Zamanje*, preuglednog odvjetnika i pravnog savjetnika dubrovačkog Blagog Djela, kojemu, kako i svim vrlijem činovnicima istoga, imam se najtoplije zahvaliti, što su mi bili najučtivije na ruku kroz šest mjeseca mojih istraživanja u starom arkivu). Izbor blagajnika slijedio vazda spadati u Veliko Vijeće.

[3] *Ex libro IX. Reformationum Ragusii — c. VIII. De officio Thesaurariorum Sanctae Mariae. (Libro della Fondazione ed Istituti dell' amministrazione dell' Opere Pie della Tesoreria, f. 1).* Ovi *zbornik zakona*, koji se tiču blagajnika Gospe Velike, počimlje s ovijem zakonom Reformacijâ, a svršuje s onijem Senata od 14. Decembra 1784. Ispisano je raznijem pismenima na pergameni *in folio*, te je vezano u drvetu obloženome kožom, i nosi broj 106 staroga arkiva Blagog Djela. Služilo je kao ručna knjiga blagajnicima za uporabu zakona.

[4] Punomoćnicima G. V. bi u istome Štatutu pokraćeno doživotno službovanje na samu jednu godinu. „Et in fine sui regiminis ipsi debent dare totum, quod eis supervenerit de bonis Ecclesiae aliis Procuratoribus, *qui pro sequenti anni eliguntur*". (Stat. Lib. I., c. 24.)

[5] U zakonu od 15. Marta 1456. kaže se, da knez i Malo Vijeće imadu pod globom od 25 ipperpera svake nedjelje sazvati Veliko Vijeće, da izabere *dva* blagajnika, koji fale: *„per far li doi thesaurieri, che mancano"*. Sva tri dakle u isto vrijeme nije se biralo. (Lib. Vir., cap. 469, citiran po L. F.).

Digitized by Google

[6] Vidimo, gdje senatskom odlukom od 11. Jula 1761. Malovječnici su pozvani da zamijene blagajnike ne izabrane za trogodište, ali ne smijedu bilježiti bud koju stavku u poslovne knjige, a da nije tu jedan blagajnik *(L. R. citiran po L. F.)*. Taki nered kod izbora toli važne službe pokazuje, da se upravna zgrada, ne daleko od pada republike, počimlje rasklimavati.

[7] Bilo je u republici mnogo punomoćnika *(procuratori)* crkava, samostana, bônica i državnijeh zavoda, izabranijeh po Velikom Vijeću, a neke su još u XV. vijeku bile od tijeh službe zaživotne Do zakona od 9. Februara 1414., kad bi blagajnik ili koji punomoćnik *ad vitam* bio izabran za službu izvan Dubrovnika *(ad aliquod regimentum extra Ragusium)*, te bi se je prihvatio, izgubio bi rizničarsko mjesto, a drugi imao je biti izabran. *(Ex libro XV. Ref. cap. 8. Zakon od 11. Marta 1366.*

[8] „. . . quale sarà eletto per tesoriere non possi avere elett'one quando si trovasse parente di colui, quale fusse thesauriero, *intendendo per la parentella, per la quale si esce per parte del Gran Consiglio . . .*" To isto je valjalo za punomoćnike G. V. po istome zakonu od g. 1556.

[9] Evo motivacije važnog zakona od 29. jula 1560., o čijemu ostalome sadržaju bit će govora: „Perchè si vede, come le entrate della Thesaureria, per li beni delli testatori lasciati, *sono molto moltiplicate*, e sendo li signori Thesaurieri pur assai occupati, par che sia necessario de darli qualche adjuto, acciocche nelle *scosse* elemosine gli abbino soccorrer, e cosi pare alli signori Provveditori della città di fare l'infrascritta provvisione".

U „*Libro della Fondazione*" krivo se čita „*cose*", što nema smisla, mjesto *scosse elemosine*. U Zamanjinom rukopisu riječ prije „*elemosine*" sasvijem je izostavljena. Stopra i jedva sa situozorom može se čitati u izvornoj *žutoj knjizi*, koja se nalazi u Dubrovačkom okružnom sudu, pomagajući se smislom teksta „*scosse*".

Zakon od 26. Oktobra 1567., kojim bi ukinuta služba nadglednikâ, ovako glasi: „1567. die 26. Octobris. Prima pars est de addendo DD. Thesaurariis duos socios, qui durare debeant in eorum officio per spatium annorum quinque, et habeant eandem auctoritatem, quam habent DD. Thesaurarii et dicti quinque Thesaurarii tenentur exequi provedimentum ultimo captum super Thesauraria in Majori Consilio de 1560. ad Chartas 219. Et si praesens copietur, quod vocabulum „*delli sopra intendenti*" cancellari debeat. Per ballottas 81 contra 61".

[10] *Ex libro Excellentissimi Rogatorum Consilii 1599. die XXIII. Junii, f. 226. — Super affictibus DD. Thesaurariorum.* „Prima pars est de creando tres officiales qui exigere debeant libros antiquiores non exactos usque ad summam ipp. viginti millium, et de eis assignando provisionem *quatuor* pro centenario de primo tertio, *octo* pro centenario de secundo tertio, et *duodecim* pro centenario de ultimo tertio de summa quam effectualiter exegerint". (L. F.)

[11] *Parti del Senato od 14. Junia 1768., i od 20. Aprila 1769.* God. 1773. plata im bi povišena na 50 duk. i jedan grošct (malo više

Digitized by Google

od 1 novčića), god. 1780. na 100 dukata. Nego god. 1803. vidimo gdje pitomci i pomagači obavljaju jednu te istu službu, po kojoj postaju *gragjani Lazarinski,* imaju platu od 70 dukata, a naslov im je „*coadjutori*". Ove *Parti del senato*, koje se tiču blagajnikâ G. V., skupljene su u posebnoj zbirci, koja se nalazi u starome arkivu Blagog Djela, te je sastavljena od dviju knjiga, koje se nadovezuju na „*libro della fondazione*", a služile su u istu svrhu. Prva knjiga obuhvaća odluke od 3. Augusta 1765. do 28. Decembra 1803., a druga od 2. Januara 1804. do 6. Januara 1809., dvaest i pet dana prije pada republike.

[12] U knjigama „*Specchio del Maggior Consiglio*", što se čuvaju u Dubrovačkome državnome arkivu, opisane su po razdobju sve časti republike, počamši od kneževske, na temelju zakona, koji su tijekom vremena područje opredjeljivali ili mijenjali, a u svakoj knjizi zabilježena su i imena dostojanstvenikâ one dobe. Tako nalazimo nacrtane blagajnike G. V. *u knjizi godinâ 1444.—1499.* na slijedeći način:

„*Tesorieri* — Tesorieri *tre* de Santa Maria se fanno in vita dove prima se facevano se no *doi*. Et la mazor parte ministra, et, absentandosi alcuno fora de li confini, si elegge uno altro sicchè sempre siano tre per l'ordene de reformacioni a c. 9 et capitali 9. Non ponno refutar per l'ordene del *Libro Verde* a capitolo 142. Possono essere electi alli officii et a una delle procuratorie per lo statuto L. I. Cap. III. a. b. c. Non ponno imprestar li danari della thexauraria per l'ordene del Libro Verde a cap. 22. Sono tenuti sentar ogni sabato et vender le possessioni lassate per li morti secundo l'ordine posto in Libro Verde a cap. 137. Despensano li danari aspectanti alli poveri della Texauraria in lor libertà per l'ordene in Libro Verde a cap. 198. Sono tenuti infra giorni 15, da poi la vacazione delle lor capelle et benefizii, conferirle per l'ordene preso 1499. 25. Febr. a. c. 33 et per detto ordene hanno in lor proprieta solamente 2½ per cento. Item quando uno si absenta o infirma, si faza el supplemento dal *Minor Consiglio* sicchè sempre siano tre. — Item ricevendo dinari come epitropi di testamenti, sono tenuti distribuerli infra zorni otto. — Item sono exempti da tutti li offizii dentro e di fuora excepto dal *Rectorato*, *Minor Conseglio*, *Pregati* et *ambassadori* per dicto ordine 1499, 25. Feb. — Item dove prima si facevano *ad vitam*, hora se fanno solum per anni *tre* per l'ordine preso 10. Juli 1500, et acceptando vacano anni *doi*: „in Croceo a c. 123".

U knjizi *srcala Velikoga Vijeća* od g. 1500.—1509. nema ništa o blagajnicima.

U onoj od 1600.—1699. čita se:

„*Tesorieri di S. Maria.* Ogni cinque anni dove prima si facevano in due anni, et poi in vita, et la maggior parte *(većina blagajnikâ)* amministra l'offizio et absentandosi alcuno di essi fuori del territorio si elegge un altro, sicchè sempre siano cinque, secondo l'ordine delle reformazioni a c. 9, et cap. 9. Non possono refutare per l'ordine del *Libro Verde* a cap. 142. Possono esser eletti agli uffici et a una delle procuratorei per lo Statuto a L. I, a V. cap. *(Omissis što se opetuje iz srcala god. 1444.—1499.)* — Item dove prima si facevano *ad*

Digitized by Google

vitam, hora se fanno *solum* per anni cinque, et compiti i detti cinque anni, vacano due anni in libro Croceo a carte 123. Per il Provvedimento preso nel Consiglio Grande del 1614. adi 26. Aprile è stato ordinato che un mese prima della vacazione si debba proporre et procedere all' elezione di novi Signori Tesorieri nel Gran Consilio e cosi si continui finchè saranno creati raunando per ciò il detto Consiglio almeno due volte la (settimana) . . . *(Ovdje vide se tragovi nekoliko riječi izbrisanijeh i nerazumljivijeh).* Tesoriere non può esser eletto colui che ha un procuratore attuale di S. Maria parente, per il quale esce dal Consiglio. *(Dichiarato per Parte del Consiglio di pregati li 15. Novembre 1696.)* U daljnjoj knjizi od g. 1700.—1799. nema ništa o blagajnicima G. V., dapače ne nahode se niti njihova imena.

II.

Razvitak vlastitog područja.

[13] „Tempore Nobilis et Potentis Viri Domini Marci Mauroceni honorabilis Comitis Ragusii Anno Domini 1344. Indictione XII. Die XV. Martii de eodem.

„Item in Majori Consilio sono campanae more solito congregato, in quo quidem Consilio interfuerunt 74 consiliarii, declaratum captum fuit et firmatum per 65 ipsorum consiliarium, quod thesaurarii Stae. Mariae qui nunc sunt et qui per tempora fuerint, habeantur et intelligantur *esse officiales Comunis*, et quod eisdem non prejudicet, nec prejudicare intelligatur in aliquo reformatio infrascripta die XXVIII. Martii, sed ipsi possint agere, petere et exigere omnia sibi commissa et relicta tam unius anni quam plurium annorum sicut Procuratores ecclesiarum et officiales Comunis in omnibus et per omnia". (Ex libro XIII. Ref. cap. XI. — L. F.)

Riznićarske oporuke 1351.

[14] U starome arkivu *Blagog Djela* našo sam tri taka *registra* ili *quaterna*, u koje bi blagajnici G. V. upisivali oporuke njima predane, te ove tri knjige spadaju u najstarije i najvažnije arkiva, i najbolje razsvijetljuju ovu novu vrst testamenata, što možemo slobodno nazvati *rizničarskijem oporukama.*

Prije nego su ove bile uvedene g. 1351., oporuka, da bude valjana, imala je biti učinjena po statutu pred dva svjedoka, koja su imala za 30 dana poslije smrti oporučitelja potvrditi njegovu posljednju volju pred zakletijem sucima *(coram juratis judicibus)*, i pred zakletijem bilježnikom, koji bi paka pismeno sastavio oporuku pred dva suca najmanje. (Stat. Lib. III., c. 41.) U vrijeme kuge buknule g. 1348. nijesu se mogle sve ove formalnosti obaviti brez pogiblji, te god. 1351. bi propisano, da za pravovaljanost oporuke dosta je, da bude pisana po oporučitelju, te predana blagajnicima, a od ovijeh u *quaternum zabilježena.*

Digitized by Google

Evo kako se u prvoj od tijeh oporučnijeh knjiga *(br. 3 kazala staroga arkiva) in folio grande*, napisanoj u tvrdoj hartiji (osim što prvi i zadnji arak su u pergameni), vezanoj samo na jednoj strani i na hrbtu u koži, opisuje živijem bojama na prvoj strani, dosta oštećenoj vlagom, ali popunjenoj, gdje je pokvarena, drugijem pismom, strašna kuga od g. 1348., koja je dala povoda *rizničarskome testamentu.*

„In nome del omnipotente Dio, Pare, Filio et Spiritu Sancto, et de Madona Sancta Maria Mare del Fiol de Dio. Conzosiache nell' *anno Domini* 1348. lo nostro Signor Dio mandò (flagello?) orribile et inaudito in lo universo mundo si sovra li cristiani come sovra li pagani, zoe (cio è) mortalitade de homeni et plu de femene et infirmità inaudita et incurabile de getar sangue per la guela et de nassenze in diverse parti de corpo per tal modo che uno se impestava (?) dell' altro, intanto che fiolo scapava dal pare et ancora plu lo pare dal fiolo, sicchè tutta l' arte d'Apocrate, Galeno et Avizenna non risanava (?) niente, peroche non vale arte nè scientia contro lo divino consilio, la qual mortalitade cominciò in Ragusi nel predito millesimo *die* XV. de Decembrio, et durò VII mesi *de longo*, intanto che tal die moriva persone 120 *et plus*. In lo qual tempo mori zentilhuomeni de conseio *(Velevijećnika)* in numero 110 (?), et altre persone d' ogni condizion, masculi etfemine, moriro in lo (?) corpo della terra in numero .... (Nel) tempo (de) Marino de Binicola, Nicola de Marino (o Martolo?) di Lucari, et Zoane de Polo de Gondola Thesaureri de Sancta Maria, considerando la grande quantitade de testamenti li quali ne venne (?) a mancar (?) in lo predetto tempo, azo che non andarse in desordine, ordenassemo questo libro *in lo quale* si debe scrivere tutti testamenti antigi e del tempo della mortalitade, et ancora del tempo che dè venir (?) et ..... de li predetti testamenti azo che le ultime voluntadi de li morti sia satisfatti".

Za tim slijedi zakon od god. 1351., koji glasi:

„In Christi nomine amen. Anno Domini mille trecento quinquagesimo primo. Indictione quarta, die ultima mensis Januarii. Tempore nobilis et potentis viri Domini Marci Superanci honorabilis comitis Ragusii *(onaj isti mletački knez, koji bi kasnije najfinijim načinom otpravljen iz Dubrovnika)*, et dominorum nobilium virorum D. Savini de Bonda et Johannis Pauli de Gondola, et Domini Clementis de Gozze honorabilium thesauriorum Sanctae Mariae".

„In majori consilio sono campanae more solito congregato. In quo quidem consilio interfuerunt consiliarii 61, per 54 ipsorum consiliariorum captum fuit et firmatum, quod cum multae matrices testamentorum tota die perveniant ad manus thesauriorum, quae admitti non possunt ex eo quod illico non possunt redigi in publicam formam, quod posset reddundari in maximum prejudicium et non solum defunctorum sed etiam multorum aliorum, — omnibus testamentis quae erunt scripta et registrata per dictos thesaurarios in eorum *quaterno*, adhibeatur plena fides, et eis credatur quem ad modum si essent in publicam formam

Digitized by Google

redacta." (Ovaj isti zakon nahodi se u „*L. F.*", te je izvagjen *ex Libro XIII. Reformationum,* cap. XII.).

Ova knjiga počima kazalom oporučitelja u alfabetičkom redu imenâ, a ima posebno kazalo svećenikâ, koji su pravili testamenat. Za tijem slijedi uvod gore prepisani. Dolazi pak prvi testamenat *de Martholo de Mauressa* ne naznačene godine, a svršuje sa 364im testamentom de *fra Baras de Frieri de Rodi fatto anno 1383. adì 30. Decembre.* Dolazi pak ugovor sklopljen 30. Aprila 1397. o prijepornom testamentu Ane Lukarice. Sve oporuke, koje prelistasmo, talijanskijem su jezikom sastavljene, a upisane in columna na lijevu stranu arka, dočim na desnoj mnogijeh oporuka kod pojedinijeh stavaka, zabilježeno je, da je dotična stavka bila izvršena po epitropima. Ova ogromna knjižurina kako i sliedeće prava su ruda za poznavanje pravnijeh, domaćijeh i društvenijeh prilika Dubrovnika u XIV. vijeku.

Druga slična knjiga pod br. 16 kazala arkiva Blagog Djela, takodjer *in folio grande*, manje debela od prve, vezana je u koži na jednoj strani i na hrbtu, napisana na tvrdoj hartiji, izim sto je prvi i zadnji arak u pergameni. Počimlje kazalom po alfabetskom redu imenâ, ali prvi arak je vlagom oštećen. Prva zabilježena oporuka jest od 10. Septembra 1360. „*Give filio quondam Mattio . . . . .*" a svršuje onom „*Mate de Resti*" od 21. Augusta 1363. (od arka 1.—106.) Ima ih u svemu 53, gotovo sve talijanski napisane, inače latinski. Arci od 108—179 prazni su.

S arkom 180im počimlju na lijevoj strani bilješke o nekretninam, prodanijem po prokuratorima Gospe Velike, počamši od g. 1363. do g. 1371., a izmegju ovijeh ima i bližijeh, a najbliža je od g. 1389.

Od arka 187oga počimlju bilješke o pobožnijem zapisima od konca XIV. i od početka XV. vijeka, koje zapremljuju vas arak 187., i nešto od prve strane arka 188.

Prazni su arci 189.—229.

Na drugoj strani arka 230. ima bilješka zapisa za misu, ispod kojega stoji datum od g. 1499., pak slijedi na arku 231. ne datirana bilješka pobožnijeh zapisa, što imadu platiti *Junio di Gondola e suoi eredi* na dan Sv. Vlaha.

Na drugoj strani arka 232a čita se:

„*Da qua cominza la casa e vigna angariada a pagar affitto, e affittade, ovver si affittarà segondo l'ordinamento de li testamenti di qua indriedo* (indietro) *scritti in questo quaderno*".

Takijeh bilježaka ima sve do arka 260., a to na lijevoj strani, dočim na desnoj su opaske glede uplate zakupninâ na korist pobožnijeh zapisa, naregjenijeh po dotičnome testamentu.

Sve to je talijanskijem jezikom napisano.

Arci od 261 do svrhe (â 401) prazni su.

Treća je knjiga od iste veličine, sva vezana u koži, dobro uzdržana, i *nosi br. 20.* staroga arkiva Blagog Djela. Odmah na prvom arku čita se:

„Liber testamentorum Thesaurariae de Ragusio — Inchoatus in MCCCC — Indictione VIII — Tempore nobilium et prudentium:

Digitized by Google

D. Marini de Bodaçia
D. Andree de Sorgo et } thesauriorum.
D. Jacobi de Gondulla

Slijedi alfabetsko kazalo, a za tijem 157 testamenata, počimljući s onijem Jakoba de Menze od 7. Januara 1387., Ind. X, do oporuke *Ane Blaža de Menze de 1436*, gotovo sve su talijanski napisane.

Sve tri ove knjige, premda sadržavaju u daleko pretežnijemu broju testamente, koje zvasmo rizničarske, sastavljene po propisu zakona od god. 1351., imaju takogjer bilježničkijeh oporuka *(in Notaria)*, što nam dokazuje, da su blagajnici bili počeli zabilježavati i takijeh, koje su bile sastavljene običnijem zakonskijem formalnostima.

U prvoj od ovih triju knjiga našo sam megju arcima slijedeće *izvorne* oporuke, po svoj prilici predane blagajnicima, da ih zabilježe u registar, a po njima ne povraćene.

1. testamenat od 28. Januara 1332. na pergameni latinski napisan od *Mara de Mauressa*, sastavljen pred knezom i zakletijem sucima po dubrovačkome bilježniku *Johanne de Primis;*

2. testamenat od 20. Januara 1371. talijanski napisan od *Jure de Bodasa*, sastavljen pred svjedocima na velikom arku debele hartije na dva mjesta probijene;

3. testamenat od 23. Februara 1380. *Ane udove Marina de Polo*, predan 7. Aprila 1380. knezu Matu de Georgio, i zakletijem sucima *Blasio de Bobalio, Marino de Menza i Jacobo de Sorgo.*

Osim toga nagjoh dvije civilne osude latinski sastavljene u pergameni; jedna izrečena 11. Marta 1364., a druga 29. Marta 1368. po knezu i zakletijem sucima, prva za uplatu 5000 ipp., a druga za uništenje sekvestra od ipp. 100, nalazećijeh se u rukama Blagajnika G. V.

Ove isprave sam opisao i skupio za arkiv u posebnom svesku, koji nosi **br. 3, lit. a.**, te zabilježio u katalog starog arkiva pod naslovom „*Testamenti e Sentenze trovati nel Quaterno Nr. 3.*"

[15] Ex Libro Viridi — Cap. 326 — *Ordo declarationis ordinis pro beneficio Thesaurariae A. D. 1441. Die 30. Januarii.*

Rizničari ex lege opći epitropi.

„Conciossiachè in Ragusa sia uno solo regimento et una repubblica et uno offitio di Thesauraria fatto, *et cum gran maturitade et solennitade ordinato per i nostri predecessori, homini gravi et saputi, et amatori della Patria,* non solamente a salvation delle anime delli morienti, ma etiamdio al ben et honor di tutto lo Stado de Ragusa, et *quam maxime* a sustentamento delle povere et miserabili persone, et novamente per alcuni men che laudevoli, cum gran arte, malitia et sagacità, sotto colore di honestade et conscientia, vengono redutte et innovate alcune usanze, constitutioni et ordinationi, si de regger et in elegger gastaldi, et altri officiali soi a son de campana et a bussoli et a ballotte, *come* in far *et instituir perpetue epitropie*, cioè lassando et facendo per testamento li gastaldi delle scole et fratiglie in diminuzion et desfacimento del dito offitio della thesoreria; et poco

Digitized by Google

honor risguardando et timor del Stado et Regimento de Ragusa, pertanto vogliendo *omnino* tal modi, usanza et constitution, et ordination extinguere et obviare che non si facciano, per ogni bon rispetto ordinamo che da mó in avanti non sia alcuna persona de alcuna fratiglia, scola, collegio nè de universitade, che osi nè presuma in regger et regolar esse fratiglie, scole, collegi et universitadi, fare et creare li lor castaldi et offizi et offiziali et elegger et far secondo le lor prime bone antiche et consuete usanze. Et chi contrafarà sia *perpetualiter* scacciado di tal lor fratiglie, scole, collegi et universitadi, et di piú star per ogni volta che contrafarà in pregion de Comun uno mese. — Item che cadauna persona di che condition et stato si sia, non possa lassar nè instituir per testamento nè altra ultima ordinatione per alcun modo, nè ingegno, nè colore, alcuna scola, frattiglia, regola, collegio nè universitade, nè lor gastaldi, nè officiali per lor epitropi, ma ben possa instituir et substituir epitropi per testamento, codicillo et altra cadauna ultima voluntade, cadauna persona, che gli piacerà nominando per nome quelle tal persone, una o più che vegnisse a far et substituir, et ordinar, disponer e lassar, et far di tutti li suoi beni haver ragion et attion, secondo meglio li parerà, al suo bon piacer et voluntade et secondo la pratica al presente di far. Ma chi contrafacesse et chi havesse contrafatto fin a hora in far epitropi, come è detto tal epitropi fatti contro la forma del presente ordine, siano di niun valor, *ma vegnano ad esser in lor loghi li Thesorieri di Sta. Maria o altra procuratoria in vita,* la qual è segondo piacerà a questo Maggior Consiglio. Et questo ordine sempre se possa cassar, aziontar, minuir, dichiarar et in meglio reformar, secondo parerà alla maggior parte delli nostri Consegli".

Po ovom zakonu dakle blagajnici G. V. dolaze *ex lege* mjesto epitropâ, imenovanijeh po oporučitelju, poslije njihove smrti, kako se to izrično kaže u Zakonu od 26. Junija 1535. (L. C. — Ch. 186): *„li Signori Tesorieri, quali succedono in luogo delli epitropi defunti"*.

Zakon od g 1441. izvadili smo iz L. F. U Zamanjinom rukopisu nahodi se jezik nešto popravljen.

[16] U *„Registro generale"* Dubrovačkog Blagog Djela, koji na temelju knjiga i listina starog arkiva sadržava kratki opis svijeh pobožnijeh i čovjekoljubnijeh zapisa oporučitelja, izvadak njihovijeh oporuka, svrhe, za koje su prihodi odregjeni, te riše povijest i sadanje stanje svake *Opere Pije*, — ogromno djelo, sastavljeno na početku ovoga vijeka po zaslužnome blagajniku O. P. Antunu Kersi*, — nalazimo razjašnjenje o postanku *Livellâ (Livelli della già Procura di Santa Maria Maggiore*, — str. 262.).

---

* *Registro generale* sastavljen je od dvije knjige: prva, starija, izragjena ponajviše po Kersi, obuhvaća 348 araka *in folio grande*. Sastavitelj ima veliku zaslugu, da je s najskrupuloznijom točnosti, nigdje i nigda neoprovrgnutoj, bacio temelj likvidaciji za podjeljivanje položnijeh prihoda. Druga knjiga sadržava popunjivanje prve, te bi sastavljena po predzadnjem blagajniku O. P. Luki Medini-u, počimlje arkom 349., te ide do 386.

Digitized by Google

Ne može se razabrati iz nijednoga registra staroga arkiva, kaže Rg., koji su ustanovili *livele*. Postoji samo predaja, da su ovi bili prvi elementi imetka Opere Pije, i tako rečene „*borsa comune*“ ili „*opće* zaklade“. Bijahu naime podavanja *(canoni)*, čijem su oporučitelji u prastaro doba opterećivali svoja dobra (kuće ili zemlje) za utemeljenje kakvog pobožnog zapisa. Veliki potres od g. 1667. uništi dotične oporuke, tako da se izgubiše s uspomenom mrtvijeh dobročinitelja i tragovi megjâ dobara, na koja ta podavanja bijahu nadovezana, navlastito kad vlada, želeći da se čim prije podigne grad, obodri stanovnike, da uspostave kuće, gdje bi god mogli i htjeli I tako mnogo *livelâ*, koji su postojali do potresa, iščeznu, dosta ih pade u zaborav, dosta ih zastari. Od ovijeh starodavnijeh *livela* ima još *trideset i tri*, koji iznašaju svotu od 185 : $8^1/_2$ perpera, naime fior. 27 : $51^1/_4$ conv. v. O *livelima*, kako o *Borsa Comune* biti će govora na drugom mjestu.

[17] *Ex Libro Viridi — Cap. 137 — De affictibus Thesauriorum, et affictibus ac modo sedendi et sacramento omni modo praestando.*

Preča kupnja staroslavenska.

„*Anno eodem* (1413). Die 28. Octobris, in suprascripto Majori Consilio, loco ac more solitis, congregato, in quo interfuerunt Consiliarii 104 captum et firmatum fuit per 77 de dicto consilio, ut infra continetur, videlicet: Nos Lodovicus quondam D. Marini de Gotiis, Rector Civitatis Ragusii, cum nostro Majori et Generali Consilio, more solito congregato, statuimus, ac firmiter ordinamus, quod omnes possessiones quae a modo in antea dabuntur ad affictum per thesaurarios Stae. Mariae *ad majus tempus trium annorum* debeant banniri, et proclamari, et infra unum mensem a die proclamationis, computandum juxta ordines et Statuta Ragusii, *quilibet propinquus possit se presentare ipsi bannitioni, et possit subtrahere ipsam possessionem bannitam per propinquitatem praetio et conditionibus contentis in bannitione. Et si erunt plures presentati habeat ipsam possessionem ille ex presentatis qui erit propinquior ultimi patroni locatoris. Et si plures propinqui aequales gradus erunt presentati habeant aequalia jura.* Verum si tempore bannitionis aliquis propinquus esset habsens a civitate, habeat terminuum ad presentandum se infra unum annum a die bannitationis computandum. Remanentibus locationibus hactenus factis sub ordinibus antiquis“.*

„Item quod quicumque de cetero conducent sive accipient ad affictum a praedictis Thesaurariis aliquam, seu aliquas possessiones, modo superius dicto prefati conductores debeant et omnino teneantur illum affictum similiter annuatim exigere sub paena sacramenti“.

. . . . . .

* Ovaj zakon je tim znamenitiji, što nam predočuje potanku starodavnu slavensku ustanovu *preče kupnje bližnjika*, koju je zakonoša a sadanji ministar Pravosudja Dr. Bogišić zadržao u Crnogorskom zakoniku.

Digitized by Google

[18] Po zakonu od 23. Februara 1425. — *Ordo pro affictibus thesaurariae vendendis* (L. V. cap. 190) — „perchè infin a mó *(fino adesso)* li affitti delli Thesaorieri non eran ben scossi, *si per la età grande et per infermità delli Thesaorieri,* la qual cosa era contro li ordinamenti delli morti e danno delle Chiese e de poveri, ed incarigo *(carico, peso)* alli vivi, indebitando l' uno anno sopra l' altro: considerando ch' è cosa pietosa ad aver in memoria le anime delli morti, et descargo *(discarico)* alle coscienze delli vivi"; s ovijeh razloga bi propisano, da blagajnici G. V. imadu prijaviti Malome Vijeću sve najamne ili zakupne pogodbe *(affitti)*, a M. V. imade glede njih istoga mjeseca raspisati dražbu na jednu godinu dana, s izuzetkom pogodaba, sklopljenijeh s općinom, jer je općina siguran i dobar platac *(perchè el comun è securo e buon pagatore)*, i onijeh, kojijem su predmetom *klačine* i *mlini,* jer je običaj utjeravati glede ovijeh najamninu svaki mjesec kako se zbiva i s pogodbam sklopljenijem od općine *(com' è usanza vender gli affitti del comune).*

Dostalac na dražbi ima prijaviti svijem dužnicima *(a quelli che denno dare)* t. j. svijem najamnicima i zakupnicima, da mu imadu platiti najamninu ili zakupninu za mjesec dan, nakon kojega ako mu ne plate, imadu ga uzeti u obranu blagajnici *(sieno tenuti di difendere e desbrigare il compratore).*

Dostalac na dražbi plaća blagajnicima svoj dug u dva jednaka obroka, na polovicu Julija i Oktobra, pod kazan četvrtine *(alla pena del quarto più)* općini, a dati će i jamčevinu, koju prije ima tajnijem glasovanjem potvrditi M. V. Ne plaća li dostalac niti njegov jamac dug na opredijeljeno vrijeme, biti će zatvoreni u kašćelu, dok ne budu izvršili obvezu *(sia messo in Castello dentro della porta del Regimento, tanto el principale quanto li pieggi. Et se si trovasse esser usciti fora della porta del Castello, sian messi nella pregion di sotto).*

Blagajnici paka imadu prijaviti M. V. ne uplaćeni obrok, potvrdivši zakletvom, da li je uplaćen ili ne, pod kazan 25 ipp. za svakoga Što budu blagajnici potegli, imadu razdijeliti megju uboge kroz dva mjeseca pod istom globom i zakletvom, a knez i M. V. imadu bditi, takodjer pod globom, da se zakon opsluži.

Izostale najamnine i zakupnine neka Blagajnici utjeraju po savjesti.

Kasnijim zakonom od 27. Julija iste godine bi preinačena ova zadnja stavka, te ostavljeno blagajnicima, da utjerane prihode razdijele megju siromake u vrijeme, koje će im se činiti najshodnije. A razlog je tomu, što Blagajna, obvezana dijeliti po gornjemu zakonu kroz dva mjeseca prihode megju uboge, ostala bi brez novaca za slučaj kakve nenadne nesreće, na primjer za slučaj kuge: *„vegneva la thesaoreria sempre a esser desfornida di denari, la qual cosa porria esser cagione di gran sinistro tanto per delli casi sinistri o bisogni, che tutto lo discagie („accade" po Zamanjinom rukopisu) alli poveri uomini, come etiamdio per qualche caso di mortalità (che Dio cessi), et non avrebbero i Tesorieri alcun soccorso a' poveri. E però che da mo avanti il termine de detti due mesi non corra ai detti te-*

Digitized by Google

sorieri, cioè per la parte che tocca ai poveri. Ma rimanga in lor libertà di dispensare in quel tempo, et per quel modo, come a lor parerà . . . ." (L. F)

[19] Zakon od 23. Februara g. 1425. bi i u svom prvom dijelu preinačen onijem od 23. Oktobra 1461. (L. C. ch. 4.), te naregjeno, *da će se raspisati dražba, kad se bude svigjelo Blagajnicima*, a zakupnici će uplaćivati prvi obrok za tri mjeseca, a drugi tri mjeseca nakon prvoga, i to „općinskijem komornicima" *(Camerariis Comunis)*, koji pak imadu predati novac poslije tri dana Blagajnicima. (L. F.)

[20] Zakonom od 28. Maja 1548. (L. C. ch. 203) gledalo se još strožijem srestvima osiguravati zakupnicima utjerivanje najamninâ i zakupninâ, te stati na put odgodama i lukavštinama dužnikâ, koji bi zanemarili uplatu svog duga Blagajnicima: *„acciò gli affitti delli Sri. Thesaurieri, quali per le mani loro, secondo la volontà delli testatori, sogliono se distribuire in usi et opere pie, si riscuodino dalli compratori di quelli al suo tempo debito, et per ovviare alle dilationi et supterfugij delli debitori, quali non curano di pagare loro debiti alli predetti Sri. Thesaurieri al suo debito tempo, pare alli Sri. Proveditori della città si debbia in questo modo provvedere"*.

Evo bitnog sadržaja zakona:

Zakupnici *(li compratori degli affitti)* imadu pravo tražiti najamninu od najmoprimca (konduktora) kuće, a za slučaj, da bi je kućevlastnik prodao ili se nje odrekao s namjerom, da liši zakupnika najamnine, taj će se ugovor smatrati ništetnim, te će zakupnik biti jednako ovlašten tražiti najamninu od konduktora, a ovaj će je platiti blagajnicima na račun zakupnika.

Ako pak dužnik ima u *Astareji** dobara, ne smije se odreći prihoda kuća ili zemalja, niti ga darovati ili otugjiti u opće, niti pustiti drugome trganje vinograda, dapače dotična pogodba biti će ništetna do iznosa tražbine blagajnikove, te će se zakupnik, pokraj odreke, moći naplatiti na osobi, u čijem rukama će se naći novci, ili drugi prihodi.

Imade li dužnik dobara u Konavlima, u Ratu, u Stonu ili u Primorju, svi prihodi kuća i zemalja ostaju podloženi Blagajnicima ili njihovijem zakupnicima za najamninu ili zakupninu.

Ako je pak zakupnik uzaptio *(sequestrato)* u kojijem god rukama novce ili vino dužnikovo, onaj, kod kojega je uzapćen, ne smije ga otugjiti, a kad bi ko, uzprkos zabrani, prisvojio novce ili vino, dužan je povratiti ih zakupniku do iznosa njegove tražbine.

Knez rješava parnice, nastavše izmedju dužnika i zakupnika, a kad ne bi htio, te bi se ko potužio čuvarima pravde dokazavši kroz dva svjedoka ili javnom ispravom kneževu krivnju, — oni će pedepsati kneza na globu od 50 ipp., a da nema mjesta prizivu: *(in tal caso detti Sri. Provveditori sieno tenuti et obbligati di ponere lo Sr. Rettore qual*

---

* *Astarea* po korjenu je naša riječ *od starine*, jer označuje one zemlje, koje je Republika imala *od starine*, dakle prve Dubrovačke Zemlje, biva od Rijeke (Ombla) do Slanoga uključivo. U vrijeme proglašenja Statuta (1272.) pod „*Astarea*" razumijeva se samo Zaton (Malfi) i Osojnik. (Statut, L. VIII, c. 24, Reformationes VII, Lib. Vir. 328.)

Digitized by Google

harà contrafatto per debitore della cassa in pene d'ipp. 50, e de tal atto delli Sri. Provveditori non se possi appellare, nè quello intromettere per alcun offitio ovvero magistrato).

Ovakova osiguravajuća sredstva biše istijem zakonom protegnuta na korist crkve Sv. Vlaha, svijeh kolegjatnijeh i ostalijeh crkava, kaptola, bônica, pobožnijeh mjesta grada, u svrhu, da ne budu prikraćena u svojijem prihodima, potječućijem od najamne i zakupne pogodbe. (L. F.)

[21] Niti ova sredstva potpuno ne obezbijediše točno utjerivanje spomenutijeh prihoda Riznice G. V. i drugijeh pobožnijeh korporacija, te Senat, u kojemu se sve to više bila skupila zakonotvorna vlast, odredi 9. Januara 1703., da onaj, koji će bit uzeo od kakvoga *Blagog Djela* novaca u zajam na svojoj nekretnini, ili u zakup kakvu nekretninu samog *Blagog Djela,* imade svake godine platiti budi kamate, budi zakupninu Blagajnicima *(suam annatam vel censum)*, drugačije ovi su ovlašteni oduzeti je, te je uživati: *„potiri effective talibus proprietatibus et eas tenere penes se ut dicitur „godere a godere"*, dok ne bude isplaćen dug, a senat imade svake godine istraživati, da li su upravitelji dotičnijeh korporacija zbilja izvršili tu naredbu, te ih, ako nijesu, globiti sa 50 ipp. svakoga. Po senatokonsultu pak od 7. Januara 1714. blagajnici i ostali upravitelji imadu tražiti posjed nekretnina od netočnijeh dužnika kod kriminalnijeh sudaca, a kamate za posugjene novce od civilnijeh konsula. Kad bi pak dužnik umro, te nekretnina ostala u rukama njegovijeh baštinika, upravitelji imadu tražiti, da im budu sudbeno dosugjene kamate ili zakupnine, a kad bi zanemarili svoju dužnost, *svaki senator je na to ovlašten, a upravitelji imadu mu pružiti sva dokazna sredstva.* (L. F.)

[22] „Item quod praefacti Thesaurerii quascumque possessiones habebunt ad vendendum *ob legata mortuorum* vel alia de causa, teneantur eas vendere ad publicum incantum infra annum a die qua praefactae possessiones ad manus dictorum Thesaureriorum pervenerint in antea computandum. Emtores vero teneantur *ante bannitionem* ponere in Camera Comunis proetium dictae possessionis. Et si emptores contrafacerent, primus ex presentatis qui accusabit eos possit habere illam possessionem proetio et conditionibus contentis *in bannitione*, sive sit propinquus sive non. Si vero thesaurerii non venderent infra annum, tunc non possunt illas, vel illam possessionem non venditam infra annum amplius nec vendere. Verum Dominus Rector cum ejus Minori Consilio ipsas possessiones modo superius dicto vendere teneantur". (L. V. cap. 137. — L. V.)

[23] Dotični zakon nahodi se u Žutoj knjizi (L. C. ch. 231) te nosi slijedeći zaključak: „Prima pars est de approbando provvedimentum formatum super distributione legatorum factorum *ad pias causas* lectum in presenti consilio — per CX contra XL.

„Secunda pars est de non approbando *(cassum)*".

Osnova zakonska bila je podnesena po čuvarima pravde (Provveditori) usljed naloga Senata, kako slijedi:

„Essendo stato imposto a signori provveditori della città per la parte di Pregati presa sotta li 24. Novembre p. p. che debbano riportare il

Digitized by Google

parer loro, in che modo *si debbano distribuire li legati pii delli tesorieri, passati e futuri*, riportano il parer loro nel modo infrascritto, cio è . . . .“ Slijedi zakon, kojega smo dali u tekstu izvadak. (L. F.)

[24] Zakon od 30. Aprila 1626. protegnuo se „*super omnibus petitionibus faciendis pro abtinendo licentiam possendi petere dispensationem super legatis vel bonis attinentibus ad DD. Thesaurerios, ad Procuratias et ad alias operas Pias*“. Brez onijeh dvaju uvjeta „*talis licentia sit nullius valoris et pro nulla habeatur*“. Poznijem S. Com od 22. Decembra 1733. molba za oprost ili promjenu legata imala je biti potpisana po Upraviteljima dotičnoga Blagog Djela. (L. F.)

[25] *Die Mercurij Mensis Maji 1780.*

„La prima parte è di terminare, che li Sri. Tesorieri di S. M. M. risapendo che qualcheduno abbia ottenuto da Roma la dispensa da qualche Opera Pia senza prevvia licenza dell' Ecc. Senato, o tentasse d' ottenerla all'avvenire senza la detta licenza, debbano sotto vincolo di giuramento riportare alla cognizione del primo Consiglio di Pregati che si radunerà, tale notizia. Come pure di terminare che nessuno delli nostri magistrati possa sotto vincolo di giuramento dar esecuzione ad alcuna dispensa che si ottenesse da chisissia da Roma da qualsivoglia Opera Pia, senza che prima gli constasse essersi precedentemente ottenuta la lizenza dall Ecc. Senato di poterla ricercare“. (L. F.)

[26] Po zakonu od 25. Februara 1499. bi naregjeno, da računar (ragionato) koji vodi račune Rizničarâ ima držati knjigu prihoda i razhoda „*in lo qual libro cadauno possa vedere le cose a lui pertinenti*“. U toj knjizi imadu se napose voditi „*tutte le partite da per se de cadauna procura governata per so offitio della Thesaureria tanto del debito quanto del credito*“ i još „*tutte le partite dei* **male ablati**, *devoluti al ditto offitio, et detti* **male ablati** *non si possano dare, et distribuire salvo come sarà ordinato per quelli li quali hanno tassato tale male ablati*“ (L. C. ch. 120). Našo sam u blagajničkijem testamentima još od XIV. vijeka zapisâ od više perpera (do 25) u ime „*male ablati*“ ili „*male toleto*“ *(mal tolto).*

[27] „ . . . nel corso di tanti secolo è successo seguitando essi stessi *(računari ili preglednici blagajne)* sempre lo stesso ordinario metodo della scrittura *senza alcun bilancio*, che tanti capitali non furono giammai al libro scritturatti, che l'entrate di tanti testatori non venivano spartite, che li frutti di tanti altri benefattori si eseguivano diversamente dalle loro ordinazioni, o con darsi indebitamente ad un conto più, ed all'altro meno, ovvero con privare intieramente qualche legato del suo tangente lascito con darlo a qualche diversa opera pia“. (Predgovor knjige „*Libro delle antiche Memorie*“ o kojoj ću opširnije na drugom mjestu, jer se na nju osniva sav novčani ustroj Blagog Djela.)

[28] S. C. od 17. Maja 1768. evo kako uvagja novi računarski ustroj: „La prima parte è di approvare il piano portato dai Sri. Tesorieri e Procuratori di S. M. M. circa l'amministrazione dei denari pubblici, e

Digitized by Google

delle Opere Pie". — „Unica e la più ottima e facile maniera per ovviare ad ogni et qualunque sorte di disordine che potrebbe colla mutazione del tempo succedere in amministrazione delli Sri. Tesorieri e Procuratori di S. M. M. nel conto dell' azienda delli denari pubblici e di quello dell' amministrazione dell' Opera Pia".

„Nel conto dell' azienda del pubblico denaro sarebbe cosa necessaria, ed assai facile formare un libro d' un semplice *dare et avere*, sopra il quale tener separatamente tanto l' entrata di qualsiasi denaro, come l' uscita in virtù delle sue polizze bollate di tutti li conti apparte, cioè delli denari del Tributo, Navigazione, Consolati, Arboracci, Conto corrente, Macello, Poveri di Christo ecc., e che il medesimo stia sempre nel pubblico cassone sotto la chiave di detti Sri Tesorieri e procuratori, ma che non possa nè il ministro segretario o canceliere, nè alcuno delli Sri. dell' Ecc. Minor Consiglio trovandosi in supplemento scrivere sopra il medesimo, se non li detti Sri. Tesorieri *banca piena*, presente uno delli Sri. Procuratori conforme presentemente si usa sopra quello che sta serrato in cassa, su cui si scrive il solo introito di detto denaro"... (P. S. U starome arkivu O. P.)

[29] Tako ima u starome arkivu „*Vacchetta di case e possessioni*" (br. 98 kataloga), glede najamnina i zakupa od god. 1652.—1732. *Vacchetta di Bergatto* (br. 46), sadržavajuća dnevnik primitka i troška Lokrumskijeh benediktinskijeh dobara od g. 1741.—1783. — *Vacchetta Andrović* (br. 72), u kojoj su zabilježeni svi dužnici Mata Androvića, velikog dobrotvora zavoda, te ima pregled duga i uplate pojedinijeh dužnika, kojijem je posugjena kakva glavnica iz njegove ostavštine — *Libro dell' entrate dell' eredità di Gio. Vito di Gozze* (1692.—1813.) [br. 82]. — *Libro dell' entrate di Giugno Marco de Pozza* (1729.—1777.) [br. 67]. — *Ristretto dell' eredità di Biagio Stefano di Tudisi* (1759.—1770) [br. 79.] itd. itd.

[30] „Lunedì li 10. Giugno 1793. — La prima parte è di terminare, che li Sri. Thesorieri di S. Maria Maggiore debbano per il primo Ecc. Consiglio di Pregati; che si radunerà il prossimo venturo mese di Luglio, portare alla cognizione dell' Ecc. Senato una nota esatta di tutti i salarj che paga la nostra repubblica, e la nota di tutti i capitali e frutti che possiede la medesima, con che l' illmo ac eccmo. Sr. Rettore debba in primo luogo nel detto Ecc. Consiglio *proporre il detto bilancio* ed il segretario leggere *ex officio* la presente parte".

Dalnji S. C. od 26. Aprila 1794. naregjuje blagajnicima, da imadu prikazati Senatu „li conti e li bilanci tanto pubblici che dell' Opere Pie". Po S. C. od 20. Aprila 1805. na osnovi *javnijeh skrinja (delle casse pubbliche)* sastavljenoj po istijem blagajnicima, ovijem je naregjeno podnijeti „*una nota delle annuali spese pubbliche ordinarie*". (P. S.)

[31] „Lunedì li 26. Maggio 1794."

„La prima parte è di terminare che tutti i ministri delle Casse Pubbliche debbano tenere un *strapazzo*, in cui debbano settimanalmente notare tutte le partite si del dare che dell' avere di quella settimana

Digitized by Google

prima in lettere e poi in numeri, e le dette partite settimanalmente debbano essere sottoscritte da uno dei Signori dell' offitio, e che non si possa fare dall' offitio alcuna nuova spesa senza tale sottoscrizione, e che poi al fine del mese le suddette spese debbano essere rivvedute e sottoscritte dalla maggior parte dell' offitio, senza di che non possa procedersi dall' offitio a veruna nuova spesa, e che questo ordine debba eseguirsi in tempo delle *Vigende (?)** e che questa parte debba eseguirsi dalli Sri. dei rispettivi offitj, sotto pena della perdita della provigione, e dai ministri sotto pena della perdita del salario, e che sotto le suddette pene ogni mese debbano incassarsi i denari alle rispettive casse".

Blagajnički dnevnici 1779.—1813.

[32] U starome arkivu B. D. ima deset knjiga, koje sadržavaju blagajničke *dnevnike*, a svaka knjiga na jednoj strani nosi dnevnik samo Rizničarâ, a na drugoj *Rizničarâ* i *Punomoćnikâ* G. V. za one interese, koji su im bili zajednički. U njima se nalazi mnogo jako zanimivijeh podataka, koji se tiču povijesti Dubrovnika za posljednjijeh 32 godina republike. Te knjige se nahode u starom katalogu pod naslovom: „*Tesoreria amministrazione*" i nose brojeve *120* (g. 1776. do 1779.), *121* (g. 1779. do 1782.), *122* (g. 1782. do 1785.), *101* (g. 1785. do 1788.), *86* (g. 1788 do 1791), *87* (g. 1791 do 1794), *97* (g. 1794. do 1797.), *59* (g. 1797. do 1800.), *103* (g. 1800. do 1803.), *99* (g. 1803. do 1808. za blagajnike, 1803. do 1813. za blagajnike i punomoćnike G. V.).

Knjige su vogjene velikom točnošću i jasnoćom u talijanskom jeziku. Na svakoj knjizi u dijelu, koji se tiče samijeh Rizničara, odmah na početku naznačena su njihova imena za onu godinu, a u dijelu zajedničkome imena *Rizničara i Punomoćnika.* Dnevnici, osim posljednjega, počimlju od 1. Junija do 31. Maja svake godine, svi su vezani u kartunu in 4^0. U knjigama *Rizničara* i *Punomoćnika* nahodi se na koncu svake godine, a koji put poslije dvije godine skupa, pregled porezâ, što bi plaćali posjednici dionica od glavnica, uloženijeh u talijanske banke *(riscossione del dazio dei Monti)*, o kojijem ću na drugom mjestu. Još se opaža kod zajedničkog dnevnika nakon svake stavke riječ „scritto", što bi moglo značiti da je prenesena valjda u posebne računarske knjige, što su jedni i drugi vodili.

Arendamenti di Napoli.

[33] Glavnice, uložene u „*arendamenti di Napoli*", iznašale su 143.663 : 3 napuljskijeh dukata od deset *Carlina* po dukat, te su pripadale Rizničarima kao upraviteljima različitijeh epitropija u svoti od 38.426 : 44 N. D., prodanijeh za 16.265 Dubr. Dukata (Dukat Na-

* Ovako stoji u knjizi P. S. Blagog Djela, ali je očita pogrješka, te u izvornome zapisniku državnoga arkiva čita se „*in tempo delle vicende dai Sri. Senatori delle vicende*", kojijem riječima valjda se razumijevaju *zamjenici Blagajnikâ.*

Digitized by Google

puljski malo je više vrijedio od Dubrovačkoga), a Punomoćnicima G. V. u iznosu od D. N. 3121:2:7, prodanijeh za 1727:10 D. R., pak dumanjskijem samostanima, raznijem duhovnijem bratovštinama, bolnici *Domus Christi*, i Crkvi Sv. Vlaha. Pošto poslije potresa od godine 1667. grad se bio gotovo pretvorio u gomilu ruševina, Senat odluči medju ostalijem obratiti dozvolom Svete Stolice spomenute glavnice u nove kuće i dućane, koje su se imale graditi u porušenom Dubrovniku, čiji prihodi su ostali na korist onijeh Blagijeh Djela, kojim je prije glavnica pripadala. Iz gore spomenutijeh kapitala izvadilo se prodajom samo 61.205:12 Nap. Duk., jednakijeh 57.570:12 Dubr. Duk., a ovijem zgradilo se 30 kuća, gotovo svijeh vlasteli iznajmljenijeh, i 11 dućana. I kuće i dućani još postoje, ali samo *šest* kuća i *tri* dućana posjednuto je po još preživljelijem vlasteoskijem familijama, kojijem su bile dane odmah s početka u najam. Sad se iznajmljivaju brez razlike stališa, uz uvjete, propisane po zakonu od 8. Jula 1783. putem dražbe onomu, koji nugja bolju cijenu *(Libro della Antiche Memorie*, pag. 154, No. CLXXXV. — *Libretto „ad usum Milli Boscovich"*, pag. II.)

[34] „Adi 1. Luglio 1783. Piano formato dalli Sri. Tesorieri e confermato con la Parte dell'Ecc. Consiglio di Pregati dei 8. Luglio 1783., riguardante gli affittti delle case e stragni di Tesoreria".

„Osservando li Sri. Tesorieri di S. M., che gli affitti delle case della città si sono accresciute al doppio di quello erano nelli tempi passati. per il quale motivo considerano che gli affitti delle case di tesoreria affittate da remoti tempi a diversi particolari dovrebbero crescersi per non pregiudicare l'Opera Pia, la quale si può dire, che retrae poco o nessun utile dalli detti affitti, attesocchè da una parte sono tenuissimi, e dall' altra la massima parte si evacua nelli repezzi delle stesse case".

Slijedi za tijem zakon, kojega smo dali u tekstu točni izvadak. Puno kasnije (S. C. od 11. Februara 1800) bi naregjeno Rizničarima i Punomoćnicima G. V. *povisiti podobrano* (discretamente) *najamninu svijeh dućana* obzirom na vrijeme i na prilike, ne istjeravši nijednoga najamnika, dapače ako bi ovaj umro, te bi ostavio za sobom sina s istijem zanatom, ovaj može zadržati dućan uz istu najamninu. Ostaje li dućan prazan, treba raspisati dražbu, davajući prednost Dubrovčaninu Svako pak šest godina treba pram vremenu i prilikama povisiti ili smanjiti najamninu. Ovaj zakon valjan je za sve upravitelje blagijeh djela (P. S.)

[35] Blagajnici, kojijem je bilo naloženo od Senata, da povise po svojoj uvigjavnosti najamninu za žudiosko bogomolje i za kuće *Ghetta* žugjelima iznajmljene, učiniše to istog dana 8. Jula 1783., ustanovivši, da imadu platiti mjesto 136 zlatnijeh dukata 160, a to s koncem Decembra svake godine pod kazan četvrtine, i uz obvezu učiniti popravke kućâ na svoje troškove, ali da imade započeti povišenje najamnine one godine, kad budu žugjeli prestali plaćati namet od 2000 Dukata, kojemu bijaše ih podvrgnuo Senat u ime zdravstvenijeh potrošaka za trajanja tada bjesneće kuge: *„con condizione che tale cre-*

*

Digitized by Google

scimento s' intenda principiare quell' anno in cui cesserà a detti Ebrei l'imposizione di annui ducati 2000 fattali dall' Ecc. Senato per le spese dell' offizio alla Sanità durante la presente peste",

[36] Zakoni od 8. Jula 1783. i 14. Decembra 1784. zadnji su u zbirci „*Libro della Fondazione*". Ostali propisi, tičući se Blagajnika G. V., nalaze se u „*Parti dell' Eccmo. Senato*" razdijeljene u dvije knjige, jedna od kojijeh sadržava Senatokonsulte od god. 1765. do 1803., a druga od g. 1804. do 1808.

Glavnice uložene kod privatnika (1782.)

[37] *Senatokonsult od 2. Junija 1784.* (P. S.) Kad je tajnik blagajne Marko Mili Bošković g. 1782. predočio u svojoj knjižici (br. 158 kat. staroga arkiva O. P.) zrcalo raznijeh zadužbina i zaklada tada postojećijeh, nalazimo da je bilo uloženo od razloga Blagijeh Djela na nekretnine u teritoriju Republike Dubr. Duk. 139.351 : 13, to jest 300 Duk. na kamate od 2%, Duk. 6000 na 3½%, Duk. 5000 na 4%, a ostala svota od 126.621 : 13 na 4½ i 5%. Bošković, da opredijeli iznos ukupnog prihoda gore rečene glavnice, računao je, kako da je cijela dana u zajam u razlogu od 4½%, jer su se sve to već tadar vraćale glavnice, posugjene uz 5%, te čini iznositi kamate spomenutog kapitala od DD. 139.351 : 13 na DD. 6429 : 2 (pag XX, XXI, 220, 221). Sada Blago Djelo dava u zajam stanovnicima staroga teritorija republike uz kamate od 4½%, a ostalijem svijem prebivajućijem u Dalmaciji uz 5%, ali vazda dužnik ima dati na osiguravanje primjernu ipoteku.

[38] *Ordo pro clavibus capsellae depositorum. Anno millesimo et indictione suprascriptis (1433), die vero XII. Martij (L. V. Cap. 262. — L. F.)*

„Acciocchè per lo avegnire, le sei chiave della capsella dello deposito dove sono le reliquie delli beatissimi et devoti santi nostri, stiano con più ordine di quello è stato per lo passato, imperò tali depositi, i quali sono non di piccola importanza siano ben custoditi, et in quelli non possano incorrere inconvenienti . . . . ." slijedi propis, kojega smo dali izvadak.

[39] *Ex Libro Viridi, cap. 207.* — Zakon od 28. Junija 1426. (L. F.)

[40] *Ex L. V. cap. 469.* — Zakon od 15. Marta 1456. (L. F.)

III.

Zadužbine i zaklade od XV.—XIX. vijeka.

[41] Starodavna i rastrgana vrela, u kojijem ležaše zamršen imetak Opere Pije, s različitijem svrhama, u što se imao obratiti, pokupio je i razbistrio, te iznio na svijetlost godinâ 1778., 1781. i 1782. čedni tajnik zavoda *Marko Milli Bošković* kroz tri prevažne knjige, koje su nam služile izvorom, da se upoznamo sa stanjem Riznice G. V. u onomu, što se tiče upravljanja zadužbina i zaklada u drugoj polovici

Digitized by Google

prošloga vijeka. Ove tri knjige jesu: „*Libro delle antiche memorie*“ od g. 1781. (Br. 107 kataloga Staroga Arkiva), novo potpunije izdanje istoga od g. 1782 (Br. 158 k. S. A.), nastavljeno do g 1856. po drugijem tajnicima Opere Pije, i knjižica o *livelima* i o *Borsa Comune* (Br. 157 k. S. A.), na temelju kojijeh Antun Kersa (Chersa) mogao je osnovati *općeniti registar (Registro Generale)*, po kojem se kreće sva sadanja uprava Opere Pije (Gledaj o *Registro Generale* primjetbu 16 *retro)*.

Vrijedno je opisati ove tri znamenite Boškovićeve knjige.

Prva knjiga (br. 107 K. S. A.) nosi naslov: „*Libro delle antiche memorie*“.

Ova je knjiga *in 4°*, slabo vezana, dapače rasklimana, sastavljena i pisana god. 1781. po spomenutome tajniku *(Ministro)* zavoda *Marku Milli Boškoviću*, prem da on ne bilježi svoje ime, niti ga spominje u predgovoru, ali se to razabire iz drugijeh dviju po njemu sastavljenijeh knjiga. gdje kaže svoje ime, a sve tri su pisane ili posvem ili stranom u istijem jasnijem pismenima njemu vlastitijem. Knjiga je u običnom papiru, te ima numeriranijeh 235 stranica, od kojijeh 224 spadaju u djelo, pak dolaze prazne stranice 224—233, koje pokazuju, da je djelo ostalo nedovršeno. Strana 234. sadržava „*Anotazioni diverse, e necessarie a sapersi*“, pak dolazi str. 235. prazna, s kojom knjiga svršava.

Počimlje knjiga sa slijedećijem predgovorom, u kojemu pisac kaže smjer i svrhu svoje radnje i što ga je potaklo, da je sastavi:

„*Jesus, Maria, Joseph*“ *MDCCLXXXI.*

„Ancorchè sia stata in ogni tempo commendabile l'attenzione dei passati ministri della Tesoreria nell'adempire con impegno e zelo gli obblighi del loro Ministero, pure trovandosi questi continuamente affollati nell'adempimento delle giornaliere incombenze di scritture, conti, ripartimenti, collocazioni, riscossioni ed altre cento diverse occupazioni, non li è stato credo possibile potere esaminare li antichi testamenti, nè confrontare le disposizioni dei benefattori, e li loro capitali, per il che nel corso di tanti secoli è successo, seguitando essi sempre lo stesso ordinario metodo della scrittura senza alcun bilancio, che tanti capitali non furono giammai al libro scritturati, che l'entrate di tanti testatori non venivano spartite, che li frutti di tanti altri benefattori si eseguivano diversamente dalle loro ordinazioni, o con dare indebitamente ad un conto più ed all'altro mano, ovvero con privare intieramente qualche legato del suo tangente lascito con darlo a qualche diversa Opera Pia“.

„Io pertanto trovandomi al servizio di questa pubblica Tesoreria li primi anni del mio ministero seguitavo lo stesso ordine tenuto dall miei antecessori nella fama dei quali, senza dubitarne, quietamente ri posavo. Ma avveduto mi finalmente di si grandi sconcerti delli conti della scrittura dei capitali, e dell'annual esecuzione dei frutti senza esaminare, se a correggere le altrui mancanze il mio dovere mi co-

Digitized by Google

stringea, risolvetti non dimostrare soltanto il mio impegno e premura nel procurare ed attendere all' aumento dei nuovi capitali e rendite, ma di esercitare vieppiù il mio zelo, e studio nel correggere centinaja di sconcerti, e nel ridurre, per quanto è possibille, tanti e si grandi abusi, oscurità e disordini delli capitali, scritture e conti al suo dovuto segno, con dare ad ogni uno quello veramente li attiene giusta la disposizione del testatore, il che per quanto finora mi è stato possibile, e per quanto si può da me debolmente comprendere, parmi di avere in massima parte superato il bramato intento".

„Essendomi in speciale maniera a cuore, che col progresso di tempo non seguano nuovamente simili sconcerti infinitamente dannosi, massime aumentandosi ogni anno nuovi conti e nuove rendite, e per facilitare ai miei successori quello studio e travaglio da me fatto per corso di tanti anni nell' esame rigoroso dei testamenti, capitali, frutti ed antiche scritture dei libri, quanto per adempire ai venerati commandi delli attuali Illustrissimi signori Tesorieri di Sta. Maria, i quali stimarono necessario avere sempre sotto l' occhio, compilati ed assieme uniti tutti li testamenti e li capitali di ciascuna Opera Pia, per potere *ictu oculi* riconoscere il concernente di qualunque conto in loro amministrazione, senz' avere la pena e struscio di esaminare sulli antichi libri separatamente ogni partita, è stato perciò da me formato il presente libro diviso in due parti con li suoi indici, *nella prima parte* del quale ho esposta l' origine di ogni e qualunque capitale, la disposizione testamentaria di ogni benefattore, l' importo del suo capitale, si nel suo principio, come al presente, dove si trovano collocati tali capitali, a quanto ascende il loro annuo frutto con la specificazione, di quanto rende all' anno ciascun banco, deposito, a quali spese annualmente soccombe ogni legato, ed in quali opere pie dev' essere annualmente evacuato il frutto, indicandone con li numeri posti *ex margine* la citazione di quella Opera Pia espressa *nella seconda parte*, nella quale ho unito assieme il frutto separato di ogni diversa specie dei conti".

„Si avverta però, che difficilmente potrà darsi, che l' annuo frutto dell' Opere Pie possa essere intieramente uguale a quello da me esposto, poichè ogni anno devono per necessità in qualche parte variare, o per diversità del fruttato, o per l' avanzo della moneta, o per maggiore o minore rata delle spese dell' officio: ciò non ostante piccola dev' essere la differenza ogni volta che li capitali non stassero infruttiferi, e rendessero frutto uguale ai tempi presenti".

„Ogni inavvertenza, o abbaglio che si trovasse in questo libro, sono certo che da ogni uno di buon animo mi sarà compatito, e che non l' attribuiranno alla volontaria mia mancanza, ma alla velleità del mio trasporto in pubblico servizio ed alla tenuità delle mie deboli forze per sviluppare doverosamente ogni particolare, massime avendo avuto particolare premura, fossero un giorno prima eseguiti li comandi delli miei Sri. Tesorieri, dalli quali spero di ottenere benigno competimento".

Iz ovoga predgovora izlazi, da prije nego je g. 1781. Marko Bošković stao sastavljati ovu knjigu, uprava Riznice nahodila se u dosta velikom neredu, jer zanemarivši ispitivanje testamenata na kojijem je po-

Digitized by Google

čivala sva zgrada blagijeh djela, i ne usporedivši oporuke s glavnicama ostavljenijem po dobrotvorima, te ne sastavivši kroz mnogo stoljeća nijedne bilance, dogodilo se, da mnogo glavnica ne bi upisano u knjige, da prihodi dotični nijesu se razdijeljivali, ili bi se uložili drugovačije, nego li su dobrotvori bili naredili, budi doznačujući jednoj svrsi više, a drugoj manje, budi dopitujući kakav zapis sasvijem drugom blagom djelu, nego bijaše odregjen.

Da stane na put ovome metežu, Bošković, pošto je ispitivao kroz nekoliko ljeta oporuke dobrotvoraca i računarske knjige toliko glavnica i prihoda, — da uzmognu blagajnici imati pred očima obračun svake zaklade, sastavi talijanski ovu knjigu, razdijeljenu u dvoje.

U *prvom dijelu* nacrtan je postanak svake zaklade na temelju oporuke dotičnoga dobrotvora, iznos svake glavnice kakva je bila na početku, i kakva sada, u što je uložena, koji joj je godišnji prihod, i trošak upravni, te kojijem blagijem djelima je namijenjena.

Ovaj prvi dio stoji u uskom savezu s *drugijem*, gdje je istaknuto po redu svako blago djelo i svi prihodi za nj odregjeni, s pozivom na prvi dio, i gdje su ovi posljednji naznačeni

Prvi dio ima *kazalo* svih *oporučitelja*, *legatara* i *glavnica*, kojijem je upravljala Blagajna G. V., netočno nazvano „*Indice delle disposizioni testamentarie fatte a favore delli Sri. Tesorieri e di tutti li capitali, che trovansi in amministrazione di detti Signori*“.

Drugi dio, koji počimlje na str. 181., ima *kazalo svijeh blagijeh djela i legatara*, nepotpuno naznačeno: „*Indice delle Opere Pie contenute nella seconda parte provenienti dalli testamenti della prima parte*“.

Usporegjujuć ovu knjigu Mili Boškovića, koja ne prekoračuje XVIII. vijek, s drugom, koja bi sastavljena većom stranom po njemu, i po sustavu prve, izlazi da ova nije bila dovršena, da sadržava samo 190 dobrotvoraca, a 153 pobožnijeh ili inijeh svrha, — dočim druga, kasnija za jednu godinu (1782.), pod br. 185 kataloga, obuhvaća 299 dobrotvora, a 238 svrha, te dosiže do god. 1586.

Druga knjiga (Br. 158 k. 8. A.), in 8°, vezana u koži i dobro uzdržana, nije nego *dopunjak* i *nastavak* prve (107) brez naslova, te je krivo naznačena u katalogu staroga arkiva „*Monti di Roma*“, prem da se i ob ovijem radi, ali ne glavno. Ima joj 340 stranica, gotovo svijeh napisanijeh. Poče je sastavljati isti Marko Milli Bošković, kako se vidi odmah iz prve strane na lijevoj, gdje se čita napisano od samoga njega „*ad usum Marci Milli Boscovich*“. Na desnoj se čita slijedeće u formi uvoda:

Jesus, Maria Joseph. Anno Domini MDCCLXXXII.

„Avendo sempre avuto sommo desiderio di potere (per quanto si stendono le deboli mie forze) adempire al dovere del mio ministero, ho considerato, che tra diversi e molti obblighi sia quasi il primo quello di procurare con totale attenzione, che le volontà dei testatori siano per ogni parte scropulosamente eseguite, e perciò ho formato il

Digitized by Google

presente libretto, nella prima parte del quale ho in succinto descritto l'ordinazione di ogni capitale, la quantità del capitale di ogni conto, dove questi si trovano collocati, quale frutto annualmente rendono, et a quali Opere Pie viene spartito tale frutto, e nella seconda parte ho per ordine descritto appresso ogni diversa classe di quelle Opere Pie e conti, alli quali spettano li predetti frutti, *per potere sempre il tutto avere sotto l'occhio*". Ove posljednje riječi, pak i one gornje *„ad usum Marci Milli Bošković"* pokazuju, da je ovaj sastavio knjigu za svoju porabu, kako bi bolje i točnije izvršio svoje zvanične dužnosti.

Za tijem slijedi kazalo prvoga dijela pod ovijem naslovom: *„Indice di quanto si contiene nella prima parte di questo libretto, trovandosi ogni partita segnata si con il suo numero, come al foglio nel quale n'è descritta"*.

Ovaj prvi dio obuhvaća ogledalo:

1. Kuća i dućana zgradjenijeh poslije trešnje g. 1667. po državi glavnicama uloženijem u Napulju u iznosu od Duk. Dubr. 143.043.3, od kojijeh bi prodajom izvagjena svota od Duk. Dubr. 61.205 = 12, usljed zakona Senata i otpusta Svete Stolice (arak 1.).
2. Prihoda tada još opstojećijeh glavnica u Napulju u iznosu od 3339.23 DD.
3. Prihoda glavnica uloženijeh u Rimske štedione (a. 10).
4. Prihoda glavnica uloženijeh u banku Bečku (a. 15).
5. Prihoda glavnica uloženijeh u razne Mletačke zavode (a. 17).
6. Dobitaka glavnica uloženijeh u domaće nekretnine (a. 220,222).

Dolaze za tijem imena svijeh dobrotvoraca i legatara, sa naznačivanjem dotičnijeh oporuka, glavnica ostavljenijeh, prihoda i potrošaka, dotjerano do god. 1856 (s. 334.).

Drugo kazalo različitijeh blagijeh djela nahodi se od str. 307 do 315, a obuhvaća ih 238.

Razne ruke su sve to popisale, a ponajprije Marko Milli Bošković, pak njegovi nasljednici do najnovije dobe.

Treća knjiga (Br. 157 k. S. A.), takogjer in 8^0, vezana u koži i dobro sačuvana, bez paginacije, sastavljena je g. 1778. po Marku Milli Boškoviću, koji se ovako o njoj izražava odmah na pročelju:

In Dei Nomine Amen.

Parte prima.

Nel presente libretto si contiene l'esatta dilucidazione di quanto annualmente si riscuote *per la Borsa Comune* dagli affitti espressi al libro di affitti segnato I., con la distinta in seguito dimostrazione della spartizione di suddetti affitti a quelle opere pie, alle quali realmente attengono. Il tutto ho ricavato dalle partite delli rispettivi debitori, e dal libro del ripartimento del riscosso dalli affitti per lume e direzione mia privata, affine con possibile esattezza possa adempire al proprio dovere con ridurlo in due parti, indicando con li rispettivi numeri ogni partita di opera pia espressa nella seconda parte".

Digitized by Google

I ova knjižica vidi se po predgovoru da je sastavljena od M. Boškovića za njegovu porabu, da uzmogne točno vršiti svoju dužnost.

Iza uvoda ima kazalo dužnikâ *opće zaklade (Borsa Comune)*: „Indice degli debitori della Borsa Comune espressi nella prima parte". O toj općoj zakladi natuknusmo u primjetbi pod br. 16.

Slijede u lijepijem jasnijem pismenima stavke pojedinijeh dužnika tijeh daćevina (205 u svemu) s naznačivanjem zemljišta, koja opterećuju, i blagijeh djela, za koja su odregjena, pozivom na staro *„libro di affitti"* i na *„libro di ripartimento"*.

Za tijem dolazi *„Parte seconda"*, pred kojom se čita ovaj uvod: „Avendo nella prima parte dilucidato ed esposto con possibile chiarezza tutti gli affitti attinenti *alla Borsa Comune* con avere sotto di ciascheduna partita esattamente espresso, e dimostrato, a quali conti di opere pie attiene tale affitto, nella seconda parte si contiene la divisione separatamente fatta degli predetti affitti con la dimostrazione, a quanta somma ascende l'annuo frutto di ciascheduna delle predette Opere Pie, con la citazione fatta con diversi numeri della partita della prima parte, da dove deriva il suo frutto, le quale divisione ascende

a	ipp. 3296 : 5 : 4
più per diverse partite	„ 66 : 4 : 15
	ipp. 3362 : 9 : 19

Takijeh blagijeh djela, ili da bolje rečemo, takijeh namjenjenijeh svrha, u koje se imadu *liveli* uložiti, ima 126. Izmegju 125. i 126. stavke sbrojeni su *liveli* pojedinijem svrhama dopitani, koji iznašaju usljed tačnije brojitbe samoga Boškovića na ipp. 3385 : 6 : 19. Kasnije, kako se vidi iz *„Registro Generale"*, uzrasla je svota na ipp. 3691.

Poslije toga slijede u dva arčića neke vijesti, tičuće se stavaka *općenite zaklade* (Borsa Comune), koje je Bošković iz starijeh knjiga izvadio: *„Diverse notizie attinenti alli conti della Borsa Comune, ricavate da me dagli antichi libri esistenti in Tesoreria.*

Svršuje knjižica kazalom zadužbina, sadržanijeh u drugom dijelu: *„Indice delle Opere Pie contenute nella seconda parte"*.

Trud M. Boškovića kod sastavljanja knjige pod br. 158, kako i onaj Jakoba Betondia, koji je prepisao dodatak toj knjižici, bili su nagragjeni po blagajnicima dne 23. Maja 1782., kako se vidi iz slijedeće bilješke, koja se čita u dnevniku pod br. 121 staroga arkiva:

„A 23. Maggio 1782. Cavati dalla Borsa delle Epitropie ducati 127.16, di che ducati 113.30 (okolo 60 for. a. v.), dati a Sr. Marco Milli Boscovich per il suo travaglio fatto per il noto libretto, in cui ha epilogato in buon ordine tutti li capitali e frutti, le disposizioni testamentarie ed altro che esiste al libro maestro di Tesoreria, e Ducati 13.26 dati a Sr. Giacomo Betondi per la trascrizione dell' aggiunta al detto libretto . . . . . Duc. 126.16".

Kako sam obaznao, ovaj prezaslužni činovnik, pošto pogje u mirovinu, nastani se na svoje imanje u Dolima kod Stona, gdje se nahodio još g. 1825., i po svoj prilici tamo je i umro, ostavivši jedinu kćer

Digitized by Google

Margaritu, udatu za pok. Gjiva Vlajki, ogranak stare gragjanske Dubrovačke obitelji.

Boškovićeva knjiga o *livelima* i o „*Borsa Comune*“ dozivlje nam u pamet tri vrste osebujnijeh prihoda riznice G. V., koje još opstoje:

1. Spomenute daće ili *livelli*, koje bi oporučitelji za pobožnu svrhu nametnuli stanovitijem nekretninama, tako da bi prijanjale ovijem, koji god bio njihov posjednik. Ovo bi se na dva načina dogagjalo: ili bi oporučitelj naredio svome nasljedniku, da ima, uzmimo, svake godine platiti iz dobara njemu ostavljenijeh zakladi za otkup robova 10 Dukata, — ili bi ostavio n. pr. Maloj Braći glavnicu od 200 dukata, u ime kojijeh baštinik bi imao platiti iz dobara njemu ostavljenijeh fratrima deset godišnjih dukata dobitka za mise. U jednome i u drugome slučaju svota ostavljena opteretjivala bi dotična dobra, a nasljednik, koji god bi poslije njega došo u posjed istijeh, bio bi dužan plaćati daću dotičnoj zakladi ili legataru.

Takijeh *livela* još ima malo. Od starijeh knjiga livelâ imaju u Starome arkivu zavoda dvije za razdobje 1814—1856. Otkupljuju se dvadeseterostručnom uplatom prvobitne daće, i to sve češće, tako da se može predvigjeti, te će ih u nedaleko vrijeme nestati.

2. *Vjekovječni najam (affittanza perpetua)* po zakonu od god. 1783., a takijeh ima *neotkupljivijeh* glede onijeh kuća i dućana, kupljenijeh poslije trešnje od god. 1667. prodajom glavnica, uloženijeh u „*arrendamenta di Napoli*“, — i *otkupljivijeh* uz dvadeseterostručnu uplatu prvobitne najamnine, koje opterećuju nekretnine u teritoriju republike, a i ove malo po malo otkupom iščezavaju.

3. *Vendite censuarie*, neka vrst *kupoprodaje prihodâ*, kojom bi se pokrivao zajam na kamate, koji se u staro doba držao da je bezuvjetno po Evangjelju nedopušten. *Vendita censuaria* sastojala je u tome, da bi pokriveni mutuant kupio od pokrivena mutuatara stanovitu rentu na neizvjesno vrijeme uz uplatu glavnice osigurane stanovitom nekretninom, pod uvjetom, da bi mogo prodavalac prihodâ (mutuatar) u svako vrijeme otkupiti rentu povratkom glavnice. I ovaki prihodi otkupljuju se povratkom uzajmljene glavnice, a to se zbiva u novo vrijeme češće, tako da će i ovijeh pogodaba s vremenom nestati. I „*affitanze perpetue*“, sklopljene po zakonu od g. 1783., i „*vendite censuarie*“ imadu historičko-pravnu vrijednost, te s toga držim za shodno navesti primjer jedne i druge pogodbe, izvadjene iz staroga arkiva Blagoga Djela.

A. Vjekovječni najam (affittanza perpetua). Estratto dal Libro delle Vendite della già cancelleria di Ragusa dal 1794, foglio 37.

Die XVIII. Julii 1794.

„D. Nicolaus Pauli de Gozze, D. Clemens Aloysius Petri de Sorgo, et D. Franciscus Augustinus Matthaei de Ghetaldis, DD. Thesaurarii Sanctae Mariae Majoris hujus civitatis, tanquam haeredes testamentarii qm. Catharinae Matki Giulinovich et in testamentis Notariae de 17 fo... spote *titulo et locationis nomine duraturae in perpetuum*, et currere jam inceptae a die XIII. currentis mensis et anni ad pubblicum

Digitized by Google

incantum factum pluribus diebus et horis per Antonium Novi Riverium et pubblicum praeconem per loca solita et contueta civitatis dederunt, locaverunt et ad annuum affictum in perpetuum concesserunt, prout dant etc. Frannae uxori Matthaei Ban absentis ab hoc dominio, praesenti et cum assensu voluntate et interventu Petri Ivich, et Gregorii Paulovich suorum tutorum, ac vigore libertatis illustrissimi ac excellentissimi Minoris Consilii ipsi propterea praestitae sub hodierna die fo. 225 a me visae, ac lectae conducenti et acceptanti pro se, suisque haeredibus et successoribus, eoque vel eis, cui, seu quibus jus suum deinceps dare et transferre voluerit, stipulanti et acquirenti, totas duas domus de jure praedictae haereditalis positas in suburbio Pillarum *pod sredgniem putom*, quorum altera fuit hactenus habitata a Petro Radulovich et altera ab Helena uxore Marci Complita cum omnibus earumdem juribus, usibus, actionibus, attinentiis et pertinentiis universis francas et liberas ab omni debito, obbligatione et angaridio exceptis annuis g. (grossetis) XXX persolvendis Venerabili Monasterio Sanctae Clarae,* quas dicta conductrix agens cum assensu ut supra et vigore suprascriptae libertatis a me iterum visae ac lectae assumit super se, et super suis haeredibus juxtaque dictarum domuum notissimas confines qui hic semper pro expressis et appositis habeantur et intelligantur, ad habendum, tenendum, gaudendum, utendum, fruendum, perpetuoque possidendum, ac faciendum quidquid fieri solet de rebus locatis in perpetuum ad plenum, et hoc pro annuo affictu ducatorum quadraginta et g. XXII de gg. 40 pro ducato ad dictum pubblicum incantum plus aliis oblato et invento, quem dicta Frana agens cum assensu ut supra et vigore suprascriptae libertatis a me demum visae ac lectae se obbligavit et obbligat per se suosque haeredes persolvere in perpetuum DD. DD. Thesaurariis hoc modo, videlicet: quod tota illa portio suprascripti affictus, quae decurrerit usque ad totam diem ultimam Decembris proxime venturi debeat prompte persolvi dictis DD. Therauratiis per totam eamdem diem ultimam Decembris, et sic deinceps in posterum totus integer dictus annuus affictus debeat *in perpetuum* quotannis per dictam conductricem, ejusque haeredes, et successores prompte per totam dictam diem ultimam Decembris. Quod si forte non fecerit, vel non fecerint, debeat vel debeant a dictis DD. Thesaurariis indebitari et deferri toties quoties ad Excellentissimum Minus Consilium una cum aliis debitoribus qui prompte non solvunt Dohanam, et a dicto Excellentissimo Minori Consilio cogi possint ad solutionem affictus non soluti una cum eis 4. (quarto). Hoc insuper inter dictas partes fuit expresse conventum, quod a dicta conductrice debent dictis DD. Thesaurariis persolvi pro dictis DD. Thesaurariis pro dictis duobus domibus ipsi ut supra locatis una vice tantummodo ducatorum centum de grossetis 40 pro ducato, praeter annuum affictum superius expressum, quam summam dicti DD. Thesaurarii statim ac sponte contenti confessi sunt se habuisse, et recepisse a dicta Frana conductrice quam propterea quietaverunt et quie-

* Evo primjera *livela* od godišnjijeh 30 grošeta (okolo 15 n. a. v.), koji opterećivahu ovu kuću na korist samostana Sv. Klare.

Digitized by Google

tant in forma. Declaraverunt insuper iidem DD Thesaurarii se habuisse et recepisse a suprascripta Frana ducatos septem et g. XXXV de g. 40 pro ducato pro saldo affictuum dictarum domuum, decursorum usque ad supracitatam diem XIII. currentis mensis, videlicet ducatos duos et gg. 21 pro domu tenta a Petro Radulovich et reliquos ducatos tres et gg. 14 pro illa quae habitata fuit ab Hellena Marci Complita, quos ducatos 7 g. 35 dicta Franna dixit, solvisse de propriis animo rehabendi a dictis Petro et Hellena hactenus conductoribus dictarum domuum, et propterea dicti DD. Thesaurarii eam quietaverunt et quietant in forma, eidemque cesserunt sua jura contra dictos Petrum Radulovich et Hellenam Marci Complita respective, et hoc juxta tenorem apoliticae licitationis. Quia sic . .

Val. annui . . . . . Duc 40:22."

B. Kupoprodaja prihoda (Vendita censuaria). Extratto dal Libro delle Vendite della pubblica cancellaria di Ragusa del 1802 fo 104.

Die VIII. Februarii 1803.

„D. Nicolaus Maria Matthaei de Gradis et D. Petrus Ignatius Joannis Francisci de Sorgo Conservatores bonorum Nicolai Coporcich de Giuppana absentis ab hoc dominio agentes vigore libertatis illustrissimi et Excellentissimi Minoris Consilii ipsis propterea praestiti sub die XXIX. jannuarii proxime elapsi fo. 81 a me visae et lectae, sponteo titulo et venditionis nomine jure proprio dicti Nicolai et in perpetuum *(salvo tamen infrascripto pacto de quandocumque redimendo)* per dictum Nicolaum ejusque haeredes, et successores dederunt, vendiderunt, tradiderunt, atque transtulerunt prout dant quondam D. Michaeli Mathaei de Zamagna et D. Sigismundo Matthaei de Gradis majori parti DD. Thesaurariorum Sanctae Mariae Majoris praesentibus, et acceptantibus pro dicta eorum Thesauraria, eoque vel eis, cui seu quibus jus suum deinceps dare et transferre voluerint stipulantibus, ementibus et acquirentibus *totum annuum censum ducatorum quatuor cum dimidio* de grossis 40 pro ducato, quem dicti venditores ab hodie in posterum deccurrendum, et quotannis, ut inferius dicetur, persolvendum ad rationem quatuor cum dimidio pro centum in anno pro summa capitali similium ducatorum centum de grossis 40 pro ducato imponunt atque constituunt, et insuper tota domo nova de ratione dicti Nicolai cum horto et terris positis retro dictnm domum, quae domus et terrae existunt in dicta insula in Luka, et quae terrae extenduntur usque ad cacumen montis, super quibus terris existunt biscentum circiter plantae olivarum cum omnibus juribus, usis, atinentiis et pertinentiis universis franca et libera ab omni debito, obbligatione et angaridio, nec non omnibus suis terris positis in *Svetilia* et in Dolina, quae terrae jam censitae sunt suprascriptis DD. Thesaurariis in venditionibus Cancellariae de 1794 fo. (folio) primo juxtaque suos notissimos confines, qui hic semper pro expressis et appositis habeantur et intelligantur, ad dictum annuum censum ut supra constitutum habendum, tenendum, gaudendum, utendum, fruendum perpetuoque *(salvo tamen infrascripto pacto de quandocumque redimendo)* possidendum, aliis dandum, do-

Digitized by Google

nandum, vendendum, et quomodolibet alienandum, ad faciendum omnem et quamcumque dictorum DD. Thesaurariorum, eorumque in dicto officio successorum voluntatem, tamquam de se propria ad plenum. Et hoc pretio foro et mercato Ducatorum centum de grossis 40 pro ducato quos statim ac sponte D. dicti conservatores, venditores agentes vigore supradictae libertatis a me denuo visae ac lectae contenti et confessi sunt se habuisse et recepisse a dictis DD. Thesaurariis solventibus de pecuniis dictae eorum Thesaurariae pro integra totalique solutione et satisfactione totius pretii praesentis venditionis, quos propterea quietaverunt et quietant in forma, promiseruntque insuper praedicti venditores agentes vigore supradictae libertatis a me iterum visae et lectae sub obbligatione bonorum omnium dicti Nicolai Coporcich, praefatos DD. Thesaurarios emptores eorumque in officio successores manutenere et conservare indemnes eosque in omni judicio et extra a quocumque damno et molestia, et a quibusvis praesentandis tueri ac deffendere. Hoc tamen pacto solemni stipulatione inter dictas partes invito et vallato, *quod quandocumque nullaque data temporis praescriptione praedictus Nicolaus ejusque haeredes et successores possit et valeat, possint et valeant praesentem venditionem redimere et francare, previa tamen solutione et effectiva exbursatione ducatorum centum capitalis una cum ea census portione quae tunc temporis esset non soluta*, quibus demum solutis et integre satisfactis statim praesens venditio sit nulla nulliusque valoris, cassarique et depennari debeat, ac si facta non fuisset. Pactum quoque inter dictas partes fuit expresse initum et vallatum, ut ea portio census quae decurrerit per totam diem ultimam Decembris proximi venturi debeat persolvi suprascriptis DD. Thesaurariis emptoribus sub dicta die ultima Decembris praedicti, et sic in posterum totus integer praedictus census usque ad francationem praesentis venditionis persolvi debeat quotannis sub die ultimo Decembris praefatis DD. emptoribus a suprascripto Nicolao vel ejus haeredibus et successoribus Quod si forte non fecerit vel non fecerint prompte ut dictum est, debeat vel debeant toties quoties indebitari a dictis DD. Thesaurariis et deferri ad Excellentissimum Minus Consilium una cum aliis debitoribus qui prompte non solvunt dohanam, et a dicto excellentissimo Minori Consilio cogi possit vel possint ad solutionem census non soluti *una cum ejus quarto* quia sic . . . Valoris ducatorum . . . . . 100.“

U starom arkivu Blagog Djela ima registar starijeh vjekovječnijeh najamnijeh ili zakupnijeh pogodaba, koje počimlju od godine 1813., a *vendite censuarie* imadu svoj registar, koji počimlje s god. 1812.

Sad naravno *privremene* najamne ili zakupne pogodbe zamjenjuju vjekovječne, a mjesto „*Vendite censuarie*“ ima običajnijeh zajamnijeh pogodaba.

Bastije i zaklada Kristovijeh siromaka (Poveri di Cristo).

[42] Kad se republika, povećavši svoj teritorij Konavlima, latila diobe dotičnoga zemljišta, svečanijem načinom prizna, da je Bog vrhovni go-

Digitized by Google

spodar sve zemlje, te zakonom od 25. Februara 1427. pokloni jednu desetinu dobivenoga zemljišta Bogu Svemogućemu („de dando omnipotenti Deo unum decenum integrum prout datum fuit in alia parte, sed non habeat partem in Obod, et cum hac additione quod antequam sortes ponantur nostra Dominatio deliberet in quo loco debet esse dictum Decenum cuicumque voluerit. L. V. c. 214"). Ovaj dio bi opredijeljen blizu crkve Sv. Gjura i u Uskopju, gdje republika postavi bosanske fratre, pribjegle od turskog zuluma, da ustroje manastir sa župom, kojoj dopita 200 ipperpera godišnjijeh prvo u Sv. Gjuru, a kasnije (g. 1429.) u Sv. Martinu, a tri svjetovna zastupnika, izabrana za 6 godina po Velikom Vijeću, imala su upravljati prihodom one desetine za uzdržavanje fratara i crkve" (Rad Jugosl. Akad. knj. CVIII. istoga pisca.)

Zemlje posvećene u Primorju i u Konavlima Svemogućemu, te povjerene upravi Rizničara G. V., da im obrate prihode u potporu župnicima i franovcima, koji su bili toliko zaslužili razprostranjenju katoličke vjere u onijem predjelima, — zvale su se *Bastije,* a bilo ih dvije, *bastija konavoska,* u koju su spadale zemlje, ležeće u Popovićima, u Donjoj Gori i u Uskopju, i *bastija Primorska* sa zemljama ležećijem u Liscu i u Dolima. Godišnji njihov prihod teko bi u tako zvanu *„Borsa dei poveri di Cristo" (Zaklada Kristovijeh siromaka)* na korist župnika i franovaca, nastanjenijeh u Dubrovniku, u Konavlima, u Cavtatu i u Slanom. Tijem zemljama su upravljali izravno Rizničari, ili bi jih dali u zakup, a prihod im bijaše pod koncem prošloga vijeka od Dubr. Duk. 1230 ili 635 fior. i 30 kreutzera C. V., kasnije pod austrijskom vladom usljed dražbenijeh zakupa naraste im prihod do fior. 1719:26, koji bi se predavali vjerozakonskoj zakladi, a u ime njezino kao predujam crkovinarstvu (fabrićeriji) Stolne Crkve i Sv. Vlaha. Konavoska bastija bi prodana g. 1879.—1882. za 17.502 fior., a Primorska za 8342 fior. Prihodi ovijeh glavnica teku u vjerozakonsku zakladu (fondo di religione) , kako i oni posebne glavnice od 1455:34 Dub. Duk., jednakijeh fior. 738:52½ C. V., stvorene po Blagajnicima pod koncem prošloga stoljeća većom stranom prodajom drva onijeh dobara i globama plaćenijem po kmetovima dotičnijem radi neovlaštene sječbe drva (Rg. 171, 229).

Zaklade Crkvama.

[48] Još XIV. vijeka *Mára Gučetica* utemeljuje nadarbinu Sv. Marije u Bosanci uz posebni zapis za katekizaciju u istoj crkvi, a istoga vijeka *Filip Martina Menčetića* osnuje kapelu Sv. Ivana i Sv. Martina u Gružu (L. A. M. s. 121, 122). *Mâro Nikole Kaboga* ustanovljuje g. 1630. nadarbinu za novoga župnika na Mrcini (ib. s. 95). *Ivan Andrije Restića* ostavlja g. 1651. glavnicu od Dub. Duk. 2300, da se zgradi crkvica u Zatonu, i da se prihodima obskrbi svećenik (ib. s. 16—19). *Nikola Brauti,* biskup od Sarsine *(in partibus),* Lopugjanin, ostavlja g. 1662. glavnicu, da se prihodima zgradi kapela u župnoj crkvi Sv. Marije od Šunja na Lopudu (ib. s. 118). *Arcigjakon*

Digitized by Google

Brnja Gjorgjić, koji je poslije potresa od g. 1667. upravljao jakom rukom dijecezu, zapisuje god. 1686. dvije tretine svojega bića (Dubr. Duk. 50 582), da se zgradi u stolnoj crkvi krasna i mramorima bogata kapela Sv. Bernarda (ib. s. 321). *Don Marko Vlajki* ostavlja g. 1760. Rizničarima glavnicu, da se ustroje dvije župe u gradu. Ali pošto bi zaustavljeno uregjivanje župâ po odluci Senata, dotični prihodi, dok dogje dopust iz Rima, imali su ići na podporu drugijeh župa (ib. s. 101). *Sabo Luke Pucića* testamentom od g. 1772. ostavlja zapis, da Don Niko Ferić s drugijem svećenikom obavlja misije i katekizaciju cijelom državom kroz 50 dana, i tako unaprijed *perpetuis temporibus* (L. A. M. a. 121). *Mato Andrović* ostavlja g. 1793. jednu dvanaestinu svoga velikoga bića, da se uvede kapelan za starodavne Tri Crkve na Boninovu, koji će ih služiti i voditi duhovnu pastvu familijâ, koje su u onoj okolici. Ovu nadarbinu osvojila vlada nedavno za dušobrižništvo Pilâ. Ali stvar nije još svršena (Rg. Vol. I. s. 240, Vol. II. s. 353—362.)

Zaklada okuženikâ (Borsa degli appestati).

[44] *Giunio Luka Bunić* svojom oporukom od g. 1494., i *Miho Giunio Bunić* onom od g. 1528. odrediše glavnicu, čijem plodovima imao je biti opskrbljen svećenik, koji bi duhovnu pomoć pružio okuženijem u vrijeme kuge. Glavnica, umnožena najamninom neke Červine kuće u iznosu od Dub. D. 735:4, bi zvana *zaklada okuženikâ (borsa degli appestati)*, te uložena na 3% u dubrovačku kovnicu (zecca) do g. 1790. proizvede lijepi kapital od 37.804:6 D. D., koji po naredbi Senata bi doznačen *Tributarskoj skrinji (Cassa del Tributo)* [gdje bi se skupili na vrijeme novci, koji bi se slali Porti u ime tributa] ali uz izjavu, da je taj novac došao od zaklade za okuženike, za koju je vlada jamčila do iznosa od 7000 D. D. Glavnica tributarna uzraste do DD. 131.786:1, koji spadoše zadnjih godina republike na 51.687 D. usljed svakojakijeh gubitaka, navlastito usljed nametnutog franceskog zajma od 60.000 franaka. Austrijska vlada naredi g. 1825., da ova tako umanjena svota, jednaka 26.705 fior. C. V., bude doznačena dubrovačkijem bônicama. (L. A. M 143, 144 — Rg. 224.)

Zaklade crkvama dubrovačkijeh naselbina na istoku.

[45] *Ivan Pasarević* u svome testamentu od god. 1620. ovako naregjuje: „Takogjer ostavljam u Gospu ovdi u Novom Pazaru, da se pogradi i napravi groši tristotine, takogjer u istu Gospu u Novome Pazaru ostavljam dvije tisuće groša, da se dadu *na Mont* (naime da se ulože u novčane zavode u Italiji) kako Sveta Mati Crkva zapovijeda (glede kamata), i služit kristjanom vazda. Takogjer gospodi Tesavrierom Dubrovačkijem ostavljam tisuću groša, da ih razdijele na uboge i potrebna mjesta, gdje njim bolje uvidi".

Luka Pasarević Ivanov, slijedeći primjer očev, ostavlja, da $^2/_3$ glavnice od DD. 601:21 budu uložene za kapelana Novopazarskoga,

Digitized by Google

pošto su se bili plodovi umnožili, jer ga nije bilo od mnogo godina. (Ib. a. 55, 123.)

Znamenita je oporuka *Petra Nikole Petrušana* od 16. Maja 1601. u Sofiji sastavljena: „E del restante di miei beni voglio che si cavi ducati diecimilla, quali voglio che dalli Sri. Mercanti Raugei, che saranno in Sofia, siano posti sopra l'entrate in Italia in loco dove a detti parerà l'usufrutto de' quali voglio che l'illmi Signori Tesorieri riscodano, anzi voglio che delli ducati dieci milla debbano li detti mercanti provvedere a detti Sri. Tesorieri, li quali prego, che voglino ponerli sopra l'entrate d'Italia per l'usufrutto dei quali li prego, che voglino provvedere ogni anno in Sofia alli detti mercanti ragusei con ordine si debbano spendere nella capella di S. Maria di Purificazione per oglio nelle lampe quotidianamente, e caso che qui in Sofia mancasse la Chiesa de' cattolici per qualche accidente, voglio che dalli usufrutti siano spese per oglio in Chiesa a S. Maria Maggiore (u Gospi Velikoj) a Raugia perpetuamente." I zbilja još se gori ulje u stolnoj crkvi Gospe Velike u Dubrovniku od te zaklade. (Ibid. a. 116.)

Trojan Milovac u svome testamentu od g. 1642. kaže: „Ostavljam u crkvu reala sto, velju talara sto, da se imaju dati na *cens* (dobitak), da se ne mogu dignuti za potrebe od Colonije nego sigurnijem zalogom, da ih g. trgovci dadu 5%, *da se svako godište napravlja ograda od našega groblja od Sofije*, moleći moga epitropa, da im reče, da tako observaju, i čineći da upišu u libro od Colonije".

Nestalo naselbine Sofijske, i tako ne bi moguće izvršiti zapisa. (Ib. a. 95.)

Zaklada za dumne.

[46] Dvije zaklade su ustanovljene za dumne bolesne i potrebne od osam manastira, četiri u obće za dumne od osam manastira, dvije su za dumne Sv. Klare, a dvije za one Sv. Marije od Kašćela *(S. Maria di Castello)*, jedna za dumne vladike siromašne, jedna za dumne uboge u opće, jedna za dumne *Pizzocare* Presvetoga Trojstva u Šipanu, a jedna napokon za dumne tretoredne S. Nikole kod stolne crkve. (L. A. M. passim.)

Zaklade maloj braći.

[47] Bijaše postalo teško, a koji put gotovo nemoguće Maloj Braći utjeravanje dobitaka, livela, najamnine, što su im dugovali treći po naredbi pokojnijeh oporučitelja, čija pobožna volja nije se dala izvršivati. Doskočiše tomu Malobraćani, polučivši, da im se prime uprave blagajnici G. V., koje staviše kao svoje punomoćnike, a to prvi put g. 1784., kad kroz svoje samostanske zastupnike izručiše vas svoj imetak blagajnicima G. V., Ivanu Nikole Sorgočevića, Franu Saba Ranjine i Antunu Luke Gučetića, koji preuzeše dužnost sve njihove tražbine utjeravati, da ne bi se osujetila volja pobožnijeh oporučitelja. Glavnice izručene tadar iznosile su DD. 57.346, gr. 34, smanjenijeh usljed šteta pretrpljenijeh od nekijeh nekretnina na DD. 53.574:46, a povišenijeh usljed novog legata od DD. 1600:30 na DD. 55.041. *(Vacchetta de PP. di S. Francesco di Ragusa*, uvod. S. A. O. P. i Rg. s. 154, 233, 234—321.)

Digitized by Google

Isusovačke i skolopske zaklade.

[48] Sve glavnice ukinute Jesusovačke družbe uložene u Rimu, Sieni i Palermu dogjoše u državne ruke, a glavnice Siene i Palerma bješe prodane.

Glavnica uložena u Rimu iznašala je DD. 65.666, ona u Beču DD. 3568:39, u svemu DD. 69.234:39 s godišnjijem prihodom od DD. 1910. Dobitkom rimske glavnice biše opskrbljeni oni Jesusovci, koji su se našli u *Dubrovačkom Collegiu*, kad bi ukinut red, a ti bijahu *Dm. Ivan Bassegli*, *Dm. Tomo Tudisi*, *Dm. Orsat Sorgo*, *Dm. Ivan Marija Mattei*, glasoviti erudit, *Dm. Baro Bettera*, svi Dubrovčani, i Italijanac *Dm. Carlo Budardi*, u razlogu od DD. 172:29 1/2 svakomu, a pomoćnik brat Raniero Tabani dobi DD. 124:20. Bijaše se obratio i slavni Bošković da bi dobio tu alimentaciju, ali ne bivši se našao u Collegiu kad bi ukinut red, ne bi zadovoljeno njegovoj molbi. Preostatak dobitka rimske glavnice bi doznačen Skolopima usljed istoga zaključka Senata od 18. Februara 1777.

Osim toga bi naregjeno Senatokonsultima od 18. i 22. Feb. i. g. da se imadu dopitati Skolopima, koji preuzeše Jezusovački kolegij, svi prihodi *Clasci-eve* zaklade, kojom je upravljala bratovština S. Antuna, dok se ne bude dobio otpust iz Rima, ili ne bude podignuto Sjemenište po *Clasci-u* zapisano, takogjer svi prihodi zapisa Budislavića, dok ne bude podignut „*il Collegio Budislavich Ortodosso*“, napokon svi prihodi Vlajkieva zapisa (gledaj notu 42). Sve moje nastojanje, unići u trag Clasci-evom i Budislavićevom zapisu, koji su imali svrhu, ustrojiti u Diecezi sjemenište, izjaloví se.

Zanimivo je vigjeti na kraju ovijeh podataka od L. A. M., da godišnja potpora, koju su Skolopi dobivali od Republike, iznašala je samo 2834:18 DD., kojijem se provigjalo uzdržavanju crkve i kolegija, opskrbljivanju *osam* učitelja, knjižnice i putnijem troškovima. (L. A. M. s. 147—149.)

Zaklade za uboge.

[49] Blagajnicima bilo je slobodno podupirati po svojoj savjesti siromake, samo što zakonom od 15. Marta 1456. (L. V. Cap. 469) bi im zabranjeno dijeliti milostinju tugjincima s iznimkom ubogijeh hodočasnika ili putnika, ili onijeh, koji utekoše iz ruku nevjernikâ, a to do deset perpera svakomu, jer da ima toliko siromaka u državi, da ne manjka nigda u gradu komu dijeliti milostiuju: „salvo reservando *a poveri peregrini et viandanti, et ad homini, li quali fosser fuggiti da man de infedeli,* alli quali habbiano libertà dar da ipp. X in gioso per uno. Et questo perchè la terra nostra ha tanta moltitudine de poveri homeni, che non manca mai quelli alli quali se possa in essa città nostra dar elemosina de ogni sorte“. (L. F.)

[50] Do godine 1782., dokle dopiraju podatci Mili-Boškovićevijeh zrcala, brojilo se *sto i sedam* zaklada za siromake. Od ovakijeh vrela Blago Djelo je pobralo god. 1892. i predalo Dobrotvornome Zavodu fior. 2977, n. 38, da se razdijele:

Digitized by Google

a) megju siromake u obće	for.	2457:77
b) megju siromake od bivših svjetovnijeh bratovština (Antoninâ i Lazarinâ)	„	1370:11
c) ubožnici na Pilama	„	147:50
U svemu . .	for.	2977:38

Zaklada za udatbene potpore.

[51] Sada su ostale zaklade za podjeljivanje potpore prigodom vjenčanja djevojčica iz plemićkoga, gragjanskoga ili pučkoga stališa, rogjenijeh u Dubrovniku od oca, koji se rodio u teritoriju bivše republike, a ima svoje stalno pribivalište u gradu ili u predgragju. Tako god. 1892. bi razdijeljeno djevojčicama vlasteoskijem fior. 1592:73, onijem od drugijeh stališa fior. 2702:2. Prihodi zapisâ za regjenje dumana izručuju se sada vjerozakonskoj zakladi.

Slobodni prihodi (entrate libere).

[52] Zakladno pismo blagajnikâ od 16. Maja 1758., i potvrda Senata od 20. Maja i. g. nalaze se u *Libro della Fondazione* toliko puta citiranome. Nastojanjem blagajnika u tekstu spomenutijeh bi sakupljena glavnica od DD. 156.826:30:20, uložena ponajviše u inozemske novčane zavode u Rimu, u Beču, u *arrendamente* Napuljske, u *deposite* Mletačke, i u nekretnine privatne, odkle se pobirao prihod namjenjenijeh 6000 DD. (L. A. M. a. 134, 135.)

Osim toga kašnje biše stavljene na raspoloženje Blagajnika za neko vrijeme u istu svrhu tako zvane *entrate libere*, oni naime *slobodni prihodi* stanovitijeh zapisa, što bi oporučitelji prepustili Blagajnicima, da ih upotrijebe po volji u pobožne ciljeve, a oni bi to učinili budi na potporu vjenčanijeh para ili na zaregjenje dumana, budi za milostinju siromaka, a najčešće za bônicu Kristova Doma. G. 1803. svota skupljena od tijeh slobodnijeh prihoda bi obraćena u glavnicu, uloženu u domaće nekretnine, te je iznašala DD. 3634:16¼ (Rg. 222). U zrcalu Milli-Boškovića od g. 1781. nahodimo, da su slobodni prihodi *(entrate libere)* tada opstojeći iznašali 1445:15 DD., a potjecali su od raznijeh oporuka Marka Pucića, Bobalića Jakoba i Frana, Mare Bunice, Margarite Kabožinice, Mara (Marina) Buće, Mara Lukarića i Ilije Radana. (L. A. M. a. 200.)

[53] Ovi zakon od 4. Marta 1790. uzakonjuje, da tako kažemo, po prvi put treći razred pučanstva, onoga dijela naime, koji nije spadao u povlašteno gragjanstvo, te udara duhom novoga vremena. Djevojčice ovoga najnižega razreda, zakon ih zove *djevojčicama trećega stališa (zitelle del terzo ceto)*, te njima u korist ustanovljuje: „Che li rimanenti Ducati mille debbano annualmente essere divisi *aequis portionibus tra le zitelle del terzo ceto* della città e borgo, che ciascun anno si maritassero, con dichiarazione che lo sposo non sia obbligato alla restituzione della dote che ricevesse, come si è prescritto per le doti delle zitelle nobili e cittadine". Ima dakle djevojčica vlasteoskijeh, gragjan-

Digitized by Google

skijeh, i od trećega stališa. Sve sudjeluju u uživanju ženitbenijeh potpora: muževi vlasteoskijeh i gragjanskijeh žena imadu u slučajevima, propisanijem po civilnome zakonu povratiti prćiju, dočim oni ženâ od trećega stališa, vjerovatno radi malenkosti miraza, nijesu na to dužni. (P. S.)

[54] Evo molbe na Senat Pavle pok. Mâra Antuna Brnje Kaboge s dotičnijem zaključcima:

„*Mercordì, li 8. Novembre 1797*". — „*La prima parte è di accettare la supplica di D. Paola figlia innupta di qm. Sr. Marino Antonio Bernardo di Caboga letta in quel modo e maniera che poi si dirà*". (22 bal. Co. 6, ex 3 una non ballottata.)

„Illmi. et Eccmi. Signori.

„Sanno bene l' EE. VV. l' infelice mia situazione, la quale non mi permetteva sperare alcun immaginabile stabilimento in questa città. Ciò non ostante la Divina Provvidenza mi ha presentato l' occasione di sposare *Monsieur de Clairembeau nobile Francese,* il quale si contenta di prendermi anche con una tenuissima dote, la quale io non posso d' altronde sperare se non dalla generosità dell' EE. VV. Li ducati due mila assegnati dalla pubblica munificenza per dote delle zitelle nobili, *qualora però sposassero un nobile raguseo,* sarebbero l' unica mia risorsa qualora l' EE. VV. si degnassero abilitarmi a poterli percepire. Mi presento pertanto coraggiosamente ai loro venerati piedi, e rispettosamente rammemorandole, che io sono figlia di quella famiglia con tanta parzialità sempre beneficata dall' Ecc. Senato, umilmente le supplico a degnarsi anche continuare verso di me le loro beneficenze, e ad abilitarmi al percepimento dei suddetti ducati due mila, che formano l' unica mia sussistenza. Sarebbe poi colmo delle loro beneficenze qualora si degnassero anticiparmi li detti ducati due mila in tempo del mio matrimonio, poichè appena seguito il medesimo io devo partir da Ragusa, ed il detto sussidio io non dovrei percepirlo secondo l' ordine che questi sette o otto anni, lo che sarebbe di gravissimo mio pregiudizio".

„*La prima parte è di terminare, che la cassa dei consolati di levante debba somministrare ducati due mila a detta donna Paola dopo seguito il suo matrimonio, da rimborsarsi dalla detta cassa in tempo che la detta Signora dovrebbe percepire i ducati 2000 dalla tesoreria, secondo l' ultimo proveddimento ed in virtù della detta Supplica*".

21 bal. c. 3 — due non bal. (Part. del Senato dal 1763. al 1803. u S. A. O. P.)

Bônice i ubožnice.

[55] L. F. ibid. Ova zaklada bi potvrgjena po SC. od 23. Januara 1782., s kojijem bi potvrgjen običaj stari, da se na početku svakog mjeseca pokloni (u formi zajma) 300 DD. ovoj bônici, a kad ne bi

*

Digitized by Google

dosta bilo, neka se posegne s privolom Rima u sva blaga djela. Ima za XVII. vijek tri zapisa na korist bônice od Milosrgja: Mata Damjana Pucića (1686.), Ivana Andrije Andrini (1693.) i Tome Biscaine (1613.), a za XVIII. vijek obilati zapis Saba Luke Pucića (1772.)

[56] Za bônicu *„Domus Christi"* ima zabilježeno do konca XVIII. vijeka deset zaklada: šest od vlastele, tri od gragjana, i jedna od nepoznata dobrotvora. Samo dvije godine prije pada republike, 2. Februara 1806., Senat joj doznačuje 6000 DD. iz raspoloživijeh prihoda Riznice i iz dohodaka Lokrumskijeh dobara. (P. S. 1804.—1808.)

Stare bônice *„Domus Christi"* više nema, nego mjesto nje diže se izvan grada, idući put Boninova, na pitomom brežuljku lijepa bônica uz zavod za izloženu djecu, negda bônica od Milosrgja. Kad dalmatinski sabor odluči proglasiti sve bônice kao zemaljske, da im bude čvršći temelj i obezbijedjeno opskrbljivanje, stane gdje pregragjivati, a gdje s temelja graditi prijašnje općinske bônice Zadarsku, Spljetsku i Dubrovačku, osim ludnice u Šibeniku. U sjednici dalmatinskoga sabora od 17. Julija 1880. bi odregjena gradnja dubrovačke bônice. Proljeća 1886. bi započeta, a svršena na koncu 1887., te bi otvorena 30. Junija 1888. i izručena skrbi Milosrdnijeh sestara Zagrebačkijeh. Zgrada, koja spada megju najljepše te vrsti u austro-ugarskoj monarkiji, stajala je 200.000 fior., čemu doprinese prodaja stare bônice *Domus Christi* gradskoj ubožnici za 50 000 fior., a ostalo bi pokriveno po zemlji.

Bônica ima svoj posebni imetak, koji je god. 1893. iznašao u državnijem obveznicama, glavnicama, livelima, tražbinama, nekretninama i u pokućstvu fior. 317.502 n. 18·5, a ukupni prihod fior. 5780 n. 68, od kojijeh Blago Djelo je predalo upravi bônice god. 1893. u ime starodavnijeh zaklada svotu od 3198 fior. i 61 n. a. v.

Osim toga bônica prima od zemaljske zaklade mjesečnu dotaciju od fior. 1400 za bolesnike, a za nahode fior. 700.

Na ulazku nove bônice stoji crna mramorna spomen-ploča, na kojoj su urezana zlatnijem slovima imena dobročinaca bônice, koji su joj ostavili svaki preko 1000 fior. Evo imena:

Grmoljez Ivan — *Margić Dm. Ivan*
pl. Ranjina-Giunio Savo — *pl. Giunio Resti Miho*
pl. Pozza Savo Lučin — *Bar. Lichtenberg Fačenda Nike*
Bani Nikola — *Božović Kaučić Jere*
pl. Gozze Medo Vlagjov — *Pulić Dm. Gjuro*
Andrović Mato — *Pitarević Obad Jele.*

Od starijeh dobročinitelja red je još spomenuti: *Antuna Stjepana Gozze, Pava Stjepana Gozze, Jaka Damjana Bobali, Luku Miha Bunića i Giunia Saba Ranjinu. Nepoznati dobrotvorac* testamentom od g. 1788. odredi, da od glavnice 3000 dukata položenijeh u ruke Dm. Nikole Sršena $^1/_3$ bude uložena u bônicu D. Ch. (Rg. 274.)

Od najnovijieh dobročinitelja zavoda *barunica Fačenda Lichtenberg* ostavi bônici glavnicu od 6500 fior. u državnijem obveznicama, čuvanijem po volji oporučiteljice na Općini. *Jere Božović-Kaučica* ostavi jednu kuću u gradu, koja dava okolo 450 fior. čista dohodka.

Digitized by Google

Pulićeve zaklade.

Dm. Gjuro Pulić kako proslavi svoj grad za života, tako sebe nakon smrti, ostavivši oporukom od 14. Julija 1877. državnu obveznicu od 10.000 fior. poslije smrti svojijeh sestara, bônici, da godišnjijem prihodima budu opskrbljeni lugjaci. Ali pošto se kasnije zgradila zemaljska bônica u Šibeniku, u zakladnom pismu od 4. Oktobra 1884. bi ustanovljeno, da će prihodi zakladne glavnice biti obraćeni, kako i ostali iz bôničina imetka, za skrb bolesnika. Osim toga ostavio je, vazda poslije smrti sestara, Blagomu Djelu drugu obveznicu od 10.000 fior., u svrhu, da bi se prihodima stvorila dva štipendija za siromaške djake, po mogućnosti djecu crevljara ili drugijeh zanatlija, a treću obveznicu od 10.000 fior., da se dotičnijem prihodima podijele ženitbene potpore dvijem djevojčicama, ubožnijem kćerima crevljarske ili mrnarske obitelji.

Jele Pitarević Obad, osim mnogijeh legata, ostavi $^1/_4$ svoga imetka u iznosu od 13.000 fior. dubrovačkoj bônici. Ova na novo oživljela težnja, nadariti zavod, na koji se razlila blagotvornost Dubrovčana za preko tri stoljeća, bojimo se da će ohladnjeti usljed proglašenja svijeh općinskijeh bônica kao zemaljskijeh. A ipak držimo, da ne bi toga imalo biti, jer tijem nije se obratilo biće posebnijeh bônica u zemaljsko, a nije isključen slučaj, da budi novijem zakonom, budi kakovijem nepredvidljivijem slučajem, bônice ili koja od njih, prestane biti zemaljskom. Svakako može se kazati, da od dobrotvornijeh zavoda staroga Dubrovnika jedino se bônica „*Domus Christi*“ preporodila i uzela novi polet.

[57] Evo glavnog odlomka oporuke od „*Marino Alluigi di Gozze*“ *od g. 1543.*: „Lasso ipp. 510 per elemosine, quale ogni anno in perpetuo si debbiano dividere nell' infrascritto modo fra le persone, quali abitaranno *nell' ospitale, quale ho fabbricato in Pusterna presso la Chiesa di S. Teodoro.* E per chè nelli primi due solari del detto ospitale vi sono 16 camare, voglio che le 13 camare maggiori siano date et assegnate in questo modo, cioè *a donne nobili* camare cinque, *a donne populari* camere quattro, ed *a donne della fraternità di S. Lazzaro* camare quattro E donne di altre condizioni non voglio che per nessun conto nè modo ve possano intrare, voglio che il luogo loro sia dato alle donne populari e della fratiglia di S. Lazzaro, e cussi s' intende delle altre donne, e quelle donne delle condizioni predette che vorranno entrare in detto ospitale, voglio che vadino in abito di monache e nessuna, in altro abito vestita, abitare vi possa. A cadauna de quali donne ogni anno lasso ipp. venti. L'altre tre camare più piccole sin al numero di sedeci, voglio ciano date a tre donne di buona vita, cadauna delle quali sia almeno de anni cinquanta, con che siano tenute stare al governo delle altre monache, che si trovassero inferme, ed a cadauna di queste tre donne lasso ogni anno per loro vita ippri. dodeci. Appresso nel detto ospitale abbasso vi sono due stragni terreni, in uno de' quali che guarda verso levante abitano otto donne, e nell' altro quale guarda verso ponente abitano sei uomini, e a cadauno tanto degli uomini quanto delle donne, voglio che ogni mese siano dati grossi

Digitized by Google

otto per loro vita . . . . . Lasso ad un prete ippri dieci, quale abbi dire una messa alla settimana nella chiesa di S. Teodoro in Pustierna (jugo-istočni dio grada poštegjen od velike trešnje), appresso il mio ospitale. E perchè potrebbe accadere, che nelle tredeci camare dell' ospitale di sopra nominate non vi abitassero le monache, come sopra, acciò nessun danaro vadi a male, ordino e voglio che tutta quella elemosina, quale avvanzasse per cagione di dette donne non fossero ite alle sopradette camare e non vi abitassero, sia dato in adjuto della maritazione di povere donzelle della famiglia de artegiani, dando a cadauna ipp. 20 de detta elemosina sopravvanzate per la cagione predetta. (L. A. M a. 65 – 67. Rg. pag. 66.)

[58] „Il suo (del suddetto Marino Giorgi Alluigi di Gozze) spedale fu distrutto dall' incendio, ed il governo occupò l' area di esso per il Conservatorio delle educande". (Rg. pag. 66.)

[59] U starome arkivu Dubrovačke bônice nagjosmo oporuku od 29. Marta 1604., registriranu 11. Marta 1608, od *Frana Juliani*, koji imenova svojom nasljednicom bratovštinu S. Antuna pod uvjetom, da izvrši ostavljene zapise, t. j. da nakon oporučiteljeve smrti ima dati svake godine u korizmeno vrijeme *siromasima od Danača* i naći mjesto, da zgradi bônicu za 20 siromašica i da potroši u tu svrhu 1550 dukata, a svaki mjesec po jedan groš šesdesetorici najubožnijieh siromaka. Naredi još, da se od prihoda glavnica, uloženijeh u Italiji, ima dati za uvijek po jedan groš dvadesetorici ubožica u bônici, koja se ima graditi, a deset škuda na godinu desetorici djevojčica od gragjanske ruke Antoninâ, koje bi se udale ili pošle u red. Ostaje li štogod od prihoda glavnica, neka se razdijeli megju najubožnije siromake, ali sve to poslije smrti njegove žene. Za osam ženskijeh samostana ostavi po sto dukata svakomu. Ne nagjosmo traga ovoga dobrotvorca u arkivu Blagog Djela, kojemu se ima zahvaliti ubožnica na Dančama još ne sasvijem isčeznula.

[60] *Antuninska ubožnica* smjestila se, kako rekosmo (N. 56.), u staru bônicu *„Domus Christi"*, te je opskrbljena po Dobrotvornom zavodu, kojemu, kako vidismo, O. P. predava lijepu svotu iz raznijeh zaklada za siromake. Nalaze u njoj zatočište trideset dva siromaka, od kojijeh 24 muška a 8 ženskijeh pod skrbi zagrebačkijeh Milosrdnijeh sestara. I ubožnica Sv. Stjepana, ovako zvana, jer leži blizu razvalina prve Stolne Crkve Dubrovačke istoga imena, još za malo lica postoji.

[61] Oporuka *Stonskog biskupa Vasilija Gradića* nije se našla, ali joj se razabra sadržaj iz glavnijeh knjiga Blagajnika G. V. (L. A. M. a. 62.—63. i Rg. pag. 63, s pozivom na „Specchio ossia indice di legati del 1716").

[62] Zakon Velikoga Vijeća od 26. Aprila 1781. ustanovljuje, da od svijeh zadužbina ostavljenijeh *„un terzo sia e debba intendersi lasciato e disposto a favore degli ospitali della nostra città e borgo"* s isključenjem 300 misa za svoju dušu i zapisâ za djevojačko gojilište *(Conservatorio)*, što se imalo podignuti. Ova trećina od zadužbina ima zapasti na jednake djelove bônicu *„Domus Christi"*, *bônicu od milosrgja*, i ubožnice

Digitized by Google

grada i predgragja, a Senat će raspoložiti posljednjijem ovijem dijelom, *kako će mu se svidjeti, na slavu božju i na korist siromaka „secondo a lui meglio parerà e per maggior gloria di Dio, et a vantaggio dei poveri“.*

Djelovima, što će zapasti bônice, imadu upravljati dotični skrbnici, koji će ih priložiti glavnicama zavoda, a služit će se prihodima; kad ne bi bônice dalje potrebovale potpore, ova će se upotrijebiti na korist ubožnica ili u kakvo drugo blago djelo,

Kod oglašenja testamenata, u kojima bi se našla kakva tajna preporuka, civilni konsuli *(il tribunale delli Sri. Consoli delle cause civili)* kroz osam dana će dati zakleti pouzdanika *(il fiduciario)*, da li u tajnoj preporuci ima koje blago djelo, a kad bi jesno to potvrdio, imadu to staviti na znanje skrbnicima dotičnijeh blagijeh djela. *(Ex libro Excmi Majoris Consilii de 1776. fo. 220. — L. C.)*

Djevojačko gojilište (Conservatorio).

[63] *Miho Curati rečeni brijač (Michele Curati detto barbiere)* odredi oporukom od god. 1663., da se imadu sve njegove glavnice uložiti u rimske štedionice *(Monti di Roma)*, kod kojijeh će ostati, dokle se ne stvori glavnica, koja će davati 500 DD. na godinu u ime dobitka, čijem se imadu hraniti četiri djevojčice od zanatlijskijeh kuća u jednome od ženskijeh samostana, kojijem ostavlja godišnjijeh DD. 30. God. 1781. ta glavnica je iznašala DD. 24.562:15 s prihodom od DD. 540. A pošto nije bilo više pitomkinja, Senat 28 Novembra 1785. dopita kamate one glavnice novome djevojačkome gojilištu na Pustjerni (L. A. M. N. p. 205, 206). Zavod bi ustrojen zaključkom Senata od 28. Novembra 1758., te bi odmah uložena iz blagijeh djela svota od 2405 DD. za nabavu tvoriva za radnju, a korist radnje bi pošla na umnažanje prćije pojedinijeh djevojaka. Osim toga bi podijeljena svota od 1405 DD. za pokriti prve troškove zavoda, te osiguran zavodu prihod od 1864 DD. iz raznijeh zadužbina. Za svaku pitomkinju odredjeno je bilo u ime hrane 35 DD. na godinu, a ko je davao zavodu glavnicu, koja bi nosila 50 DD. koristi, imao je pravo prehraniti u njemu jednu pitomkinju. (Rad J. A. knj. CXV.)

Megjutijem bilo je počelo teći zapisâ u korist zavoda. *Sabo Luke Pucića* testamentom od g. 1772. ostavlja od $^3/_4$ svega bogatoga imetka jednu četvrtinu za gojilište, koje bi se imalo graditi. (Rg. s. 225.). *Petar Stjepana Glumca* oporukom godine 1782. ostavi četvrti dio glavnice od 10.000 DD. za uzdržavanje u gojilištu dviju djevojčica, kćeri Antule žene Nikole Martinovića. (Rg. 254.) Ali najveći dobrotvorac *Conservatoria* bi gragjanin Mato Andrović, koji svojom oporukom od god. 1790. ostavi znatni dio svoga imetka gojilištu, koji je g 1892. dao prihod od 842 for. 19 n. (Rg. Vol. I, p. 240, Vol. II, p. 353—362.)

Senatskijem zaključkom od 7. Avgusta 1799. (P. S.), usljed silovitog franceskog zajma od 600.000 for., vlada bi prisiljena ukinuti *Conservatorij*, čija zgrada na Pustjerni, kako se vidi iz dnevnika Riznićara od 23. Maja 1801., bi prodana popovskoj bratovštini za 17.000

Digitized by Google

DD. Bijaše ostala svota od DD. 2000, ostatak radnje posljednjeh pitomkinja, koja bi svedena usljed pretrpljenijeh šteta na 1665 DD., uloženijeh na njihovu korist dok ih je bilo, a poslije čuvanijeh, dok ne biše izručeni Dobrotvornome zavodu (Rg. 214.) Pod franceskom vladom prihodi gojilišta biše doznačeni gragjanskoj bônici, dok austrijska vlada ne uspostavi g. 1814. zavod, otvoren stopra za 6 pitomkinja g. 1829., raširen za dvaestericu g. 1833. Napokon ostavši pod nadzorom Dobrotvornog zavoda, zavod bi predan na upravu Milosrdnicama *(Ancelle della Carità)*, koje njim sad upravljaju a dobivaju prihode dotičnijeh glavnica, isplaćenijeh po Blagom Djelu Dobrotvornom zavodu (g. 1892. fior. 1467) pod kojijem nadzorom se sada nalazi zavod.

Zaklade za otkup robova.

[64] *Cantù, Storia Universale*, 3. Edizione, Tomo XVII, P. I, p. 113, 115; Tomo XVII, P. I, p. 437—440.

[65] Na koncu ovijeh primjetaba naći će se nacrt sadržaja svake pojedine dopisne knjige Riznićara i Skrbnika G. V. od g. 1655—1794. te izvadak najvažnijieh listova, koji predočuju njihovo prostrano djelovanje i bacaju tamo amo svjetlost na povijest republike. Navlastito smo iscrpili gotovo sve, što se tiče otkupa dubrovačkijeh sužnja iz barbareškijeh ruku.

[66] „I pontefici presero sempre a cuore le miserie degli schiavi; più volte esclamarono contro chi ne faceva traffico, *e coll'entrate della chiesa ricomprarono alcuni, caduti in mano d'infedeli o di mercanti*". *(Cantù*, ibid. T. X., p. 356, 357.)

[67] Posao otkupljivanja sužanja spadao je isključivo u područje Riznićara G. V. i kad bi bratovštine imale za tu svrhu zaklada, kako one S. Antuna (Antonina), Sv. Roka i popovska u Gradu, a ona Sv. Marije od Šunja na Lopudu, kojoj Miho Pracat bijaše ostavio za to DD. 190 (L. A. M. a. 152—154). Od ono 19 zaklada za otkup robova brez ograničenja dobe, šest bi ostavljeno po vlasteli, pet po bratovštinama, četiri po pučanima. (L. A. M. a. 190.)

[68] Od vlasteoskijeh dobrotvora za otkupljivanje robova bilježimo ovdje najznamenitije:

a) *Frano Luke Sorgočevića* (1566). Od znatne glavnice 61.020 DD. ostavlja *jedan dio za otkup kršćanskijeh robova najviše od 15 godina* od najubogijieh familija, koje ih ne mogu otkupiti, drugi dio za udatbu najsiromašnijieh djevojčica u Dubrovniku, samo da nijesu sluškinje, treći za milostinju zanatlijskijem ubozima, koji se ne mogu sami svojijem zanatom hraniti, navlastito ako su bolesni. (Rg. 2, L. A. M. a. 11, 12.)

b) *Jero Benedikta Primo* (1568) naregjuje da se proda njegovo pokućstvo do 5000 DD. u zlatu, što će se uložiti u inozemstvu, a $^1/_3$ prihoda ima se dati sramežljivijem ubozima, $^1/_3$ na otkup kršćanskijeh robova do 20 godina dobe, a $^1/_3$ u pomoć siromašnijeh djevojčica, koje nemadu načina udati se. (Rg. 67.)

Digitized by Google

c) *Frano Miha Kaboge* (1599) ostavlja jedan dio svojijeh dobara za otkup kršćanskijeh robova, jedan za udatbu siromašnijeh djevojčica, a jedan za potporu ubogijeh vladika. (Rg. 1.)

d) *Jele od Mata Ivana Kabogina* (1603.) ostavlja polovicu dobitka od 1000 DD. „nel riscatto de schiavi ragusei che non avessero comodità di riscattarsi". (Rg. 109.)

e) *Ore pok. Andrije Getaldića* (1630.) ovako u Dubrovačkom narječju raspolaže na korist robova: „Ostavljam Gospodi Tesaurierom DD. 1200, u broj od kojijeh hoću da ulazi i da se razumije valuta od dvije kuća, da se imaju staviti na inkantu, koju će *pengjat* (riječ od talijanske *spendere,* trošiti) u pomoć schiavâ, i elemosinu i od stvari, koje rečem .... Ako bi se koja baština (zemlja), oli kuća ne bi mogla prodati, da je dadu na affite (u najam) dobre, i da od *intrade* (od talijanske riječi „*entrata*", prihod) dijele i pengjaju u pomoć *od schiava* (robova) i siromaka i vladika nevoljnijeh." (Rg. 59, 60.)

f) *Luka Miha Zamanje* (1673) ostavlja jedan dio svega svoga imetka „che s' impieghi nell' ajuto del riscatto delli schiavi *della nostra nazione* dalle mani delli turchi". (Rg. 38.)

Od gragjanskijeh obitelji spomenuti je *Marina Picutti*, rečena takogjer *Ivana Garzia* iz Mljeta. Nije se mogo naći njegov testamenat, nego sadržaj bi priopćen g. 1608. od Genueskoga *milosrdnog ureda (dall' ufficio di Mesericordia)* knezu i vijećnicima Republike, te glasijaše, da od ostavljenijeh 2000 DD. prihodi polovice imadu poći za prćiju jedne sirote iz Lopuda, a druge polovice za otkup Lopudkinje „che sia schiava in terra dei Turchi o altri infedeli, della nostra fede cattolica, la quale sia dalla detta Isola di Mezzo di Ragusa, e non essendovi donna sia uomo, preferendo sempre in tutto quella della mia nazione e patria ..." (L. A. M. a. 19. — Rg. 108.) *Gjuro Medini* ostavlja DD. 2015, da se prihodom otkupe robovi. (Rg. 17.)

Bilo je i *nepoznatijeh dobrotvoraca.* Tako g. 1629. Isusovac Frano Fatali donese Rizničarima DD. 247 u ime nepoznate osobe u svrhu da polovica prihoda bude upotrebljena na otkup kršćanskijeh sužanja, a druga polovica za uboge. Takijeh tajnijeh dobročinitelja, čija lijeva ruka nije znala što bi činila desnica, nahodimo još pet, izmedju kojijeh jedan sam ostavi 3000 DD., što donese Rizničarima *Dm. Nikola Sršen,* da prihodi $^1/_3$ ove glavnice idu u korist bolnice *Domus Christi,* a ostalo za sramežljive uboge i za mise. (Rg. 189, — 176, 272 — 274.)

[69] Iz blagajničkog dnevnika Rizničara od 22. Septembra 1779. i od 11. Decembra i. g. razabire se, kako oni primaju od popovske bratovštine i od one S. Marije od Šunja potporâ za otkup robova. A bilježeno je u dnevniku od 15. Aprila 1804. kako dadoše Trinitarcima*, koji skupljahu prinose, 100 DD. za otkup sužanja.

---

* Pred skoro bi izneseno na svijetlost, da red Trinitaraca, ustanovljen g. 1198. za odkup robova, od svoga utemeljenja do danas odkupi ih 900.000, a broji 9000 mučenika. Red nedavno odluči preuzeti opet taj sveti zadatak, netom bude imao dovoljan broj članova.

Digitized by Google

Od gore spomenutijeh zaklada za otkup robova našao se, kad franceska vlada g. 1808. konačno zapremi Dubrovnik, višak od DD. 27.916, što franceski upravitelj Garagnin naredi da bude isplaćeno *Tributarnoj zakladi,* koju je bila franceska vlada posvojila, i tako pogje ona svota izgubljena. Od ono doba prihodi dotičnijeh zaklada biše po franceskoj naredbi doznačeni vladi za opskrbu bônica. *(Izvješće Upraviteljstva Blagog Djela c. k. okružnom uredu od 12. Augusta 1816. u starom arkivu O. P.)*

Isto povjerenstvo izvješćuje na poziv od 3. oktobra 1816. br. 5995 c. k. okružnog ureda, da je prihod zakladâ za otkup robova, koji bi se vadio iz glavnica, uloženijeh u Italiji, iznašao DD. 796 : 15, iz onijeh uloženijeh u Dubrovniku DD. 120, a od bratovština DD. 402, ali da od ovijeh svijeh prihoda nije se moglo računati nego na onaj uložen u Dubrovniku na nekretnine (Br. 454 starijeh spisa O. P. od god. 1816.).

Kad austrijska vlada g. 1814. zamijeni francesku, proslijedi do g. 1824. doznačivati prihode zaklada za otkup robova bônicama gradskijem, pak s razloga što svrha, za koju biše odredjeni, nije se mogla u Dubrovniku postignuti, naredi da se isplate c. k. blagajni za otkup robova, koja postoji odavna u Beču. Kad je Nj. Veličanstvo car i kralj Franjo Josip I. posjetio g. 1875. Dubrovnik, načelnik grof Rafo Pucić u ime općine zamoli ga, da bi se ti dohotci obratili na koju korisnu svrhu za grad, kojemu pripadaju glavnice dotične vazda upravljane po O. P., imenito na uzgoj zanemarene dječurlije grada, koja bi se poslala na more. Molba ne bi još riješena. Čini nam se, da bi se mogo grad tim više nadati saslušanju molbe, u koliko iz dopisivanja Rizničara G. V. za jedno stoljeće i po, t. j. od god. 1655.—1794., malo dakle prije pada Republike, izlazi očevidno dokazano, da ti dohodci biše *vazda i isključivo upotrijebljeni za otkup Dubrovačkijeh gragjana, a ne robova u opće.* Red je bio dakle, pokle je nestalo u Sredozemnome moru i u opće u Europejskijem morijam gusarstva, koje bi izlagalo podanike europejskijeh država, pak i dubrovačke ropstvu, obratiti dohotke dotičnijeh zaklada u sličnu svrhu, korisnu za isti grad Dubrovnik, a ne tražiti proti svakome pravu tu svrhu izvan njega. Od god. 1824. do 1894. može se držati da je c. kr. bečka blagajna za otkup robova dobila od Blagog Djela 35.000 for. u razlogu od blizu 500 for. na godinu. Godine 1890. O. P. je utjerala i isplatila državnoj blagajni u to ime for. 463.34, g. 1881. for. 655.67, a g. 1892. for. 671.90.

Slika Dubrovačkijeh dobrotvora.

[70] Po Mili-Boškovića zrcalu, često ovdje citiranom, bilo je do god. 1782. *sto i četrdeset osam* zaklada, od kojijeh ona glasovita *Ivana Andrije Martolice Volzo* spada u XV. vijek, te je sjajan spomenik bogastva i veledušnosti te prastare epidauritanske obitelji, 25 ih biše utemeljeno XVI. vijeka, 81 XVII., a 35 XVIII. vijeka. Izmegju dobročinitelja vlasteoskijeh ističu se 20 *Sorgočevića* (Sorgo), 16 *Gučetića* (Gozze),

Digitized by Google

Pucića (Pozza) i *Bunića* (Bona) po deset svaka obitelj, *Bobalića* (Bobali) i *Gradića* (Gradi) po pet svaka, *Gundulića* (Gondola), *Kabožića* (Caboga), *Lukarića* (Luccari), *Menčetića* (Menze) i *Zamanjića* po četiri svaka, *Baseljića*, *Buća* (Bucchia) i *Sarakića* po dva svaka, *Primića* i *Tudizića* po jednu svaka. Najsjajnija dakle imena u političkoj povijesti Dubrovnika sjaju takodjer zlatom urezana u onoj knjizi, gdje žrtve prinesene za nesretnike nigda se ne brišu, dok ima suza za sušiti i nevolja za ublažiti.

Zastopice slijede primjer vlastele, ovijeh zastupnika moći državne, gragjani *Miho Pracat*, *dva Flori-a*, *Ivan i Luka Pasarevići*, *Nikola Radulović*, *Dm. Marko Vlajki*, *Petar Zubović*, *Gjuro Medini*, *Marin Picutti*, *Petar Petrušan*, *Petar Glumac*, *Miho Kurati*, *Stjepo Radonjić*, *Nikola Bani*, *Ivan Grmoljesi i Mato Andrović*.

Kod pojedinijeh vrsti zaklada mnoge smo dobrotvorce jedne i druge ruke naroda spomenuli, ali treba nam sada, da slika bude potpuna, bilježiti neke znamenite, što ne imadosmo prilike naznačiti.

A. Vlastela.

a) *Ivan Volso Andrije Martolice* (Test. 1471). Svoj ogromni imetak u nekretninama i u novcu ostavi, da mu se dohotci umnože na korist: 1. ženskijeh manastira u gradu i na Lokrumu; 2. Male Braće u Stonu, na Rijeci i u Konavlima; 3. Dominikanaca u Gružu; 4. triju bônica; 5. vladika, upisanijeh u 3. red Sv. Frana; 6. potrebnijeh vladika, i djevojčica gradjanskog i pučkog stališa prigodom njihova vjenčanja; 7. siromaka u opće za odjeću; 8. ubogijeh popova, fratara, propovjednika i redovničkijeh djaka; 9. ubogijeh uznika; 10. ubogijeh vlastelina i vladika *za vrijeme poklada;* 11. ubogijeh i prosjaka u opće; 12. za otkup robova.

Oporuka Volčova upisana je u *Quaterne* rizničarskijeh oporuka (Gledaj primjetbu 14), te obuhvaća nekoliko araka u *folio maximo*.

Od ove velike ostavštine jedva se sada usljed svakojakijeh gubitaka bere dohodak (za god. 1892) od for. 73.59, koji se dijele u svrhe po oporučitelju naznačene, samo što zapisi, ostavljeni za ženske manastire, isplaćuju se vjerozakonskoj zakladi, a oni za naukovne svrhe popovskoj bratovštini. (Rg. p. 250—261.)

Pucićeva zaklada za zasluge domovini.

b) *Frano Andrije Pucića* (T. 1645.) osim zapisâ za uboge i za benediktince naredi: „che l' avvanzo dell' entrate fosse ogni anno convertito in capitale fino a 4000 DR., perchè dei frutti si desse dal Senato ad ogni figlio del fratello Paolo e discendenti maschi Ducati 100 ogni qualvolta andassero come ambasciatori, o inviati per negozii pubblici alli Principi Cristiani, ovvero fossero nominati rettori della repubblica, restando al Senato il giudizio se abbian meritato il dono, e ordinando ancora che fosse in arbitrio del Senato di rimunerare con una collana d'oro del valore di tutto il sopravvanzo che allor si tro-

Digitized by Google

vasse, *chiunque altro dei nobili o cittadini avesse recato alcun benefizio segnalato alla patria*". (P. S. 1765.—1803, pag. 99—103. U R. G. p. 111 nije točno oporuka nacrtana.) Rijetka primjera rodoljublja, gdje taj plemeniti muž brez poroda ostavlja unaprijed nagradu djeci brata svoga, kad bi, uspevši se do poslanička ili kneževska dostojanstva, po sudu Senata zaslužili domovini, a osim toga da Senat zlatnijem lancem nagradi koga god od svojijeh muških potomaka, ili bud kojega vlastelina ili gragjanina, koji bi se znamenitom blagodati za domovinu odlikovao.*

c) *Bunić Sime Antunov* (T. 1549.) ostavi sve svoje biće Riznicarima da razdijele prihode u jednake dijelove megju uboge bolesnike, uboge srameljive, i one gole siromake, koji zimi ne bi znali kamo se skloniti. (Rg. 9.)

d) *Gradić Vlaho Frana* (T. 1588) ostavi glavnicu od 400 skuda, da se prihodi dijele megju uboge djevojke za potporu prigodom vjenčanja, megju siromake da ih oblače, i uboge srameljivé vlasteoskijeh familija. (Rg. 3.)

e) *Gundulić Orsat Nikole* (T. 1686.) ostavi nasljednicima da imadu predati Riznicarima 1000 DD., te prihodima da podupru uboge ili robove *bud kojega stališa*, ili za javne potrebe (Rg. 134.)

f) *Bobalić Dm. Jako Damjana* (T. 1760.) ostavi poslje smrti brata Frana, da mu se prodadu nekretnine, a dohodci dotične glavnice neka se razdijele megju bônicu D. Chr. za $^1/_3$, megju srameljive uboge i prosjake za $^1/_3$, a ostali treći dio neka Riznicari ulože u pobožna i druga dobra djela *(in opere pie e profane)*. (Rg. 121.)

g) *Gučetić Ivan Vita* (T. 1666.) ostavlja $^1/_2$ prihoda svojijeh kuća, dućana, skladišta i zemalja za troškove poslanika u Carigrad *(per le spese degli ambasciatori, che si mandassero a Costantinopoli)*, a drugu polovicu za mise. (Rg. 57.)

h) *Gučetić Ivan Marina.* (T. 1738.). Poslije utrnuća familija *Proculo, Getaldića i Sarake*, sva njegova dobra imadu biti prodana, a dohotci razdjeljeni na jednake dijele megju uboge srameljive i prosjake, — za udatbu djevojčica grada i predgragja, — i za potporu dumnama ubogijeh vlasteoskijeh obitelji. Familije gore spomenute dobiše od Sv. Stolice pretvorbu zapisa u uplatu od 100 DD. kroz sto godina. Stopra g. 1884. bi dovršena isplata, te glavnica dotična nosi sada (g. 1892.) for. 418 dobitka. (Rg. 218.)

B. Gragjani.

a) *Florio Andrija* (T. 1568.) ostavi Riznicarima glavnicu od 2100 DD. za razne pobožne svrhe, a koristi od broda, kojijem je upravljao, za otkup robova i za udatbu siromaških djevojčica. (Rg. 4.)

* *Obitelj Frana A. Pucića* utrnu se g. 1775. s posljednijem muškijem potomkom Pavom Pucićem, usljed česa Màra pok. Luke Sorgočevića rogjena Pucića dobi senatskijem zaključkom od 11. Aprila 1775. oprost od ovoga zapisa *(Parti del Senato,* 1765—1803, s. 99—103.).

Digitized by Google

b) *Radonjić Stjepo Pavlov* (1585.) ostavlja vas svoj imetak, da se dohodci razdijele na jednake dijele: 1. za vjenčane potpore ili za dumanjsko zaregjenje gradskijeh kćeri Antoninâ ili Lazarinâ u razlogu 5—10 škuda svakoj; 2. za jednaku svrhu na korist ubogijeh pučkijeh djevojčica; 3. za obuću i hranu gradskijeh ubogijeh familija Antoninâ i Lazarinâ u razlogu od 1—1½ škude za svaku obitelj; 4. u istu svrhu za uboge familije nižega stališa po 6—12 grošeta svakoj. Od te zaklade bila se skupila do god. 1781. glavnica od 21.825 DD. s prihodom od DD. 518. (L. A. M. a. 33—36, Rg. p. 29.)

c) *Radulić Niko, markiz od Polignana.* (T. 1608.) Ovaj dubrovački pučanin, stekavši u Napulju veliki imetak i markiški naslov, ostavi za blaga djela glavnicu, čiji prihodi da se imadu razdijeliti: 1. za potrebe republike svake godine 500 DD.; 2. bratovštini Antonina godišnjih 300 DD., a Lazarinskoj 200 DD. Prihodi ostali neka se dijele na jednaka dijela megju bônicu neizliječivijeh *(casa degl'Incurabili)* u Napulju, megju samostan s. Nikole u Dubrovniku za uzdržavanje 15 dumana i tri sluge, te megju uboge grada Polignano, *kad bi ostala tamo* Radulovićeva obitelj.

Sva glavnica u Napulju uložena iznašala je godišnjijeh Dubr. Dukata 48.424.

Na-tade duga pravda glede zadnje oporučiteljeve naredbe s Napuljskom bônicom neizliječivijeh, koja se vukla od god. 1746.—1781., o čemu ima mnogijeh tragova u dopisivanju Rizničara ove dobe, te svrši s nagodom. Ali usljed raznijeh dogadjaja ta Napuljska glavnica prestade nositi dobitaka, i tako malo po malo nestane je. (Rg. 64.).

d) *Paoli Andrija* (T. 1628) ostavi da prihodi od 2000 DD. budu za polovicu upotrijebljeni od Vlade za istočne troškove *(per le spese di levante)*, a za drugu polovicu za uboge familije (Rg. 80).

e) *Bani Nikola*, dubrovački trgovac. (T. 1782.) Nakon utrnuća obiteljskoga fidekomisa, ostavi sve svoje biće Rizničarima G. V., naredivši im prodati sva dobra njegova, te im dohodak upotrebiti: ¼ za bônicu D. Chr., ¼ za uboge sramežljive grada i predgradja, ¼ za ubožnicu na Pilama. Nakon utrnuća familije u Napulju g. 1825. sve biće bi dosugjeno Blagome Djelu, nasljedniku Rizničara G. V., od njega g. 1892. bi dopitano for. 695 dobitaka za gore spomenute svrhe. (Rg. 341.)

f) *Grmoljezi Ivan* (T. 1760.) ostavi, da se dohodci njegova imetka, koji je iznašao 23.288 DD., dijele svake godine u tri jednaka dijela na korist bônice D. Chr., koju je obilato podupirao za života, najsiromašnijieh ubogih od familije oporučiteljeve, i za slobodne mise. (Rg. 211, 251.)

Androvićeve zaklade.

g) *Mato Andrović* (T. 1790.), koji je trgovao na veliko u istočnijem i zapadnijem krajevima Europe i Male Azije, naredi, da Rizničari G. V. kao izvršitelji njegove oporuke imadu zaposjednuti vas njegov ogromni imetak i upravljati njim, te ostaviti četvrti dio dohodaka njegovome nećaku Rafu Androviću, a poslije njegove smrti i utr-

Digitized by Google

nuća obitelji dotični prihodi da se imadu na jednake djelove doznačiti megju *bônicu D. Chr., bonicu Milosrgja, Conservatorio, i siromake grada i predgragja.* Pogje za rukom Rafu Androviću po naredbi generala Marmonta od 25. Junija 1808. dobiti u svoje ruke upravu ovoga četvrtoga dijela, te ga uživati do 21. Jula 1841. kad umre, a njegov sin Niko Andrović za života svoga do 19. Oktobra 1857. Ovaj četvrti dio je iznašao vrijednost od f 39.973. Nakon smrti Nika Androvića povrati se ova četvrtina ostavštine k Blagom Djelu, koje upotrijebi dotične dohodke u one četiri svrhe gori naznačene po oporučitelju. Ovaj posebni zapis *(legato parziale)* rentirao se god. 1892. for. 1642:95½.

Ostale ¾ imetka ovaj dobrotvor, koji osvjetla lice dubrovačkom srednjem stališu u vrijeme, kad se republika primicala svome padu, zapisa za gotovo sve glavne vrsti dobrotvorstva, za bônice, za *Conservatorio*, za kapelana od Tri Crkve, kojemu naloži, osim službe ove starodavne crkvice, da podučava kršćanski nauk i vodi dušobrižništvo bližnjijeh kuća, za udatbu djevojčica svijeh stališa, vlasteoskoga, gragjanskoga, zanatlijskoga, za siromaške obitelji, napokon za rasvjetu 20 fenjera gradu. Ove ¾ Androvićeva bića iznašale su vrijednost od 188.666 DD., a bacile su god. 1892. za spomenute svrhe dohodak od for. 3883.

h) *Bošković Ane Nikole*, sestra slavnoga Rugja, osim nekijeh manjijeh pobožnijeh legata, ostavi g. 1802. da dohodci glavnice od 16.049 DD. = 8292 for. budu razdijeljeni jednako za bolesnike siromašnijeh obitelji, za uboge familije od gragjanske ruke, i za siromaške djevojčice sigjelice i sramežljive. (Rg. 200.)

Najnovije doba ističe se daleko više brojem nego vrijednošću i raznoličnošću zapisanijeh zadužbina. Ima ih istina od početka ovoga vijeka do dandanas *sto četrdeset i jedna,* gotovo sve za opsluživanje misa. Za čovjekoljubne svrhe možemo samo bilježiti *Anu Marićevicu* pok. Vicka iz Lastova (T. 1836), koja ostavlja da polovica dohodka dviju kućica bude upotrijebljena na korist siromaka od Pilâ; *dra Gjura Pulića* (1877), koji u svojoj rijetkoj učenosti ne zaboravlja, da je prosti sin zanatlijske obitelji, te ostavlja, kako vidismo, 30.000 for. za humaritarne i naučne svrhe, osim drugijeh pobožnijeh zadužbina. Napokon imamo *Eugenija pl. Staubera*, sada predsjednika Blagog Djela, koji u ime i u zaslugu pokojnijeh sestara *Pavle i Mare grofica Gučetića pok. Rafa* ostavi Blagom Djelu sve zemlje Trnovice u Stonskom kotaru, koje njima negda pripadahu, da dotičnijem prihodima (okolo 150 for.) budu opskrbljena učeća se djeca, budi odjećama i knjigama djakâ, ona koja pohadjaju pučke škole, budi potporama, ona koja se posvećuju višim naukama, i to djeca od dubrovačkijeh obitelji grada i predgragja. (Rg. 384.) Svi gotovo dobročinitelji su iz Dubrovnika. Ima ih dva iz Lopuda, dva iz Lastova, jedan iz Cavtata, jedan iz Pelješca i jedan iz Ošlja. Po kazalu Reg. Gen. ima sada u svemu 107 vlasteoskijeh a 117 gragjanskijeh zakladatelja, dočim do konca prošloga vijeka po Milli-Boškoviću bilo ih je 101 vlasteoskijeh, a 88 gragjanskijeh. Dakle za ovog vijeka narasao je broj vlasteoskijeh za 6, a gragjanskijeh za 29.

Digitized by Google

IV. Državni rizničari i crkva.

[71] Punomoćnici G. V. biše imenovani epitropi ogromnoga bića *Ivana Volza*, te kao takijem Veliko Vijeće propisuje zakonom od 19. Marta 1498. način upravljanja, sličan onomu, koji je bio stvoren za Rizničare. (L. F.)

[72] *Liber Majoris Consilii die 26. Februarii 1567 et 15. Julii 1588.* (L. F.)

[73] „La prima parte è di terminare che i *Sri. Tesorieri e Procuratori* di qualsiasi procura non possano nè disporre, nè assegnare delle entrate future". (Ex L. R. 23. Decembris 1726. — L. F.)

[74] Senat zaključkom od od 18. Januara 1741. *podjeljuje Rizničarima i prokuraturima G. V.* i drugijeh blagijeh djela vlast „per riscuotere da qui in avvenire gli annui censi, livelli, affiti o altri pagamenti che loro dovesse ciascheduno all'anno pagare." (L. F.)

[75] Ovo će se vigjeti iz izvatka dopisivanja Rizničara G. V. sa svojijem financijskijem poslovačima u raznijem gradovima talijanskijem i u Beču, gdje su uložene glavnice Rizničara i Prokuratura, i gdje su gotovo svuda potpisani i jedni i drugi: „*I tesorieri e procuratori di S. M. M.*" Taj izvadak radi njegovoga obsega i važnosti priložen je na koncu ovijeh primjetaba.

Priloženo je: „*alla Istruzione Provvisoria per la Direzione e l'Amministrazione dei riuniti Istituti delle Opere Pie e della Pubblica Beneficenza di Ragusa*" od 5. Novembra 1845. (kojijem ćemo se baviti dalje rasvjetljujući posljednju fazu Opere Pije) kratki nacrt ovoga zavoda pod naslovom „*Istituzione delle Opere Pie a Ragusa*", gdje se ispod pojedinijeh brojeva od 1—11 ističu najvažnije činjenice povijesti zavoda. Tu se čita pod br. 7: „*Nadležnost Rizničara i nadglednika* (ovi zadnji, kako navedosmo, bješe izabrani po V. V. za kratko vrijeme u pomoć Rizničarima g. 1560) *bijaše utjerivati i dijeliti prihode njima povjerene, a kad nisu se mogli složiti, pozivali su na sjednice Prokurature G. V., te bi se riješio prepor većinom glasova*", što je potvrgjeno navedenijem zakonom od 29. Jula 1560.

[76] Rad Jug. Akad. knjiga CXIV. — Rasprava istoga pisca. — L. C. M. 120 u L. F.

[77] U zakonu od 30. Januara 1441. (L. V. cap. 326) megju ostalijem kod pokrića nadarbinâ po Rizničarima kaže se: „essi tesorieri non possano conferir detti beneficii *a preti forestieri*, ma dehbano segnir la volontà del morto", koji je ustanovio oporukom nadarbinu. (L. F.)

[78] „Eccelso Consiglio di Pregati. — Martedì li 15. Marzo 1785". „La prima parte è di accommettere ai signori Tesorieri di S. Maria Maggiore che formino e riportino un piano sopra l'instituzione di quattro Vice Parrochi della città con i loro coadjutori, e che debbano portarlo per li 15 del prossimo venturo mese d'Aprile, con che l'Illmo. et Eccmo. Sigr. Rettore debba nel primo susseguente Eccmo. Conso. di Pregati che si radunerà proporre il detto piano ed il segretario ex

Digitized by Google

officio leggere la presente parte. Con Ball. 23 Co. 11". (P. S. 1765. do 1803.)

[79] „Eccelso Consiglio di Pregati. — Mercordì li 18. Decembre 1793".

„La prima parte è di creare tre signori Senatori officiali i quali insieme coi SSri. Tesorieri debbano formare un piano sopra i cattechismi, sopra le parochie e sopra le elemosine delle messe in forma consultata. e di fare li 18 del prossimo venturo mese di Gennaro all'ore 17 l'Ecc. Cons. di Pregati . . . „Con bal. 14 Co. 8."

„Elezione di detti Sri officiali:

Sr. Francesco Marino di Bona.

Sr. Bernardo Biagio di Caboga.

Sr. Niccolò di Pozza."

„La prima parte è di accommettere ai detti Sri. Tesorieri e Sri. Senatori officiali, che inscriscano nel detto piano quanto riguarda l'istituzione del Seminario ecclesiastico. Con bal. 19 Co. 2." (P. S. ibid.)

[80] Osnova dotična, koja obuhvaća svu Dubrovačku i Stonsku dijecezu, bi prihvaćena po Senatu dne 10. Maja 1794., te postavlja kako načelo, da župnici, koji imadu potrebe konja, pobrati će prihod od 200 DD., a oni, koji ne imadu te potrebe, 150 DD. Znatno bi po tom povišena plaća i kongrua svijeh župnika, a kapelanima i mansionarima prvostolne crkve bijaše još Senatokonsultom od 12. februara iste godine povećana potpora na tri grošeta danomice, uključivši onu, koju su do tada uživali. Obzirom paka na preskupe cijene svake vrsti stvari i na nemogućnost da svećenik zadovolji svojijem potrebama *misnom limozinom* od 8 grošeta *(11 novčića sadanje austrijske vrijednote!)* ima se tražiti od Rima dopust, da se mogu priznavati nepjevane mise sa 12 grošeta (16 n. a v.), a Rizničari i Prokuraturi G. V. imadu dati prednost vlasteoskijem svećenicima. Glede sjemeništa bi zaključeno, da pošto nema dovoljnijeh sredstava da se ustroji sjemenište, neka se pod ravnanjem arkibiskupa podignu u dva samostana stolice za dogmatičko i moralno bogoslovje uz nagradu od 80 godišnjijeh dukata za svaku, tako, da arkibiskup predloži trojicu kandidata, a Senat će imenovati dotične lektore. U isto vrijeme neka se savjetuje arkibiskupu: „che sarebbe di pubblica soddisfazione che obblighi tutti li chierici e sacerdoti giovani d'intervenire puntualmente a fare l'ordinario corso, e che non sia a promuoversi essi chierici agli ordini sacri senza che abbiano fatto il detto corso." Neka se uz to predloži glede katekizacije arkibiskupu, da imenuje četiri svećenika, koji će podučavati kršćanski nauk svakog zapovjednog blagdana u dvije crkve od grada za muškarce, a u druge dvije za ženske, i u Sv. Andriji na Pilama za podgragje, uz godišnju nagradu od 50 DD. (P. S. ibid)

[81] Usljed senatskog zaključka od 13. Marta 1805. Rizničari podnesoše osnovu za povišenje *kongrue* župnicima *Slanoga* s Dubravicom, Majkovima i Slagjenovićima (170 kuća sa 7 pomorskijeh kapetana) — *Zatona od Dola* (60 k.) — *Rožata* na Rijeci (130 k.) sa Šumetom (23 k.) — *Mokošica* (70 k.) — *Osojnika* (57 k.) — *Zatona* (Malfi) (54 k.) — *Trstenoga* (76 k.) — *Cavtata* (158 k., od ovijeh 34 kuće

Digitized by Google

pomorskijeh kapetana i škrivana, t. j. 16 kap. a 8 škriv.) s *Obodom* (15 k.) — *Kalamote* (64 k. i koji pom. kapetan) — napokon *Maranovića* (54 k.). Senat povisi kongruu preko predloga Rizničarâ za 50 DD., odredivši, da svaki župnik ima s kongruom dobiti godišnjijeh 300 DD., a ovo povišenje neka se vadi kako i prvo iz *Kristove saklade (Borsa di Christo).* (R. S. 1804.—1808.)

[83] Sc. od 21. Maja 1766 i 8. kolovoza 1769. (P. S. 1766—1803.)

[84] SC. od 26. Marta 1778 (P. S. ibid.).

[84] Rizničari su ovlašteni SC. od 3. Aprila 1776. prodati *„qualunque stabile in possesso di Opera pia si secolare che ecclesiastica"* kroz godinu dana, ali kupac ima biti Dubrovčanin i pribivati u Dubrovniku, a Rizničari imadu uložiti izvagjenu cijenu u sporazumljenju s dotičnom *Operom Pijom* i u njezino ime, samo što ova može onom cijenom zgraditi kuću u gradu i u predgradju. Pogodbu sklapaju Rizničari. Ako je nekretnina podvrgnuta fidekomisu, cijena se ima uložiti u novčani koji zavod izvan države. *(Monti fuori Stato.)* — (P. S. ibid.)

[85] S. C. od 4. Januara 1794. (P. S. ibid.)

[86] S. C. od 9. Aprila 1793. Usuprot slijedećijem zaključkom od 13. istog mjeseca zabranjuje se svijem uredima pod zakletvu primiti u pohranu novce privatnika, a što se do sada pohranilo, treba za mjesec dana vratiti. (P. S. ibid.)

[87] S. C. od 9. Maja 1800 biše ovlašteni Rizničari uslied dozvole Rimske Stolice prodati Lokrum za 16.000 DD., a S. C. od 14. Junija 1800 sva benediktinska Lokrumska dobra u Konavlima, S. C. od 30. Junija 1800. ona na Rijeci, a od 10. Januara 1801. ona na Šipanu i u Mljetu istijeh Lokrumskijeh benediktinaca. (P. S. Ibid.)

[88] S. C. od 10. Januara 1801. Rizničari su ovlašteni uslijed papine dozvole prodati na dražbi crkvu SS. Petra, Lovrijenca i Andrije. (P. S. ibid.)

V.

Rizničari i javna uprava; Camerlenghi.

[89] O Kamerlengima evo što kaže jur citirano „Zrcalo Velikoga Vijeća" *(Specchio del Gran Consiglio).* „Camerlenghi III. de Comun oggidi se fanno che tutti entrano al 1. de Gennaro de tre casade de anni 30 al manco. E fasse per uno anno.... Et hanno di salario ipp. 60 per cadauno. Et sono tenuti al manco doi de lor sentare due volte al zorno al loro uffizio in camara, una de mattina e l'altra dopo desinar per spazio da una hora per cadauna volta. E tanto più quanto fosse de bisogno sotto pena de ipp. uno per cadauno secondo l'ordine posto in Libro Verde a cap. 359. (a) Altri ordini sono sopra loro come mostra la tavola antica del Libro Verde a carte 9. Et uno altro ordine è del loro officio come mostra la tavola nona a carte 7 a cap. 149 *come deno render raxon alli 5 della raxon,* et come se ponno appellar infra zorni XV delle sentenze date contro loro per li cinque. (b) Hora se fanno 4 camerlenghi et a scrutinio secondo l'ordene preso alli 19. Decembre 1442 ... Et sono tenuti infra 3 zorni metter

Digitized by Google

alli dipositi, (c) nè ponno tuor alcun denaro per sè, nè per alcuna parte, nè far per ricevuto quello non avesse scosso sotto pena di altrettanto". (S. G. C. 1444—1499. c. 72 u Drž. Arkivu).

(a) Zakon *Knjige Zelene* ovdje citiran jest od 7. Aprila 1445, te po njemu, s razloga što novci, koji se imaju izručiti Riznici G. V., ležali bi mnogo mjeseca u kamerleńskom uredu *(nella Camera del Comune)* iz nemara kamerlenga, te iz nemoći i starosti Rizničara i Prokuratura G. V., a nije bilo puno sigurno mjesto, gdje su čuvali novce *(e quel luogo della Camera non è troppo forte)*, a osim toga kamerlengi zajmavali bi pogibeljno privatnicima novaca, — naregjuje se, da odsada svi novci, koji se kod njih nalaze ili će im biti unaprijed predani, imadu biti stavljeni u jednu škrinju kancelarije pod tri ključa, jedan u kamerlengâ, drugi u Rizničara, a treći kod Prokuratura pod globom 25 ip.... *(Iz Zamanjina rukopisa)*.

(b) Evo dotična ovdje citirana zakona *Knjige Zelene* od 12. Decembra 1415: „Quod cum Camerarii Comunis nostri contineant omnes rationes quarumcumque officiorum Comunis Ragusii, et ab eorum libris et computo maxime claritudo habere possit per quinque officiales rationum ad alias videndas rationes" — odsada kamerlengi imadu polagati račune pred vrhovnijem računarima *(officiali delle cinque ragioni)* kako svi ostali činovnici. Vrhovni računari imadu pregledavati račune kamerlengâ svakog mjeseca, *kako su dosada činili knez i Maloviječnici* . . . Ako se pak kamerlengi, kako i ostali činovnici *(officiali)*, nalaze oštećeni osudom Vrh. Računarâ, mogu se prizvati za 15 dana, položivši prije zalog na sigurnost, knezu i Malovijećnicima, koji udaraju osudu s većinom od dvije trećine, *„per duas partes illorum qui sedere potuerunt"*. (Ibid.)

(c) *Zakonom od 15. Januara 1453. — Ordo Camerae* — bi naregjeno, da carinari, solinari i drugi činovnici, koji utjeravaju državne prihode, imadu u vrijeme propisano donijeti novce kamerlengima, a ovi izručiti ih u tri dana Rizničarima i Prokuraturima G. V. Zanemaruju li ovi primiti ih u odregjeni rok, kamerlengima je red, prijaviti ih Velikome Vijeću, te ne budu li primili novac za tri dana od prijave, potpadaju kazni, koja bi stigla kamerlenge, kad ne bi svoju dužnost izvršili. (L. V. cap. 439. — Rad Jug. Akad. knj. CVIII.)

Vrhovni računari (Officiali delle cinque ragioni).

[90] Evo što kaže o Vrhovnijem Računarima „Zrcalo Velikoga Vijeća":

Raxone V officiali. Rasone de Comun V officiali zentiluomini de V casade al presente se fanno che tutti entrano al primo de Gennaro per l'ordine novamente preso in gran conselo sotto XX Zenaro 1449. . . . Et sono tenuti sentar le zornate ordinate sotto pene de ipp. XXV. l'uno a cap. 123 (a) et per l'addicion a cap. 314 (b). Denno denunciar li debitori et scoder quello denno dar secondo l'ordene a cap. 141 . . . Et hora sono tenuti a veder et expedir li libri de li dohanieri, et fontigieri, et salinari et massari infra XV giorni dopo saranno appuntati

Digitized by Google

sotto pena de ipp. XXV per cadauno, et lo accusator ha la metà come fu provveduto alli 19. Decembre 1463 . . . (S. G. C. 1444—1499 c. 320 u Drž. Arkivu.)

(a) Zakon od 3. Marta 1408., kojijem bi ustrojen *Računarski Dvor (officio delle cinque raxone)* mjesto Maloga Vijeća, koje je do tada dotičnu službu obavljalo, ovako glasi po *Knjizi Zelenoj:*

„Cap. CXXXIII. *De modo et ordine recipiendi rationes Comunis, et de denariis Comunis mutuandis et de assignatis in debitores*".

„Et primo de eligendo quinque nobiles ex nostris nobilibus de quinque sclatis, qui debeant *loco Minoris Consilii* videre et recipere rationes Comunis a singulis habentibus ostendere et reddere rationem dicti Comunis de bonis Comunis administratis, et ad eorum manus perventis, et ipsorum rationes videre calculum et calcula, et finire, et determinare eum ea libertate quae consueverunt videri et terminari rationes quod Minus Consilium in et per omnia . . ."

Item omnes officiales qui reperti fuerint debitores pro officiis administratis, ambassadariis, vel angariis, *dicti quinque officiales* debent scribi facere manu cancellarii Comunis in uno quaterno et poni ad debitum ordinatum, quod debitum dicti quinque officiales aut major pars eorum teneantur in sequenti die, facta et saldata ratione, denuntiare debitorem seu debitores D. Rectori et ejus Minori Consilio sub paena ipp. 25 pro quolibet ex ipsis officialibus qui fuerunt ad videndum et saldandam dictam rationem vel rationes, quae paena statim manualiter solvatur Comuni nostro" . . . *(Iz Zamanjina rukopisa.)*

(b) Evo izvatka dodatka k zakonu od 3. Marta 1408. sub (a):

„Additio facta antiquis ordinibus quinque rationum".

Propisuje se pod strogom globom vrhovnijem računarima, da imadu vijećati u stanovite dane s posebnijem računarom komore *(col nostro ragionato della Camera)* pod nadzorom četiriju bilježnika državnijeh svake nedjelje dana po jedan, koji imadu bilježiti eventualnu otsutnost računarâ u knjigu, što se ima iznijeti pred Malo Vijeće, da im odbije od plaće. (Ibid. Ovi zakon je talijanski sastavljen.)

Evo motivacije zakona od 15. Julija 1588., kojijem biše odregjeni službeni odnošaji Rizničara i Prokuratura G. V. napram *kamerlenškoj komori i Računarskom Dvoru.*

„Non essendosi da molto tempo in qua visti li conti alli Sri. Tesorieri et Procuratori di Sta. Maria, della loro administrazione, però acciochè le cose loro vadano per il dovere, li Sri. Proveditori della città per l'ordine havuto dall'Ecc. Cons. di Pregati, riportano l'infrascritta provisione:"

Imadu se izabrati u Senatu megju starovijećnicima tri officiala, koji će za tri mjeseca popisati sve novce, robu, dužnike, zaloge i ostala svakojaka državna dobra *(di ragion del Comun)*, gdjegod se našla, što spadaju u upravu Rizničara i Prokuratura G. V., te podnijeti pred Senat osnovu „in che modo si haverà da creare et saldare la partita di detti beni".

Vrhovni računarski vijećnici *(gli officiali delle Ragioni di Comune)* imadu mjeseca Januara svake godine zaključiti račune upravljanja Riz-

*

Digitized by Google

ničara i Prokuratura G. V., te urediti sve stavke prihoda i rashoda „*ed acconciare le partite così nel dare come nell' avere*".

Rizničari i Prokuraturi imadu predati svakog mjeseca Kamerlengu *sve doznake* (polizze) *bulane i uplaćene*, te od mjeseca do mjeseca raščistiti knjigu tražbina i dugova. Osim toga oni imadu registrirati račune svijeh stvari *(di tutte le robe)* i namire robe što će svaki dan izdavati. Nikakve robe ne smiju kupiti bez dozvole Senata.

Ne smiju držati novce privatnika, navlastito one pokojnoga Frana Luke Sorgočevića (Sorgo) i pok. Gjura Paska Sorgočevića skupa s državnijem novcem, nego napose s dotičnijem knjigama. (L. F.)

[91] *Lib. V. Cap. 207. Ordo pro polisa ipporum. III. M. pro quolibet anno reponendorum per thesaurarios. Anno et indictione praedictis (1426), die 28. Junii.* (L. F.)

Podanička zaklada (Borsa del tributo).

[92] Senat svojijem zaključkom od 12. Januara 1760. predade Rizničarima na upravu svotu od DD. 50.000, koji su pretstavljali tadanji dobitak kovnice (Zecca), da se uloži u novčane zavode u Rimu, u Mlecima i u Beču, a prihodi da budu namijenjeni podanku turskom, za koji je opstojala *podanička zaklada (Borsa del tributo)*. Do godine 1770. ta glavnica se umnoži iz raznijeh javnijeh prihoda, kako n. pr. iz *skrinje brodarske (cassa della navigazione)*, iz one *istočnijeh konsulata (cassa dei consolati di levante)* itd. do DD. 374.778:2. Senatskom odlukom od 30. Maja 1768. bijaše jur bilo naregjeno, da $^3/_4$ od prihoda te glavnice imadu pripadati podanku, a $^1/_4$ tekućemu računu *(al conto corrente)* i povišenju plaća na ladanjskijem knežijama. Ova zaklada umnožila se bila do 20. Aprila 1798. na svotu DD. 992.337:16, od kojih bješe uloženo u razne Rimske štedionice *(Monti di Roma)*, u Mletačke pohrane *(depositi)* i u Banku grada Beča DD. 814.355:37, a DD. 177.981:19 plaćeno vladi. U Beču, usljed potresnijeh političkijeh prilika onog vremena, bi izgubljeno DD. 69.375, u Rimu DD. 4604, a u Mlecima ostade neplodno DD. 102.565:86. (R. G. 228.) Kako je podanička skrinja pala u franceske ruke, vidićemo dalje. — Zadnji nalog što nagjosmo dan Rizničarima, da pošlju tribut Porti, jest od 17. Marta 1804. (P. S.)

Darovi za istok.

[93] Dopisi Rizničarâ sa svojijem novčanijem agentima u Italiji puni su u priloženom dodatku naručaba kadife, baršuna i svile, ponajviše u Florenci i u Mlecima, a mnogo puta i mirodijâ u Rimu, čijem bi se opskrbili dubrovački poslanici, kad bi pošli u Carigrad da plate danak, ili u druge državne posle. Često bi se ti darovi otposlali u bližnje podjarmljene zemlje za ukrotiti paše ili otstraniti ili zaustaviti turski zulum proti trgovcima Dubrovčanima i kršćanima u opće.

Ima do zadnjijeh dana republike bilježaka u rizničarskijem dnevnicima o darovima, učinjenijem Porti otomanskoj od Dubrovačkijeh Po-

Digitized by Google

klisara. „4./4. 1804. ambasciatori alla Porta ottomana Sr. Vlad. di Gozza e Sr. Biagio Clemente di Menza DD. 45.000, tazze d'argento 22 indorate, cavezzi 100 rasi de Firenze, braccia 10 venez. veluto cremese".

Po zakonu od 29. Novembra 1553., kad bi državi bilo potrebito tražiti od Rizničara svite *(quando occorrerà al Dominio nostro havere bisogno di qualche drappo, ovvero panno della tesoreria)*, oni su je mogli predati samo uz namiru s naznačenjem cijene po njima udarene. Za veću sigurnost, pošto, kako se vidi iz priložena dopisivanja, naručbe su bile na veliko, te bi se našlo robe u znatnoj zalihi, — daljnjijem zakonom od 27. Januara 1556. bi naregjeno, da se sva roba, koja se nahodi u blagajni, ima popisati, te rizničari imadu voditi o tom posebnu knjigu, koja ima biti potvrgjena po Senatu, a oni su odgovorni *(si debbiano far debitori)* za sve što je u njoj bilježeno. (L. C. M. 219. — L. F.)

Grassieri i opskrba grada hranom.

[94] Senat nalaže 10. Decembra 1782. Rizničarima da doznače *Grassierima* 80.000 DD. za nabavu žita i druga hraniva, a 2. kolovoza 1784. DD. 50.000 u istu svrhu. — God. 1800, kad je harao u Europi napoleonski rat, gotovo je bilo nestalo žita u dubrovačkijem žitnicama, te Senat naredi *Grassierima*, da ga naruče u Pulju, a kad ga ne bi bilo, neka pošlju brod u Levanat, opskrbljujući ga novcem iz javnijeh skrinja, a u nuždi iz bud koje dobrotvorne zaklade. Prigodom te nestašice biše stvoreni sliedeći Senatokonsulti:

„*Ecc. Cons. di Pregati. — Giovedi li 28. Agosto 1800.* La prima parte è di terminare che se per tutti li 12 Settembre p. v. li Sri. Grassieri non avranno sicure notizie d' essere stata concessa a Vienna la ricercata tratta de' grani, o non avranno positiva sicurezza di poter provvedere de' grani da Puglia, che allora subito debbano spedire il noto bastimento in levante col noto fondo, e di provvederli in oltre piastre 15.000 per detto effetto da qualunque pubblica cassa, ed in difetto della medesima d' imprestare la detta somma *da qualunque cassa dell' opera pia.*" *(Con bal. tutte.)*

„La prima parte è di dismettere l' Ecc. Cons. di Pregati, che doveva radunarsi al primo di Settembre venturo, e di dar facoltà a' Sri. Grassieri che si prevalgano dei denari di qualunque cassa pubblica, *ed anche dei denari dell' opere pie* esistenti in Tesoreria per imprestito per il pagamento di quei grani che potessero qui acquistare" *(Con. bal. tutte.)*

„Ecc. Cons. di Pregati. — Mercoledì li 5. Novembre 1800. La prima parte è d' insinuare alli Sri. Tesorieri di S. Maria Maggiore, che tengano a disposizione dei Sri. Grassieri tanto li fiorini otto mila in circa che hanno già maturi nelle mani delli Sri. G. G. Schuller e Compagni a Vienna, quanto li fni. 10.000 importo della cambiale del Sr. Generale Brady (austriaco) valutando i fiorini a grossetti 51 per ciascuno. *(Con bal. tutte.)* P. S. 1765—1803.

[95] Bila je nastala nestašica drva za gorivo, jer nije bilo dosta lagja za prevoziti ga iz Mljeta, odakle i sada ponajviše dolaze drva u Dubrovnik. Ovake lagje zovu se u Senatokonsultu od 11. Augusta 1790.

Digitized by Google

talijanski *gondole* (na mletačku), a hrvatski *šionice (scionizze)*. Senat ovlašćuje Rizničare, da pozajme u tu svrhu Benediktincima na Mljetu 500 DD., koje će oni isplaćivati sa 50 DD. na godinu, a Mljećanijem, koji bi htjeli graditi šionica, 200 DD., a nema ih biti više od tri. Zaključkom paka od 10. Julija 1792. Rizničari su ovlašteni posuditi Senatorima, koji su nad nabavom drva, 300 DD. (P. S. ibid.)

[96] S. C. od 14. Aprila 1784. naloženo je Rizničarima podnijeti osnovu, kojijem novcem Blagijeh Djela mogla bi se služiti država za zgradnju javnijeh Lazareta. S. C od 11. Augusta iste godine naloženo im je skupa s Prokuraturima izdati 700 DD. za zdravstvene svrhe. (P. S. ibid.)

Civilna lista kneza.

[97] Do zakona od 4. Novembra 1613. nagrada kneza bijaše od jedne perpere (15 n. 75 c. a. v.) na dan uz ostale pristojbe *(oltre gli altri emolumenti)*, a odonadar jedan dubrovački dukat (54 n. 25 c. a. v.) U oči pada Republike Senatskijem zaključkom od 20. kolovoza 1805. nagrada bi mu povišena na jedan mletački dukat, kako slijedi:

„Ecc. Cons. di Pregati. — Martedì li 20. Agosto 1805."

„La prima parte è di terminare che da ora in poi il nostro Illmo. ed Eccmo. Sr. Rettore debba avere per suo onorario *un zecchino veneto in oro* al giorno cominciando a correre il presente assegnamento *dal primo di Agosto corrente*, e che i nostri Conti e Capitani, Viceconti e Vicecapitani debbano da ora in poi avere per loro onorario a Ducati tre per ciascuno al giorno per quel tempo che resteranno alle loro rispettive Contee, o Capitanati, Vicecontee o Vicecapitanati, cominciando a correre il presente assegnamento per la Contea di Stagno *dal primo di Gennajo prossimo passato* e per le altre Contee o Capitanati, Vicecontee o Vicecapitanati dal primo di Maggio prossimo passato." *(Con ballotte 25 Co. 5.)*

„La prima parte è di terminare che la precedente parte dell'aumento dei suddetti onorarii non possa rivocarsi *che per strettura di $^7/_8$ dei voti!"* *(Con. bal. 26. Co. 5.)*

Ovo povišenje u vrijeme, kad se republika nalazila u teškijem financijalnijem i političkijem prilikama, i način kako je bilo provedeno, najgore se bilo dojmilo pučanstva, tako da vidimo gore navedeni zakon opozvan jednoglasnijem zaključkom Senata od 21. Julija 1805. (P. S. 1804.—1808.)

Potpore obrtne.

[98] Stavljeno je na znanje Rizničarima za potrebitu doznaku, da je Senatskijem zaključkom od 18. Februara 1791. dozvoljena kroz tri godine potpora od 200 god. DD. *Dm. Antunu Obadu*, da se ide naučiti u Beču *zanatu urara*, a zaključkom od 28. Junija 1792. *Dm. Šimunu Trosciani* godišnja potpora od 150 rimskijeh škuda, da se nauči za jednu godinu u Rimu *zanatu knjigoveže*, *pošto grad nije imao ko bi znao na najprostiji način vezati knjige*, kako kaže isti Trosciani u svojoj molbi *(quanto la città sia sprovvista di qualunque legatore di libri nella maniera anche la più rozza e grossolana)*. (P. S. 1765.—1803.)

Digitized by Google

Kazališna potpora.

[99] Priopćen je Rizničarima za provedenje slijedeći senatski zaključak od 12. Februara 1778: „Prima pars est de terminando quod primum sal, quod quotannis vendetur, intelligi debeat *pro praemio societatis Comicorum vel Virtuosorum advenarum*, quae eodem anno recitabit in pubblico Teatro, idest *Ducati 660*, reliquus vero retractus dictae venditionis distribui debeat quemadmodum distribuitur retractus cujusque salis, quod vendetur pro computu privatorum". (P. S. ibid.)

[100] Senatskijem zaključkom od 17 Novembra 1612. carinari gradski *(Domini dohanerii dohanae magnae)* u Dubrovniku, ako ne dobiju posebnu doznaku od Senata, osim novca, što si pridržavaju za svoju plaću i za uredovnu potrebu, imadu vas prihod položiti u Rizničarski ured „in Thesoreria secundum ordines. Et de committendo tam DD. Thesaurariis et Procuratoribus Stae. Mariae, quam dominis officialibus rationem Comunis, quod non debeant nec possint dictis Dohaneriis acceptare ullo modo aliquam buletam pro pecuniis Comunis praeter superius exceptas".

Carina se plaća u zlatu.

[101] Na predlog čuvarâ pravde (Provediturâ grada) Senat zaključi 21. Februara 1765., da se ima carina plaćati u mletačkijem dukatima „che essendo fatto il conteggio in Dogana et il pagamento de dazii in Ongari, da ora et in appresso di tutte le polizze che si faranno e di tutti li cambi *da farsi in Tesoreria* li detti dazii debbano seguire, ed eseguirsi li pagamenti tanto in dogana che in tesoreria *in soli zecchini veneziani* . . ." (L. F.)

[102] Senatski zaključak od 21. Aprila 1750. sadržava pravilnik glede prodaje soli na Pločam. Evo ustanove, koja se tiče Rizničara i Prokuratura G. V.: „Che dove *sinora* si dava da ogni venditore di sale alle Ploče 883.18 DD. (?) alli Sri. Tesorieri e Procuratori di S. M. M. per conto del tributo, e dove se gli dovrebbe dare aggiunto il suo terzo ipp. 1183:10 DD. (?) cio non ottante non debba darglisi all' inappresso, sinchè durerà il presente provvedimento d' ogni vendita come sopra, per detto conto se non ipp. 1083:10." (L. F.)

[103] Zaključak Senata od 23. Marta 1784. u L. F. Gledaj u dodatak A. pod br. 213 pismo Rizničarâ od 13. Februara 1794. na P. F. Lalića, kojijem mu javljaju, da je Senat oprostio od pristojbe 20% glavnice pok. mu strica Krista Lalića radi obiteljskijeh zasluga napram republici."

[104] Zakon V. V. od 11. Julija 1753. — L. C. T. II. f. 10 u L. F.

[105] „Li 21. Maggio 1773. — *Senatoconsulto sopra la più facile esazione della gabella dei vini dei villani*". Ovijem zakonom bi povjereno utjerivanje potrošarine vina seljačkoga dotičnijem knezovima i kapetanima uz nagradu od 4%, a budu li je utjerali svu, dobivaju još 1%. *Svaka četiri mjeseca imadu predati novac Rizničarima*".

Glede paka obračunavanja naregjeno je, da poslje Decembra svake godine knezovi ili kapetani imadù poslati računarskom dvoru *„all' offizio delle Ragioni"* dotične knjižice primanja *(i rispettivi libretti delle dette riscossioni)* i bilješke *(le note)* izostalijeh dužnika, a dotični

Digitized by Google

tajnik *(ministro)* računovodstva ima usporegjivati, pod prijetnjom gubitka plaće, ove bilješke s rizničarskijem, da se vidi, slažu li se, a kroz mjesec Januar ima podnijeti *Segretariji* (Senata) o tom izvješće. U prvoj pak Senatskoj sjednici tajnik ima ovo pročitati, a dužnost je kneza riješiti prije svega ovaj predmet, da javni dohotci ne bi trpili *(per non lasciar pregiudicare le pubbliche entrate)*. — (P. S. 1765. do 1803.)

[106] S. C. od 17. Decembra 1781. U ime lučke pristojbe svaki brod je imao plaćati 5 carskijeh talijera svako šest mjeseca dok bi ustrajala kuga. (P. S. ibid.)

[107] *S. C. od 5. Maja 1787.* „Che da oggi in avvenire tutti li compratori dei pubblici dazi e gabelle debbano subito dare un pieggio degli abitanti in città, da approvarsi ogni volta dall' Ecc. Minor Consiglio, ed *il ministro delle ragioni del Comune (tajnik vrhovnog računarskog dvora)* ogni volta che sarà deliberato qualsivoglia dei suddetti dazi e gabelle debba portar la nota in Tesoreria, perchè dalla medesima a suo tempo si possono riscuotere, ed a capo di ogni anno andare in tesoreria per vedere se li detti dazi e gabelle siano stati pienamente pagati o dai rispettivi debitori o dai loro pieggi, e trovando di non essere stati pagati debba sotto le pene suespresse portare anche di ciò la nota nell' Ecc. Minor Consiglio, che si raduna ogni anno l' ultimo mese di Decembre".

„Che facendosi da oggi in avvenire qualche imprestito dall' Ecc. Senato, debba il debitore del detto imprestito essere indebitato non solo alla cassa secondo il solito, ma anche nel libro della Tesoreria sotto pena del quarto, e li Sri. Tesorieri siano obbligati di riscuotere tutte le rate del detto imprestito sotto la detta pena, e riscosse le dette rate debbano consegnare a quella cassa da cui sarà stato fatto il detto imprestito, facendo nel tempo stesso disdebitare il debitore al libro della cassa per la somma che avrà pagato". (L. F.)

[108] *S. C. od 10. Maja 1799.* uvagja pristojbu na one *„vendite censuarie"*, koje su, kako vidismo, prikrivale zajmove, i na prodaju česti brodova, koje su se zvale po talijanskom nazivu *„caratti"* a bilo ih je 24 u jednom brodu.

[109] *Zakonom od g. 1766.* Veliko Vijeće, da se sve to više usredotoči bogatstvo zemlje u glavnom gradu i da se predjeli, najvažniji za državu, nagju u sigurnijem rukama, naredi, da zemlje u Konavlima, u Primorju, u Stonu i u Ratu *„nelle tre contrade di Canali, Primorie, Stagno e Punta"* ne mogu biti kupljene nego samo od stanovnikâ grada i predgragja *„dai soli abitanti della città e borgo"* pod prijetnjom konfiskacije zemlje, za jednu polovicu na korist fiska, a za drugu na korist prijavitelja. Usljed česa bi naredjeno Rizničarima pod zakletvom, da kad bi koji seljak od onijeh triju predjela bio kupio zemlju prije novog zakona, imadu je prodati na javnoj dražbi, a cijenu predati vlasniku prodane zemlje *„a quello cui spetteranno i terreni venduti"* (L. C. T. II. fo. 40.)

[110] *Lunedì 8. Luglio 1793.* „La prima parte è di terminare che tutti li nostri officii che hanno l'amministrazione del pubblico denaro,

Digitized by Google

debbano dare lo stato della loro rispettive casse ai Sri. Tesorieri di S. M. M. perchè i medesimi insieme con lo stato dei denari in loro amministrazione riportino il tutto alla cognizione dell'Ecc. Senato".

„La prima parte è di fare li 15 del prossimo venturo mese di Decembre la mattina, dopo l' Eccmo. Maggior Consiglio, l' Ecc. Consiglio di Pregati sotto le pene ultimamante stabilite in cui l'Illmo. ed Eccmo. Signor Rettore debba in primo luogo proporre lo stato dell' entrate della nostra repubblica, ed il segretario leggere ex officio la presente parte". (L. F.)

VI.

Rizničari pri padu republike.

[111] *L'Abbé Paul Pisani, docteur ès lettres — La Dalmatie de 1797 à 1815 — Épisode des conquêtes napoleoniennes.* P. 127. Ovo djelo Pisania, nagragjeno po franceskoj akademiji, izragjeno na bogatijem vrelima Zadarskog namjesničkog, Dubrovačkog državnog, i privatnijeh Dalmatinskijeh, Bečkijeh i Pariškijeh javnijeh i tajnijeh arkiva, nosi najpotpuniju povijest Dalmacije za razdoblje 1797—1815. Bilo bi neharno i preveć strogo zamjeriti tamo amo opažene praznine i netočnosti prezaslužnome franceskom piscu, koji nam reta toliko dosada nepoznatijeh dogogjaja, u kojima su skoro izumrli oci Dubrovnika i Dalmacije sudjelovali. — O zajmu, učinjenom austrijskomu generalu Brady-u imamo slijedeći S. C.: „Giovedì li 24. Ottobre 1799. (?) La prima parte è d'imprestare al Sr. Generale Brady il valore di fiorini 10.000 correnti di Vienna ricercatici per mezzo della sua lettera dei 20 del corrente in quel modo e maniera che poi si dirà". — „La prima parte è di provvedere i suddetti fiorini 10.000 da qualunque cassa pubblica, o denaro esistente in tesoreria, con che seguita la restituzione, debbano essere rimborsate quelle casse dalle quali sarà preso il valore di suddetti fior. 10.000." Za tijem slijedi nalog Rizničarima i Prokuraturima G. V, da nagju u Beču kroz svoga bankira Schullera 40.000 fior. *i kreutzer* u dug. Kasniji S. C. od 19. Aprila 1800 nosi o zajmu gen. Brady-u slijedeće: „La prima parte è di accettare la cambiale del Sr. Generale Brady, e di accommettere alli Sri. tesorieri di S. M. M. che la rimettano al Sr. Schuller a Vienna per farne la riscossione". (P. S.) *Pisani* nadovezuje taj zajam zahtijevima franceske flote, i bilježi ga *Maja g. 1798*, naslonivši se na bečki dvorski i državni arkiv (p. 127, n. 7), što stoji u savezu sa spomenutijem dogagjajima. Ipak nije doba sasvijem jasna. Nijesmo mogli prispodabljati datum od 24. Octobra 1799. L. F. s originalom državnoga arkiva Dubrovačkog, jer fale zaključci od 19. oktobra unaprijed. Svakako nema zabilježena u D. D. A. g. 1798. zajma, učinjena Gen. Brady-u.

Prisiljeni franceski zajam.

[112] *Pisani* o. c. p. 127, 128. Evo S. C. od 7. Augusta 1798. o načinu, kojijem se provigjelo daljnjoj uplati od 200.000 fior. „La

Digitized by Google

prima parte è di terminare, che si debbano prender in imprestito i noti ducati 50.000 *ed un grossetto da servire per la prima ventura rata dell' imprestito ai Francesi da tutte le casse delle opere pie e confraternite dello stato ed anche dai privati* con dovere pagare a ragione de 4% d' interesse all' anno sopra i detti ducati 50.000, qual interesse si debba annualmente imborsare e ripartire la metà dalla navigazione e l' altra metà sul nuovo dazio che ora s' impone di grossetti 4 per ogni barile d' olio, e di grossetto uno per ogni barile di vino, di tutti i proprietarii dello stato e dominio nostro, *con che la presente parte non serva d'esempio per l'avvenire. — (Con 20 b. contro 6.)*".[113] Za tijem naregjuje se Rizničarima G. V., da ustanove dobitak od 4% za sve glavnice blagijeh djela, kojijem su se dosada služili, ili će se unaprijed „con che il censo occorrente per tutti i suddetti capitali debba ripartirsi la metà sulla navigazione, e l' altra metà sul nuovo dazio dell' olio e vino imposto in virtù della Parte dell'Eccmo. Cons. di Pregati presa in passato".

„La prima parte è di autorizzare i Sri. Tesorieri di S. M. M. che possano prevalersi tanto dei denari esistenti nella cassa dei diversi depositi in tesoreria, quanto dei denari esistenti nella cassa dei Sri. Doganieri, *con che dei suddetti denari debbano in primo luogo servirsi per la redenzione dei noti schiavi*, ed il rimanente per la prestazione del noto imprestito, e con che, dopo terminata la vendita del pubblico Conservatorio debbano i medesimi Sri. Tesorieri dal ritratto di essa vendita rimborsare la cassa dei detti depositi e la cassa del Tributo pro rata di quanto si saranno prevalsi dalle dette casse".

S. C. od 7. Augusta nalaže Rizničarima da nagju kod privatnika zajam od 22.000 talijera uz dobitak od 6%, koji će se povratiti najkasnije za tri godine prodajom bečkijeh obveznica, a kamate isplatiti prihodima glavnica, uloženijeh u Beč, ili novcem podanka (*dai danari del Tributo*), ili iz bud koje javne blagajne. Istijem S. C. Rizničari su ovlašteni prodati *Conservatorio* i *Lakromska dobra*, tako da prodajna cijena ovijeh posljednijeh bude pokrita bečkijem glavnicama, a *godišnji prihod neka se uloži u Blaga Djela po papinskom odpustu.*

Kasnijim S. C. od 9. Maja 1800 Rizničari su ovlašteni prodati kroz 15 dana Lokrum za 16.060 DD., a 14. i 30. Junija 1800 te 16 Januara 1801. druga dobra Lokrumskijeh benediktinaca u Konavlima i na drugijem mjestima.

(S. C. 1765.—1803). „*Ses biens* — kaže Pisani — *servirent à reparer largement le préjudice que la Republique avait retiré de ses rélations avec la France*". (O c. p. 133.)

[113] S. C od 28. Julija 1798. nalaže Rizničarima i Prokuraturima G. V. „che raccolgano tutte le carte bancali dei Monti a Vienna tanto di conto pubblico, quanto di conto di tutte le Opere Pie dello stato, e le spediscano ben condizionate ai Sr. Schuller a Vienna con quelle condizioni e prescrizioni, che poi si diranno". (P. S. ibid.)

[114] „Martedì, li 10. Decembre 1799. La prima parte è di servirci in somma di ducati 10.000 dei denari della dogana a conto dei ducati

Digitized by Google

30.000 proveduti per le spese delle truppe, ed in mancamento di questi, di quelle *del Monte pubblico della Pietà*". (P. S. ibid.)

[115] „10. Luglio 1799. La prima parte è di terminare che siano e s'intendano sequestrati tutti i beni stabili, mobili, crediti, caratti di tutti i Canaleti compresa Vitaglina, e che si debba promulgare a suon di tamburo, che tutti li nostri suditti della città e borgo in termine di 24 ore, e quelli del rimanente dello stato in termine di giorni otto, debbano rivelare ai SSri. Tesorieri di S. M. M. tutti i crediti, denari, robbe e caratti appartenenti ai suddetti Canalesi, et in mano di chi si trovano, sotto pena ai contrafacienti della confiscazione dei propri beni e della pubblica indignazione".

„6. Febbrajo 1800 La prima parte è di levare il sequestro intrapreso sopra i beni di tutti i Canalesi, eccettuati solamente quelli dei cinque rei sentenziati". (S. P. ibid.) *Pisani,* o. c. p. 129—132. — Evo što Pisani kaže o djelomičnoj konfiskaciji gotovo trećine državnijeh i pobožnijeh glavnica, položenijeh po Rizničarima i Prokuraturima G. V. u Bečku banku: „Presque au même moment *(nametnuta franceskog zajma g. 1798.)* un autre orage se dechaina contre les finances de Raguse. La republique avait placé une très forte somme à la banque de Vienne; or l'Empire se disposant à faire la guerre, eut besoin d'argent, et la banque fit un appel de 30% du capital de ses actionnaires. Les Ragusains, devoués ou non à la France, se souciaient peu de donner leur argent pour la combattre, et d'Ayala présenta à la chancellarie d'état un long memoire ou il énonçait les raisons de tout ordre pour lesquelles les capitaux de Raguse ne devaient pas être soumis à l'appel des fonds. Il est à peine necessaire de dire, que les conclusions de ce memoires ne furent pas acceptés". — p. 120. (Iz dvorskog bečkog arkiva.)

[116] S. C. od 21. Marta 1795. spominje najnovije kovani dubrovački dukat, prozvani „*Libertina*", čije ime dokazivaše, kako dojam franceskog prevrata bijaše dopro do Dubrovnika. Libertine počeše se kovati 1790, odmah dakle poslje revolucije, te nošahu geslo „*libertas*", obrubljeno vijencem na jednoj strani, a na drugoj poprsje žene, koja je predstavljala slobodu". (P. S. Ibid.)

[117] *Pisani o. c.* p. 133.

[118] Id. ibid. p. 157, 158.

[119] „Venerdì li 31. Gennajo 1806. — La prima parte è d'imprestare al Sr. Barone di Cavalcabò comandante delle Bocche di Cattaro il valore di fiorini 12.000 con le debite cautele e cambiali, nelle quali sia espresso che la detta somma si impresta per servizio di Sua Imperiale e Regia Maestà, e senza che nella detta cambiale sia limitata alcuna cassa imperiale, da cui debba esser pagata la detta somma, o di servirsi in predetta somma di qualunque denaro pubblico esistente in Tesoreria, con che poi dopo il pagamento della detta cambiale debbano le rispettive casse della Tesoreria essere rimborsate di quelle somme, che avranno imprestate, con che la detta somma debba nella cambiale essere ridotta in pezze colonnarie effettive".

Digitized by Google

„La prima parte è di convenire col Sr. Console Timoni, che nella suddetta cambiale esprima, che la medesima cambiale dovrà esser pagata o a Vienna o a Trieste ad arbitrio della Repubblica".

„La prima parte è di insinuare alli Sri. Tesorieri e Procuratori di S. M. M., che per tre mesi debbano sospendere la collocazione di qualunque denaro in loro amministrazione, con che scorso il suddetto termine di mesi tre debbano li detti Sri. Tesorieri e Procuratori proporre nell' Ecc. Senato la detta materia, e con che durante la detta sospensione debba la pubblica cassa pagare il pro a coloro, ai quali spetterebbe quando fosse stato collocato il loro denaro". (P. S. 1804. do 1808.)

[120] Opstanak stranke franceske u Dubrovniku, i to u samome Senatu dokazana je od Pisani-a tajnijem izvješćem od 20. Decembra 1805. austrijskog konsula kod Dubrovačke republike Timoni-a. (Pisani o. c. p 135, 136.)

[121] *Pisani*, o. c. p. 184, 185. Dalje ovako označuje doba prve franceske zapreme od 27. Maja 1806. do 31. Januara 1808, koji bilježi pad republike: „Depuis le mois de mai 1806 les Français occupaient cette ville et son territoire, et, par le commissaire placé à côté du Senat, *avaint la haute main sur l' administration financière,* puisque aucune somme ne pouvait sortir des caisses publiques *(isim kradimice, kako će se vigjeti pod notom 124.)* sans un bon signé par lui." Ovo potvrgjuje izvadak blagajničkog dnevnika pod notom 122.

[122] Prepisujemo dotične stavke iz blagajničkog dnevnika:

2./6. Per spese dell' occupazione francese in provviande in virtù della parie dell' Ecc. Senato 30./6.	DD.	30.000.—
9./6. Dalla cassa pubblica dati come sopra altri ducati	„	10.000.—
13./6. Dalla cassa pubblica *della Tesoreria delle Opere Pie*, dalla zecca ed altri fondi, in virtù della parte del Senato 11./6. 1806 per spese come sopra e provviande	„	29.915.24
Luglio 1806. Nuove provviste fatte dall' Ecc. Senato per le truppe francesi in virtù della parte 21. luglio 1806. dai denari della cassa pubblica, della zecca, dogana, Monte di Pietà, soprasalinaria, grascia, comprese le somministrazioni al generale Lauriston, al Sr. Marco Bruère *(prije konsuo franceski, pak prvi povjerenik okupacione vojske)*, al commissario di guerra, al governatore per spese dell' artiglieria e delle fortificazioni	„	43.228.20
Dal 27./7. 1806. *L'enumerazione delle polizze cambiate dalla cassa pubblica segue con ordine di S. E. il Sr. Alessandro Lauriston generale delle truppe francesi.*		
6./8. Cavati dalla cassa pubblica per le spese delle truppe francesi	„	4.433.27
16./8. Cavati *dalla borsa di Cristo* per le spese delle truppe francesi	„	4.118.18

Digitized by Google

Conto nuovo dei denari per spese delle truppe francesi 6./8. 1806. (compresi D. 3819. facente parte di D. 4433 sopra indicati)	DD.	34.794.11
Di provenienza soprasalinaria, conto pubblico e grascia.		
7./8. al commissario ordinatore ed al gen. Lauriston dagli avvanzi della cassa pubblica della dogana e della zecca	„	20.053.39
9./8. dati come sopra *dal conto della epitropia delle Opere Pie*	„	20.000.—
10./8. dati al generale Lauriston per suo ordine 10./8. 1806. dalla cassa pubblica	„	10 000.—
. . . . .		
20./8. dati al commissario Bouquin	„	5.000.—
24./8. a S. E. Laureston per le spese dell'armata .	„	1.000.—
25./8. al commissario Bouquin	„	24.000.—
28./8. al Lauriston per suo ordine	„	2 000.—
29./8. al cap. di Ragusa-Vecchia per ordine dal Minor Consiglio *autorizzato* dal generale Lauriston	„	2.000.—
31./8. al commissario Bouquin	„	5.000.—
9./9. al colonello Deveaux di ordine del gen. Marmont	„	3.000.—
15./9. al suddetto colonello	„	1.178.—
Queste erogazioni furono fatte da diversi fondi pubblici fra i quali D. 1839. stati depositi li 13/6. 1806. dalli Francesi, e D. 32.000 d'imprestito fatto dai particolari (detto imprestito venne restituito *dalle argenterie delle Chiese squagliate in zecca come da annotazione 21./12. 1806)*	„	32.000.—
21./12. 1806. Distinzione delli denari imborsati da diverse casse per conto delle spese *per le truppe francesi* come addietro:		
dalla cassa pubblica della Tesoreria	„	19.433.27
da *diverse opere pie* della Tesoreria.	„	54.471.36
dalla Borsa dei Poveri di Cristo	„	4.118.18
soprasalinaria	„	63.637.15
grascia	„	49.199.08
zecca	„	19.936.36
dogana	„	8.453.27
dall' imprestito dei particolari	„	32.000.—
dal Monte di Pietà.	„	1.453.23
	assieme ducati	252.704.30

18./4. 1808. *Gli assegni vengono ordinati da S. E. il duca di Ragusa.*

Pisani, koji nije poznavao, kakvo važno mjesto su zapremali Riznićari G. V. u ustrojstvu republike, niti njihove funkcije, ne pregledavši dotični arkiv, ne spominje ovu ogromnu svotu, istrgnutu po franceskoj okupacionoj vojsci državi, pobožnijem zakladama i gragjanima.

Digitized by Google

[123] „Mercoledì li 11. Giugno 1806".

„La prima parte è di accommettre ai Sri. Tesorieri di S. M. M. che facciano portare in tesoreria tutti i capitali non impiegati, che tutte le opere pie dello stato hanno nelle loro rispettive casse".

„La prima parte è di provvedere all'Eccmo. Minore Consiglio per le attuali spese ducati trenta mila, cioè 10.000 D. dai denari delle opere pie esistenti in tesoreria, D. 5 mila dai denari della cassa pubblica, D. 5 mila dai denari della grascia, D. 5 mila dai denari della soprasalinaria, e D. 5 mila dai denari della zecca". (P. S. 1804—1808).

[124] „Lunedì li 16. Giugno 1806."

„La prima parte è d'insinuare alli Sri. Tesorieri e Procuratori di S. M. M. che spendiscano al Sr. Gio. Giorgio Schuller loro banchiere a Vienna tante carte bancali quante saranno sufficienti all'incirca per realizzare 200.000 fiorini con ordine di vendere tanti monti di conto pubblico quanti basteranno per realizzare fiorini 100.000, e tanti di conto dell' Opere Pie quanti basteranno per realizzare altri fiorini 100.000, e che tenga il rittratto a nostra disposizione e che facciano la spedizione delle dette carte e ordini in quella maniera che hanno fatto ultimamente".

„Lunedì 21. Luglio 1806".

. . . . . .

„La prima parte è d'insinuare ai Sri. Tesorieri di S. Maria Maggiore, che diano ordine al Sr. Gio. Giorgio Schuller loro banchiere a Vienna di vendere il capitale di 50.000 fior. meno un grossetto per maritazione e monacazione delle zitelle, e che a tale effeto li spediscano le carte bancali *in quella maniera che li parerà più cauta* e sicura, e che diano pure ordine al detto Sr. Schuller che il ritratto della detta vendita la tenga a disposizione dell' Ecc. Senato".

. . . . . (P. S. ibid.)

Evo što o tomu kaže Pisani: „Les recherches des commissaires, avait fait découvrir une partie des piéces etablissant la situation financiere de la republique. Il avait été fait à la banque Schuller de Vienne un dépôt de 700.000 florins; sur cette somme, 365.700 avaient été retirés en *Mars et Juin (?)* sans qu'on pût savoir quel emploi en avait été fait, restaient encore 240.000 florins qu'il fallait empêcher de disparaître et *qui furent frappés d'opposition*". (Pisani o. c. p. 185). Kako se vidi iz gore navedenijeh zaključaka, Riznični bili su utjerali od bankira Schullera 250.000 fior., a ne 365.700, kako kaže Pisani, i to Junija i Julija g. 1806., a ne Marta i Junija, kako francuski pisac kaže. To potvrgjuje D. D. A., s kojijem usporedismo iste zaključke.

[125] „Lunedì 18. Luglio 1806".

. . . . . .

„La prima parte è di terminare che tutto il denaro esistente in Tesoreria di conto pubblico debba stare alla disposizione dell' Eccmo Minor Consiglio per le spese correnti tanto del governo *che delle truppe francesi coll'intelligenza del Sr. Gen. Lauriston*".

Digitized by Google

Istijem S. C. naregjeno je Prokuraturima G. V. da se crkvama, koje su bile ovo posljednje vrijeme porobljene *(spogliate)*, dadu nužne odore *(suppellettili sacre)* za služiti misu i podijeljivati svetotajstva, a to iz samostana S. Klare, S. Marije (ukinutijeh), i iz ostalijeh crkava ovoga grada. Rizničari pak neka dadu župnicima, koji su bili porobljeni *(spogliati)*, do 100 ipp. iz Kristove siromašne zaklade, a Prokuraturi neka razmijene kaleže, pohranjene u kovnici, s onijem stolne crkve i ostalijeh crkava. (P. S. 1804.—1808.)

[126] *S. C. od 26. Julija 1806.* naregjeno je Rizničarima i Prokuraturima G. V., da zaposjednu sve računarske knjige *(vacchette)* samostana S. Klare i S. Marije, i sve njihove prihode. *S. C. od 17. Septembra iste godine* priopćeno je Rizničarima, da je doznačeno u ime hrane svakoj dumni gore spomenutijeh manastira po 60 groša, a sluškinjama po 20 groša (što bi kasnijim S. C. od 19. Decembra 1806. poboljšano) iz njihovijeh negdašnjijeh prihoda, i to odkad su ostavile samostan. *S. C. od 16. Maja 1807.* povjerava se Rizničarima i Prokuraturima G. V., da podnesu osnovu o najboljoj upravi tijeh samostanskijeh dobara. (Id ibid.)

[127] S. C. od 24. Julija 1806. (Id. ibid.)

[128] S. C. od 4. Oktobra 1806. (Id. ibid.)

[129] S. C. od 23. Julija 1807. (Id. ibid.)

[130] *Pisani* o. c., iz pouzdane depeše austrijskoga konsula Timoni-a od 16 Augusta 1807.

[131] *Pisani* o. c. p. 302—304.

VII.

Blago Djelo (Opera Pia) pod franceskom i austrijskom vladom.

[132] U kratkome nacrtu *„Istituzione delle Opere Pie a Ragusa"*, citiranome pod notom 75 čita se, da na početku ovoga vijeka zavod je posjedovao glavnicu od više nego *tri miliona i pô Dubrovačkijeh Dukata, okolo dva miliona fiorina austrijske vrijednosti*, koja svota se ne čini nipošto pretjerana obzirom na velike potrebe, kojijem se zadovoljavalo po Rizničarima G. V. iz mnoštva zakladâ po njima upravljanijeh, na ogromne svote iz njih crpljene za franceske okupacije i na činjenicu, da sada poslje toliko gubitaka domaćijeh i inostranskijeh glavnicâ, prouzročenijeh političkijem dogogjajima od početka tekućeg vijeka, imetak Blagog Djela iznaša, kako se u opće drži, jedan milion fiorina, a za ovo osamdeset i šest godina, otkad je pala republika, pobožni zapisi slabo su tekli u blagajnu. Zamjerno je, što ni Rizničari republike, ni Upravno povjerenstvo O. P. nove dobe nijesu nigda pokušali iznaći točni imetak zavoda, što se namjerava učiniti, kad bude sastavljeno novo općenito zrcalo *(registro generale)* blagijeh djela.

[133] „Les rentes des fondations pieuses, se montant à 15.240 ducats étaient respectées, mais devaient être administrés par une commission de bienfaisance. Le collége *(negda Isusovaca, pak Piarista)* était

Digitized by Google

laissé sous la direction des Péres des écoles pies et recevait une dotation de 14.000 ducats de rente, à prendre sur les fonds des couvents supprimés". (Pisani, o. c. p. 304, 305.) Pisac bilježi, da je dukat vrijedio gotovo 11 franaka, — ali pošto su se svi prihodi i troškovi toliko države koliko Riznice označivali u Dubrovačkijem Dukatima, a ne u Mletačkijem, tako se ima držati, da se radi o prvijem, a *dukat dubrovački* vrijedio je jedva *jedan franak*. I ono 14.000 dukata, doznačenijeh Piaristima za uzdržavanje liceja, ne mogu biti nego dubrovački, jer do pada republike licej bijaše opskrbljen zajedno s crkvom i s mirovinom za posvjetovnjačene Isusovce, koji su se našli kod ukinuća Reda u Dubrovniku, prihodom od samo DD. 2834.18. (L. A. M. p. 147—139.)

„A Raguse la maison des enfants trouvés *(bônica Milosrgja)*, l'hôpital *(Domus Christi)* qui existait avant l'occupation, et *les autres fondations pieuses* jouissaient d'un revenu de 15.290 ducats. Par l'arreté du 31. Mai 1808 Marmont affecta une rente de 23.470 fr. 15 c. aux établissements de bienfaisance, et un assez fort revenu à la commission chargée des secours aux indigents".

„Garagnin, dans son rapport du 17. septembre 1810, expose comment il a pu grossir ces revenus que la misére croissante rend insuffisants, en y joignant les rentes de quelques confréries supprimés".

„Enfin le mont-de-pieté de Raguse dotait les jeunes filles au moment de leur mariage (?); la mesure fut generalisé en 1812, et, dans toutes les villes de l'Illyrie, on couronna des rosiéres; une des conditions resquises etait d'avoir un frére ou un cousin sous les drapeaux". *(Pisani*, o. c. 365).

Ovdje treba nam ispravljati dvije činjenice; prvu, da je Marmont doznačio ono 23.470 fr. ne dobrotvornijem zavodima u opće, nego bônici „*Domus Christi*", kako se vidi iz izvješća općine Dubrovačke od 10. Septembra 1822., gdje se ističu prihodi bônice Domus Christi, te se u ove uvršćuje svota od 24.470 fr. doznačena po franceskoj vladi iz dohodaka blagijeh djela *(Stari arkiv Dubrovačke bônice)*. Druga je netačnost, što se pripisuje zalagaonici *(Monte di Pietà)* opskrbljivanje djevojčica prćijama, za koje ona se nije nigda skrbila, niti je smjela, dočim za tu svrhu, kako smo vigjeli, bilo je mnogijeh zaklada, upravljanijeh od Rizničara. *Monte di Pietà* nije imao drugog zadatka, nego posugjivati novaca, osobito malome puku uz nizoke kamate, kako je to bilo ustanovljeno kod njegova ustrojstva g. 1670. (Rad J. A. knj. CXV. istog pisca.)

[184] Na pismo od 8. Avgusta 1816. c. k. Okružnog Dubrovačkog Poglavarstva, kojijem se traži izvješće od Upravnog Povjerenstva Opere Pije, ova odgovara 12. Avgusta i. g. megju ostalijem: „Sotto il governo antico della Ex-Repubblica gli avanzi dei frutti dei capitali lasciati dai diversi testatori a tale scopo restavano sempre in cassa e *soltanto in occasione della redenzione di qualche schiavo Cristiano Nazionale si dava di questo danaro per il suo riscatto*".

„Sotto la reggenza francese si è trovato in cassa un avvanzo di Duc. Rag. 27.916.18 e per ordine dell'amministratore Garagnini fu con tal

Digitized by Google

denaro disdebitata la cassa del tributo che si è trovata debitrice in tal epoca, *affinchè si potesse più presto prevalersi del fruttato di detta cassa del tributo che totalmente apparteneva al governo*". *Iz arkiva O. P. br. 348 g. 1816.)* Mnoga izvješća o stanju O. P. ispod Franceza, zahtijevana od austrijske političke vlasti, sastavljena su po Upravnom Povjerenstvu O. P. točno i objektivno.

[135] Iz izvješća od 30. Avgusta 1816. br. 384 podastrta od Povjerenstva O. P. c. k. okružnom poglavarstvu, gdje odgovara na razna pitanja glede O. P. stavljena po istomu. *(Iz arkiva O. P. broj 384 g. 1816.)*

[136] *Pisani*, o. c. p. 456.

[137] „Les finances publiques, bien qu'éprouvées par les derniers événements, étaient encore florissantes, des capitaux considerables étaient déposés à Vienne et dans diverses banques d'Italie; on aurait leur revenus pour suppléer à l'insuffisances du produit des douanes, qu'il fallait prévoir pour tout le temps que durerait la guerre maritime". (Id. ibid. p. 305.)

Glavnice Rizničara i Prokuratura G. V. u inozemstvu.

[138] Na zahtijev c. k. Okružnog Poglavarstva od 29. Maja br. 3011, da bi ga Povjerenstvo O. P. obavijestilo o raznijem glavnicama, koje je bivša Republikanska Vlada Dubrovačka imala u inozemstvu, ono izvješćuje pod br. 233 od iste godine kako slijedi.

Pretpostavlja se poteškoća istraživanja, jer da je franceska vlada bila ostavila u neredu arkiv i mnogo starijeh listina smiješano.

Mletačke.

Mletačke glavnice su iznašale, na temelju originalnijeh isprava, 73.723 mletačkijeh dukata. Osim toga je O. P. posjedovala u Mlecima dvije kuće i dva dućana u grackom odjelu *(contrada)* Sv. Bartolomeja u „*calle dei Stagneri*", što no negda pripadahu ukinutom Lakromskom Manastiru, te su u zadnje vrijeme bila iznajmljena Anselmu Bolosio, Antunu Celli i Karlu Pezzi.

Florentinske.

Prilažu se dokazi posljednjijeh uplata od glavnice 550 DD. i 14 gr. uloženijeh u *Zalagaonicu (Monte di Pietà) Florentinsku,* kojijem se dosta bave dopisi Rizničara *(Gledaj Dodatak A).*

Napuljske.

Što se tiče *Napuljskijeh glavnica,* iznaša se zapisnik od 8. Februara 1811., kojijem biše ustupljene Demaniju 17.833 napuljske škude.

Digitized by Google

Rimske.

O *Rimskijem glavnicama* kaže se, da su naznačene u kazalu pod 3 *luoghi* (dionicâ) 1476 – 86—58, te se podnaša zapisnik od 8. februara 1811., s kojijem biše doznačena Demaniju, dionica 828.31. Dotičnijeh listina (Patenti) nije moguće iznijeti, jer najstarije pergamene, što su dokazivale vlasništva, gotovo su se sve izgubile u velikoj trešnji od g. 1667. Najnovije ili su loše pisane ili nečitljive.*

Bečke.

O *Bečkijem glavnicama* nema drugo nego kapital od 14.700 fior., uloženijeh u Bečku banku, čiji četvrti dio pripada Rafu Androviću, a ostalo Operi Piji. (Br. 233 g. 1816. Arkiva O. P.)

Koje razlike od stanja inozemskijeh glavnica g. 1782., samo trideset i četiri godina prije, kako nam ga crta Marko M. Bošković! U *Rimu* bilo je uloženo 1270 *Luoghi* (dionicâ) u razne novčane zavode u iznosu od DD. 338.642 s prihodom od DD. 7749.; u *Mlecima* 178.313 D. D. s dohotkom od 4728 D. D.; u *Napulju* glavnice (?) su nosile 1993.78 Napuljskijeh Dukata, jednakijeh D. D. 3339.23; u *Beču* 245.156 fior. sa f. 5027.16 dohotka. *Bečka glavnica* pripadala je sva *podaničkoj zakladi* (cassa del tributo). Tri četvrtine *rimskijeh i mletačkijeh kapitala* išle su u istu skrinju, a jedna četvrtina u tekući račun *(conto corrente)* Rizničarâ. (L. A. M. N. s. VIII.—XX.) Osim toga bilo je uloženo one god. kod privatnika uz razne kamate (ne više od 5%) DD. 139.351. (Ibid. XX, XXI.)

Rimske glavnice bile su stranom spašene, te usljed nastojanja austrijske vlade likvidirane u rimske skude, koje su nosile dobitak od 1127 skuda i 63 bajochi polag obveznice potpisane u Rimu 4. Marta 1820. No. 3664 generalnoga kazala. Kasnije ova bi pretvorena u toliko kartelâ Lombardo-Mletačke kraljevine u vrijednosti od 51.640 fior. a. v., a poslje okupacije Rima u obveznice duga na 5% u zlatu kraljevine Italije *(cartelle del debito consolidato al 5% del Regno d'Italia)* u svoti od Lira 129.100. Po novijem financijalnim mjerama, uzakonjenijem u talijanskom Parlamentu Julija 1874., kamate od 5% sniženе su, uslied nameta na rentu od 20%, na 4%. (Iz arkiva O. P. u knjizi *„Amministrazione censi"* p. 1—3.)

Mletački kapitali bili su konfiscirani pod Napoleonskom talijanskom kraljevinom usljed otpisa 18. Februara 1812., koji je ukinuo sve dohodke, pripadajuće korporacijama *„di mani morte"* u kraljevini Italiji, te bi uporavljen na prihotke, što je dugovao *„Monte Napoleone"* francuskijem zavodima. A pošto u ono vrijeme Dubrovnik bijaše cijelokupni dio Ilirsko-Franceskijeh pokrajina, biše ukinute i one stavke, koje su bile prije likvidirane, i upisane na korist rečenijeh zavoda.

* Našo sam u starome arkivu Bônice Dubrovačke *sedam* takijeh originalnijeh *patenata*, koji dokazuju namještenje glavnicâ ove bônice na *„Monti di Roma"*. Izdani su u pergameni po ravnateljima dotičnijeh zavoda o polovici prošloga vijeka pod papom Benediktom XIV.

Digitized by Google

(Otpis od 25. Januara 1820. br. 537 c. k. okružnog Poglavarstva Dubrovnika na Bolnički Odbor — Commissione degli Ospizii. — Iz arkiva bônice Dubrovačke.) To isto se vidi u istome arkivu iz otpisa „*Venesia 7. Gennaro 1813 della Prefettura Dipartimentale dell'Adriatico*" — potpisana po generalnom tajniku *Vincenti Foscarini*, priopćena Bolničkome odboru. Vjerovnici, čiji prihodi od glavnica uloženijeh u mletačku Zeku (kovnicu) biše ukinuti, jesu Crkva Gospe od Sigurate, Crkva Gospe od Milosrgja, Franovački Manastiri u Dubrovniku i u Kuni, Crkva S. Vlaha, Bônica *Domus Christi*, Stolna crkva i dominikanski Samostan, te nadarbina pok. Gjura Bolića. (Ibid.)

Napuljske glavnice jur znamo kako su bile utjerane po Senatu u sporazumku s gen. Lauristonom (1806).

Vigjeli smo, što se tiče bečkijeh kapitala, kako jedan dio bi spašen god. 1806. po samome Senatu za franceske okupacije, dok gotovo treći dio bi prvo usvojen po vladi austrijskoj (1798.), a ostalo utjerano po franceskoj. Jedina glavnica od 14.700 fiorina, koja je pripadala Rafu Androviću, bi za O. P. spašena.

Nastojanje austrijske vlade za spas rimskijeh i mletačkijeh glavnica dokazano je dopisivanjem izmedju dvorske kancelarije bečke kroz Zadarsku vladu s povjerenstvom O. P. i s bolničkijem odborom, na koje smo se pozvali, i što se čuva u arkivu jednog i drugog zavoda.

[139] Evo primjera, kako je znala politička vlast franceska uljudno zapovijedati Operi Piji:

„*Provinces Illyriennes. — Raguse le 18. Janvier 1814. L'auditeur au Conseil d'État. — Intendant de la Province de Raguse. A Monsieur le Cassier des Oeuvres Pies à Ragusa.*

Monsieur le cassier, **j'ai l'honneur** *de vous transmettre une petition de Mr. Benich, proprietaire à Raguse,* **vous priant** *de faire droit à sa demande.*

Agréez, Monsieur, l'assurance de ma parfaite consideration. *Lareinti*". (Iz arkiva O P. g. 1814.)

Jednu godinu kasnije ovako je pisao politički poglavar austrijski istome blagajniku:

„No. 1290. Al Sr. Martellini, ces. reg. Cassiere dell' O. P. a Ragusa.

L'Ecc. Governo *ha ordinato* di fargli conoscere, se sotto la passata Reggenza siensi fatte delle alienazioni dei beni appartenenti all' Opere Pie, come pure di trasmettergli in copia autentica gli atti corsi sul proposito. La invito Signor Cassiere di farmelo conoscere quanto prima coll' occludermi i pezzi relativi in forma autentica.

Dall' Imp. Reg. Intendenza, Ragusa il 1. Maggio 1815. Caboga, Intendente". (Ibid.)

Franceska carska vlada zvala je *intendantom*, poglavara političke oblasti u glavnom mjestu okružja, a na početku austrijske vladavine bio se uzdržao ovaj naslov.

[140] „Arreté signé à Goritz le 10. septembre 1812. par le general Bertrand:

„Art. 1. Des commissions de bienfaisance sont établies dans les principales communes de l'Illyrie, à l'effet de connaitre les besoins des

*

Digitized by Google

familles indigentes de leur arrondissement, et de leur faire distribuer des secours.

„Art. 2. Ces commissions sont chargées de l'honorable fonction de recevoir et de distribuer, dans une juste proportion, à titre de secours à domicile, le produit des droit perçus au profit des pauvres, ainsi que le produit des charités et dons volontaires qui pourront leur être adressés.

Art. 13. Le soulagement des indigents est recommandé à toutes les âmes sensibles et charitables; les commissions de bienfaisance ne sont établies que pour régler avec connaissance de cause la distribution des secours accordés par la générosité publique". (Pisani, o. c. p. 364.)

[141] „Montrichard partit au milieu d'un concert de maledictions; qu' il eût vendu la ville, cela importait peu au Ragusains, mais on l'accusait d'avoir puisé à pleins mains dans les caisses publiques, d'avoir notamment dilapidé le mont-de-piété, et de n'avoir signé une capitulation honteuse, que pour obtenir le droit d'emporter, sans être inquieté, le fruit de ses rapines". (Id. ibid. p. 456.)

[142] Otpis od 7. Maja 1818. br. 21.309 dvorske sjedinjene kancelarije u Beču. (Arkiv O. P.)

[143] Opazili smo u noti 69., da ovakom naredbom od g. 1818. pošlo se protiv volji oporučiteljâ, koji su imali pred očima i u većemu broju slučajeva izrično odredili, da dotični zapis ide za otkup domaćijeh robova. Dakle dotična zaklada, kojom još upravlja O. P., imala je biti upotrijebljena na korist Dubrovčanâ u kakvu sličnu svrhu.

[144] Sjedinjena bečka kancelarija bijaše stavila zadarskoj vladi pitanje: „da li ne bi bilo shodno predati pojedinijem zavodima, koji sudjeluju u dohotcima glavnicâ Opere Pije, dotični dio kapitala tome odgovarajući i po tom raspustiti sjedinjenu upravu ovijeh glavnica. Upravno povjerenstvo O. P. na zamolbu c. k. okružnog poglavarstva u Dubrovniku od 28. Julija 1819. br. 6398/126 odgovori dne 6 Avgusta i. g. pod br. 195, da je to nemoguće i protivno volji oporučitelja, te bi bilo puno štetno, jer bi trebalo osnovati posebnijeh zavoda za neka blaga djela. (Iz arkiva O. P. pod br. 195 g. 1819.)

[145] „Istruzione Provvisoria per la Direzione e l'Amministrazione dei riuniti istituti delle Opere Pie e della Pubblica Beneficenza di Ragusa dell' c. r. Governo in data 5. Novembre 1845 — approvato dal Rescritto 12. Marzo 1846, No. 8101 della c. r. Cancellaria Aulica riunita". Ovaj privremeni naputak, premda potvrgjen, nije mogo stupiti u krijepost usljed utoka tadanjega dubrovačkoga biskupa Jederlinića, te bi stoprv ministarskijem otpisom od 8. Julija 1855. br. 9899. u nekijem točkama preinačen, u drugijem razjašnjen, te potvrgjeno združenje Opere Pije s Javnom Dobrotvornosti. *(Iz arkiva O. P.)*

[146] Otpis Zemaljskog Dalmatinskog Odbora od 17. Maja 1873. br. 1550., upravljen na Ravnateljstvo O. P. i Javne Dobrotvornosti. *(Iz Arkiva O. P.)*

[147] Nastojali smo pomoću vrloga preglednika Blagog Djela g. Nika Kobile razabrati na temelju računarskijeh zrcala od g. 1781. i 1782. Marka Milli-Boškovića, kolik je bio prihod *Opere Pije* pri padu re-

Digitized by Google

publike, te se našlo, da, ne računajuć najamninâ od kućâ i dućana, ne uzetijeh po M. Boškoviću u obzir, vas prihod je iznosio 1,214.272 Dubr. Duk., jednakijeh, po niskoj službenoj mjeri, 658.742 fiorina. Koliko je pretrpjela štete O. P. usljed zapreme i vladavine franceske (Pogl. VI. i VII. ove rasprave), vidi se iz čistog prihoda zavoda za posljednjijeh pet godina, prem da je od pada republike do g. 1856. narasao prihod za 23.674 f. a v.

God.	1889.	fior.	26.146.18
„	1890.	„	19.921.43
„	1891.	„	25.639.28½
„	1892.	„	24.102.20½
„	1893.	„	21.273.47

Srednji dakle današnji čisti prihod O. P. iznaša f. 23.416.51, na kojem ona plaća u ime poreza preko 5000 god. fior., oduzetijeh najplemenitijem pobožnijem i humanitarnijem svrhama!

Opaska. Na strani 72. u bilješci 65. spomenuti nacrt sadržaja svake pojedine dopisne knjige „Rizničara“ štampan je u XXVIII. knjigi „Starina“.

Digitized by Google

O Gundulićevim „Suzama sina razmetnoga".

Čitao u sjednici filologijsko-historijskoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 20. prosinca 1894.

PRAVI ČLAN DR. M. ŠREPEL.

I.

U posveti „Pjesni pokornih kralja Davida" godine 1620. veli Gundulić: „Ja za objavit, da sva ostala spjevan'ja moja u manjoj scieni držim, sve ino, kao porod od tmine, u tminah ostavljam; njih samo, kako zrak od svjetlosti, na svjetlost izvodim. I ako su druzi razlika složen'ja moja: Galateu, Dijanu, Armidu, Posvetilište ljuveno, Proserpinu ugrabljenu, Cereru, Kleopatru, Arijadnu, Adona, Koraljku od Šira s mnoziem i bezbrojniem pjesnima taštiem i isprazniem na očitieh mjestieh s veliciem slavam prikaživali; ja sve stvari tašte za tašte držeći, vjerujući, da je početak od pravoga znan'ja strah božji, pjesni pokorne svietu prikažujem... Ja krstjanin spjevalac, ki pravoga boga poznam, vjerujem i izpoviedam, od koga, po komu i u komu sva dobra izlaze, sve milosti rastu, bitje se prima, život uzdrži, zdravje umnaža, spasen'je stječe i dobiva, vele dostojnije imam početi s pjesni svetieh i božanstvenieh, kakove su ove pokorne, koje skrušena grešnika priko valovita mora od smućena i smetena svieta mogu susim i krepcim stupajom od vjere, topeći ohologa Farauna, od grieha privesti i dovesti u zemlju od obećan'ja od slave vječne, gdi vrh duša pravednieh daždi obilno slatka mana od milosti božanstvene. Ove dake pod zaštićen'jem tvoga gospostva, kako od moga draga prijatelja i vlastelina plemenita, bogoljubna i razumna šljem na svjetlos, dokli s nebeskom pomoći Jerusalem slobogjen, spjevan'je čestitiem imenom

Digitized by Google

privedre krune kralja poljačkoga narešeno, svemu našemu slovinskomu narodu ukažem“.

Ova je posveta program pjesnika, koji ostavlja „tašte i isprazne“ pjesni, te se daje na bogoljubnu kršćansku poeziju. Ova nam posveta pokazuje prekret u duši pjesnikovoj, u kojoj je bačeno zrno kršćanske pobožnosti poraslo u jako stablo tako, da nema više mjesta poganskoj poeziji. U ovoj posveti nahodimo prvu klicu za vas pozniji rad Gundulićev, kojemu je kruna — Osman, epska proslava kršćanske pobjede nad polumjesecom. No do „Osmana“ imademo nekoliko stupanja u Gundulićevu razvoju. Uz sedam Davidovih psalama (6, 31, 37, 50, 101, 129, 141) prislanja se pjesma „Od veličanstva božieh“, zatim se susrećemo sa „Suzama sina razmetnoga“, a srodnim bogoljubnim duhom odišu takogjer prigodne pjesme „U smrt Marije Kalandrice“, i „Ferdinandu II., knezu toskanskomu“. Naprotiv „Ljubovnik sramežljiv“ nikao je u vrijeme, dok se je Gundulić bavio oko taštih i ispraznih pjesni.

Poletom svojih misli i savršenošću oblika Gundulićeve „Suze sina razmetnoga“ najviše su ugodile hrvatskomu narodu uz „Dubravku“ i „Osmana“. Pjesnička vrijednost „Suzâ“ ne će se umanjiti, ako se dokaže, da je Gundulić pjevajući ovaj krasni duhovni ep imao pred očima talijanske uzore. Od Gundulićevih suvremenika bavili su se oko duhovnoga epa Ivan Bunić Vučićević, koji je napisao „Mandaljenu pokornicu“ u tri pjeva držeći se biblije, i Gjon Palmotić, koji je po latinskom epu Vidinu parafrazirao svoju „Kristijadu“. U poznije se doba ističe na tom polju Dubrovčanin Ignjat Gjorgjić (Žurković) „Uzdasima Mandaljene pokornice“.

Gundulić se je u „Suzama sina razmetnoga“ povèo za talijanskim pjesnikom Tansillom, koji po svojem duhovnom epu „Le lagrime di San Pietro“ zauzima osobito mjesto megju epicima svoga vremena.[1] Uz Tansilla moglo ga se dojmiti i duhovno djelo Torquata Tassa „Le sette giornate“. Gundulić nije dakako prevodio, nego je tek u Italiji, učiteljici narodâ, našao književnu formu, dobio je pobudu, da po načinu talijanskih pjesnika odabere gragju iz biblije i da joj po njihovoj metodi skroji oblik. Kad to znademo, ne ćemo se čuditi, ako u Gundulićevim „Suzama“ i drugim manjim djelima nagjemo gdješto do pretjeranosti razvitu ljubav za antitezu, za tako zvane „concette“, za onu igru riječî, koja nastoji čitatelja zagnati u čudo duhovitim obratima ističući često sasvim spoljašnje i slu-

[1] Sauer, Geschichte der italienischen Litteratur, 1883, p. 305.

Digitized by Google

čajne momente. Ovu crtu dikcije osobito su ljubili tadašnji Talijani: ona se javlja već u Petrarke, ima je i previše u Tassa, koji je u opće govoreći glavni uglednik Gundulićev, a izvrgla se u Marinija i u njegovoj školi. Tako se je ova crta, koja odgovara živahnosti talijanskoga temperamenta, prometnula u očitu zabludu, kako to najbolje razabiramo u djelima Napuljca Marinija (1569 – 1625), najslavljenijega talijanskog lirika u 17. stoljeću. Čini se, kao da se pjesnički genij talijanske rase počeo iscrpljivati, pa ne umijući ponoviti sadržaj stali su pjesnici manirirati poznate već pojmove. Nestalo je istinitosti u čuvstvu, a na njeno mjesto dogje neprirodnost, cifrarija, igra riječima, detaljno slikanje, iz oka i iz boka dovučene isporedbe, koje žele da nas iznenade svojom novošću, u kratko: nevjerojatno neukusna „duhovitost".

Živući u takovoj atmosferi Gundulić se nije mogao svagda oteti napasti, da i sâm ne zagje u to vrzino kolo, kako ćemo pokazati u sitnim njegovim pjesmama, koje nisu proste od ovoga „marinizma".

No da se vratimo k Tansillu. Luigi Tansillo porijetlom je iz Nole, no rodio se u Venosi oko godine 1510, te je živio dugo vremena u Napulju u službi potkralja Petra Toledskoga i njegova sina Garcije. S Petrom je krenuo i na vojnu u Afriku. Kad su mu bile 24 godine, podao je prvi pokušaj svoga pjesničkog talenta u djelu „Vendemmiatore" (Pudar), gdje od prilike u 160 stanza na veoma slobodan način opisuje surove šale, koje običavaju pudari u nekim krajevima napuljskoga kraljevstva megju sobom zbijati. Ovo opsceno djelo štampano je prvi put u Mlecima godine 1534, a u drugim izdanjima imade natpis „Stanze amorose sopra gli Orti delle Donne". Premda je ovo djelo izišlo preko volje autorove, ipak je znamenito naudilo glasu i ugledu Tansillovu. Papa Pavao IV. uvrsti Tansillovu poeziju megju zabranjene knjige, a to se tako kosnu pjesnika, da je istomu papi upravio pjesmicu, u kojoj traži u njega oproštenje i obećava popraviti svoj grijeh time, što će napisati pobožnu pjesan „Le lagrime di San Pietro". Tako postiže, da mu je ime skinuto s indeksa. No svoga duhovnog epa pjesnik ne dovrši; on na ime umrije prije godine 1582, a djelo nedovršeno ostade u rukama njegovih nasljednika. Neki su samo dijelovi izišli već za pjesnikova života godine 1560, pa su ih neki krivo pripisivali kardinalu Pucciju. Istom poslije njegove smrti izagju „Lagrime di San Pietro" dotjerane tugjom rukom. Od Tansilla imademo još „Sonette", „Canzone", kao i „Stanze"

Digitized by Google

za „Ferrantinu“ (palaču Don Garcije u Napulju), u kojima se vidi, da je pjesnik znatno samostalan u izrazu naprema petrarkizmu, koji je još tada u lirici gospodovao. Najpotpunije je izdanje njegovih lirskih pjesama mletačko od godine 1738. No Tansilla nahodimo i u nizu didaktičnih pjesnika. Čedni genre didaktične poezije najbolje se je očuvao od nutarnjega gnjileža, koji obilježuje poeziju talijansku u 16. stoljeću, a koji se ne može prikriti ni aristokratskim parfumima ni sjajnom lupinom.[1] Tansillova lijepa mala poučna pjesan „Il podere“ (Ladanje), štampana u Turinu godine 1769, podaje nam poznatu pripovijest, kako otac tobože nagje u njivi zakopano blago, te na samrti povjerava sinovima tajnu, da ga traže, a oni se uvjere, da ih je otac htio ponukati na što življi rad oko obragjivanja poljâ. U drugom poučnom djelu „La balia“ (Dojilja), štampanu u Vercellima godine 1767, prikazuje potanko uzgoj djece.

Kako veli Tiraboschi,[2] neki su — kao n. pr. Stigliani — uzvisivali Tansilla iznad Petrarke, ali je ta hvala bez sumnje pretjerana, premda se ne može tajiti, da je Tansillo bio jedan od najelegantnijih i najizrazitijih pjesnika svoga vijeka. Njegova bi slava bila dakako veća, kad bi se moglo ustvrditi, da je njegova raprezentacija „Due pellegrini“, prikazana u Messini godine 1559, doista pastoralna drama, jer u takovu slučaju ne bi bio Beccari († 1590), nego Tansillo inventor ove pjesničke vrsti. I u Sannazarovoj dražesnoj „Arkadiji“ još je slabo istaknut dramatički element, kao i u Boccacciovu djelu „Ameto“. A to vrijedi i za djelo grofa Castiglionea „Tirsi“ (u stanzama sa zborovima i plesovima), kao i za Tansillove „Due pellegrini“, koji još nisu napisani pravim dramatičnim duhom. Tako je eto priuzdržana slava Beccariju, piscu igre „Il Sacrifizio“, da je iznašao pastoralnu dramu.

Prva tri evangjelja kažu, da je Petar odrekavši se tri puta Isusa izišao na polje i gorko plakao. (Mat. 26, 75: i izišavši na polje plaka gorko; Mark. 14, 72: i stade plakati; Luk. 22, 62: i izišavši na polje plaka gorko). Ove je suze skupio Tansillo u svojem epu, ovaj je moment ishodna točka njegova pripovijedanja i razmišljanja. Tansillovo je djelo izišlo godine 1585 uregjeno i nadopunjeno Attendolom pod natpisom: „Le lagrime di San Pietro del signor Luigi Tansillo da Nola, mandate in luce da Giovan Battista Attendolo

[1] Sauer o. c. p. 320.

[2] Tiraboschi, Storia della letteratura italiana, VII, 1651.

Digitized by Google

da Capua" u Noli. Iz Attendolova pisma saznajemo, da je katolička crkva Tansillu priznala, da je „Suzama sv. Petra" okajao svoga „Pudara". Attendolo je mnoga mjesta po zahtjevu iz Rima i po odredbi Isusovaca izostavio, poimence je skratio monologe Petrove, kako bi to za cijelo — veli Attendolo — učinio i sâm pjesnik, te nastavlja: „il rassetto de gli episodij, che constituiscono la magior parte del poema, ed in particolare la rivelatione dello spogliar dell' Inferno, da esser trattata più tosto con modo drammatico, che essagetico, e però transferita ad Esaia, che 'l racconti come intervenuto, e come parte del trionfo di Christo; necessariamente hanno abbreviata l' opera e mutato l' ordine". Attendolo je uveo novu podjelu u pjevanja, te dodaje: „Quasi chi divise la Iliade e la Odissea in tante rapsodie, hò havuta la cura, che le settioni constituiscano felice principio e felice fine, senza le dicerie e licentiate di Romanzi Italiani e Francesi; ma con la grandezza e simplicità Heroica introdotta à volgari dal Trissino, dall' Alamanni, ed ultimamente dal Tasso, che seguono nel cominciare e nel terminare de' canti l' uso de' Greci e di Latini".

Na početku i na kraju izdanja nalazi se nekoliko pjesmica talijanskih i latinskih namijenjenih Tansillu i Attendolu, koje su pune pretjeranih pohvala. Tako čitamo u zadnjem epigramu „Fabii Isae Formicalani":

Sparserat ex oculis lacrymarum flumina Petrus:
Flumina divitiis non similanda Tagi.
Inque brevi partem Tansillus colligit urna:
Nam calidos latices aequora quae caperent?
Et rude vas tersit mira iam Attendolus arte:
Auratumque dedit sic radiare procul.

Kolikogogj epigramatik hvalio malu žaru, u koju je Tansillo skupio suze Petrove, moderni će se čitatelj teško s njime složiti, jer su „Lagrime di San Pietro" i poslije skraćivanja Attendolova predugačke. Djelo imade trinaest otegnutih plačâ (pianti), a metar je ottava rima. Attendolo je djelo podijelio u trinaest plača po svoj prilici, da istakne broj apostolâ, koji su bili s Isusom na zadnjoj večeri. Na naslovnom listu otisnuta je slika posljednje večere. Sam ep obuhvaća u običnom oktavu 266 stranica. Bez sumnje previše, jer se iste misli — poimence u monolozima Petrovim — prečesto ponavljaju.

Petar se u epu neprestano kaje i plače poradi toga, što se je odrekao Isusa, te kao kakav Ahasver luta po svijetu. Premda se

Digitized by Google

ne može tajiti, da je pjesan predugačka, ipak se u njoj lijepo ističu lirska mjesta, osjeća se snažan polet mislî i vidi se dotjerana forma. Sve pokazuje, da je Tansillo bio doista lirski pjesnički talent, ali da se nije oteo neukusnim manama suvremenoga pjesništva talijanskoga. A sad ćemo u kratko ogledati sadržaj i oblik Petrova plača, koji se — kako misli Attendolo — natječe s plačem Egerijinim, Hekubinim i Niobinim. U tom ćemo poslu postupati tako, da istaknemo i one momente, koji bi nam mogli dobro doći za tumačenje Gundulićevih „Suza sina razmetnoga“.

Prvi se plač počinje ovako:

Le lagrime e le voci accoglio in rima,
Che da gli occhi e del petto uscir di Piero,
Che vinto dal timor di croce prima
Fra la lingua ed il cor smarrì 'l sentiero,
E di vita mortal facendo stima
Negò di vita e morte il Signor vero:
Perche pensando, e quanto ingrato io fui,
Pianga altre colpe mie col pianto altrui.

Ma chi darammi di la sù favore,
Altri, che Musa, ò che 'l Signor di Delo?
O tu, c'havesti il novo, eterno honore
D' aprir' e di serrar gli usci del Cielo,
Impettra al petto il lume de l' ardore,
Che venne al tuo, quando si ruppe il gelo
De la paura, e col suo canto il gallo
A pianger ti destò l' horribil fallo.

Kad Isus vidje, da mu se približava smrt, okupi učenike, pa ih tješi i obećava im pobjedu. Toga se sjeća dan poslije posljednje večere Petar i udara u ljut plač, što se je odrekao Isusa. „O vita troppo amata, à quante doglie — empia conservi questa misera Alma?“ (p. 16) uzdiše Petar, a nešto kasnije veli (p. 20): „Il mal che io fei (s' a quel, ch' offesi miro) — non trova sotto il ciel degno martiro“. Zato Petar ne zna, kud bi se od kajanja i stida sakrio (p. 21):

Dove ti porta il temerario piede
O sopra ogn' altro al Mondo infesto Pietro?
Non gir, ov' orma d' human piè si vede,
Tornati, torna sconsolato indietro.
Chiud' il tuo corpo e la tua rotta fede
In qualche loco tenebroso e tetro,
Dove raggio di Sol luce non porga,
Accioche vista altrui più non ti scorga.

Digitized by Google

I doista Petar odjuri iz grada i zakloni se u okolici u tamnu špilju.

U *drugom* plaču Petar marljivo nastavlja proljevati suze, zatim izagje iz špilje i približi se kući, gdje je sinoć blagovao s Isusom. To mu izmamljuje nove suze, sjeća se pojedinih dogagjaja za večerom, poimence ga porazuje uspomena, da je sâm Spasitelj njemu prao noge. „Ben fu di pietra il cor, che non si franse, — e di cruda orsa l' occhio che non pianse" (p. 38), veli Petar sjećajući se toga.

U *trećem* plaču gleda Petar bijesnu svjetinu, te se zgraža s pomisli, da će Isus platiti glavom. To mu izazivlje mnoge uzdisaje. Petar se približava k hramu, ali se tužan od stida ne usugjuje prekoračiti praga. Petar se sjeća raznih čudesa „velikoga liječnika", pa se tako i sâm lijeku nada. Napokon uljeze u hram, pa se opisuju sve divote njegove.

U *četvrtom* plaču Petar gleda u hramu razne lijepe umjetnine. U to mu se nadade vizija, koja mu prikazuje postanje crkve, a u njoj vidi i samoga sebe. Ovdje se pjesniku daje prilika, da bogatim bojama opiše veličinu katoličke crkve u alegorijskoj slici. Uz Petra napominje se Pavao, kao vjesnik božje riječi. Sav svijet, prosjaci i kraljevi, klanjaju se prijestolju.

U *petom* plaču vraća se pokajni Petar iz grada u svoj osamljeni stan, pa se u zoru razgovara sa suncem, gdje po načinu suvremene poezije prelazi k Isusu isporegjujući ga sa duhovnim suncem. Oblak na suncu sjeća ga njegove nevjere. No on se poslije ove tmine, u kojoj je sada njegova duša, stalno nada suncu (spero dopo le tenebre la luce p. 94). U razgovoru sa suncem progje dan. Čini mu se, da i sunce zalazi, da plače za mrtvim stvoriteljem.

U plaču *šestom* pala je noć, a Petar u špilji u suzama zazivlje smrt (p. 106):

O Morte, che con l' horrida ed adunca
Tua falce il verde parimente e 'l secco
Mieti, deh vieni in questa atra spelunca,
Ov' io ti chiamo e l' importuno stecco
Di mia non verde vità in tutto trunca,
Che com' tu più t' indugi, ed io più pecco.
O di me schiva e di tutti altri ingorda,
Non esser prego al mio gridar più sorda.

Digitized by Google

Zatim u špilji moli zmije i jakrepe, da ga izjedu, te pozdravlja noć tamnu i crnu „al tristo stato mio tempo conforme“ (p. 110). I u takovu stanju primiri se Petar, jer znade, da će ga bog pomilovati (che l' alta tua bontà perdon mi diede p. 116), ta njegove bi suze nagnale u plač i kamenje (pianger farei de la pietade i sassi p. 117).

U *sedmom* plaču utješi angjeo čuvar Petra, komu se privigjaju prošli dogagjaji iz života Isusova, pa se paralelno prikazuje sjajna budućnost crkve. Kad se spominju pastiri, koji su pozdravili maloga Isusa, nadaje se paralela sa pastirima narodâ, koji će se pokloniti vrhovnomu pastiru. „Un ovile nel Mondo ed un pastore“ (p. 122). Napominje se bijeg u Egipat i prizor, kako Marija i Josip nagju Isusa megju svećenicima. Iznosi se na vidjelo Ivan krstitelj, prošlost Marijina, post Isusov i pokušaj napasnikov, kazuju se čudesa i slučaj sa Mandaljenom pokornicom. S ovim prizorima uporedo se ukrštavaju razne refleksije, koje se zašiljuju u misao, da će pokoriti narode Isusova vjera (p. 143):

Vede nel maggior fondo de la terra
Ondeggiar le bandiere del suo Christo,
Non l' aquila, onde il Mondo inchinò Roma,
Ma l' alta croce, che 'l inferno doma.

U *osmom* plaču namjeri se Petar na mrtvo tijelo izdajnika Jude, pa ga to silno potrese. Izmučen bolom i žegju pogje na vodu, gdje sastane ženu, koja je čula Isusove riječi i vjeruje, da je sin božji. Vrativši se u špilju zavigja životinjama, koje živu sretan i miran život; njega megjutim neprestano progoni grozni pijetlov kukurijek, a sve to učini poradi služavke, poradi žene, koja je i kriva našemu zlu i pomoć našemu zlu. Poradi majke božje poštuje Petar ženu, te s himnom bogorodici završuje ovaj plač.

U *devetom* plaču javlja se Petru prorok Isaija, koji mu kaže, da će mu Isus oprostiti, premda je Petar veći grješnik nego Juda, koji je Isusa poradi novaca predao dušmanima. Bit će mučenika, mnogo će se krvi proliti za vjeru Isusovu, ali će ona ipak pobijediti. Isaija zove Petra, da ga slijedi, pa će mu on otkriti budućnost.

U *desetom* plaču prikazuje prorok Petru sudbinu prvih mučenika i mučenica (Stjepana, Katarine, Barbare i dr.), a bit će takovih mučenika hiljadama.

U plaču *jedanaestom* opet vidimo Petra sa prorokom, koji mu govori, da će Isus uzaći nad pakao, te mu žarkim bojama slika

Digitized by Google

triumf Isusov. Sam Isus, okružen djevicama — krepostima, od kojih se ističe nevinost, i angjelima, pjeva slavu bogu ocu, koji stvori svijet i dade ga čovjeku, da bude njegovim posjednikom. Tako se nadaje prilika reći koju o Adamu i Evi, spominje se, kako se je bog smilovao ljudima i poslao za njihovo spasenje sina svojega. U to svane zora i proroka nestane, a Petar ostane sâm uz svoju pećinu.

U plaču *dvanaestom* vuče Petra goruća želja, da pogje u grad i da čuje za učitelja. Susretne se s evangjelistom Ivanom, oni se zaklone u gaju uljika i paoma, pa tada Ivan stane opisivati muku Isusovu. Najprije isporegjuje s olujom viku naroda, koji ište krv Isusovu, te onda redom priča, kako se je desilo Isusu na putu na Golgotu.

Napokon u *trinaestom* plaču Ivan dovršuje svoje pričanje. Kazuje Petru, kako je Isus svjetini oprostio njezin grijeh, napominje mu zatim gorku tugu bogorodičinu veoma izrazito, te veli: non bagna (credo) il mar si duro scoglio, — che l' alta Donna non movesse a pieta (p. 253), a niže (p. 254) kaže za nju: ruscel di neve, che si sfaccia al sole. Isusa zakopaju. Na koncu dolazi Mandaljena k Petru i Ivanu (p. 266):

Ella del nobil piede, il passo grave,
Più affretta, avista e tutta si tranquilla:
Giunta si volge a Pietro con soave
Voce e d' amore e di pietà sfavilla;
Tiene in lei Pietro gli occhi immoti e pave,
E la vena del cor lagrime stilla:
Nuntia à te vegno (dice) hor stagna il pianto.
Ma soggeto di duol non cape tanto.

Moglo bi se navesti bezbroj primjera iz Tansillova djela, koji bi pokazali, kako je njegova dikcija sva prožeta concettima. Pjesma upravo vrvi takovim tropima, koji idu za tim, da bude što više istaknuta sličnost i razlika u raznim pojmovima. Dosta će biti, ako navedemo iz zadnjega plača dvije strofe, koje iznose refleksiju o tom, što je Isusu dan ocat mjesto vode (p. 256):

Qual cor sarà che non si rompa e spezze,
Se ben fusse di pietra o di diamante,
In dir gl' indegni oltraggi e le fierezze
Fatti al Rè giusto e dal reo stuol errante?
La bocca, ond' uscià 'l mar de le dolcezze,
Ond' hebbe il Mondo tante gratie e tante,

Digitized by Google

Si vide allhor da man sozza e crudele
Punger d' aceto, a mareggiar di fele.

La bocca, onde destossi huom talhor chiuso
Più Dì sottera, in sonno eterno i lumi,
Di lui, che tanto Bel fece à nostro uso,
Tanto mar, tanti fonti, e tanti fiumi,
Dopo cotanto per noi sangue effuso,
Non ha pria, che 'l suo fiato si consumi,
Man, che li porga d' aqua una vil goccia,
Ma 'l tristo humor, che più aggravi e noccia.

Svakako je na uhar Tansillovoj pjesmi, što sa plačem Petrovim prepleće slavu crkve. Ovaj je kontrast lako nastao u duši pjesnika, koji je htio oprati svoj mladenački pjesnički grijeh, a ujedno je ova opreka veoma sretno umjetničko sredstvo, da se bar gdješto ukloni monotonija Petrovih uzdisaja. Ovaj kontrast megjutim i nije drugo, nego zgodna posljedica one manire, koja je svagdje tražila concette.

II.

Gundulić nas početkom svojih „Suza sina razmetnoga“ veoma živo podsjeća Tansillova proemija. Gundulić pjeva:

Grozno suzim gork plač sada,
gorko plačem grozne suze,
ke razmetni sin njekada
kajan z grieha l'jevat uze;
jeda i moje griehe oplaču
suze u suzah, plač u plaču.

I Tansillo želi, da drugi oplaču njegove grijehe. Iza toga subjektivnoga početka dolazi u Gundulića kao i u Tansilla zaziv, da bi im bog bio u pomoć: Tansillo moli „il lumo de l' ardore“, a Gundulić „duha prisvetoga“. I Tansillo ne prelazi odmah k Petru, nego prije još kazuje govor Isusov apostolima; tako i Gundulić, prije nego će opisati samoga razmetnika, upleće refleksiju o koristi kajanja, te preporučuje grješniku, da se uteče bogu, jer je veće božje smiljenje, nego sve ljudsko sagriješenje.

Gundulić je priču o sinu razmetnom našao u Luke gl. 15, 11 d., a glasi: „I reče (Isus): jedan čovjek imaše dva sina, i reče mlagji od njih ocu: oče! daj mi dio imanja, što pripada meni. I otac mu podijeli imanje. I po tom do nekoliko dana pokupi mlagji sin sve svoje, i otide u daljnu zemlju; i onamo prosu imanje svoje živeći

Digitized by Google

besputno. A kad potroši sve, postade velika glad u onoj zemlji, i on se nagje u nevolji. I otišavši pribi se kod jednoga čovjeka u onoj zemlji; i on ga posla u polje svoje, da čuva svinje. I željaše napuniti trbuh svoj roščićima, koje svinje jegjahu, i niko mu ih ne davaše. A kad dogje k sebi, reče: koliko najamnika u oca mojega imaju hljeba i suviše, a ja umirem od gladi! Ustat ću i idem ocu svojemu, pa ću mu reći: oče! sagriješih nebu i tebi, i već nijesam dostojan nazvati se sin tvoj: primi me kao jednoga od svojijeh najamnika. I ustavši otide ocu svojemu. A kad je još podaleko bio, ugleda ga otac njegov, i sažali mu se, i potrčavši zagrli ga i cjeliva ga. A sin mu reče: oče! sagriješih nebu i tebi, i već nijesam dostojan nazvati se sin tvoj. A otac reče slugama svojijem: iznesite najljepšu haljinu i obucite ga, i podajte mu prsten na ruku i obuću na noge. I dovedite tele ugojeno te zakoljite, da jedemo i da se veselimo. Jer ovaj moj sin bješe mrtav, i oživlje; i izgubljen bješe, i nagje se. I stadoše se veseliti. A sin njegov stariji bijaše u polju, i dolazeći kad se približi kući, ču pjevanje i podvikivanje. I dozvavši jednoga od slugu zapita: šta je to? A on mu reče: brat tvoj dogje; i otac tvoj zakla tele ugojeno, što ga je zdrava vidio. A on se rasrdi i ne šćadijaše da ugje. Tada izigje otac njegov i moljaše ga. A on odgovarajući reče ocu: eto te služim toliko godina, i nikad ne prestupih tvoje zapovijesti, pa meni nikad nijesi dao jareta, da bih se proveselio sa svojijem društvom; a kad dogje taj tvoj sin, koji ti je imanje prosuo s kurvama, zaklao si tele ugojeno. A on mu reče: sine! ti si svagda sa mnom, i sve je moje tvoje. Trebalo se razveseliti i obradovati, jer ovaj brat tvoj mrtav bješe, i oživlje, i izgubljen bješe, i nagje se".

Gundulić je od ove priče sazdao svoja tri plača, ali tako da je sasvim mimoišao dogagjaje, koji se zbivaju, kad se sin izmiri s ocem. Paraboli je u bibliji svrha, da pokaže, kako je na nebu veća radost s jednoga grješnika, koji se kaje, nego li s devedeset i devet pravednikâ, kojima ne treba pokajanja. S toga se u „Suzama" Gundulićevim ne izvodi drugi brat. Našemu je pjesniku bila na umu druga svrha, na ime da sa kajanjem razmetnoga sina spoji svoje razne refleksije. Gundulić nam sina razmetnoga u početku predstavlja u momentu, pošto je rasuo sve svoje blago, te kako u kamenoj pustoši — prije nego će se pokajan vratiti k ocu — nariče i plače. Tako nam i Tansillo uvodi svoga Petra, pošto se je već odrekao tri puta Isusa, te sada postigjen luta po okolici.

Digitized by Google

U „osmom“ plaču veli Petar, da je svoj grijeh sagriješio u palači, u gradu, pa da zato traži prirodu, samoću.

Za cijelo ne će biti slučaj, što i Gundulić svoja pjevanja nazivlje „plačima“ kao i Tansillo. Gundulić je napisao mnogo kraći duhovni ep, tek u tri plača, pa je to jamačno samo na uhar pjesmi. Ako ga Tansillo i nadilazi time, što je u svojem epu suze Petrove spojio sa slavom crkve, opet se Gundulićevo djelo danas lakše čita i uživa.

Kao motto prvomu plaču bilježi sam Gundulić iz napomenutoga evangjelja riječi: Vivendo luxuriose dissipavit substantiam, drugomu plaču: Et reversus in se, a trećemu: Pater, peccavi, jam non sum dignus. Uza to nazivlje drugi plač spoznanjem, a treći skrušenjem. Ova je podjela sasvim prirodna: najprije imademo priču o samom grijehu — to je ekspozicija; zatim vidimo razmetnoga sina, gdje spoznaje, što je njegov grijeh, što li život i smrt, pa je to vršak, a napokon se grješnik podaje skrušenju i prema nebeskomu ocu i svomu rogjenomu. Ova su tri stupnja u razvoju pjesme u isti mah tri vrela, iz kojih će se nizati pjesnikove refleksije. Vanjske radnje imade dakako veoma malo, ona je samo tanak okvir za široko polje pjesnikovih lirskih izjava. U prvom plaču prirodno se ističe opreka izmegju prave vjernosti i prodajne ljubavi spolne, drugi nam plač iznosi u jezgri ništetnost ovoga svijeta i diku nebeskoga života, a napokon treći plač prikazuje nezahvalnost čovjeka prema darežljivomu stvoritelju i opet milosrgje božje spram čovjeka. Ova tri kontrasta tri su osi, oko kojih se kristalizuju sve pjesnikove misli. Sâm razmetni sin nije drugo nego vjesnik pjesnikovih misli o ovim oprekama, kako i Tansillov Petar kroz svoje suze govori pjesnikove misli. I razmetni sin i Petar samo su osobe na pozornici, koje zastupaju uvjerenja svojih pjesnikâ.

U *prvom* plaču — poslije uvoda — prikazuje nam Gundulić razmetnoga sina, gladna, žedna i uboga, kao stražnika od živina, gdje se je u gori naslonio o jedan hrek i stao kukati, kako smo i Tansillova Petra našli u pustoši, izvan grada, osamljena.

Prvih 8 strofa zaprema subjektivni uvod pjesnikov, od strofe 9—12 predstavlja nam pjesnik razmetnika, a sa 13. strofom počinje se „plač“ sina razmetnoga i završuje se s posljednjom (74.) strofom prvoga pjevanja. Vrijedi istaknuti, da Tansillov Petar u istinu više plače nego Gundulićev razmetnik, pa je očevidno, da je hrvatski pjesnik samo po analogiji talijanskoga ovako nazvao svoja pjevanja *(plač)* i čitavo djelo *(suze)*.

Digitized by Google

U početku plača (strofa 13—18) grješnik najprije daje antitezu izmegju pregjašnjega stanja i sadašnjega, ovih šest strofa i nije drugo nego velika antiteza. Iza toga prirodno se prislanja misao o bludnosti, koja ga je pod slikom blage ljubovnice dovela do te nevolje. Od strofe 19—22 podaje opću sliku o bludnosti, a u strofi 23 govori o sebi odlučujući, da će pokazati, kojim je varkama njega opsjenila, te do konca strofe 26 opisuje njene tjelesne čare; od strofe 27—30 pokazuje, da su svi ti čari bili — lažni. Zatim od 31 strofe dalje kazuje, kako ga je ova „huda zmija" omamila, pa kako joj želi omiljeti, no uspije istom onda, kad se lati „britkog mača od pjeneza". Ona se sva promijeni, on joj sve više daje, a ona mu napokon usliša želju. No on izgubi ne samo blago, nego i krepost. Uza to ga do skora stane mučiti navidost. Ali se vara, tko misli naći vjeru i ljubav u nekrepke žene, ona se doskora druži s drugim, pa kad je razmetnik osiromašio, izmete ga na polje. Zato ga sada biju žalost i kajanje.

Već ovo pjevanje pokazuje, da je Gundulić pošao tragom suvremene talijanske pjesničke manire. Čitatelju se nameću „concetti" jedan za drugim upravo sa strjelimičnom brzinom, pa kad bismo ih htjeli redom zabilježiti, bila bi čitula veoma duga. Tako je pjesma puna antiteza i kontrasta, komparacija i metafora. A razmetnikov prijezir bludnosti nahodi svoj vršak u poznatom hiperbolskom klimaksu (strofa 72):

Da su od zlata polja i gore,
da sve rieke zlatom teku,
da je pučina zlatno more,
da vas saj sviet zlatan reku:
svim tiem ne bi stoti dio
ženske želje ispunio.

Kad čitamo, kako se je razmetni sin dugo trudio, da osvoji ljubovnicu, i kako mu je to napokon s pomoću zlata pošlo za rukom, nehotice nam se nadaje misao, da je bio u školi staroga Ovidija, koji je spjevao upute o ljubavnom umijeću (Ars amatoria) i lijekove od ljubavi (Remedia amoris). Ovidije pjeva Ars am. II, 537:

Ardua molimur; sed nullla, nisi ardua, virtus:
Difficilis nostra poscitur arte labor.

U prvoj i drugoj knjizi svoga djela „Ars amatoria" daje rimski pjesnik potanke upute muškarcima, kako će s ustrajnim nastojanjem omiljeti djevojci. Razmetni sin kao da se tih pravila pomno drži: neprestano ju slijedi, uvijek ju promatra, marljivo joj šalje

Digitized by Google

pisma, oblači se u ljepše odijelo i kiti se, samo da bude ljepši, dapače se prečinja, kao da je ne će, pjeva joj, dok napokon zlatom ne osvoji ljube. „Dura tamen molli saxa cavantur aqua“ veli Ovidije Ars am. I, 476., a u II, 178: „Perfer et obdura! postmodo mitis erit“. O moći novca dodaje pjesnik (II, 275):

Carmina laudantur, sed munera magna petuntur:
Dummodo sit dives, barbarus ipse placet.
Aurea sunt vere nunc saecula: plurimus auro
Venit honos, auro conciliatur amor.

Amo valja prisloniti i onaj savjet, kojega se držao razmetni sin, a glasi u Ovidija ib. II, 445:

Fac timeat de te tepidamque recalface mentem.

Razmetnikova ljuba prava je vještakinja u kićenju, ona dobro znade, čime se hvataju muškarci. Ovidije u trećoj knjizi djela Ars amatoria daje mnogo uputa ženama, kako će se nakititi (cfr. III, 133: Munditiis capimur i d.) i kakovo će odijelo odabrati. Samo ih opominje, da to taje od muškaraca (cfr. ib. 105: Cura dabit faciem, i ib. 229: Multa viros nescire decet).

No razmetnik je razabrao, da mu je draga umjela umjetnim sredstvima sakriti svoje pogrješke, a već Ovidije preporučuje mladiću kao lijek od ljubavne strasti, neka se sjeti ove njegove opomene (Rem. am. 343):

Auferimur cultu: gemmis auroque teguntur
Omnia; pars minimast ipsa puella sui.
Saepe, ubi sit, quod ames, inter tam multa, requiras:
Decipit hac oculos aegide dives Amor.
Improvisus ades: deprendes tutus inermem;
Infelix vitiis excidet illa suis.
Non tamen huic nimium praecepto credere tutumst:
Fallit enim multas forma sine arte decens.
Tum quoque, compositis cum conlinit ora venenis,
Ad dominae vultus (nec pudor obstet!) eas:
Pyxidas invenies et rerum mille colores,
Et fluere in tepidos oesopa lapsa sinus.

Ne velim, da je Gundulić prevodio iz Ovidija, već mi se samo čini, da su Gunduliću bile pred očima pojedine misli, koje nahodimo u napomenutim pjesmama starinskoga pjesnika. Evangjelje ne govori pobliže o samoj bludnici, te je Gundulić mogao naći pobudu za pojedina mjesta i misli u Ovidija. Gundulić je dakako

*

Digitized by Google

svu ovu gragju obradio sasvim u duhu suvremene poezije talijanske, pa ću za primjer antiteze navesti samo strofu 32:

Medna 'e riečca, srce otrovno;
oči ognjene, prsi od leda;
ljubit kaže, mrzi skrovno;
viek ne želi, svegj te gleda;
jedno misli, drugo čini:
vara, izdaje, laže i hini.

Pjevajući bludnost pjesnik se je osvrtao na stari poganski uzor, u drugom i poimence u trećem plaču ovaj će mu izvor presahnuti, jer će u njegove refleksije nužno uljesti kršćanski elementi. Vidjet ćemo, gdje je Gundulić našao za njih pobudu uz Tansillovu pjesmu.

U *drugom* plaču, u spoznanju, nalazimo tri uvodne strofe, prije nego će razmetnik udariti u jadikovke. U početku veli pjesnik, da čovjeka prosvjetljuje istom milost božja, kao što je svemiru, isprvice zastrtu tminom, bog dao svjetlo. Takov je zrak milosti udario i u stražara žirnih stada, te je on uvidio sve uzroke svojemu jadu. U 4. strofi počinje razmetni sin uzdisati. Najprije se pita, što ga je zakopalo u ove puste gore. Ništa drugo nego ljepota, to je bio oblak, koji mu je sakrio nebesa; te sada govori o nedjelima, što ih može uzrokovati tjelesna ljepota. I razmetni se je sin oprljio o plamenu ove svijeće. Ali je sada upoznao pravo dobro duhovno, koje je bez oblaka. Sada vidi, kako su bili malo vrijedni svi pojedini čari ove zemaljske ljepote. Život njegov svjedoči, kakov je svijet, da je kao more, što u tišini pomorca zove u plav, a kad ga ima u pučini, onda mu otvara grob. I nije život drugo nego smućeno jedno more, nego plav jedna, koju u dugo biju vali kako gore; i sred ovijeh netom tmina čovjek se rodi, mrijeti počina. Tako prirodno prelazimo na refleksiju o smrti (strofa 32):

Smrt ne gleda ničije lice,
jednako se od nje tlače
siromaške kućarice
i kraljevske tej polače;
ona upored meće i valja
stara i mlada, roba i kralja.

Sad razmetni sin u pojedinim slikama pokazuje veliku moć smrti, koja je oborila u prah nebrojena pokoljenja i kraljevstva. Vas naš život nije drugo, nego jedan hip. Na hipu se vrijeme vrti, jedan hip je sve do smrti. Svi umiremo, no: „kratak uzdah smrt je od svita, smrt je od duše vjekovita“. Umrijet će dobri i zli, ali će

Digitized by Google

prvi u raj, a drugi u pakao, pa se opisuju slasti raja i muke u paklu. U čovjeka ima duša neumrla, čista i bijela, sam bog došao je na zemlju, da se ona spase, pa kako bi mogla poerniti svoju veliku svjetlost i plemstvo? Pokaži, dušo, da si djelo božjih ruka.

U drugom plaču zaprema najviše mjesta refleksija o životu i smrti. Horacije u odi I, 4, 13 d. pjeva:

> Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas
> Regumque turris. O beate Sesti,
> Vitae summa brevis spem nos vetat incohare longam.
> Iam te premet nox fabulaeque Manes.

No dok poganski pjesnik s tih razloga preporučuje Sestiju, da uživa, kršćanskomu se pjesniku zanosi misao u drugi svijet, dolazi mu na um opreka izmegju raja i pakla, pa nas svjetuje, da idemo putem kreposti. Jedva se može zamisliti zgodniji predmet za antitezu, no dok se Horacije zadovoljava kratkom oprekom siromaških kolibica i kraljevskih palača, naš pjesnik po ukusu Tassova vremena raširuje megje ove antiteze (od strofe 24 do 40). Horacije veli kratko: vitae summa brevis spem nos vetat incohare longam, a Gundulić treba za tu misao 6 strofa (41—46). Rimski pjesnik kaže: skoro će te poklopiti noć i dom Plutonov, pa niti ćeš se radovati za stolom, niti ljubiti, a kršćanin govori o raju i paklu. Amo se može još prisloniti iz Horacijevih pjesama. C. II, 3, 25: Omnes eodem cogimur: omnium — versatur urna serius ocius — sors exitura et nos in aeternum — exsilium inpositura cumbae; nadalje C. II, 14, 1: Eheu fugaces, Postume, Postume — labuntur anni, nec pietas moram — rugis et instanti senectae — afferet indomitaeque morti; zatim C. II, 18, 32: Aequa tellus — pauperi recluditur — regumque pueris; ili C. III, 1, 14: aequa lege necessitas — sortitur insignis et imos, — omne capax movet urna nomen; zatim C. IV, 7, 16: pulvis et umbra sumus; pa i drugdje.

Kršćanski se element u ovom plaču javlja, kad pjesnik na koncu govori o nagradi pravednikâ, a o kazni grješnikâ. Osim same nauke kršćanske mogli su Guduliću biti uzorima talijanski pjesnici.

U Tansilla (p. 89) spominje se oblak na suncu, navodi se smrt (p. 106), Petar traži tamno skrovište (p. 229) kao i razmetni sin skut pustih gora. Uz Tansilla, sva je prilika, da je Gundulić poznavao i djelo Tassovo „Le sette giornate del mondo creato“ u 7 pjevanja, gdje nam talijanski pjesnik pripovijeda stvaranje svijeta preplećući ga neprestano raznim refleksijama, kojima je zadnja svrha pokazati prolaznost svijeta, taštinu zemaljskoga

Digitized by Google

života, te proslaviti krepost i boga. Spomenut ćemo nekoliko paralelnih mjesta po mletačkom izdanju godine 1833 „Opere complete di Torquato Tasso in verso ed in prosa".

U II. pjevanju veli Tasso (p. 623): Caderà sparso (il mondo) in cenere e in faville; o slavi ljudskoj veli u II. pjevanju (p. 635):

Di gravi ceppi, oppur d' orrida morte
La plebe e i cavalier perturba ed ange.
. . . . . .
E tanta maestà sparir confusa
Ratto si vede, e quasi in sogno e in ombra..
Così rassembra un fior languente e vile
La gloria dei mortali, alta e superba
Pur dinanzi, e di fortuna è gioco e scherno.

Tassu je život u IV. pjevanju (p. 647): questa vita procellosa e incerta. Govoreći u V. pjevanju o stvaranju ribâ i ptičâ isporegjuje čovjeka s ribom, a život njegov s morem (p. 651): Uom, tu se' pesce, e questa vita è il mare; pa u toj prigodi govori, da će iza smrti biti odijeljeni dobri od zlih. U istom pjevanju (p. 652) čitamo:

. . . Per questo procelloso e incerto regno
Della fortuna, che si varia e cangia
In tante guise, e tanti alberga e pasce
Turbini e venti e piogge e nevi e fiamme,
Ond' è turbato degli augelli il volo.

U VI. pjevanju govori se o stvaranju životinjâ i čovjeka, pa se dašto govori o besmrtnoj duši (p. 660) i ističe se u njoj božje svjetlo (n. pr. senza lumen divin che l' alme illustra p. 664). U istom se pjevanju ističe prolaznost ljudskih sjajnih radnja i samih ljudi, koji su bez traga iščezli: In queste e quelle nel cangiar del tempo — non rimane di lor vestigio o polve: — sì lunga notte involve i nomi e l' opre! (p. 664). Tu istu misao nahodimo i u VII. pjevanju dva puta veoma obilato razvedenu (p. 674): Allor le mura eccelse — di questa luminosa antica mole — espugnate, faranno alte ruine, i d., pa na istoj strani kaže se za stari Rim:

Qual Roma, già famosa e nobil opra
Del gran Quirino e del nipote Augusto,
Del novo imperio fondatore e padre,
Da barbarica man percossa e vinta
Cadde in sè stessa, e fra ruine e morti
In sè medesma poi sepolta giacque.

Digitized by Google

Vrijedno je još iz istoga pjevanja istaknuti mjesto (p. 675), gdje se govori o nagradi dobrih:

Talchè i Beati avran costante albergo
Là dov' eterna sia pace tranquilla,
E non commossa da tempesta o turbo.
. . . . . .
Ma premio avran lassù le nobil' alme,
Di riposo e di gloria in un congiunti,
E fia somma quiete il sommo onore.
. . . . . .
E di fortuna ancor l' instabil rota
Ferma allor fia, s' ella col ciel si volge.

S time valja isporediti 48. i 49. strofu Gundulićevu.

Treći je plač, skrušenje, najduži, imade 92 strofe, dok u prvom nahodimo 74 strofe, a u drugom — najkraćem — samo 56. Po prirodi samih refleksija u trećem plaču lako se može razabrati, da se je ovdje Gundulić mogao najobilatije poslužiti mislima, koje nahodimo u Tansilla, a još više u Tassa. Čovjek u ovom pjevanju razmišlja o nezahvalnosti svojoj prema bogu i opet o velikom milosrgju božjem.

U početku nahodimo uvod pjesnikov od 22 strofe, prije nego će zavapiti sâm razmetni sin.

Pjesnik spominje, da je od sviju čudesa najveće, kad se okorio koji grješnik pokaje. To je više, nego da procvjeta usušen prut ili da se šibika pretvori u zmiju ili da se Lotova žena pretvori u kamen. Zgodno spaja pjesnik s ovim čudesima priliku grješnika, pa veli (strofa 9):

Čovjek tada, ki bi prija
suh prut, z dobrieh djela zene,
i pokorom jakno zmija
svlači stare sve promjene,
a obslužujuć dobra djela
ptica izlieta is pepela.

(To je ujedno primjer concetta). Grješnik sred planine u pustinji divljih gora ganu božju milost, on se pokaja, pa traži najteže muke za kaznu. Od teška plača jedva može progovoriti „vaj!“ ili „ćaćko!“ i opet mu se otkine od usta: „ćaćko, zgriješih“, i opet udari u plač. U to pane i noć, sve je zašutjelo, samo grješnik ne umuče s misli. koje ga muče, pa stane vapiti. Ovaj uvod zaprema 22 strofe, a dijeli se u dvije česti: prva je općenita (prvih 9 strofa), a druga se tiče razmetnoga sina (ostale strofe).

Digitized by Google

Cijelom svojom situacijom podsjeća nas grješnik Tansillova Petra, koji u prvom plaču (p. 20) kaže za sebe: Il mal, che io fei (s'a quel, ch'offesi miro) — non trova sotto il ciel degno martiro. A naći ćemo srodnosti i u njihovu naricanju.

Razmetni sin (od strofe 23 d.) nariče ovako: Čemu vidim sjati nebesa, čemu li vidjeh more, čemu li brza krila u ptice, da me to ne obrati k bogu? Noći slijepa i gluha, slična meni gluhu i slijepu, ostaj mi za uvijek, jer se meni dan ne podoba. Najveća je ljepota bog, a ja sam ga ipak mogao ostaviti. Plačite, moje oči, bez umora. Proplači, kamene, kad ja ne plačem dosta, a za uvijek neka mi oblak zastre nebesa. No i ako sam u tmini, ipak u sebi sve vidim. Vidim, da sam čovjek, splesan crv. Pa još živem, premda sam boga uvrijedio. Bog mi je dao slobodu i dao mi (kao čovjeku) gospodstvo nad svim stvorenjem (strofa 45—54). Skot spoznaje, tko mu dobro čini, a ja postadoh zlotvor svoga dobročinca. Zato me je snašlo skrušenje, u koje se slijevaju rijeke mojih suza. No ufam se, da je u boga veća milost od grijeha moga. Bog je otac od sirota, on će mi se smilovati. Zarosite, nebesa, milost vrhu moga srca. Evo ustajem iz gnusobe i otići ću k svomu ocu.

I sad u apostrofi govori s ocem (str. 73 - 78) i zamišlja, što će mu odgovoriti otac. Tu se pjesniku daje prilika obilatim antitezama, kao i prije u strofama 58—64, dok isporegjuje svoj grijeh s tugjima.

Grješnik osjeća, da je nedostojan očeve ljubavi (str. 79 d.), pa zato želi biti tek najmanji od njegovih pristava. Sin — još uvijek u apostrofi — moli oca, da ga pomiluje. To reče, pa pohrli k ocu, a otac čuvši molbu poljubi sina i povede ga u dvor, postavi na nj čistu odjeću, dade mu prsten i u veselju hvali božju milost.

Pjesnik, kako se vidi, ovdje prekida pričanje, kako ga nalazimo u evangjelju, dapače i ne spominje sluga očevih. Za njegovu svrhu bješe mu dosta pokazati, da skrušeno kajanje nalazi milosrgja. Susret sinov s ocem pripovijeda se u tri posljednje strofe (90—92). Grješnik zove boga ocem, a svoga roditelja ponajviše ćaćkom, pa u napomenutoj apostrofi govori obojici, te je očito, da je milosrgje u razmetnikova oca parabolski izraz božje milosti prema skrušenu grješniku. To će i biti uzrokom, što Gundulić po asociaciji veli za oca u strofi 90: a otac ga blagi srete — pun dobrote *vječne* svete; na to valja odbiti strofu 88, koja glasi:

Sladak ti si, i toj pozna
svaka duša k tebi idući,

Digitized by Google

ako jedna suza grozna,
ako jedan uzdah vrući
probije nebo i izdvori
milosrdje tvoje gori.

A u strofi 91 vidimo posljedicu ovoga ukrštavanja misli, kad pjesnik za očev dvor veli: — i sred dvora razvedrena, gdje viek sunce ne zapada.

I Tansillov Petar traži noć (p. 21), i njemu noć bolje odgovara duševnomu stanju nego dan (p. 109), on se takogjer nada milosti božjoj (p. 116). Pošto je Tansillo u jedanaestom plaču opisao stvaranje, ističe, kako je čovjek posjednik svega svijeta, te kaže, kako je bog čovjeku dao tolika blaga i još za nj žrtvovao svoga sina (p. 217—219). Srodnih misli nahodimo mnogo u Tassovu napomenutom djelu, poimence u šestom (o stvaranju životinja i čovjeka) i u sedmom pjevanju, gdje se govori o sudnjem danu i vječnoj slavi, te se pokazuje svrha, zašto je bog čovjeka stvorio. Kad Tasso dogje do toga, da spomene psa, onda se zaustavlja, da izvede antitezu izmegju vjernosti u psa i nestalnosti u čovjeka (p. 664). Gledajući ovakove primjere u samih životinja morali bi se ljudi opametiti. Tako umuje i Gundulićev grješnik u strofi 54. Na drugom opet mjestu (p. 670) u nizu bezbrojnih refleksija pita Tasso: zar ne spoznaješ boga u suncu? S time je vrijedno isporediti u Gundulića strofe 23—26. Čovjek je, veli Tasso, kralj svijeta, u njega su krila, s pomoću kojih može poletjeti do boga (p. 671). Osobito obilato razvija Tasso misao, da je bog čovjeku podao sve, što je stvorio (p. 671):

E disse Dio di nuovo: Ecco, a voi diedi
Ogn' erba, che da seme in terra sparso
Germogli, ed ogni pianta in cui semenza
È di sua stirpe; e quinci 'l cibo e l' esca
Avrete: e 'l vitto insieme ancor n'avranno
I volanti del ciel sublimi augelli,
E i più gravi animai che in sulla terra
Move e trasporta l' anima vivente ec.

U Gundulića nahodimo ovu misao razvitu u strofama 45—52. Samo se po sebi razumije, da je Gundulić pobudu za pojedine misli mogao dobiti iz istoga vrela, iz kojega su crpli Tansillo i Tasso, na ime iz biblije. No čini mi se, da je ipak Gundulića na pisanje „Suzâ sina razmetnoga“ potakao primjer Tansillov, a vjerojatno je, da je poznavao Tassovo djelo „Le sette giornate“. Ako

Digitized by Google

pokazujemo duševnu atmosferu, iz koje su potekle „Suze sina razmetnoga", ne umanjujemo time pjesničke njihove vrijednosti, jer bi bila prava nesreća. kad bi se naša književnost, pa i u opće umjetnost ogradila kineskim zidom za obranu od tugje kulture. Da nije Dubrovnik stajao u tijesnom dodiru s naprednom Italijom, bismo li dočekali „Osmana"? Zašto se u to doba ne javljaju druge hrvatske strane na takov način u književnosti?

Znajući za atmosferu, u kojoj je Gundulić živio, lakše ćemo razumjeti, što je pjesnik morao platiti kao porez modi. Estetička ocjena njegovih „Suza" bit će pravednija, ako se osvrne na vrijeme, kad je ova pjesan nastala, i na ukus, kojemu su se u ono doba klanjali. To je i uzrokom, da u „Suzama" nalazimo na više mjesta retoriku mjesto poezije, duhovitu frazu mjestu iskrena osjećaja. Samo gdjegdje naći će današnji čitatelj, koji je prožet realističnim umjetničkim shvaćanjem, nekoliko neukusnih obrata, megju koje bismo ubrojili ona mjesta, gdje sâm otac — doduše samo u sinovoj glavi — veli prema sinu o sebi (strofe 76—78):

Ti li, izrode, ime od sina
dostojan si nosit moga?
Gdje izlazi noćna tmina
iz obraza sunčanoga?
Bieli golub sred kih strana
roditelj je crna vrana?

Ja sam dobar i pravedan,
ti hud i opak u životu;
vrh naredbe ja naredan
resim sobom svu lipotu;
ti od smeće smeten gore,
tobom crniš tve prikore.

Od čistoće ja vir živi,
ti od gnusobe mrtvo blato;
svietu i bogu ti sakrivi,
ja prav sudac biću na to;
razum, mudros, znan'je u meni,
sliepa nesvies tebe obsjeni.

No u opće govoreći Gundulić je u jagmi ovakovih antiteza umio sačuvati mjeru, pa se pojedine partije odlikuju pravim pjesničkim poletom. A osobitu cijenu podaje „Suzama" zgodna simetrija pojedinih česti prema cjelini. Jedna se misao zgodno pretače u drugu, pa bi se u pjesni moglo naći veoma malo tvrdih prijelaza.

Digitized by Google

„Suze“ su jedino djelo, koje je Gundulić spjevao u strofama sastavljenim od šest osmeraca (s rimom: ababcc). Sva pjesan imade 222 strofe, od kojih 182 zapremaju plač razmetnikov, a samo 40 pripada ih uvodima pojedinih pjevanja (I. pjevanje: 12, II.: 3, III.: 22) i koncu pjesni (3 strofe). Kako se vidi, znatno prevlagjuju „suze“, a to nam razmjerje pokazuje i Tansillov religiozni ep. U tomu stoji i razlog, zašto su „Suze“ samo po formi duhovan ep, jer je lirska žica u njima kud i kamo jače istaknuta nego epska. Ako se pomisli, da je suzni „junak“ osoba iz — parabole, lako se a priori može naslutiti, koliko će u njega biti sposobnosti za epskoga junaka. Parabola je pjesniku, kao i evangjelju, samo odora za drugu moralističnu svrhu, pa se mora priznati, da se na ovakav način može zgodno oživiti bogoljubna refleksivna gragja. Svakako ovakav način oslagjuje moralnu tendenciju, pa je zato Isus poznajući ljudsku dušu rado upotrebljavao parabole. No dok evangjelje ostaje u čednim granicama sitne parabole, pjesnik Tassova smjera od polovice iste parabole gradi pjesan u tri pjevanja, mijenja glavnu misao, samo da može lakše unijeti u pjesan svoje refleksije, svoje concette o bludnoj ljubavi, o prolaznosti svijeta i života, te o milosrgju božjem.

Posve je u skladu s općenitim karakterom parabole, što je u pejsažu veoma malo realističnih crta. A to vrijedi i za opis same ljubovnice, koja nam ne pokazuje individualnih kakovih osobina; ona dapače u očima razmetnikovim (pa po tomu i pjesnikovim) gotovo i nije drugo nego tek slika same bludnosti (cfr. strofu I, 19 d.). Prema tomu se ne čudimo u drugom pjevanju personifikaciji ljepote (cfr. strofu 6 d.) i smrti (cfr. strofu 32 d.), one sasvim skladno pristaju alegorijskomu duhu pjesme. Mnogorječnost je obilježje cijele pjesni, a ovo svojstvo valja da odbijemo na ukus tadašnje poezije. Poredeći Horacija i Gundulića mogasmo se o tom uvjeriti.

„Suze sina razmetnoga“ posvetio je Gundulić godine 1622 svomu dundu Jeru Gjiva Gundulića. Jero je više puta bio uzvišen na kneštvo i na sve najveće časti. U posveti kaže pjesnik o svojem djelu: „Otac vječni, koga milosrdje u plačna sina, od grieha pokajana, pomilovan'ju ovdi u nutra proslavlja se, da bi nakon duga i čestita života i vas u broju od izbranieh pomilov'o i posinio: neka naš Dubrovnik, kako sada koris prima, slavu stječe i ures nahodi u mudru svjetu, u temeljitoj pravdi i u pomnjivu nastojanju toliko kriposna, razborita i vriedna sudca, tako i paka pred sudcom

Digitized by Google

općeniem i pred bogom od vojska u slavi toliko obljubljena sina odvjet nagje, obranu stigne, štit isprosi *osobitom vladan'ju, vlaštitomu gospostvu i čistomu djevstvu*, u komu po višnjoj milosti *naša sloboda neockvrnjena veće od tisuću godišta* uzdržala se i sahranila".

Uzgredice napominjem, da je Tasso spjevao dvije kratke pjesme, i to „Lacrime di Maria Vergine" (o. c. p. 964) i „Lacrime di Gesù Cristo" (o. c. p. 965), ali ovdje Tasso umuje o suzama Marijinim i Isusovim. Iz Tassove pjesme „Origine della Congregazione di Monte Oliveto" (p. 966 dalje) izbija duh poniznosti i uvjerenje o taštini svijeta. Za život se veli: questa nave, dal mar quasi sdruscita, — e con rotto governo e stanche sarte (p. 967), ili kasnije (p. 969):

Se questa vita è rea, che quasi al vento
Nebbia infeconda pare, o secca polve,
(Così fugace e leve in un momento,
O si dilegua, o si raggira e volve)
È buona quella, che veloce o lento
Non ha il suo corso e non si cangia o solve.

Iz svega se razabira, da je Tasso, glavni uglednik Gundulićev u većim radnjama, često i obilato davao oduška svojim bogoljubnim mislima. Tassovo glavno djelo kao i Gundulićev „Osman" odiše čistim kršćanskim osjećajem.

U tako zvanom španjolsko-papinskom periodu, kad se i u književnosti talijanskoj — kao i u umjetnosti — javlja barokni slog, bila je pobožnost postala modom; pa tako vidimo prvaka Marinija (1569—1625), gdje pjeva pobožni ep „La strage degli innocenti" (betlehemsko umorstvo djece). Reakciju ovomu manirizmu nahodimo u tom, što je osnovana Arcadia s namjerom, da poeziju povrati k prirodi. I protivnik Marinijev Murtola napisao je „Mondo creato", pobožan ep. Odjeku ovoj modi nahodimo i na istočnoj obali Adrije.

III.

U ovom poglavlju prislonit ćemo nekoliko značajnih crta o manjim djelima Gundulićevim, koje zajedno sa „Suzama sina razmetnoga" tvore neku zasebnu lirsko-epsku grupu u pjesnikovu radu izmegju dramâ i epopeje „Osmana". Govorit ćemo za sada samo o nekima od tih manjih djela.

Poznato je, da je u 16. vijeku bila upravo nepregledna množina „rimatorâ", u formi pravilnih, u tehnici pravih virtuoza, ali se iz

Digitized by Google

toga velikog kola ističu samo neki, koji su doista imali ono, što se hoće lirskoj poeziji: na ime istinit i dubok osjećaj. Inače se susrećemo sa samim posljedovačima Petrarkinim bez poleta, bez one iskre genija, koja u poeziji raspiruje unutrašnji život. Vidi se u njih mnogih sretan talent za formu, ima u njih i duha, ali nema prave dubine osjećaja. Pravi pjesnički talenti vole obragjivati ep i dramu, pa ako pjevaju i lirske pjesme, čine to više od mode nego od nutarnje potrebe.

Otac velikoga Torquata — Bernardo Tasso (1493—1569) pored epskih radnja spjevao je takogjer veliku množ lirskih pjesama, to su njegove „Ode, himne i psalmi“ (Inni, Ode e Salmi) uz četiri knjige ljubavnih pjesama (Amori), pa se je i u toj zgodi pokazao pravim talentom. Ističem ovdje njegove „psalme“ poradi toga, što se je i Gundulić osjećao ponukanim, da prepjeva sedam psalama Davidovih u strofama po 4 osmerca sa rimom abba. A amo se prislanja i Gundulićeva pjesma „Od veličanstva božieh“.

Još nam preostaju tri Gundulićeve manje pjesme „Ljubovnik sramežljiv“, „U smrt Marije Kalandrice“ i „Ferdinandu II., knezu Toskanskomu“.

Ove tri pjesme pokazuju veliku duševnu srodnost s lirikom nesretnoga Torquata Tassa. Ako se već u Tassovim epima pokazuje težnja za „concettima“, za preobilatim antitezama i za igrarijom riječî, to se ovo nastojanje oko duhovitih, često sasvim slučajnih i neznatnih obrata još življe osjeća u njegovim lirskim pjesmama, kako to može svatko vidjeti, ako pročita bar nekoliko njegovih radnja. Ovu pretegu retoričnoga elementa naći ćeš i u njegovoj pjesni „Le sette giornate del mondo creato“, koju smo napominjali uz „Suze sina razmetnoga“.

Kad pročitaš pjesmu Gundulićevu „U smrt Marije Kalandrice“, vidjet ćeš, da si u istoj duševnoj atmosferi. Pjesnik imade 87 strofa po četiri osmerca sa rimom abab (istoga je karaktera strofa u pjesmama „Od veličanstva božieh“, „Ljubovnik sramežljiv“ i „Ferdinandu II.“, dok u „Pjesnima pokornim“ nahodimo istu strofu, samo su rime udešene po obrascu abba). Kolikogod gospa Marija Kalandrica bila „liepa i vriedna žena“ — kako se veli u natpisu —, ipak je njena hvala pretjerana; očito je, da je retorika naudila poeziji ili zapravo nadomjestila istinit osjećaj. Uza sve štovanje, koje osjećamo prema Kalandrici i Gunduliću, ne možemo danas nikako držati za izraz duboko osjećana čuvstva, kad nam pjesnik u strofi 35 d. pjeva:

Digitized by Google

Kamene je duše u sebi,
tko ostaje u životu,
ter ne ide tiekom k tebi,
za sliediti tvu l'jepotu,

tvu l'jepotu, za kom cvili
nebo, zemlja, voda i more
i smrt ista, ka dan bili
skrati tvoje jasne zore,

koja gorko sad kaje se,
jer ovako bez milosti
mile umori tve urese
i neizmjerne tve kreposti.

Takovo je pretjerivanje, kad pjesnik u strofi 74 nastavlja:

Svi jezici, svi narodi
pripievat će slavniem pjesni
svietle i slavne ove zgodi,
za sve pune zle bol'jezni.

Torquato Tasso spjevao je u formi *canzonâ* oviše takovih prigodnica, od kojih su neke nastale u povodu smrti ovoga ili onog odličnika. Kako je poznato, canzone (lat. cantio) ime je za najstariju formu talijanske lirike, a nahodimo canso takogjer u provençalskoj poeziji i chanson u francuskoj. Canzone je doživjela u Italiji razne promjene, te se razlikuje Canzone Petrarchesca ili Toscana od kasnijih oblika, koji se nazivlju Canzone Pindarica i Anacreontica. Canzone je lirska pjesma od više strofa (stanze). Petrarca nema nijedne canzone, u kojoj ne bi bilo bar 5 strofa ili u kojoj bi bilo više nego 10 strofa; no novije forme mogu imati po 20, 40, čak i po 80 strofa. Slijed rimâ bijaše u početku slobodan, no kasnije postade način Danteov i još više Petrarkin pravilo. Za ozbiljne predmete stihovi imadu ponajviše po 11 slogova, uz koje se nahodi i nekoliko stihova po 7 slogova; kad je predmet veseliji, pretežu stihovi po 7 slogova. Zadnja se strofa zove ripresa, commiato, congedo, licenza, tornata ili naprosto chiusa, a obično u njoj pjesnik apostrofira samu pjesmu; to odgovara provençalskomu običaju, te se ovakova apostrofa redovno nalazi u Dantea i u Petrarke. Pored ove redovne forme javlja se već u najstarije doba Canzone distesa (otegnuta) ili Canzone di stanza continua. Kasnije su se pjesnici ostavili ove ishitrene forme. Pod kraj XVI. stoljeća počinju se pjesnici odalečivati od oblika, koji nahodimo u Petrarke. Već Tasso

Digitized by Google

uvodi za vezu strofâ razne igrarije, koje nazva catene i monili. Gundulić pjevajući svoje „pjesni“ o Kalandrici i Ferdinandu povodi se u jezgri za kompozicijom talijanske canzone, ali joj dade samostalan oblik stiha, na ime osmerac s običnim poretkom rimâ.

Napomenut ću ovdje Tassovu pjesmu „In morte di Barbara d'Austria, duchessa di Parma“ (o. c. p. 923 d.) U uvodu najprije Tasso veli, kako je svemoguća smrt satrla jednu od najplemenitijih žena, pa onda ju opisuje mrtvu; zatim nariče Italija za Barbarom, a odjekuju sve gore i rijeke, pa se plač raznosi po svemu svijetu. Poslije toga vidi pjesnik Barbaru u rajskom perivoju. Na koncu ima apostrofa samoj pjesmi. Vrijedi još istaknuti, da Italija govori o prolaznosti svijeta i umrlosti čovječjoj. Pjesma je puna prevršivanja, od kojega nije prost ni Gundulić, ta on za Kalandricu veli, da Ljubav bez nje stoji kao bez svoga božanstva (strofa 5 i 76). Poredak je mislî gotovo isti kao u Tassa, pa i konac je apostrofa pjesni; u strofi 84 čitamo:

Ucviljena tužna pjesni,
plačna kćerce moga jada,
ako ljutoj u bol'jezni
ikad cvil'je ti do sada:

sad uzmnoži gorke cvile,
ter žalosna u naprieda
smrt nezrelu rajske vile
grozniem suzam pripovieda';

pače da joj pod nebesi
glas u vieke bude sjati,
pogji, na grob nje ponesi
rieči ove izpisati:

Ovi mramor vil zatvora
rajske dike i lieposti:
tko nie srca od mramora,
odi izdahni od žalosti.

Takovu apostrofu pjesmi nahodimo i na koncu napomenute pjesme Tassove, a glasi:

Canzon, se fama antica oggi non mente,
Bebbe Artemisia, con lodato esempio,
Il cener freddo: il mio Signor la fiamma
Mandò nel casto petto, e se n'infiamma:
E non arse più bella in sacro tempio.

Digitized by Google

Non dirlo a lei, che d' amor vero ardente
Fra que' divini cori il vede e sente;
Ma il narra alla sorella: essi ti prenda,
E i miei lamenti e 'l altrui lodi intenda.

Takova je apostrofa pjesmi gotovo redovna na koncu prigodnicâ u Torquata Tassa. Da spomenemo nekoliko! U prigodnici Piju V. „Alla clemenza" (p. 898) čitamo: „Vola, *Canzone*, ove in sublime seggio . . ."; u prigodnici „Nel ritorno in Italia dalla Nunziatura di Polonia di m. Annibale da Capua arcivescovo di Napoli" glasi na koncu: „Taci, Canzon mia, e frena i vanni . . . ." (p. 903); takove apostrofe nahodimo u prigodnicama još na pp. 903, 905 (Canzon, perchè alto sorga . . .), 906 (Tu giacer il vedrai, Canzone, in fasce . . .), 907 (Canzon, comete e fiamme . . .), 908 (Canzon mia, non può ingegno o stil più colto), 910 (Canzon mia, tardi nata . . .), 911 (Canzon di raggio in raggio), opet 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919 (dva puta), 921, 922, 923, 924, 926, 927 (dva puta), 928, 929 i dr.

Poradi sadržaja vrijedno je ogledati takogjer Tassovu prigodnicu „Alla gloriosa memoria di Barbara d' Austria, duchessa di Ferrara" (p. 927), gdje megju inim Tasso zove Barbaru božicom, kako i Gundulić veli za Kalandricu „čestita ti božica" (strofa 83); a završuje se pjesma u Tassa s apostrofom „Mesta Canzone . . . .", s čime se podudara i u Gundulića: „Ucviljena tužna pjesni".

Gundulić je Ferdinandu II., velikomu knezu od Toskane, spjevao pjesmu, kad se je godine 1631 vjenčao s Vittorijom della Rovere. Ferdinand II. de' Medici (1610—1670) bijaše sin Cosima II. de' Medici, velikoga kneza toskanskoga (1590—1621), i Marije Magdalene Austrijske. Cosimo II. je Toskanu doveo do takova cvata, da je za njegove vlade Toskana postala središtem trgovine i duševnoga života, a sam Cosimo II. bijaše sin Ferdinanda I. (1549 do 1609) i Kristine Lorenske. Iz života Ferdinanda I. vrijedno je istaknuti, da se je proslavio na moru svojom zastavom.

Po svojoj materi bio je naš Ferdinand II. u rodu s rimsko-njemačkim carem Ferdinandom II., koji je vladao od 1619 do 1637. Godine 1618 planu rat, koji je trajao trideset godina (1618 do 1648), a izazvala ga je opreka izmegju katolika i protestanta, te suparništvo habsburške i bourbonske porodice. God. 1630 uplete se u ovaj rat nov neprijatelj Ferdinandov — Gustav II. Adolfo.

Hrvatski jezik nije bio stran na dvoru Medicijâ. Valja znati, da je Marin Gundulić, suvremeni Isusovac i rogjak pjesnikov, osnivač

Digitized by Google

dubrovačkoga kolegija isusovačkoga, tri godine u Firenzi poučavao u hrvatskom jeziku velikoga kneza Ferdinanda. (Cfr. Appendini, Not. II, 234). Jamačno je knez držao, da će mu poznavanje našega jezika biti korisno, kad se stane rješavati istočno pitanje, jer su zapadni vladari iza poljske pobjede kod Hoćima uzeli već pomišljati na diobu turskoga carstva.

Gundulić u prvih šest strofa daje oduška svomu slovinskomu osjećaju, na koji ga je potaklo čitanje Orbinijeva djela, i želi, da svi krajevi slovinski zapjevaju *pjesan* u slavu Ferdinanda, velikoga kneza od Toskane imenom, djelima kralja. Medici su kao bankiri u Firenzi stekli veliko blago, pa su u XIV. stoljeću preuzeli vodstvo nižega puka proti plemićima, a u XV. su stoljeću upravo vladali u Firenzi čuvajući republikanske forme. U XVI. stoljeću stekli su opet za čas izgubljenu vladu, te je Cosimo I. (rogjen 1519) od Karla V. potvrgjen za prvoga velikoga kneza toskanskoga. Iz njihova roda potječu pape Lav X. i Klement VII., kao i dvije francuske kraljice Katarina i Marija de' Medici.

Zanosne su riječi, kojima pjesnik opisuje široke megje slovinskoga jezika:

Zaleti se strelovita
na sunčanieh kolih slava
po najvećem dielu svita
slovinskijeh svih država,

i rasvanu iz vedrine
nje obraza svietla zora
s dubrovačke pokrajine
do ledena mrazna mora,

sto kraljevstva gdi se čuje
slovinsko ime slovit sada,
kieh sviet prostran razdjeluje,
a općeni jezik sklada.

A malo dalje nastavlja:

Neka u način drag, naredan,
gdi slovinske slave slovu,
iz po svita jezik jedan
klikne pjevat pjesan ovu.

Kako se vidi, Gundulić se ovdje po ukusu svoga vremena ne žaca reći „*sto* kraljevstva“, a zanimljivo je pripaziti, kako upotrebljava riječ *slava;* očevidno je, da ju dovodi u svezu sa slovin-

Digitized by Google

skim imenom. No pravo polje pretjerivanja puklo je Gunduliću istom onda, kad je stao hvaliti Ferdinanda.

Najprije veli, da ga slavi harni slovinski narod, kojega je „besjedu obljubio“. A zatim prelazi na hvalu njegova plemena i predaka. Bilo je megju njegovim precima slavnih junaka i književnika; jedan s tri krune na glavi otvaraše raj na zemlji, a drugi u crljenoj napravi oko čela sjaše. Onda hvali njegova djeda, koji se proslavio na moru. No tko bi se nahvalio njegovih djedova i pradjedova?

Sa svieh strana po plemenu
sunce od sunac ti isteče,
svak bo u djelu i imenu
od tvojieh se svietô reče!

Ferdinandova baka po ocu (Kristina Lorenska) rodi se u staroj kući Buljonskoj, „u kieh Gofred sja mogući, — ki Jezusov grob slobodi“. Rodica mu je carica austrijska, a dundo slavni cesar (Ferdinand II., rimsko-njemački car). Ali na kakove je pute smione, veli pjesnik, zajedrila moja mala plav?

Sve pohvale, ke govore.
da u djedieh tvojieh sjaju,
kako rieke sve u more
u samom se tebi staju.

Sad stane hvaliti samoga kneza Ferdinanda, u koga se dakako nalaze sve vrline, njegovu bi srcu bilo podobno carstvo, „sve što žarko sunce okoli“. No i to nije dosta. Tada hvali njegovu plemenitost, čistoću, blagodarnost, pravednost: „'er ko dobri pastir strižeš, — a ne dereš ovce svoje“. No s pravdom se u njega druži milosrgje, a vrh svega on drži pred očima slavu božju i raspetoga Isusa, zato je i uzeo sloboditi sinja mora „od turačke klete guse“. Od junaštva njegove mornarice preda Otmanović, u isto doba on šalje pomoć cesaru, svomu dundu, — „suproć kletu i opaku — poluvjerstvu odmetnomu“ (protestantizmu). Njegovi junaci brane „njemško carstvo“ na sve strane od nevjernikâ, premda je na čelu protivnika Pikolomin (Octavio Piccolomini), hrabra glava. No kako kneževi vojnici zajedno s carevima brane vjeru, za cijelo moraju pobijediti.

Digitized by Google

Tim zmaj zaman od sjevera
proć cesarskom orlu prši,
vojska tva mu skube pera
i ognjena krila krši.

Zmaj od sjevera je švedski kralj Gustav II. Adolfo.

No vrijeme je, da svijet čuje, kako se kralj od dušâ druži sa kraljicom od lijeposti. Tada hvali pjesnik „razbludnu gospodičnu“, koja je zrcalo od najviših svih kreposti. Sad vas svijet čeka u pokojnu mirnu vijeku, da od dva toli svijetla sunca isteku nova sunca, kojih će zracima biti kratka mjera od istoka do zapada, od juga do sjevera.

No kud leti mala ptica (pjesma) s nejakim krilima, a muklim glasom od slavulja, natječući žuber mili? Neka od Arna kufi bijeli pjevaju kneževe čestitosti i proslave pir njegov i njegovu kraljicu. Na koncu veli pjesnik:

Duga pjesan kratku znan'ju
ni priliči ni dotječe;
u sniženu ja mučan'ju
častit ću vas iz daleče.

Kompozicija ove pjesme sasvim je slična Tassovu načinu, na koji je opjevao pir velikoga toskanskoga kneza Ferdinanda I. s Kristinom Lorenskom (o. c. p. 914). Najprije u Tassa odjekuju svi krajevi Italije, pa se pita, što je tomu uzrok. Vjenča se knez od Toskane s Kristinom. Zatim se hvale pradjedovi njegovi i njegove lične vrline, onda se hvali zaručnica i izražava se želja, da bi oboje sretno živjeli i dali Toskani djece i unučadi, „e premio alla virtude e luce al vero“. Već smo prije vidjeli, da Tasso veoma često u prigodnicama govori svojoj pjesmi, kako i Gundulić spominje svoju pjesmu ovdje u početku i na koncu. Poimence je običan obrat u Tassa, da mu je pjesma nesposobna izreći dostojno svu hvalu, n. p. p. 908:

Canzon mia, non può ingegno o stil più colto
Darti colori e lumi
Sì varii, che di lor tutta risplenda itd.

Isto vidimo p. 916: Canzon, tante virtu con tanti onori, — tante grazie del Ciel, tanta fortuna — vedrai, dove t' invio, ch' al primo sguardo — dirai: Per questa altezza il volo è tardo: — e ciò, ch' altrove è sparso, or qui s' aduna, — talche altra luce imbruna, i d.

*

Digitized by Google

ili p. 909: e s' io le basse rime — inchino, come augel palustre in valle, — piana via non si sdegna, — ch' altissima umiltà sovente insegna. Na p. 925 čitamo u dopjevu: un bel silenzio alfin t' onori e taccia. Poredbu sa suncima, koju izvodi Gundulić u strofi 21 i 59, nahodimo i u Tassa u prigodnici „Per le nozze del p. Vincenzo di Mantova con d. Eleonora de' Medici" (p. 910), gdje se vjenčanici veoma opširno isporegjuju sa dva sunca, a pjesma se završuje s apostrofom: „Canzon, di raggio in raggio — segui la nuova e gloriosa luce, ch' al pensier mio riluce; — ma perchè non t' accenda e non avvampi, — per sua pietà candida man ti scampi". Za Gundulićevu poredbu pjesme s plavlju na moru (strofa 25) imademo paralelno u Tassa (p. 926): Come posso io spiegar del basso ingegno — Le vele in alto? e col mio tardo carme, — così pronto mostrarme, — ch' i' solchi di tua lode il mar profondo? Girar dell' Ocean l' ondoso regno, — io di vittoria indegno?", pa se ova poredba na široko razvija.

U pretposljednjoj strofi pjeva naš pjesnik:

Neka od Arna kufi bieli
Čestitosti tvoje poju,

a srodan motiv s kufima (labudima) nalazimo i u Tassa, koji u svojoj prigodnici „A donna Eleonora de' Medici Gonzaga, principessa di Gonzaga" (p. 905) na kraju kaže:

Portino il vostro nome, o bella, o casta,
Mille *cigni* canori e più veloci,
Dal Minzio all' Arno, anzi dall' Arno al Cielo.

Moglo bi se iznijeti još i više paralela izmegju Gundulića i Tassa za ovu prigodnicu o Ferdinandu II., koja imade 63 strofe, no da ne odužujemo rasprave, prelazimo odmah k „Ljubovniku srameżljivomu".

Poznavač talijanske književnosti prepoznat će u toj pjesmi na prvi mah odraz petrarkizma, koji se je u Italiji silno razbujao, dapače izrodio. Od istinitih lirskih motiva postale su neke sheme bez krvi i mesa, općenite teme prenakrcane retorikom, mnogo dima, a malo ognja. Takove je prirode i Gundulićev „Ljubovnik srameżljiv", koji imade 73 strofe, a nije drugo nego prijevod pjesme „L' Amante timido" bolonjskoga pjesnika Girolama Pretija († 1626). Cfr. Appendini, Notizie II, p. 234. Ova pjesma pokazuje, kako je „marinizam" prešao u potpunu karikaturu, pa je značajno, što se

Digitized by Google

i Gundulić nije mogao osloboditi od toga ukusa, te je pošao prevoditi ovakovu radnju. Naš pjesnik u prvih 18 strofa povodi se uz neke slobode za Pretijem; onda ostavlja izvornik, ali pjeva u duhu Pretijevu; napokon konac je u Gundulića mnogo blaži nego u talijanskoga pjesnika. Jamačno je sâm pjesnik hrvatski držao, da je izvornik pošao predaleko. Srodnih motiva, ali s više ukusa izvedenih nalazimo i u Tassa, koji je bio Gunduliću uzornim pjesnikom. Tako čitamo na p. 777 pjesmicu „Amante dubioso“, na p. 776 „Freddezza di Madonna“, na p. 773 „Amante timido“, na p. 820 „Silenzio amoroso“. Videći i Tassa, da na takov način gradi stihove, lako se je Gundulić riješio, da pogje istom kolotečinom, pa se potvrgjuje na ovaj način stara riječ, da je pjesnik čedo svoga vremena i onda, kad mu postane vogjom i učiteljem. To je nužno istaknuti, da se vidi, u kakovoj je duševnoj atmosferi živio pjesnik, za koga anonimni epigramatik pred mletačkim izdanjem „Pjesni pokornih“ veli, da je — rex Illirici carminis.

IV.

Kako je Pretijeva pjesma „L' amante timido“ slabo dohodna, priopćujem ju ovdje za porabu ispitivačâ Gundulićeve poezije iz mletačkoga izdanja od g. 1666 (na str. 180—190), gdjeno je štampana kao „idillio terzo“:

1. Vanne, ò carta amorosa
Vanne à colei, per cui tacendo io moro
E nel silenzio tuo, che pur favella,
Dirai tacitamente
A lei, che n' è cagion la morte mia.
Vanne Nunzia fedele, e taciturna
A que' begli occhi avante:
Però che ben conviensi
Tacita Messaggera à muto Amante.
E se 'l sentier non sai,
Che colà ti conduca, ove t' invio;
La traccia seguirai
De' miei lunghi sospiri,
Che per segreta via
A le Bellezze amate
Manda, e rimanda ogn' hor l' anima mia;
Ne l' amoroso tuo dolce viaggio
A te sarà il mio core
E scorta e precursore:
Poich' egli ad hor' ad hor da me s' invola,

Digitized by Google

E ver l' amato oggetto,
Com' à suo proprio centro, aspira e vola.
E s' egli è mio destino,
Che pria, che tu la giunga, io giunga à morte
Riverente t' inchina, e se vedrai
Ne' begli occhi di lei sdegno, ò rigore,
Humilmente dirai,
Che sei Nunzia di Morte e non d' Amore,
Forse avverrà, ch' ascolti
L' annunzio de la Morte,
Se l' annunzio d' Amore udir non vuole,
Forse ancor per pietate
Le vedrai del bel volto
Cangiar le rose in pallide viole:
Chi sà, che non impetti il muto inchiostro
Quella pietà, che non impetra il pianto?
Mà poich' io sarò morto,
Tarda fia la pietate à chi tacendo
Senza chieder pietà visse e morio.
Ella dirà fors' anco,
Degno fù de la morte,
Chi nel morir non iscopri sua sorte.

2. Sì si dunque, fia meglio,
Ch' ella al fin di mia vita almen intenda
Prima un sospir d' Amore,
Che 'l sospir de la Morte.
Deh mia timida carta,
Ardisci, e spera e priega:
Chiedi, chiedi à colei
Di mio amor, di mia fede
Pietà, mà non mercede.
Ch' a' miei sospir sospiri,
Ch' al mio languir languisca:
Ah, crudo è ben quel core,
Ben è 'ndegno amatore,
Che di veder desia
L' amata Donna sospirar d' Amore.
Lungi, lungi da lei
Sien le pene amorose.
Dolor, pianti, sospir, tutti sien miei:
Anzi (ò nuovo stupor de l' amor mio)
Io non bramo, io non cheggio,
Che l' amor mio riami:
Che s' Amore ha dolor, non vuò, che m' ami,
Io bramo, io cheggio solo,
Che 'l mio amor non isdegni,
E voglia per mercè de' miei dolori

Digitized by Google

Sol ch' io l' ami e l' adori.
Deh qual cosa minor chieder poss' io
A lei de l' amor mio?
Cheggio quel, che colei
Tanto men può negar, quanto è più cruda,
Però che bramo solo
Le sia caro il dolor, ch' entro m' accora,
E voglia almen, che con sua pace io mora.

3. A queste voci, ò carta,
Se vedrai, che risplenda
Solo un raggio di sdegno in quel bel volto
Allhor taci, nè intenda
Altra voce da te, che questa. Ei muore.
Deh, potessi tù allhora
A lei ridire i miei sospir tacendo:
Deh scriver potess' io
Sì, come le parole, anco i sospiri:
Che, se col dir s' offende,
Ella è ben cruda, ed empia,
S' à un moribondo il sospirar contende:
E se vuol pur, ch' io muoia,
Nè vuol' udir sol' un sospir d' Amore,
Necessario è un sospir à chi si muore.

4. Mà se vedrai, che volga (ah non lo spero)
A legger le tue note
Quelle luci d' Amor, se non pietose,
Almen non isdegnose:
Allhor mesta, e piangente
Dirai de l' amor mio
L' istoria miserabile e dolente,
Dirai, come sovente
Lo Ciel mi diede in sorte
Udir da la sua bocca
Quel dolce suon d' Angeliche parole:
A' cui primieri accenti
Non si destò nel cor fiamma amorosa,
Mà stupor, riverenza,
Ond' in prima lei tacito ammirai,
E qual cosa celeste io l' inchinai.
Corsi più volte à l' esca
Del dolce favellar, del bel sembiante,
Qual' incanto Augelletto,
Che vola al cibo e non iscorge il laccio:
Andai, sciolto tornai.
Venni, vidi, ascoltai: nè fui mai colto
Da dolce favellar, dal suo bel volto.

Digitized by Google

5. Mà 'l Cielo, e la mia sorte
Mi trasse alfin là, dove
Al Varco attendeva Amore e Morte:
Però, che lasso andai
Colà sott' altro Ciel, sotto quel Cielo,
C' hà maggior luce da due luci belle,
Che dal Sol, da le Stelle
Temei ben' io l' incontro
De le luci homicide: e volli altrove
Presago del mio mal, volger le piante:
Ma se tema, e ragion mi ritenea;
Il desio mi trahea:
E come il ferro cede,
Quantunque immoto e grave
A l' occulta virtù d' indica pietra:
Così l' anima mia,
Cui la ragion facea
A l' invito d' Amor lenta e restia,
Mentre il senso vuol pur, ch' ella trabocchi,
Fù vinta da virtù di duo begli occhi.

6. Dunque col piè tremante
Giunsi à l' Idolo mio, quando repente
Tutta negli occhi miei l' anima corse,
Ed ogni suo vigor chiuse in un guardo.
Quivi immobile e fisa
Ver l' amoroso oggetto
Maravigliando e contemplando ardea:
Ond' io, mentre sorgea
Quinci la meraviglia e quindi Amore,
Foco negli occhi havea, ghiaccio nel core.
Mentre il cupido sguardo
Contemplando sen gia
O la bocca ò i begli occhi ò 'l crine ò 'l seno,
Tosto à mirar da l' un l' altro il rapia.
Quante volte diss' io,
Deh perche non potrebbe,
Per vagheggiar costei tutta in un punto,
Diviso esser talhor lo sguardo mio?
Che, se da questo oggetto à quello io 'l giro
Mentre vagheggio l' un, l' altro non miro.
Ond' io, chiuse veggendo
Cotante meraviglie in un sol volto,
Dissi pien di spavento:
Deh se lassù nel Cielo
Fece il sommo Fattor cose si belle,
Sciolgasi il nodo, che quaggiu mi strigne,

Digitized by Google

Perch' io possa colà sovra le Stelle
Paragonar queste Bellezze à quelle.

7. Quivi provai ben' io
Quell' usate dolcezze,
Che dal bel favellar l' alma trahea:
Ma lasso ancor provai
Un non sò che d' inusitato e nuovo
Trà dolor, trà piacer confuso affetto,
Ch' in un punto parea
Dilettoso dolor, grave diletto.
Dissi allhor sospirando
Tutto ingombro d' oblio, di meraviglia:
Se nel Ciel si favella,
Certo quel favellar questo somiglia:
Se i Cieli hanno armonia,
Più soave non è, non è più bella,
O questa voce ò quella.
Mà in quel punto mi corse
Per l' alma un tal rivolgimento intorno,
Ch' à provar cominciai,
Frà l' armonia del Ciel pene d' Inferno,
Però che quella voce,
Le parole celesti e beatrici,
Ondegia sol di riverirla appresi,
Allhora penetrato al sangue, al core
E diventò la riverenza Amore.

8. Rimasi immobil pondo,
Tremai, piansi, in un punto, arsi e gelai,
Un' improviso horrore
Per le vene scorrendo
Attonito me feo, gelido e muto:
Sparsi in luogo di voce, un sospir solo,
Nè mi testò di vivo altro, che 'l duolo.
Così stupido immoto,
Anzi da me diviso
Stetti gran tempo: ond' ella
Nel mio sembiante, e nel silenzio ancora
Scritto legger potea: Costui m' adora.
Arsi, misero, e tacqui:
Tacqui, perche la voce,
Che per chieder pietà dal cor venia,
S' à la lingua giungea,
Un sospir si facea.
Tacqui, misero, tacqui,
Però ch' ogni mia voce
Era pria, che distinta,

Digitized by Google

Troncata dal timor, dal duolo estinta.
Arsi, ed ardo tacendo,
Provai, provo le pene,
Ch' alma d' Amor penosa unqua sofferse:
Mà frà gli altri un tormento, ahi lasso, i' provo,
Appo cui lievi sono
Strazio, pianti, sospiri, Inferno e Morte:
Dolor più fier, più forte
Di quante pene sien più crude e fiere:
S' alcun chiede, che sia; dirò: Tacere.

9. Tacqui à lei la mia fiamma,
Mà non la tacqui à bella Donna, e grande,
E d' amor', e di sangue à noi congiunta.
A lei tutto scoversi
Il duolo, i pensier miei,
Ciò, che vidi, che volli, e che soffersi:
Non perch' ella chiedesse
Quella pietà, ch' ella chiedeva altrui:
Mà perche solo ahi lasso,
A capir tutti insieme
Pensier, tema, silenzio, affanni, Amore,
Picciol vaso era un core.
E come suol talhor cauto Nocchiero,
Ch' agitato da l' onde,
Per sottrar dal periglio il cavo legno,
Gitta de le sue merci il grave incarco;
Così, misero Amante,
In tempesta d' Amor vicino à morte
Frà turbini di pianti e di sospiri,
Feci ad altrui commune il grave peso
De' miei cupi pensier, del mio dolore,
Per alleviarne il core.

10. Mà, lasso invan cercai
Frà le tempeste mie salute e scampo:
Che perduta la scorta
De la mia Tramontana e di due Stelle,
De la Fortuna ingiuriosa e cruda
Fui risospinto à le paterne rive,
Rive non di riposo.
Non giunsi in porto ed incontrai lo scoglio,
Lo scoglio, oimè, di Morte:
Però che senz' aita e senza speme,
Da Fortuna e d' Amor battuto e vinto,
Naufrago caddi: e 'n tanto
Aspetto Morte e mi sommergo in pianto.

Digitized by Google

11. Mi diede un tempo aita
Quella, à cui rivelai gli occulti affanni,
Segretaria fedel de' miei pensieri:
Però ch' à me sovente,
Mentr' io vivea de la mia Vita lungi,
Fedelmente scrivea
Ciò, che l' Idolo mio
Ragionava, ò dov' era, ò che facea.
Con questo io mi pascea
Nel mio lungo digiun, non di speranza,
Mà di duol, di pensier, di rimembranza;
E mentre hebbi novelle
De la mia Vita, io mi sostenni in vita.
Mà poiche 'l mio destino
Condusse altrove la pietosa Donna,
Che qualche indugio al mio morir porgea
Più non intesi, ò 'ntendo
Le bramate novelle: e non havendo
Quell' usato ristoro,
Quello almen di sapere
Se viva la mia Vita, il sò, ch' io moro.
Onde lungi da lei,
Ch' è cagion del mio foco,
Non veggio, che l' ardor punto s' allenti:
Così quando s' accese
Grave incendio talhora, arde pur' anco
Lontano de la face, onde s' apprese.
Anzi, come talhor fiaccola ardente,
S' altri lunge la porta,
Sempre viè più s' accende
Agitata da l' aure, e da quel moto;
Così l' alma dolente
Tanto s' accese più, quanto più lungi
N' andò da la cagion de' suoi martiri,
Infiammata dal moto e da' sospiri.

12. Dunque venga pur Morte:
Deh, che tarda s' ah non fia
Malagevole impresa
Troncar la vita à semivivo Amante,
Hà già dato il languire
Principio al mio morire:
Quest' avvanzo di vita,
Che mi lascia il dolore, habbia la Morte.
Mà la morte non vien, perch' ella crede,
Al mio pallore, à le sembianze, al viso,
Che m' habbia il duolo ucciso.
Anch' io creder potrei

Digitized by Google

D' esser di vita privo:
Pur sento al sospirar, ch' io spiro e vivo.
O me folle, hai che dico, ò che vaneggio?
Ah pur troppo son morto:
Che non può humana vita
Lo mio duolo capir, cosa infinita.
Morto, morto son' io.
E s' ardo, ardo frà l' ombre affiitte e morte:
E quest' ardor, ch' io sento,
Poich' egli è immenso, e senza speme eterno
Non è foco d' Amor, ma de l' Inferno.

Digitized by Google

Kondicional u hrvatskom jeziku.

Čitao u sjednici filologijsko-historijskoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 16. svibnja 1895.

ČLAN DOPISNIK DR. A. MUSIĆ.

1. U jeziku *staroslovenskom* kondicional ima dvojaki oblik, koji postaje tako, da se particip preterita aktivni II. sastavlja ili s osobitim oblikom glagola „byti", kojemu pojedina lica glase ovako:

sing.	bimь	plur. bimъ (bihomъ)	(du. bivê
	bi	biste	bista
	bi	bą (bišę)	biste)

ili s aoristom glagola „byti":

sing.	byhъ	plur. byhomъ	du. byhovê
	by	byste	bysta
	by	byšę	byste

Po tom kondicional n. pr. od glagola „hvaliti" glasi ili „hvalilъ bimь" itd. ili „hvalilъ byhъ" itd. Prvi oblik kondicionala preteže u glagolskim, a drugi u ćirilskim spomenicima (Mikl. III[2] str. 81. i dalje, Leskien Handb.[2] str. 117. i d.)

U jeziku *hrvatskom* (ili srpskom) prvomu obliku kondicionala jedva ima i traga. U njemu kondicional postaje tako, da se particip preterita aktivni II. sastavlja s aoristom glagola „biti", koji u toj prilici glasi ovako:

sing.	bih	plur. bismo
	bi	biste
	bi	bi

Po tom kondicional od glagola „hvaliti" glasi „hvalio bih" itd. Od drugoga oblika staroslovenskoga kondicionala razlikuje se dakle hrvatski kondicional samo po tom, što je u staroslovenskom kon-

Digitized by Google

dicionalu 3. pluralno lice aorista od glagola „byti“ sačuvalo pravi svoj oblik „byše“, a u hrvatskom kondicionalu 3. pluralno lice aorista od glagola „biti“ ne glasi „biše“, nego „bi“ (što se kadšto nalazi i u staroslovenskom kondicionalu, n. pr. sup. 288, 10. cf. Mikl. III[2] str. 87.). Ova je pojava s tim zanimljivija, što i u hrvatskom jeziku 3. pluralno lice aorista od glagola „biti“ svagda drugda glasi „biše“, samo u kondicionalu ne glasi „biše“, nego „bi“. Ima doduše i u hrvatskom jeziku primjera, da 3. pl. lice aorista od glagola „biti“ i u kondicionalu glasi „biše“. Najstariji su takovi primjeri iz XIII. vijeka, i to samo dva u istoga pisca (Sava tip. hil. u Glasniku 24, 215. i tip. stud. u Glasniku 40, 171.). Poslije dolazi taki primjer opet XVIII. vijeka u jednoga pisca (J. Matovića) pa u naše vrijeme u P. Petrovića (u Šćepanu Malom). Napokon ima takih primjera u 5. knjizi Vukovih narodnih pjesama pa u Petranovićevim narodnim pjesmama, n. pr.:

Da se dignu naši Turci stari,
Da kaure vide u Rudine,
Što bi naši stari govorili?
Sa svijem *se biše pomamili*. N. pj.[1] V, 503.

Kud prolazi Toplica Milane,
Dobra *biše* kola *prolazila;*
Kud prolazi Kosovac Ivane,
Dvoja *biše* kola *prolazila;*
Kud prolazi Obilić Miloše,
Troja *biše* kola *prolazila*. N. pj. Petr. II, 300[2]

U pomenutim primjerima iz XIII. vijeka moglo bi „biše“ doista organički odgovarati staroslovenskomu „byše“, ali što ga poslije nema svega vremena ni u naše vrijeme u tolikim drugim pjesmama, zato valja s Daničićem (Akad. rj. I, str. 362.) misliti, da u Matovića i u Petrovića pa u narodnim pjesmama ne će biti isti oblik od XIII. vijeka, nego skorašnja stvar, postala tim, što je obliku „bi“ prema prvomu i drugomu licu plurala dodan jošte završetak 3. plur. lica aorista.

2. A sada se pita: kako je postalo ono „bi“, koje u hrvatskom kondicionalu još od XIII. vijeka zamjenjuje pravi oblik 3. plu-

[1] Ako izdavač narodnih umotvorina nije izrijekom spomenut, misli se Vuk.

[2] Daničić navodi u Akad. rj. I, 362. iz Vuka 2, a iz Petranovića 7 takih primjera.

Digitized by Google

ralnoga lica aorista od glagola „biti“ („biše“)? Daničić misli, da je to „bi“ postalo od „by“, a to od „bą“ (koje dolazi u 3. pl. prvoga oblika staroslovenskoga kondicionala) promjenom glasa *ą* na *y*. Akad. rj. I, str. 362. Za takovu je promjenu Daničić bez sumnje nalazio potvrdu u izmjeni glasova *ą* i *y*, koja se javlja n. pr. u deklinaciji participa prezenta aktivnoga: nom. plety gen. pletąšta (Mikl. I[3] str. 155, 8; III[3] str. 95. i dalje). Ali ovdje i svagdje drugdje, gdje se još nalazi takova promjena, glasovi *y* i *ą* nijesu postali jedan od drugoga, nego je svaki za se postao uz druge uvjete: *-y* u „plety“ postalo je od *on* pred *-s* („plety“ od * „pletons“), a *-ą-* u „pletąšta“ postalo je od *on* pred *-t-* („pletąšta“ od * „pletontja“) (isp. Leskiena Handb.[2] § 15, 3, C, c; Brugmanna Grdr. I, § 84. str. 80, § 92. str. 87.) — dok je „bą“, kao što ćemo niže vidjeti, postalo od * „bųont“, od čega je moglo postati samo „bą“ (isp. „pletąšta“), nipošto „by“. Po tom Daničić nije dobro objasnio postanje oblika „bi“. S toga nam se valja ogledati za drugim boljim objašnjenjem.

Ja mislim, da je „bi“, o kojem se radi, upravo 3. lice singulara, koje se upotrebljava za 3. lice plurala. Pošto se izgubilo osjećanje, da se u kondicionalu nalazi upravo aorist glagola „biti“, jer kondicional veoma često (bar prividno) ne znači prošlosti, moglo se vrlo lako dogoditi, te se n. pr. pored „on *bi* hvalio“ stalo govoriti „oni *bi* hvalili“. A zašto se pored „ti *bi* hvalio“ nije stalo govoriti „vi *bi* hvalili“? Zato, što je 2. pluralno lice aorista od glagola „biti“ t. j. „biste“, kad se izgubilo osjećanje, da se u kondicionalu nalazi aorist glagola „biti“, našlo oslon u 2. pluralnom licu prezenta od glagola „biti“ t. j. u „jeste“, s kojim se oblik „biste“ u drugoj polovini slaže, dok je obliku „biše“ takoga oslona nedostajalo, jer 3. pluralno lice prezenta od glagola „biti“ glasi „jesu“, koje se ni u čemu ne slaže s „biše“. Tako je „biše“ u kondicionalu visjelo kao u zraku, a to je bilo povod, te ga je zamijenilo „bi“.

Da je „bi“ u 3. pluralno lice hrvatskoga kondicionala doista prešlo iz 3. lica singulara, mislim da dokazuje i ovaj moment. Pošto se izgubilo osjećanje, da se u kondicionalu nalazi upravo aorist glagola „biti“, prislonio se taj oblik uz prezent glagola „biti“, s kojim mu se 1. i 2. lice plurala u drugoj polovini posve slažu (isp. „bi-smo: je-smo, bi-ste: je-ste“), te se i u 1. i 2. licu singulara mjesto „bih, bi“ prema „je-sam, je-si“ kadšto nalazi „bi - sam, bi - si“. (Sve *bi sam* ti svate ostavio. N. pj. III, 504. Najsrećniji bi ti bio, kad *bi si* se svega tvoga dobra lišio. Rajić, Pouč. 1, 7.;

Digitized by Google

isp. Daničića u Ak. rj. I, 363.). Ali u 3. licu plurala nigda ne dolazi „bi - su“ (prema „je - su“), i to jamačno s toga, što ni u 3. licu singulara nigda ne dolazi „bi - je“, a to ne dolazi s toga, što 3. singularno lice prezenta od glagola „biti“ ne glasi „je - je“, nego „je(st)“. Jer samo onda bi analogija bila potpuna, kad bi prezent i kondicionalni oblik glagola „biti“ glasili ovako:

je - sam	bi - sam
je - si	bi - si
*je - je	*bi - je
je - smo	bi - smo
je - ste	bi - ste
je - su	*bi - su

Dakle kad nema „je - je“, nema ni „bi - je“, a kad nema „bi - je“, nema ni „bi - su“. Ili: s toga što ima „je“, ostaje i „bi“, a što ostaje „bi“ u 3. l. sing., nema „bi - su“ u 3. l. plur. Odatle vidimo, da u kondicionalu 3. l. sing. doista može utjecati na 3. l. plur. Pa kao što je ovdje oblik 3. l. sing. zapriječio, te za 3. l. plur. nije postao oblik, koji se (prema „bi - smo, bi - ste“) sam po sebi nadavao (t. j. „bi - su“), tako je u prilici, o kojoj se radi, oblik 3. l. sing. „bi“ istisnuo pravi oblik 3. l. plur. „biše“.

Kako se aorist glagola „biti“ u kondicionalu tijesno prislonio uz prezent „jesam“, pokazuje i ova pojava. Budući da se druga polovina prezenta „jesam“ upotrebljava kao samostalna riječ, stala se i druga polovina od „bismo, biste“, koja glasi posve onako, kao druga polovina od „jesmo, jeste“, shvatati kao samostalna riječ. To se vidi odatle, što se kadšto enklitika meće između „bi“ i „smo“ ili „ste“ („bi li smo, bi li ste“ mjesto „bismo li, biste li“), n. pr. Безъ тога не *bi ihъ smo* poslali. Spom. sr. 9. *Bi li ste* vi molili? A. d. Bella, Razg. 47. Ne *bi l' smo* se opet povratili. N. pj. Petr. II, 337. Prema tomu ima i ovakovih primjera: Ne znam *bi - li - h* bio sasma radostan. B. Zuzeri 403. Isp. Daničića u Akad. rj. I, 363., gdje se navodi 12 takih primjera.

3. Kako aorist glagola „biti“ u kondicionalu za 3 lica (2. 3. sing., 3. plur.) glasi „bi“, događa se, te se „bi“ kadšto upotrebljava i za ostala 3 lica (1. sing., 1. 2. plur.). Iz primjera, što ih navodi Daničić u Akad. rj. I, str. 362., vidi se, da se „bi“ najprije stalo upotrebljavati za 2. l. plur. [najstariji su primjeri iz 14. vijeka (Mon. serb.)], onda za 1. l. sing. [najstariji su primjeri iz

Digitized by Google

15. vijeka (Spom. sr.)], napokon za 1. l. plur. (najstariji se primjer nalazi u Reljkovića). Evo nekoliko primjera: Što imate dobitja odь mene i odь mojihь ljudi na moju vêru, da *bi* mi davali 5 perьperь na godište, jedva *bi* mi plaćali. Mon. serb. 247. Ljubio *b'* te, ali si malena. N. pj. I, 377. Kad smo bili đeca u ludosti, te kad *bi* se igre poigrali, svagda bi me nadigrao Vuče. II, 258.

Proces je morao biti ovaj: Iz 2. l. sing. stalo je „bi" prelaziti i u 2. l. plur., kao što smo vidjeli, da je „bi" iz 3 l. sing. prešlo u 3. l. plur. U § 2. rečeno je, da „bi" iz 2. l. sing. zato nije prodrlo u 2. l. plur., što je pravi oblik 2. pluralnoga lica aorista od glagola „biti", naime „biste", nalazio oslon u „jeste". Sada vidimo, da unatoč tomu oslonu „biste" kadšto ne može odoljeti utjecaju oblika 2. l. sing. „bi". Napokon je „bi" iz 2. i 3. l. sing. stalo prodirati i u 1. l. sing., a iz 1. l. sing. i u 1. l. plur. unatoč oslonu, što ga „bismo" nalazi u „jesmo". Ali kao što je rečeno, „bi" se za 1. l. sing. pa za 1. i 2. l. plur. u hrvatskom kondicionalu nalazi samo kadšto, „veoma rijetko i u starije vrijeme ređe nego u novije" (Dan. Ak. rj. I, 362.) Pravilno dolazi u hrvatskom kondicionalu pravi aorist glagola „biti" samo s promijenjenim 3. l. plur. („bi" mj. „biše").

4. Pored oblika, o kojem se doslije govorilo, dolazi u hrvatskom kondicionalu i drugi oblik glagola „biti", i to samo u spomenicima, koji su pisani među Čakavcima i u sadašnjem čakavskom govoru. Taj oblik glasi:

sing.	bim(n)	plur.	bimo
	biš		bite
	bi		bi

Iz primjera, što ih navodi Daničić u Akad. rj. I, str. 363., vidi se, da se za „bim" najstariji primjer nalazi XIII. vijeka u Zakonu vinodolskom 79. Po tom ga nema do XV. vijeka (Mon. croat.). Po tom ga opet nema do prošloga vijeka u jednoga pisca (Kavanjina) i danas u narodnom govoru, n. pr. Ki bi meni krunu našal, njegova *bim* ljuba bila. Nar. pj. istr. 2, 29. U primjeru iz Zakona vinodolskoga moglo bi „bim" odgovarati staroslovenskomu „bimь", kojim postaje prvi oblik kondicionala (isp. § 1.). Ali „što ovoga oblika nema u tolikih starijih čakavskih književnika, za to će u današnjem govoru i u primjeru prošloga vijeka (a može biti i u onima 15. vijeka) teško biti isti stari oblik" (kao što misli Miklošić III[2] str. 87.), „nego će biti" (od „bih") „iz nova načinjen prema 1. jedn. sad. vremena drugih glagola („ljubim')". Dan. Ak. rj. I,

Digitized by Google

str. 363. Povod je toj analogiji dalo 3. sing. l. aorista od glagola „biti“, koje se slaže s 3 sing. l. prezenta od glagolâ IV. vrste („ljubi: bi“). Kad se izgubilo osjećanje, da je u kondicionalu upravo aorist glagola „biti“, analogija između „ljubi: bi“ povukla je za sobom analogiju između „ljubim: bim“ (mjesto „ljubim: bih“). Tako je postala i analogija između „ljubiš: biš, ljubimo: bimo, ljubite: bite“ (mjesto „ljubiš: bi, ljubimo: bismo, ljubite: biste“). Što se u 3. l. plur. „bi“ nije povelo za 3. l. plur. „ljube“ te ne glasi „be“, tomu je uzrok u tome, što bi se u „be“ bio promijenio onaj slog u našem obliku, koji je za nj osobito karakterističan, te se pored svih promjena nigda ne mijenja t. j. slog „bi —“. Evo nekoliko primjera: Rodbinčice mila, *biš* mi ljuba bila? N. pj. istr. 2, 23. Da imaš baren glavu, *bimo* se razgovarali. N. prp. Mikul. 13. Da *bite* vi jedan i za me zgorili. N. pj. istr. 3, 86. Isp. Daničića u Ak. rj. I, str. 363., Miklošića III² str. 87.

5. Iz ovoga se razlaganja vidi, da se u hrvatskom jeziku za kondicional upotrebljava aorist glagola „biti“ s part. pret. akt. II. Kondicionalu, kaki je n. pr. staroslovenski „hvalilъ bimь“, ima u hrvatskom jeziku veoma malo traga. Ali pravi aorist glagola „biti“ mijenja se u hrvatskom kondicionalu na tri načina: 1. tim što „bi“ istiskuje oblike, koji su puniji od njega; 2. tim što postaju novi oblici prema prezentu glagola „biti“; 3. tim što postaju novi oblici prema prezentu glagolâ IV. vrste (u čakavskom dijalektu). No pored svega toga sačuvao se u štokavskom dijalektu pravi aorist glagola „biti“ (osim 3. l. plur.) kao pravilni oblik za kondicional.

6. Pošto smo hrvatskomu kondicionalu ogledali oblik, valja da mu ogledamo i *značenje*. Pita se, što kondicional upravo znači i kako dobiva svoje značenje? Jedan od ona dva oblika glagola „biti“, koji zajedno s participom pret. akt. II. čine oblik staroslovenskomu kondicionalu, naime „byhъ itd.“, bez sumnje je aorist, a što je drugi oblik, naime „bimь itd“? Miklošić (III² str. 88, IV str. 817.) drži i taj oblik za aorist, koji postanjem odgovara staroindijskomu aoristu, kaki je n. pr. (od kor. *u̯eid-*, εἰδ-έναι):

sing.	avēdim	plur.	avēdišma
	avēdiš		avēdišta
	avēdit		avēdišus (bišę)

Oblik za 3. l. plur. „bą“ drži Miklošić za oblik prostoga aorista inde. * „buant“ (upravo bi valjalo kazati „* bu̯ont“, cf. Brugmann

Digitized by Google

Grdr. II, 921.). Ali „bimъ itd.“ ne može biti taki aorist, kaki je „avēdim itd.“, jer stoje na putu glasovne teškoće, od kojih je neke opazio i Miklošić (Sint. 817.). Među one, koje on nije opazio, ide i ta, da je staroindijsko „i“ u tom aoristu postalo od šva-glasa, kojemu u slavenskim jezicima ne odgovara „i“. Osim toga takomu aoristu u slavenskim jezicima nema nikakva traga. Napokon 1. l. sing. završuje se u staroindijskom obično na -išam (avēdišam). Sa završetkom -īm[1] (koji je jamačno postao prema 2. i 3. l. sing., koja se pravilno svršuju na -īš, -īt) navodi Whitney § 904, a. samo tri primjera iz starijega jezika. cf. Brugmann Grdr. II § 574. i 839.

Značenje objašnjuje Miklošić kondicionalu ovako (Sint. 808.): Ono što se ne događa sada, shvata se, kao da se u opće ne događa. Što se u opće ne događa, to je nezbiljsko (irealno, nichtwirklich). Što je nezbiljsko, to je samo pomišljeno (besteht nur in der Vorstellung). Tako kondicional kao preterit može značiti ono, što je nezbiljsko, i ono, što je samo pomišljeno. Ali takovoj argumentaciji mislim da se može koješta zabaviti. Čovjek najprije ne razumije, zašto Miklošić polazi odatle, da kondicional znači ono, što se ne događa sada, kad kao preterit valja da ima pozitivno značenje, naime značenje prošlosti. Ne polazeći od toga značenja ne može se kondicionalu značenje valjano objasniti. Onda se ne može dokučiti, zašto bi se ono, što se ne događa sada, shvatalo tako, kao da se u opće ne događa. Po tom bi svaki oblik glagolski, koji znači, da se nešto ne događa sada, mogao dobiti značenje kondicionala, te bi ostalo otvoreno pitanje, zašto je pored tolikih drugih oblika glagolskih, koji znače, da se nešto ne događa sada, samo onaj preterit, koji se zove kondicional, dobio kondicionalno značenje. Iz toga se vidi, da Miklošić nije dobro objasnio značenje kondicionalu.

Drukčije objašnjuje oblik i značenje slavenskomu kondicionalu gosp. prof. dr. T. Maretić u znamenitoj i zaslužnoj raspravi svojoj: Veznici u slovenskijem jezicima, preštampanoj iz Rada knj. 86. 89. 91. 93., str. 28—30. On poredi oblik „bimъ“ itd. s litavskim optativom, koji dolazi u složenom obliku: suktum-bime, suktum-bite; suktum-biva, suktum-bita (= sukali bismo, -biste itd.);

[1] Miklošić piše „avēdim“ i Sint. 817. i III[2] 88., ali Schleicher, na kojega se on poziva, piše „avēdīm“ (Comp.[4] 798.), a Whitney: akramīm, agrabhīm, avadhīm (Gramm. § 904, a.)

Digitized by Google

„bą“ shvata g. Maretić onako, kao i Miklošić, samo mu ispravnije određuje indoevropski praoblik. Od „* bę“ drži g. Maretić da je po analogiji aorista „byšę“ postalo „bišę“; tako je i od „* bita, * bite“ po analogiji aorista „bysta, byste“ postalo „bista, biste“. Od „bista, biste, bišę“ nije bio težak prijelaz u „bysta, byste, byšę“ t. j. u potpunu asimilaciju s dotičnim oblicima aorista „byhъ“, a pošto se to dogodilo, mogla su se lako i ostala lica sasvim asimilirati s aoristom „byhъ“. Da je oblik „bimъ“ itd. doista upravo optativ, a „byhъ itd.“ isti samo prema aoristu promijenjeni oblik, razumjelo bi se značenje slavenskomu kondicionalu samo sobom, jer slavenski kondicional po značenju odgovara indoevropskomu optativu. Ali već to je dvojbeno, da bi oblik „bimъ itd.“ bio upravo optativ, po onom, što kaže Brugmann Grdr. II, str. 1082. Anm. Po tom litavski optativ ne može biti indoevropski optativ, jer mu „i“ nije dugo. S toga ne može indoevropski optativ biti ni staroslovensko „bimъ itd.“, premda mu „i“ odgovara indoevropskomu dugomu „ī“, jer se „bimъ itd.“ ne može odijeliti od litavskoga optativa, kao što je dobro opazio i g. Maretić.

Sam Brugmann drži „byhъ itd.“ u kondicionalu za aorist, a u paradigmi „bimъ itd.“ razlikuje injunktivne i aorisne oblike od osnove * bhu̯-i̯o- u obliku nizine bhu̯-ĭ-. Injunktivni su oblici: bimъ (s primarnim ličnim nastavkom, isp. grč. φέρωμι), bi, bi, bimъ (= * bhu̯-ī-(mi), * bhu̯-ī-s, * bhu̯-ī-t, * bhu̯-ī-mъ), isp. lit. suktum-bime, -bite, -biva, -bita (= * bhu̯-ĭ-me itd.). K tomu dolazi injunktivni oblik od osnove * bhu̯-o-: bą (= * bhu̯-o-nt). Za oblike s-aorista od osnove * bhu̯-i̯o- u obliku nizine * bhu̯-ĭ- drži Brugmann ove oblike: biste, bihomъ, bišę (= * bhu̯-ī-s-te itd.). Isp. Brugmannov Grundriss II, str. 1081. 1082. S formalne strane mislim da se mišljenju Brugmannovu ne može ništa prigovoriti. Samo se pita, može li se po njemu razumjeti značenje slavenskomu kondicionalu.

U Grundrissu II, str. 1277. spominje Brugmann, da se injunktiv između ostaloga upotrebljava i kao indikativ preterita. Injunktivni oblici, koji se nalaze u paradigmi „bimъ itd.“, mogli su se jamačno samo po toj funkciji (kao indikativi preterita) složiti u jednu paradigmu s aorisnim oblicima. Po tom svi oblici paradigme „bimъ itd.“, ako im i jest postanje različno, imadu homogeno značenje t. j. značenje indikativa preterita. A takovo značenje ima i paradigma „byhъ itd.“, koja je bez sumnje aorist. Tako se ona funkcija, što je u kondicionalu imadu paradigme „byhъ itd.“ i „bimъ itd.“,

Digitized by Google

mora osnivati na istom značenju tih paradigmi t. j. na značenju ind. pret. (aor.).

S tim se slaže i hrvatski jezik, u kojem onaj oblik glagola „biti", koji dolazi u kondicionalu, također je aorist: „bih itd." Iz svega se toga vidi, da tražeći hrvatskomu kondicionalu značenje ne valja izlaziti ni otkud drugud nego otud, da je *hrvatski kondicional upravo aorist*.

7. Ako je hrvatski kondicional n. pr. „(po)hvalio bih itd." aorist, pita se, kako tomu aoristu glasi prezent. Kao što je „bih" aorist od prezenta „budem", tako je „(po)hvalio bih" aorist od prezenta „(po)hvalio budem". Aoristom će se dakle „(po)hvalio bih" kao prošlo označivati ono, što znači prezent „(po)hvalio budem". Tako nastaje pitanje: što znači prezent „(po)hvalio budem?" Prezenti „jesam" i „budem" stoje jedan prema drugomu kao imperfektivni i perfektivni prezent. Tako će i kompozicije „(po)hvalio sam" i „(po)hvalio budem" stajati jedna prema drugoj. Među njima će dakle biti ista razlika, koja je u opće među imperfektivnim i perfektivnim prezentom t. j. što će kompozicija „(po)hvalio sam" značiti za sadašnjost (jer „jesam" kao imperfektivni prezent znači sadašnjost), ono će kompozicija „(po)hvalio budem" značiti makar za koje vrijeme (jer „budem" kao perfektivni prezent samo po sebi ne znači nikakva određena vremena). Iz ove sveze među kompozicijama „(po)hvalio sam" i „(po)hvalio budem" slijedi, da će promjene u značenju kompozicije „(po)hvalio sam" imati za posljedak analogne promjene u značenju kompozicije „(po)hvalio budem". Ali pomenuta osnovna razlika između jedne i druge kompozicije ne može se nikako alterirati. Da bismo dakle odgovorili na rečeno pitanje, što znači kompozicija „(po)hvalio budem", valja da pobliže ogledamo značenje kompozicije „(po)hvalio sam". Ova se pak kompozicija ne samo u hrvatskom, nego i u drugim slavenskim jezicima upotrebljava kao *perfekt* te znači, da je radnja onoga glagola, koji je u participu preterita aktivnom II., za sadašnjost gotova. A vršiti se radnja glagolska može ili prije sadašnjosti ili u samoj sadašnjosti. Ogledajmo najprije prvi slučaj (pod I.), a onda drugi (pod II.).

8. I. Radnja se glagolska u kompoziciji „(po)hvalio sam" vrši *prije sadašnjosti*. Ona je dakle prošla. A prošlu radnju znači i aorist, pa se pita, kakva je onda razlika između perfekta i aorista. Razlika je u tome, što se aoristom radnja izriče samo kao prošla, a perfektom u prvom redu kao gotova. Kod aorista se dakle svagda

Digitized by Google

misli na vrijeme, u koje se radnja vrši, dok se kod perfekta na to vrijeme upravo i ne misli. O čemu se radi, neka objasne ovi primjeri:

Kad to začu mlada Pavlovica,
Ona ode konjma na livadu,
Te *ubode* vranca na livadi,
Pa govori svome gospodaru:
„Na zlo, Pavle, seju milovao,
Na gore joj milost donosio!
Ubola ti vranca na livadi".
N. pj. II, 15.

Pjevač izriče aoristom „ubode" radnju, koju je sam temporalno odredio (rečenicama: „Kad to začu mlada Pavlovica, ona ode konjma na livadu —"), dakle svakako misli na vrijeme, u koje se vrši; a Pavlovica istu radnju izriče perfektom „ubola (je)", jer hoće samo da konstatira fakt, da radnju prikaže kao gotovu bez obzira na vrijeme, kada se vršila. Takav je i ovaj primjer:

Dok su svati u dvor ulazili,
Zavadi se majka i devojka,
Ne o grade, ni o vinograde,
Već o jednu tananu košulju —

a poslije besjedi tanana robinja:

„Gospodaru, Radanović-Lazo!
Nije tvoja umrla devojka,
Već *se* ona s majkom *zavadila*,
Ni o grade, ni o vinograde;
Već o jednu tananu košulju —"
N. pj. II, 22. 24.

Zanimljiv je ovaj primjer: U pjesmi „Kako se krsno ime služi" pripovijeda se, kako je sveti Aranđeo caru Stjepanu stajao na desnom ramenu, dok je sam vino služio, a kad je car sjeo za trpezu, rasrdio se sveti Aranđeo pa otišao iz careva dvora. To je vidio jedan star kaluđer pa prolio suze niz obraze. A kad su ga pitali carevi dvorani, zašto plače, odgovorio je kaluđer:

Proď'te me se carevi dvorani!
Ni mi j' malo izest' ni popiti,
Niti sam se starac prepanuo,
Što m' car ne će milostinje dati;
Nego *vide*, što *video nisam* —
N. pj. II, 95.

Digitized by Google

pa pripovjedio, što je vidio. — Ovdje je aoristom „vide(h)“ izrečeno ono, što se dogodilo malo prije, u vrijeme, koje je kaluđeru živo na pameti. a perfektom „video nisam“ ono, što nije u svezi ni s kakvim određenim vremenom, kao da bi se kazalo: malo prije *vidjeh,* što još nigda *vidio nijesam.*

Navesti ću još jedan zanimljiv primjer iz Vukova prijevoda Svetoga Pisma. Mat. 25, 14—25. „Jer kako što čovjek polazeći dozva sluge svoje i predade im blago svoje; i jednome dakle dade pet talanta, a drugome dva, a trećemu jedan, svakome prema njegovoj moći; i otide odmah. A onaj što *primi* pet talanta otide te radi s njima, i dobi još pet talanta. Tako i onaj što *primi* dva dobi i on još dva. A koji *primi* jedan otide te ga zakopa u zemlju i sakri srebro gospodara svojega. A po dugom vremenu dođe gospodar tijeh sluga, i stade se računiti s njima. I pristupivši onaj, što *je primio* pet talanta, donese još pet talanta govoreći: gospodaru! predao si mi pet talanta; evo još pet talanta ja sam dobio s njima. — A pristupivši i onaj što *je primio* dva talanta reče: gospodaru! predao si mi dva talanta: evo još dva talanta ja sam dobio s njima. — A pristupivši i onaj što *je primio* jedan talant reče: gospodaru! znao sam, da si ti tvrd čovjek: žnješ gdje nijesi sijao, i kupiš gdje nijesi vijao; pa se pobojah i otidoh te sakrih talant tvoj u zemlju; i evo ti tvoje“. — Pita se, zašto se ovdje najprije tri puta upotrebljava aorist (onaj što primi), a onda tri puta perfekt (onaj što je primio)? Ja mislim, da to biva zato, što je na prvom mjestu govorniku još živo na pameti ono vrijeme, kada je gospodar slugama predao blago svoje, što se pripovijeda neposredno prije toga, a na drugom mjestu, koje je podalje od onoga mjesta, gdje se pripovijeda, kako je gospodar slugama predao blago svoje, već se na to vrijeme ne misli, nego se hoće samo fakt da konstatira ili radnja samo kao gotova da prikaže. S toga bi se na prvom mjestu moglo dodati n. pr. „tada“ (onaj što tada primi), a na drugom se to ne bi moglo dodati, da se smisao ne bi alterirao.

Ovi će primjeri, mislim, biti dovoljni, da potkrijepe rečenu misao o razlici između perfekta i aorista. Oni objašnjuju i ono, što je naprijed kazano, da je radnja glagolska izrečena kompozicijom „(po)hvalio sam“ ili perfektom gotova za sadašnjost, a vršiti se može prije sadašnjosti, jer je u njima svima glagolska radnja doista gotova za sadašnjost, a vrši se prije sadašnjosti Ako pak kompozicija „(po)hvalio sam“ znači, da je radnja glagolska gotova za sadašnjost, a vršiti se može prije sadašnjosti, onda će po onom,

Digitized by Google

što je naprijed rečeno, kompozicija „(po)hvalio budem“ značiti, da je radnja glagolska gotova za ono vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem“, a vršiti se može prije toga vremena.

Pa u tome značenju doista nalazimo kompoziciju „(po)hvalio budem“ osobito u takovim *podložnim* rečenicama, koje pripadaju glavnima s futurom ili imperativom. Onda kompozicija „(po)hvalio budem“ odgovara grčkomu konjunktivu perfekta u rečenicama s ἐάν, ὅταν it. N. pr.:

Nego da mi vatru naložimo
Od stolova i od svijetnjaka,
Pa kad dođe lijep danak Petrov,
Što *budemo* na vatru *složili*,
Ono ćemo ljepše pograditi.
N. pj. III, 420.

Da Senjanin Ivo, koji govori ove riječi, kaže: Što na vatru *složimo* —, to bi značilo, da će Senjani ložiti vatru istom onda, kad dođe Petrov dan; dok versija: Što *budemo* na vatru *složili* — znači, da se onda, kad dođe Petrov dan, radnja glagola „složiti“ ne će istom vršiti, nego će biti već gotova. Perfektivnim prezentom „složimo“ u predašnjem i perfektivnim prezentom „budemo“ u ovom slučaju fiksira se isto vrijeme, koje s jedne strane dolazi poslije izvršenja radnje „doći“ (Pa kad dođe lijep danak Petrov), a s druge se strane s njim počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje futurom u glavnoj rečenici. Razlika je samo u tome, što bi „složimo“ značilo, da se radnja glagola „složiti“ u to vrijeme i vrši, a „budemo složili“ znači, da je ona u to vrijeme gotova. A kada se u drugom slučaju radnja glagola „složiti“ vrši, na to se ne misli, premda se iz rečenice: Nego da mi vatru naložimo itd. — koja se govori na Božić i vrijedi za Božić, — razbira, da se vrši na Božić, dakle prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budemo“ t. j. prije Petrova dne. Tko bi govorio u ono vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budemo“, kazao bi: Što *smo* na vatru složili. I u ono vrijeme, u koje doista govori, mogao bi Senjanin Ivo kazati: Što *smo* na vatru složili —, ali onda ne bi on to kazao s gledišta svoga vremena, nego s gledišta onoga vremena, koje je sada fiksirano perfektivnim prezentom „budemo“ (isp. moju raspravu Gnom. aor. u Radu CXII. str. 12.) A opet bi se moglo misliti, da on to kaže s gledišta svoga vremena t. j. da je radnja glagola „složiti“ gotova već za ono vrijeme, u koje on govori. Značenje oblika „složili smo“ ne bi dakle bilo sa-

Digitized by Google

svim jasno. Senjanin Ivo ima dakle dosta razloga, da kaže upravo: Što *budemo* složili. Ujedno se vidi, da kompozicija „budemo složili" doista nije ništa drugo nego perfektivni prezent, ali perfektivni prezent gotove radnje.

Takovi su i ovi primjeri:

„Ako kupiš roba Jevrejina, šest godina neka ti služi, a sedme nek otide slobodan bez otkupa. Ako *bude došao* inokosan, neka i otide inokosan; ako li *bude imao* ženu, neka ide i žena s njim". Dan. II. knj. Mojs. 21, 2—3. „Bude došao, bude imao" znači, da je radnja glagolâ „doći, imati" gotova za ono vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude", a određeno tim, što se s njim počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje imperativima: neka otide, neka ide. A u koje se vrijeme radnja glagolâ „doći, imati" vrši, na to se ne misli, premda je rečenicom: Ako kupiš roba Jevrejina – indirektno označeno i to vrijeme, odakle se vidi, da se radnja glagolska doista vrši prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude". Tko bi govorio u ono vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „bude", kazao bi: Ako *je* došao inokosan, neka i otide inokosan; ako li *je* imao ženu, neka ide i žena s njim. „Bude došao" perfektivni je prezent gotove *perfektivne* radnje, a „bude imao" perfektivni prezent gotove *imperfektivne* radnje.

„Ko udari čovjeka, te umre, da se pogubi. Ako li *ne bude htio,* nego mu ga Bog dade u ruke, odredit ću ti mjesto kuda može utećí". Dan. II. knj. Mojs. 21, 12—13. — „Ne bude htio" znači, da je radnja glagola „htjeti" gotova za vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude", a određeno tim, da se s njim počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje futurom „odredit ću" u glavnoj rečenici. Oblik „dade" držim za aorist (Septuaginta: ἀλλὰ ὁ θεὸς παρέδωκεν). Aorist se mogao upotrebiti zato, što je radnja glagola „dati" prošla za vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude". Razlika između „ne bude htio" i „dade" nalazi se u tome, što je „ne bude htio" upotrebljeno s gledišta onoga vremena, u koje se govori, dok je „dade" upotrebljeno s gledišta onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude" (isp. Gnom. aor. u Radu CXII. str. 38. i dalje), s kojega bi se gledišta mjesto „ne bude htio" kazalo „nije htio". Osim toga nalazi se razlika još u tome, što se radnja glagola „htjeti" za vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude", prikazuje kao gotova, a radnja glagola „dati" prikazuje se samo kao prošla

Digitized by Google

t. j. na vrijeme, u koje se radnja glagola „htjeti“ vrši, ne misli se, a na vrijeme, u koje se radnja glagola „dati“ vrši, misli se; a jedna se i druga radnja vrši u isto vrijeme, i to u ono vrijeme, koje je indirektno označeno rečenicom: Ko udari čovjeka —, dakle prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude“.

Zanimljiv je i ovaj primjer:

Ako pukne sv'jetli dževerdane,
Neka znadeš da sam poginuo,
Poginuo, oli osužnjio;
Ako meni sudnji danak dođe,
Te ti *budem,* pobro, *poginuo,*
Radi mene osvetiti l'jepo;
Ako *budem*, brate, *osužnjio*,
Radi mene izbaviti, pobro.
N. pj. Juk. 172 – 173.

„Budem poginuo, budem osužnjio“ znači, da je radnja glagolâ „poginuti, osužnjiti“ gotova u vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budem“, a određeno s jedne strane tim, što dolazi poslije izvršenja radnje „pući“ (Ako pukne sv'jetli dževerdane), a s druge strane tim, što se s njim počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje imperativom „radi“ u glavnoj rečenici. Kod perfektivnoga prezenta „dođe“ (Ako meni sudnji danak dođe) ne misli se na ono, što dolazi naprijed (Ako pukne sv'jetli dževerdane, neka znadeš da sam poginuo, poginuo, oli osužnjio), dok se kod „budem poginuo, budem osužnjio“ upravo reflektira na perfekte „poginuo sam, osužnjio sam“, kao da bi se kazalo: Ako meni sudnji danak dođe te ti *tada, kad pukne svijetli dževerdan*, budem poginuo, radi mene osvetiti lijepo; ako budem osužnjio, radi mene izbaviti! Ako se dakle radnja izrečena perfektima „poginuo sam, osužnjio (sam)“ vrši prije onoga vremena, koje je fiksirano imperfektivnim prezentom „(je)sam“, o čemu ne može biti sumnje, onda se i radnja izrečena kompozicijama „budem poginuo, budem osužnjio“ vrši prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budem“.

9. Tako dolazi perfektivni prezent gotove radnje i u podložnim *apstraktnim* rečenicama. N. pr.

„Kad se njiva dožanje, onda se žeteoci hvataju slamke: jedan uzme onoliko slamki u pola, koliko ima žetelaca (da svakome po jedan kraj od slamke može dopasti), pa sve te slamke stisne rukom

Digitized by Google

preko srijede; a žeteoci stanu oko njega, i ovu pjesmu pjevajući hvataju se svako po za jedan kraj od slamke. Kad se svi uhvate, onda onaj pusti slamke, pa se ljube, ko se s kim *bude uhvatio*". N. pj. I. 173. „Bude se uhvatio" znači, da je radnja glagola „uhvatiti se" gotova tada, kad se počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje prezentom „ljube se", a u koje se vrijeme vrši, na to se ne misli, premda rečenica: i ovu pjesmu pjevajući hvataju se svako po za jedan kraj od slamke — indirektno označuje i to vrijeme, odakle se vidi, da se radnja glagolska vrši prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude". Tko bi govorio u vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude", kazao bi: Ko se *je* s kim uhvatio.

Takovi su i ovi primjeri:

„Kad na kakvoga čovjeka reku da je što ukrao, a on se odgovara da nije, onda uzvare pun kazan (ili veliki kotao) vode, pa u onu vrelu vodu metnu komad vruća usjala gvožđa (ili kamen), a onaj na koga vele da je ukrao, zasuče rukave, pa objema rukama izvadi ono gvožđe iz vode. Ako on *ne bude ukrao* ono što na njega govore, ne će se ožeći ni malo, ako li *bude ukrao*, izgoret će mu ruke". Vuk, Rj. s. v. mazija.

„Kad (vještica) nađe čovjeka gdje spava, a ona ga udari nekakvom šipkom preko lijeve sise te mu se otvore prsi dok izvadi srce i izjede, pa se onda prsi opet srastu. Neki tako izjedeni ljudi odmah umru, a neki žive više vremena: koliko je ona odsudila kad je srce jela; i onakovom smrti umru, na kakovu ona *bude namijenila*... Kad vide u veče kakoga lepira gdje leti po kući, ponajviše misle, da je vještica, pa ako se može uhvate ga, te ga malo napale na svijeći ili na vatri, pa ga puste govoreći: „dođi sjutra da ti dam soli". Ako bi se dogodilo da sjutridan dođe kaka žena da ište soli ili kakijem drugijem poslom, pa još ako *bude* gdje *nagorjela*, onda se za cijelo misli da je ono ona sinoć bila". Vuk, Rj. s. v. vještica.

„On ne samo što se ne boji recenzenta, nego mu se još raduje, i želi ga, da mu se djelo okuša, kao zlato u vatri, i ako što *bude pogriješio*, da popravi još dok je živ. Vuk, Pisma 63.

10. U svima navedenim primjerima radnja onoga glagola, koji je u participu preterita aktivnom II., vrši se prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budem", ali se ne vrši prije onoga vremena, u koje se govori; za to vrijeme ili je buduća (n. pr. Što budemo na vatru složili —) ili ne stoji s njim ni u kakvoj

Digitized by Google

temporalnoj svezi (u apstraktnim rečenicama; n. pr.: Ko se s kim bude uhvatio —). Ali ima primjera, u kojima se radnja onoga glagola, koji je u participu preterita akt. II., ne vrši samo prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budem", nego i prije onoga vremena, u koje se govori. To se dakako razbira samo iz konteksta. Tko neku radnju označuje kao gotovu za ono vrijeme, koje fiksira perfektivnim prezentom „budem", on ne misli na vrijeme, u koje se ona vrši. N. pr.

Ali-paša Meha sjetovaše:
Srpska vojska Drinu vodu pređe,
I pred vojskom Srpske poglavice: —
Četvrto je Srpska poglavica,
Iz Pocerja Pocerac Milošu. —
Al' besjedi Orugdžijću Meho:
Ako *bude* Miloš *preš'o* Drinu,
Miloša ću na mejdan sazvati.
N. pj. IV, 226—8.

„Bude prešao" znači, da je radnja glagola „prijeći" gotova tada, kad se počinje vrijeme, za koje vrijedi futur „sazvat ću": a u koje se vrijeme vrši, na to se ne misli. Ali iz riječi Ali-pašinih: Srpska vojska Drinu vodu pređe (aor.) i pred vojskom ... Pocerac Milošu — razbira se jasno, da se vrši prije onoga vremena, u koje se govori. Orugdžijć bi Meho radnju glagola „prijeći" mogao označiti kao gotovu već za ono vrijeme, u koje govori, on bi dakle mogao kazati: Ako je Miloš prešao Drinu —, ali on nema na umu sadašnje vrijeme, u koje pored tvrdnje Ali-pašine nije posve uvjeren o tome, je li Miloš doista prešao Drinu, nego misli na onaj moment, u kojem će se to pokazati, u kojem će se dakle sasvim pouzdano moći kazati ili: Miloš je prešao Drinu — ili: Miloš nije prešao Drinu; s tim se momentom počinje i vrijeme, za koje vrijede njegove riječi: Miloša ću na mejdan sazvati; taj moment fiksira on perfektivnim prezentom „budem"; za nj označuje on radnju glagola „prijeći" kao gotovu. Ali radnja se sama uza sve to vrši u ono vrijeme, za koje vrijedi Ali-pašina riječ: Srpska vojska Drinu vodu pređe —, dakle već prije onoga vremena, u koje Orugdžijć Meho govori, a još većma prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude". Za ono vrijeme, u koje O. M. govori, „bude" pripada budućnosti, a „prešao" prošlosti.

Digitized by Google

Analogni su i ovi primjeri:

Ni u zdravlje moje, ni u vaše,
Već u zdravlje onoga junaka,
Ko će poći u Tursku Udbinu —
Dobro bih ga junak darovao: —
Dao bih mu hiljadu ovaca —
Ako bi mu i to malo bilo,
Te *s' ne bude* junak *oženio*,
Dao bih mu sestru Anđeliju.
N. pj. III, 145.

Ako junak bude na konaku,
Pitaj, mati, dobroga junaka,
A jeli se do sad oženio;
Ako Bog da i sreća donese,
Te *s' ne bude* jošte *oženio*,
Ja ću mlada baš za njega poći.
N. pj. III, 484.

„Nekakav čoek koji nije znao Srpski, izgubi negđe u putu kabanicu, pa nekoliko dana hoda odande u nekakoj varoši navali da pusti telala da mu da kabanicu ko je *bude našao*“. Vuk, Poslovice 177.

„Ne mogu misliti da ga (pismo) nijeste primili... Ako li ga *ne budete primili*, potražite ga u Varadinu“. Vuk Mušickome, Stražilovo 1886, 59.

Iza onoga, što je na str. 154. navedeno iz Jukićevih Narodnih pjesama str. 173., dolazi ovo:

Na noge se, moja braćo draga!
Puče puška moga pobratima —
Jel' je beli Petar poginuo?
Jal je nama Petar osužnjio? —
Ako njemu sudnji danak dođe,
Da bi svoje usijali glave,
Beli ćemo njega osvetiti;
Ako srećom *bude osužnjio*,
Beli ćemo njega izbaviti.
N. pj. Juk. 180.

Kod aorista „dođe“ kapetan Ivan, koji to govori, ima na umu sadašnjost, za koju je smrt Petra Mrkonjića, ako se u opće dogodila, svakako prošla; to se vidi iz pitanja: Jel' je beli Petar poginuo? Od perfekta „poginuo je“ razlikuje se aorist „dođe“ samo tim, što perfekt pokazuje, da je za ono vrijeme, u koje se govori

Digitized by Google

(t. j. za sadašnjost), radnja glagolska gotova, a aorist samo, da je prošla. A kod riječi: Ako srećom bude osužnjio — kapetan Ivan ne misli više na sadašnjost, nego na onaj moment, u kojem će se pokazati, je li Petar poginuo ili osužnjio; s tim se momentom počinje i ono vrijeme, za koje vrijede njegove riječi: Beli ćemo njega izbaviti; taj moment fiksira on perfektivnim prezentom „bude", za nj označuje on radnju glagola „osužnjiti" kao gotovu, a radnja se sama sa svim tim vrši u ono vrijeme, za koje vrijede pitanja: Jel' je beli Petar poginuo? Jal je nama Petar osužnjio? — dakle već prije onoga vremena, u koje kapetan Ivan govori, a još većma prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bude"; samo se na vrijeme vršenja ne misli, jer se radnja prikazuje kao gotova. Za ono vrijeme, u koje Ivan govori, „bude" pripada budućnosti, a „osužnjio" prošlosti. Pita se samo, zašto kapetan Ivan jedan put upotrebljava aorist „dođe", a drugi put perfektivni prezent gotove radnje „bude osužnjio". Ja mislim, da on to čini zato, što se nada, da će se pokazati, da Petar nije poginuo, nego osužnjio. To se vidi i iz dodatka „srećom" pred „bude osužnjio". Ista misao, koja se u podložnoj rečenici izriče oblikom „bude osužnjio", izrekla bi se u glavnoj oblikom „bit će osužnjio". Tako se u mijenjanju oblika lijepo ogleda duševno raspoloženje Ivanovo.

Sasvim analogan primjer nalazimo u jednoj krasnoj narodnoj pjesmi, u kojoj se jelen vili tuži ovako:

Ja sam im'o moju košuticu,
Pak j' otišla za goru na vodu,
Otišla je, pak mi ne dolazi;
Il' je gdegod s puta zalutala,
Ili su je lovci uvatili,
Ili me je sa svim ostavila,
I jelena drugog preljubila.
Ako *bude* s puta *zalutala,*
Da Bog dade, da me skoro nađe!
Ako l' su je lovci uvatili,
Bog neka im moju sreću dade!
Ako li me sa svim ostavila,
I jelena drugog preljubila,
Da Bog da je lovci uvatili.
N. pj. I, 274.

S tima primjerima isporedi ovaj:

O Todore, moj mudri vezire!
Odsednide od konja viteza,

Digitized by Google

Te pogledaj ono čedo mlado;
Ako čedo *bude* muška glava,
Daj ga mene na konja viteza.
N. pj. II, 156.

11. Napokon dolazi kompozicija „(po)hvalio budem" u sličnom smislu, kao u netom navedenim primjerima, i u *irealnim hipotetičkim* rečenicama, n. pr.:

Da me *budeš* za Ivana *dala,*
Sad bi ono moji svati bili.
N. pj. I, 242.

Ali da bi se ova poraba sasvim razumjela, valjalo bi razložiti postanje irealnih hipotetičkih rečenica sa „da", a tomu ovdje nema mjesta. S toga se ne ću takovim primjerima baviti napose; samo ću navesti dva primjera, koji ako i jesu donekle drukčiji, opet dokazuju, da i u onakovim primjerima, kakav je pomenuti, kompozicija „budem (po)hvalio" znači radnju, koja je gotova u vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem", a vrši se prije toga vremena. Ovi su primjeri: „Da Bog da i lijepa milost Božja *da* danas *bude došla* s nama a k vama svaka dobra i čestita sreća!" Vuk, Život i ob. 126. — „Bojim se za vas *da se ne budem* uzalud *trudio* oko vas (μή πως κεκοπίακα, ne laboraverim)" Vuk, Gal. 4. 11. Isp. još:

Da ne bude Zilije djevojke,
Nikad bi me kuća ne vidila.
N. pj. Juk. 350.

Isp. o svemu tomu Ak. rj. I 358, c — 360, 48, h., II 196, aaa); pa Zimine Sint. razlike 263, 288. (gdje se navode još drugi primjeri.)

U svima navedenim primjerima kompozicija „(po)hvalio budem" znači, da je radnja glagolska gotova za vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem", a vrši se prije toga vremena. Ako je kondicional „(po)hvalio bih" preterit kompozicije „(po)hvalio budem", on ne može biti preterit ove kompozicije u onom značenju, o kojem se govorilo pod I., jer kondicional ne znači, da se radnja glagolska vrši prije onoga vremena, koje označuje aorist „bih". Ogledajmo dakle ono drugo naprijed (u § 7. extr.) spomenuto značenje kompozicija „(po)hvalio sam" i „(po)hvalio budem".

Digitized by Google

12. II. Radnja se glagolska u kompoziciji „(po)hvalio sam“ vrši *u samoj sadašnjosti*. U svoj raspravi: Gnomički aorist etc. (u Radu CXII.) pokazao sam, da je *perfektivna* radnja prošla već za ono vrijeme, u koje se vrši, i porabu aorista u apstraktnim rečenicama (gnomičkoga aorista) i aorista pro futuro objasnio tako, da se u jednom i drugom slučaju govornik prenosi u ono vrijeme, u koje se radnja glagolska vrši i za koje je prošla. Ali perfektivna radnja za ono vrijeme, u koje se vrši, nije samo prošla, nego i gotova. U ono isto vrijeme, kad tko umre, može se za nj kazati ne samo: on umrije, nego i: umr'o je. Kako dođe vrijeme, za koje se sada kaže: on će doći, već se može kazati ne samo: on dođe, nego i: on je došao. Tim se tumači, što pored gnomičkoga aorista i aorista pro futuro ima i gnomički perfekt i perfekt pro futuro, čemu se primjeri navode na str. 36. i 12. pomenute moje rasprave; n. pr. A ko se u babe najmi, pa za tri dana ne sačuva kobile i ždrebeta, on *je izgubio* glavu. N. prip. 22. Stani, careviću, *nijesi utekao!* N. prip. 202. Tim se tumači još jedna sasvim obična pojava u hrvatskom jeziku. Glagol se „čuti“ u pitanju kod pozivanja obično meće u prezent ili aorist, a često i u perfekt, n. pr.:

Čuješ li me, dragi gospodaru! N. pj. II, 630.
Čujete li, moje vjerne sluge! III, 378.
O *ču* li me, moj brate Stefane! II, 125.
Već *čuste* li, sva moja družino! III, 338.
Jesi l' *čula*, Komnenova ljubo! II, 458.
Jeste l' *čuli*, Brđanski knezovi! III, 89.

Glagol „čuti“ može biti i imperfektivan i perfektivan. Ako se shvata kao imperfektivan, meće se u prezent, koji pokazuje, da je radnja glagolska za ono vrijeme, u koje se vrši, sadašnja. Ako li se shvata kao perfektivan, ne može se metnuti u prezent, jer perfektivna radnja ne može biti sadašnja, ona je i za ono vrijeme, u koje se vrši, prošla ili gotova. Ako se dakle radnja perfektivnoga glagola „čuti“ za ono vrijeme, u koje se vrši, hoće da prikaže kao prošla, meće se u aorist, ako li se hoće da prikaže kao gotova, meće se u perfekt. A da se u sva tri slučaja radnja glagolska hoće temporalno da odredi za ono vrijeme, u koje se vrši, pokazuje jasno prezent u prvom slučaju. Da govornik nema na umu ono vrijeme, u koje se radnja glagolska vrši, ne bi glagol metao u prezent, jer je imperfektivna radnja sadašnja samo za ono vrijeme, u koje se vrši. Razlika između prezenta u prvom slučaju i aorista pa perfekta u drugom pa trećem slučaju samo je dakle u

Digitized by Google

tom, što se u prvom slučaju glagol „čuti“ shvata kao imperfektivan, a u drugom i trećem kao perfektivan. Tako i ova poraba glagola „čuti“ dokazuje, da je perfektivna radnja za ono vrijeme, u koje se vrši, ne samo prošla, nego i gotova. Ako je pak perfektivna radnja gotova za ono vrijeme, u koje se vrši, može se i vršiti u ono vrijeme, za koje je gotova. A otuda slijedi, da se perfektivna radnja u kompoziciji „pohvalio sam“, koja znači, da je radnja glagolska gotova za sadašnjost, doista može vršiti u samoj sadašnjosti.

Vidjeli smo, da je perfektivna radnja za ono vrijeme, u koje se vrši, ne samo prošla, nego i gotova, te se može izreći i aoristom i perfektom. Radi se još o tome, da pobliže odredimo razliku između prošle i gotove radnje, između aorista i perfekta i za ovaj slučaj, kao što smo istu razliku pobliže odredili za predašnji slučaj (str. 149.). Na onom je mjestu rečeno, da se kod aorista misli na vrijeme, u koje se radnja vrši, dok se kod perfekta na to vrijeme upravo i ne misli. Ali u našem slučaju ova razlika nema velike vrijednosti, jer se vrijeme, u koje se radnja vrši, slaže s vremenom u koje se govori. Najzgodnije mislim, da će se razlika između aorista i perfekta označiti, ako se kaže, da se kod aorista ima na umu sam akt vršenja radnje, a kod perfekta resultat toga vršenja. Ali vrši se radnja u jednom i drugom slučaju jednako u sadašnjosti.

Ako kompozicija „pohvalio sam“ ne znači, da je radnja glagolska u sadašnjosti samo gotova, a vrši se prije sadašnjosti, nego da se u sadašnjosti i vrši, onda ni kompozicija „pohvalio budem“ ne znači, da je radnja glagolska u vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budem“, samo gotova, a vrši se prije toga vremena, nego da se u to vrijeme i vrši. Na str. 152. isporedene su rečenice: Pa kad dođe lijep danak Petrov, što *budemo* na vatru *složili,* ono ćemo ljepše pograditi — i: Pa kad dođe lijep danak Petrov, što na vatru *složimo*, ono ćemo ljepše pograditi — te je rečeno, da versija sa „složimo“ znači, da će se vatra ložiti istom onda, kad dođe Petrov dan, dok versija sa „budemo složili“ znači, da se onda, kad dođe Petrov dan, radnja glagola „složiti“ ne će istom vršiti, nego će biti već gotova. Perfektivnim prezentom „složimo“ u drugom slučaju i perfektivnim prezentom „budemo“ u prvom slučaju fiksira se isto vrijeme, koje s jedne strane dolazi poslije izvršenja radnje „doći“ (Pa kad dođe lijep danak Petrov —), a s druge se strane s njim počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje futurom u glavnoj rečenici. Razlika je samo u tome,

Digitized by Google

što „složimo“ znači, da se radnja glagola „složiti“ u to vrijeme i vrši, a „budemo složili“ znači, da je ona u to vrijeme gotova, a vrši se prije toga vremena. Sva razlika dolazi dakle otuda, što se radnja glagolska izrečena kompozicijom „budemo složili“ vrši prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budemo“. Kad bi se dakle radnja glagolska izrečena kompozicijom „budemo složili“ vršila u samo ono vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budemo“, između „složimo“ i „budemo složili“ ne bi bilo razlike. Otuda se vidi, da kad kompozicija „pohvalio budem“ ne znači, da je radnja glagolska u vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budem“, samo gotova, a vrši se prije toga vremena, nego da se u to vrijeme i vrši, — da se tada kompozicija „pohvalio budem“ u značenju slaže s perfektivnim prezentom („pohvalim“). Pa to potvrđuju i primjeri, koji su (kao što će se poslije vidjeti) u štokavskom dijalektu doduše rijetki, ali u čakavskom i kajkavskom sasvim obični; n. pr. kajk. Če mi *bodu vzeli* moju rusu glavu, kopajte mi jamu pri svetom Ivanu. Kukulj. Pjesme, Zagreb 1847., str. 235. (Zima, Razlike 262.) Kompozicija „bodu vzeli“ ne znači, da se radnja glagola „vzeti“ vrši prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „bodu“, a određeno tim, što se s njim počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje imperativom „kopajte“, nego da se vrši u samo to vrijeme. Tko bi govorio u to vrijeme, kazao bi „vzeli su“, a to ne bi značilo, da se radnja glagola „vzeti“ izvršila prije sadašnjosti, nego u samoj sadašnjosti. Isto, što znači kompozicija „bodu vzeli“, značio bi i perfektivni prezent (recimo štokavski) „uzmu“. Istina, ostala bi još neka razlika između kompozicije „bodu vzeli“ i perfektivnoga prezenta „uzmu“, jer kompozicija „bodu vzeli“ ne znači, da se radnja glagola „vzeti“ u vrijeme fiksirano perfektivnim prezentom „bodu“ samo vrši, nego da je za to vrijeme i gotova, a perfektivni bi prezent „uzmu“ značio, da se samo vrši. Ali ova razlika iščezava gotovo posve, jer smo naprijed vidjeli, da je perfektivna radnja za ono vrijeme, u koje se vrši, svagda i gotova. Po tom bi i perfektivni prezent „uzmu“ (indirektno) značio, da se radnja glagola „vzeti“ u vrijeme fiksirano perfektivnim prezentom „bodu“ ne samo vrši, nego da je za to vrijeme i gotova.

Kao glavni resultat našega ispitivanja valja da označimo to, *da se kompozicija „pohvalio budem“ (s perfektivnim glagolom u participu) u slučaju, o kojem raspravljamo pod II., u značenju slaže s perfektivnim prezentom („pohvalim“).*

Digitized by Google

13. A kako je onda, kad je glagol u participu imperfektivan? Imperfektivna radnja ne može biti gotova za ono vrijeme, u koje se vrši. Ona može biti gotova istom za ono vrijeme, u koje se svršuje, istom za moment svršetka. „Hvalio sam" ne može se kazati, dokle se god vrši radnja glagola „hvaliti". Istom u momentu svršetka njezina može se kazati „hvalio sam". Tako se može kazati i u svako vrijeme, koje dolazi iza toga momenta, ali o tom se govorilo naprijed pod I. Ovdje se radi samo o slučaju, kad se kompozicijom „hvalio sam" imperfektivna radnja kao gotova izriče u samom momentu njezina svršetka, kad je sam taj moment ona sadašnjost, za koju je radnja glagolska gotova. Ako pak kompozicija „hvalio sam" znači, da svršetak imperfektivne radnje glagola „hvaliti" pada u sadašnjost, značit će kompozicija „hvalio budem", da svršetak iste radnje pada u vrijeme, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budem". Pa to potvrđuju i primjeri, koji su (kao što će se poslije vidjeti) u štokavskom dijalektu doduše rijetki, ali s tim običniji u čakavskom i kajkavskom; n. pr. čak. Kad te *budu pitali,* da ča delaš, reci njin. Mikul. 136. (Zima, Razlike 261.). Kompozicija „budu pitali" ne znači, da se radnja glagola „pitati" svršuje prije onoga vremena, koje je fiksirano perfektivnim prezentom „budu", a određeno tim, što se s njim počinje vrijeme, za koje vrijedi ono, što se kazuje imperativom „reci", nego u samo to vrijeme. Tko bi govorio u to vrijeme, kazao bi „pitali su", a to ne bi značilo, da se radnja glagola „pitati" svršila prije sadašnjosti, nego u samoj sadašnjosti, ne bi značilo, da „su pitali" prije onoga vremena, u koje govornik govori, nego u samo to vrijeme. U momentu svršetka pak imperfektivna radnja postaje perfektivna; tako n. pr. „spleo sam" znači svršetak onoga, što znači „pleo sam", „splesti ću" znači svršetak onoga, što znači „plesti ću". Moglo bi se upravo reći, da je svršetak imperfektivne radnje vršenje perfektivne. Ako dakle kompozicija „hvalio budem" znači, da u vrijeme fiksirano perfektivnim prezentom „budem" pada svršetak imperfektivne radnje glagola „hvaliti", a u svršetku imperfektivna radnja postaje perfektivna, *onda se kompozicija „hvalio budem" u značenju slaže s perfektivnim prezentom istoga glagola (n. pr. „pohvalim").*[1] S toga se u navedenom primjeru kompozicija „pitali budu" sasvim lijepo može zamijeniti perfektivnim prezentom istoga glagola, n. pr. prezentom „zapitaju" (Kad te zapitaju —).

[1] Vidi dodatak na kraju rasprave.

Digitized by Google

Tako k drugim načinima, kako glagol od imperfektivnoga može postati perfektivan, pristupa još i taj, da kompozicija participa preterita aktivnoga II. od imperfektivnoga glagola s perfektivnim prezentom „budem“ može dobiti značenje perfektivnoga prezenta od istoga glagola, od kojega je particip. Ovaj se način od drugih razlikuje osobito tim, što kod drugih pretvorbom imperfektivnoga glagola u perfektivni sama radnja od imperfektivne postaje perfektivna, dok ovdje sama radnja ostaje imperfektivna, samo se prikazuje u momentu, kad postaje perfektivna, jer glagol ostaje imperfektivan, samo čitava kompozicija postaje perfektivna. S toga se ne može kazati n. pr. Ako snijeg danas čitav dan *padne*, ne ćemo sjutra moći na put —; dok se sasvim pravilno kaže: Ako *bude* snijeg danas čitav dan *padao* itd. Osim toga valja spomenuti, da kad se imperfektivan glagol, da bi postao perfektivan, složi s prijedlogom, materijalno mu se značenje vrlo lako bitno promijeni, dok se kod naše kompozicije glagolu materijalno značenje ne mijenja ni najmanje. Ako se n. pr. glagol „čuvati“ složi makar s kojim prijedlogom, da bi postao perfektivan, svagda se složeni glagol od prostoga ne razlikuje samo tim, što je onaj perfektivan, a ovaj imperfektivan, nego ima razlika i u materijalnom značenju; tako „čuvati“ (po Vukovu Rječniku) znači: hüten, custodio; „dočuvati“ bis zu Ende hüten“, custodire usque finem; „na-čuvati“ versparen, reservo; „o-čuvati“ bis zu einer gewissen Vollkommenheit hüten, verwahren (z. B. ein Kind, einen Baum), custodio; „pri-čuvati“ eine Weile hüten, servo; „sa-čuvati“ behüten, bewahren, praeservo, caveo; „u-čuvati“ = sa-čuvati. Najmanje su se dakle glagoli „sačuvati, učuvati“ u materijalnom značenju udaljili od glagola „čuvati“. Ali ni: ako sačuvam —, učuvam — ne slaže se tako sa: ako čuvam —, kao: ako budem čuvao —, jer između ako čuvam — i: ako budem čuvao — nema baš nikakve razlike u materijalnom značenju; razlika ima samo u tom, što je ono imperfektivno, a ovo perfektivno.

Tako smo vidjeli, da se radnja glagolska u kompoziciji „(po)hvalio sam“ doista može vršiti u sadašnjosti, a u kompoziciji „(po)hvalio budem“ u vrijeme fiksirano perfektivnim prezentom „budem“, i to ne samo perfektivna, nego i imperfektivna radnja, ova dakako samo po tom, što u momentu svršetka, koji se za sadašnjost fiksira imperfektivnim prezentom „jesam“, a za makar koje vrijeme perfektivnim prezentom „budem“, postaje perfektivna. A iz toga slijedi, da kompozicija „(po)hvalio budem“ dobiva značenje perfektivnoga prezenta.

Digitized by Google

14. Ako se kompozicija „(po)hvalio budem“ u značenju slaže s perfektivnim prezentom, valja da je nalazimo ondje, gdje se nalazi i perfektivni prezent, dakle u glavnim rečenicama kao historički ili iterativni prezent ili kao prezent u značenju futura pa u podložnim rečenicama. Ali je u istinu u štokavskom dijalektu jezika hrvatskoga u glavnim rečenicama ne nalazimo nigda, a u podložnima veoma rijetko, i to upravo s toga, što je jednaka perfektivnomu prezentu, pa je pored njega suvišna. U značenju historičkoga i iterativnoga prezenta (da za sada ostanemo kod g l a v n i h rečenica) ne dolazi naša kompozicija ni u drugim jezicima slavenskima, ali dolazi u značenju futura, i to u novoslovenskom, u maloruskom i u poljskom jeziku. U svima tima jezicima upotrebljava se kao futur perfektivnih glagola njihov prezent, a kao futur imperfektivnih glagola (između ostaloga) i naša kompozicija. Za jezik novoslovenski isporedi n. pr. V zeleno *poletim* goro, in tamkej *bom prepevala*. N. pj. (Mikl. III², 176; Sint. 773.). U jeziku maloruskom od perfektivnoga glagola „dvyhnuty“ glasi futur (= prez.) „dvyhnu“, a od imperfektivnoga glagola „pysaty“ glasi futur (pored „budu pysaty“) „budu pysał“; isp. Osadčinų gramatiku str. 86. (Mikl. III², 285.) U poljskom jeziku od perfektivnoga glagola „dźwignąć“ glasi futur (= prez.) „dźwignę“, a od imperfektivnoga glagola „pisać“ glasi futur (pored „pisać będę“) „będę pisał“; isp. Maleckoga gramatiku jezika poljskoga str. 79. (Mikl. III², 466; Sint. 806, 8.) Kompozicija „(po)hvalio budem“ može u tima jezicima dolaziti u futurskom značenju po tome, što u njima dolazi u futurskom značenju i prezent perfektivnih glagola, a ova je kompozicija, kao što smo vidjeli, jednaka perfektivnomu prezentu. Zanimljivo je to, da se u sva tri rečena jezika naša kompozicija upotrebljava za futur samo onda, ako je glagol imperfektivan. Kod perfektivnoga glagola kompozicija „(po)hvalio budem“ nije od potrebe, jer mu prezent već sam po sebi dobiva značenje futura. Samo kad je glagol imperfektivan, valja da se upotrebi naša kompozicija, koja je jednaka perfektivnomu prezentu, te lako dobiva futursko značenje, kao i pravi perfektivni prezent. Za jezik novoslovenski valja još napose zabilježiti, da u njemu danas i mjesto perfektivnoga prezenta u futurskom značenju sve običnije dolazi kompozicija „pohvalio budem“, n. pr. Zvoniti *bom pustil,* kropiti pa ne, kropile jo bodo le moje solzé, *zagreble* jo *bodo* le moje roké. N. pj. To dolazi odatle, što je jezik kompoziciju „(po)hvalio budem“ kod imperfektivnoga glagola stao držati za osobit futurski

Digitized by Google

oblik, pa ne će, da bi se futur perfektivnih glagola razlikovao od futura imperfektivnih glagola t. j. da bi se kod perfektivnoga glagola za futur upotrebljavao prezent, a kod imperfektivnoga kompozicija „(po)hvalio budem", nego nastoji, da taj nesklad izgladi tim, što kod jednih i drugih glagola za futur upotrebljava kompoziciju „(po)hvalio budem".

U štokavskom se dijalektu jezika hrvatskoga prezent perfektivnih glagola u glavnim rečenicama više ne upotrebljava u značenju futura, pa s toga se ne upotrebljava ni kompozicija „(po)hvalio budem". Štokavski je dijalekt za futur razvio osobit oblik, složen od infinitiva onoga glagola, kojemu se gradi futur, i od prezenta glagola „htjeti", n. pr. „(po)hvalit ću". Ali u čakavskom i kajkavskom dijalektu dolazi za futur i prezent perfektivnih glagola i kompozicija „(po)hvalio budem". Primjere za prezent perfektivnih glagola u značenju futura navodi g. Zima u Razlikama str. 247—249., n. pr. Ako ja ozdravim, tebe ne *ostavim*. Jač. 460. Tam kopaj i *najdeš* jednu vuzdu. Valj. 4.; a primjeri za kompoziciju „(po)hvalio budem" navode se na str. 325. (gdje se o toj kompoziciji kaže, da se u značenju futura nalazi u staroj čakavštini rijetko, dosta često u novijoj, a posve obično u kajkavštini), n. pr. Njega pitaj, morda ti on to *bude znal* povedat. Mikul. 52. Još nije veruvala, da *bu* z menom račun *dala*. Kukulj. 187. Isp. Akadem. rječnik I, 359, β. Sudeći po primjerima, što ih navodi g. Zima, u čakavskom se dijalektu naša kompozicija može upotrebiti za futur samo onda, ako je glagol imperfektivan, a u kajkavskom i onda, ako je glagol perfektivan. Po tom nalazimo u čakavskom dijalektu istu pojavu, kao u jeziku maloruskom i poljskom, a u kajkavskom istu, kao u jeziku novoslovenskom.

Analognu pojavu nalazimo u podložnim rečenicama. U jeziku novoslovenskom perfektivni glagoli dolaze u podložnim rečenicama u prezentu, a imperfektivni primaju oblik kompozicije „(po)hvalio budem" s istoga razloga, kao i u glavnim rečenicama, n. pr. Če perje mi *populite*, življenja mi ne vzamete. N. posl. Če *boš pila* vinčice rudeče, imela bodeš lice bolj cveteče; če pogačo *bodeš pokuš'vala*, po polti bodeš bela bolj postala. N. posl. (Janežić, Slovenska slovnica str. 210.) Ali kao što u glavnim rečenicama i perfektivni glagoli sve običnije primaju oblik naše kompozicije, da ne bi bilo razlike između perfektivnih i imperfektivnih glagola, tako biva i u podložnim rečenicama, n. pr. Kdor *bo kupil*, ta bo lupil. N. posl. (Janežić 211.) mj. Kdor kupi. — Isto vrijedi za ča-

Digitized by Google

kavski i kajkavski dijalekt jezika hrvatskoga. G. Zima kaže, da kompozicija „(po)hvalio budem" dolazi u podložnim rečenicama najrjeđe u starijoj čakavštini i kod starodubrovačkih pisaca, a najčešće u kajkavštini i u novijoj čakavštini (Razl. 256.), n. pr. Posipaj, kud god *budeš hodil*, put z belen pešćen. Mikul. 114. Ti budeš moral vnogo podnašati, doklam nje *našel budeš*. Valj. 34. Isp. Akad. rj. I, 359, γ. Sudeći po primjerima, koje g. Zima navodi u Razl. 261—262., u čakavskom dijalektu perfektivni glagoli rijetko primaju oblik naše kompozicije, a u kajkavskom veoma često. I to se slaže s onim, što smo za te dijalekte našli u glavnim rečenicama (isp. str. 166).

U podložnim rečenicama i štokavski dijalekt kadšto pristaje uza svoje drugove. U štokavskom dijalektu perfektivni glagoli u podložnim rečenicama dolaze u prezentu, a imperfektivni se pretvaraju u perfektivne kojim mu drago od onih načina, kojima glagoli od imperfektivnih postaju perfektivni (ponajčešće tim, da se komponiraju s prijedlogom „uz"), pa i oni dolaze u prezentu, n. pr. Blago vama ako vas *usasramote* i *usprogone* i reku na vas kojekakve rđave riječi lažući, mene radi. Vuk, Mat. 5, 11. Ali se kod imperfektivnih glagola (ako i veoma rijetko) javlja i onaj način, što smo ga našli u novoslovenskom jeziku pa u čakavskom i kajkavskom dijalektu jezika hrvatskoga t. j. mjesto da bi se imperfektivni glagol pretvorio u perfektivni, prima oblik kompozicije „(po)hvalio budem". Među primjerima, što ih g. Zima navodi (Razl. 263.), mislim da valja tako shvatiti ove:

Vjera moja, i tebe će, Stevo!
Dušmanima u ruke predati,
Ako ga se ne *budeš čuvao*.
N. pj. Petr. 2, 335.
(= ako ga se ne uščuvaš)

Kad se *budeš*, Pajo, *ženio*,
Ti ne uzmi star babu.
N. pj. Beg. 111.

15. Ovdje valja u kratko sakupiti resultate dosadašnjega ispitivanja. Kompozicija „(po)hvalio sam" može u hrvatskom jeziku imati dva značenja; ona može značiti: 1) da je u sadašnjosti gotova radnja, koja se vrši *prije sadašnjosti*, ili 2) da je u sadašnjosti gotova radnja, koja se vrši *u samoj sadašnjosti*. Prema tomu može i kompozicija „(po)hvalio budem" imati dva značenja; ona može značiti: 1) da je u vrijeme, koje se fiksira perfektivnim pre-

Digitized by Google

zentom „budem“, gotova radnja, koja se vrši *prije toga vremena*, ili 2) da je u vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem“, gotova radnja, koja se *u samo to vrijeme* vrši (ako je perfektivna) ili svršuje (ako je imperfektivna). U jednom i drugom slučaju navedenom pod 2) kompozicija „(po)hvalio budem“ slaže se u značenju s perfektivnim prezentom. U štokavskom dijalektu jezika hrvatskoga nalazimo kompoziciju „(po)hvalio budem“ gotovo samo u 1. značenju, i to samo u podložnim rečenicama, a u čakavskom i kajkavskom dijalektu nalazimo je i u 2. značenju, i to i u glavnim i u podložnim rečenicama; ali se i u štokavskom dijalektu kadšto javlja 2. značenje, i to opet samo u podložnim rečenicama.

Uzme li se na um, da kompoziciju „(po)hvalio budem“ poznaju svi jezici slavenski osim lužičkih, i to svi osim poljskoga u značenju, koje je naprijed pomenuto pod 1), a novoslovenski, hrvatski (u čakavskom i kajkavskom dijalektu), maloruski i poljski i u značenju, koje je naprijed pomenuto pod 2) (isp. Miklošićevu Sintaksu 806, 8., gdje se naša kompozicija u značenju pomenutom pod 1) zove „futurum exactum“, a u značenju pomenutom pod 2) „futurum simplex“) — uzme li se to na um, mislim, da mi se ne će moći zabaviti, ako kažem, da je kompozicija „(po)hvalio budem“ živjela već u praslavenskom jeziku, i to ne samo u značenju pomenutom pod 1), nego i u značenju pomenutom pod 2). Ali na to nas ne navodi samo ovakovo općeno razmatranje, nego za to ima i direktan dokaz, koji nam podaje *kondicional*.

Najobičniji je oblik futura u praslavenskom jeziku morao biti prezent, osobito perfektivni, ali i imperfektivni (Mikl. Sint. 772, 5; 771, 2.) Tako je n. pr. od glagolâ „pohvaliti“ i „hvaliti“ futur glasio „pohvalim“ i „hvalim“ (da mjesto praslavenskoga kažem hrvatski oblik). Ako se hoće da izreče, da je neka radnja buduća ne za sadašnjost, nego za prošlost, ne može se to učiniti drukčije nego tako, da se oblik, koji znači radnju buduću za sadašnjost, metne u preterit. Ali ako je jeziku praslavenskomu valjalo u preterit metnuti prezent sa značenjem futura, morao se naći u neprilici, jer bi se aorist, u koji bi se metnuo perfektivni prezent sa značenjem futura, i imperfekt, u koji bi se metnuo imperfektivni prezent sa značenjem futura, mogli shvatiti i kao preteriti od prezenata bez futurskoga značenja, pa tako se ne bi znalo, kada su to preteriti od prezenata s futurskim značenjem. Da bi se toj neprilici uklonio, jezik nije išao u aorist metati perfektivni prezent sa značenjem

Digitized by Google

futura, nego kompoziciju „pohvalio budem“, koja mu je jednaka, te i ona može dobiti futursko značenje; niti je išao u imperfekt metati imperfektivni prezent sa značenjem futura, nego kompoziciju „hvalio budem“, u kojoj glagol sam ostaje imperfektivan, ako i jest čitava kompozicija jednaka perfektivnomu prezentu, po čemu i lakše dobiva futursko značenje nego imperfektivni prezent (te ga je u nekim jezicima slavenskima i dobila, kao što smo vidjeli u § 14.). Kao preterit od perfektivnoga prezenta „pohvalim“ bez futurskoga značenja upotrebljavao se dakle aorist „pohvalih“, a kao preterit od perfektivnoga prezenta „pohvalim (= pohvalio budem)“ s futurskim značenjem aorist „pohvalio bih“; kao preterit od imperfektivnoga prezenta „hvalim“ bez futurskoga značenja upotrebljavao se imperfekt „hvaljah“, a kao preterit od imperfektivnoga prezenta „hvalim“ (koji je zamijenila kompozicija „hvalio budem“) aorist „hvalio bih“. Tako je ona neprilika mogla posvema iščeznuti. Ali se, kao što ćemo poslije vidjeti (§ 25.), još u hrvatskom jeziku nalaze primjeri, u kojima kao preterit futura nije upotrebljen kondicional, nego aorist.

Slična je neprilika morala nastati, kad je valjalo izreći prošlu iterativnu radnju. Sadašnja se iterativna radnja u slavenskim jezizima izriče prezentom perfektivnim ili imperfektivnim; tako se jamačno izricala i u jeziku praslavenskom. Da bi se izrekla prošla iterativna radnja, valjalo je dakle prezent metnuti u preterit t. j. u aorist ili u imperfekt. Ali sada se ne bi znalo, je li to preterit od prezenta bez iterativnoga značenja ili od prezenta s iterativnim značenjem. Da bi se toj neprilici uklonio, jezik je učinio, kao u predašnjem slučaju, pa kao preterit od perfektivnoga prezenta „pohvalim“ bez iterativnoga značenja stao upotrebljavati aorist „pohvalih“, a kao preterit od perfektivnoga prezenta „pohvalim (= pohvalio budem)“ s iterativnim značenjem aorist „pohvalio bih“; kao preterit od imperfektivnoga prezenta „hvalim“ bez iterativnoga značenja imperfekt „hvaljah“, a kao preterit od imperfektivnoga prezenta „hvalim“ (koji je također zamijenila kompozicija „hvalio budem“) aorist „hvalio bih“. Tim se stvorila formalna razlika između preterita od prezenta bez iterativnoga značenja, i preterita od prezenta s iterativnim značenjem.

Tako nam kondicional, koji se u slavenskim jezicima u glavnim rečenicama upotrebljava kao preterit prezenta s futurskim značenjem, dakle kao preterit futura, i kao preterit prezenta s iterativnim značenjem, dakle kao iterativni preterit (u jeziku hrvatskom,

Digitized by Google

češkom i gornjolužičkom, Mikl. Sint. 814, f), te se sigurno tako upotrebljavao već u praslavenskom jeziku, — podaje pozitivan dokaz za to, da se kompozicija „(po)hvalio budem“ već u praslavenskom jeziku upotrebljavala u značenju perfektivnoga prezenta. Ujedno odatle razbiramo, što je upravo kondicional, kako je postao i što znači. Kondicional je upravo preterit kompozicije „(po)hvalio budem“ sa značenjem perfektivnoga prezenta; rodila ga je nužda, da se preterit, koji pripada prezentu s kakvim osobitim (futurskim, iterativnim) značenjem, i formalno razlikuje od preterita, koji pripada prezentu bez takovoga značenja; a značenje mu se povodi za značenjem prezenta, što ga zastupa kompozicija „(po)hvalio budem“, kojoj je on preterit. Ako kompozicija „(po)hvalio budem“ zastupa prezent s futurskim značenjem, kondicional je preterit futura, ako li kompozicija „(po)hvalio budem“ zastupa prezent s iterativnim značenjem, kondicional je iterativni preterit. Ova dva značenja, u kojima slavenski kondicional dolazi u glavnim rečenicama (do kojih nam je u ovoj raspravi poglavito stalo), valja da pobliže ogledamo u hrvatskom jeziku.

16. I. *Kondicional kao preterit futura* nalazimo u ovim primjerima:

a) Kad je Ljutica Bogdan vojvodi Dragiji odveo šarca i ubio brata, a Dragija ga stigao i ubio, govori Dragija:

Kad je tebe šarac omilio,
Za što mi ga zaiskao nisi?
Ja *bi* ti ga *poklonio,* sine,
I tvoju *bi* trudbu *naplatio;*
Ne bi tako ludo poginuo,
Ni ja moga braca izgubio.
N. pj. II, 454.

Kad bi vojvoda Dragija govorio u vrijeme, dok još nije znao, hoće li Ljutica Bogdan zaiskati šarca ili ne, on bi jamačno kazao: Ako mi zaišteš šarca, ja ću ti ga pokloniti (ili prema onomu, kako se futur kazivao u jeziku praslavenskom, u kojem je kondicional i postao: ja ti ga poklonim, ili: ja ti ga budem poklonio). Ali tada, kad vojvoda Dragija doista govori, vrijeme je neizvjesnosti[1]

[1] Ovo nije najzgodnija riječ, jer se na prvi mah ne dokučuje, kako se upravo za vrijeme neizvjesnosti radnja može prikazivati kao buduća. Ali je opet istina, da tako biva, n. pr. Ako me nadžanješ, *dat ću* ti ja stado. N. pj. I, 171. Futur se upotrebljava s gledišta ispunjena uvjeta, ali hoće li se uvjet doista ispuniti, posve je neizvjesno.

Digitized by Google

prošlo. Ljutica Bogdan šarca nije zaiskao, kao što se vidi iz pitanja: Zašto mi ga zaiskao nisi? A što ga nije zaiskao, tim je nastala smetnja radnji, koja bi se za vrijeme neizvjesnosti kazala rečenicom: ja ću ti ga pokloniti. Pa s toga se radnja glagola „pokloniti" i nije izvršila. Prema onomu, kako mu se radnja glagola „pokloniti" prikazuje samo s gledišta sadašnjosti, vojvoda Dragija sada ne može kazati drugo nego: Nijesam ti ga poklonio —, ili ako hoće da se obazre još i na to, kako mu se samo s gledišta sadašnjosti prikazuje sveza između radnje glagola „zaiskati" i radnje glagola „pokloniti", a prikazuje mu se kao kausalna: Budući da mi nijesi zaiskao šarca, nijesam ti ga poklonio. Ali on može i sada imati na umu, kako mu se radnja glagola „pokloniti" prikazivala u vrijeme neizvjesnosti, dakle u prošlosti. To on sada ne može izreći drukčije nego tako, da onaj oblik, kojim bi radnju glagola „pokloniti" izrekao u vrijeme neizvjesnosti, dakle oblik za futur metne u preterit. Prema onomu, kako se futur kazivao u jeziku praslavenskom, u kojem je kondicional i postao, može se u preterit metnuti oblik „poklonim" ili oblik „poklonio budem". Ali preteritu od oblika „poklonim" t. j. aoristu „poklonih" ne bi se poznalo, da je preterit od oblika, koji ima futursko značenje, jer bi mogao biti preterit od oblika „poklonim" bez futurskoga značenja. Tako se mjesto oblika „poklonim" uzima oblik „poklonio budem", kojemu preterit glasi „poklonio bih". S toga vojvoda Dragija kaže: Ja bi ti ga poklonio, sine. Ako bi se obazreo još i na to, kako mu se u vrijeme neizvjesnosti prikazivala sveza između radnje glagola „zaiskati" i radnje glagola „pokloniti", a prikazivala mu se kao hipotetička, mogao bi sada kazati: Da si mi zaiskao šarca, ja bih ti ga poklonio — jer indikativnom rečenicom sa „da" kazuje se uvjet, za koji se ili zna, da se nije ispunio, ili se dvoji, da će se ispuniti; u svakom se slučaju suponira, da je prošlo vrijeme, u koje je bilo posve neizvjesno, hoće li se uvjet ispuniti ili ne, u koje je dakle vojvoda Dragija mogao kazati: Ako mi zaišteš šarca, ja ću ti ga pokloniti. Ali on se ne osvrće na tu svezu, nego izriče radnju glagola „zaiskati" u obliku pitanja onako, kako mu se prikazuje s gledišta sadašnjosti. Napose mi valja spomenuti, da je u vrijeme, u koje vojvoda Dragija govori, prošlo ne samo vrijeme neizvjesnosti, nego i vrijeme, u koje se vrši radnja glagola „pokloniti", i vrijeme, u koje se vrši radnja glagola „zaiskati".

b) Tad' *bi* Laza *nadvladao* Turke,
Bog ubio Vuka Brankovića!

Digitized by Google

On izdade tasta na Kosovu;
Tada Lazu nadvladaše Turci,
I pogibe Srpski knez Lazare,
I njegova sva izgibe vojska.
N. pj. II, 298.

Tko bi govorio u vrijeme, dok još nije bilo izvjesno, hoće li Vuk Branković izdati tasta ili ne, kazao bi: Ako Vuk Branković ne izda tasta, Laza će nadvladati (* bude nadvladao) Turke. Pošto je pak vrijeme neizvjesnosti prošlo, kao što se vidi iz riječi: Bog ubio Vuka Brankovića! on izdade tasta na Kosovu — može se to, da je radnja glagola „nadvladati" u vrijeme neizvjesnosti bila buduća, izreći samo preteritom oblika za futur, i to s razloga, koji je naprijed naveden, samo preteritom oblika „* nadvladao bude". S toga se i kaže: Tad' *bi* Laza *nadvladao* Turke. Da je između radnje glagola „izdati" i radnje glagola „nadvladati" u vrijeme neizvjesnosti bila hipotetička sveza, moglo bi se sada pokazati ovako: Da nije Vuk Branković izdao tasta, Laza bi nadvladao Turke. I ovdje je u vrijeme, u koje se govori, prošlo ne samo vrijeme neizvjesnosti, nego i vrijeme, u koje se vrši radnja glagola „nadvladati", i vrijeme, u koje se vrši radnja glagola „izdati".

c) *Išla bi* baba u Rim, ali nema s čim; *kupila bi* svašta, ali nema za šta. N. posl.

Tko bi govorio u vrijeme, dok još nije bilo izvjesno, ima li baba s čim ići u Rim, ima li za šta kupiti svašta ili ne, kazao bi: Ići će (* išla bude) baba u Rim, ako bude imala s čim, kupit će (* kupila bude) svašta, ako bude imala za šta. Pošto je pak vrijeme neizvjesnosti prošlo, kao što pokazuju rečenice: ali nema s čim, ali nema za šta —, izriče se to, da je radnja glagolâ „ići, kupiti" u vrijeme neizvjesnosti bila buduća, preteritom futura t. j. kondicionalom: išla bi, kupila bi. Da je između radnje glagola „imati" i radnje glagolâ „ići, kupiti" u vrijeme neizvjesnosti bila hipotetička sveza, moglo bi se sada pokazati ovako: Išla bi baba u Rim, da ima s čim; kupila bi svašta, da ima za šta (u kojem se obliku ova poslovica često i govori). I ovdje je u vrijeme, u koje se govori, prošlo vrijeme neizvjesnosti, ali nije prošlo ono vrijeme, u koje se vrši radnja glagolâ „ići, kupiti"; radnja se ovih glagola za vrijeme, u koje se govori, vrši u budućnosti, dok se radnja glagola „imati" vrši u sadašnjosti.

d) Da se nijesam uzdala, *ne bih se udala*. N. posl.

Digitized by Google

Ovdje je izrečeno ne samo to, da je prošlo vrijeme, za koje je radnja glagola „udati se“ bila budućа, nego i to, da je u to vrijeme između radnje „uzdati se“ i radnje „udati se“ bila hipotetička sveza; da žena, koja upotrebljava tu poslovicu, govori u to vrijeme, kazala bi: Ako se ne budem uzdala, ne ću se udati (* ne budem se udala). U vrijeme, u koje se govori, prošlo je opet i vrijeme neizvjesnosti, i vrijeme, u koje se vrši radnja glagola „udati se“, i vrijeme, u koje se vrši radnja glagola „uzdati se“.

e) Da sam ja taj zanat znao, *ne bih* danas *čuvao* seoskijeh goveda. N. prip. 174.

Ovaj se primjer od predašnjega razlikuje samo tim, što u vrijeme, u koje se govori, radnja glagola „čuvati“ nije prošla, nego se vrši upravo u to vrijeme, dok je radnja glagola „znati“ u to vrijeme prošla. Ali je sa svim tim prošlo vrijeme, u koje bi se kazalo: Ako budem ja taj zanat znao, ne ću čuvati (* ne budem čuvao) seoskijeh goveda.

f) Da je meni careva djevojka da me poljubi u čelo, još *bih* te više *bacio*. N. prip. 47.

Radnja glagola „baciti“ za vrijeme, u koje se govori, nije prošla, nego budućа, dok je radnja glagola „biti“ sadašnja; cf. primjer c). Ali je sa svim tim prošlo vrijeme, u koje bi se kazalo: Ako bude meni careva djevojka, još ću te više baciti (* budem bacio).

g) Da ti umreš, ja *bih* te *žalila*. N. pj. herc. 142.

Za vrijeme, u koje se govori, radnja je glagola „žaliti“ budućа, budućа je i radnja glagola „umrijeti“, pa opet je prošlo vrijeme, u koje bi se kazalo: Ako ti umreš, ja ću te žaliti (* budem žalila). Ovdje se rečenicom sa „da“ ne kazuje uvjet, za koji se zna, da se nije ispunio, nego uvjet, za koji se samo dvoji, da će se ispuniti. Ali i za onoga, tko samo dvoji, da će se uvjet ispuniti, prošlo je vrijeme neizvjesnosti, vrijeme, u koje je bilo posve neizvjesno, hoće li se uvjet ispuniti ili ne, u koje bi se dakle u ovom slučaju bilo kazalo: Ako umreš, ja ću te žaliti.

h) Kad bi trgovac svagda dobivao, *ne bi se zvao* trgovac nego dobivalac. N. posl.

Kondicionalna rečenica sa „kad“ upotrebljava se onako, kao i indikativna sa „da“. Isti bi smisao imala rečenica: Da trgovac svagda dobiva, ne bi se zvao trgovac nego dobivalac (cf. Lovac da uvijek ulovi, zvao bi se nosac a ne lovac. N. posl.) Ovdje se kondicionalnom rečenicom sa „kad“ kazuje uvjet, za koji se zna, da se ne ispunjava. U ono je dakle vrijeme, u koje se govori,

Digitized by Google

prošlo vrijeme, u koje je bilo posve neizvjesno, hoće li trgovac svagda dobivati ili ne, u koje bi se dakle bilo kazalo: Ako trgovac bude svagda dobivao, ne će se zvati (* ne bude se zvao) trgovac nego dobivalac. I radnja glagola „zvati" i radnja glagola „dobivati" vrši se u sadašnjosti.

i) Pa kad ona ne bi poslušala,
Ja *bih* njene ruke *osjekao*
Il' njezine oči *izvadio.*
N. pj. II, 235.

Ovaj je primjer analogan onomu pod g). Kondicionalnom rečenicom sa „kad" naznačuje se, da Marko dvoji, da će se uvjet ispuniti. Odatle se vidi, da je u ono vrijeme, u koje se govori, već prošlo vrijeme, u koje bi Marko bio kazao: Ako ona ne posluša, ja ću njene ruke osjeći (* budem osjekao). Za ono vrijeme, u koje se govori, buduća je i radnja glagola „poslušati" i radnja glagola „osjeći". Ali vrijeme, u koje bi se kazalo: Ako ona ne posluša, ja ću njene ruke osjeći —, sa svim je tim prošlo.

U svima navedenim primjerima vrijeme, u koje bi se radnja nekoga glagola izrekla kao buduća, prošlo je za ono vrijeme, u koje se govori. S toga se i izriče preteritom futura t. j. kondicionalom. A prošlo je ono vrijeme zato, što se nije ispunio ili što se dvoji, da će se ispuniti uvjet vršenju one radnje, koja bi se imala vršiti u budućnosti. Jer ta se radnja samo dotle prikazuje kao buduća, dok je posve neizvjesno, hoće li se ili ne će ispuniti uvjet za nju. Kako se zna, da se uvjet nije ispunio, ili dvoji, da će se ispuniti, već je prošlo ono vrijeme neizvjesnosti, za koje se radnja prikazivala kao buduća. Kad se god uvjet nije ispunio ili se dvoji, da će se ispuniti, može se suponirati vrijeme, za koje je bilo posve neizvjesno, hoće li se uvjet ispuniti ili ne, i za koje se radnja, koja stoji do toga uvjeta, prikazivala kao buduća. Istina, ne mora se svagda suponirati to vrijeme, ali ako se suponira, nužno pada u prošlost; a doista se suponira svagda, kad se god upotrebljava kondicional kao preterit futura.

Da se uvjet nije ispunio, naznačeno je samostalnom rečenicom u primjerima a), b), c); rečenicom sa „da" u primjerima d), e), f); rečenicom sa „kad bi" u primjeru h). A da se dvoji, da će se uvjet ispuniti, naznačeno je rečenicom sa „da" u primjeru g); a rečenicom sa „kad bi" u primjeru i). Ako se nije ispunio uvjet, ne vrši se ni ono, što je do njega stalo; ali ako se samo dvoji, da će se uvjet ispuniti, otuda još ne slijedi, da se ne vrši ono, što

Digitized by Google

je do njega stalo. S toga ima *irealan* smisao (t. j. radnja mu se de facto ne vrši) kondicional u primjerima a), b), c), d), e), f) i h); ali nema irealna smisla kondicional u primjerima g) i i). Kondicionalna je dakle radnja irealna (t. j. ne vrši se) samo onda, kad vršenje one radnje, koja joj je uvjet, pada u prošlost (u primjerima a), b), d), e) ili u sadašnjost (u primjerima c), f), h); ako vršenje ove radnje pada u budućnost, kondicionalna radnja nije irealna (u primjerima g) i i). Vršenje radnje irealnoga kondicionala pada u prošlost (u primjerima a), b), d), u sadašnjost (u primjerima e), h) ili u budućnost (u primjerima c), f); vršenje radnje realnoga kondicionala pada svagda u budućnost (u primjerima g) i i). Ako vršenje kondicionalne radnje pada u prošlost ili u sadašnjost, kondicional je svagda irealan; ako li joj vršenje pada u budućnost, kondicional je irealan samo onda, kad vršenje one radnje, koja joj je uvjet, pada u prošlost ili u sadašnjost (u primjerima c), f).

17. Kondicional kao preterit futura suponira svagda, da ima neka smetnja, koja dolazi odatle, što se uvjet nije ispunio, ili što se dvoji, da će se ispuniti, te se radnja glagolska više ne može izreći kao buduća. Ali kondicional suponira svagda i to, da je bilo vrijeme, za koje se radnja glagolska prikazivala kao buduća. Ako je sada nastala smetnja, te se radnja glagolska više ne može izreći kao buduća, pita se, što se dogodilo s onom osnovom, na kojoj se prije osnivala budućnost radnje. Budućnost se neke radnje obično osniva na koječemu, ali opet se nikakva radnja ne može izreći kao buduća, ako nije ispunjen jedan od ova dva uvjeta: ako je subjekt ne drži za moguću ili ako subjekt nije spreman, da je vrši; a često su ispunjena oba uvjeta. Na spremnosti subjektovoj može se osnivati budućnost one radnje, koja stoji samo ili bar poglavito do volje subjektove; n. pr. Na vodu *ću ići*, bosiljak *ću brati*. N. pj. I, 104. Mogućnost se može razlikovati subjektivna i objektivna. Subjektivno moguća može biti ona radnja, koja stoji samo ili poglavito do svojstava subjektovih; n. pr.:

Šta je vaša crkva Dimitrija?
Ja *ću* vam je sada *preturiti*
A iz ruke teškim buzdovanom.
N. pj. II, 212.

Objektivno moguća može biti radnja, koja stoji samo ili poglavito do izvanjskih prilika; n. pr.:

Digitized by Google

Nemoj sjutra na Bojanu doći
Ni donijet' ručak majstorima,
Jer *ćeš* svoju *izgubiti* glavu.
N. pj. II, 118.

Jednu i drugu mogućnost možemo obuhvatiti riječju: sposobnost subjektova, jer i tim, što je neka radnja objektivno moguća, postao je subjekt sposoban, da je vrši. Na *spremnosti* ili na *sposobnosti* subjektovoj (ili na jednoj i drugoj, isp. naprijed navedeni primjer iz N. pj. II, 212.) osniva se budućnost svake radnje. Ali ako je subjekt spreman ili sposoban vršiti neku radnju, otuda još ne slijedi, da će se radnja doista vršiti. To obično stoji još do kojekakvih uvjeta. Često se najglavniji od njih i kaže rečenicom s „ako", n. pr. Ići će baba u Rim, ako bude imala s čim. Ovdje se budućnost radnje glagola „ići" osniva na spremnosti subjektovoj (spremna je ići — ići će), a vršenje joj stoji poglavito do onoga, što se kazuje rečenicom s „ako". Ako se uvjet ne ispuni, radnja se glagola „ići" ne će više moći izreći futurom kao buduća u sadašnjosti, nego kondicionalom kao buduća u prošlosti (Išla bi baba u Rim, ali nema s čim), ali spremnost subjektova tim ne će prestati, nego će se pače još jače isticati, jer se ne će više gubiti u budućnosti. Spremnost ne će prestati dotle, dok god ne prođe vrijeme, u koje se radnja glagola „ići" ima vršiti. Dok god ne prođe to vrijeme, moći će se (kao i u ono vrijeme, dok je radnja bila buduća za sadašnjost) još uvijek kazati: spremna je ići. Istom onda će se kazati: spremna je *bila* ići.

Moglo bi se reći, da je futurom „ići će" bilo izrečeno dvoje: 1) da je baba spremna ići u Rim, 2) da će baba ići u Rim (ako bude imala s čim). Otkad se zna, da nema ići s čim, zna se, da ne će ni ići; radnja je glagola „ići" dakle prestala biti buduća za sadašnjost, te se može izreći samo još kao buduća za prošlost t. j. kondicionalom. Tim što se radnja glagolska kondicionalom izriče kao buduća za prošlost, izriče se ujedno, da je prestala biti buduća za sadašnjost. Što se futur zamijenio kondicionalom, tim se poreklo 2. od ona dva značenja, što ih je imao futur, ali se nije poreklo 1. Da bi bila prestala spremnost subjektova za radnju glagolsku, nije naznačeno baš ničim. Što kondicional znači, da je radnja glagolska bila buduća u prošlosti, tim, istina, znači i to, da je subjekt u prošlosti bio spreman vršiti tu radnju, ali ne znači, da je sada prestao biti spreman, dok se tim, što se radnja, koja bi se istom imala vršiti, ne izriče kao buduća za sadašnjost, nego za prošlost,

Digitized by Google

eo ipso pokazuje, da je prestala biti buduća za sadašnjost, da se ne će vršiti. Tako se kondicionalom pokazuje, da je radnji budućnost prestala, ali subjektu spremnost ostala. S toga se kondicionalom jače ističe spremnost subjektova nego futurom.

Pa onda: što vrijeme vršenju radnje nije još prošlo, ona se još uvijek može vršiti, ako se de facto i ne će vršiti, samo ako se ispuni uvjet. Ako se i kaže: Išla bi baba u Rim, ali nema s čim —, opet ostaje mogućnost, da baba ide u Rim, samo ako bude imala s čim. A to je moguće samo onda, ako se u subjekta postojano nalazi ono svojstvo, koje je potrebno za vršenje radnje, a to je u ovom slučaju njegova spremnost. Tako izbija na površinu upravo to svojstvo subjektovo. tako se čini, da kondicional znači upravo spremnost subjektovu. Isto vrijedi u analognom slučaju za sposobnost.

Ali sve to vrijedi samo za slučaj, da radnji glagolskoj, koja se izriče kondicionalom, vršenje pada u budućnost. Ako je vrijeme vršenju glagolske radnje prošlo, prestala je za nju i spremnost ili sposobnost subjektova; a između ona dva značenja, što ih je imao futur, nastala je opet ona ista sveza, koja je među njima bila, dok je radnja bila buduća za sadašnjost, samo što sada jedno i drugo značenje vrijedi samo za prošlost t. j. (prošla) spremnost ili sposobnost ističe se samo toliko, koliko se isticala, dok je radnja bila buduća za sadašnjost. Najjače se dakle spremnost ili sposobnost subjektova u kondicionalu ističe onda, kad je radnja glagolska doduše već prestala biti buduća (za sadašnjost), ali vrijeme vršenju njezinu nije još prošlo, dakle kod realnoga kondicionala i kod onoga irealnoga, kojemu se radnja vrši u budućnosti.

Odatle se vidi, kako u kondicional ulazi smisao spremnosti ili sposobnosti, i to: ako se kondicionalom izriče radnja, koja se vrši u budućnosti, spremnost je ili sposobnost sadašnja, ako li se kondicionalom izriče radnja, koja se vrši u prošlosti ili u sadašnjosti, spremnost je ili sposobnost prošla. Prema tomu mogu se kondicionali u primjerima, što su navedeni u § 16., redom zamijeniti ovako:

a) poklonio bih — spreman sam bio pokloniti;

b) Laza bi nadvladao — sposoban je bio (mogao je) nadvladati;

c) išla bi — spremna je ići;

d) ne bih se udala — sposobna sam bila (mogla sam) ne udati se;

Digitized by Google

e) ne bih danas čuvao — sposoban sam bio (mogao sam) ne čuvati danas;

f) bacio bih — sposoban sam (mogu) baciti;

g) žalila bih — spremna sam žaliti;

h) ne bi se zvao — sposoban je bio (mogao je) ne zvati se;

i) osjekao bih — spreman sam osjeći.

Kod irealnoga kondicionala, kojemu se radnja vrši u prošlosti ili u sadašnjosti, spremnost je ili sposobnost prošla (u primjerima a), b), d); e), h); kod irealnoga kondicionala, kojemu se radnja vrši u budućnosti, spremnost je ili sposobnost sadašnja (u primjerima c), f); kod realnoga kondicionala spremnost je ili sposobnost svagda sadašnja (u primjerima g), i). Kad je spremnost ili sposobnost prošla, kondicional je svagda irealan, ali kad je spremnost ili sposobnost sadašnja, kondicional nije svagda realan (isp. primjere e), f). Po onom, što je naprijed rečeno, jače se ističe sadašnja spremnost ili sposobnost nego prošla.

18. Napose valja spomenuti kondicional u samostalnim rečenicama, gdje nije osobitom rečenicom naznačen uvjet, koji se nije ispunio ili za koji se dvoji, da će se ispuniti. Najprije se pita, kako valja razumijevati taki kondicional. Uzmimo konkretan primjer:

Da kakvi su golaći junaci!
Ubili bi pod oblakom ždrala,
A kamo li na zemlji junaka!
N. pj. IV, 265.

Ja držim, da se ne misli, da vršenje radnje glagola „ubiti“ ne bi stajalo ni do kakva uvjeta; sigurno se misli na nekakav uvjet, ako i nije izrijekom naznačen, i to jamačno na onaj, koji je prirodni uvjet vršenju radnje glagola „ubiti“, te se razumije sam sobom, pa s toga ga i ne treba izrijekom naznačivati, a mogao bi se kazati n. pr. rečenicom: da odapnu na nj pušku. Suponirati valja: ubit će (* ubili budu) pod oblakom ždrala, ako odapnu na nj pušku. Ali za taj se uvjet dvoji, da će se ispuniti, ili se bar ne misli, da će se ispuniti, već zato, što govornik nema na umu nikakav konkretan slučaj. S toga se futurska rečenica okreće u kondicionalnu, a uvjetna s „ako“ u uvjetnu sa „da“, kao i u primjeru g) u § 16.; dakle: ubili bi pod oblakom ždrala, da odapnu na nj pušku. Ali taki se uvjet može razumjeti sam sobom, te ga ne treba izricati napose. S toga kondicionalna rečenica stoji sama.

Digitized by Google

Takav je i ovaj primjer:

A za jedno mlado crnooko,
Dala b' zanjga iljadu dukata.
N. pj. I, 314.

Suponira se: za jedno mlado crnooko dat ću (* dala budem) iljadu dukata, ako se bude prodavalo. Ali se dvoji, da će se uvjet ispuniti, da će se momci prodavati poći (premda djevojka počinje pjesmu ovako: Kad će ono krasno vreme doći i momci se prodavati poći!) S toga se čitava rečenica okreće u ovu: za jedno mlado crnooko dala bih iljadu dukata, da se prodaje. Ali taki se uvjet kao prirodni uvjet radnje glagola „dati" razumijeva sam sobom, te se lako može izostaviti.

Tako je i onda, kad se radnja glagolska vrši u prošlosti, n. pr.:

Stade uka iz Rudine Vuka,
Carska *bi se* sila *prepanula*,
A ne mrtva Korjenička vojska.
N. pj. IV, 517.

Suponira se: carska će se sila prepanuti (* bude se prepanula), ako se pridesi. Ali se taj uvjet nije ispunio. S toga se čitava rečenica okreće u ovu: carska bi se sila prepanula, da se pridesila. Ali taki se uvjet kao prirodni uvjet radnje glagola „prepanuti" razumijeva sam sobom, te ga ne treba izricati napose.

U opće se dakle može kazati: gdje god nije osobitom rečenicom naznačen uvjet, koji se nije ispunio ili se dvoji, da će se ispuniti, ima se na umu uvjet, koji je prirodni uvjet radnji onoga glagola, koji je u kondicionalu, te se lako može izostaviti. Ali kondicional valja tumačiti isto onako, kao i u onim slučajevima, kad je osobitom rečenicom naznačen uvjet, koji se nije ispunio ili se misli, da se ne će ispuniti.

U primjerima N. pj. IV, 265 i I, 314. ističe se sposobnost i spremnost subjektova jače nego li sposobnost u primjeru N. pj. IV, 517. (ubili bi = mogu ubiti, dala bih = spremna sam dati, prepanula bi se = mogla se prepanuti). To dolazi odatle, što u prva dva primjera imamo onaj slučaj, za koji je u predašnjem paragrafu kazano. da se u njemu sposobnost ili spremnost najjače ističe, t. j. slučaj, da radnji glagolskoj, koja se izriče kondicionalom, vršenje pada u budućnost, dok joj u trećem primjeru vršenje pada u prošlost. Onaj prvi slučaj nalazimo veoma često u poslovicama, u kojima se čini da se kondicional upotrebljava samo

*

Digitized by Google

kao izraz za sposobnost ili spremnost subjektovu, n. pr. *Našao bi* dlaku u jaju. N. posl. (= sposoban je, može naći). *Grnuo bi* vatru rukama (kad se kazuje za koga od mlađijeh da je poslušan). N. posl. (= spreman je grnuti). Kod prvoga se primjera suponira: naći će (* našao bude) dlaku u jaju (ako je pođe tražiti). Ali budući da se dvoji, da će se uvjet ispuniti, da će čovjek, o kojem se govori, ići tražiti dlaku u jaju, okreće se to u: našao bi dlaku u jaju (da je pođe tražiti). No taj uvjet ne treba naznačivati, jer se razumijeva sam sobom. Kod drugoga se primjera suponira: grnut će (* grnuo bude) vatru rukama (ako mu tko zapovjedi). Ali se dvoji, da će mu itko takovo što zapovjediti. S toga to prelazi u: grnuo bi vatru rukama (da mu tko zapovjedi). Ali taj se uvjet razumijeva sam sobom. s toga se i ne spominje izrijekom.

Ja ne ću da kažem, da je svaka samostalna rečenica s kondicionalom taj proces doista prošla, nego sam htio samo da pokažem, kako valja razumijevati kondicional u samostalnim rečenicama, poimence u poslovicama. Kad se osjetilo, da se kondicionalom može izricati sposobnost ili spremnost subjektova, stao se kondicional upotrebljavati doista kao izraz za sposobnost ili spremnost subjektovu bez obzira na rečeni proces. Tako se grade samostalne rečenice s kondicionalom, da se na pomenuti proces i ne misli.

19. Iz onoga, što je o postanju kondicionala rečeno, vidi se, da je kondicional svagda preterit kompozicije „(po)hvalio budem"; s toga može imati samo jedan oblik, izricala se njim radnja, kojoj vrijeme vršenja nije još prošlo, ili radnja, kojoj je vrijeme vršenja već prošlo. Tako se u primjerima, koji su u § 16. navedeni pod a), b), d), kondicionalom izriče radnja, kojoj je vrijeme vršenja već prošlo, a u primjerima pod c), f), g), i) radnja, kojoj vrijeme vršenja nije još prošlo, pa opet u jednim i drugim primjerima kondicional ima isti oblik t. j. oblik „(po)hvalio bih". Vrši li se radnja onoga glagola, koji je u kondicionalu, u prošlosti ili u sadašnjosti ili u budućnosti, to nije naznačeno u obliku kondicionala, nego se obično razbira iz vremena, u koje se vrši ona radnja, koja je uvjet kondicionalnoj radnji. Ako se uvjetna radnja vrši u prošlosti, redovno se i kondicionalna vrši u prošlosti (isp. primjere pod a), b), d) u § 16.); ako li se uvjetna radnja vrši u sadašnjosti ili u budućnosti, redovno se i kondicionalna vrši u sadašnjosti ili u budućnosti (isp. primjere pod c), f), g), h), i) u § 16.). U primjeru pod e) u § 16., gdje se uvjetna radnja vrši u prošlosti, a kondicionalna u sadašnjosti, naznačeno je riječju „danas", da se

Digitized by Google

kondicionalna radnja vrši u sadašnjosti. A često nema ni toga, nego valja iz konteksta razabrati, u koje se vrijeme vrši kondicionalna radnja; tako poimence onda, kad uvjetne rečenice i nema; ipak se može kazati, da se u poslovicama kondicionalna radnja svagda vrši u budućnosti.

Ali za kondicional, kojim se izriče radnja, kojoj je vrijeme vršenja već prošlo, javlja se i osobit oblik, u kojem je kondicionalu dometnut još i particip praet. act. II. glagola „biti": „(po)hvalio bih bio". Takav se kondicional potvrđuje od XV. vijeka. Daničić kaže u Akad. rj. I, str. 366., da je takav kondicional vrlo rijedak. A g. Zima dodaje u Sint. razl. str. 326., da je takav kondicional „vrlo rijedak u štokavštini i, kako mi se čini, u starodubrovačkom govoru, češće ga nađoh u starijoj čakavštini, a vrlo često u novijoj čakavštini i u kajkavštini, tako da se to može smatrati kao karakteristično svojstvo čakavštine i kajkavštine". U štokavskom dijalektu našao je g. Zima takav kondicional samo u dvije zbirke pjesama i pripovijedaka (u Marjanovićevoj i Stefanovićevoj), i to svega šest primjera (Sint. razl. 328.), n. pr. Mol' se bogu, gdje sam ja spavala, *bila bih* te ja živa *proždrla*. Marj. 40. Jer da ja nisam devojku oteo i zmaja ustrelio, on *bi* nju opet *odneo bio*. Stef. 108.

20. Navesti ću još nekoliko karakterističnih primjera za kondicional u *samostalnim* rečenicama. Primjere ću podijeliti na dvije grupe: na primjere, u kojima se kondicionalna radnja vrši u sadašnjosti ili u budućnosti, i na primjere, u kojima se kondicionalna radnja vrši u prošlosti. Prvu ću grupu podijeliti opet na dvije grupe prema tomu, da li se kondicionalom kazuje sposobnost ili spremnost subjektova. Pojedine ću primjere u ovim grupama grupirati po nekim karakterističnim obilježjima. Da ću svaki primjer metnuti na pravo mjesto, ne nadam se ni sam, jer je bez formalnoga kriterija kadšto veoma teško odrediti, kamo koji primjer pripada. Ipak mislim, da mi valja učiniti takav pokušaj već zato, da bi se lakše ispitalo, koliko su opravdane moje misli o kondicionalu.

A. Radnja se glagolska vrši u *sadašnjosti* ili u *budućnosti:*

1. Kondicionalom se izriče *sposobnost* subjektova:

a) Smetnja, da se radnja glagolska više ne može izreći kao buduća, kazuje se *adversativnom* rečenicom s „*ali*": Gospodaru, Petroviću Đorđa! *Bi se* junak u se *pouzdao, niti bi se* Arapa *prepao,* Arapu *bi* na mejdan *iziš'o;* ali nemam konja za mejdana. N. pj.

Digitized by Google

IV, 302. — Lasno *bi se,* brate, *iženili;* al' kad tuđe seje sastavimo, tuđe će nas seje zavaditi. II, 43.

b) Smetnja, da se radnja glagolska više ne može izreći kao buduća, ne kazuje se nikakvom osobitom rečenicom: Da lep ti je Rumenilović u! *Ne bi* ga *se* za dan *nagledala, ni* za tavnu noćcu *naljubila.* N. pj. I, 456. — Nekada sam vidarica bila, ja *bih* tvoga brata *izvidala.* II, 50. — Čini mi se, za mene *bi bila.* III, 132. — Jeste vjera tvrđa od kamena, kamen *bi se* studen *rastopio,* nevjere ti ne bih učinio. III, 139. — Još se Jakov od Turaka brani, prije *bi se* nebo *prolomilo,* jali žarko *pomrčalo* sunce, no se Jakov predao Turcima. IV, 446. — Od Ajke je i viša i ljepša, i bolje je knjigu naučila, i carev *bi* ferman *proučila* i pašine dvije buruntije. N. pj. herc. 38. — Pak kad metnu u džepove ruku, pa se šeću same po sokaku, i kad okom na momka povuku, i ti *bi se* pašo *prevario,* i ti *bi* im *obljubio* lice. N. pj. herc. 85. — Istina da je mali kao biberovo zrno, al' on *bi* mene *izbario* (isp. naprijed: — ti me ne možeš izbaviti; jedan je samo koji *bi mogao,* ali toga nema). N. prip. 266. — Mene zovu vezirski sinovi na zijafet, pa *bi* i tebi *bilo* lijepo. N. prip. 271.

Kadšto ima kondicionalna rečenica dodatak s „*(a) kamo li:* Da lud li si, čelebija Mujo! *Ne bi* mene ni za sluge *bio,* a kamoli, da mi lice ljubiš! N. pj. I, 563. (isp. N. pj. herc. 53.) — Ja kakve su Fočanke djevojke, *mamile bi* sa neba oblake, kamo l' ne bi sa zemlje junake! III, 568. (isp. N. pj. herc. 22.) — Ne boj mi se, bećare Jovane! *Krila bih* te tri godine dana, a kamo li sjutra do 'vog' sata. N. pj. herc. 80.

c) *Poslovice:* Guju za rep *ne bi izvukao* (taki je šibljak). Nar. posl. — Iz jalove *bi* krave tele *izmamio.* ib. — Iz kamena *bi* suza *udarila* (Kad se što žalostivo govori ili čini). ib. — Kakav je (izdrpan), *oprosio bi* njime bijeli svijet. ib. — Kroz prsten *bi prošla* (Kaže se za tanku košulju). ib. — *Kupio bi* ga za mekinje (Tako je bogat prema onome drugome). ib. — *Ne bi* ga *nadlajalo* devetoro pasa (Kad koji mnogo zna govoriti). ib. — *Odr-o bi* međeda o njega (Kad je ko zdrav i jak). ib. *Poplašio bi* buljuk goveda (Kad je ko neočešljan i čupav). ib. — *Preveo bi* ga žedna preko vode. ib. — Što *ne bi* čoek ni u snu *snio* (n. pr. govori se na koga). ib. — U njedrima *bi* ga *nosio* (Reče se za lijepo sijeno). ib. — Više *bi popio* nego *bi* biskup *blagoslovio* (Kaže se za velikog pijanicu). ib. — *Zavadio bi* dva oka u glavi (takovi je pletkaš). ib.

Digitized by Google

2. Kondicionalom se izriče *spremnost* subjektova.

a) Smetnja, da se radnja glagolska više ne može izreći kao buduća, kazuje se *adversativnom* rečenicom: *Igrao bi, skakao bi*, rom sam na nogu. N. pj. I, 185. — Ja *bi* s tobom *besedila*, ne smem od majke. I, 426. — *Zvao bi* te, da se napijemo, nemam ovde vina ni rakije. II, 481. — Izvedi, brate, sestru na ugled! — *Izveo bi* je, al' mi je žao. I, 24. — San me mori, san me lomi, *spavala bih* ja; ali mene sanak ne će, nego Jova mog. I, 193. — Ja *bi* ti, sejo, *došao*, ali mi ne da tuđinka. I, 212. — *Ljubio b'* te, lepoto devojko! ali ne smem od brata tvojega. I, 215. — *Isk'o bi* je, al' je ne da majka; *ukr'o bi* je, al' je čuva straža. I, 359. — *Pjevala bih*, al' ne mogu sama. I, 377. — Ja *bi* tebe, brate, *popevao*, al' sam sinoć mlogo pio vino u planini s vilom Ravijojlóm. II, 215. — Ja *bih* tebi nešto *besjedio*, ali ne znam, jeli tvoja volja! II, 635. — *Oženio bih se* i ja i Mija, ali nema hljeba i vina. N. posl. — *Došao bih*, nego preko ove rijeke ne mogu pregaziti. N. prip. 296. — Ljepa ti si, ljepotice Ajko! *Ljub'o bih* te, ama si malena. N. pj. herc. 198. — Kad to carev sin viđe, jako se prepane, *bi se vratio*, ama se ne može, nema se kud kamo. N. prip. 189. — Čoek *bi htio da* vode *pije*, ama ne može da dovati. N. prip. 195. — Sve *bi dao*, što si zaiskao, tek ne smijem, mili pobratime, dok ne pitam cara Aleksandra. N. pj. IV, 337.

Napose navodim rečenice s glagolom *„oprostiti"* i sl.: I taj *bismo* zulum *oprostili*, valja predat' carevu miriju; ne možemo zulum oprostiti — N. pj. IV, 464. — A sve *bi* ti, brate, *oprostio*, ali si mi izdr-o dolamu. II, 361. — I te *bi* im jade *oprostili*, al' vidite l', đe će gore biti? IV, 241. — I taj *bi* mu zulum *pregoreo*, al' ne mogu Airović-Ibra. IV, 380. — Pa još za to *ne bi* ni *žalila*, što nam s' ne da mladim udavati, i junakom mladim oženiti; nego evo i veće nevolje. II, 419. — Te *bi* jade raja *oprostila*, no ne može jade oprostiti. IV, 485.

b) Smetnja, da se radnja glagolska više ne može izreći kao buduća, ne kazuje se nikakvom osobitom rečenicom: Ja ću biti paš' u Sarajevu. Čudan *bih* ti adet *postavila!* N. pj. I, 298. — Tebe *ne bih* ja *uzela* za svu tvoju kraljevinu. I, 343. — *Ne bih* ti *se* mlada *pokrstila* ni za kakvo blago od svijeta do za tvoju na ramenu glavu: ako ćeš mi dati vjeru tvrdu, da me hoćeš uzet' za ljubovcu, ja se hoću pokrstit' za nago. II, 615. — Kaži, more, jeli vjera tvrda, bi l' me nešto vjerno poslužio? A *dala bih* tebi dosta blaga. III, 139. — O kaduna, Fazli pašinice! Ja *bih* bega

Digitized by Google

muštuluka *dala* za deliju Koičić-Ivana. III, 541. — Prije *bi se* oni *pomamili*, nego *bi se* Turcima *predali*. IV, 244. — I dok mi je sablje Madžarkinje, ja *b'* na cara junak *udario*, lavi bi mu čador bastisali. IV, 290. — Za brata *bih* crne oči *dala* N. pj. herc. 118. — Video sam ti prekrasnu livadu. Onde *bih* ti *stajao* tri dana da se one krasote nagledim. N. prip. 91.

Rečenice s „*a kamo li*“: *Ne bi* ti *se* ja sad *povratila* za sve blago cara čestitoga, a kamo li za tvoje dukate. N. pj. I, 604. — Kakvu imam ja na domu Fatu! *Ne bih* Fatu ni za pašu *dala*, a kamo li Serajliji Muju! N. pj. herc. 31.

Rečenice s „*rekao bih*“: Oni viču, *rek'o b'*, vino piju. N. pj. IV, 173. — Da kakav je bećar Usćine! *Rekao bi*, i *zakleo bi se*, da je Ajka lijepa đevojka N. pj. herc. 13. — Zadrma se cijeli dvor, neka huka, vriska, pjevanje, sijevanje, *bi rekao* sama vatra oko dvora sipa. N. prip. 185. — Ja *bi rekao* da je živ tvoj čoek, pa on te uči. N. prip. 204. — Kad to ču ovi mladić, otrča put onoga mjesta, đe mu je starac balotu bacio, dok na jedan put *rekao bi* pade nebo na zemlju. N. prip. 231.

c) *Poslovice: Dao bi* mu i košulju svoju. N. posl. — *Grnuo bi* vatru rukama (Kad se kazuje za koga od mlađijeh da je poslušan). ib. — I oca *bi* za novce *prodao* (Kaže se tvrdici). ib. — *Ne bi dao* ni Bogu tamjana (Tako je tvrd). ib. — *Ne bih* ga *poljubio* ni kroz devet ponjava. ib. — *Skinuo bi* s matere Božje pokrov (Kad ko krade ili onako grabi sebi). ib. — *Utočio bi* ti i krvi ispod grla (Tako je dobar i podašan, ili, tako ima koga rado). ib.

B. Radnja se glagolska vrši u *prošlosti*:

a) Smetnja, da se radnja glagolska nije vršila, kazuje se *adversativnom* rečenicom: Al' *bi* njega Turčin *pogubio*, u Bakala vjerna sluga bješe. N. pj. IV, 269. — Davno *bih* vas *poslao* na ćabu, al' se bojim hajdučke Maltije. III, 84. — *Ne b' uteklo* dijete Pavlica, al' se bješe vrglo na ujaka, — i uteče, vesela mu majka! III, 465. — A ni ono *ne bi poginulo*, ali smotri toke na Turčinu. IV, 191. — Al' se Stojan *ne bi povratio*, *ćer'o bi* ga makar i pješice, ali Katić prist'o za Stojanom. IV, 192. — A ni on im *ne bi utekao*, al' u Deda mlogo prijatelja. IV, 208. — Doista *bi* Marko *poginuo*, al' opazi Gluvac Mihailo. IV, 271. — Ali nesrećom ispred samoga rođenja pođe negđe izvan kuće i zaboravi snimiti s grla oni zapis, i *ne bi se* ni tadar *dosjetila*, nego joj dođe nekakva muka u drob. N. prip. 213. — Ni tu ti *se ne bih razljutila*, đe

Digitized by Google

se varaš Marku rad' junaštva, no se na te jesam razljutila, šta s' vidio, šta si smilovao a na tome vojvodi Milošu. N. pj. II, 238.

Smetnja se kazuje rečenicom, koja se počinje s *„moli boga“* (= hvali bogu) i sl.: Moli Boga, Kraljeviću Marko! đe se nisam probudila bila, dok je Musa u životu bio, od tebe *bi* trista jada *bilo*. N. pj. II, 409. (isp. I, 121; I, 444.) — Mili bože, na svemu ti fala! kad s' desiše zatvorena vrata na kulama i na kapijama, više *b'* Vuče jada *učinio*. II. 591. — Sreća tvoja, lepoto devojko! što se nisi jabuke mašila, il' jabuke, il' prstena zlatna, vera moja tako mi pomogla! obe *bi* ti *odsekao* ruke. II, 245. (isp. naprijed na str. 172. primjer iz N. pj. II, 298.)

Smetnja se kazuje *pitanjem:* Za št' me nisi prije bratimila, sve *bi sam* ti svate *ostavio*, i baš glavom Avrama spaiju? N. pj. III, 504. (isp. naprijed na str. 170. primjer iz N. pj. II, 454.)

b) Smetnja, da se radnja glagolska nije vršila, ne kazuje se nikakvom osobitom rečenicom: Njega čekah za devet godina, njega čekah u babovu dvoru, i još *bih* ga za devet *čekala* u Žabljaku u vašemu gradu. N. pj. II, 555. — Da moj šura, vojevoda Janko! Sestru *ne bi* za boljeg *udao*, brez blaga je *ne bi* ni *udao*. II, 620. — Do ramena otkide mu glavu, *ne bi* sablja ljevše *porubila*. III, 308.

21. II. *Kondicional kao iterativni preterit.* Radnja, koja se ponavlja u sadašnjosti, kazuje se u hrvatskom jeziku obično onako, kao što se kazuje i u drugim jezicima slavenskima i kao što se jamačno kazivala i u jeziku praslavenskom t. j. perfektivnim ili imperfektivnim prezentom; n. pr. Vrijeme grad *gradi* pa ga vrijeme i *razgradi*. N. posl. (isp. Miklošićevu Sintaksu str. 776, 7.). Prema tomu valja da se radnja, koja se ponavlja u prošlosti, kazuje preteritom perfektivnoga ili imperfektivnoga prezenta t. j. aoristom ili imperfektom. Po tom bi ono, što bi se za sadašnjost kazalo ovako: Što za dan na vojski *dobije*, za noć ja i on *popijemo* — za prošlost valjalo kazati ovako: Što za dan na vojski *dobi*, za noć ja i on *popismo*. Ali sada se ne bi znalo, da su aoristi „dobi, popismo“ preteriti od prezenata s iterativnim smislom, da se dakle radnja, koja se njima kazuje, u prošlosti ponavljala; jer bi mogli značiti i radnju, koja se u prošlosti vršila samo jedan put. Perfektivni prezenti „dobije, popijemo“ sami sobom pokazuju, da im je smisao iterativan; jer od ona tri značenja, u kojima se u hrvatskom jeziku perfektivni prezent upotrebljava, t. j. futurskoga (u podložnim rečenicama), historičkoga i iterativnoga (isp. Miklošića III, 246 do

Digitized by Google

247.), prva dva značenja isključuje kontekst, koji ne dopušta misliti ni na budućnost ni na prošlost. A kod aoristâ ovaj moment otpada te nastaje sumnja, znače li, da se radnja glagolska u prošlosti ponavljala ili vršila samo jedan put. Da bi se ova sumnja uklonila, upotrebljava se kao preterit perfektivnoga prezenta s iterativnim smislom preterit kompozicije „pohvalio budem", koja se s perfektivnim prezentom posve slaže. Dakle budući da se mjesto: Što za dan na vojski *dobije,* za noć ja i on *popijemo* — može kazati: Što * *bude* za dan na vojski *dobio,* za noć * *budemo* ja i on *popili* —, a preteriti prostih prezenata ne bi jasno značili iterativnosti u prošlosti, upotrebljavaju se u tom značenju mjesto njih preteriti složenih prezenata, te se kaže: Što *bi* za dan na vojski *dobio,* za noć *bismo* ja i on *popili.* N. pj. I, 444. — Analogno bi ono, što bi se za sadašnjost kazalo ovako: . . . mi imamo mnogo košnica, pa ih ja svako jutro *brojim* — za prošlost valjalo kazati ovako: . . . mi imadijasmo mnogo košnica, pa ih ja svako jutro *brojah.* Ovdje se ne može kazati, da se sada ne bi znalo, da imperfekt „brojah" ima iterativni smisao, jer to jasno pokazuje dodatak „svako jutro". Ali jeziku to nije dosta, nego hoće i taki glagolski oblik da upotrebi, koji će već sam sobom pokazivati, da mu je značenje iterativno. S toga se kao iterativni preterit ne upotrebljava preterit prostoga iterativnoga prezenta „brojim" t. j. imperfekt „brojah", nego preterit kompozicije „brojio budem", koja se, kao što smo naprijed vidjeli (§ 13.), istina, slaže s perfektivnim prezentom, ali glagol u njoj opet ostaje imperfektivan, a po tom, što se slaže s perfektivnim prezentom, može ona još jasnije značiti iterativnost nego li imperfektivni prezent; jer imperfektivni prezent može osim iteracije u sadašnjosti značiti i pravu sadašnjost, dok perfektivni prezent, ako kontekst isključuje misao na budućnost i prošlost, ne može značiti drugo nego iteraciju u sadašnjosti. Tako rečeni primjer doista glasi: . . . mi imadijasmo mnogo košnica, pa *bih* ih ja svako jutro *brojio.* N. prip. 160.

Ali, kao što je spomenuto, ovaj se proces dogodio još u praslavenskom jeziku, u kojem je kondicional i postao. Iterativni kondicional dolazi u hrvatskom jeziku obično i u glavnoj i u podložnoj rečenici. Prema tomu podijelit ću primjere, u kojima dolazi iterativni kondicional, na dvije grupe: u prvoj grupi dolazi kondicional i u glavnoj i u podložnoj rečenici, u drugoj dolazi kondicional samo u glavnoj rečenici, a podložne ili u opće nema ili nije onakova, da bi u njoj imao biti kondicional; rijetko ima onakova

Digitized by Google

podložna rečenica, u kojoj bi imao biti kondicional, pa ga opet nema (isp. primjer iz N. prip. 278.).

1. Kondicional dolazi *i u glavnoj i u podložnoj* rečenici: Kad smo bili đeca u ludosti, u Jastrepcu visokoj planini, te kad *bi se* igre *poigrali*, svagda *bi* me *nadigrao* Vuče. N. pj. II, 258. — I tako prođu tri godine dana, i kad *bi* god majstor *zapitao* dete što je naučilo, ono *bi* mu svagda *odgovorilo* da nije ništa. N. prip. 37. — Kad *bi došla* kakva sirota pred kuću, svekrva *bi* je obravnicom *oterala*, a snaha *bi* svoj zalogaj siroti *udelila*; kad *bi* mleko od ovaca *nosila* kući, ona gde *bi* god *videla* rupicu na putu, odmah *bi rekla*: „Ovde mora biti kaka bubica", pak *bi* joj *usula* mleka. N. prip. 83. — Ali kako je koji išao nije se natrag vraćao, jer kako *bi* ga koji *obrijao*, car Trojan *bi* ga *zapitao* šta je video na njemu, a berberin *bi odgovorio* da je video kozje uši; onda *bi* ga car Trojan odmah *posekao*. N. prip. 150. — Svaki dan mu je donosila travice zelene i vodice studene, ali kad *bi* god *polazila* po travu i po vodu, svagda *bi prikričila* ždrebetu da pazi na njezin glas i na njezine riječi. N. prip. 177. — Carica je imala negdje potajno nekaku veliku aždaju, i kad *bi* koga *očarala* ovijem prstenom, i pošto *bi se prometnuo* u ovcu, *povela bi* onoj nesitoj aždaji. N. prip. 216. — Kadgođ *bi* što *šćeli* da komu mudro otpišu ili odgovore, vazda *bi* u brod *otišli*, da najpriđe pameti napune. N. prip. 288. — Isp. još Vuka u N. pj. I, 188.; II, 106.; IV, 461.

2. Kondicional dolazi *samo u glavnoj rečenici*: Bila tri brata, pa na belome svetu ništa više nisu imali do jednu krušku, te *bi* tu krušku redom *čuvali*; jedan *bi ostao* kod kruške, a druga dvojica *išla bi* na nadnicu. N. prip. 79. — Što je ona tako milostiva bila, svekrva je mrzila na nju, te *bi* je i glađu *patila*: *zatvorala bi* hleb od nje, i tako *bi* po dva po tri dana sirota *gladovala*. N. prip. 83. — Kad ja bijah u mlado doba stari čoek, onda mi imadijasmo mnogo košnica, pa *bih* ih ja svako jutro *brojio*, i sve *bih* čele *prebrojio*, a košnica ne mogu. N. prip. 160. — To se tako po carevoj zapovjesti i učini, mehane postave na glavne drumove i svakog putnika *pitali bi* i za to *kazivali* mu. N. prip. 192. — Ali kad je god hteo, mogao se pretvoriti u najlepšega čoveka, samo je trebalo da zvizne, pa *bi* odmah *dotrčao* zmajevit konj i *doneo* gospodsko odelo i oružje. N. prip. 206. — Gospod đe je htio da bude brdo, *uzeo bi* zrno pijeska i *rekao bi*: „Da umnožit sja". N. prip. 278. — Kad ovaj carev sin poodraste veliki, i stane

Digitized by Google

sa slugama i dvoranima po šumi ići u lov, on *bi* često *govorio*. N. prip. 310.

22. Napokon mi se valja osvrnuti još na one primjere, u kojima *mjesto cijeloga kondicionala dolazi sam aorist* glagola „biti" bez participa. Daničić, koji o toj pojavi raspravlja u Akad. rječniku I, str. 365, δ), kaže: „To biva kad bi particip bio istoga glagola, kojega je aorist ili samo nekih drugih, koji se iz govora lasno razumiju, ako se i ne kažu izrijekom. Što aorist stoji samo bez takih participa i što ostaje onaki kaki je i s participom (n. p. 3 mn. „bi", a ne „biše"), to potvrđuje da se samo izostavlja particip pravome kondicionalu, i da je sa svijem drugo kad se aorist glagola „biti" kao i drugih glagola govori kao kondicional (n. pr. Da mi ne bi Šarca od mejdana, doista me uvatiti šćaše. Nar. pj. Vuk. 2, 220.)" Što se tiče posljednje misli Daničićeve i primjera, što ga on navodi, valja priznati, da aorist makar kojega glagola može imati kondicionalnu službu, o čemu će se opširnije govoriti u § 25. (n. pr. Da ne bi prednjih zuba, *ode* preko devet brda. N. posl.). Ali primjer, što ga Daničić navodi, mislim da nije taki i da u njemu aorist „bi" nema kondicionalne službe, nego je pravi indikativ, koji toliko puta dolazi u uvjetnoj rečenici sa „da" (n. pr. A nijedan utећi ne ćaše, da ih Turske straže *opaziše*. N. pj. IV, 60.) Tako misli i g. Zima u Sint. razlikama str. 289. A one primjere, za koje misli, da je u njima samo izostavljen particip pravomu kondicionalu, dijeli Daničić na dvije grupe, na primjere, u kojima je izostavljen particip glagola „biti", i na one, u kojima je izostavljen particip kojega drugoga glagola. Ove diobe držat ću se i ja, te ću najprije ogledati one primjere, u kojima se čini da je izostavljen particip kojega drugoga glagola, a onda one, u kojima se čini da je izostavljen particip glagola „biti".

Što se tiče primjera prve grupe, ja mislim, da valja pristati uz Daničića, da je u njima doista samo izostavljen particip pravomu kondicionalu. To dokazuju osobito ova dva momenta (kojih Daničić nije spomenuo): 1) Sam aorist bez participa ne daje pravoga smisla, n. pr. *Bi li*, majko, i šta na svijetu? — Ja *bih*, sinko, vode iza gore N. pj. III, 553. Pravi se smisao dobiva istom onda, ako se uz „bi" i „bih" razumije „htjela" ili „željela". — 2) Sam aorist bez participa dolazi ponajviše u dijalogu, te ima mnogo primjera, da jedno lice upotrebljava potpuni kondicional, a drugo samo aorist bez participa, po čemu se vidi, da i ovo drugo lice ima na

Digitized by Google

umu isti particip, kao i ono prvo, t. j. da je u njegovim riječima particip samo izostavljen. Tako n. pr. u pripovijeci: Tko manje ište, više mu se daje — pita anđeo najstarijega brata: „Šta *bi* ti da ti je?“ A kad mu je na njegovu želju vodu pretvorio u vino, govori mu: „Eto ti što si *želeo*, sad živi“. Onda pita anđeo srednjega brata: „Šta *bi* ti sad *želeo?*“ A kad mu je na njegovu želju golubove pretvorio u ovce, govori mu: „Eto ti što si *želeo*“. Napokon pita najmlađega brata: „A šta *bi* ti *htco?*“ A on mu odgovara: „Ja *ne bih* ništa drugo, već da mi Bog da ženu od prave krvi kršćanske“. N. prip. 80. Što anđeo drugoga i trećega brata pita, što *bi* koji *želio (htio)*, otud se vidi, da i u onom, što pita prvoga brata, valja uz „bi“ razumjeti particip „želio“ ili „htio“; a što trećega brata pita, što *bi htio*, to pokazuje, da i u onom, što treći brat odgovara, valja uz „bih“ razumjeti particip „htio“, o kojem u ostalom visi i akuzativ „ništa drugo“. — U narodnoj pripovijeci „Baš - Čelik“ pita žena cara zmajskoga svoga muža: „*Bi* li ti štogođ mojoj braći da sad koji od njih ovamo dođe?“ A zmajski car odgovara: „Onog najstarijeg i srednjeg *bi zaklao* pa ih *pekao*, a najmlađem *ne bi* ništa“. Onda pita žena cara sokolovskoga svoga muža: „*Bi* li ti mojoj braći štogođ, kad bi koji došao?“ A car veli: „Ja *bi* najstarijeg i srednjeg mnogo *mučio*, a najmlađem *ne bi* ništa“. Napokon pita žena cara orlujskoga svoga muža: „Da li *bi* ti štogođ mojoj braći *učinio*, da odkud dođu?“ A car odgovara: „Ja *bi* najstarijeg ti i srednjeg brata *ubio*, a najmlađeg *ne bi*“. N. prip. 197—200. Što treća žena pita svoga muža, da li *bi* štogođ njezinoj braći *učinio*, otuda se vidi, da i u onom, što pitaju prva i druga žena, i u onom, što prvi i drugi car odgovaraju za najmlađega brata, valja uz „bi“ razumjeti particip „učinio“, o kojem u ostalom visi i dativ „mojoj braći“ u pitanjima i dativ „najmlađem“ u odgovorima pa akuzativ „štogođ“ u pitanjima i akuzativ „ništa“ u odgovorima. A što orlujski car kaže, da *bi* dva starija brata *ubio*, to pokazuje, da i u onom, što kaže za najmlađega brata, valja uz „bi“ razumjeti particip „ubio“, o kojem u ostalom visi i akuzativ „najmlađeg“.

Tako se najčešće izostavljaju participi glagola „htjeti (željeti), moći, učiniti“, ali se izostavljaju participi i drugih glagola, kao što pokazuju ovi primjeri, kojih se najviše našlo u narodnim pripovijetkama. Oni će u ostalom još bolje objasniti ono, što je naprijed rečeno:

Digitized by Google

Zlato moje, *holi uzet'* Imbra? — Prođi me se, moja mila majko! ja ga *ne bih* ni za slugu mlada, a nekmo li za mog gospodara (sc. htjela uzeti ili uzela). N. pj. I, 473. — Mnide Mara, *uzet će* je Jovo, *bi* Jovan beg (sc. uzeo), al' mu ne da majka. N. pj. herc. 221. — Jedan put Stojša obori zmaja i pripuši ga, pa mu reče: „Šta ćeš sad?" A zmaj mu odgovori: „Da si ti meni pod kolenima kao ja tebi, ja bih znao šta *bih* (sc. radio; isp. uz gotovo iste riječi na str. 32. i 34.: ja bih znao šta *bih radio).* N. prip. 30. — I kad ga onaj čoek zapita *bi* li mu i ticu *prodao*, on odgovori da *bi* za dobru cijenu (sc. prodao). N. prip. 109. — *Bih* li ja *mogao* tu malo samljeti? — *Bi* (sc. mogao) za što *ne bi* (sc. mogao). N. prip. 159. — Kad zapita može li noćiti, domaćin ga jedva dočeka i odgovori mu, da *može,* za što *ne bi* (sc. mogao). N. prip. 163. — „Hvala ti na svemu, ali se vratiti neću nikako, nego hoću Baš-Čelika da *tražim*", a sam u sebi misli: zašto *ne bi* (sc. tražio), kad imam još tri života! N. prip. 199. — *Ne bi* li mu *mogao* ponijeti, da mu pošljem malo ašluka? — *Bi,* zašto *ne bi* (sc. mogao). N. prip. 301.

U ovim primjerima izostavljen je i pridjev „rad": Ja znam da si i ti *rada* da se oprostiš te napasti. — O moj sinko, kako *ne bih* (sc. rada)! N. prip. 45. — Carev sin kad ih opazi, pristupi k njima i upita ih, *bi* li se *udale* i za koga *bi* koja *najradija* (sc. udala se). Jedna odgovori, da *bi* za mlinara (sc. najradija udala se). N. prip. 229.

Sudeći po navedenim primjerima izostavljen je particip i u ovim primjerima, premda u njima nema direktne potvrde za to: *Bi* li, majko, kakvijeh ponuda (sc. htjela)? — Ja *bih*, sinko, sa bukve jabuku (sc. htjela). N. pj. II, 31. — *Bi* li, majko, i šta na svijetu? (sc. htjela). — Ja *bih*, sinko, vode iza gore (sc. htjela). N. pj. III, 553. Tko hoće, može također misliti, da u ovim primjerima nije izostavljen particip, nego pridjev „rad", n. pr. Bi li, majko, kakvijeh ponuda (sc. rada).

Drugoj grupi pripadaju primjeri, u kojima se čini da je izostaljen particip glagola „biti", n. pr. Čemu *bi* rpa žita, kad se ne bi jela? N. posl. Dan. Daničić i misli, da je doista izostavljen particip glagola „biti". On dakle navedeni primjer shvata ovako: Čemu bi rpa žita (sc. bila), kad se ne bi jela? Akad. rj. I, 365b do 366a. Drukčije misli g. Zima, koji za takove primjere kaže, da se u njima aorist glagola „biti" nalazi u značenju kondicionala. Sintakt. razl. 269 – 70. Ni ja se ne mogu složiti s Daničićem, nego

Digitized by Google

mislim, da u takovim primjerima nije ništa izostavljeno. A za potvrdu svomu mišljenju navodim ove momente: 1) Za primjere prve grupe rečeno je, da u njima sam aorist glagola „biti“ bez participa ne daje pravoga smisla. U ovim pak primjerima smisao ni najmanje ne ište, da bi se uz aorist „bih“ razumio particip „bio“. Valja na ime na umu držati, da kondicional glagola „biti“ upravo ne glasi „bio bih“, nego samo „bih“. Od glagola „(po)hvaliti“ onaj futurski oblik, kojemu je kondicional preterit, glasi „(po)hvalio budem“; s toga kondicional kao preterit toga oblika glasi „(po)hvalio bih“. Ali od glagola „biti“ onaj futurski oblik, kojemu je kondicional preterit t. j. perfektivni prezent glasi „budem“ (ne „bio budem“); pa s toga kondicional kao preterit toga oblika ne može glasiti drukčije nego „bih“. A što ipak kondicional glagola „biti“ obično glasi „bio bih“, to je postalo prema drugim glagolima, kojima je svima kondicional sastavljen od aorista glagola „biti“ i participa (n. pr. (po)hvalio bih), pa je i u kondicionalu glagola „biti“ uz „bih“ prionuo još particip (bio bih), da ne bude razlike između ostalih glagola i glagola „biti“. Isti se proces gdješto dogodio kod oblika „budem“, te je prema drugim glagolima (n. pr. (po)hvalio budem) i uza nj prionuo particip (bio budem). Miklošić potvrđuje oblik „bio budem“ iz staroslovenskoga, novoslovenskoga, maloruskoga i ruskoga jezika (Sint. 806—807.). Iz toga se vidi, da bi oblik „bih“ u primjerima, o kojima se radi, sasvim lako mogao biti pravi kondicional glagola „biti“, ostatak starine, koji se čini nepravilan samo po tom, što ga je već sasvim istisnuo mlađi oblik „bio bih“. I ja doista mislim da je tako. U tom me utvrđuje 2) i to, što primjeri, koje Daničić navodi u Akad. rj., pokazuju, da je to negda bilo više u običaju nego sada, a dolazi od XII. vijeka (Dan. u Akad. rj. I, 365b). Ne obaziruć se na fraze „rad (radij bih), volij (najvolij) bih“, o kojima će se niže govoriti napose, navodi Daničić iz današnjega jezika osim već spomenutoga (Čemu bi rpa žita itd.) samo još jedan primjer: Skoči kolo, da skočimo! da *bi* nama u čas dobar! N. pj. I, 176. Tomu dodaje g. Zima u Sint. razl. str. 270. samo još dva primjera. 3) Napokon me u mome mišljenju utvrđuje i to, što se primjeri prve grupe, u kojima je particip doista izostavljen, gotovo svi nalaze u dijalogu, a primjeri ove druge grupe nijesu ni u kakvoj svezi s dijalogom. Ja dakle mislim, da se primjeri druge grupe bitno razlikuju od onih prve grupe, te ne valja misliti, da bi u njima bio izostavljen particip glagola „biti“.

Digitized by Google

23. Među primjerima druge grupe pripada osobito mjesto primjerima s *rad (radij) bih, volij (najrolij) bih* već po tom, što je njih najviše. Na njih mi se dakle valja osvrnuti napose. Ali prije toga treba da izložim materijal, što ga imam u ruci (isp. i Zimine Sint. razlike str. 21—28.).

A. Pridjev *rad (radij)* i prislov *rado* upotrebljavaju se u narodnim umotvorinama ovako:

I. *rad (radij) rado)* s glagolom:

1) u *indikativu:* Ko *rad igra*, lako mu se svira. N. posl. — Ko *rad laže*, *rad* i *krade*. ib. — Ko pita, *rad ne daje*. ib. — Družbina ga *rado poslušala*. N. pj. II. 16. — Ono su ljudi Bogu po volji; svakoga *rado dočekaju* i ugoste. N. prip. 90.

2) u *kondicionalu:* Rad bi se junak ženiti, bi l' mog'o Jelu videti? *rad bi* je junak *prosio*. N. pj. I, 591. — I *rado bi* tebe zetom *zvala*, al' sam Maru drugom namenila. III, 501. — Čoek mu odgovori: Ja *bih* ti je *rado dao*, ali sam je obrekao Brku. N. prip. 4.

II. *rad (radij) sam:*

1) *s glagolom:*

a) u *infinitivu:* Al' govori Gojkovica mlada: Ja *sam rada* tebe *poslušati*, no mi ludo čedo nekupato, a bijelo platno neisprato. N. pj. II, 121. — Đogat mi je boja poželjeo, moja desna zasilila ruka, *rada se je* s Turcima *igrati*. IV, 230. — Ali mu reče da se ne šali nego od svega gvožđa dobar buzdovan da skuje, ako *nije rad proći* kao i onaj prije što ga je kovao. N. prip. 3. — Gospođo devojko! ako *si rada znati*, porani pobolje pa ćeš videti. N. prip. 205. — Nigda ti se poturčiti ne ću, no *sam radij izgubiti* glavu. N. pj. II, 614. — *Radij sam biti* jednu godinu vo nego četiri krava. N. posl.

b) u *indikativu prezenta* s „da“: Bako, znaš li šta je? Ja znam da *si* i ti *rada da se oprostiš* te napasti. N. prip. 44. — Mati ako je najgora opet *je rada da* joj kći *bude* dobra. N. posl. — *Nijesam rad* ni *da* ga u vreći kroz moju kuću *pronesu* (reče se za rđava čoeka). ib. — Što *nijesi rad da* ti drugi ljudi *čine*, ne čini ni ti nikome, a što želiš da tebi drugi ljudi čine, čini i ti svakome. ib.

2) *bez glagola:* Svaka majka *rada je porodu*. N. pj. II, 59. — Onaj mi je brat, koji mi *je dobru rad*. N. posl. — Ja *sam to rad*, nisam nikad čuo; a i moja žena još više je rada. N. pr. 64. — *Radija sam bez jednoga sina*, no bez moje ruke u ramena. N. pj. I,

Digitized by Google

200. — *Radija sam bez tebe jednoga,* no da tako pod sramotu živiš. IV, 118.

III. *rad (radij) bih:*

1) *s glagolom:*

a) u *infinitivu: Rad bi se* junak *ženiti,* bi l' mog'o Jelu videti? rad bi je junak prosio. N. pj. I, 591. — U men' ima i mlađi vojvoda, koji *bi se radi poigrati,* svome kralju obraz osvetlati. II, 482. — *Bi* li *rada,* lijepa đevojko! bi li rada *viđet'* tvoju majku? — Ja *bih rada,* mila moja strina! rada *viđet'* ostaralu majku. N. pj. herc. 57. — *Radi bismo putovati* i Dunavo prebroditi. N. pj. herc. 234. — Braća otrče brže bolje k ocu i kažu mu šta je bilo, i reku da *bi* oni *radi* svoju sestru *potražiti.* N. prip. 7. — *Rad bih* u tebe *služiti.* N. prip. 23. — Brate, sad će doći ljutit zmaj ognjeviti, sve vatra iz njega sipa, *rada bih* te *zakloniti* da te ona sila ne opali, hodi sakrij se. N. prip. 29. — *Radi bismo* dobre *kazat'* glase, ne možemo, već kakono jeste. N. pj. IV, 166. (isp. IV, 205., 503. N. pj. herc. 58). — *Radi bi* ti dobro *kazivati,* al' smo slabo dobra i viđeli. III, 563. (isp. IV, 343.). — *Radij bismo* glave *izgubiti* no nevjeru njima učiniti ali njima išta nauditi. IV, 50. — *Bih* mu *radij odasjeći* glavu, da osvetim sirotinju raju, nego dobit' za života blago. IV, 52. — *Radij bih* je *poljubiti* već na Bosni vezir biti. N. pj herc. 235. — *Radij bih* te *ubiti* no se posvetiti. N. posl.

b) u *indikativu prezenta* s „da": *Bi* li *rada, da* ti koji *dođe?* — Ja *bih rada, da* mi oba *dođu.* N. pj. herc. 118. — Ja znam da si i ti rada da se oprostiš te napasti. — O moj sinko, kako *ne bih* (sc. *rada, da se oprostim).* N. prip. 45. — Kad je koza gubava, *rada bi* svako *da je* gubav. N. posl.

2) *bez glagola:* Šćerce! da ti Bog da svaku dobru sreću i svako dobro, kako *bih* i sam *sebe rad!* N. pj. I, XI.

IV. *rad bih bio* s glagolom u infinitivu: Da me hoćeš u svatove zvati! Dobra dora u podrumu ranim tri godine dana bijelijeh, *rad bih bio ogledati* dora, ogledati na tvojoj košiji, more li mi uzimat' košije. N. pj. III, 231.

Napose navodim primjere, u kojima je uz *rad (najradij) bih* izostavljen glagol (u participu ili u infinitivu): *Rada bi sam* u poode majki! (sc. išla ili ići). N. pj. I, 211. — Carev sin kad ih opazi, pristupi k njima i upita ih, bi li se udale i za koga *bi* koja *najradija* (sc. udala se). N. prip. 229.

Digitized by Google

B. Glagol *voljeti* i pridjev *volij* (najvolij) upotrebljavaju se u narodnim umotvorinama ovako:

I. *volim:*

1) *s glagolom:*

a) u *infinitivu: Volim* s mudrim *plakati* nego s ludim pjevati. N. posl. — *Volim* u dobra *služiti* no u rđava zapovijedati. ib.

b) u *indikativu prezenta* s „da": *Volim da* mi *zavide* nego da me žale. N. posl.

2) *bez glagola: Volim* danas pečenu *ševu* nego sjutra kokoš. N. posl. — *Voli* svoje *zlo* nego tuđe dobro (Kad je ko vrlo zavidljiv). ib.

II. *volio (najvolio) bih:*

1) *s glagolom:*

a) u *infinitivu: Voleo b'* je *poljubiti*, nego s carem večerati. N. pj. I, 341. — *Voljela bih* s'jedu kosu *plesti* u Prizrenu, našoj carevini, no ja poći u Prilipa grada, Markova se nazivati ljuba. II, 238. — *Volio b' se* s njime *udesiti*, neg' carevo blago zadobiti. IV, 227. (isp. IV, 234.) — *Voljela bih* mladu *robovati* nego starcu na šilti siđeti. N. pj. herc. 116. — *Volio bih* pilićima vodu *sjecati* (nego to raditi). N. posl. — U ovom je primjeru infinitiv izostavljen: Kaži bratu, za kog' voliš poći. — Ja *b' voljela* (sc. *poći*) za mlada junaka, makar nigđe ništa ne imao, neg' za stara, makar bogatoga. N. pj. III, 545.

b) u *indikativu* s „da": Ne mogu se s njima udesiti, a *da* mi *se* s njima *udesiti, volio bi* neg' carevo blago. N. pj. IV, 179. — Svi dilberi! mog' dilbera nema! Al' boluje ali jašikuje? *Voljela bih, da* dilber *boluje*, no da s drugom curom jašikuje. N. pj. herc. 117. — *Volela bi da se* Dunavka (vodenica) *otkinula* (Vele prelje kad im se žica prekine). N. posl. — Gospo moja, carice Milice! koga *bi* ti brata *najvoljela da t' ostavim* u bijelu dvoru? N. pj. II, 289.

2) *bez glagola:* Ako da Bog te je nađete, *to bi voleo* nego sve carstvo svoje. N. prip. 236. — Ja *bi burmu najvoljela.* N. pj. I, 327. (isp. I, 326.) — *To bi* sada, braćo, *najvoljeo.* IV, 179. (isp. IV, 478.) — Kaži pravo, tako bila zdravo! od nas triju *kom bi najvolila?* I, 443.

III. *volij sam:*

1) *s glagolom:*

a) u *infinitivu: Voliji sam* muški *umrijeti* no veliki zulum podnositi. N. pj. IV, 495.

Digitized by Google

b) u *indikativu prezenta* s „da“: *Volij sam da* mi *gaziš* po grobu no po trbuhu (Volim poginuti braneći se, nego da me živa mučiš). N. posl. — *Volij sam da* mi moja zemlja krv *popije* nego tuđa (Volim poginuti braneći svoju kuću i baštinu nego je ostaviti). ib.

2) *bez glagola: Volij sam brata* za krvnika no tuđina za gospodara. N. posl. (Vuk dodaje „imati“; po tom bi ovaj primjer pripadao pod III, 1, a; ali isp. Daničićevu Sintaksu str. 404.).

IV. *volij (najvolij) bih:*

1) *s glagolom:*

a) u *infinitivu: Volij bih* je *poljubiti* nego carstvo zadobiti. N. pj herc. 235. — Ja *bih volij udariti* na deset živih nego li na jednoga mrtvog. N. prip. 172.

b) u *indikativu prezenta* s „da“: Ja *bih* mlada sade *najvolija, da* ja *imam* đerdan od dukata. N. pj. I, 318.

2) *bez glagola:* Ja *bih đerdan najvolija.* N. pj. I, 329. (isp. N. pj. herc. 272. i 283.)

24. „Rad“ se dakle upotrebljava kao potpunbeni predikat ili kao adverb uz verbum finitum (I.) ili kao pravi predikat s infinitivom ili s rečenicom sa „da“ ili bez glagola s nominalnim objektom (II, III, IV.). U jednom i drugom slučaju može uz „rad“ dolaziti kondicional. Ali je prema naravi jednoga i drugoga slučaja bitna razlika između jednoga i drugoga kondicionala. U frazi „rad (rado) bih hvalio“ (I, 2.) — „hvalio bih“ je kondicional glagola „hvaliti“, a „rad“ mu je potpunbeni predikat; a u frazi „rad bih hvaliti“ (III, 1, a) — „rad bih“ je kondicional, a infinitiv mu je dodatak. U indikativu glasila bi prva fraza: „rad (rado) hvalim“ (I, 1.), a druga: „rad sam hvaliti“ (II, 1, a). U drugom slučaju imamo u „bih“ onaj isti pravi i stari kondicional glagola „biti“, koji smo već naprijed našli u nekoliko primjera i koji se osobito lako mogao učuvati u tako postojanoj frazi, kao što je „rad bih“. Ipak je već i ovamo počeo prodirati mlađi analogijom postali kondicional glagola „biti“: „bio bih“, kao što dokazuje primjer, koji je naveden pod IV. (rad bih bio ogledati dora). Više takovih primjera navodi g. Zima na str. 25.

A kako valja razumjeti kondicional uz „rad?“ Uzmimo najprije jedan primjer prvoga slučaja (I, 2). Na pitanje Međedovićevo, hoće li mu dati svoju kćer za ženu, odgovara onaj, koga je pitao: „Ja *bih* ti je *rado dao,* ali sam je obrekao Brku“ (N. prip. 4.) Po onom, što je rečeno u § 16., kondicional se u ovom primjeru

Digitized by Google

sasvim lako razumije. Da čovjek, koga Međedović pita, govori u vrijeme, kad još nije bilo izvjesno, hoće li on svoju kćer obreći Brku, kazao bi: Ja ću ti je rado dati (* budem dao), ako je ne obrečem Brku. Ali pošto je vrijeme neizvjesnosti prošlo, kao što pokazuje rečenica: ali sam je obrekao Brku — može se to, da je radnja glagola „dati" za vrijeme neizvjesnosti bila buduća, izreći samo preteritom onoga oblika, kojim bi se za vrijeme neizvjesnosti kazivala kao buduća t. j. preteritom oblika „dao budem": dao bih. Tako „rado budem dao" prelazi u „rado bih dao". A da mjesto adversativne stoji uvjetna rečenica, ona bi sada glasila: da je nijesam obrekao Brku (ja bih ti je rado dao, da je nijesam obrekao Brku). Razlika između „rado dočekaju" (N. prip. 90; isp. I, 1.) i „rado bih dao" nalazi se u tome, što vršenje radnje glagola „dočekati" nije stalo ni do kakva uvjeta, koji se ne bi ispunio, dok je vršenje radnje glagola „dati" stalo do nekoga uvjeta, za koji se osobitom adversativnom rečenicom kazuje, da se nije ispunio. Do nekoga uvjeta, koji se nije ispunio, ili za koji se bar dvoji, da će se ispuniti, stala je radnja onoga glagola, koji je u kondicionalu, i onda, kad taj uvjet nije naznačen nikako ili bar nije naznačen kao uvjet (respective kao smetnja) Tako u primjeru (I, 2.): Rad bi se junak ženiti, bi l' mog'o Jelu videti? *rad bi* je junak *prosio* (N. pj. I, 591.) — vršenje radnje glagola „prositi" stalo je do toga, hoće li onaj, tko govori. moći Jelu vidjeti, te kondicional stoji s toga, što on dvoji, da će je moći vidjeti, ali da je vršenje radnje glagola „vidjeti" uvjet vršenju radnje glagola „prositi", nije naznačeno ničim, jer se iz interogativne rečenice: bi l' mog'o Jelu videti? — razumije samo po sebi.

Isto vrijedi za primjere, koji su navedeni pod III. i IV. U primjeru (III, 1, a): *Radi bismo* dobre *kazat'* glase, ne možemo, već kakono jeste (N. pj. IV, 166.) — upotrebljen je kondicional s toga, što se ono, do čega je stalo vršenje kondicionalne radnje, nije ispunilo, kao što se razbira iz adversativne rečenice: ne možemo. Da gavrani govore u vrijeme, kad još nije bilo izvjesno, hoće li moći kazati dobre glase, kazali bi: Radi ćemo biti (* budemo) kazati dobre glase, ako mogbudemo. A sada, kad je postalo izvjesno, da ne mogu kazati dobrih glasa, valja da se: radi ćemo biti (* budemo) kazati — okrene u: radi bismo kazati. A da mjesto adversativne rečenice stoji uvjetna, ona bi sada glasila: da možemo (radi bismo kazati dobre glase, da možemo).

Digitized by Google

Ali ostaje još jedno pitanje. Rečenicom: ako mogbudemo — ne kazuje se uvjet vršenju radnje izraza „radu biti“, nego glagola „kazati“. Tako se i rečenicom: ne možemo — ne kazuje smetnja vršenju radnje izraza „radu biti“, nego glagola „kazati“. Što gavrani ne mogu kazati dobrih glasa, to ih priječi, te ih ne kažu, ali ih ne priječi, da ne bi bili *radi* kazati ih. Po tom bi čovjek očekivao, da će u kondicionalu biti glagol „kazati“, a ne izraz „radu biti“. Pita se dakle, kako to, da je u kondicionalu izraz „radu biti“, a ne glagol „kazati“. To dolazi odatle, što glagol „kazati“ visi o izrazu „radu biti“, te valja da ostaje u infinitivu, a modalnost se radnje njegove ne može pokazati nikako drukčije nego na izrazu „radu biti“. Tako kondicional izraza „radu biti“ zastupa kondicional glagola „kazati“. Istu pojavu nalazimo i kod drugih glagola i izraza, koji se slažu s infinitivom. Tako n. pr. kod glagola „moći“. Ako Kraljević Marko kaže: *Mog'o b' platit'* sve Kosovo ravno, kamo l' ne bi za se svadbarinu? (N. pj. II, 420.), osniva se kondicional na tom, što govornik dvoji, da će se ispuniti ono, do čega je stalo vršenje radnje glagola „platiti“. Suponirati valja: Moći ću (* mogao budem) platiti sve Kosovo ravno, ako se bude prodavalo. Ali budući da dvoji, da će se Kosovo prodavati, futurska se rečenica okreće u kondicionalnu: mogao bih platiti sve Kosovo. U kondicional je došao glagol „moći“, ali bi upravo valjalo, da bude došao glagol „platiti“, jer u tome, što se dvoji, da će se Kosovo prodavati, nije smetnja vršenju glagola „moći“, nego glagola „platiti“. Kraljević Marko *može* platiti sve Kosovo, ako se i ne prodaje, dok se radnja glagola „platiti“ ne može vršiti, ako se Kosovo ne prodaje. Ali glagol „platiti“ visi o glagolu „moći“, te valja da ostaje u infinitivu. A kondicional njegov zastupa kondicional glagola „moći“. I u onoj suponiranoj rečenici: Moći ću platiti sve Kosovo ravno, ako se bude prodavalo – zastupa futur glagola „moći“ zapravo futur glagola „platiti“, kao što u suponiranoj rečenici: Radi ćemo biti kazati dobre glase, ako mogbudemo — futur izraza „radu biti“ zastupa zapravo futur glagola „kazati“. Isporedi još: Ne dam vašu sestru poharčiti, bez vas *bih* je *mogao stopiti*. N. pj. II, 288. — Ja *bih stio progovorit'* riječ, kad bi ste me, braćo, poslušali. II, 545. – Car se u čudu nađe šta će kako li će: *htio bi se ženiti*, a đevojke nema, *htio bi* kletvu *prestupiti*, ali se ne smije od straha da ga ne postigne. Nar. prip. 114.

Digitized by Google

Sada se lako razumije kondicional i u onim rečenicama s „rad bih", uz koje nema adversativne rečenice, n. pr. (III, 1, a): Braća otrče brže bolje k ocu i kažu mu šta je bilo, i reku da *bi* oni *radi* svoju sestru *potražiti*. Otac im dopusti da idu da je traže. N. prip. 7. Suponirati valja: oni će biti (* budu) radi svoju sestru potražiti, ako im otac dopusti. Ali budući da dvoje, da će im otac dopustiti, futurska se rečenica okreće u kondicionalnu, a uvjetna s „ako" okrenula bi se u uvjetnu sa „da" (oni bi radi svoju sestru potražiti, da im otac dopusti). Ovdje nije ni uvjetnom ni adversativnom rečenicom naznačeno, do čega je stalo vršenje kondicionalne radnje, nego se samo nagovješćuje iz onoga, što se dalje pripovijeda. Ali često nema ni toga, jer se razumije samo sobom, n. pr. (III, 1, a): *Radij bih* je *poljubiti* već na Bosni vezir biti (Nar. pj. herc. 235.). Ovdje mislim da valja suponirati: radij ću biti (* budem) poljubiti je već na Bosni vezir biti, ako mi se da na volju. Ali budući da govornik dvoji, da će mu se to dati na volju, okreće se futur u kondicional, a uvjetna rečenica s „ako" okrenula bi se u uvjetnu sa „da" (radij bih je poljubiti već na Bosni vezir biti, da mi se da na volju), ali se to izostavlja, jer se razumije samo sobom.

Isto vrijedi za primjere, u kojima o izrazu „rad bih" visi indikativna rečenica s „da", n. pr. (III, 1, b): *Bi* li *rada, da* ti koji *dođe?* — Ja *bih rada, da* mi oba *dođu*. N. pj. herc. 118. Suponirati valja: ja ću biti (* budem) rada, da mi oba dođu, ako to bude do moje volje. Ali djevojka dvoji, da će to biti do njezine volje, pa s toga mjesto futura upotrebljava kondicional, a mjesto uvjetne rečenice s „ako" upotrebila bi uvjetnu sa „da" (ja bih rada, da mi oba dođu, da je do moje volje).

Svagda, kad se izraz „radu biti" nalazi u kondicionalu, misli se na nekakav uvjet, za koji se zna, da se nije ispunio, ili se dvoji, da će se ispuniti, t. j. misli se na nekakvu smetnju. A kad se izraz „radu biti" nahodi u indikativu, ne misli se ni na kaki uvjet, koji se ne bi ispunio t. j. ni na kakvu smetnju. Ako Miloš kaže (II, 1, a): Đogat mi je boja poželjeo, moja desna zasilila ruka, *rada se je* s Turcima *igrati* (N. pj. IV, 230), on ne misli ni na kakvu zapreku; inače bi kazao: rada *bi* se igrati. Ili ako Jakšić Šćepan kaže (II, 1, a): Nigda ti se poturčiti ne ću, no *sam radij izgubiti* glavu (N. pj. II, 614.), on i ne misli na to, hoće li mu se istom dati na volju da se poturči ili da izgubi glavu, jer mu

Digitized by Google

je to de facto već dano na volju, pa je radij izgubiti glavu nego li poturčiti se.

Od primjera, o kojima se doslije govorilo, ne razlikuje se bitno ni onaj jedini primjer, u kojem se „rad bih“ nalazi bez glagola (III. 2.) U rečenici (II, 2.): Svaka majka *rada je* porodu (N. pj. II, 59.) kaže se „rada je“ s toga, što se ne misli ni na kakav uvjet, koji se ne bi ispunio, dok se u rečenici (III. 2.): Šćerce! da ti Bog da svaku dobru sreću i svako dobro, kako *bih* i sam sebe *rad!* (N. pj. I, IX) kaže „rad bih“ s toga, što se misli na nekakav uvjet, koji se nije ispunio, a mogao bi se kazati rečenicom: da se o meni radi (dakle: . . . kako bih i sam sebi rad, da se o meni radi). Suponirati valja: . . . kako ću biti (* budem) i sam sebi rad, ako se bude o meni radilo. Ali sada se ne ne radi o onom, tko govori, nego o njegovoj kćeri, ono je dakle vrijeme, u koje se moglo kazati: . . . kako ću biti i sam sebi rad — sada prošlo, pa s toga se futur okreće u kondicional.

Što se tiče glagola „voljeti“ i pridjeva „volij“, i glagol „voljeti“ i pridjev „volij“ kao predikat s kopulom upotrebljava se s glagolom u infinitivu ili u indikativu sa „da“ ili bez glagola. I glagol „voljeti“ i kopula uz pridjev „volij“ može se nalaziti u kondicionalu. U tom slučaju glagol „voljeti“ može imati oblik „najvoljeti“ („najvolio bih“), a pridjev „volij“ može se nalaziti u obliku „najvolij“. Tomu je uzrok u komparativnom značenju glagola „voljeti“ i pridjeva „volij“. Kopula uz pridjev „volij (najvolij)“ dolazi svagda u starijem kondicionalnom obliku „bih“ (nigda „bio bih“). Ni uz kondicional glagola „voljeti“ ni uz kondicional izraza „volij sam“ nije nigda ni uvjetnom ni adversativnom rečenicom naznačeno, do čega je stalo vršenje radnje onoga glagola, koji visi o glagolu „voljeti“ ili o izrazu „volij sam“. Ali mislim, da bi se svagdje moglo izreći rečenicom: da mi (ti, mu itd.) se dâ na volju —, koja se lako može razumjeti sama sobom, pa s toga se izostavlja. Tomu, što je u kondicionalu glagol „voljeti“ ili izraz „volij sam“, a ne glagol, koji o njemu visi, isti je uzrok, koji je spomenut naprijed kod „rad bih“. Preostaje još, da analiziram po koji primjer onih kategorija, koje su u svezi s ovom raspravom.

U primjeru (II, 1, a): *Voleo b'* je *poljubiti*, nego s carem večerati (N. pj. I, 341.) — momak upotrebljava kondicional s toga, što misli na neki uvjet, za koji dvoji, da će se ispuniti. Suponirati valja: Voljet ću (* volio budem) poljubiti je, nego s carem večerati, ako mi se dâ na volju. Ali budući da momak dvoji, da će

Digitized by Google

mu se to dati na volju, okreće se futur u kondicional, a uvjetna rečenica s „ako“ okrenula bi se u uvjetnu sa „da“ (volio bih je poljubiti, nego s carem večerati, da mi se dâ na volju), ali se izostavlja, jer se razumije sama sobom. A tko kaže (I, 1, a): *Volim* s mudrim plakati nego s ludim pjevati (N. posl.), on ne misli ni na kaki uvjet, koji se ne bi ispunio. Njemu je de facto već dano na volju, da s mudrim plače ili s ludim pjeva, pa voli prvo nego drugo.

Ista je razlika između ova dva primjera, koji se od predašnjih razlikuju samo po tom, što mjesto infinitiva dolazi indikativna rečenica sa „da“: *Voljela bih, da* dilber *boluje,* no da s drugom curom jašikuje (N. pj. hore. 117.; isp. naprijed II, 1, b.) — *Volim da* mi *zavide* nego da me žale (N. posl.; isp. naprijed I, 1, b.).

Istu razliku između kondicionala i indikativa glagola „voljeti“ nalazimo i onda, kad uza nj nema glagola, nego nominalni objekt (I, 2; II, 2.). Tako djevojka, koja kaže (II, 2.): Ja *bi* burmu *najvoljela* (N. pj. I, 327.) — dvoji, da će doći do toga, da bi birala, što najvoli. A tko kaže (I, 2.): *Volim* danas pečenu ševu nego sjutra kokoš (N. posl.), on se de facto već nalazi u onom za djevojku (u predašnjem primjeru) još problematičnom položaju. Pitati se samo može, kako da djevojka upotrebljava kondicional, gdje ipak već sada, ako još i nije došlo do toga, da bi birala, što najvoli, bez sumnje de facto najvoli burmu. To dolazi odatle, što se ni na čemu drugome do li na glagolu „voljeti“ ne može pokazati, da izjava njezina vrijedi istom za slučaj, da dođe do toga, da bira, što najvoli. I u onom, što valja suponirati (ja ću najvoljeti [* budem najvoljela] burmu, ako dođe do toga, da biram, što najvolim), upotrebila bi futur, ne s toga, kao da već onda, kad govori, ne bi najvoljela burmu, nego s toga, da pokaže, da izjava njezina vrijedi za neku zgodu, koja je još u budućnosti. A budući da dvoji, da će ta zgoda doći, futur se okreće u kondicional, a uvjetna rečenica s „ako“ okrenula bi se u uvjetnu sa „da“ (ja bih burmu najvoljela, da dođe do toga, da biram, što najvolim), ali se izostavlja, er se razumije sama sobom. Ovaj je dakle slučaj u bitnosti istovetan s onim, o kojem se govorilo naprijed na str. 197.

Od primjera, u kojima je u kondicionalu glagol „voljeti“, razlikuju se primjeri, u kojima je u kondicionalu izraz „volij sam“, samo toliko, koliko se razlikuju izrazi, koji su u kondicionalu, inače sve ono, što je kazano za primjere, u kojima je u kondicionalu glagol „voljeti“, vrijedi i za primjere, u kojima je u kondicionalu

Digitized by Google

izraz „volij sam“. Isporedi dakle s onim, što je naprijed kazano za kondicional glagola „voljeti“, između ostalih ove primjere: *Volij bih* je *poljubiti* nego carstvo zadobiti. N. pj. here. 235. (isp. naprijed IV, 1, a.) Ali: *Voliji sam* muški umrijeti no veliki zulum podnositi. N. pj. IV, 495. (isp. naprijed III, 1, a). — Ja *bih* đerdan *najvolija*. N. pj. I, 329. (isp. naprijed IV, 2.). Ali: *Volij sam* brata za krvnika no tuđina za gospodara. N. posl. (isp. naprijed III, 2.).

Isp. još Zimu, Sint. razl. str. 270—71.

25. Tako značenje i upotrebljavanje kondicionala u glavnim rečenicama dokazuje jasno, da je kondicional doista preterit (aorist) kompozicije „(po)hvalio budem“, koja je opet jednaka perfektivnomu prezentu. Isto dokazuje značenje i upotrebljavanje kondicionala u podložnim rečenicama, ali taj dokaz moram ostaviti za drugu zgodu, jer je ova rasprava i onako naras'a veća nego što sam isprva mislio. I o onim podložnim rečenicama, koje pripadaju glavnim rečenicama s kondicionalom, ako u njima i ne dolazi kondicional, kao što su n. pr. indikativne uvjetne rečenice s „da“, valjat će drugi put govoriti opširnije. Ovdje bih htio spomenuti samo još neke analogije iz hrvatskoga i drugih jezika, koje će pokazati, da i osim kondicionala preterit futura dobiva onakovo isto modalno zvačenje, kakvo ima slavenski kondicional.

Iz *hrvatskoga* jezika idu ovamo tri pojave. Jedna je ta, da se prosti aorist upotrebljava posve onako, kao i kondicional. Primjere navodi g. Zima u Sint. razl. str. 288.; n. pr. Da ne bi prednjih zuba, *ode* preko devet brda (Kaže se kad ko što zausti da reče, pa se premisli i ućuti, i ovđe znači da bi riječ otišla preko devet brda; a (u šali) i kad ko posrne ili padne na usta). N. posl. — Prodere potok na herovu kuću, i da nije odmah skočio s motikom te odvrnuo potok, *zanese* mu voda kuću. N. prip. Vrč. 85. — Da ne bješe blizu moja majka, *crče* moje čedo od studeni. N. pj. Rist. 56. — Isp. Ak. rj. II, 196b; 198b, gdje se navode još drugi primjeri, n. pr. *Odoh* žedan kod moje tazbine, da mi ne bi moje zaručnice. Pjev. crn. 216b. -- *Ne prođoh se* barjaktar-đevojke, da biste me svi odustanuli. N. pj. I, 420. — *Ne ljubih* ti pásâ među oči, da bih znao da bih poginuo. III, 467. Isp. Mikl. Sint. str. 788, 4. Rečeno je u § 15., da se, kad bi trebalo u preterit metnuti prezent u značenju futura, jasnoće radi mjesto njega u preterit meće kompozicija „(po)hvalio budem“. S toga se kao preterit futura upotrebljava kondicional. Spomenuti primjeri pokazuju, da se ipak

Digitized by Google

kadšto u preterit meće i prosti prezent. Aorist je u njima preterit prezenta u značenju futura. Suponira se n. pr. kod prvoga navedenoga primjera: Ako ne bude prednjih zuba, otide (prez. u fut. znač. = otići će) preko devet brda. Ali budući da se uvjet nije ispunio t. j. da su prednji zubi bili, prezent pro futuro „otide" okreće se u preterit „ode". A prema onomu, kako se obično govori, imala bi se u preterit okrenuti zamjena prezenta pro futuro „otide" t. j. „* otišlo bude", dakle mjesto „ode" imalo bi se kazati „otišlo bi (bilo)".

Druga je pojava iz hrvatskoga jezika, koja ide ovamo, ta, da se preterit običnoga futura n. pr. „(po)hvaliti šćah" (preterit od „(po)hvalit ću") upotrebljava u značenju onoga kondicionala, kojim se kazuje radnja, kojoj je vrijeme vršenja već prošlo; n. pr.:

Doista ga *preskočiti šćaše;*
Al' ne dade Šarac od mejdana.
N. pj. II, 399.

Suponira se: Doista će ga preskočiti, ako dâ Šarac od mejdana. Ali budući da se uvjet nije ispunio, „preskočit će" okreće se u „preskočiti šćaše" (= preskočio bi [bio]). Tako se, kao što je rečeno, zamjenjuje onaj kondicional, kojim se kazuje radnja, kojoj je vrijeme vršenja prošlo. Veoma se rijetko tako zamjenjuje onaj kondicional, kojemu se radnja vrši u budućnosti, n. pr.:

No mi doved' vranca konja moga,
E *ćah sići* u Brda kamena.
N. pj. IV, 361. (cf. i IV, 363.)

„ćah sići" = „sišao bih", a radnja se glagola „sići" vrši u budućnosti. Petar Bošković, koji govori ove riječi, meće futur („sići ću") u preterit („ćah sići") samo zato, što dvoji, da će mu snaha dovesti konja t. j. da će se ispuniti uvjet vršenju radnje glagola „sići". Osim ovoga meni nije poznat nijedan drugi pouzdan taki primjer. Što se tako zamjenjuje gotovo samo onaj kondicional, kojim se kazuje radnja, kojoj je vrijeme vršenja prošlo, odatle se vidi, da jezik osjeća potrebu, da stvori i formalnu razliku između ovoga kondicionala i onoga, kojim se kazuje radnja, koja se vrši u budućnosti. Jedan način, kako jezik tu razliku stvara, našli smo naprijed u § 19.; on naime kondicionalu, kojim se kazuje radnja, kojoj je vrijeme vršenja prošlo, dodaje „bio", n. pr. „(po)hvalio bih bio". A drugi je način taj, da taki kondicional zamjenjuje pre-

Digitized by Google

teritom običnoga futura: „(po)hvaliti šćah“. Onaj je prvi način u štokavskom govoru rijedak, a ovaj drugi provincijalan, jer dolazi ponajčešće u onim narodnim pjesmama, koje su u IV. knjizi Vukovoj. Većina Štokavaca između jednoga i drugoga kondicionala ne čini razlike.

Kako primjeri s „(po)hvaliti šćah“ još nigdje nijesu prikupljeni, navesti ću ja ovdje sve, koliko ih imam. Isp. i Akad. rj. II, 197a, III, 670b; Zima, Sint. razl. str. 289. Spomenuti mi valja još, da se u svima uvjet (resp. smetnja) kazuje osobitom rečenicom, i to ili adversativnom ili uvjetnom sa „da“, samo u jednom jedinom primjeru ne kazuje se uvjet, i to:

Fala kume, fala stari svate!
Ostaviste me u klisuri sama,
Ća siroma *izgubiti* glavu,
U malo me Grče ne izede.
N. pj. III, 508.

Ostale ću primjere podijeliti na dvije grupe po tome, da li se u njima kazuje smetnja adversativnom rečenicom ili uvjet indikativnom rečenicom sa „da“:

1. Smetnja se kazuje *adversativnom* rečenicom: Odista ga Osman *pustit' šćaše*, vrag donese od Tupana Panta. N. pj. IV, 2. — Brz je Šarac, *uteći* mu *šćaše*, al' poteže Đemo topuzinu, pa zaljulja pokraj sebe njome jadna Marka među pleći žive. II, 413. (isp. II, 399.) — Doista ga *dostignuti šćašc*, al' mu Grujo ni bježat' ne šćede. III, 9. — Odista ga *uvatiti ćahu*, al' se Vuksan vatat' ne davaše. IV, 23. — Na sramotu uzimahu blago, i to Srbi *oprostiti ćahu*. Ali Turci više jade grade. IV, 152. — Doista ga *udariti ćahu*, al' Srbini ne dadoše Luki. IV, 267. — Odista me *ubiti hoćahu*, a ja sam im tako besjedio. IV, 496. — Ne uteče ništa do kamena, no uteče paša Ibrahime, a ni on mi *uteći ne ćaše*, no Bog ubi jedno popče mlado, unese ga na pleći junačke. IV, 83. — Tu *hoćaše izgubiti* glavu, no je popu dobra sreća bila. IV, 413. — Doista ga *ubiti hoćaše*, nego Petru sreća priskočila. IV, 58. — *Hoćaše se* natrag *povrnuti*, ema Turci kavgu učiniše, II, 607.

2. Uvjet se kazuje indikativnom *rečenicom sa „da“*: Da mi ne bi Šarca od mejdana, doista me *uvatiti šćaše*. N. pj. II, 220. (isp. naprijed na str. 202. primjer iz N. pj. II, 399.) — Da ne beše grane vite jele, te mu kalpak sa glave skinula, doista me *uvatiti ćaše*. III, 36. — Da doraste Mrčariću Pejo, da doraste, kako ne

Digitized by Google

doraste. bolji *ćaše biti* na junaštvu od junaka Kraljevića Marka. IV, 36. — A nijedan *utећi ne ćaše*, da ih Turske straže opaziše. IV, 60. — Ma da ste mu zavikali: Na, pope, ruku, *hoćaše se skapulati*, jer je vazda (teško mene!) naučio uzimati, a ne davati. N. prip. 295. — I Turske mi vjere! da ne dolećeše žene, *ćadijahu biti* g . . . . a i od mene i od njega. N. prip. 304.

S ovim hrvatskim primjerima mogu se isporediti oni grčki primjeri, u kojima imperfekt glagola μέλλω (hoću) s infinitivom futura zamjenjuje preterit s ἄν, n. pr.:

καὶ δή μιν τάχ' ἔμελλε θοὰς ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν
δώσειν ᾧ θεράποντι κατεξέμεν· ἀλλ' Ἀγαμέμνων
ἀντίος ἦλθε θέων, καὶ ὁμοκλήσας ἔπος ηὔδα. Ζ. 52.

ὦ πόποι, ἦ μάλα δὴ Ἀγαμέμνονος Ἀτρεΐδαο
ῥθίσεσθαι κακὸν οἶτον ἐνὶ μεγάροισιν ἔμελλον,
εἰ μή μοι σὺ ἕκαστα, θεά, κατὰ μοῖραν ἔειπες. ν. 384.

ἔμελλε δώσειν (šćaše dati), ῥθίσεσθαι ἔμελλον
(šćah poginuti) = ἔδωκε ἄν, ἐῤῥθίμην ἄν.

Treća pojava, što iz hrvatskoga jezika pripada ovamo, u svezi je s postanjem futura od infinitiva i prezenta „budem", n. pr. „budem hvaliti". Za taki futur kaže g. Zima (Razl. str. 294.), da „je karakteristično svojstvo starih spomenika hrvatskoga ili srpskoga jezika, a najpače stare čakavštine i starodubrovačkoga govora. Vrlo rijetki su primjeri u novijoj čakavštini, nješto češći na jugu u štokavštini, a u kajkavštini ih ne ima". Primjere navode Daničić u Akad. rj. I, str. 355b—358b. i g. Zima u Sint. razl. str. 294—295. Da navedem samo nekoliko primjera: *Trpit budu* svake trude za imati raj nebeski. Hekt. 117. — I po tom *bude prit* taj družba prislavna, vodicu tu će pit, ka je za nju pripravna. Vetr. 2, 145. — Jur *služit ne budem*, ja *se žcnit budem*. Jačke 371. — U štokavskom govoru dolazi ova kompozicija samo u podložnim rečenicama; n. pr.: Ugovori (drug s drugom), kad on *bude* u tazbini *lagati*, da mu drug polaguje. N. prip. Vrč. 48. S infinitivima „dati, htjeti, imati, moći, smjeti, znati" sastavlja se „budem" u jednu riječ, n. pr. Ako j' tako poznat' *ne mogbudeš*, ti je zovi u zelenu bašču. N. pj. III, 295. (isp. Akad. rj. I, 358b).

I preterit ovakoga futura upotrebljava se u značenju kondicionala. G. Zima, koji navodi primjere za to na str. 305. svojih Sintaktičnih razlika, kaže, da „to biva u čakavštini i u starodubrovačkom govoru. — Rijetki su takvi primjeri u novijoj čakavštini".

Digitized by Google

Navesti ću samo nekoliko primjera: I to mu ulize u misal, kako *bi* za svoga vrimena opet zemlju, kako je i prvo bila, *napraviti*. Duklj. 13. — K vodi idoh ovdi uprav, da *bih počinuti*. M. Drž. 49. — Nije vidit na sviti sadanjih vremena, tko *bi požaliti* prijatelja ljubjena. O. Mažibr. 188. — Da *bi* te *moć* dostat, volil bi neg bel grad. Jačke 147.

Veoma znamenitu analogiju slavenskomu kondicionalu čine indoevropski *optativ* i *injunktiv*, kojima se pridružuju *grčki modalni preteriti* (s ἄν). Funkcije svih tih oblika mogu se razumjeti samo onda, ako se oblici sami shvate kao onaki preteriti, kaki je i slavenski kondicional. Ali da bi se sve to pokazalo, valjalo bi o tima oblicima raspravljati opširnije nego što dopušta okvir ove rasprave. S toga ostavljam to za drugi put.

Slavenskomu je kondicionalu analogan i *staroindijski kondicional*, koji postaje od futura onako, kao imperfekt od prezenta, n. pr.: fut. „dāsyāmi", kond. „adāsyam", a značenje i upotrebljavanje njegovo odgovara posve onomu kondicionalu slavenskomu, kojim se kazuje radnja, kojoj je vrijeme vršenja prošlo. Isp. Whitneyevu staroindijsku gramatiku § 940. 941. 950. i Delbrückovu staroindijsku sintaksu str. 365.

Novogrčki jezik ne poznaje više optativa ni modalnih preterita s ἄν, nego zamjenjuje sve to kondicionalom, koji je upravo preterit futura. Tako glasi futur imperfektivnoga glagola θὰ[1] γράφω[2] ili θέλω γράφει,[3] futur perfektivnoga glagola θὰ γράψω[4] ili θέλω γράψει,[5] a futur eksaktni θὰ ἔχω γράψει. Preteriti gotovo svih tih futurskih oblika dolaze u kondicionalnoj funkciji: θὰ ἔγραφα[6] ili ἤθελα γράφει (pisao bih), ἤθελα γράψει (napisao bih), θὰ εἶχα γράψει (napisao bih bio).

I *romanski* je kondicional upravo preterit futura. Tako je n. pr. u francuskom jeziku futur glagola „aimer": *j'aimerai* postao od

---

[1] Od θέλω ἵνα.

[2] Upravo konjunktiv prezenta; i piše se kao konjunktiv: γράφω, γράφῃς, γράφῃ etc.; ali u izgovoru izjednačio se posve s indikativom.

[3] Infinitiv prezenta: γράφει(ν).

[4] Upravo konjunktiv aorista, ali u izgovoru mu se završeci ne razlikuju od završetaka indikativa prezenta, s toga se može shvatiti kao perfektivni indikativ prezenta (cf. bilješku 2.).

[5] Infinitiv aorista: γράψαι sa završetkom infinitiva prezenta: γράψει(ν) (cf. bilj. 3.).

[6] mj. ἔγραφον, prema aor. ἔγραψα.

Digitized by Google

latinskoga: amare habeo (cf. j'ai = habeo), a kondicional: *j'aimerais* od latinskoga: amare habebam (cf. j'avais = habebam). Kondicional stoji dakle prema futuru, kao latinski „habebam" prema „habeo" t. j. kao preterit prema prezentu. Isp. L. Toblera, Uebergang zwischen Tempus u. Modus (Zeitschrift für Völkerpsychologie II, str. 29—53.).

Dodatak.

Što u § 13. i poslije češće kažem, da se kompozicija „hvalio budem" (s imperfektivnim glagolom u participu) slaže s perfektivnim prezentom istoga glagola (n. pr. „pohvalim"), to nije cijela istina, kao što sam se naknadno uvjerio, te hoću ovdje da ispravim. Ujedno hoću da razliku između I. i II. značenja kompozicije „(po)hvalio budem" (v. § 7. extr.) tačnije odredim.

Kompozicija „(po)hvalio sam" dolazi ne samo u hrvatskom, nego i u drugim slavenskim jezicima u 2 značenja: 1. u značenju perfekta, 2. u značenju imperfekta (ako je glagol imperfektivan) ili aorista (ako je glagol perfektivan; isp. Mikl. Sint. 800. U 1. značenju ova kompozicija znači, da je radnja glagolska za sadašnjost gotova. Gotova je radnja dakako svagda i prošla za isto vrijeme, za koje je gotova. Ali kod perfekta se ne misli na vrijeme, u koje se radnja vrši (isp. str. 149). Ako se pak misli na vrijeme, u koje se radnja vrši, kompozicija „(po)hvalio sam" dobiva 2. značenje t. j. značenje onoga vremena, u koje se radnja vrši, dakle prošloga vremena, i to imperfekta (ako je glagol imperfektivan) ili aorista (ako je glagol perfektivan). U tom slučaju kopula „(je)sam", koja kod 1. značenja pokazuje, da je radnja glagolska gotova za *sadašnjost*, gubi to značenje posve te postaje samo znak, da vršenje radnje glagolske pada u prošlost.

Prema tomu ima i kompozicija „(po)hvalio budem" 2 značenja. U 1. značenju ova kompozicija znači, da je radnja glagolska gotova za ono vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem". O tom se značenju govori od § 8—11. U 2. značenju kompozicija „(po)hvalio budem" znači, da se radnja glagolska vrši u ono vrijeme, u koje bi joj po 1. značenju ove kompozicije vršenje padalo, ne obaziruć se na vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem". Razlikovati valja više slučajeva prema tomu, koje vrijeme može pokazivati perfektivni prezent „budem":

a) „Budem" kao perfektivni prezent može pokazivati neko određeno vrijeme u budućnosti. Po tom kompozicija „(po)hvalio

Digitized by Google

budem" u 1. značenju znači, da je radnja glagolska gotova za neko određeno vrijeme u budućnosti. A budući da je i vrijeme, u koje se radnja vrši, (za ono vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem", doduše neko određeno vrijeme u prošlosti, ali za govornika ipak) neko određeno vrijeme u budućnosti, to u 2. značenju čitava kompozicija znači, da se radnja glagolska vrši u neko određeno vrijeme u budućnosti, a na vrijeme, koje se fiksira perfektivnim prezentom „budem", nema se nikakav obzir, „budem" je postalo samo znak, da je glagol, koji je u participu, u kompoziciji s njim dobio takovo značenje, te može značiti radnju, koja se vrši u neko određeno vrijeme u budućnosti. Primjere vidi na str. 165—166. U tom slučaju kompozicija „pohvalio budem" (s pf. glagolom u participu) jednaka je prezentu perfektivnoga glagola u značenju futura ili futuru, ako futur ima osobit oblik (n. pr. „pohvalit ću"), a kompozicija „hvalio budem" (s impf. glagolom u participu) jednaka je prezentu imperfektivnoga glagola u značenju futura (n. pr. Zarekoh se i zatekoh da ne *pijem* rujno vino, da ne *jašem* dobra konja. N. pj. herc. 251.; isp. Zimine Razlike 252.) ili futuru, ako futur ima osobit oblik (n. pr. „hvalit ću").

b) „Budem" kao perfektivni prezent može pokazivati neko neodređeno vrijeme u budućnosti (u podložnim rečenicama). Po tom kompozicija „(po)hvalio budem" u 1. značenju znači, da je radnja glagolska gotova za neko neodređeno vrijeme u budućnosti. A budući da je i vrijeme u koje se radnja vrši, (za govornika) neko neodređeno vrijeme u budućnosti, to u 2. značenju čitava kompozicija znači, da se radnja glagolska vrši u neko neodređeno vrijeme u budućnosti, a na vrijeme fiksirano perfektivnim prezentom „budem" ne misli se, „budem" je samo znak, da je glagol, koji je u participu, u kompoziciji s njim dobio takovo značenje, te može značiti radnju, koja se vrši u neko neodređeno vrijeme u budućnosti. Primjere vidi u § 8. U tom slučaju kompozicija „pohvalio budem" (s pf. glagolom u participu) jednaka je perfektivnomu prezentu, a kompozicija „hvalio budem" (s impf. glagolom u participu) jednaka je imperfektivnomu prezentu (n. pr. Ja te ne mogu odriješiti od grijeha prvo nego *pitam* vladike. N. prip. 297., isp. g. Šurmina u Nast. Vjesniku I, p. 183—4.)

c) „Budem" kao perfektivni prezent može pokazivati neko vrijeme, koje se ponavlja (u apstraktnim rečenicama). Po tom kompozicija „(po)hvalio budem" u 1. značenju znači, da je radnja glagolska gotova za neko vrijeme, koje se ponavlja. A budući da se

Digitized by Google

ponavlja i vrijeme, u koje se radnja vrši, to u 2. značenju čitava kompozicija znači, da se radnja glagolska vrši u neko vrijeme, koje se ponavlja, a na vrijeme, koje se fiksira pf. prezentom „budem", ne misli se, „budem" je samo znak, da je glagol, koji je u participu, u kompoziciji s njim dobio takovo značenje, te može značiti radnju, koja se ponavlja. U tom slučaju kompozicija „(po)hvalio budem" svagda je jednaka perfektivnomu ili imperfektivnomu prezentu (prema tomu, kako je glagol, koji je u participu, perfektivan ili imperfektivan), te je pored njega suvišna, pa s toga se to značenje njezino i ne može potvrditi primjerima, ali ga suponira iterativni kondicional (isp. § 21. str. 186.).

Suvišna je kompozicija „pohvalio budem" (s pf. glagolom u participu) i u značenju a) u onim jezicima slavenskima i dijalektima jezika hrvatskoga, u kojima se perfektivni prezent upotrebljava u značenju futura, ali nije suvišna kompozicija „hvalio budem" (s impf. glagolom u participu), jer se imperfektivni prezent veoma rijetko upotrebljava u značenju futura. Jedna je i druga kompozicija u značenju a) suvišna, ako futur ima osobit oblik (kao u štokavskom dijalektu hrvatskom). U značenju b) suvišna je kompozicija „pohvalio budem" (s pf. glagolom u participu) svagdje, gdje se god u istom značenju upotrebljava perfektivni prezent, ali opet nije suvišna kompozicija „hvalio budem" (s impf. glagolom u participu), jer se imperfektivni prezent veoma rijetko upotrebljava u takom značenju. Samo kad treba perfektivni ili imperfektivni prezent metnuti u preterit, uzima se mjesto njega kompozicija „(po)hvalio budem" u značenju a) ili b) ili c), kad god to jasnoća traži.

Iz svega se ovoga vidi, da je samo kompozicija „pohvalio budem" (s pf. glagolom u participu) jednaka perfektivnomu prezentu, a kompozicija „hvalio budem" (s impf. glagolom u participu) jednaka je imperfektivnomu prezentu samo u onoj porabi njegovoj, koja odgovara porabi perfektivnoga prezenta t. j. u onima slučajevima, u kojima se imperfektivni prezent upotrebljava paralelno s perfektivnim prezentom i koji su naprijed navedeni: a) b) c). Perfektivni prezent „budem", složen s imperfektivnim glagolom u participu pret. akt. II., ne čini imperfektivni glagol perfektivnim, nego čini samo to, da se imperfektivni glagol može upotrebljavati u onakim prilikama, u kakvima se sam po sebi može upotrebljavati samo perfektivni glagol (u prezentu). Ili: „budem" čini te kompozicija „hvalio budem" postaje jednaka imperfektivnomu prezentu

Digitized by Google

„hvalim“ u bezvremenskom značenju, koje sam po sebi ima samo perfektivni prezent.

Napokon mi valja izrijekom spomenuti, da tim, što sam ovdje kompoziciji „(po)hvalio budem“ (2.) značenje drukčije odredio nego li u samoj raspravi, ono što je u raspravi kazano za postanje i značenje kondicionala, nije alterirano ni najmanje, jer dobila kompozicija „(po)hvalio budem“ svoje (2.) značenje kako mu drago, kondicional jest i ostaje njezin preterit.

Digitized by Google

Wundtov metafizički sustav.

Čitao u sjednici filosofijsko-juridičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 17. lijnja 1895.

PROF. DR. A. BAUER.

Mudroslovlje je od vajkada htjelo biti, pa i sad hoće da je znanost o zadnjim uzrocima pojavnoga svijeta: ono dakle hoće, da je metafizika.

Ali za mudroslovlje uopće i za metafiziku napose pripremali su se crni dani, otkada je *Francis Bacon* (1561—1626) pregnuo da obnovi znanost, i da joj dade novu podlogu. On je svijetu navijestio nauku, da je znanostima jedina svrha ta, da čovjeku pribave gospodstvo nad prirodom (sekularizam); on je naučavao, da je *„pravo mudroslovlje ono, koje vjerno ponavlja glasove samoga svijeta, koje je napisano kao po kazivanju svijeta, te nije ništa drugo nego njegova slika i odraz, a od svoga ništa ne dodaje, već samo ponavlja i odjekuje"*, pa zato: *„post physicam inventam metaphysica nulla erit"*.[1] Prema tomu treba da mudroslovlje sämo sabere ono, što nam sam svijet dojavlja o sebi — dakako samo na osjećala naša. Iskustvo i indukcija jedini su putovi, koji nas vode spoznanju svijeta. Ovo je bio začetak empirizma u novijoj povjesti mudroslovlja.

U Francuskoj nasuprot začinje se novo doba mudroslovlja s *Des Cartesovim* (1569—1650) racionalizmom s prirođenim idejama, na koji se u Njemačkoj prislonio racionalistički smjer *Leibnitza* (1646 do 1716) i *Wolfa* (1679—1754).

Ali engleski *empirizam* i *senzualizam* doveo je mudroslovlje u *idealistički akozmizam* (G. Berkeley 1684—1753) i *skepticizam* (D. Hume 1711—1776); a racionalizam završio se *Spinozinim* (1632 - 1677) panteizmom i *Leibnitzovim* fizikalnim idealizmom,

[1] Isp. De Augment. scient. L. 2. c. 13.

Digitized by Google

koji nije znao drugačije ukloniti porječnosti, već da je prikrije čudnom hipotezom *„prestabilirane harmonije“*.

Ovoj nedaći mudroslovlja htio je pomoći *I. Kant* (1724—1804) svojim *kriticizmom*, s kojim začinje najnovije doba mudroslovlja. Kant, uvjeren da je sva nedaća dotadašnjih mudroslovnih sustava potjecala upravo iz krivih teorija o spoznaji: senzualizma naime i racionalizma, posvetio je prvu pažnju kritici samoga spoznanja. On je mislio, da će svladati pogrešku, ako se opreke obiju sustava jednostavno dokinu, a sami se sustavi stope. S empirizmom drži, da je osjetno iskustvo jedino vrelo svega znanja našega o vanjskoj zbiljnosti, ali prihvata i prirođene ideje dotadašnjih racionalističko-idealističkih sustava, samo što su mu one prazni oblici mišljenja, u koje ulaze, koje ispunjaju osjeti, pa tako iskustvo tek čine mogućim. Ovako je Kant otkrio i s tolikim uspjehom pronio u svijet svoju nauku, da mi uopće ne možemo spoznati biće, kakovo je u sebi, *„das Ding an sich“*, već da sve naše spoznanje dohvata samo osjetne pojave, *fenomena*. Kantov kriticizam postao je *fenomenalizam*, koji je s jedne strane *transcendentalni idealizam*, a s druge strane *empirizam*. I što se dogodilo?

U rukama neposrednih Kantovih nasljednika prometnuo se njegov transcendentalni idealizam u *dogmatički subjektivni idealizam i idealistički panteizam*, koji je u *Hegelu* (1770—1831) dosegao svoj vrhunac, a tim ujedno dokazao svoju potpunu nemoć i ozloglasio mudroslovlje uopće.

Koje čudo, što su mnogi prirodoslovci — čisti empirici — ponosni na divne pozitivne rezultate prirodnih znanosti, s veseljem prihvatili Kantovu misao, da je sve naše znanje vezano samo na pojave, samo na iskustvo. Sva se znanost po njihovom shvatanju završuje time, da se odredi mjera, broj i težina osjetnim pojavama. S toga su priznavali samo pozitivnim iskustvenim znanostima pravo građanstva u kraljevstvu znanosti, a svako su mudroslovlje samo s prezirom spominjali.

S druge je opet strane senzualizam prevladao i u najširim krugovima mudroslovaca u nebrojenim oblicima *pozitivizma*. Glavni značaj pozitivističkoga mudroslovlja, kako ga je označio sam začetnik pozitivizma *A. Comte* (1798—1857), jest ovaj: *„Sve pojave treba smatrati kao podvrgnute nepromjenljivim prirodnim zakonima, a svrha svega našega nastojanja ima biti ta, da se ovi zakoni točno pronađu i svedu na što manji broj, jer je apsolutno be-*

Digitized by Google

smisleno za nas istraživanje uzroka bilo prvih bilo svršnih".[1] To bi imalo biti mudroslovlje bez svake metafizike. Dodamo li, da su neki mudroslovci, da bi za mudroslovlje spasli dajbudi neko područje, proglasili teoriju o spoznaji kao jedino mudroslovlje, spomenuli smo u glavnome plod, kojim je urodila Kantova obnova mudroslovlja.

Ali, da ovo odricanje spoznanja zadnjih uzroka pojavnoga svijeta nikako ne zadovoljava razumne naravi ljudske, dokazuje najočitije to, što već i sami prirodoslovci empirički istraživanje svoje dopunjaju svakojakim umovanjem o svijetu, dopunjaju razumnim hipotezima, dakako ponajviše monističkima, pa tako sami prekoračuju međe čistoga empirizma. Prirodoslovlje je dapače Njemačkoj dalo dva upravo najznamenitija mudroslovca našega vijeka: *H. Lotzea* i *W. Wundta.*

Ovaj potonji ističe (u nastupnom govoru 31/X 1874), kako je znatno utjecanje mudroslovnoga teženja za sve posebne znanosti, a napose upravo i za prirodne znanosti, koje su njega samoga privele mudroslovlju. „*Više ili manje svijesno*", veli on, „*općenito je danas prevladao nazor, da pukim opisivanjem i gomilanjem pojava, činjenica, u prirodnim znanostima nije ništa postignuto, već sve stoji do toga, da napokon dođemo do uzroka pojavama*". Za to ovaj učenjak metafiziku nipošto ne drži „pukim maštanjem"; on joj dapače dosuđuje stožeran položaj u svom mudroslovnom sustavu.

Jer pak Wundt poznaje rezultate eksaktnih prirodnih nauka kao malo tko; jer je on uz nedavno umrloga Helmholtza osnovač i prvak u danas toliko cijenjenoj psihofizici ili fiziološkoj psihologiji; jer je on s obzirom na teoriju spoznaje i naučni metod pozitivist, kao ma koji drugi; jer napokon njegov mudroslovni sustav i nije drugo, nego na neki način pozitivistički prerađen sustav Kantov: ponukalo nas je sve ovo, da ispitamo ovaj metafizički sustav Wundtov. Ovo će biti glavni dio radnje. Jer je ipak nemoguće temeljito raspravljati o metafizičkom sustavu kojega mudroslovca, dok se ne znade, što on uči o mišljenju i spoznanju uopće, potrebno je dajbudi prijegledno razmotriti i ocijeniti njegovu teoriju o mišljenju i spoznanju uopće; a ovo treba da učinimo to više s obzirom na Wundta, što i on sam s ovim pitanjima začinje svoj mudroslovni sustav.

---

[1] Isp. Cours de philos. pos. T. 1. p. 14. 16.

Digitized by Google

O mišljenju u opće.

I. Što je mišljenje?

1. S pitanjem: što je mišljenje? začinje Wundt svoj mudroslovni sustav te kaže, da je mišljenje ono *subjektivno* djelovanje naše *samosvijesti*, koje tvori uzajmice (relacije).[1] Potanje tumači Wundt ovu definiciju ovako.

Kaže, da je mišljenje *subjektivno* djelovanje naše, hoteći ga ovom biljegom razlučiti od onih sadržaja svijesti naše, što ih shvatamo kao objekte, predmete. Ali i predočavanje, čuvstvovanje i htijenje također je subjektivno djelovanje naše, pa ipak sve ovo nije isto, što je mišljenje. Predočavanje, čuvstvovanje i htijenje nijesu s mišljenjem sporedni događaji, već su elementarne funkcije, jesu počela, od kojih se sastavlja sve mišljenje naše. *Mišljenje nije posebno kakovo zgađanje kraj ovih počela, već sva osobitost njegova može stajati jedino u* **načinu**, *kako se u njemu međusobno spajaju ova počela svijesti naše.*

Ovaj osobiti način naznačuje ponajprije biljega, da je mišljenje *samosvijesno* djelovanje. Osjetne zamjetbe (Sinneswahrnehmungen) i samonikle uspomene nameću se našoj svijesti same sobom, a mišljenje neposredno spoznajemo kao takovo djelovanje, što ga sama naša svijest tvori. Ako nam se počela mišljenja djelomice ili posve i nameću sama sobom, način, kako ih mi u mišljenju spajamo, ostaje uvijek neposredno djelo naše volje. Volja pak se razlikuje od svih drugih duševnih pojava upravo tom neposrednom sviješću, da je njezino htijenje *naše* djelovanje. Zato se sa svakim htijenjem spaja sad tamnije sad jasnije predodžba o našem jastvu, kao subjektu, koji djeluje: i upravo ovakova svijest prati sve tvorevine našega mišljenja. Zato je svako mišljenje *samosvijesno* djelovanje.

Ali ni ova biljega jošte ne dotječe, da potpuno razlučimo mišljenje od svih ostalih unutrašnjih događanja. Sve djelovanje naše volje, unutrašnje i spoljašnje, jest samosvijesno djelovanje, pak za to ipak nije mišljenje. Da se mišljenje razlikuje od svakoga spoljašnjega djelovanja volje, dosta označuje biljega, da je mišljenje subjektivno, *unutrašnje* djelovanje; ali ni sve *unutrašnje samosvijesno djelovanje*, koje se tiče samih naših predočaba, nije jošte mišljenje. I svaka je na ime *pažnja* unutrašnje samosvijesno djelo-

[1] „Das Denken ist subjektive, selbstbewusste und beziehende Thätigkeit".

Digitized by Google

vanje; ali jednostavna pažnja jošte nije mišljenje. Treba dakle da se točnije odredi, kako stoji ono unutrašnje samosvijesno djelovanje, koje zovemo mišljenje, prema predodžbama, o kojima se ono bavi.

Jednostavna pažnja je samovoljno (willkürliche) shvatanje *jedne* predodžbe ili *jednoga* kompleksa predočaba, dok mišljenje uvijek obuhvata i uzajmicu *različitih* predodžbenih počela. Pažnja i mišljenje jesu funkcije iste vrste, ali različitoga stupnja. Kod pažnje se volja obraća jednomu jedinomu predodžbenomu sadržaju, a kod svakoga mišljenja se ona obraća k više predočaba, kojih sadržaje ona stavlja u uzajmicu. Mišljenje je dakle djelovanje, koje tvori uzajmice.

Wundt neće da kaže: mišljenje je *ispoređivanje* (eine *vergleichende* Thätigkeit), premda bi ova određenija biljega sasvim odgovarala najznatnijim funkcijama mišljenja, jer on hoće, da *općenitijom* oznakom *(„da tvori uzajmice")* obuhvati *sve* činidbe mišljenja, a mnoge činidbe mišljenja ne idu za tim, da još i isporede predodžbe, koje su stavljene u uzajmicu.

Kako god je ova posljednja biljega znamenita, te premda do nje stoji svakolika kvalitativna različnost mišljenja i sve utjecanje mišljenja našega na spoznanje naše, ipak ne bi ona sama za sebe dotjecala, da se točno odredi pojam mišljenja. Jer kao što imade unutrašnjega, pa i samosvijesnoga djelovanja, koje ipak nije mišljenje, tako imade i djelovanja, koje tvori uzajmice, ili u kratko imade uzajmičenja, koje također nije mišljenje. I svako nehotomično spajanje predočaba (associatio) jest neko uzajmičenje. Ovako spojene predodžbe stavljaju se kakovimgod unutrašnjim ili spoljašnjim svojstvima u uzajmicu; ali ovo ne biva samosvijesno. Kad volja kod ovakovoga spajanja i sudjeluje, sve je njezino djelovanje u tom, da već gotov, nametnuti spoj predočaba shvati i drži. Kod mišljenja pak očituje se volja kao *tvorna* moć, koja neke uzajmice sama izvodi, ili između više njih, koje bi bile sve jednako moguće, jednu *sama* odabire. Mehanizam spajanja predočaba podaje mišljenju građu, a volja samovoljno određuje toku mišljenja svrhu, te odabire onakove spojeve, koji odgovaraju određenoj svrsi.

Potrebne su dakle za valjanu oznaku mišljenja sve tri biljege, ali svakolika kvalitativna razlika mišljenja od svih ostalih unutrašnjih događanja stoji upravo do toga, što mišljenje stavlja predodžbe u uzajmicu.[1]

---

[1] System der Philosophie S. 38—46.

Digitized by Google

2. Zavirimo li u starije Wundtovo djelo, na ime u logiku, naći ćemo, da je ondje u oznaci mišljenja naveo druge biljege, nego što ih navodi u sustavu mudroslovlja: naime *hotomičnost, logičku očevidnost i opću valjanost.* Budući pak da je Wundt i u najnovijem izdanju logike, koje je štampano poslije sustava,[1] zadržao iste biljege, kao i prije, ne ćemo u tom smjeti nazrijevati porjeke (kontradikcije), premda imade znatna razlika između jednih i drugih biljega, već to moramo tumačiti različnošću stajališta. U sustavu mudroslovlja hotio je pisac da označi, *što* je mišljenje, koliko je naše subjektivno djelovanje, koliko je događanje u svijesti našoj, i prema tomu trebalo je istaknuti one biljege, kojima se mišljenje razlikuje od svih drugih događanja u svijesti našoj, a tomu dobro služe biljege: da je mišljenje ono *unutrašnje, samosvijesno* djelovanje, koje tvori uzajmice; a gotovo sve se ovo nalazi i u logici njegovoj ondje, gdje govori o razvoju i tečaju mišljenja.[2] Dakako da u ovoj oznaci nije potpuno naznačena cijela bit i narav mišljenja. Mišljenje po samoj svojoj biti i naravi ide za spoznanjem, dà ono sámo ima biti spoznanje; a na to se Wundt ovdje ne osvrće, već o tom raspravlja tek u slijedećoj glavi. I upravo ovo je razlučivanje mišljenja i spoznanja postalo kobno, jer Wundt iz mišljenja, koliko je *subjektivno* djelovanje naše, izvodi *zakone* mišljenja. Zato nam se čini, da je *Lotze* točnije označio mišljenje veleći, *da je mišljenje onakovo svezivanje predočaba* (recte pojmova), *kojemu pripada općenita valjanost i istinitost.*[3]

Imajući ipak na umu, da Wundt na ovom mjestu razmatra mišljenje samo koliko je naše subjektivno djelovanje, ne ćemo ovoj njegovoj definiciji mišljenja zabaviti, kako to čini n. pr. *A. Döring*,[4] već dapače priznajemo, da je ovom definicijom dobro označeno,

---

[1] Logik. Stuttgart 1893.

[2] Logik. S. 55—90.

[3] „Allgemeingültigkeit und Wahrheit sind die beiden Vorzüge, die schon der gewöhnliche Sprachgebrauch denjenigen Verknüpfungen der Vorstellungen zuschreibt und vorbehält, deren Herstellung er vom Denken allein erwartet". Logik 2. Aufl. S. 4.

[4] U Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie. 14. Jahrg. Leipzig 1890. S. 135 sll. Na n. mj. str. 140 navodi D. svoju definiciju ovako: „Denken ist eine in einer spontanen Vorstellungsverknüpfung bestehende, einem werthvollen Zwecke vollkommen entsprechende Zweckthätigkeit, bei der die Vorstellungsverknüpfung sachlich richtig oder unrichtig sein kann, und zwar ist sie die sachlich richtige Verknüpfungsweise".

Digitized by Google

kako se mišljenje bitno razlikuje od pukoga mehanizma predočaba. Ali ovo vrijedi za Wundtovu definiciju kako glasi, a drugo je pitanje, kako je on sam shvata i tumači.

Wundt kaže najprije, da je mišljenje subjektivno djelovanje naše, kao što je i predočavanje, čuvstvovanje i htijenje, što su počela, elementarne funkcije, od kojih se sastavlja sve naše mišljenje tako, da mišljenje nije posebno kakovo događanje kraj ovih počela, već sva osobitost njegova stoji jedino u načinu, kako se u njemu spajaju ova počela svijesti naše. Istumačivši ovako prvu biljegu, odmah se ispravlja te kaže, da o spajanju počela ne može zapravo biti govora, jer u istinu *ova* počela čine jednu u sebi nerazdjeljivu cjelinu, a tek naša ih apstrakcija (stari bi rekli „praecisio") razlikuje. Za ovo razlikovanje treba doduše razloga, ali bismo samo onda smjeli ovu razliku prenositi u objekte, kada bi sama počela mogla za sebe bivstvovati kao razlučeni objekti. Toga pak nema, već nasuprot uzajmice ovih počela pokazuju njihovu nerazvrzivu svezu, te ona nijesu toliko različiti sadržaji svijesti, već su različita svojstva, što ih pokazuje jedan isti jedinstveni sadržaj, a međusobno su sasvim ovisna. Za neke svrhe, priznaje Wundt, može biti korisno za čas u istraživanju razlikovati ova svojstva, ali to može uzrokovati pomutnju u shvatanju činjenica, ako se ovakovi tvorovi naše apstrakcije stanu držati za samostalna bića.

Da su pak predočavanje, čuvstvovanje i htijenje samo različite strane ili svojstva našega jedinstvenoga unutrašnjega života, pokazuje Wundt analizom mišljenja. Svako se mišljenje sastavlja od nekih predočaba, koje ili pojedince ili u spoju već sadržavaju čuvstva. U svakom pak se čuvstvu prama njegovoj ugodi ili neugodi već očituje neko teženje ili opiranje: dakle neko nerazvijeno htijenje. Čuvstvovanje i htijenje nijesu dakle toliko različita događanja, već su različiti stupnjevi jednoga istoga unutrašnjega događanja. Ono, čime htijenje nadvisuje čuvstvovanje, stoji upravo u neposrednoj svijesti, da je htijenje naše vlastito djelovanje. Ovakova pak samosvijest napose prati svako naše mišljenje. Svako je dakle mišljenje samosvijesno djelovanje, jest *htijenje*.

Sämo apstrahovanje nas dakle zavodi na to, da razlikujemo u svijesti našoj razna počela. Ovu i jošte jednu pomutnju promiče naš govor. Govor označuje prolazno događanje svagda trajnim izrazom. Supstantivni oblici govora pretvaraju u svrhu pojmovnoga mišljenja prolazni događaj u trajan objekat. Mjesto da nam ostane svjestit ovaj izvor naših pojmova, skloni smo ovo unutrašnje do-

Digitized by Google

gađanje shvatati kao objekte. Budući da promjenljivu pojavu shvatamo nepromjenljivim pojmom, a ovaj označujemo određenom supstantivnom riječi, čini nam se, kao da se sámo prolazno događanje pretvara u relativno trajan predmet. Što je u istinu sämo djelovanje, događanje, postaje napokon samostalan nosilac svojstava. Pa kad je ovako događanje postalo objekat, dobiva poput objekata ne samo trajnost, već i samostalnost; dijeli se dapače i u više predmeta.

Zato kaže Wundt: odrješito tvrdimo, da uopće nema unutrašnjih objekata u onom smislu, u kojem mi govorimo o spoljašnjim predmetima, kao relativno trajnim nosiocima promjenljivih svojstava i stanja. Predočavanje, čuvstvovanje i htijenje jesu svagda unutrašnja djelovanja, događanja. Ovo napose vrijedi za predočavanje, koje je također naše unutrašnje djelovanje, kojim upravo nastaju pojmovi o objektima, kao trajnim predmetima, koji izvan nas opstoje, a to nas lako zavodi na misao, da su i predodžbe nekakovi objekti u nama. Što se pak tiče volje i čuvstva, steže se težnja za objektivacijom ponajviše na to, da se pojedinim činjenicama volje i čuvstva priznaje oblik zbivanja, ali se one privezuju na posebne transcendentne supstrate, na moći: volju i čuvstvo, kojima se onda to više pripisuje trajnost objekta.

Sav je dakle unutrašnji naš život puko događanje i to sasvim jedinstveno događanje, u kojemu se ne smiju razlikovati *stvarno* različita počela, od kojih bi naš unutrašnji život bio zbilja *stvarno* sastavljen. Mišljenje je dakle ono isto događanje, koje samo mi našim pojmovnim shvatanjem razlikujemo od čuvstvovanja i htijenja. Napose je mišljenje isto, što je i htijenje. Nadalje u ovom nutrašnjem događanju nema nikakovih objekata, pa i samo ovo događanje ne samo što nije djelovanje raznih moći, već u opće nema *objekta* (skolastici bi rekli subjekta), koji bi ovo djelovanje izvodio.

Ova Wundtova misao može slijediti istom iz jur gotova cijeloga njegova metafizičkoga sustava; zato sve ovo tumačenje njegovo nije na *početku* mudroslovnoga sustava nipošto dovoljno obrazloženo, već nekako kao da visi u zraku. Ta uopće se ne dadu konačno rješavati pitanja o mišljenju i o teoriji spoznaje, a da se ne upotrebe određeni metafizički pojmovi kao što su n. pr.: biće, supstancija, uzrok, snaga, moć itd.

Rado priznajemo, da je Wundt sasvim pravo opazio i oštroumno pokazao, da se pojedina počela našega duševnoga života, a najpače predodžbe, ne smiju smatrati kao objekti, kao neki samostalni predmeti, već su to djelovanja. Drugo je ipak pitanje, mogu li se ova

Digitized by Google

unutrašnja djelovanja shvatiti kao puka događanja tako, da uopće nema objekta (subjekta) kao supstancijalnoga uzroka, kojega bi ovo bila djelovanja. Ovo Wundtovo shvatanje stoji i pada s njegovim metafizičkim pojmovima o supstanciji i kauzalitetu; ali o tom ćemo poslije raspravljati.

Što se pak tiče Wundtove nauke, da je sav naš unutrašnji život tako jedinstveno događanje, da se predočavanje, čuvstvovanje i htijenje ne smiju shvatiti kao stvarno različiti oblici ovoga događanja, kao što se ne smiju poimati ni kao djelovanja različitih psihičkih moći, jer da se ovo razlikovanje nalazi samo u našim pojmovima, što smo ih mi sami stvorili prema tomu, koja se strana ovoga jedinstvenoga događanja više nametala našoj pažnji:[1] o tom moramo već ovdje nešto spomenuti.

Istina je, da je često vrlo teško, katkada dapače gotovo nemoguće osjeći, jesu li zbilja različite stvarnosti ono, što mi na istom predmetu s više pojmova shvatamo, premda je pojam stvarne i logičke razlike sasvim jasan i određen. Skolastički mudroslovci nabrajaju više biljega, po kojima se u mnogom slučaju dade točno odrediti, je li razlika stvarna ili je samo logička; ali rado priznajemo, da nema neprevarljivih biljega, koje bi dotekle za svaki slučaj.[2] Zato se i ne čudimo, što su u pojedinim slučajevima mnogi mudroslovci nalazili stvarnu različnost ondje, gdje su drugi priznavali samo logičku. Tako su isto i stari mudroslovci već poznavali metodičko načelo: entia non sunt multiplicanda sine necessitate, ako su gdjekad i pogriješili protiv njega; ali zacijelo griješi i Wundt, pretjerujući ovo načelo. On priznaje stvarnu različnost samo ondje, gdje se ono, što mi različitim pojmovima shvatamo, može zaisto stvarno razlučiti, te česti mogu kao razlučeni predmeti za sebe bivstvovati. Gdje toga nema, ondje nema za Wundta ni stvarne razlike, već imade samo logička t. j. imade samo raznoliko stajalište našega shvatanja i raznoliko poimanje iste stvari. Ovako Wundt pretjerava diljem svoga mudroslovnoga sustava, čemu je već I. Volkelt prigovorio te kaže: „Protiv toga htio bih postaviti ovo metodičko pravilo, da ondje, gdje logičkomu razlučivanju ne odgovaraju za sebe opstojeće, samostalne biti, uvijek treba *stvarnoga prosuđivanja*, koliko ipak može kraj svega nerazlučljivoga spoja članova *nezatrvena obastati njihova unutrašnja*

[1] Isp. Wundt Essays. S. 203. 216. 220.

[2] Isp. T. Pesch. Institutiones logicales. Herder. 1888. T. III. P. 166. sqq. i moju Ontologiju str. 68 sl.

Digitized by Google

različnos'.[1] Mi ćemo diljem rasprave imati prilike pokazati, u kakove je porječnosti zaveo Wundta ovaj njegov metodički postupak. Ovdje on predočavanje, čuvstvovanje i htijenje, jer se ne mogu razlučiti kao zasebni predmeti, sasvim poistovetuje kao jedno isto događanje, u kojem nema nikakove stvarne različnosti. Jesu li um i volja dvije stvarno ili samo virtualno od duše različite moći, o tom se može prepirati; ali da je mišljenje i htijenje jedno isto djelovanje, ne može nikako biti već poradi toga, što jedno i drugo djelovanje imade svoj sasvim različit formalni objekat: istinu na ime i dobro. S Wundtova je stajališta njegovo shvatanje dakako razumljivo i potrebno, jer bi inače bilo teško poimati, kako bi se vrsno i stvarno različita djelovanja, kad nemaju jedinstvenoga subjekta, duševnu na ime supstanciju, mogla tako ujediniti, da bi sastavila jedinstvenu svijest, kao što to biva u mišljenju i htijenju; ali to još ne dokazuje, da je Wundtovo stajalište opravdano. Za nas pak nema u tom jedinstvu svijesti ništa nerazumljivo, jer se ova djelovanja ujedinjuju u jednoj jednostavnoj duševnoj supstanciji, te ovo ujedinjenje čini mogućim i ujedinjenje i uzajamno utjecanje jednoga i drugoga djelovanja. Ali, kako smo već spomenuli, sve su ovo metafizička pitanja, o kojima ćemo poslije raspravljati.

II. Oblici mišljenja.

1. Wundt prihvata dva glavna oblika mišljenja: prvotni na ime, koji se bavi o zornim predmetima, i drugotni, koji se bavi o pojmovnim predmetima. Da bismo mogli bolje shvatiti i ocijeniti, što je o ovom preznamenitom pitanju u kratko napisao u svome „*Sustavu*“ mudroslovlja, potrebno je, da dajbudi u krupnim crtama pokažemo, kako on u drugim glavnim djelima svojima tumači psihološki razvoj pojmova, njihovu logičku vrijednost, što je sadržaj njihov i kako oni stoje prema sudovima?

Kao pravi senzualist uči Wundt, da nam svu građu, o kojoj se može baviti mišljenje, pružaju osjećala; dà mišljenje i nije drugo, nego ono samosvijesno djelovanje naše, kojim mi sami samovoljno stavljamo u uzajmicu predodžbe, što nam ih pružaju osjećala. Njima primamo ponajprije pojedine osjete, a ovi se stapljaju u sastavljene predodžbe. Od osjeta nastale predodžbe spajaju se opet i same u našoj svijesti bez utjecanja naše volje. Ovakovi spojevi

[1] W. Wundt's System der Philosophie. Philosophische Monatshefte. Profesora dr. P. Natorpa. Bd. 17. S. 285–289.

Digitized by Google

predočaba jesu sve vrste *asociacije simultane* (Verschmelzung, Assimilation und Complication der Vorstellungen) i *sukcesivne.*[1]

Jer su i ovi spojevi u svijesti našoj (im inneren Blickfeld) moramo ih zamjetiti, percipovati (Perception); ali budući da ne mogu sva počela asociacije biti jednako jasno u svijesti, to se neka osobito istaknu, *apercipuju* (der innere Blickpunkt, Apperception). Je li upravo našim hotomičnim djelovanjem neka predodžba apercipovana, onda je *apercepcija aktivna;* u protivnom pak slučaju, kad se na ime sama predodžba kao narinula apercepciji, onda je *apercepcija pasivna;* ali je jedna i druga u svakom slučaju djelovanje volje, za to ih ne valja razlikovati, kao samovoljne i nesamovoljne.[2]

Aktivnom apercepcijom možemo ponajprije samovoljno sastavljati pojedine predodžbe, što ih nalazimo u iskustvu, te se ovakovo spajanje zove *maštanje.* Možemo opet od same uzajamne sveze predočaba sastaviti nove predodžbe, kojima nastojimo spoznati upravo suvislost zbiljnosti i prama njoj načinjenih tvorevina mašte, a ovo se djelovanje zove *logičko mišljenje.* Ovakovo samovoljno spajanje predočaba zove se za razliku od asociacije *aperceptivno spajanje predočaba. Logičko aperceptivno spajanje* predočaba također je *simultano* ili *sukcesivno;* u prvo pripada *aglutinacija* i *sinteza predočaba* i *tvorba pojmova,* u drugo jednostavni i sastavljeni tok mišljenja. Aglutinacija predočaba stoji u tom, što od više asociativno spojenih predočaba nastaje jedna skupna predodžba, kod koje su nam još uvijek svjestiti sastavni dijelovi (n. pr. biser-zrno, vojskovođa), dok nam kod sinteze predočaba već nijesu svjestiti sastavni dijelovi, nego samo nastale skupne predodžbe (n. pr. prema vojskovođa — vojvoda). Sa sintezom predočaba spajaju se još neki znameniti psihološki događaji: *pomještanje, zgušćivanje* i *rasplinjivanje* predočaba. Kad je naime sintezom predočaba nastala nova skupna predodžba, može se sinteza i nastaviti, tako da se pridruže nova počela, te ova nova počela mogu iztisnuti prednašnja (pomještanje), ili uz nova ostaju i prednašnja (zgušćivanje), ili se obratno može sintezom nastala skupna predodžba rastaviti u više pojedinačkih predočaba (rasplinjivanje).[3]

[1] Isp. Wundt: Logik. Bd. I. S. 11—28. Phys. Psychol. Cap. 17. Ed. IV. S. 437—475.

[2] Isp. Logik S. 28—31. Physiol. Psychol. 267 sl. 278 sl.

[3] Vidi: Logik S. 32—43.

Digitized by Google

Ovoliko smo cijenili potrebno napomenuti iz drugih glavnih Wundtovih djela o asociaciji i aperceptivnom spajanju predočaba, da bi nam bilo jasnije, što on u „Sustavu" razlaže o oblicima mišljenja. Mišljenje kao djelovanje, koje gradi uzajmice, može međusobno spojiti najrazličitije predodžbene sadržaje, i najbliže i najudaljenije. S početka je sloboda ovoga spajanja vrlo stegnuta, te se mišljenje najprije drži onih spojeva, što nam ih kao gotove pruža predodžbeni svijet. Već osjetni zorovi pružaju nam doista svuda obilno povoda, da predodžbene sadržaje stavimo u uzajmicu. U predodžbama naime nalazimo spojevine (complexe Verbindungen) mnogobrojnih počela, koja se rastavljaju, kad se mijenjaju pojedina svojstva predmeta, tako te ih tada i naše mišljenje shvata kao takova počela, koja možemo po volji (willkürlich) ili pojedince za sebe razmatrati, ili ih staviti u uzajmicu. Sve je dakle mišljenje isprvice *rastavljanje*. Što je u osjetnom zoru bilo spojeno, rastavlja mišljenje u pojmovne česti, te izvorno njihovo jedinstvo razbiramo još samo iz međusobne uzajmice, u koju smo ih stavili. Ovu izvornu bit mišljenja jasno očituju svi oni sudovi, koji pretpostavljaju neposredni osjetni zor. Sud n. pr. „sunce svijetli" nije nastao tako, da bismo bili spojili isprvično rastavljene pojmove sunca i žara, već je neposredni zor svjetla sunca pobudio naše mišljenje, da rastavi u dva pojma i stavi u uzajmicu ono, što je u neposrednom zoru bilo jedno. Jer je pak sasvim u vlasti našega mišljenja ne samo to, kako će ovo rastavljanje obaviti, već i to, kako će opsežan i od kojih počela sastavljen predmet odabrati, da ga rastavi, nije naše mišljenje vezano samo na one spojeve, što ih kao gotove nalazi u osjetnim zorovima, već može i prema svojim vlastitim pobudama ujediniti i u uzajmicu staviti po sebi rastavljene predodžbe. Namjesto jednote, kakovu u osjetnom zoru neposredno spoznajemo, stupa sada pojmovna jednota, što ju je mišljenje sámo načinilo po analogiji izvorne zorne jednote, pa i ovu poput one rastavlja, da pokaže uzajmice njezinih pojmovnih počela.

Prema tomu se mogu s obzirom na izvor razlikovati dva oblika mišljenja: *prvotni* (primäre Gedankenform), kada se bavi oko zorne jednote, i *drugotni* (secundäre), kada se bavi oko jednote, što ju je samo načinilo. U jednom i drugom slučaju rastavlja mišljenje ovu jednotu u sastavne dijelove, dok oblik suda naznačuje pojmovnu uzajmicu njihovu. Suđenje je dakle takovo mišljenje, koje istodobno rastavlja i stavlja u uzajmicu. Jedno je vezano s drugim. Svaka uzajmica pretpostavlja neku jednotu, koja imade dijelova,

Digitized by Google

i opet dijelove njezine; jer dijelovi, koji nijesu ničim jedno, ne mogu doći u uzajmicu, kao ni onda što ne može biti uzajmice, kad se u jednoti ne dadu razlučiti dijelovi. *Ovako nastala uzajmica jest jedna jedina nerazdjeljiva činidba mišljenja, te je naše jastvo, koje misli, u svakom hipu vrsno izvoditi samo jednu ovakovu činidbu.*

Na ovakav način teče uporedo s razvojem suđenja postanje *pojmova*, koji nijesu drugo, nego mišljeni sadržaji (Denkinhalte) nastali od predodžbenoga sadržaja. Pojmovi pretpostavljaju predodžbe kao građu, i suđenje, kao djelovanje, koje ovu građu oblikuje. Jer se pak ovo djelovanje može održati samo s pomoću građe, na koju djeluje, moraju nam predodžbe osele služiti kao znakovi pojmova. Prvotno mišljenje upotrebljava u tu svrhu same predodžbe, od kojih su djelovanjem mišljenja nastali pojmovi. Najjednostavniji opisni i pripovijedajući sudovi sastavljeni su od podmeta i priroka, koji sadržavaju istu predodžbu, a ona dobiva svoju različitu pojmovnu vrijednost samo tako, što u podmetu shvatamo cijelu predodžbu predmeta, a u priroku prevlađuje apercepcija svojstva ili djelovanja, koje je izazvalo funkciju suđenja. *Sud n. pr. „sunce svijetli" u svojem prvotnom osjetnom obliku samo se toliko razlikuje od pojedinačke osjetne predodžbe o suncu, što se svojstvo svijetlenja istakne iz cijele predodžbe, a da se ono još ne shvati kao samostalna i neovisna predodžba.* Ovaj napredak čini mišljenje istom onda, kad isporedi više predmeta, te svojstva i stanja zamjećena na jednom predmetu prenosi na druge. Kad se ovako otcijepe pojmovi od određenih pojedinačkih predočaba i prenesu na druge, nastaje podjedno mogućnost, da ih simboličkim znakovima označimo, naime riječima. Razvijeno mišljenje upotrebljava mjesto neposrednih predočaba, koje su bile podloge pojmova, određene znakove jezika, koji su upravo za to u mnogo većem stupnju prikladni, da posluže svagdašnjim potrebama mišljenja, što su potpunoma različiti od izvornih predočaba. Na ovom tek stupnju biva moguće, da se čisto pojmovna svojstva, kao što su različnosti kategorijâ, oblici pojmovnih uzajmica i spojeva izraze određenim predodžbama, koje vrijede kao znakovi pojmova.

Prema tomu nastaju u svijesti logičkom obradbom iskustvene građe ponajprije pojedinački iskustveni pojmovi. K ovima se pomalo pridružuju općeniti iskustveni pojmovi, i to tako, da najprije nastanu općeniti iskustveni pojmovi srednjega opsega, a onda se divergentno razvijaju drugi, sve do najopćenitijih i najmanje

Digitized by Google

općenitih iskustvenih pojmova. Sav ovaj razvoj općenitih iskustvenih pojmova odgovara potrebama običnoga života. Tek kašnje razvijaju se znanostima toliko potrebiti konkretni i apstraktni uzajmični pojmovi sve do najapstraktnijih čistih pojmova razuma.[1]

Što su dakle zapravo po Wundtovom shvatanju pojmovi u psihološkom smislu? Što su napose općeniti pojmovi i kako nastaju? Što su napokon u logičkom smislu?

Wundt u skladu sa senzualističkim poimanjem uopće odrešito zabacuje staru peripatetičku nauku o apstrahovanju pojmova iz osjetne predodžbe kao elementarnu funkciju razuma, a isto tako odrešito zabacuje i shematičke osjetne slike predašnjih senzualističkih sustava, te hvali Berkeleya, što je otkrio Lockeovu zabludu, kao da bismo mogli imati kakovu općenitu predodžbu n. pr. trokuta, koji ne bi bio ni kosokutan ni pravokutan, ni istostraničan ni istokračan, već bi imao biti i sve ovo i ništa od svega ovoga.[2] Zabacuje i Herbartovo naučanje, kao da bi u povodu uzajamnog sprečavanja (Hemmung) predočaba mogla u svijesti našoj nastati nekakova neodređena tamnija skupna predodžba; jer ovo sprečavanje (Hemmungsprocess) i nije drugo, nego psihološki ekvivalenat apstrakcije stare škole. Svi ovi sustavi prihvataju nekakovu psihološku tvorevinu (Gebilde) u svijesti, koje nikad nema u njoj, a ne može je ni biti. U svijesti su našoj uvijek samo sasvim određene predodžbe, bile one jednostavne ili sastavljene. Ali kad smo aktivnom apercepcijom zahvatili samo neke sastavne dijelove osjetne predodžbe, možemo opet u ovoj sintezom nastaloj predodžbi odabrati samo neka pretežna počela (herrschende Elemente), te onda ovako nastala predodžba može vrijediti za mnoge. Ako se n. pr. bilo s kojom od predočaba iz niza A, A_1, A_2, A_3, spoji neko pretežno počelo *h*, to se cio ovaj niz predočaba shvata kao suvisao niz, te bilo koji hA postaje predodžba, koja zastupa pojam cijeloga niza. Pojam je dakle s obzirom na njegovo psihološko postanje i razvoj *aktivnom apercepcijom načinjena sinteza neke pretežne pojedinačke predodžbe s nizom pripadajućih predočaba*. Pojam je tek neki postulat, koji ima obuhvatiti *samo* ono, što je zajedničko mnogim predodžbama, te može i preći u mnoge pojedinačke predodžbe.

Kad smo naime aktivnom apercepcijom iz neke predodžbe odijelili i za sebe spojili neka počela, onda ovu spojevinu svijesnom

[1] Ovaj razvoj izlaže Wundt opširno u Sistemu str. 217—247.

[2] Berkeley. Treatise on the principles of human kowledge. Proem. 10. 13.

Digitized by Google

namjerom ističemo kao osobita, kao bitna svojstva predodžbe, a tad potamne druga počela; što upravo nije namjeravano. Pojam dakle imade to svojstvo, da u njemu nije sadržano sve, što je sadržano u pojedinačkoj predodžbi, već on hoće da obuhvati samo neka počela njezina. i poradi ovoga svojstva, a ne za to, što bi pojam imao biti neki shema za mnoge pojedinačke predodžbe, *ne može se pojam sam sobom predočiti.*

U daljnijem razvoju mišljenja potamne i sama pretežna počela, te ih nadomiješta spoljašni znak — govor. Glasovi govora morali su s početka svakako imati neku srodnost s predodžbama. S vremenom se između pretežne predodžbe (h A) i glasa (l) morala obaviti sinteza, te je od glasa i predodžbe morala nastati jedna skupna predodžba. Ovako je moralo najprije nastati h l (A), a kad je glas dobio premoć, l h (A). Napokon je pretežno počelo predodžbe (h) sasvim potamnjelo, te je ostao samo l A. To znači, da je glas, riječ, postala jedino pretežno počelo, koje bilo s kojom pojedinačkom predodžbom (A) zastupa pojam. U daljnijem napokon razvoju mogu same riječi i pismeni znakovi (s) postati jedine osjetne predodžbe (ls), koje u svijesti našoj zastupaju pojmove. I tek na ovom stupnju razvoja dobiva logičko mišljenje svoju slobodu i plodnost. Sad naime možemo glasove govora kao spoljašnje simbole u apstraknom znamenovanju upotrebiti mjesto pojmova, kojim više ne odgovaraju osjetni predmeti, svojstva i djelovanja, već one uzajmice, koje mi predmetima predočaba primišljamo, i po kojima se dovršuje onaj red, u koji naše mišljenje hoće da stavi sve, što nam ulazi u svijest. Pojmovi: biće i nebiće, kakvoća i kolikoća, uzrok i svrha, nemogući su pojmovi, doklegod treba da u našoj svijesti pojmove zastupa pretežna predodžba, koja se crpa neposredno iz osjetnoga zora.[1]

Ovako Wundt opisuje i tumači psihološki razvoj pojmova. A što su pojmovi u logičkom smislu?

Budući da je svako naše mišljenje samovoljno stavljanje predočaba u uzajmicu, to je mišljenje u opće suđenje, a svaka je pojedina činidba našega mišljenja sud, koji izriče ovakovu uzajmicu. Ovakova sudom izrečena uzajmica jest jedna jedina nerazdjeljiva činidba mišljenja. Ali mi možemo sud ipak raščlaniti u počela, i ova su počela pojmovi u logičkom smislu. Pojam je dakle u logičkom smislu svaki mišljeni sadržaj (Denkinhalt), što ga nađemo

[1] Isp. Logik. S. 43—55. Physiol. Psychol. 475—482.

Digitized by Google

u sudu, kad ga raščlanimo. Jer je pak zbiljsko mišljenje uvijek suđenje, nema pojam otciepljen od suda, kojemu pripada, nikakova bivstvovanja. Ova raščlamba suda u počela, u pojmove, djelo je naše apstrakcije; ali ovi raščlanjeni pojmovi nijesu ipak tvorevine čisto samovoljne apstrakcije, već su nužne, osnovane u samim sudovima ili činitbama mišljenja, kojima pripadaju.[1] Čini nam se, da ne ćemo pogriješiti, ako kažemo, da bi stara škola ovu misao Wundtovu ovako izrazila: Svaka je činitba mišljenja sud, ali u sudu možemo umom razlikovati logičke česti; ova je dakle razlika distinctio rationis cum fundamento in re.

2. Što nam je držati do ovoga razlaganja?

Već smo gore spomenuli, kako je Wundt biljegom, da je mišljenje samosvijesno djelovanje, dobro označio razliku između mišljenja i gotovo mehaničke asociacije predočaba. Onim, što smo naveli iz njegovoga naučanja o apercepciji, još je očitije istaknuo ovu razliku. Tim ne mislimo reći, da prihvatamo sve, što Wundt uči o apercepciji, već ćemo dapače morati koječemu prigovoriti; ali rado priznajemo, da je on ovim naučanjem oštro označio različnost svoga psihološkoga stajališta od engleske škole, koja se prislanja na sustav Johna Lockea, a glavni su joj zatočnici James Mill,[2] Herbert Spencer,[3] Aleksander Bain[4] i kod Danaca Harald Höffding.[5] Ovaj potonji doduše veli, da su se Wundtove prijašnje izjave mogle tako shvatiti, kao da bi on smatrao asociaciju i apercepciju kao dva različita procesa, ali da je u 3. izdanju svoje fiziološke psihologije (II. S. 378.) izjavio, da se ovo razlikovanje osniva „na apstrakciji, kojoj se zbiljnost može svagda samo više ili manje približiti".[6] Nije nam pri ruci ovo izdanje, te ne možemo suditi, koliko imade pravo Höffding, ali je nesumnjivo, da Wundt u ovom predmetu nije promijenio svoga stajališta. U 4. naime izdanju istoga djela[7] spominje on izrijekom, kako se njegovo shvatanje razlikuje

[1] Isp. Logik. S. 94—97.

[2] J. Mill, Analysis of the fenomena of the human mind. New. edit. 1869. Vol. 1.

[3] H. Spencer, Psychologie, deutsch von Vetter. Bd. II. Theil VI, Cap. XIX ff.

[4] A. Bain, The senses and the intellect. Cap. II—IV.

[5] H. Höffding, Psychologie. 2 Aufl. Leipzig 1893. Cap. V. Svi ovi navodi kod Wundta. Phys. Psych. II. 482.

[6] U članku: Ueber Wiedererkennen etc. Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie. Bd. XIV. 1890. S. 193.

[7] Leipzig 1893. Bd. II. S. 482.

Digitized by Google

od naučanja spomenute engleske škole, te naročito kaže: da se u engleskoj školi „s pravom ističe znatnost, što ju imade asociacija predočaba kao podloga svih viših razvoja svijesti, ali da se toliko precjenjuje, što se misli, da se može sav intelektualni razvoj sasvim izvesti iz asociacije, a ne uzima se nikakov obzir na *specifične razlike*, poimence na *bitne razlike* medju aperceptivnim i asociativnim tokom predočaba". Spominje ovdje i Bainovu polemiku i neke misli Höffdingove, pa i opet dodaje: „Ovim se izrazima (Höffdingovima) doista priznaje, da su za tumačenje intelektualnoga razvoja osim asociacije potrebni još i drugi faktori". Vrlo dobro pobija Wundt na navedenom mjestu i Herbartovu mehaniku predočaba.

Ovo smo morali spomenuti u pohvalu Wundta, jer se mišljenje ne dade nikako istumačiti pukom mehanikom predočaba. Ali kraj svega toga ne možemo ipak priznati, da bi Wundt svojom naukom o apercepciji bio učinio suvišnim apstrahovanje peripatetičko-skolastičkoga sustava i da bi svojom modifikacijom senzualističko-nominalističkoga sustava bio istumačio razvoj mišljenja i naročito postanje i razvoj pojmova, bit njihovu i svezu sa sudovima. Ovo ćemo sada u kratko obrazložiti.

a) Aktivnom apercepcijom nastale spojevine predočaba, aglutinacija naime i sinteza predočaba razlikuje se doista od asociativnih spojeva time, što ovi potonji nastaju mehanički, bez našega samosvijesnoga djelovanja, dok oni prvi nastaju upravo našim samosvijesnim djelovanjem. Gledamo li ipak na učinak, koji nastaje jednim i drugim spajanjem, podudaraju se obje vrste spajanja u tom, što jednim i drugim spajanjem predočaba nastaju opet samo predodžbe. Ove se skupne predodžbe, nastale aktivnom apercepcijom, s obzirom na njihovu osjetnu narav ničim ne razlikuju od predočaba nastalih asociacijom. Jedne su i druge uvijek sasvim određene i za to uvijek pojedinačke. I kad Wundt pobija shematičke predodžbe Lockeove, koje bi imale biti općenite, imade pravo; ali tu nije ništa nova rekao, što ne bi bili već davno naučali skolastičko-peripatetički mudroslovci i prije i poslije Lockea.[1]

[1] „Sensus non est cognoscitivus nisi *singularium:* cognoscit enim omnis sensitiva potentia per species individuales, cum respiciat species rerum in organis corporalibus: intellectus autem est cognoscitivus universalium". S. c. Gent. l. 2. c. 66. „Sensus non apprehendit essentias rerum, sed *exteriora accidentia* tantum: similiter neque imaginatio, sed apprehendit solas similitudines corporum. S. Theol. p. 1. q. 57. a. 1. Isp. Ibid. p. 1. q. 12. a. 4. — q. 85. a. 1. et 3. Suarez. De anima l. 4. c. 3. dub. 3. et cap. 4.

Digitized by Google

b) Stara je škola naučala, da mi o tvarnom predmetu možemo imati osjetni zor (sinnliche Wahrnehmung, Anschauung), predodžbu i pojam; a ovaj potonji možemo imati i o takovim predmetima, o kojima ne može biti nikakove osjetne spoznaje, jer su netvarni, neosjetni. Kad n. pr. gledam nazočnoga vojskovođu, imadem o njem osjetni zor; kad ga ne vidim, mogu ipak u svijesti ponoviti predodžbu o njemu, a mogu ga pomišljati i pojmom, koji nije nipošto osjetna predodžba. O istini pak, dobroti, krijeposti itd. ne možemo imati nikakove osjetne predodžbe, već samo pojam. Je li ovaj pojam zaista sasvim određena psihička tvorevina ili nije? Skolastici su naučali i naučaju, da imade ovakova psihička tvorevina, da je mora biti, i da su upravo pojmovi zbiljska počela, od kojih se sastavlja naše logičko mišljenje. Prema ovomu shvatanju nastaje pojam u svijesti našoj apstrakcijom, ali ne onakovom, kakovu pomišlja Locke. Razum ne izostavlja samo neka počela iz osjetne predodžbe, a druga zadržava, već razum (intellectus agens — νοῦς ποιητικός), pobuđen osjetnom predodžbom, proizvodi u sebi (νοῦς δυναμικός, παθητικός — intellectus possibilis) duševni lik predmeta (species intelligibilis) t. j. pojam, u kojemu nema ništa tvarno, ništa osjetno. Kako su oni tumačili ovo događanje, nemožemo ovdje raspredati.[1] To je stalno, da se po ovom shvatanju pojam bitno razlikuje od osjetne predodžbe: ova je osjetna, a onaj nije osjetna, već je duševna, intelektualna slika predmeta, koji može biti ili biće osjetno, koje za sebe opstoji, ili osjetno svojstvo ili stanje, ili nešto sasvim neosjetno. Ovaj pojam, premda je u sebi jedan pojedinački čin naše duše, i premda imade jedan sasvim određen sadržaj, jest općenit pojam za to, jer sadržaje bit spoznanoga predmeta (universale fundamentale), koja se nalazi ili se dajbudi može nalaziti u mnogim predmetima. Prve ovakove apstrakcije bivaju u nama svakako spontano, te mi ono, što smo ovako pojmom shvatili (universale directum), još ne shvaćamo kao općenito, već za to treba posebna refleksija; jer nešto drugo znači „spoznati nešto općenitim pojmom", a opet drugo „shvatiti samu općenitost pojma", kao što je drugo „shvatiti u predmetu nešto, što se nalazi ili se može na-

[1] Isp. n. pr. J. Kleutgen. Die Philosophie der Vorzeit. 1. Aufl. Münster. 1860. Bd. I. S. 109—136. 147—175.

T. Pesch. Institutiones logicales. Herder. 1889. T. I. p. 114 sq. II. 167—220. 448.

C. Gutberlet. Psychologie. 2. Aufl. Münster 1890. S. 145—157; Logik u. Erkenntnisstheorie. 2. Aufl. Münster. 1892. 217—230.

*

Digitized by Google

laziti i u drugim predmetima" i „shvatiti, da ono što mislimo o jednom predmetu, zbilja pripada ili dajbudi može pripadati i drugim predmetima".

c) A kako Wundt? Pojam nije nikakova posebna psihička tvorevina, već ga zastupa ili predodžba ili sama riječ. Kad smo, ovako uči Wundt, aktivnom apercepcijom iz neke predodžbe (A), odabrali i sintezom spojili pretežna počela (h), možemo ovaj h spojiti bilo s kojom predodžbom istoga niza A, A_1, A_2, . . . te onda h spojen s kojimgod A može zastupati cio niz. Prema tomu bi po Wundtu hA zastupao u našoj svijesti ono, što zovemo pojam, što općenit pojam. Pitamo, što znači ovaj apercipovani h? Što su ova pretežna počela, što ih većom jasnoćom shvatamo u predodžbi, dok druga potamne? Da vidimo na primjeru. Wundt kaže: „Tako mogu na reprezentativnoj predodžbi trokuta tri stranice i sva druga svojstva trokuta potamnjeti, da se osobito istaknu tri kuta. Ne možemo ni tad sebi predočiti ove kutove same, odlučene od lika, već ih svagda moramo pomišljati spojene s likom, a da se u opće ne uništi pojam".[1] Malo niže kaže: „Geometar zove trokutom neki omeđeni lik sa svijesnom namjerom, da bivstvovanje triju kutova na njemu istakne kao *bitno* svojstvo".[2] Istina je, da ne možemo sebi stvoriti predodžbe trokuta, a da u toj predodžbi ne bi bile i tri stranice, jer bez toga u opće ne može biti osjetne predodžbe trokuta, ali je također istina, da možemo misliti o trokutu, imati pojam o njemu bez svakoga osjetnoga lika, bez predodžbe. Istina je i to, da nije za svakoga upravo lako ovako misliti o osjetnim predmetima uopće, jer nam se prema osjetnoj i razumnoj naravi našoj neprestano nanuđaju predodžbe kao vjerne pratilice naših pojmova.

Jesmo li nadalje u nekoj određenoj predodžbi apercepcijom shvatili pretežna počela, čine i ova opet sasvim određenu predodžbu, koja je kao predodžba upravo tako pojedinačka, kao što je i cijela predodžba, te i ona može kao takova pripadati samo onoj jednoj skupnoj predodžbi. I ona može obuhvatati samo spoljašnja, osjetna svojstva, te nam može najviše tomu poslužiti, da po njoj, koliko nam ostane u pameti, prepoznamo isti ili naličan predmet, kad ga opet osjećalima spoznamo. Tomu zaista ne treba one apstrakcije, kakova se zahtijeva za postanje općenitih pojmova. — Od ovako apercipovanih pretežnih počela treba tek odlupiti dva osjetna svoj-

[1] Logik. 2. Bnd. Stuttgart 1893. S. 49.
[2] N. n. mj. s. 51.

Digitized by Google

stva predodžbe, da dobijemo pojam, kojim mislimo i poimamo neosjetnim načinom ono, što je u predodžbi osjetno; i samo ovako možemo shvatiti bit nečega, koja se može nalaziti u mnogim predmetima. Neka n. pr. A označuje predodžbu okruga, a h neka znači da u ovoj predodžbi hoćemo istaknuti samo to, da je okrug krivulja, kojoj su sve točke jednako udaljene od jedne točke, naime od središta, onda ovaj h može biti ili sasvim individualna predodžba ovoga istoga upravo tolikoga i tako određenoga okruga, u kojem su zbilja sve točke jednako udaljene od središta, ili savršen i općenit pojam okruga, koji označuje bit svakoga okruga. Tad ovaj h kao takav mora također biti u svijesti našoj; a može biti i tako, da ga ne prati nikakova predodžba okruga. Ali mi i pojmovima rijetko shvatamo ovako savršeno bîti predmeta, već često shvatamo u predmetu koje osjetno svojstvo. Mogu n. pr. pomišljati čovjeka kao smrtnika — da se poslužimo primjerom Wundtovim — onda ovo svojstvo mora u mojem mišljenju zastupati bit čovjeka — ali i o njemu moram imati pojam, a ne samo predodžbu. Moram naime i tada pojmom shvatiti upravo bit ovakovoga svojstva; jer i svojstvo imade svoju bit, koja je ista svagdje, gdjegod imade ovakovo svojstvo, dok nam predodžba osjetnim načinom može predočiti samo jedno sasvim pojedinačko određeno svojstvo. Dakako da je svė ovo pojmovno shvatanje osjetnih predmeta s početka spontano i vrlo nesavršeno.

d) Ako već predmete iskustva ne možemo shvatiti pojmovima, a da ovi nijesu posebne psihičke tvorevine, koje doduše prate, ali ne moraju pratiti osjetne predodžbe, onda je to još očitije, kad se pojmovi tiču takovih predmeta, o kojima ne može biti nikakove osjetne predodžbe, koja bi zastupala pojam, kao što su apstraktni pojmovi. Wundt kaže, da u takovim slučajevima nema druge osjetne predodžbe u svijesti, nego znaci govora i pisma i „općenite uzajmice, što ih primišljamo predmetima našega predočavanja".

Wundt je lijepo pokazao, kako on sebi pomišlja, da je nastalo ponajprije h l A, od toga l h A, zatim l h ili l A, dok ne ostane samo l t. j. riječ, glas, kao jedina osjetna predodžba, s kojom se onda može, ali ne mora spojiti pisano slovo s. Tek kad se je razvio govor, mogli su se razviti i apstraktni pojmovi, jer nam tad riječi mogu služiti kao simboli mjesto pojmova.

Protiv toga ovo nam je opaziti. Riječ kao zvuk, glas, i ona slova, kojima smo je zabilježili, jesu doista osjetna svojstva, o kojima možemo imati zamjetbu, zor, predodžbu, ali kao riječ, kao čest

Digitized by Google

govora, jest glas još nešto drugo. Riječ može u svijesti našoj pobuditi svojim sadržajem predodžbe, ali i pojmove. Kad riječ označuje osjetan predmet, onda ona može u svijesti pobuditi i predodžbu i pojam, a kad označuje nešto apstraktno, onda može pobuditi u nama samo pojam n. pr. naličnosti, istovetnosti, uzajmice uopće, istine, dobrote itd. U svakom pak slučaju treba, da riječ razumijemo, da njezino značenje shvatimo, jer nam inače riječ nije ni čemu. Kao što naime treba, da mi prije imademo misao u svijesti, nego što je možemo riječju zaodjeti i drugom saopćiti, tako je potrebno, da riječ pobudi u drugome istu misao, da nas može razumjeti i shvatiti riječi. S tim se dakako mora složiti svatko. A što to znači? Shvatiti smisao riječi, koja stoji za općenit pojam, znači shvatiti sam općenit pojam, jer je smisao riječi upravo taj općenit pojam; shvaćeni pak smisao mora biti bezuvjetno neka psihička tvorevina. Ili zar je zbilja moguće, da u svijesti našoj nije ništa drugo, nego sama riječ, koja označuje pojam? Ovo neće ni Wundt da kaže, i zato dodaje, da su uz znakove govora ili pisma u svijesti i „općenite uzajmice, što ih mi primišljamo predmetima naših predočaba". Ali što znači ovo „primišljanje uzajmica?" Ovo „primišljanje" ne mogu očito biti nikakove nove predodžbe, jer se radi o apstraktnim predmetima svijesti. Kako ih dakle primišljamo, čime ih primišljamo, ako ih posebnim psihičkim tvorevinama ne pomišljamo?

Kad Wundt kaže, da je pojam postulat, koji ima obuhvatiti nešto zajedničko mnogim predodžbama, treba da ga i zbilja mislimo; a kao naša misao jest on psihička tvorevina, t. j. pojam u subjektivnom smislu; sadržaj pak je njegov, t. j. ono zajedničko, što mislimo, pojam u objektivnom smislu.

e) Ako nadalje pojmovi nijesu nikakove posebne psihičke tvorevine, kako im onda mogu pripadati određene biljege i svojstva? Wundt navodi samo dvije ovakove biljege, koje pripadaju upravo svim pojmovima: *određenost* naime *sadržaja* i *logičku suvislost s drugim pojmovima;* naročito pak zabacuje kao općenite biljege svih pojmova *opću valjanost* i *općenitost.*[1] Ali pitamo: kako se naročito može reći, da svaki pojam mora imati određen sadržaj, ako on nije nikakova određena psihička tvorevina u našoj svijesti? Wundt pak sada, tumačeći prvu biljegu, kaže: *„Svaki pojam treba*

[1] Što se ove potonje oznake tiče, imali bismo gdjegdje prigovoriti Wundtovomu razlaganju, ali to presiže namjeru ove radnje.

Digitized by Google

da ima određen mišljeni sadržaj (Denkinhalt). *Samo ako ga ima, možemo ga (pojam) iz sveze mislî osamiti i samostalno ga pomišljati*".[1] Zar je to moguće, a da pojam ipak ne bude posebna psihička tvorevina? Čujmo međutim, što kaže Wundt jednu stranu niže, kad tumači drugu biljegu: „*Logička suvislost pojmova jest neposredna posljedica činjenice, da pojam nije izvorno samostalan mišljeni sadržaj, već tvor apstrakcije iz toka zbiljskoga mišljenja. Zbiljsko je mišljenje suđenje, te pojam izlučen iz suda, u kojem jest, nema bivstvovanja upravo tako, kao i pojedina riječ, koja služi kao znak pojma, što nema u živom govoru zbiljnosti nego u spoju rečenice*". Ovu apstrakciju ne shvata ipak Wundt kao sasvim samovoljnu, umjetnu, već je naravna, osnovana u samim činitbama mišljenja, kojima pojmovi pripadaju. Za razlog tomu kaže upravo ono, što smo gore napomenuli iz njegova „Sustava", da je mišljenje izvorno raščlanjivanje jednoga danoga sadržaja, pak nastavlja: „Pojmovi dakle nijesu umjetna, već su naravna počela, jer je pojam uvijek sämo ono, što sámo sobom nastaje ovom raščlanbom mišljenja. *U sudu se pojam stavlja u određene logičke uzajmice s drugim pojmovima, i upravo ove uzajmice davaju mu značaj pojma i razlikuju ga od drugih predočaba*".[2]

Pitamo ponajprije, što znači za pojam „biti" ili „bivstvovati?" Čini nam se, da ne će nitko poricati, da „bivstvovati" znači za pojam isto, što „biti pomišljen" (Existenz des Begrifes = sein Gedachtsein). Ako je tako, onda pitamo, što je istinito: „*možemo pojam osamiti i samostalno ga pomišljati*", ili „*pojam izlučen iz suda nema bivstvovanja?*" Oboje ne može nikako biti istinito, jer jedno poriče drugo. Ako je ono prvo istinito, kao što jest, onda pojam mora biti posebna psihička tvorevina, i onda mu mogu pripadati određene biljege; ako pak je ovo drugo istinito, onda pojam ne možemo nikako „osamiti i samostalno ga pomišljati", onda ne može biti ni posebna tvorevina svijesti; ali onda ne može imati ni određen sadržaj.

Kaže nadalje Wundt: „*U sudu se pojam stavlja u određene logičke uzajmice s drugim pojmovima, i upravo ove uzajmice davaju mu značaj pojma i razlikuju ga od ostalih predočaba*", i opet: „*pojam nije izvorno samostalan mišljeni sadržaj, već tvor apstrakcije iz toka zbiljskoga mišljenja*". Prema tomu je prije sud, a onda

[1] Logik S. 95.
[2] N. n. mj. s. 96 i sl.

Digitized by Google

pojam; jer ovaj nije drugo, nego logičkom apstrakcijom razlikovana čest suda. Kako je opet to moguće? Mnijenje je Wundtovo ovo: Naše mišljenje začinje u svojem prvotnom, izvornom obliku obradbom nekoga predodžbenoga iskustvenoga sadržaja. Ova je obradba ponajprije raščlanjivanje i onda istodobno spajanje, stavljanje naime u uzajmicu. U drugotnom obliku mišljenja ostaju sve funkcije obradbe iste, samo se ne tiču predodžbene iskustvene jednote, već se bave o jednoti, što ju je mišljenje samo načinilo. Raščlanjene česti, koliko su u uzajmicu stavljene, jesu sud. Ova uzajmica, dakle sud, jest jedna jedina nerazdjeliva činitba mišljenja. Ali mi možemo ipak u ovoj uzajmici razumom razlikovati česti, i ove česti uzajmice, koliko ih mi samo mišljenjem razlikujemo, jesu pojmovi.

Nama se ponajprije čini, da djelovanje mišljenja ne može nikako biti *istodobno* i raščlanjivanje i uzajmičenje. Ako se tek raščlanjene česti stavljaju u uzajmicu, moramo ponajprije apercipovati česti, i tek onda, bio ovaj *onda* ne znam kako malen, možemo ih staviti u uzajmicu. Što su dakle ove apercipovane česti? Ogledajmo ove česti u prvotnom obliku mišljenja, koje se bavi o predmetu, kao jednoti spoznanoj osjetima. Uzmimo ovaj isti primjer, kojim se je poslužio Wundt. Osjetima spoznam „svijetlo sunce". Ovu jednu predodžbu raščlanim i raščlanjene česti stavim u uzajmicu, koju izrečem sudom: „sunce svijetli". Ovaj sud izriče bez sumnje ono isto, što sam osjetom spoznao. Zar u svakom smislu isto? Može se činiti, da sam iz predodžbe „svijetlo sunce" razlučio dvije predodžbe, predodžbu naime sunca i svijetljenja, te sam ove dvije predodžbe spojio u sud: sunce svijetli. Kad bi bilo ovako, onda bi počêla ovoga suda bile dvije sasvim određene predodžbe i upravo kao takove unišle bi one u sud. To bi dakle bilo suđenje bez pojmova. I čini se, da Wundt zbilja ovako misli. Dajbudi u Sustavu mudroslovlja veli naročito: *„Sud, n. pr. sunce svijetli, u svojem prvotnom* **osjetnom** *obliku samo se toliko razlikuje od pojedinačke osjetne predodžbe o suncu, što se svojstvo svijetljenja istakne iz cijele predodžbe, a da se ono još ne shvati kao samostalna i neovisna predodžba"*. Tuj se govori o *„osjetnom obliku"* suda, o samim predodžbama, dapače u tom sudu ne bi se ni same predodžbe još razlikovale kao samostalne i neovisne predodžbe. Kakav bi to imao biti „sud", ne poimamo. Ali Wundt ni sam neće toga. Na drugom mjestu veli on izrijekom: „Ovomu shvatanju protivi se to, da istaknute biljege, određenost i logička suvislost s ostalim počelima mišljenja, pripadaju i prema naravi mišljenja moraju pripadati od

Digitized by Google

početka predodžbama, koje unilaze u suđenje, za razliku od ostalih predočaba. Trebalo bi dakle svakako ova počela prvobitnih sudova smatrati za takove predodžbe, koje u nekim uzajmicama već imadu značaj pojmova, a jer su upravo ove uzajmice najbitnije, t. j. istom po njima dobiva mišljenje logički značaj, nije opravdano tvrditi postajanje pojmova počima istom u razvijenijem stupnju mišljenja".[1] Iz ovoga slijedi, da se Wundt ne može oteti istini, da „sunce" i „svijetli" u sudu „sunce svijetli" ne mogu biti samo predodžbe, već da im pripada i značaj pojmova, samo što mu njegovo senzualističko stajalište nije dopustilo, da se dovine cijeloj istini. Po Wundtu bi predodžbe imale dobiti značaj pojmova tek iz uzajmice, u kojoj stoje u sudu. Ali tad još uvijek ostaje pitanje, što se dakle stavlja u uzajmicu? Svakako se stavlja u uzajmicu nešto određeno: česti, što smo ih dobili raščlambom. Jesu li ove česti zbilja predodžbe, moraju one ostati predodžbe i u uzajmici. Zašto bi ove česti bile svaka za sebe predodžba, a u sudu bi dobile značaj pojmova, kad im sadržaj ostaje i mora ostati isti? Kad naime iz suda „sunce svijetli" „osamimo i samostalno pomišljamo" članove uzajmice „sunce" i „svijetli", ne mogu ovi članovi drugo značiti, nego što su značile česti „sunce" i „svijetli", što smo ih dobili raščlambom predodžbe „svijetlo sunce"; jer inače naš sud ne bi označivao ono, što nam dojaviše osjećala. Kad bi dakle bilo istinito, da raščlambom dobivene predodžbe stavljamo u uzajmicu, onda bi one morale ostati predodžbe i u sudu. Zato nam se čini, da se ovako ne dade istumačiti začetak i razvoj logičkoga mišljenja. Ako je naime nesumljiva istina, da sud mora biti sastavljen samo od pojmova, bili oni ma kako nesavršeni; ako je nadalje istina, da ne možemo obaviti sastavljanja, dakle ni sastavljanja suda, prije nego li imademo česti, koje ćemo sastaviti, onda slijedi nesumnjivo, da sud ne može biti rodište prvih pojmova. Pa tako i jest. Vratimo se primjeru. Neka izreče sud „sunce svijetli" ma kako maleno dijete, koje ipak već misli i razumijeva što govori, onda ono već misli pojmovima i sastavlja sudove od pojmova. U sudu „sunce svijetli" imade podmet i prirok, predmet naime i njegovo svojstvo, i zajekana objektivna istovetnost obojega. I sve ovo mora već biti — ma kako nejasno — u svačijoj svijesti, tkogod misli sud ili ga s razumijevanjem izriče. Napose nije moguće pomisliti sud, a da već nemamo u svijesti pojam istovetnosti, što je ipak općenit i apstraktan pojam.

[1] Logik I. S. 100.

Digitized by Google

Prije dakle mora nastati u duši neki pojam bića, predmeta, nego što možemo išto upotrebiti kao podmet, da o njem bilo štogod tvrdimo ili porečemo; prije mora biti u svijesti neki pojam o uzajmici nego što možemo išto staviti u bilo kakovu uzajmicu; prije mora biti u duši neki pojam istovetnosti i različnosti, nego što je možemo bilo za koji slučaj zajekati ili zanijekati; prije mora biti u duši neki pojam o uzroku i učinku, nego što možemo pitati za uzrok bilo kojoj pojavi, ili očekivati učinak bilo od kojega predmeta. Ovi najobćenitiji i najviši pojmovi prvi su, što ih duša pobuđena osjetima shvata, i oni su u duši prije svih određenijih nižih pojmova; oni su građa, bez koje ne može biti sudjenja ni suda. Tako u sudu „sunce svijetli" već i maleno dijete pod subjektom „sunce" misli: ono, nešto = biće, i njemu pridijeva prirok „svijetli", što je osim oblika s početka gotovo jedina pojava, po kojoj je spoznalo sunce.

Prva je dakle misao, prvi pojam u svijesti čovječjoj, i to najopćenitiji pojam bića, za kojim se ređaju drugi najviši pojmovi, i dok u svijesti nema pojmova, nema ni logičkoga mišljenja, ni suđenja, već ima samo predočaba i predočavanja. Kod predočaba i ostaju životinje, dokle god žive; i upravo zato one ne misle, jer nemaju pojmova. A kako rano nastaju u duši čovječjoj ovi prvi i najopćenitiji pojmovi i od njih sastavljena prva načela ili zakoni logičkoga mišljenja, svjedoče nesumljivo pitanja, kojima već malena djeca davaju oduška svojoj razumnoj duši: što je ovo, zašto je ovo, čemu je ovo? Dakako da ovi prvi i osnovni pojmovi, ova prva počela mišljenja nastaju u duši spontano apstrahovanjem neposrednim i direktnim (abstractio directa sive spontanea); jer bi bilo smiješno pomišljati, da dijete već reflektuje (abstractio reflexa) na ove pojmove, i da ih shvata upravo kao najopćenitije pojmove. Isto tako spontano prenosi s početka pojmove na predmete, te ih za predmete tvrdi ili poriče.

Kad dakle Wundt protiv englezke škole *apercepciju* tako odlučno zagovara kao zgađanje *specifično*, *bitno* različito od *asociacije*, čini nam se, da su ga samo njegova senzualistička i metafizička načela spriječila, da prizna *apstrahovanje*, kao elementarnu funkciju razuma, kao događanje bitno i specifično različito od osjećanja, kojim nastaje u svijesti našoj *pojam — psihička tvorevina specifično i bitno različita od predodžbe.*

Digitized by Google

III. Osnovna načela mišljenja.

1. Zapravo je svaki oblik logičkoga mišljenja ujedno zakon mišljenja; jer svaki može obuhvatiti mnogo pojedinih činjenica, za koje vrijedi kao pravilo. Ali ovi pojedini zakoni imadu se podrediti nekim osnovnim zakonima — načelima — koja imadu biti takova, da pojedini zakoni mišljenja ne će biti drugo, nego osobiti slučaji njihovi, dok se sama načela ne mogu ni svesti na koje druge zakone, ni jedno iz drugoga izvesti.

Svi oblici mišljenja nijesu drugo nego neke uzajmice pojmova, a sve se uzajmice dadu svesti na dvije glavne uzajmice: na uzajmicu naime *potpune* (totalne) ili *djelomične* (partialne) *istovetnosti* i *jednostrane* ili *uzajamne ovisnosti*. Zajednička funkcija, koja spaja ove obje vrste logičkoga djelovanja, jest raščlamba pojmova.

Sada Wundt vrlo lijepo pobliže tumači one posebne logičke funkcije, koje su potrebne, da se ustanove ove uzajmice.

Da spoznamo uzajmicu istovetnosti, svagda je potrebno dvovrsno uspoređivanje: treba da shvatimo ono, što se podudara, i ono, što se razlikuje. Sasvim je očito, da ne možemo drugačije ustanoviti, da li opstoji samo djelomična istovetnost, nego ako shvatimo one česti, koje se podudaraju, i one, koje se ne podudaraju. Ali i kod potpune istovetnosti treba također da shvatimo nepodudaranje, te i kod potpune istovetnosti nepodudaranje imade odlučno, ali više negativno znamenovanje. Ovo nam jasno pokazuje oblik A = B, što je simbolički izraz, koji vrijedi i za matematičke jednadžbe i za potpune definicije. Tu su naime samo ispoređeni pojmovi različiti, ali vrijednost im je ista. Vrijedi to i za simbolički oblik A = A, koji kaže, da oba pojma imadu sasvim isti sadržaj. Ova dva A mogu biti dva po broju različita predmeta, ili ako su jedan isti predmet, moraju svakako bit dva po broju različita pojma (dva čina mišljenja, dakle distinctio pure mentalis); jer samo tako mogu u rečenici biti podmet i prirok. Zato upravo u svakom činu mišljenja vlada podudaranje i razlikovanje; samo što kod potpune istovetnosti apstrahujemo od počela različnosti, a kod nepotpune istovetnosti upravo na njih reflektujemo.

Iz ove dvije osnovne funkcije nužno izviru dva osnovna zakona: *načelo* naime *istovetnosti* i *načelo porječnosti*. Prvo zahtijeva od našega mišljenja, da svagda ono, što se podudara, držimo istovetnim; drugo zahtijeva, da svagda razlučimo ono, što se ne podudara. Ali oba ova zakona nijesu takova pravila, da bi se mišljenje kod ispore-

Digitized by Google

đivanja moglo držati sad jednoga, sad opet drugoga. Dok sud jošte nije gotov, prepliću se obje funkcije, te neprestano vrijede zajedno oba zakona. Kaže li se dakle, da je načelo istovetnosti osnovni zakon za ječne sudove, a načelo porječnosti za niječne sudove, onda ovo vrijedi samo za gotove sudove, a ne i za sam tečaj suđenja.

Mogu se napokon dva pojma i tako isporediti, da se po načelu istovetnosti ječno odredi njihova uzajmica, a onda se ili podmet ili prirok rastavi u više nižih pojmova, od kojih jedan svojim biljegama poriče drugi, a svi su ipak sadržani u istom višem pojmu. Članovi disjunktivnoga suda označuju se prema nekim određenim ječnim biljegama, a njihov raspoj (Trennung) potječe od tuda, što spoznajemo, da se neke biljege u jednima nalaze, a u drugima ne nalaze. Tipički je oblik zato: A je ili B ili non B, gdje pojam B označuje biljegu različnosti. Ovo je podjedno oblik za načelo *nemogućnosti srednjaka* (exclusi medii) te se ovo načelo može smatrati *načelom za raščlambu pojmova*. Ovo načelo nema svoga posebnoga sadržaja, tä i osniva se poput predašnjih načela na istim osnovnim funkcijama mišljenja, ali po obliku sadržaje ipak neki novi momenat, koji u onima nije sadržan.

Drugačije stoji stvar, kad se radi o uzajmici ovisnosti. Osnovne su logičke funkcije kod ustanovljivanja ovoga načela doduše iste t. j. raščlamba i ispoređivanje, ali je postupak ipak drugačiji. Možemo naime neki pojam raščlaniti, pa razmatrati članove kao sporedne (coordinirane) pojmove. Kao sporedni pojmovi mogu ovi članovi s obzirom na načelo istovetnosti biti samo u niječnoj uzajmici, t. j. oni nijesu istovetni. Svatko pak mora spoznati, da time jošte nije iscrpena uzajmica ovih pojmova; jer oni moraju biti i u nekoj ječnoj uzajmici; a to već zato, što su sadržani u jednom istom višem pojmu. To pak znači, da nedostaje jedina istovetnost, da bi se ova uzajmica ječnim sudom izrekla; da ova uzajmica i nije istovetnost, već je uzajmica *ovisnosti*, koja označuje, da svojstvo ili narav (Beschaffenheit) jednoga pojma, kojimgod načinom određuje narav drugoga pojma. Ovako su ovisni unutrašnjim biljegama korelatni pojmovi, kao što su: otac i majka, roditelji i djeca, crno i bijelo. Slično se mogu i svi oni pojmovi, koji stoje u bilo kakovoj spoljašnjoj ječnoj uzajmici, kao n. pr. u uzajmici prostornoj ili vremenoj, smatrati ovisnima s obzirom na ovu njihovu ječnu uzajmicu.

U ovo postanje sudova ovisnosti znatno utječe događaj, što se izvija iz svijesti o suvislosti našega vlastitoga logičnoga mišljenja. Kao što nalazimo mnogovrsne uzajmice ovisnosti u sustavima poj-

Digitized by Google

mova nastalima logičkom obradbom iskustva, tako nastaju sasvim nalične uzajmice i između samih čina mišljenja. Po dva suda o istom predmetu među sobom su sporedni, a jer se iz ovih sudova mišljenjem izvode novi sudovi, shvatamo ove potonje kao ovisne o prvima. Ovaj postupak kod zaključivanja postaje odlučan za logičku znatnost uzajmicâ ovisnosti. K uzajmicama ovisnosti, *što nam ih pruža* predodžbeni svijet naše svijesti, pridružuju se one, *što ih nalazimo u samom mišljenju,* i koje svuda određuju njegovo logičko djelovanje. Ovih potonjih imade doduše mnogo manje, pa one ipak imadu toliku snagu u sebi, da dobivaju brzo premoć nad svima ostalima. Ova je njihova moć u tom, što samo logičku ovisnost neposredno spoznajemo za nužnu, t. j. za takovu kojoj se mišljenje ne može oteti. Ova nužnost pripada logičkoj ovisnosti zato, što logičko mišljenje spaja svoje pojmove jedino po svojim vlastitim unutrašnjim pobudama, te ove pobude mogu stajati jedino u osnovnim funkcijama isporedjivanja. Jer su pak ove osnovne funkcije jedine, koje uvijek pripadaju mišljenju, mora ih mišljenje priznati nužnima. Poradi toga nastoji naše mišljenje i stvarne uzajmice ovisnosti, što nam ih pruža iskustvo, podrediti logičkoj ovisnosti. Zakon pak ili načelo, po kojem naše pojmove i čine mišljenja spajamo s obzirom na njihovu ovisnost, zove se *načelo razloga.*

Sad pita Wundt, je li ovo načelo samostalan logički aksiom, kao što je načelo istovetnosti i porjeke, ili je samo uputa, da funkcije ispoređivanja, što ih propisuju ova dva načela, upotrebimo i za samostalne čine mišljenja. Leibnitz je prvi naučao, da je načelo razloga ono načelo, po kojemu spajamo iskustvene t. j. nenužne činjenice; zato ga on i zove načelom *dostatne* razložnosti, da se označi nedostajanje unutrašnje nužnosti za ovakovo spajanje. Za spojeve pak našega logičkoga mišljenja dotječu po Leibnitzu načela istovetnosti i porječnosti. Noviji neki logičari pošli su i dalje te uče, da načelo razložnosti ni ovako stegnuto, kako ga shvata Leibnitz, u smislu naime empirijskoga kauzaliteta, nije nikakovo samostalno načelo, već i ovdje načelo istovetnosti smatraju kao pravi kriterij spajanja.[1]

[1] Za primjer ovakovoga mišljenja navodi Wundt u svojoj Logici I. S. 569.: *W. Hamilton,* Logic, 3 edit. p. 86. nota; *A. Riehl,* der philos. Kriticismus, Bd. 2, S. 236. Dodajemo još S. 212. 228—229. 240—244. 253—256. Causalität und Identität, Vierteljahrschrift für wissensch. Philos. 1877; *K. Kroman,* Unsere Naturerkenntniss. S. 244—245. 252—254. 262 sll. Isporedi: Al. Schmid. Erkenntnisslehre. Herder 1890. Bd. 1. S. 30—31.

Digitized by Google

Ovo mišljenje pobija Wundt, te naročito protiv Leibnitza kaže: „Kad bi bilo istinito, da načelo istovetnosti i porječnosti vrijedi samo za osnovne funkcije samoga pojmovnoga uspoređivanja, to je svakako nerazumljivo, kako bi mogli ovi zakoni u nama djelovati, a da ih odmah ne primijenimo iskustvu. Upravo u predmetima zora nalazimo podudaranje i razliku. Kad ih ne bismo u njima našli, kako bi došli u naše pojmove? Ta od zorova tek postaju pojmovi, kad smo ove zakone uspoređivanja njima primijenili, pa kad dalje pojmove prema podudaranju i razlikovanju stavljamo u uzajmicu, onda je to samo neposredni nastavak onoga istoga misaonoga djelovanja, koje je začelo sa zorovima. Načelo istovetnosti i porječnosti jesu dakle logički zakoni, koliko izviru iz logičkih funkcija našega mišljenja, ali su i empirijski zakoni, koliko vrijede i za svaku obradbu iskustva, te ne bi mogli opstajati u našem mišljenju, kad se predmeti iskustva ne bi podavali njihovoj upotrebi.

Primijenimo li ovakovo shvatanje i načelu razložnosti, valja da isto tako i za nj pretpostavimo zornu podlogu u nekim svojstvima naših predočaba; ali ne ćemo smjeti očekivati, da ćemo naći gotov vez između razloga i posljetka. Ovu zornu podlogu za tvorbu logičkoga pojma ovisnosti nalazimo u uzajmicama *prostornoga subivstvovanja* i *vremenoga slijeda*. Druge podloge za uzajmicu ovisnosti ne može nikako biti u iskustvu, kao za istovetnost što ne može biti druge podloge do podudaranja predmetâ s obzirom na neka svojstva. Dakako da prostorno subivstvovanje i vremeni slijed jošte nijesu uzajmice ovisnosti, kao ni podudaranje predočaba što jošte nije istovetnost. Po subivstvovanju i vremenom slijedu spojene predodžbe moraju pružati neke uvjete, koji sile mišljenje, da ih stavi u takav spoj, da svaka promjena jednoga člana ovoga spoja nužno mijenja i drugi član. Ali svagda tek mišljenje pretvara ovaj zorni spoj predočaba u ovisnost time, što stavlja u uzajmicu česti pojmovne cjeline, koju nalazi u zoru. N. pr. stranice krugu upisanoga pravilnoga šesterokuta mijenjaju se, kad se povećava polumjer opisanoga kruga. Isto tako stoji brzina nihala kod istoga puta (Amplitude) prema kutu otklona od položaja ravnoteže. Uzajmice dakle prostornoga subivstvovanja i vremenoga slijeda shvataju se u logičkom smislu kao uzajmice ovisnosti jedino po tom, što se predmnijeva, da se neka počela zora mijenjaju zato, što su se druga počela istoga zora promijenila. Poradi toga nije pravo pripisivati bitno drugo znamenovanje geometrijskim oblicima ovisnosti, nego li što se pripisuju vremenim oblicima. — Načelo razložnosti i načelo uz-

Digitized by Google

ročnosti prema tomu je u logičkom smislu sasvim jednako, što Wundt i dalje razvija i obrazlaže.

Isti način razmatranja, koji vrijedi za one pojmove, što imadu osnov u neposrednom zoru i određenim skupnim predodžbama, prenosi se unutrašnjom nuždom i na one sastavljenije pojmove, koji nastaju opsežnijom misaonom obradbom iskustvenih predmeta. Gdjegod se ovakova pojmovna cjelina raščlani u podređene pojmove, koji stoje u međusobnoj uzajmici, te ova uzajmica određuje biljege cijeloga pojma, ondje ova uzajmica članova ne može biti drugo, nego uzajmica ovisnosti. N. pr. krivnja i kazna.

Isto napokon vrijedi i za ovisnost sudova t. j. takovih pojmovnih spojeva, kojih počela, pojedini naime pojmovi, već stoje u uzajmici. Ovo je upravo logička ovisnost samih čina mišljenja. Ona već izvire iz pojmovnih uzajmica, koje ne moraju biti uzajmice ovisnosti; zato je u ovom najzamršenijem slučaju najmanje očita samostalnost uzajmice ovisnosti. Kad su naime pojmovi sudova spojeni po načelu istovetnosti, čini se, kao da ova uzajmica dotječe, da proizvede spoj po načelu razložnosti. Ali kod zaključivanja ne pita se za uzajmicu pojmova u jednom sudu, već se pita za uzajmicu sudova. I ovdje čine prednjaci i zaglavak jednu pojmovnu cjelinu, kojoj su pojedini sudovi podređeni, a među sobom su sporedni. Tako se dakle vidi uzajmica ovisnosti u silogizmu i onda, kad je silogizam sastavljen od sudova po načelu istovetnosti. Ovo je još očitije, kad već pojedini sudovi sadržavaju uzajmicu ovisnosti, samo što ni onda ona uzajmica ovisnosti, koja se nalazi u pojedinim prednjacima, ne prelazi u zaglavak, već je ovisnost članova zaključivanja (prednjakâ i zaglavka) nova ovisnost višega reda.

U svima se dakle slučajevima uzajmica ovisnosti pokazuje kao samostalna uzajmica, i prema tomu odgovara njoj sasvim *osobit postupak kod uspoređivanja predočaba*. Vidi se to jasno, ako promotrimo njegovu zornu podlogu. Uzajmica se ovisnosti bitno razlikuje od uzajmice istovetnosti time, što kod istovetnosti uspoređujemo samostalne pojmove, a kod ovisnosti sve po dva pojma sadržana u jednom skupnom pojmu. U prvom se slučaju može raditi samo o mjeri podudaranja i razlikovanja pojmova. U ovisnosti pak radi se o tom, kako to, da se nužno mijenja jedan pojam, kad se promijenio drugi pojam, koji također pripada u jednu istu skupnu predodžbu; ili kako se kod sastavljenoga mišljenja s promjenom jednoga spoja pojmova veže promjena drugoga spoja pojmova, koji također pripada istoj svezi mišljenja. Dakako da i ovdje sudjeluju

Digitized by Google

podudaranje i razlikovanje kao prvotni čini uspoređivanja; ali k tomu dolazi ovdje novi momenat, naime momenat *suvezne promjene* članova (beziehungsweise Veränderung). Činitbe su dakle uspoređivanja, koje se očituju u načelu razložnosti, bitno zamršenije. Tu se ne uspoređuju dva samostalna točno određena pojma, već dva u uzajmicu stavljena niza pojmova, kojih članovi ipak pripadaju jednoj pojmovnoj cjeloti. Jer su ovi čini uspoređivanja tako opsežne naravi, može se ovo uspoređivanje protegnuti i na čitave sudove. A budući da se u jednom zaključivanju spojeni sudovi mogu po pojmovnoj srodnosti opet spojiti s drugim činima mišljenja, postaje načelo razložnosti *općim načelom spajanju procesâ našega mišljenja*. Ovako pak ovo posljednje načelo *uspoređujućega mišljenja* postaje načelo *razložbenoga* (begründenden) *mišljenja*, a razložbeno je mišljenje upravo ono mišljenje, koje se zove spoznanje.[1]

2. Izložili smo dosta opširno, i to ponajviše samim riječima Wundtovima, kako on tumači osnovne zakone mišljenja. Učinili smo to zato, da se vidi, s kako je on velikom točnošću i jasnoćom razglobio tok i razvoj mišljenja, kako je lijepo razvio funkcije mišljenja i osvijetlio pravila, po kojima se ove funkcije obavljaju. U jednom samo imali bismo prigovoriti ovomu tumačenju. Ne razumijemo naime, kako bi mogle doteći jedino osnovne funkcije uspoređivanja (Vergleichung) predočaba i pojmova, da se povrh uzajmice istovetnosti i različnosti ustanovi i uzajmica ovisnosti i nužne suvislosti. I Wundt doduše zahtijeva za spoznanje ove uzajmice *„osobit postupak kod uspoređivanja“*, i *„ovdje“*, veli on, *sudjeluje podudaranje i razlikovanje kao prvotni čini uspoređivanja, ali k tomu dolazi ovdje novi momenat, momenat naime suvezne promjene“*. Ali ovaj novi momenat *suvezne promjene*, sama naime ovisnost, jest nešto izvorno, nešto novo, što se ne dade izvesti iz samoga uspoređivanja, kao što se i sámo načelo razložnosti ne dade izvesti iz načela istovetnosti. Ovaj novi momenat treba da neposredno spoznamo. To slijedi i iz riječi samoga Wundta, kad kaže, da logičku ovisnost *neposredno spoznajemo* kao *nužnu*, ali on i opet hoće, da je upravo ova nužnost logičke ovisnosti osnovana jedino u osnovnim funkcijama uspoređivanja.

Do ove opaske, kako rekosmo, Wundt je lijepo razvio zakone, po kojima se obavljaju funkcije mišljenja.

---

[1] Systm S. 71—89.

Digitized by Google

Svojim je tumačenjem Wundt ipak po našem sudu zadovoljio samo jednoj strani pitanja; koliko naime njegovo tumačenje odgovara na pitanje: po kojim se zakonima obavlja mišljenje? Osim ovoga pitanja, koje je *quaestio facti*, imade jošte jedno pitanje, i to pitanje puno znamenitije — *quaestio juris* —: zašto naime treba da mišljenje slijedi istumačena načela? Do odgovora na ovo pitanje stoji, kakova vrijednost pripada ovim načelima. Imadu li samo subjektivnu vrijednost, ili im pripada i vrijednost objektivna? Jesu li to samo subjektivni zakoni, koji vrijede samo za naše mišljenje, ili su oni također objektivna i konstitutivna načela, koja vrijede i za bića?

Koliko Wundtovo tumačenje hoće da odgovori i na ovu quaestio juris, ne može nas nikako zadovoljiti. Wundt doduše hoće, da na ovom mjestu raspravlja o mišljenju, samo koliko je naše subjektivno djelovanje, a ne obazire se na objekat, kojega se tiče mišljenje. Polazeći s ovoga stajališta, izvodi on najviša logička načela iz samih funkcija mišljenja.

Tako istumačivši one funkcije mišljenja, koje su potrebite, da se ustanovi uzajmica istovetnosti i različnosti, odmah dodaje: „*Iz ove dvije osnovne funkcije nužno izviru dva osnovna zakona, načelo istovetnosti i porječnosti. Prvo zahtijeva od našega mišljenja, da svagda ono, što se podudara, držimo istovetnim, drugo zahtijeva, da svagda razlučimo ono, što se ne podudara.*“[1] Otkle dakle ova moć obim načelima? Iz Wundtova se tumačenja može izvesti samo ovaj odgovor: jer je mišljenje naše subjektivno onakovo, kakovo jest, jer obavlja funkcije, koje obavlja, drži se rečenih načela. Isto vrijedi i za načelo razloga. Jer smo opazili u činima našega mišljenja suvislost i nužnu unutrašnju ovisnost samih ovih čina, prenosimo uzajmicu logičke ovisnosti i na one uzajmice, što nam ih pruža predodžbeni svijet naše svijesti. Jedino logičku ovisnost spoznajemo neposredno kao nužnu, kojoj se mišljenje ne može oteti,

[1] „Die beiden Grundfunctionen, die sich so bei jedem zur Feststellung wie zur Verneinung von Identitätsverhältnissen dienenden Urtheile bethätigen, *lassen nothwendig zwei Grundgesetze aus sich hervorgehen.* Die Function der Uebereinstimmung stellt an unser Denken die Forderung, überall das Uebereinstimmende identisch zu setzen. Dass dies geschehen solle, drückt der Satz der Identität aus. Die Function der Unterscheidung dagegen veranlasst uns, abweichende Merkmale zu trennen; sie fordert, das Verschiedene als nicht identisch dem Uebereinstimmenden entgegenzustellen“. System S. 74 f.

Digitized by Google

i ovo čini, da naše mišljenje nastoji realne uzajmice ovisnosti, koje nalazimo u zoru, podrediti logičkoj ovisnosti.[1]

Ovakovo shvatanje i izvođenje najviših načela mišljenja iz same subjektivne naravi mišljenja može doteći samo za to, da se pokaže čisto subjektivna nužnost mišljenja po ovim zakonima, a nipošto ne dotječe, da se pokaže i obrazloži i objektivna vrijednost mišljenja. Poradi toga ovakovo shvatanje vodi subjektivističkom skepticizmu. Jer, ako ja mislim ovako ili onako samo za to, što moram tako misliti, budući da je takova narav moga mišljenja, budući da su ovakove funkcije njegove, nije nikako obrazloženo, da li mišljenje i onda, kad upravo sasvim odgovara najvišim logičkim načelima, odgovara također transsubjektivnoj zbiljnosti. Ne kažemo, da Wundt zbilja stoji na stajalištu subjektivističkoga skepticizma, već kažemo, da po njegovom izvođenju najviših načela mišljenja nije ovo stajalište isključeno, kao ni ovomu protivno stajalište što nije nikako obrazloženo. Od tuda valjada i potječe ono kolebanje, što se opaža kod njega.

Tako n. pr. Wundt, kad pobija Leibnitza, veli izrijekom: „Kad bi bilo istinito, da načelo istovetnosti i porječnosti vrijedi samo za osnovne funkcije našega *pojmovnoga* uspoređivanja, to je svakako nerazumljivo, kako bi mogli ovi zakoni u nama djelovati, a da ih odmah ne primijenimo iskustvu. *Upravo u predmetima zora nalazimo podudaranje i različnost. Kad ih ne bismo u njima našli, kako bi došli u naše pojmove?* Ta od zorova tek nastaju pojmovi, kad smo ove zakone uspoređivanja njima primijenili, pa kad dalje pojmove prema podudaranju i razlici stavljamo u uzajmicu, onda je to samo neposredni nastavak onoga istoga misaonoga djelovanja, koje je začelo sa zorovima. *Načelo istovetnosti i porječnosti jesu dakle logički zakoni, koliko izviru iz logičkih funkcija našega mišljenja, ali su i empirički zakoni, koliko vrijede i za svaku obradbu*

[1] „Diese Macht (der rein logischen Abhängigkeit) liegt darin, dass die logische Abhängigkeit die einzige ist, welche als eine nothwendige, von dem Denken nicht zu verweigernde unmittelbar innerlich aufgefasst wird. Jene Superiorität, welche die logische Abhängigkeit über alle anderen Formen derselben behauptet, besteht somit darin, dass die Abhängigkeit eine von uns nach den Gesetzen der logischen Vergleichung hervorgebrachte und daher auch nothwendig diesen Gesetzen gehorhende ist. Diese Bedingungen bewirken es aber, dass unser Denken überall bemüht ist, die *realen* Abhängigkeitsbeziehungen, die sich in der Anschauung darbieten, der logischen Abhängigkeit unterzuordnen“. N. n. mj. S. 69.

Digitized by Google

iskustva, te ne bi mogli opstojati u našem mišljenju, kad se predmeti mišljenja ne bi podavali njihovoj upotrebi". Koliko ovdje Wundt zahtijeva, da upravo u predmetima zora, pak onda u predmetima pojmovnoga pomišljanja, moramo naći podudaranje i različnost, činilo bi se, kao da to znači: kako bismo došli do ovih najviših logičkih načela, kad ih ne bismo razumom našli u samim predmetima spoznanja, dakle u biću, kao ontološke, konstitutivne zakone. Ali ovo nije nipošto mišljenje Wundtovo. Kad on veli, da su ovi zakoni i empirički zakoni, koliko vrijede za obradbu iskustva, onda je sa njegovoga stajališta opravdano i osnovano samo ovakovo shvatanje: mi ne možemo imati drugačijega iskustva, nego što ga imamo, niti ga možemo drugačije mišljenjem obraditi, nego što ga po ovim načelima zbilja obrađujemo, a sve to zato, jer je ovakova subjektivna narav našega mišljenja, jer nemamo drugih i drugačijih funkcija, a upravo ove funkcije čine, da je mišljenje naše onakovo, kakovo jest.

Isto vrijedi i za načelo razloga. Samo za to, što jedino logičku ovisnost funkcija mišljenja spoznajemo neposredno kao nužnu, kojoj se mišljenje ne može oteti, nastoji naše mišljenje realne uzajmice ovisnosti, koje nalazimo u zoru, podrediti logičnoj ovisnosti — načelu razložnosti. Istina je i opet, da Wundt ovdje na više mjesta govori o *stvarnim* (realnim) *uzajmicama*, i da zahtijeva za načelo razložnosti i *zornu podlogu*, da po subivstvovanju i vremenom slijedu spojene predodžbe *moraju pružati neke uvjete*, koji sile mišljenje, da ih stavi u uzajmicu ovisnosti. Sve bi ovo odgovaralo peripatetičkomu shvatanju, da imade u bićima stvarnih uzajmica ovisnosti, i da ih um samo shvata i poima onako, kako jesu u bićima, a načelo razložnosti bilo bi ne samo načelo mišljenja, već i konstitutivno načelo bića. Ali kako može Wundt govoriti o realnim uzajmicama, kad ih on izrijekom poriče? „*Ovako* (što se naime većina ljudi zadovolja stavljati u uzajmice samo ono, *što se čini*, da samo sobom već stoji u uzajmici) *i nastaje vjerovanje, da ove uzajmice opstoje u samim stvarima, a da ih ne stvara tek naše mišljenje*".[1] U Logici pak Wundtovoj čitamo: „*Funkcije mišljenja jesu*

[1] „Begreiflich daher, dass die ungeheuere Mehrheit der Denkenden von dieser Freiheit (die verschiedenen Vorstellungsinhalte mit einander im Verbindung zu bringen) einen höchst bescheidenen oder gar keinen Gebrauch macht, in dem sie sich damit begnügt, das in Beziehung zu setzen, was von selbst auf einander bezogen zu sein scheint, so dass sogar der Glaube entsteht, es sei nicht erst das eigene Denken, welches

Digitized by Google

samo pomagala, s kojima mi otkrivamo (spoznajemo) stvarne uzajmice spoznajnih predmeta, a nijesu same ove uzajmice".[1] U ostalom Wundt, tumačeći opću valjanost zakona mišljenja, zabacuje svako metafizičko poimanje, da bi zakonima mišljenja pripadala objektivna vrijednost u tom smislu, da bi najviša načela mišljenja bila podjedno i konstitutivna ontološka načela bićâ; a ipak logičkomu mišljenju, osnovanom na najvišim logičkim zakonima, *mora* odgovarati zbiljnost samo onda, ako je objektivnom očitošću zajamčena njihova objektivna vrijednost. Zato je opća valjanost ovih zakona za Wundta samo postulat.[2] Ovaj je postulat neosporivo načelo našega spoznanja, jer bi inače spoznanje bilo nemoguće. Ali, ako najviša logička načela izviru samo iz subjektivne naravi mišljenja, samo iz funkcija njegovih, onda nam ova načela jamče samo ovo: naše je mišljenje onakovo, kakovo jest, i slijedi zakone, koje slijedi, za to, jer je upravo ovakova njegova subjektivna narav; prema tomu ne možemo imati ni drugačijega iskustva ni spoznanja; ali mi nemamo nikakovoga jamstva, da je naše spoznanje objektivno istinito, da mu odgovara zbiljski svijet. U kratko da kažemo: Wundtov psihološki determinizam ne pruža nam nikakovo uporište, da bismo mogli nadvladati subjektivistički skepticizam.

Jošte na jednu točku Wundtova naučanja treba da se ovdje obazremo. Čuli smo gore, da on ne priznaje stvarne razlike između predočavanja, čuvstvovanja i htijenja; a za mišljenje naročito uči, da je upravo htijenje, da je neposredno unutrašnje djelovanje naše volje.

Ovo je Wundt osobito oštro istaknuo ondje, gdje govori o ničežnim sudovima. Nijekanje, veli on, razlikuje se od svih ječnih spojeva predočaba, jer ono niti imade osnova u određenim uzajmicama zora, niti u određenim uzajmicama pojmova. Ono se nasuprot osniva na samovolji (Willkür) našega mišljenja, do kojega stoji ustanovljivanje svih ovih uzajmica. Koliko god realna svojstva pre-

solche Beziehungen herstelle, sondern diese seien an sich schon in der Welt der Dinge vorhanden". System. S. 46.

[1] „Die Denkfunctionen sind die Hülfsmittel, mit denen wir die realen Beziehungen der Erkenntnissobjecte auffinden, sie sind nicht diese Beziehungen selber". Logik 90.

[2] „An die innere sowohl wie an die äussere Erfahrung treten wir mit dem Postulate heran, dass alles, was Gegenstand unserer Erfahrung wird, in einem durchweg begreiflichen Zusammenhang sich befinde". N. n. mj. 89.

Digitized by Google

dočaba izazivala čine suđenja, izvodi ih tek volja onoga, koji misli, te on ostaje sveudilj svijestan, da može neki izvediv čin mišljenja ne izvesti, ili takav, koji mu se iz vana nameće, ne htjeti. I upravo ovo se očituje nijekanjem. Nijekanje nije prema tomu nikakav samostalan sud, a još je manje poseban oblik suda, već je jedino sposobnost, koja nužno izvire iz samovoljne i samosvijesne naravi mišljenja, da može *ne htjeti* iz vana kakogod nametnute ili već učinjene sudove. Bit nijekanja izvire iz one iste naravi naše volje, iz koje izvire i oprečnost čuvstava i oprečnost teženja same volje: težnja naime i zazor. Zato nalazi Wundt upravo u nijekanju najjasniju potvrdu, da je bitno unutrašnje svojstvo mišljenja to, da je ono samosvijesno djelovanje volje.

Ako je zbilja tako, onda treba da se kaže, da su zakoni mišljenja upravo zakoni volje. Pa to i jest naučanje Wundtovo. Ako toga Wundt i ne veli izrijekom ovdje u „Sustavu", veli on to drugdje sasvim očito. Tako naročito u „Logici".[1] Ali sada nastaje pitanje, kako se može tvrditi, da je sámo mišljenje *samovoljno djelovanje*, da mi u mišljenju *samovoljno spajamo* predodžbe i pojmove, i opet da su osnovna načela mišljenja *nužni zakoni*, kojima se mišljenje ne može oteti? Kako je naročito moguće, da upravo do naše volje stoji, hoćemo li ne ćemo li prihvatiti koji sud kao valjan, i da tek mogućnost nijekanja, dakle ova samovolja, pokazuje, da je ječno suđenje *jekanje* (tvrđenje) t. j. mučke primišljena izjava volje, da obavljenu uzajmicu predočaba treba smatrati valjanom, a opet da ovo isto suđenje ima slijediti nužne zakone, kojima se mišljenje ne može oteti?

Ovo pitanje nije ni Wundtu izmaklo; on se osvrće na nj veleći: „Jedno od najznamenitijih je pitanja, koje se veže s najdubljim problemima spoznanja, otkle dolazi mišljenju svijest unutrašnje nužnosti, koju spaja upravo s onim svojim činidbama (Handlungen), što ih izvodi po načelu logičke ovisnosti. Pitanje se ovo toliko jače nameće, što je upravo ovo logičko spajanje misli (Denkacte) *potpuno slobodno* djelovanje, koje mišljenje izvodi samo po unutrašnjim pobudama, bez svakoga silovanja spoljašnjega iskustva". I na ovo pitanje odgovara Wundt ovako: „Odgovor se nalazi neposredno u

[1] „Wir nehmen das Denken als eine spontane innere Thätigkeit wahr, und so bleibt uns nach Beseitigung der falschen Vermögensbegriffe nur übrig, dasselbe als eine unmittelbare innere Willenshandlung, und demgemäss die logischen Denkgesetze als Gesetze des Willens aufzufassen". **Logik.** S. 79.

Digitized by Google

tom, što upravo ondje, gdje mišljenje neovisno od slučajnih uvjeta spaja svoje pojmove jedino po unutrašnjim svojim pobudama, mogu ove pobude stajati još jedino u osnovnim funkcijama ispoređivanja. Ove pak pobude mora sámo mišljenje, jer mu samo one svagda i svuda pripadaju, prihvatiti kao nužne. Jer je pak ova nužnost moguća jedino uz uvjet one slobode, koja pripada mišljenju kao samovoljnomu djelovanju (Willkürhandlung), to ovdje oznake slobode i nužnosti nijesu porječne".[1]

Wundt je odgovorio, kako je sa svoga stajališta najbolje mogao; ali nas ovaj odgovor na ovo toliko znamenito pitanje ne može nikako zadovoljiti. Ne ćemo se ovdje obazrijeti na pojam slobode, kako je Wundt shvata: njemu je sloboda *„libertas a coactione extrinseca"*, a ne *„a necessitate intrinseca"*; već ćemo se samo osvrnuti na drugo pobrkanje pojmova.

Wundt sam razlikuje unutrašnje i spoljašnje djelovanje volje (eine innere und äussere Willensthätigkeit, što je općenito zovu *Willenshandlungen)*; on dapače kori pređašnje psihologe, da nijesu dosta pazili na ovu razliku. Ponajprije ćemo opaziti, da sam Wundt sveudilj u svojim djelima griješi, te ne razlikuje samoga htijenja od htijenoga djelovanja, već neprestano pobrkava izraze: Wille, Willensthätigkeit, Willensact, Willensfunction, Willensbewegung, Willenserregung i Willenshandlung, kao da su ovo sasvim jednoznačni izrazi. Ovo je već praški profesor A. Marty temeljito prigovorio Wundtu.[2] Nadalje Wundt samu ovu razliku tako tumači, da je gotovo nestaje. Nesumnjivo je na ime, da je po Wundtu apercepcija upravo ono, što je unutrašnje djelovanje ili čin same volje, a za spoljašnje djelovanje volje kaže, da se očituje „kao djelovanje volje, koje se razlikuje od unutrašnjega djelovanja apercepcije samo svojim posljedicama, a ne i svojom unutrašnjom psihološkom naravi".[3] Ali i ovo je očito unutrašnje djelovanje volje, na ime htijenje „posljedicâ" n. pr. gibanja. A Wundt na slijedećoj strani izrijekom

[1] System. S. 79.

[2] Ueber Sprachreflex, Nativismus und absichtliche Sprachbildung. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie. Osobito Artikel 2. i 3. Jahrg. X.

[3] „Als eine Bethätigung des Willens, welche von der inneren Handlung der Apercption nur in ihren Folgen, nicht aber in ihrer unmittelbaren psychologischen Beschaffenheit verschieden ist". Grundzüge der Physiol. Psych. 4. Aufl. Bd. 2. S. 567.

Digitized by Google

veli: *da spoljašnje djelovanje volje po izvornoj biti njegovoj nije drugo, nego osobiti oblik same apercepcije*,[1] dakle samoga htijenja.

Nasuprot znademo, da je staro peripatetičko-skolastičko mudroslovlje svagda dobro razlikovalo ovo dvoje: *actus voluntatis elicitus*, što je unutrašnji čin volje, dakle samo htijenje, i *actus imperatus* (a voluntate) t. j. htijeno djelovanje, koje može biti ili čisto psihičko (kao što je mišljenje) ili psihofizičko zbivanje. Ja mogu n. pr. htjeti (i to je actus voluntatis elicitus) misliti i ne misliti, gledati i ne gledati, gibati se i ne gibati se (što su actus imperati). Iz toga ipak ne slijedi, da sama volja gleda ili da se giblje, kao ni to što ne slijedi, da su zakoni optike, po kojima biva gledanje, zakoni volje. Upravo tako ne slijedi ni to, da volja misli, ili da su zakoni mišljenja zakoni volje.

Da volja znatno utječe na mišljenje o tome ne može biti sumnje. Do volje ponajprije stoji, hoćemo li misliti, te je mišljenje kao naše samosvijesno djelovanje, koliko se na ime ne obavlja čisto mehanički, zaista htijeno mišljenje. Do volje nadalje može stajati i stoji cilj i tok mišljenja; ona može odabrati predmet, o kojemu ćemo misliti, i odrediti mišljenju posebnu zadaću. U ovom je potonjem mišljenje tako u vlasti volje, da ona može samovoljno gospodovati š njime. Mi možemo samovoljno odabrati bilo koju skupnu predodžbu ili pojmovnu cjelinu, možemo je razmatrati s ovoga ili onoga obzira, možemo je ovako ili onako raščlaniti i stvarati o njoj različite sudove; jer sve ovo stoji do našega samovoljnoga izbora. Ali kad smo jedanput odabrali predmet mišljenja, stajalište razmatranja i mišljenju odredili zadaću (što su sve actus a voluntate eliciti), onda volja kod mišljenja još samo toliko sudjeluje, koliko je mišljenje sveudilj htijeno mišljenje (actus imperatus), a inače logičko mišljenje mora slijediti svoje nužne logičke zakone. Ovakovo shvatanje nesumnjivo odgovara svjedočanstvu svijesti naše. Wundt pak samovolju s obzirom na izbor predmeta i zadaće mi-

[1] „Sehen wir so einerseits in dem ursprünglichen Zustand des Bewusstseins die äussere Willenshandlung untrennbar gebunden an die Apperception ihrer Vorstellung, anderseits, sofern keine hemmenden Einflüsse wirksam werden, fortan beide Vorgänge nicht als ein successives sondern als ein simultanes Geschehen ablaufen, so werden wir dadurch nothwendig zu der Annahme gedrängt, *dass die äussere Willenshandlung ihrem ursprünglichen Wesen nach nichts anderes ist als eine specielle Form der Apperception, indem sie einen untrennbaren Bestandtheil jener Apperceptionen bildet, die sich auf den eigenen Körper des handelnden Wesens beziehen*".

Digitized by Google

šljenja prenosi i na sámo mišljenje, a to za to, što je mišljenje htijeno mišljenje: on spontanost mišljenja pretvara u samovolju, ono što vrijedi za actus elicitus, prenosi na actus imperatus.

Ako pak je doista svaki ječan sud, koliko je učinak ili djelo mišljenja, kako Wundt hoće, ne samo svijestan sud, već i *samovoljna* izjava volje, da treba obavljenu uzajmicu predočaba priznati valjanom, i ako je niječan sud opet *samovoljna* izjava volje, da nećemo priznati nekoga suda, onda bi mišljenje bilo doista *samovoljno;* ali onda ne bi bilo nužnih i nepromjenljivih zakona logike, pa ni istine. Kako se tomu protivi iskustvo svijesti naše, ne trebamo isticati, kad gdjekada neodoljivom nuždom moramo priznati valjanima premnoge sudove — istine —, kojima bismo, da to stoji samo do volje naše, rado ustegnuli izjavu volje, da ih prihvatamo; a druge bismo sudove rado potvrdili i prihvatili, pak ne možemo, jer nam toga nedopuštaju nužni i neumoljivi zakoni mišljenja.

Digitized by Google

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KNJIGA CXXVIII.

MATEMATIČKO-PRIRODOSLOVNI RAZRED.

XXII.

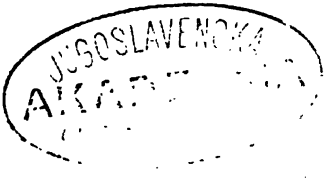

U ZAGREBU 1896.

KNJIŽARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE).

Digitized by Google

Dionička tiskara u Zagrebu.

Digitized by Google

Sadržaj.

	Strana
Teorija razdolja. I. Historijski pregled. Od dra. Hinka pl. Hranilovića	1—58
Interpolacija funkcijâ, koje zove Euler „functiones inexplicabiles“. Od L. Stěpanka	59—100
Prilog poznavanju vertikalnoga gibanja jadranskog morskog dna. Od dra. M. Kišpatića	101—109
Prilog odnosima opisana kruga prema dodirnim krugovima kod trokuta. Od Koste Karamate	110—117
Rotatorije zagrebačke okolice. Od L. Trgovčevića . . .	118—130
Dvanajsto potresno izvješće: za godinu 1894. Od dra. M. Kišpatića	147—154
Trinajsto potresno izvješće: za godinu 1895. Od dra. M. Kišpatića	155—192

Digitized by Google

Digitized by Google

Teorija razdolja.

Čitao u sjednici matematičko-prirodoslovnog razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 21. ožujka 1896.

DR. HINKO PL. HRANILOVIĆ.

I. Historijski pregled.

Pristup.

Sonklar je udubine između brežuljaka i brda nazivao dolinama.[1] Ova nedostatna definicija glasovitog orografa pokazuje, kako je pojam doline[2] u znanosti bio do nedavna slabo određen. Izraz „dolina“ služio je toga radi za oznaku kojekakih morfoloških oblika zemaljske površine.[3] Tek zadnjih su godina navela potanja istraživanja onih geografskih činjenica, koje sa genezom i morfologijom dolina u dodiru stoje, na strože određivanje ovog pojma te na podrobnije diferenciranje njegovih vrsta.

Tako možemo sada doline definirati kao protegnute, a razmjerno uzane brazde zemaljske površine, koje se dosta upravno ili koje-

[1] Allgemeine Orographie. Wien, 1873. p. 116. Ovu definiciju nalazimo već kod Leonharda: Grundzüge der Geologie u. Geognosie §. 18. p. 17, g. 1851.

[2] Dolina mi ovdje i na drugom mjestu rabi za onaj morfološki oblik, kog Englezi valley, a Nijemci Thal nazivlju.

[3] Humboldt je n. pr. držao, da je Atlantik također dolina. Kosmos. I. p. 309. Stuttgart 1845. — Kako je ova pometnja trajala do zadnjih godina, dokazuje J. Phillips, Manual of Geology, London 1885., koji svojom definicijom posve Humboldta slijedi: „A valley is a long depression or hollow on the surface of the earth, margined by ground more or less high. It may be broad and shallow, or narrow and deep. It may be surrounded by hills, or run through a country from sea to sea, entirely unassociated with mountains. On a large scale valleys are exemplefied by the great depression which is filled with the Atlantic ocean; on a small scale we have the valley occupied by the English Channel or the Thames“, p. 138. cf. Richthofen, Führer f. Forschungsreisende. Berlin 1886., p. 635.

Digitized by Google

kako zavinuto spuštaju prema moru ili prema kojoj sredozemnoj zavali. Sve doline pokazuju jednolični nagib, te usljed toga tekučice svake pojedine doline teku samo jednim glavnim smjerom. U svakoj dolini nalazimo sljedeće morfološke elemente: 1. Glavu, 2. Dolinske pristranke, 3 Dolinsko dno, 4. Kraj doline (Thalbeginn; Thalgehänge; Sohle; Thaleingang).

Prema tomu, kako se ti morfološki elementi u dolini kombinuju, nastaju sljedeći tipi dolina:

I. Zatvorene doline, u kojima se dolinski pristranci u glavi sučeljuju. Ovaj je tip veoma običan te veći dio dolina njemu pripada.

II. Slijepe doline. Pristranci se u ovim dolinama ne sučeljuju samo u glavi već i na kraju, tako da tekučica svoj tijek podzemnim koritom nastavlja. Ovaj je tip značajan po formaciju krasa.[1]

III. Otvorene doline. Pristranci se u glavi sastaju sa pristrancima druge doline, koja teče protivnim smjerom.

IV. Razdolja.[2] Doline ovog tipa pokazuju paralelne pristranke, koji se niti u glavi niti na kraju doline ne sučeljuju.

U ova četiri tipa možemo sve doline ubrajati.

Zadaća će mi biti, da četvrti tip podrobnije pretresem.

U opisivanju oblika zemaljske površine ne zadovoljava se današnja geografija sa odgovorom, gdje na zemlji se koji oblik nalazi i kakav je, već smatra svojom poglavnom zadaćom, da protumači, kako se je koji razvio i o kojim je faktorima njegov opstanak ovisan.

Na mjesto morfografije stupila je morfologija kao najopsežniji dio fizičke geografije.

---

[1] Cvijić: Das Karstphänomen. Wien 1893. Pencks. geogr. Abh. V. 3. p. 285.

[2] Hoić zove ove doline „prodori ili prosjedi". Slike iz općega zemljopisa I. p. 162.; Kišpatić kaže „prodol". Slike iz Geologije p. 166. Nijemci kažu „Durchbruchsthal". Englezi ne imaju opće ime za razdolje. — Futterer K. hoće, da se ovaj naziv ograniči na onakove doline, koje odgovaraju našem IV. tipu, al prosjecaju naboreno gorje. cf. Durchbruchsthäler i. d. Süd-Alpen. Zeitschr. d. Ver. f. Erdkunde. Berlin XXX. 1895. p. 1. sq. — Ja ću ostati kod šireg pojma, kako izlazi iz gornje definicije. I ovdje se ističe nedostatak strogo određene klasifikacije, od kojeg trpi geografija. Geografski pojmovi ne posjeduju jošte stroge granice te im se opseg prema praktičnoj potrebi neprestano mijenja. Richthofen kaže „Durchgangsthal". o. c. p. 650.

Digitized by Google

Naprijed spomenuti tipovi dolina mogu biti po svojoj genezi tektonski ili skulpturni.[1]

Tektonske ili prvobitne[2] doline jesu oblici, koji nastaju u plastici zemaljskog lica usljed deformacija, kojima je uzrok gibanje zemaljske kore; ove su doline u svom postanku neovisne o eksogenim faktorima, koji stvaraju skulpturne doline.

Pregledamo li ustroj dolina, to u oči udara, da sve doline imadu jednolični nagib te da njihove tekučice teku jednim glavnim smjerom. Pretežno rasezanje po duljini pokazuje, da u razvitku dolina poglavno sudjeluju takove sile, koje pretežno u jednom smjeru djeluju, a jednolični nagib dolina sjeća nas faktora, koji stoje pod utjecajem zemaljske teže.

Ovakova razmatranja rano su navela na mnijenje, da doline reprezentiraju učinak tekučice, jer samo voda djeluje na takav način. Tekučica djeluje pod utjecajem teže poglavno linearno te svojim radom stvara uzane brazde u kori zemlje.

1. Erozijoni postanak razdolja.

Kada je u prošlom vijeku A. G. Werner[3] spremio u svojoj geogniziji prvi temelj današnjoj geologiji te započeo rad oko sistematičkog ispitivanja i određivanja oblika zemaljske površine, tada se je geneza svake doline svađala na djelovanje vode.

Werner je svojim ugledom time doveo nazore do općeg priznanja, koji su već prije njega bili tu i tamo u znanstvenoj literaturi probijali.

---

[1] Morfografija je deskriptivna prirodopisna disciplina, morfologija je eksaktna znanost, koja tumači genezu današnjeg zemaljskog lica. Morfografskog je sadržaja Sonklarovo djelo Allg. Orogr. 1. i 2. odsjek. G. K. Gilbert rabi prvi izraz „Skulptura zemaljskog lica“ cf. Report on the Geology of the Henry Mountains 1877.

[2] Richthofen Führer f. Forschr. p. 639 sq. § 271. - Löwl, Über Thalbildung p. 2 sq. Prag, 1884.

[3] A. Werner, Kurze Klassifikation u. Beschreibung der verschiedenen Gebirgsarten. Dresden, 1787. - Neue Theorie von der Entstehung der Gänge. Freiberg, 1791. Svoje nazore o erozijonom postanku dolina razvio je u raspravi Ueber d. Vorkommen des Basaltes auf Kuppen vorzüglich hoher Berge. Köhler, Bergmänn. Journal, 1789. 1. sv. p. 352. — Kako su stari nazori, koje je Werner branio, svjedoči slijedeći citat: „Tollit enim mare aut undis aut accessu aut recessu multam terram et addit eam super aliam et generat montem in partem unam et vallem in partem aliam“. Beati Alberti Magni libri recog. P. Jammy. Lugduni 1651. lib. de proprietatibus elementorum. T. V. p. 327. Albertus Magnus, grof bolstädtski, živio je od 1193. do 1280.

Digitized by Google

Švicar Sulzer[1] je jur g. 1746. pa i kašnje spominjao, da rijeke dube doline. Za njim je genialni Guettard[2] god. 1774. tvrdio, da erozija vode snizuje brda. Giraud-Soulavie[3] sakupio je obilne primjere, koji zasvjedočuju, da su doline učinak tekučice, v. Gleichen,[4] pa Heim,[5] Voigt[6] i Targioni[7] zastupaju isto mnijenje te de Luc[8] se badava trudi, da pobija nauku, kojoj se pridružiše prvaci među učenjacima.

Tako pristajahu Buffon,[9] Lamarck[10] i Montlosier[11] u Francuskoj, Playfair[12] i Hutton u Engleskoj, Bourget[13] u Švicarskoj a Pallas[14]

---

[1] Untersuchungen über d. Ursprung d. Gebirge. Zürich, 1746. § 35. — Recherches sur l'origine des montagnes. Bibliothéque impartial. Janv.-Février 1750. p. 387.

[2] Mémoires sur differentes parties de la physique. III. sv. 5-me mém. Paris, 1774.

[3] U komentaru k Hamiltonovim pismima. Oevres complètes de le chvalier Hamilton. Comentées par G.– S. Paris, 1781. p. 322.

[4] Von Entstehung, Bildung, Umbildung u. Bestimmung des Erdkörpers. Dessau, 1782. p. 55.

[5] Geologischer Versuch über d. Bildung d. Thäler d. Ströme. Weimar, 1791. p. 55.

[6] Ü. die Bildung der Thäler. Voigts miner. u. bergmänn. Abhandlungen, 3. dio. Weimar, 1791. – – Practische Gebirgskunde. Weimar, 1797. p. 26 sq.

[7] Voyage mineralogique, philosophique et historique en Toscane. Paris, 1792. II. dio, § 265.

[8] Lettres sur quelques Montagnes des Suisse. Lettres phys. et morales sur les montagnes et sur l'histoire de la terre et de l'homme adressées à la Reine de la Grande Bretagne à la Haye, 1778. I. p. 378. II. p. 10. — Lettres sur l'histoire physique de la terre, adressées a M. le professeur Blumenbach, renfermantes des nouvelles preuves géologiques et hist. de la mission divine de Moyse. Paris 1798. — Traité de géologie. Paris, 1809. cf. Reimarus, Ueber d. Bildung des Erdballes u. insbesondere u. das Lehrgebäude v. Herrn de Luc. 1802.

[9] Epoques de la nature. Oevres complétes. Suppl. 5. dio, p. 146 sq.

[10] Hydrogéologie ou recherches sur l'influence qu'ont les eaux sur la surface du globe terrestre. Paris, an. X. chap. I.

[11] Essai sur la théorie des volcans d'Auvergne. Paris, 1802. cap. 1.

[12] Hutton, Theory of the earth. Edinburgh, 1795. Playfair, Illustrations of the Huttonian theory of earth. Edinburgh, 1802.

[13] Lettres philosophiques sur la formation des sels et des cristaux, et sur la generation et le mecanisme organiq. des plantes et des animaux, à la ocasion de la pierre belemnite et de la pierre lenticulaire; avec un mémore sur la théorie de la terre. Amstelod. 1729. (drugo izdanje 1762.); osobito p. 129. sq.

[14] Betrachtungen ü. d. Beschaffenheit d. Gebirge u. d. Veränderungen d. Erdoberfläche, Petersburg 1778.; na francuskom jeziku izašlo g. 1777.

Digitized by Google

u Ruskoj uz ovu nauku, tako da ona postade — poduprta ugledom prvih učenjaka — aksiom, u koji nije nitko dirao.

Svoj vrhunac bijaše ova nauka postigla, kada je Bourget[1] utvrdio, da se na dolinskim pristrancima svih velikih dolina pravilno zaređaju izbočine i udubine; ovaj pojav da priliči okukama koje rijeke u aluvijalnom tlu, gdje konkavni i konveksni obalni zavoji konture korita označuju. Po tome nijesu ni doline ništa drugo nego riječna korita.

Duhovita ova dosjetka Bourgetova, uz koju je i Buffon[2] oduševljeno pristajao, jer se je nadao, da je ona kažiput, koji će ga voditi do onog universalnog faktora, o kojem je prvobitni relijev zemlje ovisan, potakla je reakciju proti cijeloj tada vladajućoj nauci o postanku dolina.

Najpre je Pallas,[3] koji je inače bio pristalica erozijone teorije, oprezno istaknuo, da Bourgetovo pravilo razvoj dolina sibirskih rijeka dostatno ne tumači. Odlučnije je izašao Saussure[4] sa svojim prigovorima. Glasoviti ispitač alpskih krajeva prigovorio je Bourgetovu pravilu, da ne vrijedi za alpske doline, već samo za doline najmlađe geološke tvorbe. On je istaknuo, da se u Alpama nalaze doline, koje nijesu postale erozijom već djelovanjem endogenih faktora. Tamo pako, gdje je nastalo razdolje, djelovala je tekućica, koja je naglo oticala iz kojeg zaustavljenog jezera.

Od Saussurea počinje diferenciranje uzdužnih dolina i razdolja. Naskoro se je uvidilo, da se geneza obih forma na isti način tumačiti neda. Postanak uzdužnih dolina (longitudinalne doline) svađao se je sada na tektonske faktore, a samo razdolja se jošte smatrahu kano rezultat tekućice.

Prije Saussurea raspravljalo se je općenito o postanku dolina bez obzira na to, da razne vrste dolina raznim načinom postaju te da o nekom universalnom faktoru, koji ih stvara, ni govora biti nemože. Saussureova istraživanja pomakoše u vidik prije posve zanemarene a ipak veoma važne činjenice valigeneze te staviše na dnevni red problem, za koji Supan[5] kaže, da se mora ubrajati

[1] o. c. ed. 1729. p. 194.

[2] Histoire naturelle générale et particuliere avec la description du Cabinet du Roy. I. Tome IX. Article: Sur les inégalités de la surface de la terre. Amstelodami, 1766.

[3] Neue nordische Beiträge I. p. 294. cf. Hoffmann, Phys. Geographie. Berlin, 1837. p. 412.

[4] Voyages dans les Alpes. Neuchâtel, 1779. I. p. 510 sq.

[5] Grundzüge d. physik. Erdkunde p. 311. Leipzig, 1884.

Digitized by Google

među najteže fizičke geografije – problem naime o postanku razdolja. Sada nasta okret, kojim je dosadanja nauka izgubila sav ugled; sada se nije ni geneza razdolja više svađala na djelovanje tekućice.

Silni napredak geografije na početku našeg vijeka, koji je skopčan sa djelovanjem Bucha,[1] Ebela,[2] Humboldta i Rittera, djelovaše i na shvaćanje našeg problema. Intenzivnim proučavanjem prostranih krajeva nakrcavaše se obilno gradivo, koje prije znanost poznavala nije, a pomno proučavanje ovog obilja dovađaše genijalne osnivače moderne geografije i u tumačenju našeg problema na nove puteve.

Potočnije topografsko proučavanje i spoznavanje zemalja navađaše na zaključak, da su oblici zemaljskog relijeva na mnogim mjestima posve neovisni ob utjecaju tekućica.

Buachov[3] „Charpente du Globe", po kojem je cijelo lice zemaljsko pa i dno oceansko ispremrežano visokim razvođima, bijaše za Humboldta već izgubio svoj ugled, jer se je točnijim topografskim istraživanjem pokazalo, da su razvođa mjestimice niski povori, pače i ravnice a uz to da su rijeke, koje na tim niskim razvođima izviraju, kadre probijati visoke gore, koje im pregrađuju korita.

Ova zapažanja uzdrmahu ugled ove hipoteze, koja je, ishodeć od Buachovog „Charpente du Globe" ugledala u svim razvođima visoke gore,[4] kao što su Alpe među južnim i sjevernim morima Evrope, te tumačila razdolja kano učinak tekućice.

Valjalo je pako sada riješiti pitanje, kako je moguće, da rijeka probije ispon, koji kao nasip pregrađuje njezino korito.

Odgovor na ovo pitanje imala je i starija hipoteza, koju je Saussure u znanost uveo: Rijeka, koja teče kakovom zavalom ili kotli-

[1] Od mnogobrojnih Buchovih radnja spadaju osobito amo: Über d. Zusammensetzung d. basalt. Inseln. Abh. d. phys. Klasse d. Kgl. Akademie i. Berlin, 1820.; Ü. d. Verbreitung grosser Alpengeschiebe. Abh. d. Ak. Berlin 1811. Ü. Granit u. Gneiss. Abh. d. Ak. Berlin 1842. — Geognostische Beschreibung d. canarischen Inseln. Berlin, 1825. — Ü. Erhebungskratere u. Vulkane. Poggendorfs Annal. d. Physik. 37. 1836. — Reise durch Norwegen u. Lappland. Berlin, 1810.

[2] Ü. d. Bau d. Erde i. d. Alpengebirgen u. ü. d. Bau d. Erde überhaupt. Zürich. 1808.

[3] Essaix de géographie physique. Mém. de matemat. et de phys. de l'Acad. des Sciences. Paris. 1752. Parallèle des fleuves de toutes les parties du monde. ibid. 1753. p. 587.

[4] Fr. Schulz, Ü. d. allgemein. Zusammenhang der Höhen. Weimar, 1803. p. 62. cf. Ritter, Die Erdkunde. Berlin, 1822. I. p. 67 sq.

Digitized by Google

nom, može rubove ove zavale ili kotline ma da su više od samog nivoa korita ipak probiti, kada se pomisli, da je voda, zaustavljena u udubinama usljed tektonskih odnošaja, stvorila jezero. Iz ovog će jezera oticati voda preko ograde sve dotle, dok si nije izjaružila duboko korito. Kada je korito zabrazdilo do stanovitog nivoa ispraznit će se jezero a preostati će:

1. dno jezera, koje će se ukazati u obliku zavale ili kotline, kroz koju teče rijeka.

2. brazda u ogradi zavale; ova će brazda imati oblik doline, kojom otječe rijeka.

Ovakovu brazdu nazivljemo „razdoljem".

Ovomu se tumačenju mora priznati, da dovoljno razjašnjava postanak njekih razdolja, al ipak za druga ne dostaje.

Ovako je tumačio Werner[1] razdolje Labe u Dječinskim stijenama, a Saussure razdolje Rhone u Juri. Ako su i obojica dakle ovu teoriju samo na pojedine slučajeve uporabili, gdje je i bila opravdana, to su se ipak na skoro pojavili glasovi, koji su upozorili na slabe strane ove teorije.

Protivnici istakoše osobito, da se vrelišta mnogih rijeka nalaze niže nego li isponi, koje rijeka u svojem daljnjem tijeku probija. Mnogobrojni primjeri najvažnijih evropskih rijeka poslužiše ovim prigovorima. Već g. 1814. je I. C. Weiss[2] upozorio na razdolje Rheine, a jošte napadniji bijaše slijedeći argumenat proti hipotezi o erozijonom postanku razdolja: Imade rijeka, koje probijaju ispone te tako stvaraju razdolja mučnim i dugotrajnim radom, a lasno bi mogle te ispone obaći i na drugom mjestu korito si stvoriti.

Za ilustraciju tog argumenta možemo navesti razdolje Save kod Zemuna. Sava teče kano središnja rijeka između dvije velike polo-

[1] Sastav Dječ. stijena je sa litološkog i tektoničkog gledišta veoma jednostavan. cf. Krejči Studien i. Gebiete der böhm. Kreideformation. Arch. v. naturwiss. Landesdurchforschung v. Böhmen I. 2. p. 108 sq. Za vrijeme tercijara pokrivaše Česku jezero, iz kojeg oticaše rijeka, koja otvori korito kašnjoj Labi. cf. Stur, Studien u. d. Alterverhältnisse d. nordböhm. Braunkohlenbildung. Jahrb. d. geolog. R.—A. 1879. p. 161. — Werner, Ü. d. Vorkommen d. Basaltes. Köhlers Bergmänn. Journal. 1789. I. p. 352. Isto tako nazrijeva Ritter u ugar. nizini od Budapešte do Zemuna osušeno jezero. Die Erdkunde I. p. 83: „Die Übergänge, welche die fliessenden Wasser aus den oberen dieser trokkengelegten Seeboden in die unteren machen, sind fast insgesammt bei allen Strömen sichtbar, mehr weniger ckarakterisiert durch Felsengen".

[2] Über die Rheinsdurchbrüche. Zeitschr. f. d. neuste Gesch. Staaten- u. Völkerkunde. Berlin 1814. p. 363.

Digitized by Google

žine. Jednu čini na desnoj obali juž. Hrvatska, Bosna i Srbija, a drugu na lijevoj obali sjev. Hrvatska i Slavonija. Najniže mjesto sjeverne položine nalazi se kod Vinkovaca, gdje je razvođe između Save i Dunava ispon od samo 6 metara. Po tome bi očekivali, da će Sava ovu depresiju upotrebiti, da utječe u Dunav. Ona to ipak ne čini, već probija diluvijalnu grbinu od lössa kod Zemuna, koja je 36 metara visoka, te tek tu utječe u Dunav.

Ovakove pojave nije mogla Wernerova i Saussureova hipoteza o zaustavljenim rijekama i rječnim jezerima protumačiti.

Pod dojmom ovakovih zapažanja gubila je stara uvažena nauka o erozijonoj valigenezi tim većma svoj ugled, što je u to doba L. v. Buch (god. 1810—1830.) potreso nekim temeljnim naukama fizičke geografije, na kojima je bila osnovana.

2. Pokret proti erozijonoj teoriji. Buch i njegovi pristalice.

Do Bucha bijaše upravo aksiom znanosti, da se zemaljska kora ne miče, a vulkani i zemljotresi smatrali su se kao ograničeni lokalni pojavi.[1]

Buch je na svojim velikim putovanjima sakupio takova zapažanja, koja mu jasno pokazivahu, da se zemaljska kora giblje.

Zapažanja u Alpama pokazivahu mu silne slojeve, koji su se njekoć bili horizontalno staložili, kojekako naborene, poremećene i isprekidane. Ovdje su se pokazali jasni znaci gibanja pojedinih slojeva, a u Skandinaviji došao je Buch do osvjedočenja, da se i cijeli prostrani predjeli giblju. On je, polazeći od Celsijevih, Linéovih i Chydenijevih nazora,[2] tvrdio, da se cijeli silni skandinavski poluotok polagano nad razinu morsku ispinje.

Buch nije ostao pri sakupljivanju ovakovih činjenica, već je stvorio hipotezu, koja je jednim zajedničkim uzrokom tumačila oblike zemaljskog lica. Njemu bijahu svi spomenuti pojavi svjedoci za djelovanje žitke nutrašnjosti na koru naše zemlje. Žitka sadr-

[1] Buch je tu imao pretšasnika. Buffon je tumačio dislokacije i pukotine kao posljedice ohlađivanja zemlje. Les époques de la nature éd. 1790. I. p. 11. II. p. 182. — Playfair je mislio, da nutarnje sile dižu hladnu zemaljsku koru. Illustrations of the Huttonian theory § 86 sq.

[2] Andr. Celsii, Anmärkning om vatnets förminskande så i östersiön. Kgl. Swenska Wetenskaps Academiens Handligar 1743. Stockholm Vol. IV. p. 33—50.

Stariju literaturu o ispinjanju Skandinav. poluotoka sakupio je Hoff, Gesch. d. durch Überlieferung nachweisbaren natürl. Veränd. d. Erdoberfläche Gotha 1822. p. 486—489 I. sv.

Digitized by Google

žina zemlje može koru rascjepati i smrviti, a time nastaje na licu zemlje bezbroj pukotina. Najjasniji dokazi za istinitost njegove hipoteze bijahu Buchu vulkani i njihov postanak.

Ma da je bilo prilike, da su ljudi na svoje oči mogli gledati razvitak pojedinih vulkana od njihovog početka[1] do prestanka njihove vulkanske djelatnosti, to se ipak mnijenja o postanku vulkanskih čunjeva znatno protusloviše.

Stariji pisci prošlog vijeka, od kojih spominjem A. de Luc,[2] Hamiltona,[3] Giraud-Soulavie-a, Dolomieu-a,[4] Spallanzani-a[5] i Montlosier-a[6] složno istakoše, kako su vulkanska brda rezultat eruptivne djelatnosti, koja je u obliku čunja nasipala izbačenu lavu, kamenje i pepeo.

Ovo tumačenje ne zadovoljavaše Bucha.[7] I on je gledao u vulkanima svjedoke eruptivne djelatnosti, nu postanak vulkanskih čunjeva tumačio je on koncentričnim pridizanjem zemaljskih slojeva, a u vododerinama — Barrancos, koje se spuštaju sa vrha vulkana prema nizini, nazrijevao je one pukotine, koje su kod pridizanja slojeva nastale.

Time je Buch uskrisio stariju nauku Talijana Lazzara Mora.[8] Ovaj je već g. 1740. započeo borbu proti kataklismičkoj teoriji, koju su tada Burnet[9] i Woodward[10] zastupali, braneć nazor, da zakoni pri-

[1] Klasičan je tomu primjer Monte Nuovo kod Pozzuola. cf. Hranilović, Piscina u Pozzuolu. Nastavni Vjesnik 1894.

[2] Lettres physiques et morales sur l'histoire de la terre. Amstelodami, 1779. II. p. 448.

[3] Oevres complètes de M. le chevalier H. etc. p. 90, 172, 175.

[4] Reise nach d. Liparischen Inseln; preveo Lichtenstein. Leipzig, 1783. p. 94. — Mémoire sur les îles Ponces et catalogue raisonné des produits de l'Etna. Paris, 1788. p. 25, 145, 153, 164.

[5] Voyage dans les deux Siciles II. p. 116. cit. Scrope Poullet Considerations on Volcanos, p. 4. 1872.

[6] Essai sur la théorie des volcans d'Auvergne. Paris, 1802. Cap. 3.

[7] Ü. d. Natur d. vulkan. Ersch. auf d. Kanar. Ins. u: Physik. Beschr. d. Kanar. Inseln. Berlin, 1825. i o. c.

[8] De' crostacei e degli altri marini corpi che si trovano su' monti libri due di Anton L. M. Venezia, 1740. p. 213, 231.

[9] Th. Burnet, Theoria telluris sacra orbis nostri originem et mutationes generales, quas aut jam subiit, aut olim subiturus est, complectens. Libri duo priores de Diluvio et Paradiso auctore T. B. Londini 1689. sec. ed. c. VII. p. 65 sq. Ovamo spada osobito nazor: „Ab ultima autem memoria hominum et historiarum semper extitit, absolutus et integer, ut est hodie, magni Oceani alveus" p. 69 c. VIII. — ipak je prije drukčije bilo: „Quales mutationes magnas terrarum aut maris,

Digitized by Google

rode uvijek ostaju isti te da su se prirodni pojavi u prastaro doba onako zbivali, kako to danas gledamo. Fosilije, koje se danas nalaze na gorama, nijesu ovamo općim potopom dospjele, već gore su se podigle iznad mora te sobom ponjele okamine. Nu ne samo otoci i gore već i cijelo kopno podiglo se je usljed nutrašnje vatre naše zemlje iznad lica morskog.[1]

Zalazeći jošte dalje u potankosti, nabraja Moro činjenice, iz kojih je on svoje zaključke izvađao: Jaki priklon pragorskih slojeva, pa nabori premaknuća i pukotine, koji se pokazuju u najstarijem kamenju. Buchova nauka, uz koju je pristao A. v. Humboldt[2] u

---

ut hoc obiter notem, et eluviones aquarum, saepius accedisse credo primis et antiquissimis seculis, quam prope tempora nostra cum enim tellus erat recens dissoluta, fragmenta in abyssum dilapsa, nondum adaptata et composita in situ firmo et immobili". C. VII. p. 65 cf. M. E. Bertrand, Recueil de divers Traités sur l'histoire naturelle de la terre et des fossilles. Avignon, 1746., p. 32 o Burnetu i suvremenoj literaturi.

[10] Johannis Woodwardi Med. in Coll. Greshamensi Prof. et c. Naturalis Historia Telluris Illustrata et aucta. Una cum ejusdem defensione. Londini, 1714. „Aliquando perfinguntur strata, quorum fundamina inde ruinas agunt, et per cuniculos quasi suffodiuntur, ut, subrutis his, integer tractus terrae concussioni superinstratus submergatur in abyssum. Et absorpti fragminis loco statim surgant aquae ex imo, atque lacum forment ibi, ubi antea stabat terra firma et habitabilis", p. 74. — Burnetovo i Woodwardovo djelo, kojemu je podloga bila već g. 1685. izašli Essay towards a naturals histori of the earth, kritikovao je Buffon, Hist. Naturelle. Article III. IV. Amst. 1766.

[1] „Che tutte le Isole, ed i Monti tutti, anco del Continente, anzi le terre tutte, destinate della Providenza all'uso dell Uomo, sieno state dal seno del terrestre Globo per mezzo di sottoterranei fuochi espulse all'aria aperta, e alzate sopra dell'acqua, che dinanzi le copriva", o. c. p. 246.

Uz Mora je pristajao njegov zemljak Gabrini u Dissertatio de successiva productione montium, te Blumenbach, Handbuch d. Naturgeschichte ed. 1779. § 222 sq. cf. Hoff, Gesch. d. durch Überlieferung etc. III. p. 322. – Preteče Mora jesu Majola (1597.) i Steno (1669.) Reyer, Theoret. Geologie. Stuttgart, 1888. p. 822.

[2] „Die vulkanische Thätigkeit wirkt dann (kod erupcije) formgebend, gestaltend durch Erhebung des Bodens; nicht wie man ehemals allgemein u. ausschliessend glaubte: aufbauend durch Anhäufung von Schlacken u. sich überlagernde neue Lavaschichten". — „Es entsteht eine blasenförmige Auftreibung des Bodens, wie dies durch die regelmässige, nach aussen gekehrte Abfallsrichtung der gehobenen Bodenschichten bezeichnet wird". Kosmos IV. p. 270, 271. cf.: Kosmos I. p. 209; IV. p. 211 sq. ed. Stuttgart, 1845.; Über den Bau- u. die Wirkungsart

Digitized by Google

Njemačkoj, koju u Francuskoj prihvatiše Dufrénoy[1] i Elie de Beaumont,[2] izgledala je posve nova, jer Moro bijaše davno zaboravljen.

U Engleskoj pako nije Buch do ugleda došao i tu započe naskoro P. Scrope[3] i Lyell[4] borbu proti njegovoj hipotezi.

Sada je i teorija dolina stupila u novu fazu, koja bijaše konsekvencija Buchove nauke.

Doline su se sada smatrale kao pukotine, u koje se je uselila tekučica; tekučica istina stvara kojekake oblike te svojim radom mijenja lice pukotine, al dolina bijaše i prije djelovanja tekučice već gotova.

Nije dakle dolina učinak tekučice, već rezultat velikih tektonskih pojava a tekučica je sekundarni faktor, koji svoje djelovanje tek tamo započinje, gdje mu je dolina zato dala prilike.

Ova oštroumna hipoteza razriješila je također lasnom rukom sve čvorove, u koje se bijaše splelo tumačenje geneze razdolja.

Humboldt, koji se je u Kosmosu deklarirao kano odlučni pristalica Buchov, nije ipak glede razdolja posve napustio stariju hipotezu erozije. To nam svjedoči njegov opis razdolja, što ga Orinoco čini kod Maypuresa.

Po Humboldtovu shvaćanju bio je ovdje Orinoco zaustavljen te je stvorio jezero; oticajuće jezero prosjeklo je pregradu i tako stvorilo razdolje. Jasni znaci erozije nad današnjim koritom rijeke svjedoče, da se je jezero nekoć u tolikoj visini nalazilo.[5]

---

der Vulkane in verschied. Erdstrichen. Abhandlg. d. Kgl. Akademie in Berlin, 1822/3. Phys.-Klasse p. 137. Ansichten der Natur. Stuttgart, 1860. II. p. 177. - Grundzüge d. Geologie u. Geognosie. Heidelberg, 1831. § 18. p. 17. Po Humboldtovu primjeru usvojiše mnogi Buchovu hipotezu, kao n. pr. C. Leonhard.

[1] Mémoire sur les groupes du Cantal, du Mont Dore et sur les soulévements auxquels ces montagnes doivent leur relief. Mémoire pour servir à une description géologique de la France II. p. 223. 1834.

[2] Sur quelques points de la question des cratéres de soulévement, ibid. III. p. 193. 1836. - Recherches sur la structure et sur l'origine du Mont Etna. ibid. IV. p. 1. 1838. Collegno Giacinto, Elementi di Geologia pratica. Torino, 1847. p. 45. „Tuttavia le acque possono bensi abbassare i monti, ma non aprire valli".

[3] Considerations on volcanos. London, 1825. p. 150, 160.

[4] Principles of Geology ed. 1. 1830. p. 387.

[5] Ansichten der Natur I. p. 268 sq. Znakove erozije nad današnjim nivoom rijeke Humboldt dakle ne tumači time, što je rijeka tako duboko zabrazdila, već da je voda nekoć tako visoko stojala, kako terase

Digitized by Google

Tako vidimo, da je Buchov poticaj dovodio do usavršivanja starije nedotjerane hipoteze o eroziji. Za ove slučajeve razdolja naime, koji se prema Orinocovom primjeru mogahu protumačiti djelovanjem tekućice, vrijedilo je starije tumačenje, za one pako slučajeve, gdje o jezeru nije moglo govora biti, namaknula je Buchova hipoteza ključ, koji je svugdje pristajao; taj ključ bijaše kratko tumačenje: Razdolje je nastalo pukotinom.

Dalje je teoriju razdolja raspleo oštroumni Ritter. On je znao, da razvođa, kao n. pr. u Rusiji između Baltičkog i Ledenog mora,[1] nijesu uvijek visoke gore te je odlučno pobijao Buachovu nauku o sistematičkom poretku gora i rijeka, koja je za razvođe svugdje suponirala gore, koje u istinu niti postojale nijesu.

Na mjesto ove prazne spekulacije iznio je Ritter zaključke, koji bijahu osnovani na opsežnom proučavanju same prirode. U njegovom velikom djelu nalazimo već jasne znakove, da je on potpuno shvaćao zamašnost našeg problema. On je spomenuo, da rijeke ma da im razvođa nijesu visoke gore, ipak su kadre probijati gorske kose; razvođa nijesu nepomične granice između porječja, jer rijeke pomiču svoja vrelišta u protivnom smjeru svog tijeka.

Svoje shvaćanje o pukotinama pokazuje Ritter u opisu Bajkalskog jezera i Angare.[2] Velika dubina jezera jasan mu je znak, da ono zaprema veliku pukotinu, koja je raskinula u obliku silne proseline ogradne gore. Na razdolja mogu i tako nastati, kako je Humboldt tumačio Orinocovo razdolje kod Maypuresa, te za primjer služi Dunavska proselina kod Bazijaša. Ritter je u ugarskoj nizini nazrevao osušeno jezero, a Dunav si je sam prokopao korito do Oršave.

Ritter je dakle u ovom pitanju zauzeo stanovište, kojim se približuje našemu shvaćanju t. j. da su razdolja morfološki izraz za

teku. Ovo tumačenje pokazuje, da se Humboldt jošte nije otreso Saussureove universalne hipoteze. Pojav kod Maypuresa dade se sporediti sa koritom Save kod Krškog, sa ušćem Save pa i Zagrebačkim poljem. I ovdje imademo u aluvijalnim tavanicama na desnoj i lijevoj obali jasne znakove, da je nekoć voda više stojala, nego što je današnji nivo Save. To nas ipak ne vodi do zaključka, da je Zagrebačko polje nekoć bilo jezero.

[1] Die Erdkunde in Verhältnis zur Natur u. z. Geschichte der Menschen od. allgemeine vergleichende Geographie. Berlin, 1822. I. p. 69. Premda se Ritter ovdje oslanja o Bucha, to ipak nije zapao u pogrješku, da bi cijelu Buchovu nauku slijepo adoptirao.

[2] 3. dio 2. knjiga 2. sv. p. 20.

Digitized by Google

učinak raznovrsnih faktora. On sam se nije usudio, da ovaj problem fizičke geografije definitivno riješi, jer je uvidio, da zamašno pitanje o razdoljima nije dovoljno proučeno, te je njekim profetičkim duhom spomenuo, da će njegovo daljnje proučavanje voditi geografe do veoma važnih rezultata.[1]

Poslje Rittera zavlada jošte odlučnije hipoteza, koja je svađala postanak razdolja na pukotine; samo tu i tamo oglasiše se Wernerovi učenici, koji su u duhu svog učitelja sveudilj branili i zastupali nazor, da se razdolja moraju smatrati kano učinci tekućice.

Za svjedoka neka nam služi glasoviti njemački geograf Fr. Hoffmann,[2] koji je u svojem uvaženom djelu istina priznao važnost tekućice po razvoj zemaljskog relijeva, al ipak dometnuo, da je erozija započela svoje djelovanje u koritu, koje su tektonski odnošaji udesili. Razdolja su po tom pukotine, koje nijesu postale erozijom, jer se neda pomisliti, da bi zaustavljena voda kojeg jezera imala dovoljnu snagu, da prosječe cijela bila.

Ipak je bilo i u Njemačkoj učenjaka, koji se nijesu pokoravali vladajućoj struji. Tako nije A. v. Hoffa[3] mogao ni Humboldtov ugled niti obilje konkretnih činjenica, koje je Buch prikupio, skrenuti sa Wernerove nauke. Ovaj je učenjak u svojem velikom djelu najpre samostalno a kašnje pod dojmom Lyellovih i Poullet Scropeovih nazora odlučno zastupao nauku o erozijonom postanku dolina.

Polemizujuć sa Humboldtom protumačio je Hoff proces valigeneze slijedećim načinom:

Svaka si tekućica dubi sama svoje korito, otplavljujući čestice tla, po kojem teče. Na takav način zabrazditi će tekućica i najtvrđu kam. Otplavljene čestice odnaša tekućica te ih tek tamo stalože, gdje njezina transportativna snaga prestaje.

Tako su se tijekom vremena razvila sva riječna korita a i nedvojbeno veći dio dolina. Samo prvi početak dolina imade se moguće potražiti u prvobitnoj strukturi gora ili u pukotinama, kojima je tekućica najpre udarila. Oblici gora i dolina, izuzev vulkane, jesu učinci tekućice.

---

[1] I. p. 84.

[2] Physikalische Geographie. Berlin 1837. p. 413. — Hoffmann jošte nije poznavao regresiju Niagarskog slapa, koji nam na naše oči pokazuje, kako od jezera nastaje razdolje usljed erozije.

[3] o. c. I. sv. p. 214 sq. ed. 1822.; sv. III. p. 88 sq. ed. 1834.

Digitized by Google

Hoffu se je pridružio K. A. Kühn,[1] Wernerov nasljednik u Freibergu, da obrani nauku svog predšasnika. On je istaknuo — a time je naveo novi argumenat proti hipotezi pukotina — da čudno izgleđe, što doline — ako su tektonske pukotine — uvijek samo do nivoa rijeka pa nikada dublje ne sižu.

Kühnovi protivnici odbijahu njegove navale sa primjedbom, da tekučica na jednom mjestu pukotinu zasipava a na drugom opet erodira; tako onda prvobitna pukotina nestaje te se u koritu tekučice ne može više konstatirati.

Badava se je Kühn trudio, da primjerima dokaže, kako su naplavine u dolinama neznatne te da ne mogu pukotine prikriti i zatajiti. Nije se na to mislilo, da bi pustinski predjeli, u kojima erozija nikako ne djeluje, morali podavati nedvojbene primjere pukotina.

3. Utjecaj engleske literature na Buchovu teoriju.

Kühnovi oštroumni prigovori ostadoše bez znatnog utjecaja, te je naskoro vladajuća hipoteza razdolja, kako ju bijaše Buch zasnovao a Humboldt prihvatio, domogla se tolikog ugleda, da se u Njemačkoj iza Kühna nitko nije našao, koji bi o tom problemu dalje raspravljao. Izgledalo je, kao da je stvar u Njemačkoj konačno riješena.

Tim su se više oko tog problema bavili engleski učenjaci, među kojima Buchova hipoteza o izdizanju slojeva vulkanskom snagom nije nikad bila korjen zahvatila.

Prije Bucha je Hamilton[2] u svojem krasnom djelu o Napuljskim vulkanima opisao vulkanske čunjeve kano nasipana brda, koja nastaju naslaganjem eruptivnih masa oko vulkanskog ždrijela.

Breislak,[3] suvremenik Buchov, upozorio je na ekscentrički položaj vulkana, te zaključio, pošto se vulkani nigdje ne nalaze u najvišim djelovima gorskih sistema već nuz podinu, da vulkanska djelatnost

[1] Handbuch d. Geognosie. Freiberg, 1833. § 494 sq., p. 897 sq., p. 986.

[2] Campi Phlegraei observations on the volcanos of the two Sicilies as they have bene communicated to the royal society of London by Sir. W. Hamilton etc. with 54 plates illuminated, p. 23, 62 sq. Naples, 1776.

[3] Voyages physiques et lithologiques dans la Campanie etc. 2 sv. Paris, ann. IX. (1801.); preveo Pommereuil. Instituzioni geologiche. I. p. 174; njem. prijevod od Strombecka. Braunschweig, 1820.

Digitized by Google

nije kadra izdizati gore. Vulkanska para može dizati malene mase, al ne dostaje, da bi nagomilala brda i gore.

Prevost[1] je već g. 1823. u svojoj raspravi o kratkotrajnom otoku Juliji tvrdio, da sedimentarna podloga vulkana ostaje neporemećena te da se vulkani ne nahode u predjelima, koji se izdižu, nego baš obratno u predjelima, koji poniruju.

Očitu borbu proti Buchovoj hipotezi zapodjenuo je Poullet Scrope[2] g. 1825., kada se je latio, da dokaže, kako vulkani nijesu drugo nego nasipana brda.

Uz Scropea pristajao je i Lyell,[3] a Dana[4] i Junghun[5] dokazali su i za baranke, pukotine na vulkanima, da nijesu nego učinci tekučice.

Poslje Scropea je cijeli niz učenjaka, od kojih kano bližnje suvremenike Scropeove samo Cordiera,[6] Montlosicra[7] pa C. Prevosta[8] spo-

---

[1] cit. Reyer, Theoret. Geologie, p. 61. — C. Prevost, Dévelopement de son opinion sur la théorie des soulévements. Bull. de la Societé Géolog. XI. sv. 1839—40. p. 183 sq.

[2] Considerations on Volcanos. London, 1825., p. 150, 160. — cf. Fr. Hoffmann, Geschichte d. Geognosie u. Schilderung d. Vulkan. Erscheinungen. Berlin, 1838. p. 133. — Die Bildung der vulkanisch. Kegel u. Krater v. G. P. Scrope. Otisak iz Quarterly Jour. of the Geolog. Society, 1859. preveo C. L. Griesbach. Berlin, 1873., oštra je polemika proti pristalicama hipoteze o izdizanju.

[3] Principles of geology. Prvo izdanje 1830. I. sv. p. 387. Istina, da hipoteza o izdizanju vulkanskih čunjeva nije tako brzo bila napuštena. Osobito su njemački učenjaci uz nju pristajali kao n. pr. Munke g. 1840. — U „Gehlers Physik. Wörterbuch IX. sv. 3. dio p. 2195 sq.“ — pa znameniti geograf Klöden — u prigovoru ka Scropeovom djelu u njem. prijevodu. — Nu i u Engleskoj spominje Scrope slijedeće branitelje Buchove hipoteze: Daubeny, A description of active and extinct volcanos. London, 1826. pa i u kašnjim izdanjima. — Keith Johnston, Physical Geography. — Lardner, Geology. — Anstedt, Elementary Geology u članku „Geology“ u „Encyclopaedia Metropolitana“, pa i J. Forbes.

[4] Geology u Wilkes, United States Exploring Expedition 1838—42. X. sv. 1849., p. 382 sq. — Points in the Geological History of the Islands Maui and Oahu. Americ. Journal of. Sc. 27. sv. 1881. p. 81.

[5] Java, seine Gestalt, Pflanzendecke u. innere Banart. Njem. prijevod od Hasskarla, 2. izdanje 1857. p. 628.

[6] Observations sur le systèmes volcaniques et les cratères de soulèvement. Bull de la Soc. Géolog. II. sv. 1830/1. p. 394.

[7] Lettres sur les soulèvements et les cratères de soulèvement. Bull. Soc. Geolog. II. p. 393.

[8] o. c. p. 183.

Digitized by Google

minjem, potreso i uništio Buchovu hipotezu.[1] Kada je ovaj — rek bi — temelj kamen, na kojem počivaše hipoteza o tektoničkom postanku razdolja, izgubio svoje uporište, onda se je naskoro razvalila i sva zgrada, koja je na njemu počivala. Sada se nije više u pukotinama tražio onaj universalni faktor, koji je sve doline izradio.

Lyell, koji je istisnuo Cuvierovu teoriju kataklisma, tumačio je i postanak dolina djelovanjem onakovih faktora, koji tiho i polagano pred našim očima uobličuju zemaljski relijev.

U prvom izdanju svojih Principles of Geology Lyell je živo zagovarao erozijonu valigenezu. U kašnjim izdanjima ovog djela sve je manje govora o erozijonoj djelatnosti tekućice te se razvija hipoteza, da su doline većim djelom nastale erozijom morskih struja.[2]

Koliko je inače Lyellov utjecaj povoljno djelovao na ispitavanje našeg problema — spominjem ovdje samo Römerovo tumačenje Weserskog razdolja, o kojem će niže biti govora — to on sam nije zalazio u podrobnije ispitavanje valigeneze te razdoljima nije posvetio osobite paske.[3]

Njegova teorija dolina našla je u Engleskoj općenito priznanje, dok nijesu proti njoj Dana[5] u Americi i Greenwood u Engleskoj ustali te na novo djelovanje tekućice kano poglavni faktor valigeneze istakli.

Vrijedno je, da se na kratko prikažu glavne misli amerikanskog geologa, jer je baš on uzdrmao Lyellov autoritet te osobito u Americi došao do najvećeg upliva i ugleda.

---

[1] Ostatak ove hipoteze je ono, što Reyer, Theoret. Geologie p. 61 spomije: injekcija eruptivnih masa poveća volumen te se usljed toga slojevi nešto izdižu; cf. p. 819, 823 o. c.

[2] cf. pregled hipoteza.

[3] Die jurassische Weserkette.

[4] Ovamo spadaju iz Principles: 1. izdanje p. 168. I. sv.; istog izdanja III. sv. p. 298; pa Manual of Geology 3. izd. 1851. p. 71. Potpuni naslov Scropeovog djela glasi: Considerations on volcanos, the principal causes of their phenomena, the laws hwich determine their march, the dispositions of their products, and their connection with the present state and past history of the globe.

[5] Manual of Geology treatening of the principles of the science with special reference to american geological history. New-York-London, 1862. Ja citiram po drugom izdanju iz g. 1874. IV. ch. Water, p. 635—41.

[6] George Greenwood, Rain and Rivers; or Hutton and Playfair against Lyell and all Comers. London, 1857.

Digitized by Google

Zagovarajući hipotezu erozijone valigeneze, utjecao je Dana znatno na mlađe amerikanske geologe,[1] koji su bili u državnoj službi za geološka istraživanja zemalja sjeverno-amerikanskih sjedinjenih država i koji su baš svojim radom mnogo doprinjeli rješavanju našeg problema.

Po Dana-i ne započinje erozijona djelatnost tekućice na izvoru rijeke — koja je predstava toliko smutnja probudila, jer su protivnici ove hipoteze tvrdili, a i sami pristalice često povlađivali, da je na izvoru erozivna snaga tekućice jednaka O — nego udarcem kišne kapljice. Kapljice se stječu u žljebić, a ti žljebići tvore žuborac; od žuboraca nastaju bujice i potoci. Bujice izruju na gorskoj pokosini duboke vododerine, dok se nijesu pristranci pretvorili u doline i grbine. Bujica imade najveću snagu blizu podine pokosine, s koje se spušta; tu se izrađiva dolina. Na ovom mjestu gubi bujica svoj značaj te se dalje pretvara u rijeku;[2] tijekom vremena biva uslijed erozije bujice njeno korito sve kraće, a korito rijeke, koja njezin donji tok predočuje, sve dulje. Tim se procesom pako širi dolina i to sve više prema izvoru bujice.

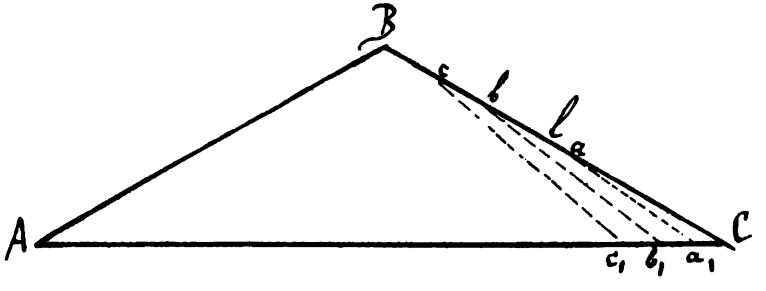

Sl. 1.

Diagram ABC predočuje prosjek jedne pokosine u vertikali; na toj pokosini teče bujica i rijeka uzduž l od B do C. U prvom momentu giblje se voda od B do C preko l; u drugom momentu teče voda od B preko l, a i a_1 do C; u trećem od B preko b i b_1 do C itd.

[1] Znamenitiji jesu Powell, Hayden i Medlicott.

[2] O razlici između bujice (Wildwasser) i rijeke (Stillwasser) raspravio je Boussinesq, Essai sur la théorie des eaux courantes. Mém. prés. par divers savants à l'Academie des Sciences. 23. sv. p. 10. etc. 1877. i sv. 24. g. 1878.

Digitized by Google

Napreduje li tako uz povoljne odnošaje erozija sve dalje, to će se napokon grbina u *B* pretvoriti u usko rebro, koje će naskoro na najnižem mjestu erozija presjeći. Tu će se glava doline sastati sa dolinom, koja se je na isti način stvorila na protivnoj položini grbine.

Primjeri za ovu teoretičku povjest dolinskog razvitka nalaze se na Hawaiiu (Kilauea). Na ovom vulkanu (14.000 stopa) sižu doline samo do njegove položine, jer erozija od one dobe, kada je vulkan prestao rigati, nije imala vremena, da dovede doline do vrha; obratno je na Tahiti erozija tako daleko dospjela, da su gore samo jošte skeleti. Ovi primjeri dokazuju valjanost one teorije, koje tumači doline kano učinak tekućica. Toga radi ne može ni mjesta biti hipotezi, po kojoj morske struje izrađuju doline.

Spušta li se koj predjel pod lice morsko, to će more zasipati doline sa detritom obala. Jedino u onom slučaju se može pomisliti, da će morske struje erodirati doline, kada bi se u potonulom kraju nalazile takve doline, koje su na obim krajevima otvorene (dakle kada bi već gotova razdolja potonula). Njima bi mogle teći struje sa erozivnim djelovanjem.

Ove su izreke bile naperene proti Lyellu, jer je on u suglasju sa Lamarkom i Darwinom branio i poglavno zastupao opadnutu hipotezu.

U Engleskoj je pristajao Greenwood uz Danau te je i tu usprkos Lyellovu ugledu prihvaćena hipoteza amerikanskog geologa.

Malo iz Greenwooda izašao je Beete Jukes,[1] predstojnik geološkog istraživanja Irske, sa novom teorijom dolina, u kojoj je Lyellovu nauku o djelovanju morskih struja prihvatio al i dalje razvio.

Jukes je protivnik starije hipoteze, koja je doline identificirala sa pukotinama. Njemu je voda prvi i najglavniji faktor, o kojem ovisi relijev tla. Znatan je utjecaj mora; jer ako se pomisli, da je sve kopno nekoć bilo pod razinom morskom, pripisati ćemo djelovanju morskih struja i dobama mnoge oblike zemaljskog lica.

Djelovanje mora da je tako možno, da ono može cijele gorske sisteme abradirati, pa će ravnicu tamo stvoriti, gdje su prije gore stajale.[2]

[1] The students Manual of Geology. Edinburgh, 1862. p. 104 sq.

[2] Ovu misao je potanje raspleo Richthofen, Bildung von Abrasionsflächen i. Folge d. Brandungswirkung bei positiver Strandverschiebung. Führer p. 353; pa u „China".

Digitized by Google

Na ovaj način sprema more tlo, na kojem kašnje erozija i denudacija dalje djeluju.

Kako je Jukes shvaćao djelovanje tekućice na abradiranoj pokosini, pregnantno je označio: Rivers form their own beds, but not their own valleys. Rijeka nije mogla prije doline nastati, al i dolina nije prije dobila svoje lice, dok nije rijeka ju počela dupsti i izrađivati.

Jukes strogo razlikuje djelovanje tekućice od djelovanja i postanka rijeka. Za ilustraciju svoje hipoteze navađa on, kako se na plosnoj morskoj obali vidi, kada se za vrijeme osjeke pomoli iz mora, da na priklonjenoj položini otječu kapljice vode; po više njih se sakuplja te otječu onim udubinama, koje su na položini postojale. Na ovom putu zabrazde u svoju podlogu te si stvaraju korita, koja se međusobno spajaju, dok jednim ovećim koritom voda ne doseže opet do morske razine.

To je tip, po kojem se razvija rijeka na kopnu.

Sadašnji oblik kopna i konture zemaljske površine i njezina razdioba na porječja jeste učinak opetovanog izdizanja kopna iznad morskog lica te potonjenja ispod mora.[1] Na tlu, koje je svojim prvobitnim tektonskim odnošajima pokazalo put eroziji, razvijaju skulpturni faktori svoju djelatnost te podavaju licu zemlje onaj oblik,[2] što ga mi vidimo. Ovi faktori jesu gornji djelovi oceana (the upper part of the ocean), rijeke i atmosferilije.

Iz toga slijedi, da su sve doline nastale denudacijom[3] te nigdje ne ima u prirodi dolina, kao što se je to prije mislilo, koje su nastale lih kao pukotine. Kada erozija djeluje, te doline izrađiva, onda ona radi uzduž vrhova antiklinalnih grbina ili na dnu sinklinala; ili pako, što najčešće biva, erozija prosjeca kam bez obzira na odnošaj njezinih slojeva.

Da pako postanak onih dolina, koje takovim načinom postaju, potanje rasvjetli, latio se je Jukes posebnog istraživanja njihovih odnošaja.[4]

---

[1] o. c. p. 281. sq.

[2] The form of all ground is a sculptured form.

[3] Od tog pravila izuzimlju se nasipani oblici, kao što su vulkanske dejekcije ili eolski nasipi. Ovamo se ubrajaju n. pr. Lyellovi „intercolline spaces" t. j. doline između vulkanskih tvorevina; ovamo spada i zagrebačko polje po strukturi svoje južne ograde.

[4] On the Mode of formation of some River Valleys in the South of Ireland. Quarterly Journal of the Geolog. Society. London. 18. sv. 1862. p. 374.

Digitized by Google

Ograničen na engleske prilike, nije bio Jukes kadar, da problem razdolja svestrano razjasni, al ipak mu imademo zahvaliti, da je on pripremio podlogu, na kojoj današnji nazori počivaju.

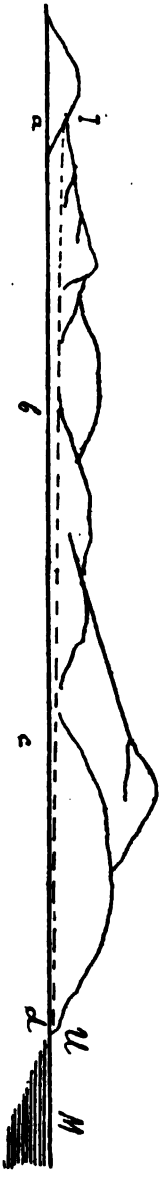

Sl. 2.

---- označuje tijek rijeke. I = izvor rijeke. M = more; U = ušće rijeke.
a—b = gornji tijek; b—c = srednji tijek; c—d = donji tijek.

Rezultat njegovih istraživanja bijaše slijedeći:

Imade prilika, u kojima gornji tijek koje rijeke prolazi nižim krajem nego li njezin donji tijek, koji probija više ispone nego li gornji tijek.

Pošto se ovaj pojav ne može osnivati na onakovom djelovanju erozije, kako je naprijed opisano, to je Jukes kušao postanak ovakovih dolina protumačiti posebnom hipotezom.

Smisao ove hipoteze je sljedeći: Pošto je more abradiralo koj komad zemlje te se taj komad pomolio iznad mora, započeti će tu tekućica svoje djelovanje. Rijeke će izdupsti svoja korita u smjeru glavnog nagiba obradirane položine. Dogodi li se, da se oko izvora koje rijeke nalazi mekanija kam, nego li uz njezin srednji ili donji tijek, to će denudacija prije odstraniti mekaniju kam, a tvrđa će se sve više pomaljati.

Gornji dijelovi porječja brže će se sniziti usljed denudacija nego li oni, koji su dalje niz vodu. Dok taj proces teče, zadržati će rijeka svoj prvobitni smjer a korito će joj se zarezati u tvrđu kam, koja će najzad kao kakav nasip pregraditi korito, jer je denudacija odstranila mekanije kami njezine okoline.[1]

Onaj dio rječne doline, koji presjeca taj nasip, konstituira tip razdolja.

Iukesova hipoteza posve je opravdana za one geografske odnošaje, koje on sam primjerice navađa. Jugo-istočno od Londona nalazi se plosno zavalje, koje se zove The

[1] Jukes je ovdje i u svom Manual samostalno došao do ovog rezultata, nu prvenstvo moramo ipak pripisati Rolle-u; cf. o Rolleu dalje dole.

Digitized by Google

Weald.[1] Ovo zavalje obrubljuju North Downs i South Downs (sjeverni i južni prudovi), koji čine strmu kredinu tavanicu. Usred zavalja izvire sedam rijeka, koje sve probijaju ogradnu višu tavanicu spomenutih Downs, prolazeći od starijih slojeva Wealdena (donja kreda) na mlađe slojeve gornje krede.

Jukesovo razlaganje bje u Engleskoj primljeno općim povlađivanjem te njegovom radnjom posta problem razdolja aktuelan.

Jukesu imademo zahvaliti, što je on pokazao, kako geneza razdolja sačinjava interesantan i važan problem za sebe, za koji ne vrijede ona općenita pravila, do kojih bijaše znanost došla, iztražujuć općenite uvjete valigeneze i orogeneze. — Time Jukes nije samo pokazao pravi put, kojim treba poći, da se približimo rješenju našeg problema, nego je također potaknuo mnogobrojne učenjake, da njegov rad svojim istraživanjima potpomognu. Taj rad rodi naskoro obilnom literaturom.

Greenwood,[2] Whitaker[3] pa Topley[4] sakupiše cijelu tadanju literaturu te ju obogatiše kritičkim prilozima, a Ramsay[5] i Green[6] razviše teoriju razdolja sistematičkim načinom u svojim naučnim knjigama.

4. Rolle i Römer u Njemačkoj.

U njemačkoj literaturi nije si Jukesova misao odma stekla tako općenito priznanje kao u Engleskoj, ako su se i ovdje našli branitelji i zastupnici, koji su svojim putem došli do sličnih zaključaka.

Ovdje imademo spomenuti Rollea, koji je prije i neovisno o Jukesu precizno razvio erozijonu hipotezu razdolja.

---

[1] Odavle potječe „Wealden" u engleskoj geološkoj terminologiji, kojim se izrazom označuje najstariji odjel kredine formacije. Nijemcima i Francuzima rabi za to Neocom i Néocomien.

[2] Rain and Rivers. 2. ed. 1866.

[3] On subaeril Denudation. Geologic. Magazine, IV. sv. 1867. p. 447.

[4] The geology of the Weald. Memoir of Geological Survey of England. London, 1875.

[5] The physical geology and Geography of Great Britain: a manual of British Geology. 5. izd. London, 1878.

[6] A. H. Green, Geology for Students and General Readers. London, 1876. Geološke odnošaje i topografiju Wealda predočuju sljedeći nacrti.

Zavalje je dakle antiklinalna udubina, koja je postala od denudirane grbine starije krede. South i North Downs jesu ostanci denudiranih slojeva mlađe krede, koji su Wealden pokrivali. Po strukturi svojoj jesu Downs monoklinalne tavanice. O morfološkom razvitku samog zavalja imade obilnih podataka u engleskoj literaturi. Lyell je u ograd-

Digitized by Google

Opisujuć predjel oko Maribora u Štajerskoj, kaže: „Die Höhe (1500—1600 stopa) dieser Rücken (tercijarnih grbina oko Drave

nim Downs gledao „Cliffs“ t. j. osjek ili strmine, koje su bile zaostak starog morskog žala. Principl. of. G. 1. ed. III. c. 21, 22. Lyellu je protuslovio Greenwood, tvrdeći da je Weald erozijona udubina. Rain and

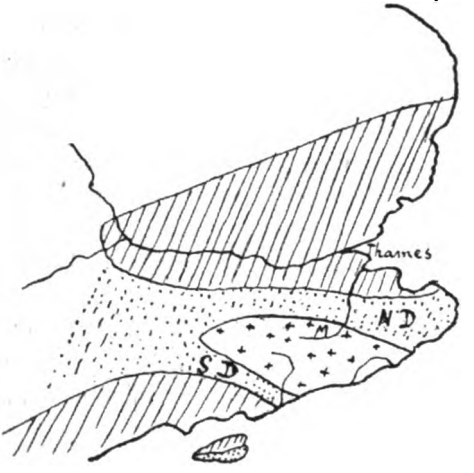

Sl. 3.

M = rijeka Medway
ND = North Downs
SD = South Downs
= The Wealden
= Tercijar
= Gornja Kreda
= Aluvij

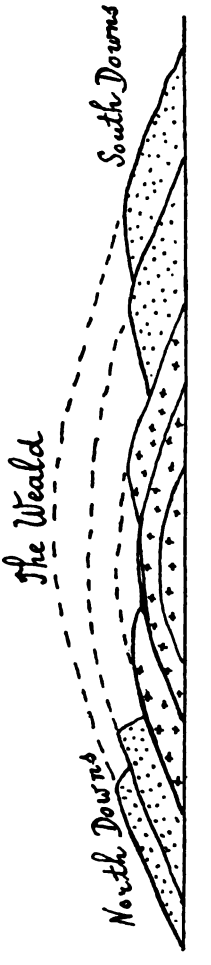

Sl. 4.

R. p. 53. — Ramsay je u svojem velikom djelu pristao uz Greenwooda te dodao, da je Weald abrazijona položina eocenskog mora, na kojoj su tekućice, pošto je more bilo uzmaklo, stvorile današnji relijev. Phys. Geology of Great. Brit. 1864. 2. ed. p. 80. Le Neve Foster i Topley pretresoše podrobnije geološ. odnošaje. Oni su u sredini Wealda našli

Digitized by Google

na podnožju Alpama) entspricht dem eigentlichen anfänglichen Landesniveau, welches erst mit Ablagerung der Schichten aus dem Meere der Tertiärzeit in mannigfacher Weise durch die zerstörende Einwirkung der noch heute fliessenden Bäche und Flüsse erniedrigt worden ist".

Osobito zanimaju Rollea „Flussdurchbrüche". On je začuđenjem gledao, kako rijeke rađe probijaju tvrde kami starije formacije uskim prodolima, nego da teku niskim i mekanim naslagama pjeska, šljunka i lapora. Tako čini Kainach-potok ispod Voitsberga pa Sulm-potok kod Leibnitza u Štajerskoj. Odbijajuć odlučno, da ti potoci teku pukotinama, Rolle tumači njihovo čudno korito slijedećim načinom:

Pomislimo li, da je erozija rijeka — u ovom kontretnom slučaju erozija potoka Sulm i Kainach — počela izrađivati doline u ono doba, kada su još prvotne naslage tercijara u svojoj površini netaknute bile (t. j. onda, kada je geološka površina tla bila identična sa njezinom topografičkom površinom); da je dakle erozija započela svoje djelovanje nekoliko stotina stopa iznad današnjeg dna doline, te da su se starije kami, koje sada na svjetlu stoje, bile pokrite tercijarnim slojevima, to si možemo ovdje razdolja protumačiti i bez onih silovitih katastrofa, koje pukotine stvaraju.

Tekućice Alpa, ovisne o prvobitnom priklonu položina, izjedahu jednakim načinom tvrdu i mekanu kam. U tvrdoj kami zabrazdila je erozija duboke i uzane proseline, a u mekanijoj, kojoj su se pristranci neprestano u korito tekućice rušili, široke doline položitih bočina.

Ovo ilustrira razdolje Sulme kod Burgstallkogela blizu grada Ottersbacha. Burgstallkogel je visok 1459 beč. stopa i diže se nad današnjim koritom Sulme 550 stopa. Brdo ovo sastoji se od tercijarnog vapnenca i glinenog škriljavca. Nekoliko samo kilometra na sjever nalazi se južna podina Sausala, koji je isto tako visok

---

valuća, koje je poticalo od okolnih Downs. Odatle oni zaključiše, da je Weald zavalje, koje je nastalo otplavljivanjem. On the superficial Deposits of the Valley of the Medway with remarks on the Denudation of the Weald. Quarterly Journ. of Geolog. Soc. London, 1865. p. 443. Engleski geolozi složno naglašuju, da je ovdje more najpre stvorilo abrazijonu položinu. Penck i Margerie su pako pokazali, da se postanak dade protumačiti fluvijatil. erozijom bez one hipotetične abrazijone položine. Penck, Grossbrit. Oberfläche. Geogr. Bläter. 1883. p. 289. — de Margerie et de la Noë, Les formes du terrain. 1888. p. 135.

Digitized by Google

kano i Burgstallkogel; između oba ispona nalazi se aluvijalno korito Sulme. Tercijarni slojevi sižu uz Burgstallkogel do 1250 stopa visine. Ako je ovaj tercijar prvobitno pokrivao cijeli predjel, to su se Burgstallkogel pa Sausal dizali iznad tercijara samo kano oble glavice 200—300 stopa visoko. Sulm-potok je tekao između tih glavica na tercijarnoj položini; dubeć svoje korito u tercijaru, prosjeko je potok također i škriljavac te je tako stvorio razdolje.

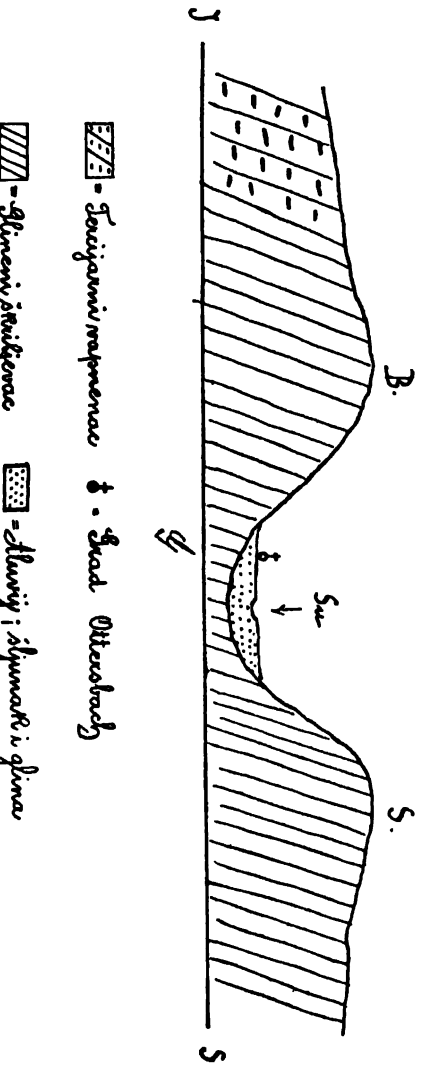

Sl. 5.

Po tom su danas djelujući faktori dovoljni, da se protumači razdolje, te ne treba segnuti za pukotinama.[1]

Rolleova hipoteza je skroz originalna te u

[1] Ocrtanu hipotezu razložio je Rolle u: Untersuchungen i. d. Theile Steiermarks zwischen Gratz, Obdach, Hohenmauthen und Marburg. Jahrbuch d. k. k. geolog. R.—Anstalt. VII. sv. 1856. p. 219—49, osobito p. 245 sq. — Die tertiären u. diluv. Ablagerungen i. d. Gegen zwischen Gratz, Köflach, Schwanberg u. Ehrenhausen i. Steiermark. Jahrbuch d. g. R.—A. VII. sv. p. 535—602, osobito p. 540 sq. Rollea je donekle dopunio V. Hilber, Die Miocän-Ablagerungen um d. Schiefergebirge zwischen d. Flüssen Kainach u. Sulm in Steiermark. Jahrb. d. G. R.—A. 28. sv. p. 504 sq.

Digitized by Google

njemačkoj literaturi nalazimo samo kod Hoffmanna srodnu misao. Ovaj tumači u svojoj knjizi Physische Geographie[1] razdolja u suglasju sa onim principima, koje su u ovom problemu Buch i Humboldt bili postavili.

U ovom tumačenju ipak nije mogao zatajiti možni utjecaj tekućice po valigenezu te spominje, da voda, koja otiče pukotinom iz kojeg jezera na tom putu odvodnu pukotinu gladi i dubi.

Tek 20 godina kašnje ostavlja Römer[2] ovo posredujuće stanovište, jer ga ne može u sklad dovesti sa svojim zapažanjima na Weseri, a moguće i Rolleovim radnjama potaknut na razmišljavanje o nedostatnosti Buchove hipoteze.

Römer je bio opazio, kako Wesera ispred varoši Vlotho ostavlja svoje plosno i prostrano korito te kroz tvrde naslage Keupera probija pogorje.

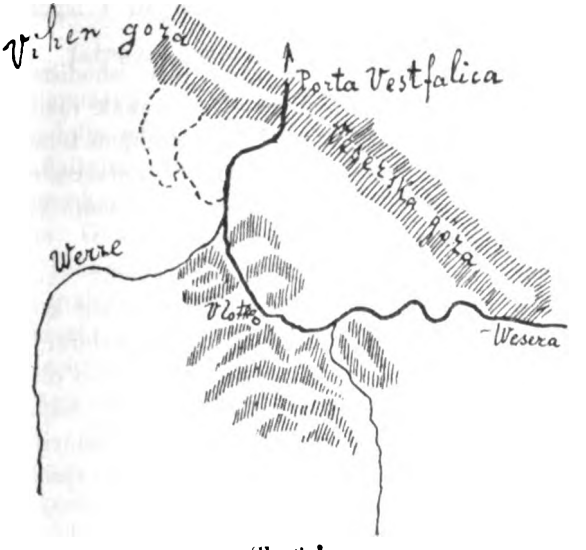

Sl. 6.[3]

Römeru bijaše napadno, što Wesera skreće sa svojeg prvobitnog smjera, koji bi ju vodio najkraćim i najlagljim putem uz južno podnožje Weserske gore ravno do Porta Vestfalica.

---

[1] ed. 1837. p. 414.

[2] Die jurassische Weserkette. Zeitschrift d. deut. Geolog. Gesell. IV. sv. 1852. p. 721. Vesersko gorje pripada Juri, a pogorje kod Vlotha Triasu. — Naumann C. Fr. Lehrbuch d. Geognosie. Leipz. 1858. još zastupa ovo posredujuće stanovište. I. sv. § 110, p. 323.

[3] Sl. 6. ne odgovara posve originalnom nacrtu.

Digitized by Google

U tumačenju ovog pojava držao se je donekle Rolleove hipoteze, da rijeka naime prvobitno svoje korito znade kroz dugo vrijeme sačuvati, al je pri tom u diskusiju uveo veoma važan faktor, da rijeka na ime svoj smjer zadrži, ma da se tlo ispod nje giblje.

On je kazao: Da se protumači Wesersko razdolje, treba segnuti u doba, u koje je korito Wesere jošte u znatno višem nivou bilo, nego što su današnje ogradne gore tog korita. Tada je mogla rijeka teći kojom plosnom depresijom na površini Keupera u smjeru prema varoši Vlotho, gdje danas teče u uzanoj i dubokoj dolini.

Kada je rijeka jednom tim smjerom tekla, morala je svoje korito tim dublje u tlo ubrazditi sve do današnjeg njenog nivoa, čim se je tlo većma nabiralo i izdizalo.[1]

Tako je Römer došao do zaključka: Rijeka može sačuvati svoj prvobitni smjer u kraju, koji se uslijed gibanja zemaljske kore nejednako izdiže. Rijeka će pri tom probijati i ispone, koji joj kano nasip pregrađuju korito.

Römerova hipoteza, koja je naskoro bila ishodištem mnogim istraživaocima našeg problema, dovela je postanak razdolja u sklad sa najmoćnijim endogenim faktorom, sa nabiranjem zemaljske kore; Römer sam ipak nije mislio time postaviti universalnu hipotezu, koja će genezu svih razdolja protumačiti, već je samo svoje kombinacije u jednom konkretnom slučaju upotrebio.

Dalje je razvio Römerovu hipotezu G. Bischof.[2]

On je uzeo tri uvjeta, o kojima je položaj riječnog korita ovisan: 1. Ako rijeka toliko erodira, koliko se tlo uslijed nabiranja zemaljske kore izdiže, to će rijeka ostati u istom nivou, a tlo oko nje će se ispinjati te će ostati duboko zabraždena dolina. 2. Napreduje li dizanje tla brže nego erozija, to će apsolutna visina rijeke porasti. 3. Napreduje li erozija brže od dizanja, to će se apsolutna visina rijeke smanjiti.

Prestaje li ispinjanje, to će se u svim slučajevima apsolutna visina rijeke smanjiti uslijed napredujuće erozije. Gdje iz jezera izvire rijeka preko kakve zagrade, tamo će voda tu zagradu prolokati, dok se jezero ne posuši. Rijeka pako će ostati; ona će u aluviju prijašnjeg jezera izrovati svoje korito te razdoljem proticati kroz onu zagradu, koja je nekoć jezero opkoljivala.

[1] „Nachdem diese Richtung einmal gewählt war, musste der continentalen Hebung des Landes entsprechend der Fluss sein Bett allmälig immer tiefer bis zu dem gegenwärtigem Niveau eingraben".

[2] Lehrbuch d. chem. u. phys. Geologie I. sv. 2. izd. Bonn, 1863. p. 368 sq.

Digitized by Google

Kratko vrijeme iza Bischofa upozorio je Gümbel[1] na tijek Altmühle. Ovaj lijevi pritok Dunava izvire u kraju, koji je 450 m. visok, a prebija kod Sohlenhofena u dubokom i vijugastom razdolju franački Jura, koji se diže 600 metara.

Gümbel tumači ovaj pojav, što su mekanije kami oko vrelišta Altmühle bile jače denudirane nego li tvrđi vapnenac Jure. Rijeka je ipak zadržala svoj tijek, ma da je visina njenog vrelišta sašla ispod nivoa ogradne gore, jer je ovu goru u istoj mjeri prosjekla, u koliko je njezin nivo oko vrelišta postajao niži.[2]

Gümbel se dakle slaže sa Römerom i Bischofom, samo što oni ističu, da rijeka sačuva svoj prvobitni tijek u predjelu, koji se sveudilj izdiže te da tako stvara razdolje, a Gümbel misli, da rijeka i u onom slučaju čuva svoj tijek, kad se oko nje predjel uslijed izdašne denudacije znatno mijenja te se njegova apsolutna visina smanjuje.

5. Istraživanja u Indiji i Americi.

Nazori ovih muževa, koji se bijahu vratili na Wernerovo stanovište, da su razdolja učinci tekućice, ostadoše u njemačkoj znanosti sve dotle bez daljnjeg utjecaja, dok nije opsežna i temeljita radnja indijskih i amerikanskih geologa potakla na novo pretresivanje našeg problema. Godine 1856. bje utemeljen novi geološki zavod za ispitavanje Indije. Obilna sredstva i veoma povoljne prirodne prilike potpomagahu tako izdašno rad učenih istraživaoca, da se je u brzo nakrcalo znatno gradivo o svim geološkim pitanjima a na po se o našem problemu.

Riješenje našeg problema napredovalo je u Indiji jošte bolje nego li u Engleskoj, gdje je jednolična tektonika i struktura slabo upućivala na potanje pretresivanje.

Najprije je pokazao Thomas Oldham, predstojnik indijskog geološkog zavoda, da su doline u Khasi-gorama[3] postale jedino usljed

[1] Bavaria, Landes u. Volkskunde d. Königreichs Bayern. III. sv. 1865. p. 756.

[2] Sličan pojav nalazimo u porječju Save iznad njezinog razdolja kod Podsuseda. Duboko korito kod Stare Vasi i Krškog pokazuje nam sa visokim tavanicama, da je korito Save znatno više bilo.

[3] On the geological structure of a portion of the Khasi-Hills, Bengal. Memoirs of the geolog. Survey of India I. sv. 1859., p. 99. — Khasi-gore nalaze se na lijevoj obali Brahmaputre te imadu najveće oborine; 1270 cm. svake godine, a Alpe imadu 200 cm. cf. Berghaus, Physik. Atlas III. Nr. 37.

Digitized by Google

erozijone djelatnosti vode. Iza njega je Medlicott istraživao Himalayu te je proučavajuć orogenezu ovog silnog gorskog sistema sakupio važne priloge k teoriji razdolja.

Medlicott je pokazao, da je Himalaya nastao na više mahova te da su prednje gore mnogo mlađe od glavne kose, jer su samo naplavine. Genezu ovih prednjih gora protumačio je Medlicott ovako: Iz glavne gorske kose otplavljeno gradivo staložilo se je djelovanjem onih rijeka, koje jošte danas tamo teku, gdje su prvobitno bile. Ovi staloženi slojevi pridigli su se kašnje uslijed postranog pritiska u naborima do 2000 m. visoko.

Dok su se slojevi nabirali t. j. dok su se iz aluvijalnih slojeva razvijale gore, ostale su rijeke pri svojem prvobitnom smjeru te su tako razdolja postala zajedno sa gorama, u koje su usječena; cijeli proces tekao je veoma polagano.[1]

Ovakav se pojav vidi na onom mjestu, gdje Jumna i Ganges iz visokih gora zalaze među brežuljke. Na utoku Tons-rijeke u Jumnu probijaju ove rijeke Siwalik-kosu, koja je mlađa od samih rijeka. Siwalik-kosa sastoji od deposita rijeka Gangesa i Jumne. Kada su se ta deposita počela nabirati i u gore pretvarati, onda su rijeke započele svoju erozijonu djelatnost, kojom su si svoja prvobitna korita sačuvala, te koja nam sada pokazuju pravce najmanjeg otpora za eroziju.[2]

Isto tako dokazuju i odnošaji u samom Himalayi, da su rijeke znale sačuvati svoje korito u izdižućim se gorama. Za primjer neka služi grlac Chinab-rijeka kod Riassi (u Kašmiru) u paleozojskom vapnencu, koji opkoljuju slojevi mekanijih tercijarnih kami. Pošto ovaj grlac nije pukotina, što neporemećeni slojevi pokazuju, to ga je sama rijeka morala otvoriti. Cijeli predjel na sjeveru od Riassi-kose, kroz koji teče Chinab, je za nekoliko hiljada stopa niži od grbine Riassi-kose. Neporemećeni tercijarni slojevi pokazuju, da cijeli ovaj predjel nije nikad prije bio u višem nivou nego što je sada.

Po tome je dozvoljen zaključak, da je erozija Chinaba isto tako napredovala vertikalno u dubinu, koliko se je Riassi-kosa ispinjala.

---

[1] On the Geological Structure aud Relations of the Southern portion of the Himalayan range between the rivers Ganges and Ravee. Memoirs of the geolog. Survey of India. III. 1865. pa: Medlicott and Blanford, A manual of the Geology of India. Part II. Extar-Penninsular area. ch. 22. p. 541.

[2] ch. 27. Central Himalayas.

Digitized by Google

Da tomu nije bilo tako, potražila bi si bila rijeka novo korito u mekanijim tercijarnim slojevima te nebi prosjekla tvrdi paleozojski vapnenac.

Ne ima dakle dvojbe, da je Chinab teko već u ono doba, kada je Riassi-kosa jošte niža bila od cijelog predjela na sjeveru od nje, koji je sada nekoliko hiljada stopa ispod njene grbine.

Rezultat Medlicottovih istraživanja je spoznavanje, da valigeneza nije nešto sekundarnog, nego da prati sve faze orogeneze, a da i rijeke mogu prosjeći gore, koje im pregrađuju korito.

Jošte imademo Wynneova[1] istraživanja u Salt Range, u zapadnom predgorju Himalaye spomenuti. On je ovdje vidio razdolja, kojima se geneza po Medlicottovoj hipotezi nije dala protumačiti, te je toga radi izašao posebnom hipotezom.

U ono vrijeme, kada su rijeke ovog predjela — među njima i Jud — počele graditi svoja korita, bijaše cijeli kraj položina neznatnog slaza. U ovu položinu ubrazdiše rijeke svoja korita a sadašnji relijev tog kraja nastao je usljed napredujuće denudacije. Gore dakle, koje sada rijeke probijaju, bile su sakrite u položini na kojoj rijeke započeše teći te su njihove grbine bile u nivou tadašnjih riječnih korita. Kada su rijeke sve dalje vertikalno zasjecale u tlo, onda je i napredujuća denudacija na jednoličnoj položini izradila doline a i gore, koje bijahu razdoljima prosječene.

Pod vodstvom I. Dana-a bijahu se amerikanski učenjaci davno prije evropskih oslobodili okova kataklizmičke hipoteze. Dana je priveo misao, koju bijaše najprije Cordier spomenuo, da je orogeneza u najtješnjem savezu sa nabiranjem zemaljske kore usljed sveopćeg ohlađivanja zemlje, do općeg priznanja.[2]

---

[1] The Trans-Indus-Salt-Range. Memoirs of the Geolog. Survey of India. 11. sv. 1875.; 14. sv. 1878. Note on the tertiary zone and underlying rocks in the North-West-Panjáb. Record of the geolog. Survey of India. 10. sv. 1877. p. 112. — Notes of some Physical Features of the Land formed by Denudation. Journ. of the Royal Society of Irland I. sv. 1864—67. p. 256.

[2] Dana, Manual of Geology. 1874., p. 718. c. VI. Movements in the earth crust, and their consequences. „Since the crust when formed would have had the seize which the globe then had, all subsequent cooling, as it would tend to diminish the interior, would bring a slowly-increasing strain upon it, and, unable to accommodate itself to the changing seize by any process of shrinkage, it must do it either by fractures or plications, or both". — Cordier, Sur la température de l'intérieur de la terre. Mém. de l'Acad. Franç. 1827. p. 473 sq.

Digitized by Google

Na ovom temelju razvijaše se teorija o postanku razdolja, potpomagana veleznamenitim istraživanjima amerikanskih geologa. Početkom šezdesetih godina proučavali su geolozi veliki Cañon Colorado-rivera. Pukotina od nekoliko stotina kilometra duljine i do 2000 m. dubine čini korito Colorado-rivera. Istraživanja amerikanskih geologa nepobitno utvrdiše, da je ova silna pukotina, koja je na prvi pogled upravo klasični primjer za reakciju žitke nutrašnjosti zemlje prema njenoj krutoj kori, lih erozijom vode postala.

Kada je Newberry ispitavao prilike Colorado-cañona,[1] onda je Hayden na vrelištu Missoura došao do osvjedočenja, da rijeka goru prosjeći može. On je uglavio, da se je zapadni dio sjeverne Amerike počam od kredine formacije do najmlađe dobe postojano dizao. Dokaz mu bijahu duboko zabraždeni cañoni, koji su tim dublji postali, čim su se gore usljed nabiranja zemaljske kore jače izdizale.

Svoja opsežna zapažanja na cañonima Yellowstone-rivera, Madisona i Galatina spomenuo je Hayden samo na kratko u nekoliko redaka[2] te se nije dalje trudio, da svoju tvrdnju, da rijeka stvara razdolje prosjecajući goru, koja se diže u njezinom koritu, konkretnim i točnijim navodima potkrepi. To je tekar Powell učinio, koji je Haydenova zapažanja nadopunio, proučavajuć kroz četiri godine (1869—73.) okolinu Colorado-cañona i Green-rivera.

Slijedeći tijek Colorada niz vodu, opazio je Powell,[3] da rijeka dolazi u sve starije slojeve; mlađi gornji slojevi nestali su uslijed denudacije, a time se je prvobitna položina ovog kraja tijekom geoloških perijoda posve promjenila.

Ovaj pojav protumačio je Powell slijedećim načinom: Greenriver teko je prije nego što je postojala Wintah-gora, koju on prosjeca. Kada se je gora počela dizati, onda je rijeka ostala u svojem prvobitnom nivou te zapilila svoje korito u izdizajuću se goru. Isto je tako prosjeko Colorado onu ploču, koja je sa svojim geološkim nagibom protivna smjeru rijeke.

---

[1] Ives, Report upon the Colorado of the West. Washington, 1861. Geological Report by Dr. Newberry p. 45 sq.

[2] Some remarks in Regard of the Period of Elevation of those Ranges of the Rocky Mountains, near the sources of the Missouri River and its Tributaries. American Journ. of Science and Art. 33. sv. 1862. p. 305. Sixth annual Report of the United States geological Survey of the territories for 1872. 1873. p. 85.

[3] Exploration of the Colorado River. Washington 1875. p. 153.

Digitized by Google

Isti ovaj pojav proučio je i Emmons[1] te je u suglasju sa Wynneovim istraživanjima u Indiji iznio tumačenje, koje se je bitno razilazilo od Powellovog.

Green-river teko je prvobitno na površini jake naslage mlađih slatkovodnih tercijarnih slojeva. Zasjecajući rijeka sve dalje vertikalno svoje korito, prosjekla je također tada jošte pod tim slojevima sakriveno Wintah-gorje u Lodore Cañonu. Kašnje su usljed denudacije mlađi gornji slojevi nestali, Wintah-gorje se pomoli i izađe na topografsku površinu već prosječno od rijeke.

U Americi našao je od spomenutih istraživaoca razdolja Powell najviše pristalica. Bechler,[2] Peale,[3] White[4] te Gilbert[5] primiše njegovu hipotezu te ju upotrebiše za tumačenje valigeneze.

Gilbert i Duton[6] otišli su jošte nešto dalje, te su tvrdili, da promjene, koje se u okolini događaju, ne mogu promjeniti tijek rijeka. Riječna se korita ne mogu pomicati, te ako se tlo, u kojem je korito, ispinje, onda rijeka prosjeca ispinjajući se nabor.

Oko g. 1880. bijaše po ovim navodima u Americi nauka, da su razdolja učinci erozijone sile, opće priznata.

6. Sonklar i Peschel.

U ono doba, kada su se amerikanski geolozi veoma marljivo trudili, da problem razdolja sa raznih stanovišta razjasne te da razne načine valigeneze rasvjetle i uglave, bijahu u Njemačkoj radnje ove struke iza Bischofa i Gümbela posve prestale. Da se obavjestimo o tada vladajućim mislima, moramo segnuti za djelima općeg sadržaja.

---

[1] Emmons, Report on the great River Basin. Cl. King, Report of the geolog. Explor. of the 40. Parallel. II. 1877. p. 197. — United States geographical Survey West of the 100 th. Meridian. III. sv. Geology. 1878.

[2] Hayden, Tenth annual Report of the United States geological and geographical Survey of the territories. Washington, 1878. p. 372.

[3] Hayden o. c. p. 167.

[4] Hayden o. c. p. 52.

[5] The Henry Mountains. Washington, 1877. p. 125.

[6] Powell, United States geographical and geological Survey of the Rocky Mountain Region. Report on the Geology of the high plateaus of Utah by C. E. Dutton. Washington, 1880. p. 17 „but the rivers had fastened themselves to their places and refused to be diverted". — Tertiary history of the grand Cañon District. Washington, 1882.

Digitized by Google

Tu se mora u prvom redu spomenuti Sonklarovo remek-djelo,[1] na kojem današnja orografija počiva.

Sonklar je oduševljeni pristalica one hipoteze, koja svađa razdolja na pukotine; on po tome i definira razdolje: „Eine oder mehrere Parallelketten quer durchsetzende und von den Gewässern als Abflusscanäle benützte Spalten werden Durchbruchsthäler genannt".

U njegovoj klasifikaciji[2] dolina prva je vrst „Spaltenthal" a zadnja erozijona dolina.

Spaltenthäler nastaju od onih pukotina, koje se pojave, kada se tlo diže te time svoju površinu uvećava. Smjer ovih pukotina jedino je ovisan o osi uzdignuća te sa strukturom gore ne stoji u nikakvom savezu. Sonklar uvažuje primjedbu, da doline nastaju usljed erozije, al erozija mu ne djeluje slobodno već je ovisna o strukturi tla i o položaju slojeva. Dugovaline i drage koje gore tako su rasporedane, kako odgovara zahtjevima dinamike, te se odatle vidi, da su doline prvobitno pukotine, koje je kašnje erozija donekle promjenila. Velika dubina mnogih dolina u tvrdoj kami, pa jezera, koja se u njima nalaze, ne dadu nam pomisliti, da su postale erozijom, jer gdje su jezera, tamo erozija počiva.[3]

Pogledamo li silne riječne naplavine u dolinama, to tu vidimo najbolju obranu tla proti erozivnom djelovanju vode.

Ovom najslabijom točkom svoje argumentacije — jer rijeke ne nanašaju samo nego i odnošaju te baš transport masa čini poglavni momenat erozije — odbija Sonklar mogućnost, da erozija sama stvara doline.

Za to Sonklar ubraja[4] i monoklinalne doline, u kojima on nazrijeva premaknuća, ne među erozijone doline već među one, koje

[1] Allgemeine Orographie. Wien, 1873. p. 135.

[2] Sonklar razlikuje šest vrsti dolina: 1. Spaltenthal. 2. Verwerfungsth. 3. Sattelth. 4. Einsturzth. 5. Negatives Thal. 6. Erosionsthal.

[3] Ova oštroumna primjedba nije bez prigovora. Tavanice na obalama jezera pokazuju, kako i jezera sama bez tekućice utječu na oblik svojih obala. Takovih tavanica imade na primjer Mrtvo more, Bonneville Lake u Sj. Americi, pa Mannsfeldskih jezera kod Eislebena. Tavanice ovih potonjih jezera pripisao je W. Ule koraziji leda.

Simony, Ü. Seeerosionen. Sitzber. d. Akad. d. Wiss. Wien. Mat.-nat. Klasse 63. 1871. p. 193. — Kako erozija u jezeru samom djeluje, pokazuju duboke brazde Rajne i Rhone na dnu Bodenseea i Genevskog j., koje je Hörnlimann konstatirao cf. Forel, Compt. rendus. Vol. 101. 1885. p. 725.

[4] o. c. p. 225.

Digitized by Google

su nastale, kada se je tlo usljed postranog pritiska razlomilo u longitudinalne sante, koje su se kašnje jedna na drugu naslagale.

Doline ove vrste -- Verwerfungsthäler — obično su dugovaline a spajaju ih poprečne pukotine, koje konstituiraju u dotičnoj kosi drage.

Pukotine čine često doline, koje prosijecaju cijelu gorsku trupinu te služe kano korito tekućicama.

Ove pukotine — Gebirgsdurchbrüche — mogu biti: 1. totalne; na pr. Mure kod Brucka, Alute u Crvenim vratima; ove pukotine prosijecaju trupinu do njezine podine; 2. subtotalne, u kojima je od gorske grbine toliko ostalo, da čini unutar pukotine jedva vidljivo poprečno razvođe. — Primjeri jesu doline Liesing- i Paltenpotoka u Štajerskoj. — 3. slijepe doline (Geblendete Gebirgsdurchbrüche); tu čini razvođe unutar pukotine jošte grbine gore, al ta grbina je tako denudirana, da se gora ta dijeli na dva odjela, kao na pr. u Pyhrn-sedlu kod Lietzena uz Ennsu.

Kako se vidi, je Sonklar ovdje — svađajuć postanak razdolja na tektonske faktore — postavio tri tipa, koji su u istinu samo tri razne faze u razvitku onih razdolja, koja nastaju usljed regrodirajuće erozije spajanjem dvih dolina u njihovim glavama. Prvi tip nam pokazuje taj proces već dovršen, a drugi i treći u njegovom razvitku.

Sonklar, koji se je nadao, da je zasnovao universalno tumačenje za sva razdolja, protumačio je samo jedan podređeni slučaj valigeneze.

Veliku ulogu, koju tekućica zaprema u valigenezi, priznavao je u stanovitim granicama i Sonklar. Spomenuv primjer ruskih Ruitvina, koje u aluvijalnom tlu sačinjavaju duboke vododerine, priznaje, da erozija u plosnim predjelima i u niskom gorju stvara relijev tla te da o njoj postanak dolina ovisi. Obratno je pako Sonklaru dugi Colorado Cañon samo opomena, da se duboke, pukotinama slične doline u visokom gorju *ne imadu* smatrati efektom otplavljenja.

Proti hipotezi erozije iznio je Sonklar devet prigovora:

1. Ako pukotine nijesu postale doline, kuda su te pukotine nestale?

Ispuštajući iz vidika, da baš u onim krajevima, gdje bi se morale pukotine najbolje konservirati, u pustarama pukotina ni ne ima, primjetiti se mora, da Sonklarova argumentacija trpi od pogrješke circulus vitiosus. Njemu je aksiom, da otvorene pukotine prate

Digitized by Google

izdizanje gora te onda izvađa zaključak, koji bi trebao tek dokazati: Gdje je dolina, tamo je i pukotina.

2. Smjer dugovalina i draga slaže se sa smjerom onih primitivnih (prvobitnih) pukotina, koje nastaju u aktu orogeneze.

Sonklar ovdje uzimlje ono za dokaz, što bi tek trebalo dokazati, jer teorija smjer ovih pukotina tek konstruira iz smjera i rasporeda dolina.

3. Dugovaline prebražuju upravo smjer tekućice na prvobitnoj položini gorske kose.

Da je dakle erozija tekućice izradila drage, neda se pomisliti, jer bi dugovaline tekućice odvodile u longitudinalnom smjeru, a tim bi nestao faktor za izrađivanje transversalnih dolina.

Sonklar ishodi od predstave, da je gora nastala u obliku trostrane prizme.

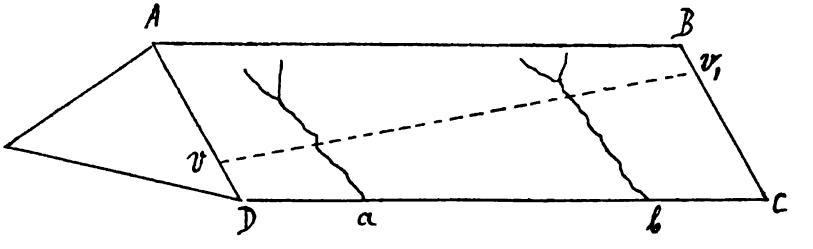

Sl. 7.

Na položini $ABCD$ spuštaju se tekućice te se sabiraju u koritima a i b; dugovalina VV_1 presijeca smjer ovih tekućica te bi se po tom moralo očekivati, da će voda ne prema a i b teći već prema V.

Ovoj Sonklarovoj primjedbi ne treba dalje zabavljati, jer bi time samo odavna riješeno pitanje bez nužde na novo iznašao.

4. Sinklinalne su doline posve neovisne o eroziji.

O valjanosti ove tvrdnje ne ima dvojbe, jer će kod nabiranja slojeva sinklinala odma sakupiti tekućicu. Al to će ipak samo u tom slučaju biti, kada je sinklinala već u svom postanku identična sa topografskom površinom; izađe li sinklinala tek kašnje na topografsku površinu, to ju mogu tekućice kojekako prebrazditi.

5. Pravilnost mnogih draga pokazuje, da su neovisne o eroziji.

Koliko ovaj argumenat vrijedi, pokazalo se je kod razgovora o Buchovoj hipotezi, koja je takvu pravilnost nalazila u erozivnim dolinama i vododerinama vulkanskih čunjeva.

6. Jezera u dragama, kojima dno duboko siže ispod dolinskog dna, zajamčuju pukotine.

Digitized by Google

Sonklar, koji slabo uvažuje jezera (p. 415 o. c.), ovdje u protuslovlju samim sobom baš u jezerima nalazi važan kriterij valigeneze.

Istraživanja glede uvjeta o kojima ovisi geneza jezera znatno su u zadnjim godinama pokročila naprijed te smo primorani, da poslje Penckovih, Rütimeyerovih i Heimovih radnja Sonklarovo stanovište i ovdje napustimo.

Penck[1] je dokazao, da su neka alpinska jezera nastala usljed korazije ledenjaka. K tomu pridoše tumačenje postanka alpinskih jezera, koje je već g. 1863. natuknuo Lyell,[2] kada je spomenuo, da Alpe u svojoj cjelini poniruju. Heim[3] je ovaj navod potanje ispitao te je ustanovio sljedeće faze u razvitku Alpa: 1. Nabiranje i ispinjanje Alpa. 2. Valigeneza do današnjeg nivoa. 3. Ponirenje Alpa bez daljnjeg nabiranja.

Ovo ponirenje iznaša za sjeverni orubni predjel Alpa 3—400 m., a za južni do 600 m. Posljedica ovog pojava jeste, da su doline jedan dio svog slaza izgubile te se jezera stvorila. Ovom tumačenju pridružio se je glasoviti limnolog Forel[4] a i Penck[5] ga prihvaća glede Bodenseea.

7. U slijepim dolinama nalazi Sonklar jasan dokaz (Ein scharfes Argument) proti hidromehaničkom postanku dolina, jer baš u ovim dolinama ne ima tekućice.

Novija istraživanja Richthofenova[6] a osobito Cvijićeva[7] nedvojbeno su dokazala, da i ovu vrst dolina erozivnom djelovanju vode pripisati moramo, samo što ovdje poglavno erozija podzemne vode djeluje.

8. U naslagama grohoti i šljunka, koje sačinjavaju korito mnogih tekućica, nazrijeva Sonklar dokaz, da je prvobitna pukotina bila razne dubine na raznim mjestima, jer da je erozija jedini uzrok doline, morala bi tekućica svugdje na dnu klisure teći.

Sonklar ovdje konfundira odnošaje. Da rijeke ne samo tuđi aluvij prosjeći može — tim putem nastaje korito, kako ga ovdje Sonklar opisuje — nego da i vlastiti svoj aluvij prosijeca, koji se je iz

[1] Die Vergletscherung d. deut. Alpen p. 331.
[2] Antiquity of Man p. 311.
[3] Vortrag ü. d. Entstehung d. alpinen Randseen. Vierteljahrschr. d. naturf. Gesell. in Zürich. 39. sv. 1894. p. 2 sq.
[4] Le Léman. Lausanne, 1892. p. 201 sq.
[5] Verhandl. d. X. deut. Geographentages p. 87.
[6] O postanku dolina u lössu. China na raznim mjestima.
[7] Das Karstphänomen. Pencks Geograph. Abh. V. 3.

Digitized by Google

horizontalnih strata ćak i pretvorio u nabirane brežuljke, dokazuju Haydenova naprijed spomenuta istraživanja u Himalayi.

9. Imade tekućica, koje su istodobno na dva mjesta mogle sagraditi svoja korita, kada bi predmnijevali, da doline lih erozijom postaju. Tako je lako mogla Salza oticati kroz Saalach-dolinu uz Saalfelden i Lofer, prije no što se je razdolje kod Werfena stvorilo; isto tako je Enns mogla laglje oticati kroz Liesing-Paltendolinu, nego da si izdubi razdolje kroz Gesäuse. Ovi primjeri jasno pokazuju, da su doline, koje danas čine korito spomenutim rijekama, postale drugim načinom nego erozijom t. j. da su pukotine, jer se neda pomišljati, da bi tekućica mimoišla laglji put i pošla onim, gdje bi morala najvećom mukom tek korito izdupsti.

Pošto su spomenute rijeke našle prikladne pukotine, mogle su tu isto tako lako ili još laglje oticati nego na drugom kojem nižem mjestu.

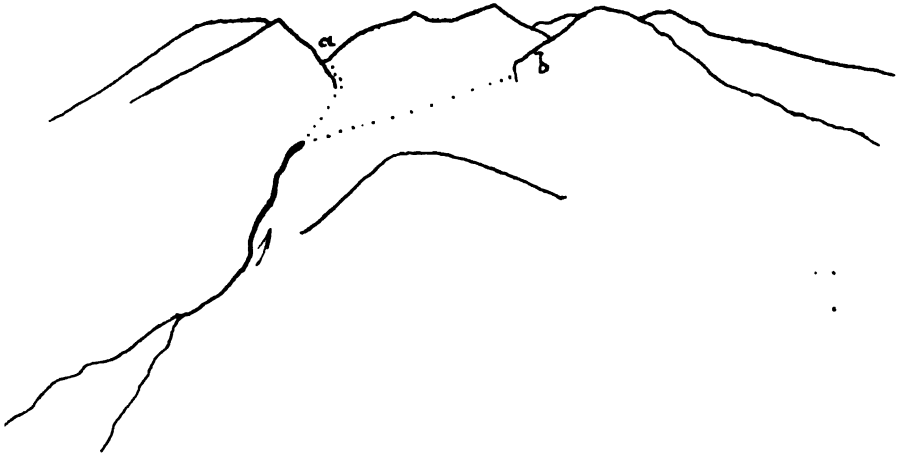

Sl. 8.

Sonklar ovdje polazi od stanovišta, koje je formalno posve opravdano. On misli, da rijeka imade u isti čas pred sobom u točki *a* depresiju tla a u *b* ispon.

Prirodno bi se moralo očekivati, da će rijeka kod *a* oticati; nu ona ipak otiče kod *b*, jer je tu u pukotini našla najlaglji put.

Hipoteza persistencije rijeka, koju postaviše Powell, Dutton itd., je ovu za Sonklara zagonetnu točku valigeneze razjasnila, te mi nijesmo više primorani uteći se k pukotinama, k onom deus ex machina, koji lakom rukom sve poteškoće rješava.

Digitized by Google

U cijeloj svojoj hipotezi o razdolju pokazao je Sonklar veoma oštro oko za forme, al slabo shvaćanje za njihovu genezu. Njegova nauka trpi od principijelne pogrješke, što on neprotumačive pojave silom svađa na jedan zajednički uzrok te pri tom iz oka gubi, da prirodni pojavi, koje naša sistematika vrsta u iste klase, nijesu uvjetovani istim već veoma raznoličnim faktorima. To čini, da je Sonklarova orogeneza baš najslabiji dio njegovog važnog djela.[1]

Sonklaru se je pridružio O. Peschel sa svojim duhovitim problemima sravnivajućeg zemljopisa.[2] U 12. poglavlju raspravlja on o valigenezi. On pozna prepirku o razdoljima te precizira cijeli problem: Da li je rijeka ili dolina starija? Odgovor na ovo pitanje nalazi on u Aleghanie-gorju,[3] kroz koje provaljuje Potomac i druge rijeke, kojima su izvori niži od gorskih kosa, koje probijaju. Ovaj pojav bi se mogao protumačiti djelovanjem tekućice, kad bi predmnijevali, da se pod gotovom rijekom diže nabor kroz korito i to pod takovim odnošajima, da erozija sa dizanjem konkurirati može. Mogućnost takovog pojava se ne može poreći, al pojav nije jošte nigdje dokazan, a biti će i teško, da se dokaže. Nasuprot je slučaj jedan dokazan, u kojem je ispon tla otklonio rijeku.[4]

Nedaleko Lime kod Huaraza našao je engleski geolog Gill korito jedne rijeke, koje je pregrađeno isponom od 40—50 stopa visine, tako da je rijeka usljed toga svoje korito napustila.

Kako razdolja iz pukotina nastaju, svjedoči nam korito Labe u Dječinskim stijenama. Kada bi predmnijevali, da si je rijeka sama stvorila put kroz ovo 400 metara visoko gorje, to bi moralo u

[1] Sonklar je i u svojim ostalim djelima zastupao ove nazore. Govoreći o razvođima Wippske i Nauderske doline, gdje se sastaju izvori Adige sa jednim pritokom Inna, razlaže on pregnantno: „Die dortigen Ketten sind durch das Aufsteigen des Bodens aus dem Innern der Erde entstanden und die Gebirgsmasse ist dabei nach mechanischen Gesetzen in grosse prismatische Stücke von bestimmter Lage zerborsten, deren Zwischenräume zu Thalfurchen wurden. Die Erosion hat nachher den Kämmen wie den Thälern ihre gegenwärtige Gestalt gegeben". Ötzthaler Gebirgsgruppe. Gotha, 1860.

[2] Neue Probleme d. vergleich. Erdkunde. Versuch einer Morphologie d. Erdoberfläche. Najprije u „Ausland" g. 1866. štampano, zatim 1. izdanje g. 1869., 2. izd. 1876. a 4. izd. g. 1883.

[3] o. c. p. 155. ed. 4.

[4] o. c. p. 159. ed. 4.; donekle su modificirani nazori u Peschel-Leipoldt, Phys. Erdk. II. p. 482 sp. 1885., kuda je prenešeno poglavlje iz Neue Probleme.

Digitized by Google

Českoj postojati jezero 400 m. duboko. Pošto pako takvom jezeru nigdje ne ima traga, to je jasno, da je pukotina u Dječinskim stijenama morala već prije postojati, nego što je Laba oticala.[1]

Razdolja nijesu dakle učinak tekućice, koja im samo vanjsko lice podaje. Kada su nutarnje sile našeg planeta koru podigle, razbile i rastvorile, onda nastupa djelovanje meteorskih sila, te ove izrađuju uzvisitosti kao kakav kipar. U početku su te sile u svom djelovanju ovisne o postojećim nagibima, kašnije bivaju jače, uplivnije i slobodnije te najzad izbrišu početni nacrt u relijevu zemaljske kore te mu namiću svoj lik.

Srodnost Peschelovih nazora, sa onima koje je već god. 1839. Lecoque u svojem krasnom djelu izrazio, sjeća nas do sada slabo spomenute francuske literature.

Čini se, da naprijed spomenuti navodi iz Peschelovih djela nijesu baš svjedoci za znanstvenu samostalnost njemačkog geografa. Ne samo poglavne misli nego i iste primjere Peschelove nalazimo već i u Lecoqueovu djelu. Lecoque poznaje silno djelovanje erozije, koje je stvorila razdolje Dunava u Željeznim vratima, i koja je korito Simeta prosjekla kroz lavu, al on ipak nazrijeva u velikim kontinentalnim dolinama pukotine.

Njegova teorija valigeneze nazrijeva u eroziji isto tako moćni faktor kano u pukotinama: „Lors même que certaines vallées paraissent simplement l'ouvrage des eaux courantes, il est encore presumable qu'une fissure produite par une dislocation anterieure a determiné le point d'erosion et a, pour ainsi dire, tracé la marche du cours d'eau".[2]

7. Utjecaj pronalazaka u Indiji i Americi na evropsku literaturu.

Prije no što su rezultati amerikanskih i indijskih istraživanja u Njemačkoj bili poznati, djelovaše tu utjecaj engleske literature.

Pod dojmom engleskih geologa sakupio je vrsni švicarski učenjak Rütimeyer[3] u svojem znamenitom djelu o postanku jezera i dolina, obilne dokaze, da su alpinske doline nastale tijekom geoloških perijoda usljed erozije. Doline se počinju razvijati u onom

[1] Cotta, d. innere Band. Gebirge Freiburg 1854. p. 52.

[2] Elements de Geologie et d'Hydrographie. Bruxelles, 1839. Kod Lecoquea nalazimo p. 29 c. 5, spomen o erozivnoj snagi rijeka, koje probijaju Alleghanies.

[3] Über Thal- und Seebildung. Basel, 1869. 2. izd. g. 1874. p. 103.

Digitized by Google

času, kada započinje ispinjanje gorja, u kojem su zabraždene. Doline se nerazvijahu sveudilj jednakim intenzitetom i jednakom brzinom; katkada je i cijeli proces valigeneze posve prestao. O tim pojedinim fazama svjedoče dolinske terase.

U suglasju sa amerikanskim geolozima pripisao je Rütimeyer postanak dolina eroziji tekućice, al je ipak inako shvaćao odnošaj između erozije i ispinjanja onih gora, koje prosjecaju razdolja.

On je kao i Credner[1] tumačio, da rijeka ne prosjeca goru u aktu samog ispinjanja, već da gora rijeku pregradi pa zaustavi, tako da odatle nastane jezero. Odvirak ovog jezera kašnjim svojim radom tek stvara razdolje.

Uz ovo tumačenje pristao je Rütimeyer samo u tom smislu, što je tim razjasnio genezu nekih jezera. On nije posve isključio mogućnost, da se u aktu samog ispinjanja može stvoriti razdolje.

U sljedećim godinama učestale su u njemačkoj literaturi radnje o našem problemu.

Kada su u Americi jošte naprijed spomenuta istraživanja tekla, slabo su se za nje brinuli evropski geografi. Najprije je Ratzel,[2] koji je bio kod izrađivanja svog djela o Sjevernoj Americi upućen na proučavanje amerikanske literature, upozorio evropsku publiku na rezultate amerikanskih geologa. Samo Engleska bijaše u užem kontaktu sa Amerikom, te pače u priručne knjige uđe Powellova hipoteza, a Colorado Cañon posta klasični primjer za erozivnu snagu vode.

Ratzel opisuje Colorado Cañon: Predjel, u kojem je Colorado stvorio sa svojim pritocima cañone, pokazuje jaču i nagliju izmjenu oblika nego kakovo gorje te mnogim krajevima čovjek ni ne može prolaziti. Nije ni čudo, kada se uzrok ovomu pojavu, koji je pretvorio ravnicu sastojeću se od staloženih naslaga, traži izvan opsega običnih prirodnih sila. Ipak je samo tekućica sa svojom čudotvornom snagom taj pojav stvorila.[3]

Ova se snaga očituje i u razdolju Wintah-gorja, koje probija Green River, glavni pritok Colorada. Ne ima dvojbe, da rijeka imade pravo starijega, jer je tekla prije, no što je gora nastala.

---

[1] H. Credner, Ü. d. Leben i. d. todten Natur. Zeitschr. f. d. gesammt. Naturwiss. 37. sv. 1871. p. 101. G. R. Credner u istom časopisu 49. sv. 1877. p. 165.

[2] Die Vereinigten Staaten von Nord-Amerika. I. sv. Physikal. Geographie u. Naturcharakter. München, 1878.

[3] Newberry, Report on Colorado River. 1865. Geology p. 45.

Digitized by Google

Rijeka je svoj prvobitni nivo onako sačuvala, kao što pila ostaje u svojoj ravnini, kada prosjeca stablo, koje se prema njoj giblje. Rijeka bijaše pila, koja je prosjekla goru.[1]

Ovi nazori amerikanskih geologa naiđoše u Njemačkoj na opće povlađivanje tim više, što bijahu radnje Suessa i Supana njima utrle put.

Suess[2] je razvalio zadnje stupove, koji jošte stojahu kao ostanci ponosne nekoč zgrade kataklizmičke hipoteze. Njega ide velika zasluga, da je pročistio nazore o orogenezi te precizno označio uvjete i sile, o kojima je cijeli proces orogeneze ovisan. Napredujuće ohlađivanje zemlje i time prouzročeno nabiranje njezine kore stvara gore.

U suglasju sa ovim općenitim nazorima protumačio je Supan[3] doline istočnih Alpa kano učinke erozivnog djelovanja vode. Supanov rad nastaviše u tom smjeru Hartung[4] i Heim.[5]

Heim, kog danas broje među prve autoritete, drži, da doline nijesu ovisne o mehanizmu orogeneze, jer one nijesu posljedica ispinjanja gore nego erozije. Tektonika gore je samo u toliko utjecala valigenetički rad vode, što je voda udesila svoja korita prema položaju slojeva; tamo pako, gdje je gora imala najjači pokos, djelovala je voda najenergičnije. Nabiranja i prelomi najgornjih slojeva pokazali su prvobitnim tekućicama često put, al — što je najvažnije za prosuđivanje geneze današnjih dolina — oni morfološki oblici, koji tako postadoše, ne segnuše nigdje do nivoa današnjih Alpa. Sve doline današnjih Alpa nastale su jedino erozijom tekućica. Prvobitne doline, koje su postale kod uzdignuća Alpa u višim slojevima, koji su danas denudirani, tijekom vremena skoro posve su nestali. Da se ovo silno djelovanje erozije protumači, treba uvažiti, da su rječja postojala i prije izdignuća gora te da je erozija kroz cijelo vrijeme, koje je proces ispinjanja trajao, djelovala te da nije tek započela svoj rad onda, kada je gora već gotova bila.[6]

---

[1] Powell, Exploration of the Colorado River. 1875. p. 153.

[2] Die Entstehung der Alpen. 1875.

[3] Studien über die Thalbildung des östlichen Graubünden. Mitth. d. k. k. geograph. Gesell. Wien. 20 sv. 1877. p. 293.

[4] Beitrag zur Kenntniss von Thal- und Seebildungen. Zeitsch. der Gesell. f. Erdkunde in Berlin. XIII. sv. 1878. p. 265.

[5] Untersuchungen über den Mechanismus der Gebirgsbildung. Basel, 1878.

[6] o. c. I. p. 271.

Digitized by Google

Hochstetter[1] pripisuje također eroziji postanak dolina, al za drage (Querthäler) ipak primjećuje, da mogu po svom postanku pukotine biti, koje je erozija proširila i udubla.

Schneider[2] je u Eifel-gorju nalazio jedino doline erozivnog postanka. Diener[3] pristaje uz Powellovu hipotezu glede razdolja Leontesa od Kalata eš Šekif do mora.

Dočim su Hochstetter, Schneider i Diener postanak razdolja samo epizodički spomenuli, izašao je bečki geolog Tietze sa opsežnom monografijom o ovom problemu.

On je u svojem istraživanju došao do onog tipa, koji bijaše u amerikanskoj literaturi već često spomenut. Gora se diže preko korita rijeke, a ova prosjeca dizajuću se goru te tako stvara razdolje.

To biva na sljedeći način: Prvi početak razdolja siže u dobu, kada gora, koju rijeka u razdolju prosjeca, još nije kao takova ni postojala već činila plosni predjel. Kada se je gora počela dizati, nije se u svim točkama svoje grbine jednakom brzinom ispinjala; tamo pako, gdje je grbina najniža ostala, svela se je rijeka i nastalo je razdolje. — Tietzova radnja, koja u njemačkoj literaturi nedvojbeno označuje znatan napredak, našla je odobrenja al i protivnika.[4]

---

[1] Die feste Erdrinde nach ihrer Zusammensetzung etc. 3. izd. Prag, 1880. p. 134.

[2] Studien ü. Thalbildung i. d. vorderen Eifel. Zeitschr. d. Gesell. f. Erdkunde. Berlin. XVIII. 1883. p. 27.

[3] Libanon. Grundlinien d. phys. Geographie u. Geologie v. Mittelsyrien. Wien, 1886. p. 117. Uz Heima pristaje u franc. literat. H. Schardt, Bull. de la Soc. Vaudoise des sc. nat. XX. 1884. p. 1, koji sve doline u Wadtu pripisuje eroziji.

[4] Einige Bemerkungen ü. die Bildung von Querthälern. Jahrbuch der k. k. geolog. R.—A. XXVIII. 1878. p. 581. — Tietze je došao posve samostalno, na temelju vlastitih zapažanja u Albursu i u Karpatima do hipoteze, koju su već prije njega amerikanski geolozi osnovali. Literatura, o koju se je mogao osloniti, bijaše dosta mršava, jer specijalnih istraživanja, koja bi svestrano problem razdolja razjasnila, nije bilo. Penck je očevidno premašio granicu, kada Tietzea kudi, što ovaj g. 1878. jošte nije poznavao Powellovih publikacija od g. 1875., te ističe, da su rezultati amerik. istraživanja već dovoljno poznata bila. Godine 1888., dakle 13 godina iz Powellovih publikacija, nalazio se je u Beču samo jedan jedini exemplar tog djela. cf. Toula, Ü. die Forschungsergebnisse am Colorado. Schr. d. Verein z. Verbr. naturwiss. Kenntnisse. Wien 1887. — Tietze, Zur Geschichte der Durchbruchsthäler. Jahrbuch d. k. k. geolog. R.—A. 1878. XXVIII. sv. p. 633.

Digitized by Google

Reiss[1] je priznao Tietzeovu zaslugu sa primjedbom, da je riješio geološki problem, oko kojeg su se uzaludno trudili najvrsniji stručnjaci. — Od Tietzeovih protivnika istaknuo se je osobito Löwl svojom veoma oštroumnom radnjom o genetičkom razvitku dolina.

Löwl[2] je poreko mogućnost valigeneze onim putem, kojim su Powell i Tietze taj pojav protumačili. Prvi akt u genezi nabrane gore je izdizanje nabora od veoma velike amplitude. — Kada ovakav nabor pregradi riječno korito, to će se rijeka zaustaviti i stvoriti jezero ili bar veliki dio svog pada izgubiti, te toga radi iznad nabora naslagati svoje sedimente. Na svaki će pako način već na početku prvog akta orogeneze erozivna snaga — onaj glavni agens, koj imade razdolje prosjeći, — približiti se ništici.

Ono krilo antiklinale, koje siže uz vodu, biti će na početku veoma položitog slaza. Tu će rijeka zadržati svoj prvobitni tijek, samo dotle, dok njezini sedimenti sa ispinjanjem nabora konkurirati mogu. Čim to rijeka ne može, prisiliti će ju nabor, da iz svojeg korita desno ili lijevo okrene. Za cijelo vrijeme, koje taj proces traje, djelovati će riječna erozija lih na onom krilu nabora, koje je niz vodu položeno. Tu može erozija brazdu zasjeći te i cijelu kosu, koja je rijeku pregradila, prepiliti te, regredirajući uz vodu, iz nova izrovati već naplavljeno korito na onoj strani antiklinale, koja siže uz vodu.

Ovaj potonji pojav se ne događa u visokom naborenom gorju, jer će pregrađena rijeka rađe skrenuti iz svojeg korita.

Na mjesto Powell-Tietzeove hipoteze postavio je Löwl[3] hipotezu regresne erozije te ju i obilnim primjerima kušao dokazati. Njemu je poznata borba za razvođa glavni faktor, koji stvara razdolja.

Dolina je Löwlu rezultat tekućice; tekućica zasjeca od dolje prema gore sve dalje te pri tom napreduju slapovi i brskuti sve dalje uz vodu. Cijeli ovaj proces svršava time, da se koje razvođe odstrani, a na njegovom mjestu nastaje razdolje. Klasičan primjer ovoj tvrdnji nalazimo u dolini Rječine, koja je nekoć oticala u

---

[1] Reiss u Verh. d. Vereines f. Erdkunde in Berlin 1878. p. 228. - - pa Krümmel, Beiträge zur allg. Orographie. Ausland, 1882. br. 2, 3. — Tietzeove zasluge priznaju i Noë et de la Margerie, Les formes du Terrain. Paris, 1888. p. 162.

[2] Über Thalbildung. Prag, 1884. p. 98.

[3] Die Entstehung der Durchbruchsthäler. Petermanns Mittheilungen. 28. sv., 1882. p. 405; sporedi na istom mjestu: Löwl, Über den Terassenbau der Alpenthäler. p. 132.

Digitized by Google

Bakarski zalijev. Tekućica neka, koja je uvirala u Riječki zalijev, prenašala je svoje razvođe sve dalje uz vodu, dok nije napokon došla do korita Rječine. Kada je razvođe bilo posve nestalo, zakrenula je Rječina iz svog prvobitnog korita, koje je sizalo do Bakarske drage, te pošla postranim koritom u Riječki zalijev.

Löwl je dakle Rütimeyerovu hipotezu opet iznio te jošte nešto dalje od ovog pošao, jer je pokazao, kako koja rijeka prenašanjem razvođa svoje porječje povećati te susjedne tekućice k sebi navrnuti može.

Tietze[1] je u svojim daljnjim literarnim radnjama branio svoje stanovište proti Löwlu, kojemu se Penck,[2] Philippson[3] i Böhm[4] pridružiše.

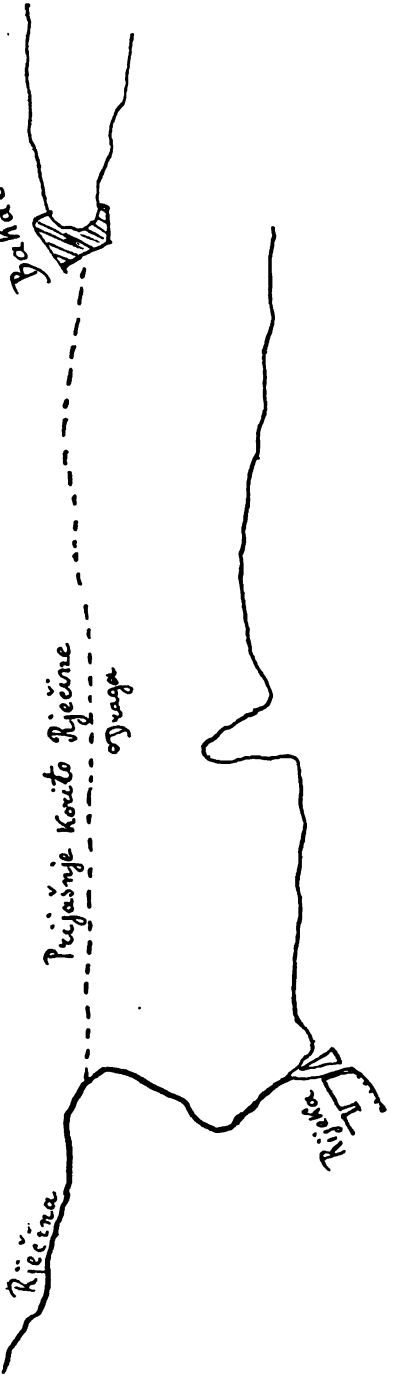

Sl. 9.

[1] Bemerkungen ü. d. Bildung von Querthälern. (Zweite Folge.) Jahrb. d. k. k. geolog. R.—A. XXXII. 1882. p. 685.

[2] Die Vergletscherung d. deut. Alpen p. 296. — Einfluss d. Klimas auf die Gestaltung der Erdoberfläche. Verh. d. III. deut. Geographentages p. 81.

[3] Ein Beitrag zur Erosionstheorie. Petermanns Mittheilungen 32. sv. 1886. p. 67.

[4] Die alten Gletscher der Enns und Steyr. Jahrb. d. k. k. Geolog. R.—A. 35. sv. 1885. p. 481.

Digitized by Google

Tietze, kojeg je i Neumayr potpomagao, u svojoj polemici proti Löwlu nije bio baš sretne ruke te neki od njegovih prigovora promašili su posve svoju cijel. Tako pita Tietze, zašto da u gori samo stanoviti potoci razvođe svoje probijaju, a drugi nijesu kadri to činiti?

Ovo bi pitanje razgalilo najslabiju stranu Löwlove hipoteze, kada bi smjeli predmnijevati, da za sve tekućice, za koje se to pitanje stavlja, vrijede identični erozijoni faktori t. j. da erozijoni rad svakog pojedinog potoka biva uz iste kvantitativne i kvalitativne uvjete. Pošto erozijoni faktori pojedinih tekućica u prirodi znatno diferenciraju, to je jasno, da će konačni efekat njihovog rada biti ne konstanta nego varijantna veličina. — Neumayr[1] je Tietzeovim prigovorima dometnuo još i ovaj: Ako tekućica regredira, onda joj se postepeno gubi slaz, a taj je baš najmoćniji faktor erozije.

Istina, da će slaz tekućice sve manji postajati, al s jedne strane neće ipak biti jednak ništici, a samo tamo prestaje erozivna snaga tekućice, gdje je njen slaz jednak ništici; s druge strane biva poriječje svake tekućice tim veće, čim joj se razvođe dalje odmiče; usljed toga prima korito veću množinu vode te se tim donekle izjednačuje gubitak slaza.

U svojoj polemici proti Löwlu naveo je Tietze jošte dvije eventualnosti, pod kojima mogu razdolja nastati.[2]

Može se pomisliti — kako na pr. u predgorju Albursa, koje je rek bi pokopano u sedimentima perzijske stepe — da će usljed promjene klimatičkih odnošaja koja tekućica započeti svoj rad na sedimentarnoj položini, koja pokriva koje bilo. Brazdeć svoje korito zasjeći će rijeka u to sakriveno bilo, pa kad usljed otplavljivanja nestanu sedimenti, koji su bilo maskirali, izaći će gotovo razdolje.

Što je Tietze samo hipotetički predmnijevao, dokazao je Wynne, kada je na ovaj način protumačio postanak razdolja u Salt Range. Drugi modus za postanak razdolja pojavljuje se osobito često u Krasu i u Juri, kada podzemna tekućica svoje korito tako erodira, da se provali pokrov pa time onda podzemno korito pretvori u otvoreno.[3]

[1] Erdgeschichte 1. izd. Leipzig, 1886. p. 438.

[2] Jahrb. d. k. k. geolog. R.—A. 1882. p. 763.

[3] cf. Tietzeove radnje u Jahrb. d. g. R.—A. sv. XXIII. p. 48; XXX. p. 733 — pa Reyer, Studien ü. d. Karstrelief. Mittheil. der geograph. Gesell. in Wien 1881. p. 79 etc.

Digitized by Google

Jošte je jedan put Tietze[1] se takao problema razdolja, kada je svoje radnje ove ruke obranio proti kritičkim napadajima Penckovim.[2]

Spomenemo li jošte Hilberovu radnju iz g. 1889.[3] to smo se domakli svršetku historije našeg problema. U zadnjim godinama pojavili su se mnogobrojni spisi, koji obrađuju pojedine točke valigeneze, al nijedan ne zasjeca u naš problem.

Ipak ne mogu ovaj pregled dovršiti, a da ne spomenem novije zastupnike one hipoteze, koja svađa razdolja na pukotine.

Nije imao pravo Hilber, kada je tvrdio, da je ova hipoteza danas posve napuštena.

Glavni zastupnik ove hipoteze je danas norveški geolog T. Kjerulf, koji je, osloniv se o rezultat Daubréeovih experimenata, u mnogobrojnim radnjama dokazivao — a, kako mi se čini i dokazao, da neke doline u Norveškoj nijesu učinak erozije, već da su čiste pukotine.[4]

Daubrée[5] je istražio pukotine, koje nastaju usljed pritiska i torzije u staklu, vosku itd., te je našao, da pukotine svojim smjerom odavaju neki stanoviti odnošaj prema ishodištu kauzalne sile, te da se u stanovitim kutevima križaju.

Teoriju ovih eksperimenata upotrebio je Kjerulf zato, da protumači doline norveške kao pukotine. On je razlikovao četiri poglavna pravca, u kojima su se doline u sisteme poredale: 1. Sistem dolina, koje brazde sjevero-istočno, 2. istočno, 3. jugo-istočno i 4. južno.

Ovi sistemi dijele cijelu površinu Norveške na velike prizmatičke sante, u koje se je zemlja raspala, kada se nad more ispinjala.

---

[1] Zur Geschichte d. Durchbruchsthäler. Jahrbuch d. g. R.—A. 1888. p. 633.

[2] Die Bildung d. Durchbruchthäler. Schr. d. Ver. z. Verbr. naturw. Kennt. XXVIII. sv.

[3] Die Bildung der Durchgangthäler. Petermanns Mitth. XXXV. 1889.

[4] Ein Stück Geographie in Norwegen. Zeitschr. der Gesell. für Erdkunde in Berlin. XIV. sv. 1879. p. 129; prijevod od Hartunga iz spisa akademije u Christianiji. — Eine Thalspalte. Zeitschr. d. Gesell. f. Erd. Berlin XV. B. 1880. p. 161. — See- und Thalbildung, vier Beispiele aus Norwegen. Verhandl. d. Ver. f. Erdkunde in Halle. 1882. — pa još i njegove geološke radnje.

[5] Etudes synthetiques de Géologie experimentale. Paris, 1879. ch. II. § 2. p. 346.

Digitized by Google

Kjerulfovi nazori naiđoše osobito u Njemačkoj na žestoki otpor,[1] te su njemački kritičari složno naglasili, da se ne smiju iz Daubréeovih eksperimenata izvoditi zaključci glede valigeneze te na njima osnovati hipoteza, da su dolinski sistemi identični sa onima gorskih pukotina.

Moguće jeste, da se doline koje gore poredaju stanovitim smjerom, al ni tada nije moguće, da se dokažu pukotine. Eksistencija pukotina se onda često nagovješta, jer se između smjera i poretka dolina pa rasporeda eksperimentalnih pukotina pokazuje neka sličnost.

Baš u onim dolinama, koje su veoma uzane, ne nalazi se onaj dokaz, što ga hipoteza traži za pukotine; pokazuje se naime, da slojevi obih pristranaka točno korespondiraju te da o premaknuću ili poremećenju ni govora nema.

Nazori, koji se očituju u spisima njemačkih istraživaoca, stoje pod dojmom onih zapažanja, koja su od većeg djela učinjena u Alpama. Ne ima radi toga dvojbe, da su zaključci, do kojih su došli oštroumni ispitači Alpa — njima na čelu A. Heim — posve opravdani za valigenezu onog područja, u kojem su zapažanja učinjena. Nu precjenili bi u velike zamašnost ovih zaključaka, kada bi — sudeć po prevelikom obilju konkretnih činjenica, koje su njemački geolozi i geografi u Alpama sakupili — nazrijevali u rezultatima njihovih istraživanja već univerzalnu hipotezu valigeneze, hipotezu, koja bi u svim slučajevima bila pravi ključ za razjašnjenje prirodnih prilika.

Kjerulf je glede valigeneze došao do zaključaka, koji su u diametralnom protuslovju sa rezultatima njemačkih istraživaoca. Uzrok leži u tome, što su njemački istraživaoci ispitavali uvjete valigeneze u visokom gorju i na mjestima, gdje erozija silno djeluje, Kjerulf pako u predjelima, gdje su se uščuvali prvobitni odnošaji.

[1] U Norveškoj je proti Kjerulfu ustao Helland, Forsög paa en geologisk Diskussion. Archiv f. Math og Naturv. Christiania, 1881. p. 171. — Od Nijemaca spominjem: Penck, Norwegens Oberfläche. Ausland 1882. p. 190. — Löwl, Über Thalbildung p. 19. — Supan, Studien ü. d. Thalbildungen im östl. Graubündten. Mittheil. d. geograph. Gesell in Wien, 1877. p. 360. — Kjerulfu se pridružio G. H. Kinahan, Valleys, and their relation to fissures, fractures and faults. London, 1875.

Digitized by Google

8. Genetički sistem razdolja.

Pregledamo li historijski ocrt razvitka teorije razdolja, to moramo priznati, da nikomu nije za rukom pošlo stvoriti univerzalnu teoriju, koja bi kadra bila genezu razdolja jednim načinom protumačiti. Takovu teoriju ne smijemo ni u buduće očekivati, jer priroda stvara pojave, koje naša sistematika u istu kategoriju ubraja, raznim sredstvima i raznim načinom.

Uzaludan je posao iz sličnosti konačnog rezultata prirodnih pojava izvađati sličnost onog zamršenog procesa, koji se je kod njihove geneze razvio.

To se zrcali i u tijeku ovog historijskog prosljedovanja, jer kad se je koja nauka pridigla, da jednim načinom protumači valigenezu, svagdje je naišla na toliki otpor u komentarima kritičkih tumača, da se je na brzo pretvorila iz univerzalne teorije u golo tumačenje kojeg posebnog slučaja.

Sakupimo li sve spomenute posebne slučajeve, u kojima su razdolja nastala, to možemo sljedeći genetički sistem postaviti:

I. Razdolja su nastala usljed erozije tekućice:
   1. Rijeke su kroz geološke periode sačuvale prvobitno svoje korito, i to:
      a) u izdižućim se pločama;
      b) u izdižućim se naborima;
      c) u denudiranom vrelištu;
      d) u nejednako abradiranim položinama;
      e) u akumuliranom predjelu, koji je kašnje nestao.
   2. Rijeke su u novije doba premjestile svoje korito, i to:
      a) usljed pomicanja razvođa;
      b) usljed promjene odviraka iz jezera;
      c) usljed akumulacije svog korita.

II. Razdolje nastaje usljed podzemne erozije, i to:
   a) u Krasu i Juri;
   b) u lössu (praporu).

III. Razdolja su pukotine tektonskog porijetla.

Digitized by Google

II. Pregled hipoteza, koje tumače valigenezu.

1. Hipoteza pukotina.

Od početka su pristalice ove hipoteze postanak svake doline sveli na pukotine, a tek od Humboldta stegnula se ova hipoteza na stanovite doline.

Pristalice jesu:

1. Severian od Gabale, Orationes sex in mundi creationem. Migne, Cursus Patrologiae. 56. 447. Paris 1843. Severian je umro 407. p. I.
2. Buch L. v. cf. 6_1; 8_1 itd.*
3. Humboldt A v. cf. 1_8, 6, 10_2.
4. Omalius d'Halloy, Observations sur l'origine des vallées. Journal de géologie. II. 1830.
5. Leonhard K. C. v. Grundzüge der Geologie u. Geognosie. Heidelberg. 1831.
6. Beaumont E. de cf. 11_2.
7. Bêche Henry T. de la, Recherches sur la partie théoretique de la géologie. trad. de anglais par Collegno. Bruxelles, 1839.
8. Collegno G. cf. 11_2.
9. Cotta B. Grundriss der Geologie u. Geognosie. 2. izd. Leipzig, 1846. — Cotta pristaje samo djelomice uz ovu hipotezu; isto tako i Naumann, Lehrb. d. Geognosie. Leipzig, 1858. p. 323.
10. Stur D. Ü. die Ablagerungen des Neogen, Diluvium u. Alluvium im Gebiete d. nord-öst. Alpen u. ihrer Umgebung. Sitzber. der Akad. d. Wiss. Mat.-naturh. Klasse. 16. sv. 1855. p. 477, 546.
11. Peters K. F. Ueber d. geograph. Gliederung der unter. Donau. Sitzber. d. Akad. d. Wiss. Mat.-naturch. Kl. 52. sv. 1865. p. 7. — Kašnje Peters ovu hipotezu napustio cf. Die Donau. Leipzig 1876. p. 8.
12. Sonklar cf. 1_1, 3_1.
13. Kloeden v., Handbuch der Erdkunde I. p. 1-8. Berlin, 1873.
14. Kinahan cf. 46_1.

---

* Brojevi se odnose na stranice ove razprave te na broj literarnih citata.

Digitized by Google

15. Kjerulf cf. 46_1.
16. Hörnes R., Erdbeben-Studien. Jahrb. d. k. k. geolog. R.—A. 28. sv. 1878. p. 393.
17. Hartung cf. 40_4.
18. Daubrée cf. 45_5.
19. Richthofen cf. 1_3, 3_2, 18_2; China I. p. 120. — Anleitung z. wissenschaftlichen Beobachtung auf Reisen. Berlin, 1875. p. 288.
20. Skuphos, Die zwei grossen Erdbeben i. Lokris. Zeitschr. der Gesell. für Erdkunde z. Berlin. 1894.

2. Epigenetički postanak razdolja.

Ova je hipoteza ime svoje od Richthofena (Führer f. Forschungsreisende p. 647) primila, al je davno prije njega našla zagovornika. Po ovoj hipotezi stvara tekućica razdolje. Rijeka protiče u prvo vrijeme predjel, koji je sastavljen od litološki diferenciranih naslaga.

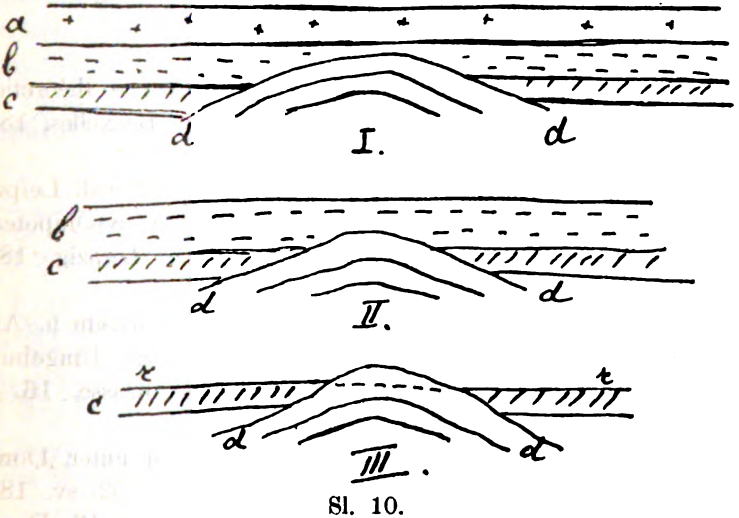

Sl. 10.

Čim ovi slojevi u nivo denudacije dođu, izjedati će subaerička denudacije mekanije kami, a tvrđe će se ko izljuštiti iz njihovog omota. Ove tvrđe partije će napokon preostati u obliku ispona (Englezi kažu Escarpment; Suess je uveo ime Glint), koji se diže nad nižom okolinom a probija ga razdolje rijeke. Razdolje se razvijalo, jer kada se je ispon počeo pomaljivati, već je i rijeka ga počela presjecati.

Digitized by Google

Čim je denudacija većma odnašala okolinu ispona, tim je rijeka u samom isponu dublje svoje korito zabrazdila.

I. predočuje prvi stadij razvitka; tvrđa kam *dd* je pokrivena mekanijim slojevima *a*, *b*, *c*, te nije jošte izašla na topografički nivo. U II. je denudiran sloj *a*; u III. je denudiran sloj *a* i *b*, te je *dd* izašlo na topografičku razinu, a rijeka teče smjerom *rr*.

Pristalice ove hipoteze jesu:

1. Conybeare, On the Valley of the Thames. Proceedings of the Geolog. Society. London I. p. 129. 1829.
2. Ramsay A. C. On the physical Features of Cardiganshire. Brit. Asoc. Rep. 1847. Trans. Sect. p. 66.
   On the denudation of South-Wales and the adjacent counties of England. Mem. of the Geolog. Survey. I. p. 297. — The river courses of England and Wales. Quarter. Journal 28. sv. 1872. p. 148. — Physical Geology and Geography of Great Britain. 5. ed. 1878. ch. 21. 30. — The physical History of the Valley of the Rhine. Quart. Jour. of Geolog. Soc. 1874. p. 92.
3. Rolle J. F. 20_4, 21, 22, 23_1.
4. Greenwood, Rain and Rivers. London, 1857.
5. Richthofen F. Geognost. Beschreibung v. Predazzo, St. Cassian u. d. Seisser-Alpe. Gotha, 1860.
6. Jukes I. Beete, cf. 18_1, 19_1, $_2$.
   —, On the mode of formation of some of the River-Valleys in the South of Ireland. Proceedings of the Geolog. Soc. 1862. p. 378.
7. Marvine A. R., Report of the first division of the Geolog. and geograph. survey of the territories. Washington, 1874.
8. Topley, The Geology of the Weald. Mem. of the Geolog. Survey. 1875.; ch. XVI., Denudation of the Weald.
   —, The origin of the escarpments. Geological Magaz. IV. 1867. p. 184.
   — and Foster, On the superficial deposit of the valley of the Medway, with remarks on the denudation of the Weald. Quarterly Jour. of the Geolog. Soc. XXI. 1865. p. 443.
9. Emnons, Report on the great River-Basin. King, Report of the geolog. Exploration of the 40 Parallel. Washington, 1877. p. 197.
10. Penck, Grossbritaniens Oberfläche. Deut. geogr. Blätter d. geogr. Gesell. i. Bremen VI. sv. p. 289.

Digitized by Google

—, Erläuterungen zur geolog. Specialkarte d. Königr. Sachsen, 1880.
—, Das deutsche Reich. Kirchhoffs Länderkunde v. Europa, 1887. — i po drugim spisima.
11. Gümbel, Geognost. Beschreibung v. Mittelfranken. Bavaria III. 2. p. 756.
—, Die geognost. Verhältnisse d. Fränk. Triasgebietes. Bavaria IV. 1865. München, p. 11., i po drugim raspravama.
12. Geikie, Mountains their origin, growth and decay. The physical features of Scottland. Scott Geograph. Magaz. 1886.
13. Powell cf. 17_1, 30_8, 40_1.
14. Gilbert cf. 3_1, 31_5.

3. Antecedencija riječnih korita.

Gibanje zemaljske kore sprečava rijeke u njihovom nastojanju, da si stvore normalni slaz.[1] Time nastaje borba između rijeke i onih zaprijeka, koje joj korito pretvaraju u stepenice (Gefällsstufen); svršetak ove borbe ovisiti će o tom, dal erozija ili pako gibanje zemaljske kore raspolaže većim mehaničkim efektom. Po tom će u kojem konkretnom slučaju rijeka zadržati svoje korito ili ga napustiti.

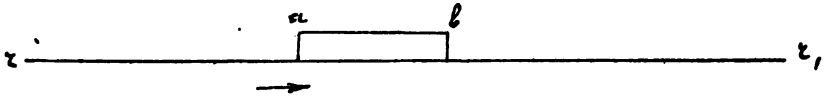

Sl. 11.

1. U koritu rijeke *rr*,, koja imade normalni slaz, ispinje se dio *ab*. Ako je ovo ispinjanje proporcijonalno erozivnoj snazi rijeke na ovom mjestu, to će rijeka prepiliti ispon *ab* za ono vrijeme, za koje se taj ispon diže iznad *rr*,; ni slaz ni erozivna snaga neće se u ničem promjeniti. Konačni efekt će biti razdolje, koje presjeca ispon *ab* do nivoa *rr*,.

[1] Normalni slaz rijeke označuje vrst mehaničke radnje rijeke; rijeka, koja je došla do normalnog slaza, erodira u svojem gornjem tijeku, počiva u srednjem a naslaže u donjem.

O obliku krivulje, što ga rijeka čini u normalnom slazu, misli Trautweiler, da je parabola (Die natürlichen Gefällsverhältnisse. Gaea, 1883. p. 449.) Pestalozzi je to poreko (Francius u. Sonne, Wasserbau p. 236 u Handbuch der Ingineurwiss. 2. izd. III.) Hagen ističe, da rijeka ne udešava korito po stanovitoj krivulji (Handbuch d. Wasserbaukunst. Die Ströme. I. p. 148.) cf. Richthofen, Führer, p. 141.

*

Digitized by Google

2. U drugom slučaju diže se ispon, koji pregrađuje korito, brže nego što rijeka sječe. Posljedica tog pojava će biti, da se nivo riječnog korito u *ab* diže također iznad nivoa *rr*,, i ta će visina korita reprezentirati razliku između izdizanja i erozije. Poslje stanovitog vremena teći će krivulja korita od *r* preko *a* i *b* do *r*,.

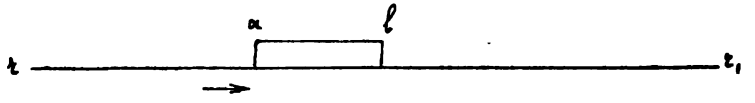

Sl. 12.

Kod *a* i *b* nastati će jaka promjena u slazu; kod *a* nastati će udubina, u kojoj će rijeka staložiti svoje sedimente *a c f;* u *b* djeluje erozija jače usljed jačeg pokosa, te će na ovom mjestu ispon najviše od erozije trpiti, tako da će *bdg* nestati.

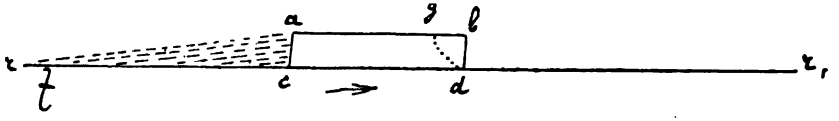

Sl. 13.

Ispinje li se *acgd* dalje, to će krivulja korita biti *ra,b,dr*,. — U toku izdizanja prosjeći će erozija veći komad, nego što je *bgd,* jer se je usljed dvostrukog pokosa također podvostručila erozivna snaga. U *ra,c* rijeka će nasipavati, a isječak će biti *b*,, *b, d.* —

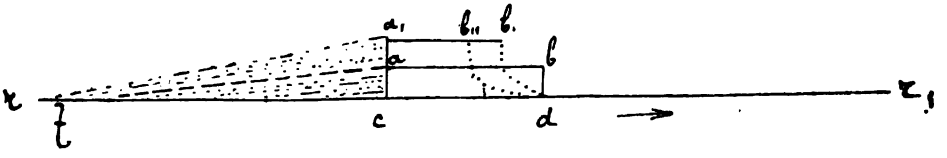

Sl. 14.

Napreduje li tako izdizanje, prosjeći će rastuća erozija cijeli ispon, a kašnje i akumulaciju *ra,c* te se povratiti u nivo *rr*,.

Ovaj će konačni rezultat samo onda nastupiti, kada je erozivna i transportativna sila vode dosta velika. Nedostaju li te dvije sile, to će rijeka ili skrenuti iz svog korita ili će stvoriti više ispona riječno jezero.[1] Odvirak ovoga jezera nastaviti će erozivnu radnju, samo nešto sporije, jer će kotlina jezera djelovati kano ustav te

[1] cf. Brückner Die Vergletscherung des Salzachgebietes. Geograph. Abh. Penck. I. 1. p. 99. Wien, 1886.

Digitized by Google

sakupiti valuće, koje je svojom korozivnom snagom poglavni agens riječne erozije. Prosljedimo li pako cijeli proces do kraja, to će konačni efekt takav biti, kao da jezera ni bilo nije. Odvirak jezera će naime prosjeći ispon, tim će onda genetički faktor jezera nestati. Jezero će se isprazniti, a na dnu osušenog jezera zasjeći će rijeke sebi novo korito u vlastite svoje sedimente, dok se ne povrati prvobitni normalni slaz.

Jezero u životu rijeke nije nego samo prolazna epizoda.

Pristalice jesu:

1. Lyell, glavni protivnik hipoteze pukotina, tumačio je u prvom izdanju svojih Principles g. 1830. p. 168, 431. valigenezu erozijom rijeka. U kašnjijim izdanjima predočivao je Lyell utjecaj tekućice sve neznatnijim te se povratio Buffonovoj hipotezi (Hist. naturelle I. sv. art. XI. g. 1749.), po kojoj su doline većim djelom postale djelovanjem morskih struja.[1]

   Darwin je općenito kazao, da izdizanje kopna tako polagano biva, da se smije pomisliti, da morske struje i bila prosjeći mogu.[2] Kašnje[3] je Darwin na ovomu temelju podigo cijelu hipotezu o postanku razdolja. Dogodi li se, da se usljed nabiranja zemaljske kore odjeli koji morski predjel od oceana, to će u vratima, koja preostaju kano veza među morem i oceanom, nastati jaka struja. Tijekom vremena može se cijeli ovaj zagrađeni morski predjel prometnuti u slatkovodno korito te će nam tada vrata u oceanu predstaviti razdolje, kroz koje teče rijeka.

---

[1] cf. 9. izdanje 1853. p. 488, 493. pa Manual of Elementary Geology 3. ed. 1851. p. 66.

Srodne nazore nalazimo već u srednjem vijeku na primjer kod Ivana iz Damaska (Expositio accurata fidei orthodoxae. Migne, Cursus Patrologiae. T. 94, 904, 5) zatim kod Descartesa u sedamnaestom vijeku (cf. Reyer, Theoret. Geologie p. 821), kod Voigta (Practische Gebirgskunde 2. ed. Weimar 1797. p. 25 § 12). Bischof pristaje donekle uz Lyella (Lehrbuch d. phys. u. chem. Geologie 2. ed. 1863., I. sv. p. 52); Pfaff (Allg. Geologie, Leipzig, 1873., p. 262 sq.) dvoji o djelovanju erozije na morskom dnu.

[2] On the connexion of certain volcanic phenomena and on the formation of montain-chains and the effects of continental elevations. Proceedings of the Geol. Soc. London VI. 1838. Poggendorffs Annalen 52. 1841. p. 484.

[3] g. 1846. cf. Darwin Ch., Geologische Beobachtungen in Südamerika. Stuttg. 1878. p. 90.

Digitized by Google

U The Geological Evidences of the antiquity of Man. London, 1863., p. 318, istaknuo je Lyell opet antecedenciju riječnih korita i epigenetički postanak razdolja. De la Beche bio je g. 1839. najraniji protivnik Lyellove hipoteze.

2. Lecoque, Elements de Geologie et Hydrographie. 1839. ch. V. p. 29.
3. Römer 1857. o. c.
4. Medlicott, On the Geolog. Structure of the Himalayan range. 1865.
— The Alps and the Himalayas. Quarterly Journ. of the Geol. Soc. 24. sv. 1868.
— Manual of Geology. 1879.
5. Rütimeyr L. o. c. 1869.
6. Peschel o. c. 1870.
7. Heim A., Blick auf die Geschichte d. Alpen. Verh. d. schweizer naturf. Gesell. 54. sv. 1870/71. p. 155 i o. c.
8. Hayden o. c. 1872.
9. Powell o. c. 1875.
10. Gilbert o. c. 1877.
11. Kollbrunner, Zur Morphologie d. Thalbildungen u. Flussysteme. Frauenfeld, 1877.
12. Tietze o. c.
13. Duton, The physical Geology of the Grand Cannon District. Second Ann. Rep. of the United St. Geol. Survey. Washington, 1882. p. 60. i o. c.
14. Penck, Die Vergletscherung d. deut. Alpen. Leipzig, 1882.
— Einfluss d. Klimas auf d. Gestaltung d. Erdoberfläche. Verh. d. III. deut. Geographentages. 1881.
— Das deutsche Reich. 1887.
15. Philippson, Studien ü. d. Wasserscheiden. Mittheil. d. Ver. f. Erdkunde. Leipzig, 1885. p. 241 i o. c.
16. De la Vallée-Poussin, Coment la Meuse a pu traverser le terrain ardoisier de Rocroy. Bull. de Soc. géolog. de Belgique 12. sv. 1884/5., p. 151.
17. Lepsius, Geologie von Deutschland. Stuttgart, I. 1887—92., p. 220.
18. Krümmel O., Beiträge z. allg. Orographie. Ausland 1882. br. 2, 3.

Digitized by Google

4. Regresija vrelišta.

Po ovoj hipotezi razvija se dolina usljed erozije u vrelištu jedne ili više tekućica. Rijeka, koja ide sveudilj za tim, da si stvori normalni slaz, dođe napokon do terminantne krivulje. Time čini slaz rijeke krivulju, kojoj zavojni radij sve veći biva te se asimptotički horizontali približuje, al ipak š njome nikad ne biva paralelna.

Fizički učinak ovog procesa biti će sljedeći: Rijeka u svojem vrelištu otplavljuje; usljed toga biva njeno razvođe a i cijeli predjel, koji njezino vrelište opsiže, sve niži. Od početka pomicati će se razvođe u smjeru uz vodu, a napokon će nestati, te će na njegovom mjestu nastati razdolje. Pregnantan primjer nalazimo za taj pojav u vrelištu Maire i Inna u zapadnoj Švicarskoj.

Razdolje može usljed regresije i usred rijeke nastati, ako ova na kojoj tavanici čini slap. Slap će tavanicu sve dalje izjedati, dok rijeka ne dođe do erozijone terminante. Taj se pojav u velikoj mjeri vidi na Niagari.

Pristalice jesu:

1. Ritter, Die Erdkunde I. p. 79, 1822.
2. Humphrey-Abbots, Ueber d. phys. u. hydraul. Verhältnisse d. Mississippi-Stroms; u: Grebenau, Theorie d. Bewegung d. Wassers i. Flüssen. Dodatak p. XX. München, 1867.
3. Peters, Die Donau. p. 9, 1876.
4. Rütimeyr, Ueber Thal u. Seebildung p. 52, 1869.
5. Ramsay, River-Courses of England. p. 148, 1872.
6. Topley, The Geology of the Weald p. 299, 1875.
7. Heim A., Mechanismus d. Gebirgsbildung p. 320, 1878.
8. Hochstetter, Die feste Erdrinde, p. 127, 1880.
9. Bodmer, Terrassen u. Thalstufen i d. Schweiz. 1880.
10. Dokučajef o ruskim rijekama. Revue des études sur la géologie de Russie. Petersbourg 1881. Congrès international de Géographie. Po Tietzeu. Jahrb. d. k. k. geolog. R.–A. 1882. p. 722.
11. Löwl, Die Entstehung d. Durchbruchsthäler. Petermanns Mitth. 28. sv. 1882. p. 405.
— Ueber Thalbildung. 1884.
12. Hilber, Die Bildung der Durchgangsthäler. Petermanns Mitth. 35. sv. 1889. p. 10.
13. Gilbert, Henry Mountains p. 140, 1877.
14. Richthofen, Führer 1886. p. 139.

Digitized by Google

15. Philippson, Ein Beitrag z. Erosionstheorie. Petermanns Mitth. p. 67, 1886.
— Studien ü. Wasserscheiden. 1885. p. 50.

Ovamo spada Rütimeyerova hipoteza, da glečer, kada se topi, presječe grbinu, kojom voda otiče. Thal- u. Seebildung p. 46. Modifikacija ove hipoteze je, što su Gümbel (Die geognost. Beschreibung d. bayrischen Alpengebirges u. seines Vorlandes. Gotha 1861. p. 30), Richthofen (China I. p. 122, 1877.) pa Proeschold (Ü. d. Thalbildung d. Bibrabaches auf Sektion Rentsvertshausen, südlich v. Meiningen. Zeitschr. d. deut. Geolog. Gesellsch. 1882. p. 674) spomenuli, da odvirak jezera stvara razdolje, kad se jezero isprazni. Ovu misao, koju je već upotrebio Voigt o. c. p. 195 g. 1797., da protumači razdolje Rheine kod Bingena, prihvatili su također Penck (Einfluss. d. Klimas auf d. Gestaltung der Erdoberfläche. Verh. d. III. deut. Geographentages. 1883. p. 91) i Hoić (Slike iz obćeg Zemljopisa I. pag. 162, 1888.), koji je inače pristalica hipoteze pukotina.

5. Podzemna erozija.

Podzemna erozija stvara podzemna riječna korita. Kada se podzemno riječno korito provalom pokrova pretvori u otvoreno korito, onda se može stvoriti razdolje, ako je prolom nastao na kojem razvođu.

Ovaj će proces nastupiti u kraskom predjelu pa u lössu. — U drugoj polovini ove radnje, u kojoj će se fizikalni odnošaji Savskog ušća opisati, biti će o ovoj vrsti erozije pobliže govora.

Pristalice jesu:

1. Marenzi, Zwölf Fragmente ü. Geologie. 1864. p. 48.
2. Richthofen, China I. p. 118, 1877.
3. Tietze, Jahrb. d. geolog. R.—A. 1882. p. 760.

6. Mlat rijeke.

Osebujnu hipotezu iznio je Klockmann (Ueber d. gesetzmässige Lage des Steilufers einiger Flüsse im norddeut. Flachland. Jahrb. d. k. preuss. geol. Landesanstalt für 1882. p. 179), po kojoj rijeka udara u svoju strmu obalu, dok ne probije razdolje. Pristalica Klockmann našao nije.

Digitized by Google

Indeks pisaca u I. odsjeku.

Albertus Magnus 3.
Anstedt 15.
Beaumont 11.
Bechler 31.
Berghaus 27.
Bertrand 10.
Bischof 26; 27; 31.
Blumenbach 10.
Böhm 43.
Breislak 14.
Bourget 4; 5.
Boussinesq 17.
Buache 6; 12.
Buch 6; 8; 9; 11; 12; 13; 14; 16; 25.
Buffon 4; 5; 8.
Burnet 9; 10.
Celsius 8.
Chydenius 8.
Collegno 11.
Cordier 15; 29.
Cotta 38.
Credner H. 39.
Credner R. 39.
Cuvier 16.
Cvijić 2; 35.
Dana 15; 16; 17; 18; 29.
Darwin 18.
Daubeny 15.
Daubrée 45; 46.
Diener 41.
Dolomieu 9.
Dufrenoy 11.
Duton 31; 36.
Ebel 6.
Emmons 31.
Forel 32; 35.
Futterer 2.
Gabrini 10.
Gilbert 3; 31.
Giraud-Soulavie 4; 9.
Gleichen 4.
Green 21.
Greenwood 16; 18; 21; 22.
Gümbel 27; 30.
Guettard 4.
Hamilton 9; 14.
Hartung 40.
Hayden 17; 30; 36.
Heim A. 35; 40; 46.
Heim I. L. 4.
Helland 46.
Hilber 24; 45.
Hochstetter 41.
Hörnlimann 32.
Hoff 8; 10; 13; 14.
Hoffmann 5; 13; 15; 25.
Hoić 2.
Hranilović 9.
Humboldt 1; 6; 10; 12—15; 25.
Hutton 4.
Ives 30.
Jammy 3.
Johnston 15.
Jukes 18; 19; 20.
Junghun 15.
Kinahan 46.
King 29.
Kišpatić 2.
Kjerulf 45; 46.
Köhler 3.
Krejči 7.

Digitized by Google

Krümmel 42.
Kühn 14; 15.
Lamarck 4; 18.
Lecoque 38.
Leipoldt 37.
Leonhard 1.
Linné 8.
Löwl 3; 42; 43; 44; 46.
de Luc 4; 9.
Lyell 11; 15—19; 22; 35.
Majola 10.
Margerie 23; 42.
Medlicott 17; 26; 29.
Montlosier 4; 9; 15.
Moro 9—11.
Munke 15.
Naumann 25.
Neumayr 44.
Le Neve Foster 22.
Newberry 30; 39.
de la Noë 23; 42.
Oldham 27.
Pallas 4; 5.
Peale 31.
Penck 23; 35; 41; 43; 45; 46.
Peschel 31; 35; 37.
Philippson 43.
Phillips 1.
Playfair 4; 8.
Poullet Scrope 11; 15; 16.
Powell 17; 31; 36; 40; 41.
Prevost 15; 16.
Ramsay 21; 22.
Ratzel 39.
Reimarus 4.
Reiss 42.
Reyer 10; 16; 44.
Richthofen 1—3; 18; 35.
Ritter 6; 7; 12; 13.
Römer 16; 25—27.
Rolle 20—24.
Rütimeyer 38; 39; 43.
Saussure 5; 6.
Schardt 41.
Schneider 41.
Schulz 6.
Simony 32.
Sonklar 1; 3; 31—37.
Spallanzani 9.
Steno 10.
Stur 7.
Suess 39; 40.
Sulzer 4.
Supan 5; 39; 40; 46.
Targioni 4.
Tietze 41—45.
Topley 21; 22.
Toula 41.
Ule 32.
Voigt 4.
Werner 3; 7; 27.
Weiss 7.
Whitaker 21.
White 31.
Woodward 9.
Wynne 29; 31; 44.

Ispravi u prvom tabaku *č* u *ć* u riječi tekućica.

Digitized by Google

Interpolacija funkcija, koje zove Euler „functiones inexplicabiles“.

NAPISAO L. ŠTĚPANEK.

Predano u sjednici matematičko-naravoslovnoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 21. ožujka 1896.

Ako je poznat obćeniti član reda, onda je lako interpolirati taj red, treba samo u obćeniti član uvrstiti onaj slomljeni ili iracionalni argumenat odnosno kazalo, i traženi član reda je već odredjen. Ali kod redova, kojih obćeniti član ni kakovom funkcijom izraziti ne možemo, nije interpolacija tako laka; onda se obično interpolacijom traženi članovi tek pomoću beskonačnih redova ili produkata izraziti dadu. Takove funkcije, koje se ne dadu izraziti niti pomoću poznatih nam iz algebre funkcija niti kao koreni kakove jednačbe, i koje po svojoj prvotnoj definiciji imaju smisla samo za reelne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta, zove *Euler „inexplicabiles“*, jer ih za pravo ne možemo uvrstiti ni u algebraičke ni u transcendentne funkcije. Dva najjednostavnija primjera tih funkcija, koje dolaze u dva oblika, na ime kao sbroj i kao produkt, jesu

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4} + \ldots\ldots + \frac{1}{x}$$

$$1 \,.\, 2 \,.\, 3 \,.\, 4 \ldots\ldots x.$$

Sa ovakovima funkcijama bavio se mnogo *Euler*[1] te je pokazao, kako možemo interpolirati te funkcije, ali se kod toga nije obazirao na to, da li su interpolacijom dobiveni beskonačni redovi ili produkti konvergentni. Obćenite formule za interpolaciju ovih funkcija,

[1] *L. Euler:* „Institutiones calculi differentialis“. Petropol. 1755. Caput XVI. et XVII. i „Dilucidationes in capita postrema calculi mei differentialis de functionibus inexplicabilibus“. (Mémoires de l'académie de St. Pétersbourg. Tome IV. 1813.)

Digitized by Google

koje dolaze u obliku produkata, naveo je *E. Schering*[1] bez dokaza, a *W. Lackemann*[2] razvio je i dokaze za ove formule. Mi ćemo pokušati, da dodjemo do istih formula na kraći i jednostavniji način.

I.

Imamo red

$$y_1, y_2, y_3, \ldots\ldots y_x, y_{x+1}, \ldots.$$

a sumatorni red ovoga reda neka je

$$Y_1, Y_2, Y_3, \ldots\ldots Y_x, Y_{x+1}, \ldots.$$

gdje je

$$Y_x = \sum_{n=1}^{x} y_n$$

a mi se pitamo, kako bismo našli Y_ω, gdje je ω veličina slomljena, negativna ili dapače kompleksna.

Uvesti ćemo sgodniju oznaku te ćemo pisati $y_x = \varphi(x)$ i $Y_x = \Phi(x)$. Ovdje dakle imamo posla sa funkcijom

$$(1) \qquad \Phi(x) = \varphi(1) + \varphi(2) + \varphi(3) + \ldots\ldots + \varphi(x)$$

koja je za sve reelne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta jednoznačno odredjena te zadovoljava funkcionalnoj jednačbi

$$(2) \qquad \Phi(x+1) = \Phi(x) + \varphi(x+1).$$

Naša je zadaća proširiti ovu funkciju izvan područja reelnih cjelobrojnih positivnih vrijednosti neovisne promjenljivice, t. j. naći funkciju, koja je prikladna i za slomljene, negativne, dapače i kompleksne vrijednosti argumenta, tako da zadovoljava istoj funkcionalnoj jednačbi kao i $\Phi(x)$ te je za reelne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta identična sa funkcijom $\Phi(x)$.

Prema definiciji (1) funkcije $\Phi(x)$ možemo pisati

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{k} \varphi(n) - \sum_{n=x+1}^{k} \varphi(n)$$

[1] *E. Schering:* „Das Anschliessen einer Function an algebraische Functionen in unendlich vielen Stellen". Göttingen 1880. Artikel XIV.

[2] *W. Lackemann:* „Eulers interpolirte Producte". (Dissertation.) Göttingen 1882.

Digitized by Google

ili

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{k} \varphi(n) - \sum_{n=1}^{k-x} \varphi(n+x).$$

Uzmemo li, da nam k, koje možemo odabrati po volji, znači beskonačno veliku veličinu, koje ćemo se oznake i u slijedećem uvijek držati, bude

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+x)] \tag{3}$$

gdje predpostavljamo još, da je x cio reelan positivan broj. Nu mi vidimo, da desna strana ove jednačbe ne zahtijeva, da je x baš cio reelan positivan broj, dakle možemo pisati istu funkciju za argumenat ω, koji može biti slomljena, negativna a i kompleksna veličina, ovako

$$\Phi(\omega) = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega)]. \tag{4}$$

Sada moramo istražiti, pod kojima je uvjetima dobiveni izraz (4) konvergentan te zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (2).

Ponajprije vidimo, da mora biti

$$\lim_{n=\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega)] = o \tag{5}$$

jer samo u tom slučaju može biti izraz (4) konvergentan. Ovaj je uvjet nuždan za konvergenciju izraza (4), ali nije dovoljan. Postoji li pak u istinu jednomjerna i bezuvjetna konvergencija u nekom području kompleksne promjenljivice ω, to nam taj izraz za $\Phi(\omega)$ u istom području prikazuje analitičku funkciju kompleksne promjenljivice ω. Još treba istražiti, da li se zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (2). Prema (4) imamo, ako mjesto ∞ pišemo k

$$\Phi(\omega+1) - \Phi(\omega) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega+1)] - \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega)]$$

ili

$$\Phi(\omega+1) - \Phi(\omega) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n+\omega) - \varphi(n+\omega+1)]$$

$$\Phi(\omega+1) - \Phi(\omega) = \varphi(\omega+1) - \varphi(\omega+k+1)$$

Digitized by Google

Funkcionalnoj jednačbi (2), kako vidimo, zadovoljava se samo onda, ako je

$$\lim_{k=\infty} \varphi(\omega+k+1) = o. \tag{6}$$

Za reelnu cjelobrojnu positivnu vrijednost x argumenta ω mora funkcija (4) preći u funkciju (1), i mi ćemo sada naći uvjet, koji za to mora biti ispunjen.

Prema značenju slova k dobijemo za $\omega = x$

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+x)]$$

ili

$$\Phi(x) = \varphi(1)+\varphi(2)+\varphi(3)+\ldots.+\varphi(x)+\sum_{n=x+1}^{k}\varphi(n)-\sum_{n=1}^{k}\varphi(n+x)$$

a odavle, pošto je

$$\sum_{n=1}^{k}\varphi(n+x) = \sum_{n=x+1}^{k+x}\varphi(n) \tag{7}$$

(o čem se možemo lako osvjedočiti, ako pišemo $n+x=n'$, dakle za $n=1$ je $n'=x+1$, a za $n=k$ je $n'=k+x$) slijedi

$$\Phi(x) = \varphi(1)+\varphi(2)+\varphi(3)+\ldots.+\varphi(x)+\sum_{n=x+1}^{k}\varphi(n)-\sum_{n=x+1}^{k+x}\varphi(n)$$

ili napokon

$$\Phi(x) = \varphi(1)+\varphi(2)+\varphi(3)+\ldots+\varphi(x)-[\varphi(k+1)+ \\ +\varphi(k+2)+\ldots+\varphi(k+x)].$$

Kako smo već rekli, desna strana ove jednačbe mora biti identična sa desnom stranom jednačbe (1), a to je samo onda, ako je

$$\lim_{k=\infty}\{\varphi(k+1)+\varphi(k+2)+\ldots\ldots+\varphi(k+x)\} = o \tag{8}$$

Došli smo do tri uvjeta (5), (6) i (8), koji moraju biti ispunjeni, ako će nam funkcija (4) posvema odgovarati našim zahtjevima. Nu ova tri uvjeta, kako se to na prvi mah vidi, reduciraju se na sam jedan uvjet, na ime

$$\lim_{n=\infty}\varphi(n) = o. \tag{9}$$

Digitized by Google

Uzmimo još slučaj, da je argumenat ω nepravi čestnik, tako da ga možemo rastaviti u sbroj od cijeloga broja i pravoga čestnika, na ime

$$\omega = x + h$$

gdje je x cio broj a h pravi čestnik.

Prema (4) imamo

$$\Phi(h) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+h)]$$

uz to još

$$\Phi(x+h) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+x+h)]$$

a odavle

$$\Phi(x+h) - \Phi(h) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n+h) - \varphi(n+x+h)]$$

ili po jednačbi (7)

$$\Phi(x+h) - \Phi(h) = \sum_{n=1}^{k} \varphi(n+h) - \sum_{n=x+1}^{k+x} \varphi(n+h)$$

$$\Phi(x+h) - \Phi(h) = \sum_{n=1}^{x} \varphi(n+h) + \sum_{n=x+1}^{k} \varphi(n+h) - \sum_{n=x+1}^{k} \varphi(n+h) - \sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n+h)$$

dakle

$$\Phi(x+h) - \Phi(h) = \sum_{n=1}^{x} \varphi(n+h) - \sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n+h)$$

Nu radi uvjeta (9) mora biti

$$\sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n+h) = \sum_{n=1}^{x} \varphi(n+k+h) = o$$

dakle je konačno

$$\Phi(x+h) = \Phi(h) + \sum_{n=1}^{x} \varphi(n+h) \tag{10}$$

Vrijednost funkcije $\Phi(\omega)$, ako je $\omega = x + h$, možemo još i u drugom obliku dobiti. Po jednačbi (4) imamo

$$\Phi(x+h) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+x+h)]$$

ili

$$\Phi(x+h) = \sum_{n=1}^{x} \varphi(n) + \sum_{n=x+1}^{k} \varphi(n) - \sum_{n=1}^{k} \varphi(n+x+h)$$

Digitized by Google

Buduć da je prema (7) i radi (8)

$$\sum_{n=x+1}^{k}\varphi(n)=\sum_{n=1}^{k-x}\varphi(n+x)=\sum_{n=1}^{k}\varphi(n+x)-\sum_{n=k-x+1}^{k}\varphi(n+x)=\sum_{n=1}^{k}\varphi(n+x)$$

dobijemo uzev obzir na značenje od k

$$(11)\qquad \Phi(x+h)=\Phi(x)+\sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n+x)-\varphi(n+x+h)]$$

Ako uzmemo, da je ω kompleksno, na ime

$$\omega=a+ib$$

onda dobijemo iz (11), ako pišemo a mjesto x i ib mjesto h

$$(12)\qquad \Phi(a+ib)=\Phi(a)+\sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n+a)-\varphi(n+a+ib)]$$

Kao rezultat svega ovoga možemo reći:

Ako funkcija $\varphi(x)$ za konačne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta ne postane beskonačna, nu za beskonačno velike vrijednosti argumenta iščezava, to može sbroj

$$\sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n)-\varphi(n+\omega)]$$

konvergirati te nam za slučaj, da sbilja postoji jednomjerna i bezuvjetna konvergencija za neko područje kompleksne promjenljivice ω, predstavlja taj sbroj u istom području analitičku funkciju kompleksnog argumenta ω, koja zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (2) te za reelni cjelobrojni positivni argumenat x dobije vrijednost

$$\varphi(1)+\varphi(2)+\varphi(3)+\ldots+\varphi(x)$$

t. j. postane sa funkcijom (1) identična.

U slučaju, da uvjet (9) nije ispunjen, onda nam izraz (4) ne može prikazivati funkciju, kakovu mi trebamo, a ako k tomu nije ni uvjet (5) ispunjen, onda je sbroj (4) za stalno i divergentan. Nu ipak, ako vrijednosti funkcije $\varphi(x)$ kod rastućega u beskonačnost x čine aritmetički red ε-tog stupnja, onda možemo naći izraz,

Digitized by Google

koji će nam poput izraza (4) prikazivati funkciju kompleksnog argumenta ω, koja za cjelobrojni positivni reelni argumenat prelazi u funkciju (1) te zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (2).

S obzirom na jednačbu (1) imamo

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{k} \varphi(n) - \sum_{n=x+1}^{k} \varphi(n)$$

ili jer je prema (7)

$$\sum_{n=x+1}^{k} \varphi(n) = \sum_{n=1}^{k-x} \varphi(n+x) = \sum_{n=1}^{k} \varphi(n+x) - \sum_{n=k-x+1}^{k} \varphi(n+x)$$

dobijemo

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+x)] + \sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n)$$

Uzmemo li sada u obzir, da nam k znači veličinu beskonačno veliku, bude

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+x)] + \lim_{k=\infty} \sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n) \tag{13}$$

Budući da smo predpostavili, da je red

$$\varphi(k+1),\ \varphi(k+2),\ \varphi(k+3), \ldots\ldots$$

za $k = \infty$ aritmetički red ε-tog stupnja, to je sbroj prvih x članova toga reda

$$\sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n) = \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \, \Delta^{m-1} \varphi(k+1)$$

ili

$$\sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n) = \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \, [\Delta^{m-1} \varphi(k+1) - \Delta^{m-1} \varphi(1)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \, \Delta^{m-1} \varphi(1)$$

Nu radi identiteta

$$\Delta^{m-1} \varphi(k+1) - \Delta^{m-1} \varphi(1) = \sum_{n=1}^{k} [\Delta^{m-1} \varphi(n+1) - \Delta^{m-1} \varphi(n)]$$

možemo pisati

$$\sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n) = \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \sum_{n=1}^{k} \Delta^m \varphi(n) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \, \Delta^{m-1} \varphi(1)$$

Digitized by Google

ili s obzirom na značenje slova k

$$\lim_{k=\infty} \sum_{n=k+1}^{k+x} \varphi(n) = \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \Delta^m \varphi(n) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \Delta^{m-1} \varphi(1).$$

Uvrstimo li ovo u jednačbu (13), dobijemo

$$(14) \quad \Phi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+x) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \Delta^m \varphi(n)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \Delta^{m-1} \varphi(1).$$

Ovaj izraz za $\Phi(x)$ izveden iz prvotne definicije za tu funkciju, koja definicija ima smisla samo za reelne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta, nije više ograničen glede vrijednosti za neovisnu promjenljivicu. Argumenat dakle u funkciji (14) može primiti svaku vrijednost i reelnu i kompleksnu te nam tako

$$(15) \quad \Phi(\omega) = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi(n)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} \varphi(1)$$

prikazuje analitičku funkciju kompleksnog argumenta ω u cijelom području ove kompleksne promjenljivice, u kom je taj izraz jednomjerno i bezuvjetno konvergentan.

Dobiveni izraz može nam samo onda prikazivati kakovu analitičku funkciju, ako je konvergentan, a za konvergenciju toga sbroja bezuvjetno je nužno, da je

$$(16) \quad \lim_{n=\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi(n)] = 0$$

pošto se na onaj drugi pribrojnik, koji je svakako konačan, ne trebamo obazirati. Nu iz samog ovog uvjeta ne slijedi još konvergencija, jer je to uvjet nuždan ali nije dovoljan za konvergenciju.

Pošto možemo u sbroju

$$\lim_{n=\infty} \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi(n)$$

substituciju $m = \varepsilon + 1$ ispustiti, jer je

$$\lim_{n=\infty} \Delta^{\varepsilon+1} \varphi(n) = 0$$

Digitized by Google

što slijedi iz našeg predpostavka, da članovi reda

$$\varphi(1),\ \varphi(2),\ \varphi(3),\ \ldots\ldots$$

počam od člana sa beskonačno velikim argumentom k čine aritmetički red ε-tog stupnja, to možemo pisati mjesto uvjeta (16) ovaj

$$(17) \qquad \varphi(k) - \varphi(k+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon} (\omega)_m \Delta^m \varphi(k) = 0$$

gdje prema učinjenom već na početku predpostavku razumijevamo pod k veličinu beskonačno veliku. Mi smo uzeli, da članovi

$$\varphi(k),\ \varphi(k+1),\ \varphi(k+2),\ \ldots\ldots$$

čine aritmetički red ε-tog stupnja, dakle je po Newtonovoj formuli

$$\varphi(k+\omega) = \varphi(k) + (\omega)_1 \Delta\varphi(k) + (\omega)_2 \Delta^2\varphi(k) + \ldots + (\omega)_\varepsilon \Delta^\varepsilon \varphi(k)$$

ili

$$\varphi(k) - \varphi(k+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon} (\omega)_m \Delta^m \varphi(k) = 0$$

a to nije ništa drugo do li uvjet (17). Dakle mogućnost konvergencije izraza (15) slijedi već iz tog, što smo predpostavili, da članovi reda

$$\varphi(k+1),\ \varphi(k+2),\ \varphi(k+3),\ \ldots\ldots$$

za $k = \infty$ čine aritmetički red ε-tog stupnja.

Sad se moramo još osvjedočiti, zadovoljava li naša funkcija (15) funkcionalnoj jednačbi (2). Po jednačbi (15) imamo

$$\Phi(\omega+1) - \Phi(\omega) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega+1)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega+1)_m \Delta^m \varphi(n)] +$$

$$+ \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega+1)_m \Delta^{m-1} \varphi(1) - \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi(n)] -$$

$$- \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} \varphi(1)$$

ili

$$\Phi(\omega+1) - \Phi(\omega) = \sum_{n=1}^{k} [\varphi(n+\omega) - \varphi(n+\omega+1)] + \sum_{n=1}^{k} \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} [(\omega+1)_m -$$

$$- (\omega)_m] \Delta^m \varphi(n) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} [(\omega+1)_m - (\omega)_m] \Delta^{m-1} \varphi(1).$$

Digitized by Google

Nu pošto je

$$\sum_{n=1}^{k}[\varphi(n+\omega)-\varphi(n+\omega+1)]=\varphi(\omega+1)-\varphi(\omega+k+1),$$

$$(\omega+1)_m-(\omega)_m=(\omega)_{m-1}$$

to dobivamo

$$\Phi(\omega+1)-\Phi(\omega)=\varphi(\omega+1)-\varphi(\omega+k+1)+\sum_{n=1}^{k}\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\Delta^m\varphi(n)+$$

$$+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\Delta^{m-1}\varphi(1)\quad .$$

Ovaj izraz možemo još transformirati, jer je

$$\sum_{n=1}^{k}\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\Delta^m\varphi(n)=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\sum_{n=1}^{k}[\Delta^{m-1}\varphi(n+1)-\Delta^{m-1}\varphi(n)]=$$

$$=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}[\Delta^{m-1}\varphi(k+1)-\Delta^{m-1}\varphi(1)]$$

tako da dobijemo onda

$$\Phi(\omega+1)-\Phi(\omega)=\varphi(\omega+1)-\varphi(\omega+k+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}[\Delta^{m-1}\varphi(k+1)-$$

$$-\Delta^{m-1}\varphi(1)]+\sum_{m=1}^{\varepsilon=1}(\omega)_{m-1}\Delta^{m-1}\varphi(1)$$

ili

$$\Phi(\omega+1)-\Phi(\omega)=\varphi(\omega+1)-\varphi(\omega+k+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\Delta^{m-1}\varphi(k+1).$$

Odavle dobijemo samo onda funkcionalnu jednačbu (2), ako je

$$\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\Delta^{m-1}\varphi(k+1)-\varphi(\omega+k+1)=0$$

a to mora postojati radi predpostavka, da članovi reda

$$\varphi(k+1),\ \varphi(k+2),\ \varphi(k+3),\ldots\ldots$$

za $k=\infty$ čine aritmetički red ε-tog stupnja, jer je onda po Newtonovoj formuli

$$\varphi(\omega+k+1)=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\Delta^{m-1}\varphi(k+1).$$

Digitized by Google

Dakle postoji u istinu

$$\Phi(\omega+1) = \Phi(\omega) + \varphi(\omega+1).$$

Za reelni cjelobrojni positivni argumenat x mora funkcija (15) preći u

$$\varphi(1)+\varphi(2)+\varphi(3)\ldots\ldots+\varphi(x)$$

t. j. mora biti sa funkcijom (1) identična. Ovo ne treba dokazivati, jer dokaz za to leži već u samom postupku, kojim smo do izraza (15) došli.

Uzmimo sada, da je argumenat ω nepravi čestnik, tako da ga možemo rastaviti u sbroj od cijeloga broja i pravoga čestnika, na ime

$$\omega = x + h$$

gdje je x cio broj a h pravi čestnik.

Po jednačbi (15) jest

$$\Phi(x+h) = \sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n) - \varphi(n+x+h) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x+h)_m \Delta^m \varphi(n)] + \\ + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x+h)_m \Delta^{m-1}\varphi(1)$$

i

$$\Phi(x) = \sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n) - \varphi(n+x) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m \Delta^m \varphi(n)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m \Delta^{m-1}\varphi(1)$$

a odavle slijedi, ako drugu jednačbu odbijemo od prve

$$\Phi(x+h) = \Phi(x) + \sum_{n=1}^{\infty}\{\varphi(n+x) - \varphi(n+x+h) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m -$$

$$(18) \qquad -(x)_m]\,\Delta^m \varphi(n)\} + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m - (x)_m]\,\Delta^{m-1}\varphi(1).$$

Ista jednačba vrijedi i za slučaj, da je ω kompleksno, na ime

$$\omega = x + h$$

gdje je x reelan a h imaginaran dio.

Digitized by Google

Još ćemo izvesti jednu formulu za $\Phi(x+h)$, koja je često sgodnija od formule (18). U tu svrhu uvadjamo novu funkciju a definicija njena za cjelobrojni positivni reelni argumenat y neka je dana jednačbom

$$\Phi_1(y) = \varphi(x+1) + \varphi(x+2) + \varphi(x+3) + \ldots\ldots + \varphi(x+y)$$

ili

$$\Phi_1(y) = \Phi(x+y) - \Phi(x).$$

Ovu funkciju možemo svesti na funkciju (1) tim da stavimo

$$\varphi(x+r) = \varphi_1(r)$$

dakle

$$\Phi_1(y) = \varphi_1(1) + \varphi_1(2) + \varphi_1(3) + \ldots\ldots + \varphi_1(y).$$

Ovako definirana funkcija $\Phi(y)$ zadovoljava i funkcionalnoj jednačbi (2), jer je

$$\Phi_1(y+1) = \Phi_1(y) + \varphi(x+y+1) = \Phi_1(y) + \varphi_1(y+1)$$

ona dakle zadovoljava uvjetima, koje smo postavili za našu funkciju Φ, te za to možemo pisati po formuli (15)

$$\Phi_1(h) = \Phi(x+h) - \Phi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi_1(n) - \varphi_1(n+h) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^m \varphi_1(n)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^{m-1} \varphi_1(1)$$

ili

$$\Phi(x+h) = \Phi(x) + \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n+x) - \varphi(n+x+h) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^m \varphi(n+x)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^{m-1} \varphi(x+1). \tag{19}$$

Da ova formula vrijedi i onda, ako su x i h kakove god kompleksne veličine, možemo dokazati na isti način, kako smo dokazali i za formulu (15), da postoji za kakovu god kompleksnu vrijednost argumenta ω.

Napose ćemo još istaknuti slučaj, gdje članovi reda

$$\varphi(k+1),\ \varphi(k+2),\ \varphi(k+3), \ldots\ldots$$

za $k = \infty$ jesu jednaki t. j. gdje je $\varepsilon = o$.

Digitized by Google

Uvrstimo li u (15), (18) i (19) $\varepsilon = o$, dobijemo

$$(20) \qquad \Phi(\omega) = \sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n) - \varphi(n+\omega) + \omega\Delta\varphi(n)] + \omega\varphi(1)$$

$$(21) \quad \Phi(x+h) = \Phi(x) + \sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n+x) - \varphi(n+x+h) + h\Delta\varphi(n)] + h\varphi(1)$$

$$(22) \quad \Phi(x+h) = \Phi(x) + \sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n+x) - \varphi(n+x+h) + h\Delta\varphi(n+x)] + h\varphi(x+1).$$

Za $\Phi(x+h)$ izvesti ćemo još jedan izraz. Prema (20) je, ako mjesto ∞ pišemo k

$$\Phi(x+h) - \Phi(h) = \sum_{n=1}^{k}[-\varphi(n+x+h) + (x+h)\Delta\varphi(n) + \varphi(n+h) - h\Delta\varphi(n)] + (x+h)\varphi(1) - h\varphi(1)$$

ili

$$\Phi(x+h) - \Phi(h) = \sum_{n=1}^{k}[\varphi(n+h) - \varphi(n+x+h)] + \sum_{n=1}^{k} x\Delta\varphi(n) + x\varphi(1).$$

Nu sada je

$$\sum_{n=1}^{k}\varphi(n+h) - \sum_{n=1}^{k}\varphi(n+x+h) = \sum_{n=1}^{k}\varphi(n+h) - \sum_{n=x+1}^{k+x}\varphi(n+h) = \sum_{n=1}^{x}\varphi(n+h) - \sum_{n=k+1}^{k+x}\varphi(n+h)$$

a osim toga

$$\sum_{n=k+1}^{k+x}\varphi(n+h) = \varphi(h+k+1) + \varphi(h+k+2) + \ldots + \varphi(h+k+x) = x\varphi(k+1)$$

jer su prema našem predpostavku članovi reda

$$\varphi(k+1),\ \varphi(k+2),\ \varphi(k+3), \ldots\ldots$$

za $k = \infty$ jednaki. Uzmemo li u obzir ovo i uz to da postoji jednačba

$$\sum_{n=1}^{k} x\Delta\varphi(n) = x\sum_{n=1}^{k}[\varphi(n+1) - \varphi(n)] = x[\varphi(k+1) - \varphi(1)]$$

dobijemo

$$\Phi(x+h) - \Phi(h) = \sum_{n=1}^{x}\varphi(n+h) - x\varphi(k+1) + x[\varphi(k+1) - \varphi(1)] + x\varphi(1)$$

Digitized by Google

ili konačno

$$(23) \qquad \Phi(x+h) = \Phi(h) + \sum_{n=1}^{x} \varphi(n+h).$$

Kao rezultat našega istraživanja možemo reći:

Ako funkcija $\varphi(x)$ za konačne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta ne postane beskonačno velika, nu kod beskonačno velikog argumenta ako je općenitim članom aritmetičkog reda ε-tog stupnja, tako da je

$$\lim_{n=\infty} \Delta^{\varepsilon+1} \varphi(n) = o$$

to može sbroj

$$\sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi(n)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} \varphi(1)$$

konvergirati te nam za slučaj, da sbilja postoji jednomjerna i bezuvjetna konvergencija za neko područje kompleksne promjenljivice ω, predstavlja taj sbroj u istom području analitičku funkciju kompleksnog argumenta ω, koja zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (2) te za reelni cjelobrojni positivni argumenat x dobije vrijednost

$$\varphi(1) + \varphi(2) + \varphi(3) + \ldots + \varphi(x)$$

t. j. postane sa funkcijom (1) identična.

Da možemo općenito i pregledno izvesti neke stavke, koji postoje za našu funkciju Φ u slučaju konvergencije, uvesti ćemo novu oznaku tim, da funkciju (19) ovako pišemo

$$(24) \qquad \Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] = \Phi[\varphi(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon+1] +$$
$$+ \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n+x) - \varphi(n+x+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi(n+x)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} \varphi(x+1)$$

gdje rabimo ε u istom smislu kao i prije za oznaku stupnja aritmetičkog reda, što ga čine članovi

$$\varphi(k+1),\ \varphi(k+2),\ \varphi(k+3), \ldots\ldots$$

za $k = \infty$. Veličina dakle ε može biti samo cio positivan reelan broj ne izuzev ni o, a x i ω mogu biti kakovi god reelni ili kompleksni brojevi. Slučaj da funkcija $\varphi(x)$ za beskonačno veliki argu-

Digitized by Google

menat izčezava, sgodno je od ostalih slučajeva razlikovati tim, da uzmemo onda $\varepsilon + 1 = o$. Ako formulu (24) specializiramo, dobijemo, jer je

$$\Phi[\varphi(x) \mid o \mid o \mid \varepsilon + 1] = \Phi(o) = o$$

ove formule

$$(25) \qquad \Phi[\varphi(x) \mid o \mid \omega \mid o] = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega)]$$

$$(26) \quad \Phi[\varphi(x)|x|\omega|o] = \Phi[\varphi(x)|x|o|o] + \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n+x) - \varphi(n+x+\omega)]$$

$$(27) \quad \Phi[\varphi(x)|o|\omega|\varepsilon+1] = \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi(n) - \varphi(n+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi(n)] +$$
$$+ \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} \varphi(1)$$

koje odgovaraju formulama (4), (11) i (15). Uzmemo li pak u (27), da je ω cio positivan reelan broj x, dobijemo radi (14) i (1)

$$\Phi[\varphi(x) \mid o \mid x \mid \varepsilon + 1] = \varphi(1) + \varphi(2) + \varphi(3) + \ldots\ldots + \varphi(x)$$

Vrijednost izraza (24) ne smije se promijeniti, ako x zamijenimo sa ω, kako to slijedi iz (19), dakle je

$$\Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon + 1] = \Phi[\varphi(x) \mid \omega \mid x \mid \varepsilon + 1]$$

a onda i

$$\Phi[\varphi(x) \mid o \mid x \mid \varepsilon + 1] = \Phi[\varphi(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon + 1].$$

Sada smijemo pisati za reelno positivno cjelobrojno x

$$\Phi[\varphi(x) \mid x+1 \mid o \mid \varepsilon + 1] = \Phi[\varphi(x) \mid o \mid x+1 \mid \varepsilon + 1] = \sum_{n=1}^{x+1} \varphi(n)$$

a odavle slijedi funkcionalna jednačba (2)

$$(28) \quad \Phi[\varphi(x) \mid x+1 \mid o \mid \varepsilon + 1] = \Phi[\varphi(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon + 1] + \varphi(x+1).$$

Po jednačbi (24) jest

$$\Phi[\varphi_1(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon + 1] = \Phi[\varphi_1(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon + 1] +$$
$$+ \sum_{n=1}^{\infty} [\varphi_1(n+x) - \varphi_1(n+x+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m \varphi_1(n+x)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} \varphi_1(x+1)$$

Digitized by Google

a odavle za

$$\varphi_1(x) = \varphi(x+1)$$

dobijemo formulu

$$(29)\quad \Phi[\varphi(x+1)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1] = \Phi[\varphi(x+1)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+1] + \\ + \sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n+x+1) - \varphi(n+x+\omega+1) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m \Delta^m \varphi(n+x+1)] + \\ + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m \Delta^{m-1}\varphi(x+2).$$

Ako pišemo u (27) x mjesto ω i $\varphi_1(x)$ mjesto $\varphi(x)$, dobijemo za prvi pribrojnik u (29) ovaj izraz

$$(30)\quad \Phi[\varphi(x+1)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+1] = \sum_{n=1}^{\infty}[\varphi(n+1) - \varphi(n+x+1) + \\ + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m \Delta^m \varphi(n+1)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m \Delta^{m-1}\varphi(2).$$

Sad ćemo istražiti, kako se mijenja izraz (24), ako u njem ε povećamo za neki cio positivan reelan broj. Razumijeva se dakako, da tim ne mijenjamo stupanj onog aritmetičkog reda, što ga čini funkcija $\varphi(x)$ za beskonačno velike argumente, jer sam red ostaje nepromijenjen, nego tim mijenjamo samo medje za sbrojitbu na desnoj strani jednačbe (24) i (27).

Iz (27) slijedi, ako nam k znači veličinu beskonačno veliku,

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,o\,|\,x\,|\,\varepsilon+2] - \Phi[\varphi(x)\,|\,o\,|\,x\,|\,\varepsilon+1] = \sum_{n=1}^{k}(\omega)_{\varepsilon+2}\Delta^{\varepsilon+2}\varphi(n) + \\ + (\omega)_{\varepsilon+2}\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(1) = (\omega)_{\varepsilon+2}\{\sum_{n=1}^{k}[\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(n+1) - \Delta^{\varepsilon+1}\varphi(n)] + \Delta^{\varepsilon+1}\varphi(1)\}$$

ili

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,o\,|\,x\,|\,\varepsilon+2] - \Phi[\varphi(x)\,|\,o\,|\,x\,|\,\varepsilon+1] = (\omega)_{\varepsilon+2}\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(k+1)$$

a odavle, jer je

$$\lim_{k=\infty} \Delta^{\varepsilon+1}\varphi(k+1) = o$$

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,o\,|\,x\,|\,\varepsilon+2] = \Phi[\varphi(x)\,|\,o\,|\,x\,|\,\varepsilon+1]$$

ili

$$(31)\quad \Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+2] = \Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+1]$$

Formula pak (24) daje nam

Digitized by Google

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+2]-\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+2]-$$
$$-\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+1]+\sum_{n=1}^{k}(\omega)_{\varepsilon+2}\Delta^{\varepsilon+2}\varphi(n+x)+(\omega)_{\varepsilon+2}\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(x+1)$$

ali budući da je

$$\sum_{n=1}^{k}(\omega)_{\varepsilon+2}\Delta^{\varepsilon+2}\varphi(n+x)+(\omega)_{\varepsilon+2}\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(x+1)=$$
$$=(\omega)_{\varepsilon+2}\Big\{\sum_{n=1}^{k}[\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(n+x+1)-\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(n+x)]+\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(x+1)\Big\}=$$
$$=(\omega)_{\varepsilon+2}\lim_{k=\infty}\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(k+x+1)=o$$

dobijemo uzevši u obzir i jednačbu (31)

$$(32)\qquad \Phi[\varphi(x)\mid x\mid\omega\mid\varepsilon+2]=\Phi[\varphi(x)\mid x\mid\omega\mid\varepsilon+1]$$

Povećamo li ovdje ε za jedinicu, dobijemo

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+3]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+2]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1].$$

Sad bismo mogli na novo povećati ε za jedinicu i t. d. te onda višom indukcijom zaključiti na općeniti stavak:

1. *Ako beskonačni sbroj u (24) jednomjerno i bezuvjetno konvergira, tad postoji konvergencija i onda, ako ε povećamo za neki cio positivan reelan broj $\eta-1$, tako da je*

$$(33)\qquad \Phi[\varphi(x)\mid x\mid\omega\mid\varepsilon+\eta]=\Phi[\varphi(x)\mid x\mid\omega\mid\varepsilon+1]$$

Po jednačbi (24) je

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,x+1\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]-\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x+1\,|\,o\,|\,\varepsilon+1]-$$
$$-\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+1]+\sum_{n=1}^{k}\{\varphi(n+x+1)-\varphi(n+x+\omega+1)-\varphi(n+x)+$$
$$+\varphi(n+x+\omega)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^m\varphi(n+x+1)-\Delta^m\varphi(n+x)]\}+$$
$$+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,[\Delta^{m-1}\varphi(x+2)-\Delta^{m-1}\varphi(x+1)]$$

a odavle, jer je

$$\sum_{n=1}^{k}[\varphi(n+x+1)-\varphi(n+x+\omega+1)-\varphi(n+x)+\varphi(n+x+\omega)]=$$
$$=\varphi(k+x+1)-\varphi(k+x+\omega+1)-\varphi(x+1)+\varphi(x+\omega+1)$$

Digitized by Google

$$\sum_{n=1}^{k}\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^m\varphi(n+x+1)-\Delta^m\varphi(n+x)]+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^{m-1}\varphi(x+2)-$$

$$-\Delta^{m-1}\varphi(x+1)]=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^m\varphi(k+x+1)-\Delta^m\varphi(x+1)]+$$

$$+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^m\varphi(x+1)=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^m\varphi(k+x+1)$$

dobijemo radi (28)

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,x+1)\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]+\varphi(k+x+1)+$$

$$+\varphi(x+\omega+1)-\varphi(k+x+\omega+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^m\varphi(k+x+1).$$

Budući da članovi

$$\Phi(k+x+1),\ \varphi(k+x+2),\ \varphi(k+x+3),\ldots\ldots$$

za $k=\infty$ čine aritmetički red ε-tog stupnja, daje nam Newtonova formula

$$(34)\quad \varphi(k+x+\omega+1)=\varphi(k+x+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^m\varphi(k+x+1)$$

a radi toga napokon slijedi

$$(35)\quad \Phi[\varphi(x)\,|\,x+1\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]+\varphi(x+\omega+1).$$

Ako pak u jednačbi (24) povećamo ω za jedinicu, bude

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega+1\,|\,\varepsilon+1]-\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]=\sum_{n=1}^{k}\Big\{\varphi(n+x+\omega)-$$

$$-\varphi(n+x+\omega+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(\omega+1)_m-(\omega)_m]\Delta^m\varphi(n+x)\Big\}+$$

$$+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(\omega+1)_m-(\omega)_m]\,\Delta^{m-1}\varphi(x+1)$$

a odavle, jer je

$$\sum_{n=1}^{k}[\varphi(n+x+\omega)-\varphi(n+x+\omega+1)]=\varphi(x+\omega+1)-\varphi(x+\omega+k+1)$$

$$\sum_{n=1}^{k}\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(\omega+1)_m-(\omega)_m]\Delta^m\varphi(n+x)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(\omega+1)_m-(\omega)_m]\Delta^{m-1}\varphi(x+1)=$$

$$=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\sum_{n=1}^{k}[\Delta^{m-1}\varphi(n+x+1)-\Delta^{m-1}\varphi(n+x)]+$$

Digitized by Google

$$+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\,\Delta^{m-1}\varphi(x+1)=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)^{m-1}[\Delta^{m-1}\varphi(k+x+1)-$$

$$-\Delta^{m-1}\varphi(x+1)]+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\,\Delta^{m-1}\varphi(x+1)=\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\,\Delta^{m-1}\varphi(k+x+1)$$

dobijemo

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega+1\,|\,\varepsilon+1]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]+\varphi(x+\omega+1)-$$

$$-\varphi(x+\omega+k+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_{m-1}\,\Delta^{m-1}\varphi(k+x+1)$$

i napokon radi (34), gdje je

$$(\omega)_{\varepsilon+1}\lim_{k=\infty}\Delta^{\varepsilon+1}\varphi(k+x+1)=0$$

$$(36)\quad \Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega+1\,|\,\varepsilon+1]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]+\varphi(x+\omega+1)$$

Ovu smo jednačbu mogli izvesti i iz (35) tim, da na lijevoj strani te jednačbe (35) zamijenimo $x+1$ sa ω a na desnoj x sa ω te onda pišemo x mjesto ω.

Iz formule (24) i (29) dobijemo

$$\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]-\Phi[\varphi(x+1)\,|\,x\,|\,\omega\,|\,\varepsilon+1]=\Phi[\varphi(x)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+1]-$$

$$-\Phi[\varphi(x+1)\,|\,x\,|\,o\,|\,\varepsilon+1]+\sum_{n=1}^{k}\Big\{\varphi(n+x)-\varphi(n+x+\omega)-\varphi(n+x+1)+$$

$$+\varphi(n+x+\omega+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^m\varphi(n+x)-\Delta^m\varphi(n+x+1)]\Big\}+$$

$$+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,[\Delta^{m-1}\varphi(x+1)-\Delta^{m-1}\varphi(x+2)].$$

Nu sada je po (27) i (30)

$$\Phi[\varphi(x)|x|o|\varepsilon+1]-\Phi[\varphi(x+1)|x|o|\varepsilon+1]=\sum_{n=1}^{k}\Big\{\varphi(n)-\varphi(n+x)-\varphi(n+1)+$$

$$+\varphi(n+x+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m[\Delta^m\varphi(n)-\Delta^m\varphi(n+1)]\Big\}+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m[\Delta^{m-1}\varphi(1)-$$

$$-\Delta^{m-1}\varphi(2)]=\varphi(1)-\varphi(k+1)-\varphi(x+1)+\varphi(k+x+1)+$$

$$+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m\sum_{n=1}^{k}[\Delta^m\varphi(n)-\Delta^m\varphi(n+1)]-\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m\,\Delta^m\varphi(1)=\varphi(1)-$$

$$-\varphi(x+1)+\varphi(k+x+1)-[\varphi(k+1)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(x)_m\,\Delta^m\varphi(k+1)]$$

Digitized by Google

a odavle radi toga, što je po Newtonovoj formuli

$$\varphi(k+x+1) = \varphi(k+1) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \, \Delta^m \varphi(k+1)$$

za $k = \infty$, slijedi

$$\Phi[\varphi(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon+1] - \Phi[\varphi(x+1) \mid x \mid o \mid \varepsilon+1] = \varphi(1) - \varphi(x+1).$$

Za tim imamo

$$\sum_{n=1}^{k} [\varphi(n+x) - \varphi(n+x+\omega) - \varphi(n+x+1) + \varphi(n+x+\omega+1)] =$$

$$= \varphi(x+1) - \varphi(k+x+1) - \varphi(x+\omega+1) + \varphi(k+x+\omega+1)$$

$$\sum_{n=1}^{k} \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m [\Delta^m \varphi(n+x) - \Delta^m \varphi(n+x+1)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m [\Delta^{m-1} \varphi(x+1) -$$

$$\Delta^{m-1} \varphi(x+2)] = \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m [\Delta^m \varphi(x+1) - \Delta^m \varphi(k+x+1)] -$$

$$- \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \, \Delta^m \varphi(x+1) = - \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \, \Delta^m \varphi(k+x+1).$$

Uzmemo li sve ovo u obzir, dobijemo radi (34)

$$(37) \quad \Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] - \Phi[\varphi(x+1) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] = \varphi(1) - \varphi(x+\omega+1).$$

Rezultate izražene u jednačbama (35), (36) i (37) možemo ovako skupiti u jedan poučak:

2. *Ako beskonačni sbroj u (24) jednomjerno i bezuvjetno konvergira, tad desna strana ove jednačbe dobije istu vrijednost, povećamo li x ili ω za jedinicu, te je*

$$(38) \quad \Phi[\varphi(x) \mid x+1 \mid \omega \mid \varepsilon+1] = \Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega+1 \mid \varepsilon+1] =$$

$$= \Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] + \varphi(x+\omega+1) = \Phi[\varphi(x+1) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] + \varphi(1)$$

Pomoću više indukcije možemo iz ovoga stavka izvesti još općenitiji

$$(39) \quad \Phi[\varphi(x) \, x+\mu \mid \omega \mid \varepsilon+1] = \Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega+\mu \mid \varepsilon+1] = \Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] +$$

$$+ \sum_{m=1}^{\mu} \varphi(x+\omega+m) = \Phi[\varphi(x+\mu) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] + \sum_{m=1}^{\mu} \varphi(m)$$

gdje je dakako μ cio positivan reelan broj.

Digitized by Google

Zamijenimo li sada u sbroju (24) svaku funkciju φ, koja ima faktor $(\omega)_m$ od $m = 1$ do $m = \varepsilon + 1$, sa nekom drugom funkcijom φ_m, dobijemo sbroj

$$\sum_{n=1}^{k}[\varphi(n+x) - \varphi(n+x+\omega) + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m \Delta^m \varphi_m(n+x)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m \Delta^{m-1}\varphi_m(x+1)$$

a mi si stavljamo zadaću naći uvjete, kojima ove funkcije φ_m za $m = 1$ do $m = \varepsilon + 1$ moraju zadovoljavati, ako će ovaj sbroj imati istu vrijednost za svako x i ω u području konvergencije kao onaj sbroj u jednačbi (24). Prema tomu moraju funkcije φ_m svakako biti te naravi, da razlika obih sbrojeva izčezava t. j. da je

$$\sum_{n=1}^{k}\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^m\varphi(n+x) - \Delta^m\varphi_m(n+x)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^{m-1}\varphi(x+1) - \Delta^{m-1}\varphi_m(x+1)] = 0.$$

Budući da je drugi sbroj na lijevoj strani ove jednačbe konačan, mora biti i prvi sbroj jednak nekoj konačnoj veličini t. j. beskonačan sbroj

$$\sum_{n=1}^{\infty}[\Delta^m \varphi(n+x) - \Delta^m \varphi_m(n+x)]$$

mora konvergirati za svako m od 1 do $\varepsilon + 1$. Ovo je prvi uvjet za funkcije φ_m.

Lijevu stranu postavljene jednačbe, koja nam daje uvjete za φ_m, možemo sad ovako pisati

$$\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m \sum_{n=1}^{k}[\Delta^{m-1}\varphi(n+x+1) - \Delta^{m-1}\varphi(n+x) - \Delta^{m-1}\varphi_m(n+x+1) + \Delta^{m-1}\varphi_m(n+x)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^{m-1}\varphi(x+1) - \Delta^{m-1}\varphi_m(x+1)] = 0.$$

Ako sad sbrojitbu od 1 do k obavimo, dobijemo

$$\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^{m-1}\varphi(k+x+1) - \Delta^{m-1}\varphi(x+1) - \Delta^{m-1}\varphi_m(k+x+1) + \Delta^{m-1}\varphi_m(x+1)] + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m[\Delta^{m-1}\varphi(x+1) - \Delta^{m-1}\varphi_m(x+1)] = 0$$

Digitized by Google

ili napokon

$$\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \left[\Delta^{m-1} \varphi(k+x+1) - \Delta^{m-1} \varphi_m (k+x+1)\right] = o$$

a to je drugi uvjet. Dakle možemo reći:

3. *Ako funkcije* $\varphi_m (n+x)$ *za* $m=1$ *do* $m=\varepsilon+1$ *kao i* $\varphi(n+x)$ *u nekom području promjenljivice* x *za ni jedan konačan positivan cio broj* n *ne postanu beskonačno velike, za tim ako sbroj*

$$\sum_{n=1}^{\infty} [\Delta^m \varphi(n+x) - \Delta^m \varphi_m (n+x)] \tag{40}$$

konvergira jednomjerno i bezuvjetno za svako m *od* $m = 1$ *do* $m = \varepsilon + 1$ *te je uz to*

$$\lim_{k=\infty} [\Delta^{m-1} \varphi(k+x) - \Delta^{m-1} \varphi_m (k+x)] = o \tag{41}$$

onda smijemo u izrazu (24) svako $\varphi(n+x)$, *koje dolazi umnoženo sa* $(\omega)_m$ *za* $m=1$ *do* $m=\varepsilon+1$ *zamijeniti sa funkcijama* $\varphi_m (n+x)$ *a da se tim vrijednost izraza (24) ne promijeni.*

II.

Sada prelazimo na interpolaciju redova, koje dobijemo tako, da uzmemo sukcesivno produkte od članova nekog reda.

Imamo dakle interpolirati red

$$E(1),\ E(2),\ E(3) \ldots\ldots E(x),\ E(x+1), \ldots.$$

koji dobijemo iz reda

$$e(1),\ e(2),\ e(3), \ldots\ldots e(x),\ e(x+1), \ldots..$$

tako da je

$$E(x) = e(1).\ e(2).\ e(3) \ldots\ldots e(x). \tag{42}$$

Sad ćemo se dakle baviti sa funkcijom (42), koja je za sve cjelobrojne positivne reelne konačne vrijednosti argumenta jednoznačno odredjena te zadovoljava funkcionalnoj jednačbi

$$E(x+1) = e(x+1)\ E(x). \tag{43}$$

Digitized by Google

Kako vidimo, interpolacija funkcije $E(x)$ posve je analogna interpolaciji funkcije $\Phi(x)$, i formule za interpolaciju funkcije $E(x)$ možemo lako izvesti iz formula za interpolaciju funkcije $\Phi(x)$ samo da u njima mjesto znaka sbrojitbe pišemo svagdje znak množitbe, mjesto znaka odbitbe znak diobe, a gdje dolazi $(\omega)_m$ ili $(x)_m$ kao faktor, da ga pišemo kao exponent. I za ovaj slučaj mogli bismo razviti formule posve direktno, slično kako smo to za funkciju $\Phi(x)$ već učinili, ali sgodnije je, da postupamo na slijedeći način.

Da ovaj zadatak svedemo na zadaću, koju smo već riješili, uzeti ćemo logaritam naše funkcije $E(x)$ te tako dobijemo funkciju

$$l\,E(x) = l\,e(1) + l\,e(2) + l\,e(3) + \ldots\ldots + l\,e(x)$$

koja zadovoljava funkcionalnoj jednačbi

$$l\,E(x+1) = l\,E(x) + l\,e(x+1).$$

Sravnimo li to sa funkcijom (1) i funkcionalnom jednačbom (2), vidimo, da iste formule, koje vrijede za $\Phi(x)$, možemo upotrebiti i za funkciju $lE(x)$. Tražene formule dobit ćemo dakle tako, da u formulama za funkciju Φ uvrstimo

$$\begin{aligned} \varphi(n) &= le(n) \\ \Phi(\omega) &= lE(\omega) \end{aligned} \tag{44}$$

Iz formule (4) dobijemo

$$l\,E(\omega) = \sum_{n=1}^{\infty} l\frac{e(n)}{e(n+\omega)} = l\prod_{n=1}^{\infty}\frac{e(n)}{e(n+\omega)}$$

a odavle

$$E(\omega) = \prod_{n=1}^{\infty}\frac{e(n)}{e(n+\omega)} \tag{45}$$

Uvjet pak (9) predje u

$$\lim_{n=\infty} l\,e(n) = 0$$

ili

$$\lim_{n=\infty} e(n) = 1. \tag{46}$$

Od jednačaba pak (10) i (11) dobijemo napokon ove formule

$$l\,E(x+h) = l\,E(h) + \sum_{n=1}^{x} l\,e(n+h) = l\,E(h) + l\prod_{n=1}^{x} e(n+h)$$

Digitized by Google

ili

$$E(x+h)=E(h)\prod_{n=1}^{x} e(n+h) \tag{47}$$

$$l\,E(x+h)=l\,E(x)+\sum_{n=1}^{\infty} l\frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}=l\,E(x)+l\prod_{n=1}^{\infty}\frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}$$

ili

$$E(x+h)=E(x)\prod_{n=1}^{\infty}\frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}. \tag{48}$$

Rezultat je dakle ovaj:

Ako funkcija e(x) za konačne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta ne izčezava i ne postane beskonačno velika, nego za beskonačno velike vrijednosti argumenta dobije vrijednost 1, tada može beskonačni umnožak

$$\prod_{n=1}^{\infty}\frac{e(n)}{e(n+\omega)}$$

konvergirati te nam za slučaj, da sbilja postoji jednomjerna i bezuvjetna konvergencija za neko područje kompleksne promjenljivice ω, *predstavlja taj umnožak u istom području analitičku funkciju kompleksnog argumenta* ω, *koja zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (43) te za reelnu cjelobrojnu positivnu vrijednost x argumenta dobije vrijednost*

$$e(1).\ e(2).\ e(3)\ldots\ldots e(x)$$

t. j. postane sa funkcijom (42) identična.

Izraz (45) može samo onda prikazivati funkciju, kakovu mi trebamo, ako je ispunjen uvjet (46), a kad ne bi bio ispunjen ni uvjet

$$\lim_{n=\infty}\frac{e(n)}{e(n+\omega)}=1$$

koji odgovara uvjetu (5), onda bi umnožak (45) bio za stalno i divergentan. Ali ipak ako vrijednosti funkcije *e(x)* za rastuće u beskonačnost *x* čine geometrički red ε-tog stupnja, onda možemo naći izraz, koji će nam poput izraza (45) prikazivati funkciju kompleksnog argumenta ω, koja za cjelobrojni positivni reelni argumenat prelazi u funkciju (42) te zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (43).

Digitized by Google

Ako članovi nekog reda čine geometrički red ε-tog stupnja, onda njihovi logaritmi čine aritmetički red istoga stupnja; dakle članovi

$$l\,e(k+1),\ l\,e(k+2),\ l\,e(k+3)\ldots\ldots$$

za $k=\infty$ čine aritmetički red ε-tog stupnja, i radi toga smijemo u formule (15), (18), (19), (20), (21), (22) i (23) uvrstiti substitucije (44). Učinimo li te substitucije u (15), bude

$$lE(\omega)=\sum_{n=1}^{\infty}[le(n)-le(n+\omega)+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^m le(n)]+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^{m-1}le(1)=$$

$$=\sum_{n=1}^{\infty}l\left\{\frac{e(n)}{e(n+\omega)}\,e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\Delta^m le(n)}\right\}+l\left\{e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\Delta^{m-1}le(1)}\right\}=$$

$$=l\prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{e(n)}{e(n+\omega)}\,e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\Delta^m le(n)}\right\}+l\left\{e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^{m-1}le(1)}\right\}$$

dakle

$$E(\omega)=e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\,\Delta^{m-1}l\,e(1)}\prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{e(n)}{e(n+\omega)}\,e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}(\omega)_m\Delta^m le(n)}\right\}\tag{49}$$

Jednačbe pak (18) i (19) predju u

$$l\,E(x+h)=l\,E(x)+\sum_{n=1}^{\infty}\left\{l\,\frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m-\right.$$

$$\left.-(x)_m]\,\Delta^m l\,e(n)\right\}+\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m-(x)_m]\,\Delta^{m-1}l\,e(1)=$$

$$=l\left\{E(x)e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m-(x)_m]\Delta^{m-1}le(1)}\right\}+l\prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}\times\right.$$

$$\left.\times\ e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m-(x)_m]\Delta^m le(n)}\right\}$$

a odavle

$$E(x+h)=E(x)\,e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m-(x)_m]\Delta^{m-1}le(1)}\times$$

$$\times\prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}\,e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1}[(x+h)_m-(x)_m]\Delta^m le(n)}\right\}\tag{50}$$

*

Digitized by Google

i

$$lE(x+h) = lE(x) + \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ l \frac{e(n+x)}{e(n+x+h)} + \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^m le(n+x) \right\} +$$

$$+ \sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^{m-1} le(x+1) = l \left\{ E(x)\, e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^{m-1} le(x+1)} \right\} +$$

$$+ l \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}\, e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^m le(n+x)} \right\}$$

a odavle

$$(51) \qquad E(x+h) = E(x) e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^{m-1} le(x+1)} \times$$

$$\times \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n+x)}{e(n+x+h)}\, e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (h)_m \Delta^m le(n+x)} \right\}$$

Uvedemo li spomenute substitucije i u jednačbe (20), (21), (22) i (23), dobijemo

$$(52) \qquad E(\omega) = [e(1)]^{\omega} \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n)}{e(n+\omega)} \left[\frac{e(n+1)}{e(n)} \right]^{\omega} \right\}$$

$$(53) \qquad E(x+h) = E(x)[e(1)]^h \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n+x)}{e(n+x+h)} \left[\frac{e(n+1)}{e(n)} \right]^h \right\}$$

$$(54) \qquad E(x+h) = E(x)[e(x+1)]^h \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n+x)}{e(n+x+h)} \left[\frac{e(n+x+1)}{e(n+x)} \right]^h \right\}$$

$$(55) \qquad E(x+h) = E(h) \prod_{n=1}^{x} e(n+h).$$

Zadnje četiri formule vrijede samo za slučaj, da je $\varepsilon = 0$ t. j. da su članovi

$$e(k+1),\ e(k+2),\ e(k+3), \ldots\ldots$$

za $k = \infty$ jednaki.

Rezultat svega ovoga možemo ovako riječima izraziti:

Ako funkcija e(x) za konačne cjelobrojne positivne vrijednosti argumenta ne iščezava i ne postane beskonačno velika, nego kod beskonačno velikog argumenta ako je obćenitim članom geometričkog reda ε-tog stupnja, tako da je

Digitized by Google

$$\lim_{n=\infty} e^{\Delta^{\varepsilon+1} l\, e(n)} = 1$$

to može beskonačni produkt

$$e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} le(1)} \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n)}{e(n+\omega)} \right\}^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m le(n)}$$

konvergirati te nam za slučaj, da sbilja postoji jednomjerna i bezuvjetna konvergencija za neko područje kompleksne promjenljivice ω, *predstavlja taj produkt u istom području analitičku funkciju kompleksnog argumenta* ω, *koja zadovoljava funkcionalnoj jednačbi (43) te za reelnu cjelobrojnu positivnu vrijednost* x *argumenta dobije vrijednost*

$$e(1) \,.\, e(2) \,.\, e(3) \,.\,.\,.\,.\,.\,.\,.\,.\,.\, e(x)$$

t. j. postane sa funkcijom (42) identična.

Kao što smo kod funkcije Φ uveli novu oznaku, da možemo obćenito i pregledno izvesti neke stavke, koji postoje za tu funkciju u slučaju konvergencije, isto ćemo tako i za funkciju E uvesti novu — sličnu onoj za funkciju Φ — oznaku te izvesti analogne stavke, koji postoje u slučaju konvergencije za funkciju E. Izraz (51) pišemo sad

$$E[e(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon + 1] = E[e(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon + 1]\, e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} le(x+1)} \times$$

$$\times \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n+x)}{e(n+x+\omega)} \right\}^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m l\, e(n+x)} \tag{56}$$

gdje rabimo ε u istom smislu kao i prije za oznaku stupnja geometričkog reda, što ga čine članovi

$$e(k+1),\ e(k+2),\ e(k+3),\ldots\ldots \quad \text{za } k = \infty$$

Veličina dakle ε može biti samo cio positivan reelan broj ne izuzev ni o a x i ω mogu biti kakovi god reelni ili kompleksni brojevi. Slučaj da funkcija $e(x)$ za beskonačno veliki argumenat bude jednaka jedinici sgodno je od ostalih slučajeva razlikovati tim, da uzmemo onda $\varepsilon + 1 = o$. Iz formule (56) dobijemo, jer je

$$E[e(x) \mid o \mid o \mid \varepsilon + 1] = 1$$

Digitized by Google

ove formule

$$(57)\qquad E[e(x) \mid o \mid \omega \mid o] = \prod_{n=1}^{\infty} \frac{e(n)}{e(n+\omega)}$$

$$(58)\qquad E[e(x) \mid x \mid \omega \mid o] = E[e(x) \mid x \mid o \mid o] \cdot \prod_{n=1}^{\infty} \frac{e(n+x)}{e(n+x+\omega)}$$

$$(59)\qquad E[e(x)|o|\omega|\varepsilon+1] = e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} le(1)} \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n)}{e(n+\omega)} \right.^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m le(n)} \Bigg\}$$

koje slijede i iz formula (25), (26) i (27) direktno pomoću spomenute substitucije, uzev u obzir samo, da onda

$$\Phi[\varphi(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1]$$

ne prelazi u

$$l\,E[l\,e(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1]$$

nego u

$$l\,E[e(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1].$$

Ove tri formule odgovaraju formulama (45), (48) i (49). Za cio positivan reelan argumenat dobijemo

$$E[e(x) \mid o \mid x \mid \varepsilon+1] = E[e(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon+1] = e(1).e(2).e(3).\ldots.e(x)$$

jer se vrijednost izraza (56) ne mijenja, ako zamijenimo x sa ω tako, da je

$$E[e(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon+1] = E[e(x) \mid \omega \mid x \mid \varepsilon+1]$$
$$E[e(x) \mid x \mid o \mid \varepsilon+1] = E[e(x) \mid o \mid x \mid \varepsilon+1].$$

Formule (29) i (30) daju nam

$$E[e(x+1)|x|\omega|\varepsilon+1] = E[e(x+1)|x|o|\varepsilon+1]\, e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^{m-1} le(x+2)} \times$$

$$(60)\qquad \times \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n+x+1)}{e(n+x+\omega+1)} \right.^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (\omega)_m \Delta^m l\, e(n+x+1)} \Bigg\}$$

$$(61)\qquad E[e(x+1) \mid x \mid o \mid \varepsilon+1] = e^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \Delta^{m-1} le(2)} \times$$

$$\times \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{e(n+1)}{e(n+x+1)} \right.^{\sum_{m=1}^{\varepsilon+1} (x)_m \Delta^m l\, e(n+1)} \Bigg\}$$

Digitized by Google

Još ćemo navesti tri stavka za funkciju E, koji se dadu lako izvesti iz razvijenih stavaka za funkciju Φ. Ti stavci jesu:

1. *Ako beskonačni* ***umnožak*** *u (56) jednomjerno i bezuvjetno konvergira, tad postoji* ***konvergencija*** *i onda, ako* ε *povećamo za neki cio positivan reelan broj* $\eta - 1$, *tako da je*

$$(62) \qquad E[e(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon + \eta] = E[e(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon + 1].$$

2. *Ako beskonačni* ***umnožak*** *u (56) jednomjerno i bezuvjetno konvergira, tad desna* ***strana*** *ove jednačbe dobije istu vrijednost, povećamo li* x *ili* ω *za* ***neki cio positivan reelan broj*** μ, *te je*

$$(63) \quad \begin{aligned} &E[e(x) \mid x + \mu \mid \omega \mid \varepsilon + 1] = E[e(x) \mid x \mid \omega + \mu \mid \varepsilon + 1] = \\ &= E[e(x) \mid x \mid \omega \mid \varepsilon + 1] \cdot \prod_{m=1}^{\mu} e(x + \omega + m) = E[e(x + \mu \mid x \mid \omega \mid \varepsilon + 1] \cdot \prod_{m=1}^{\mu} e(m). \end{aligned}$$

3. *Ako funkcije* $e_m(n+x)$ ***za*** $m = 1$ ***do*** $m = \varepsilon + 1$ ***kao i*** $e(n+x)$ *u nekom području promjenljivice* x ***za ni jedan konačan positivan*** *cio broj* n *ne izčezavaju* ***niti ne postanu beskonačno velike, za tim*** *ako sbroj*

$$\sum_{n=1}^{\infty} \Delta^m l \frac{e(n+x)}{e_m(n+x)}$$

konvergira jednomjerno ***i bezuvjetno za svako*** m ***od*** $m = 1$ ***do*** $m = \varepsilon + 1$ *te je uz to*

$$\lim_{k=\infty} \Delta^{m-1} l \frac{e(k+x)}{e_m(k+x)} = 0$$

onda smijemo u izrazu (56) svako $e(n+x)$, *koje dolazi sa eksponentom* $(\omega)_m$ *(kojega logaritam dolazi sa faktorom* $(\omega)_m$*) za* $m = 1$ *do* $m = \varepsilon + 1$ *zamijeniti* ***sa funkcijama*** $e_m(n+x)$ ***a da se tim*** *vrijednost izraza (56)* ***ne mijenja.***

III.

U ovom odsjeku navesti ćemo još nekoliko primjera za interpolaciju ovakovih funkcija, koje je Euler nazvao „inexplicabiles“.

1. Uzmimo, da je red, što ga daje funkcija $\varphi(x)$, harmonički red

$$\frac{1}{a}, \quad \frac{1}{a+b}, \quad \frac{1}{a+2b}, \quad \frac{1}{a+3b}, \ldots\ldots\ldots$$

Digitized by Google

Ovdje je

$$\varphi(x) = \frac{1}{a+(x-1)b}$$

$$\lim_{n=\infty} \varphi(n) = o$$

te je za to po (25) i (10)

$$\Phi\left[\frac{1}{a+(x-1)b} \mid o \mid \omega \mid o\right] = \sum_{n=1}^{\infty}\left[\frac{1}{a+(n-1)b} - \frac{1}{a+(n+\omega-1)b}\right]$$

ili

$$(64)\quad \Phi\left[\frac{1}{a+(x-1)b} \mid o \mid \omega \mid o\right] = b\omega \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{[a+(n-1)b]\,[a+(n+\omega-1)b]}$$

$$(65)\quad \left[\frac{1}{a+(x-1)b} \mid x \mid \omega \mid o\right] = \Phi\left[\frac{1}{a+(x-1)b} \mid o \mid \omega \mid o\right] + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{a+(n+\omega-1)b}$$

Izraz (64) i (65) može samo onda predstavljati analitičku funkciju, ako je konvergentan beskonačni sbroj u (64). Budući da nam kriterij

$$\lim_{n=\infty} \frac{u_{n+1}}{u_n} < 1$$

ovdje ne može poslužiti, jer je

$$\lim_{n=\infty} \frac{u_{n+1}}{u_n} = \lim_{n=\infty} \frac{[a+(n-1,b]\,[a+(n+\omega-1)b]}{[a+nb]\,[a+(n+\omega)b]} = 1$$

to se moramo poslužiti sa kriterijem Raabea

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) > 1$$

te dobijemo

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) = \lim_{n=\infty} \frac{2n^2b^2+[2ab+(\omega-1)b^2]n}{[a+nb]\,[a+(n+\omega)b]} = 2 > 1$$

dakle je beskonačan sbroj u (64) sbilja konvergentan neovisno o vrijednosti od a i b izuzev slučaj da je $\frac{a}{b}$ cio negativan broj.

Digitized by Google

Stavimo li $a=1$ i $b=1$, dobijemo

$$\Phi\left[\frac{1}{x} \mid o \mid \omega \mid o\right] = \omega \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n(n+\omega)}$$

i

$$\Phi\left[\frac{1}{x} \mid x \mid \omega \mid o\right] = \Phi\left[\frac{1}{x} \mid o \mid \omega \mid o\right] + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{n+\omega}$$

a odavle za $\omega = \frac{1}{2}$ slijedi

$$\Phi\left[\frac{1}{x} \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = \tfrac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n(n+\frac{1}{2})} = 2 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{2n(2n+1)}$$

ili

$$\Phi\left[\frac{1}{x} \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = 2\left(\frac{1}{2.3} + \frac{1}{4.5} + \frac{1}{6.7} + \frac{1}{8.9} + \ldots\ldots\right)$$

$$\Phi\left[\frac{1}{x} \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = 2(1 - l2)$$

i

$$\Phi\left[\frac{1}{x} \mid x \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = 2(1 - l2) + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{n+\frac{1}{2}}$$

$$\Phi\left[\frac{1}{x} \mid x \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = 2\left(1 - l2 + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{2n+1}\right) = 2\left(\sum_{n=0}^{x} \frac{1}{2n+1} - l2\right)$$

Za $a=1$ i $b=2$ dobijemo

$$\Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid o \mid \omega \mid o\right] = 2\omega \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(2n-1)(2n+2\omega-1)}$$

i

$$\Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid x \mid \omega \mid o\right] = \Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid o \mid \omega \mid o\right] + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{2n+2\omega-1}$$

a stavimo li sad $\omega = \frac{1}{2}$, bude

$$\Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(2n-1)2n} = \frac{1}{1.2} + \frac{1}{3.4} + \frac{1}{5.6} + \ldots.$$

i

$$\Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid x \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = \Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{2n}$$

Digitized by Google

ili

$$\Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = l2$$

$$\Phi\left[\frac{1}{2x-1} \mid x \mid \tfrac{1}{2} \mid o\right] = l2 + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{2n}$$

2. Neka je sada

$$\varphi(x) = \frac{1}{[a+(x-1)b]^s}$$

a prema tomu odgovarajući red za $\varphi(x)$

$$\frac{1}{a^s}, \frac{1}{(a+b)^s}, \frac{1}{(a+2b)^s}, \frac{1}{(a+3b)^s}, \ldots\ldots$$

Pošto je ovdje

$$\lim_{n=\infty} \varphi(n) = o$$

to je po (25) i (10)

$$(66)\quad \Phi\left[\frac{1}{[a+(x-1)b]^s} \mid o \mid \omega \mid o\right] = \sum_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{1}{[a+(n-1)b]^s} - \frac{1}{[a+(n+\omega-1)b]^s}\right\}$$

i

$$(67)\quad \Phi\left[\frac{1}{[a+(x-1)b]^s} \mid x \mid \omega \mid o\right] = \Phi\left[\frac{1}{[a+(x-1)b]^s} \mid o \mid \omega \mid o\right] + \sum_{n=1}^{x} \frac{1}{[a+(n+\omega-1)b]^s}$$

Sada ćemo istražiti, da li je sbroj u (66) konvergentan, jer samo u slučaju konvergencije mogu nam izrazi (66) i (67) predstavljati analitičku funkciju. Iz sbroja na desnoj strani jednačbe (66) dobijemo

$$\frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{[a+(n+\omega)b]^s - [a+nb]^s}{[a+(n+\omega)b]^s[a+nb]^s} : \frac{[a+(n+\omega-1)b]^s - [a+(n-1)b]^s}{[a+(n+\omega-1)b]^s[a+(n-1)b]^s} =$$

$$= \left[\frac{(nb+a+\omega b-b)(nb+a-b)}{(nb+a+\omega b)(nb+a)}\right]^s \cdot \frac{(nb+a+\omega b)^s - (nb+a)^s}{(nb+a+\omega b-b)^s - (nb+a-b)^s} =$$

$$= \left[\frac{b^2n^2+(2a-2b+\omega b)bn+(a-b)(a-b+\omega b)}{b^2n^2+(2a+\omega b)bn+a(a+\omega b)}\right]^s \times$$

$$\times \frac{(bn+a+\omega b)^s - (bn+a)^s}{(bn+a-b+\omega b)^s - (bn+a-b)^s}$$

Digitized by Google

Ako naznačeno potenciranje ovdje izvedemo po binomskom stavku, bude

$$\frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{b^{2s}n^{2s} + sb^{2s-1}(2a - 2b + \omega b)n^{2s-1} + Mb^{2s-2}n^{2s-2}}{b^{2s}n^{2s} + sb^{2s-1}(2a + \omega b)n^{2s-1} + Nb^{2s-2}n^{2s-2}} \times$$

$$\times \frac{s\omega b^s n^{s-1} + (s)_2 \omega b^{s-1}(2a + \omega b)n^{s-2} + s\omega P b^{s-2}n^{s-3}}{s\omega b^s n^{s-1} + (s)_2 \omega b^{s-1}(2a - 2b + \omega b)n^{s-2} + s\omega Q b^{s-2}n^{s-3}} =$$

$$= \frac{b^2n^2 + sb(2a - 2b + \omega b)n + M}{b^2n^2 + sb(2a + \omega b)n + N} \cdot \frac{2b^2n^2 + b(s-1)(2a + \omega b)n + 2P}{2b^2n^2 + b(s-1)(2a - 2b + \omega b)n + 2Q}$$

M, N, P i Q su funkcije od n, koje za $n = \infty$ ostanu konačne. Iz posljednje jednačbe slijedi nadalje množitbom

$$\frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{2b^4n^4 + [(2a + \omega b)(3s-1) - 4bs]b^3n^3 + Rb^2n^2}{2b^4n^4 + [(2a + \omega b)(3s-1) - 2bs + 2b]b^3n^3 + Sb^2n^2} =$$

$$= \frac{2b^2n^2 + [(2a + \omega b)(3s-1) - 4bs]bn + R}{2b^2n^2 + [(2a + \omega b)(3s-1) - 2bs + 2b]bn + S}$$

gdje su R i S funkcije od n koje za $n = \infty$ ostanu konačne. Iz dobivene jednačbe vidimo, da je

$$\lim_{n=\infty} \frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{2b^2}{2b^2} = 1$$

i radi toga moramo se poslužiti kriterijem Raabea te dobijemo

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) = \lim_{n=\infty} \frac{2b^2(s+1)n^2 + (S-R)n}{2b^2n^2 + [(2a + \omega b)(3s-1) - 2bs + 2b]bn + S}$$

ili

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) = s + 1.$$

Sbroj dakle (66) konvergira za svako s, koje zadovoljava nejednačbi

$$s + 1 > 1$$

t. j. za svako positivno s, a a i b mogu biti kakovi god brojevi izuzev slučaj da je $\frac{a}{b}$ cio negativan broj.

Želimo li interpolirati red

Digitized by Google

$$1,\ 1+\frac{1}{4},\ 1+\frac{1}{4}+\frac{1}{9},\ 1+\frac{1}{4}+\frac{1}{9}+\frac{1}{16},\ldots\ldots$$

to moramo u (66) i (67) staviti $a=1,\ b=1$ i $s=2$ te dobijemo

$$\Phi\left[\frac{1}{x^2}\mid o\mid\omega\mid o\right]=\sum_{n=1}^{\infty}\left[\frac{1}{n^2}-\frac{1}{(n+\omega)^2}\right]$$

i

$$\Phi\left[\frac{1}{x^2}\mid x\mid\omega\mid o\right]=\Phi\left[\frac{1}{x^2}\mid o\mid\omega\mid o\right]+\sum_{n=1}^{x}\frac{1}{(n+\omega)^2}$$

Za $\omega=\frac{1}{2}$ bude

$$\Phi\left[\frac{1}{x^2}\mid o\mid\tfrac{1}{2}\mid o\right]=\sum_{n=1}^{\infty}\left[\frac{1}{n^2}-\frac{1}{(n+\frac{1}{2})^2}\right]=4\sum_{n=1}^{\infty}\left[\frac{1}{(2n)^2}-\frac{1}{(2n+1)^2}\right]$$

ili

$$\Phi\left[\frac{1}{x^2}\mid o,\tfrac{1}{2}\ o\right]=4\left(\frac{1}{2^2}-\frac{1}{3^2}+\frac{1}{4^2}-\frac{1}{5^2}+\frac{1}{6^2}-\frac{1}{7^2}+\ldots\right)=4-\frac{\pi^2}{3}$$

i

$$\left[\Phi\ \frac{1}{x^2}\ x\mid\tfrac{1}{2}\ o\right]=4-\frac{\pi^2}{3}+4\sum_{n=1}^{x}\frac{1}{(2n+1)^2}=4\sum_{n=0}^{x}\frac{1}{(2n+1)^2}-\frac{\pi^2}{3}$$

Hoćemo li pak interpolirati red

$$1,\ 1+\frac{1}{9},\ 1+\frac{1}{9}+\frac{1}{25},\ 1+\frac{1}{9}+\frac{1}{25}+\frac{1}{49},\ldots\ldots$$

moramo u (66) i (67) uvrstiti $a=1,\ b=2$ i $s=2$ te dobijemo

$$\Phi\left[\frac{1}{(2x-1)^2}\mid o\mid\omega\mid o\right]=\sum_{n=1}^{\infty}\left[\frac{1}{(2n-1)^2}-\frac{1}{(2n+2\omega-1)^2}\right]$$

i

$$\Phi\left[\frac{1}{(2x-1)^2}\mid x\mid\omega\mid o\right]=\Phi\left[\frac{1}{(2x-1)^2}\mid o\mid\omega\ \ o\right]+\sum_{n=}^{x}\frac{1}{(2n+2\omega-1)^2}$$

Za $\omega=\frac{1}{2}$ bude

$$\Phi\left[\frac{1}{(2x-1)^2}\mid o\mid\tfrac{1}{2}\mid o\right]=\sum_{n=1}^{\infty}\left[\frac{1}{(2n-1)^2}-\frac{1}{(2n)^2}\right]$$

Digitized by Google

ili

$$\Phi\left[\frac{1}{(2x-1)^2}\,|\,o\,|\,\tfrac{1}{2}\,|\,o\right]=1-\frac{1}{2^2}+\frac{1}{3^2}-\frac{1}{4^2}+\frac{1}{5^2}-\frac{1}{6^2}+\ldots\ldots=\frac{\pi^2}{12}$$

i

$$\Phi\left[\frac{1}{(2x-1)^2}\,|\,x\,|\,\tfrac{1}{2}\,|\,o\right]=\frac{\pi^2}{12}+\sum_{n=1}^{x}\frac{1}{(2n)^2}$$

3. Imamo interpolirati red

$$\frac{a}{b},\ \frac{a(a+c)}{b(b+c)},\ \frac{a(a+c)(a+2c)}{b(b+c)(b+2c)},\ \frac{a(a+c)(a+2c)(a+3c)}{b(b+c)(b+2c)(b+3c)},\ldots\ldots$$

gdje je

$$e(x)=\frac{a+(x-1)c}{b+(x-1)c}$$

i

$$\lim_{n=\infty} e(n)=\lim_{n=\infty}\frac{a+(n-1)c}{b+(n-1)c}=\frac{c}{c}=1.$$

Ovdje ćemo dakle rabiti formule (57) i (47) te dobijemo

(68) $$E\left[\frac{a+(x-1)c}{b+(x-1)c}\,|\,o\,|\,\omega\,|\,o\right]=\prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{a+(n-1)c}{b+(n-1)c}\cdot\frac{b+(n+\omega-1)c}{a+(n+\omega-1)c}\right\}$$

i

(69) $$E\left[\frac{a+(x-1)c}{b+(x-1)c}\,|\,x\,|\,\omega\,|\,o\right]=E\left[\frac{a+(x-1)c}{b+(x-1)c}\,|\,o\,|\,\omega\,|\,o\right]\cdot\prod_{n=1}^{x}\frac{a+(n+\omega-1)c}{b+(n+\omega-1)c}$$

Izrazi (68) i (69) mogu nam samo onda predstavljati analitičku funkciju, ako beskonačni umnožak u (68) konvergira. Beskonačni umnožak

$$\prod_{n=1}^{\infty}(1+u_n)$$

konvergira onda, ako konvergira sbroj

$$\sum_{n=1}^{\infty}u_n$$

U našem je slučaju

Digitized by Google

$$\frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{\dfrac{[a+nc]\,[b+(n+\omega)c]}{[b+nc]\,[a+(n+\omega)c]} - 1}{\dfrac{[a+(n-1)c]\,[b+(n+\omega-1)c]}{[b+(n-1)c]\,[a+(n+\omega-1)c]} - 1} =$$

$$= \frac{(nc+a)(nc+b+\omega c)-(nc+b)(nc+a+\omega c)}{(nc+a-c)(nc+b+\omega c-c)-(nc+b-c)(nc+a+\omega c-c)} \times$$

$$\times \frac{(nc+b-c)(nc+a+\omega c-c)}{(nc+b)(nc+a+\omega c)} =$$

$$= \frac{(nc+b-c)(nc+a+\omega c-c)}{(nc+b)(nc+a+\omega c} = \left(1-\frac{c}{nc+b}\right)\left(1-\frac{c}{nc+a+\omega c}\right) =$$

$$= 1 - c\,\frac{2cn+a+b-c+\omega c}{(nc+b)(nc+a+\omega c)}.$$

Odavle vidimo, da je

$$\lim_{n=\infty} \frac{u_{n+1}}{u_n} = 1$$

i radi toga moramo se poslužiti kriterijem Raabea te dobijemo

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) = c \lim_{n=\infty} \frac{2cn^2+(a+b-c+\omega c)n}{(nc+b)(nc+a+\omega c)}$$

ili

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) = c.\frac{2c}{c^2} = 2 > 1$$

dakle je beskonačan umnožak (68) sbilja konvergentan neovisno o vrijednosti od a, b i c izuzev slučaj, da je $\frac{a}{c}$ ili $\frac{b}{c}$ cio negativan broj.

Za $a=2$, $b=3$ i $c=2$ dobijemo red

$$(70) \qquad \frac{2}{3}, \frac{2.4}{3.5}, \frac{2.4.6}{3.5.7}, \frac{2.4.6.8}{3.5.7.9}, \ldots\ldots$$

i iz formula (68) i (69) slijedi

$$(71) \quad E\left[\frac{2x}{2x+1} \mid o \mid \omega \mid o\right] = \prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{2n}{2n+1} \cdot \frac{2(n+\omega)+1}{2(n+\omega)}\right\}$$

i

$$(72) \quad E\left[\frac{2x}{2x+1} \mid x \mid \omega \mid o\right] = E\left[\frac{2x}{2x+1} \mid o \mid \omega \mid o\right] \cdot \prod_{n=1}^{x} \frac{2(n+\omega)}{2(n+\omega)+1}$$

Digitized by Google

Jednačba

$$y^{\frac{1}{m}} + x^2 = 1$$

naznačuje nam neku krivulju a ploha, što ju omedjuje ta krivulja i positivni smjerovi obih osi koordinata jest

$$P = \int_0^1 y dx = \int_0^1 (1 - x^2)^m \, . \, dx$$

Ako izraz pod znakom integrala razvijemo po binomskom stavku, dobijemo

$$P = \int_0^1 \sum_{r=0}^{m} (-1)^r (m)_r x^{2r} . dx = \sum_{r=0}^{m} (-1)^r \frac{(m)_r}{2r+1}$$

a stavimo li ovamo mjesto m redom brojeve $1, 2, 3, \ldots\ldots x$, dobijemo $1., 2., 3., \ldots . x$-ti član reda (70), dakle odgovara k $m = \frac{1}{2}$ član $E\left[\frac{2x}{2x+1} \mid o \mid \frac{1}{2} \mid o\right]$, koji možemo naći interpolacijom reda (70). Nu za $m = \frac{1}{2}$ predje naša krivulja u krug

$$x^2 + y^2 = 1$$

sa polumjerom $\rho = 1$ i središtem u ishodištu koordinata te je onda

$$P = \int_0^1 y dx = \frac{\pi}{4}$$

jer je cijela ploština kruga $\rho^2 \pi = \pi$. Dakle je

$$E\left[\frac{2x}{2x+1} \mid o \mid \tfrac{1}{4} \mid o\right] = \frac{\pi}{4}$$

Digitized by Google

i radi toga slijedi iz (71) i (72) za $\omega = \frac{1}{2}$

$$E\left[\frac{2x}{2x+1} \mid 0 \mid \tfrac{1}{2} \mid 0\right] = \prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{2n(2n+2)}{(2n+1)(2n+1)}\right\} = \frac{\pi}{4}$$

i

$$E\left[\frac{2x}{2x+1} \mid x \mid \tfrac{1}{2} \mid 0\right] = \frac{\pi}{4}\prod_{n=1}^{x}\frac{2n+1}{2n+2}$$

Iz predzadnje jednačbe dobijemo

$$\frac{\pi}{2} = \frac{2}{1}\prod_{n=1}^{\infty}\frac{2n+2}{2n+1}\prod_{n=1}^{\infty}\frac{2n}{2n+1} = \prod_{n=1}^{\infty}\frac{2n}{2n-1}\prod_{n=1}^{\infty}\frac{2n}{2n+1}$$

ili

$$\frac{\pi}{2} = \prod_{n=1}^{\infty}\frac{2n.2n}{(2n-1)(2n+1)} = \frac{2.2.4.4.6.6.8.8.\ldots\ldots}{1.3.3.5.5.7.7.9.\ldots\ldots}$$

a to je Wallisov oblik za broj π.

Za $a=1$, $b=2$ i $c=2$ dobijemo red

$$\frac{1}{2}, \frac{1.3}{2.4}, \frac{1.3.5}{2.4.6}, \frac{1.3.5.7}{2.4.6.8}, \ldots\ldots$$

i formule

$$E\left[\frac{2x-1}{2x} \mid 0 \mid \omega \mid 0\right] = \prod_{n=1}^{\infty}\left\{\frac{2n-1}{2n}\cdot\frac{2(n+\omega)}{2(n+\omega)-1}\right\}$$

$$E\left[\frac{2x-1}{2x} \mid x \mid \omega \mid 0\right] = E\left[\frac{2x-1}{2x} \mid 0 \mid \omega \mid 0\right]\cdot\prod_{n=1}^{x}\frac{2n+\omega)-1}{2(n+\omega)}$$

Stavimo li sada $\omega = \frac{1}{2}$, bude

$$E\left[\frac{2x-1}{2x} \mid 0 \mid \tfrac{1}{2} \mid 0\right] = \prod_{n=1}^{\infty}\frac{(2n-1)(2n+1)}{2n.2n} = \frac{2}{\pi}$$

i

$$E\left[\frac{2x-1}{2x} \mid x \mid \tfrac{1}{2} \mid 0\right] = \frac{2}{\pi}\prod_{n=1}^{x}\frac{2n}{2n+1}.$$

Ovu istu interpolaciju obavio je Wallis u svojoj „Arithmetica infinitorum".

Digitized by Google

4. Sad ćemo još interpolirati red

$$a,\ a(a+b),\ a(a+b)(a+2b),\ldots\ldots \tag{73}$$

gdje je

$$e(x) = a + (x-1)b.$$

Budući da je u ovom slučaju

$$\lim_{n=\infty} e(n) = \lim_{n=\infty} [a+(n-1)b] = \infty$$

a

$$\lim_{n=\infty} e^{\Delta l\, e(n)} = \lim_{n=\infty} \frac{e(n+1)}{e(n)} = 1$$

to moramo uzeti $\varepsilon = o$ te dobijemo po (52) i (55)

$$E[a+(x-1)b \mid o \mid \omega \mid 1] = a^{\omega} \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{a+(n-1)b}{a+(n+\omega-1)b} \cdot \left[\frac{a+nb}{a+(n-1)b} \right]^{\omega} \right\} \tag{74}$$

i

$$E[a+(x-1)b \mid x \mid \omega \mid 1] = E[a+(x-1)b \mid o \mid \omega \mid 1] \cdot \prod_{n=1}^{x} [a+(n+\omega-1)b] \tag{75}$$

Sad moramo dokazati, da je beskonačni umnožak u (74) konvergentan. Dokaz ćemo izvesti na isti način, kojim smo dokazali konvergenciju beskonačnog umnožka u predidućem primjeru. Po (74) imamo

$$\frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{\dfrac{[a+(n+1)b]^{\omega}}{[a+(n+\omega)b](a+nb)^{\omega-1}} - 1}{\dfrac{(a+nb)^{\omega}}{[a+(n+\omega-1)b][a+(n-1)b]^{\omega-1}} - 1} =$$

$$= \frac{(bn+a-b+\omega b)(bn+a-b)^{\omega-1}}{(bn+a+\omega b)(bn+a)^{\omega-1}} \cdot \frac{(bn+a+b)^{\omega} - (bn+a+\omega b)(bn+a)^{\omega-1}}{(bn+a)^{\omega} - (bn+a-b+\omega b)(bn+a-b)^{\omega-1}}$$

ili ako naznačeno potenciranje izvedemo

$$\frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{(bn)^{\omega} + \omega a(bn)^{\omega-1} + M(bn)^{\omega-2}}{(bn)^{\omega} + \omega(a+b)(bn)^{\omega-1} + N(bn)^{\omega-2}} \times$$

$$\times \frac{(\omega)_2 b^2 (bn)^{\omega-2} + (\omega)_3 b^2 (3a+b)(bn)^{\omega-3} + (\omega)_2 b^2 P (bn)^{\omega-4}}{(\omega)_2 b^2 (bn)^{\omega-2} + (\omega)_3 b^2 (3a-2b)(bn)^{\omega-3} + (\omega)_2 b^2 Q (bn)^{\omega-4}} =$$

$$= \frac{(bn)^2 + \omega abn + M}{(bn)^2 + \omega(a+b)bn + N} \cdot \frac{(bn)^2 + \frac{1}{3}(\omega-2)(3a+b)bn + P}{(bn)^2 + \frac{1}{3}(\omega-2)(3a-2b)bn + Q}$$

Digitized by Google

gdje su M, N, P i Q funkcije od n, koje za $n = \infty$ ostanu konačne. Iz posledne jednačbe slijedi množitbom

$$\frac{u_{n+1}}{u_n} = \frac{(bn)^4 + \frac{1}{3}[(\omega-2)(3a+b)+3\omega a](bn)^3 + R(bn)^2}{(bn)^4 + \frac{1}{3}[(\omega-2)(3a-2b)+3\omega(a+b)](bn)^3 + S(bn)^2} =$$
$$= \frac{(bn)^2 + \frac{1}{3}[(\omega-2)(3a+b)+3\omega a]bn + R}{(bn)^2 + \frac{1}{3}[(\omega-2)(3a-2b)+3\omega(a+b)]bn + S}$$

R i S jesu funkcije od n, koje opet za $n = \infty$ ostanu konačne. Iz dobivene jednačbe vidimo, da je

$$\lim_{n=\infty} \frac{u_{n+1}}{u_n} = 1$$

i radi toga moramo upotrebiti kriterij Raabea te dobijemo

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) = \frac{2(bn)^2 + (S-R)n}{(bn)^2 + \frac{1}{3}[(\omega-2)(3a-2b)+3\omega(a+b)]bn + S}$$

ili

$$\lim_{n=\infty} n\left(1 - \frac{u_{n+1}}{u_n}\right) = 2 > 1$$

dakle je beskonačan umnožak u (74) konvergentan neovisno od vrijednosti od a i b izuzev slučaj da je $\frac{a}{b}$ cio negativan broj ili $a = o$.

Za $a = 1$ i $b = 1$ dobijemo iz (73), (74) i (75) red

$$1,\ 1.2,\ 1.2.3,\ 1.2.3.4, \ldots\ldots$$

ili

$$\Gamma(2),\ \Gamma(3),\ \Gamma(4),\ \Gamma(5), \ldots\ldots$$

i formule

$$(76) \quad E[x \mid o \mid \omega \mid 1] = \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{n}{n+\omega} \left[\frac{n+1}{n} \right]^{\omega} \right\} = \Gamma(\omega+1)$$

$$E[x \mid x \mid \omega \mid 1] = E[x \mid o \mid \omega \mid 1] \cdot \prod_{n=1}^{x} (n+\omega)$$

Stavimo li $\omega = -\frac{1}{2}$, bude

$$E[x \mid o \mid -\tfrac{1}{2} \mid 1] = \Gamma(\tfrac{1}{2}) = \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{n}{n-\frac{1}{2}} \left[\frac{n+1}{n} \right]^{-\frac{1}{2}} \right\}$$

Digitized by Google

odavle

$$[\Gamma(\tfrac{1}{2})]^2 = \prod_{n=1}^{\infty}\left\{\left[\frac{2n}{2n-1}\right]^2 \cdot \frac{2n}{2n+2}\right\} = \prod_{n=1}^{\infty}\left[\frac{2n \cdot 2n}{(2n-1)(2n+1)} \cdot \frac{2n \cdot (2n+1)}{(2n-1)(2n+2)}\right]$$

ili

$$[\Gamma(\tfrac{1}{2})]^2 = \frac{\pi}{2} \lim_{k=\infty} \prod_{n=1}^{k}\left[\frac{2n}{2n+2} \cdot \frac{2n+1}{2n-1}\right]$$

Ali sada imamo

$$\prod_{n=1}^{k} \frac{2n}{2n+2} = \prod_{n=1}^{k} \frac{n}{n+1} = \frac{1}{2} \cdot \frac{2}{3} \cdot \frac{3}{4} \cdot \ldots \cdot \frac{k-1}{k} \cdot \frac{k}{k+1} = \frac{1}{k+1}$$

i

$$\prod_{n=1}^{k} \frac{2n+1}{2n-1} = \frac{3}{1} \cdot \frac{5}{3} \cdot \frac{7}{5} \cdot \frac{9}{7} \cdot \ldots \cdot \frac{2k-1}{2k-3} \cdot \frac{2k+1}{2k-1} = 2k+1$$

dakle je

$$\lim_{k=\infty} \prod_{n=1}^{k}\left[\frac{2n}{2n+2} \cdot \frac{2n+1}{2n-1}\right] = \lim_{k=\infty} \frac{2k+1}{k+1} = 2$$

i radi toga

$$\Gamma(\tfrac{1}{2}) = \sqrt{\pi}$$

i

$$\Gamma(x+\tfrac{1}{2}) = E[x \mid x \mid -\tfrac{1}{2} \mid 1] = E[x \mid o \mid -\tfrac{1}{2} \mid 1] \cdot \prod_{n=1}^{x} (n-\tfrac{1}{2})$$

$$\Gamma(x+\tfrac{1}{2}) = \sqrt{\pi} \prod_{n=1}^{x} \frac{2n-1}{2} = \frac{\sqrt{\pi}}{2^x} \prod_{n=1}^{x} (2n-1)$$

Uzmemo li u obzir, da je

$$\lim_{k=\infty} \prod_{n=1}^{k}\left(\frac{1+n}{n}\right)^{\omega} = \lim_{k=\infty} \frac{2^\omega}{1^\omega} \cdot \frac{3^\omega}{2^\omega} \cdot \frac{4^\omega}{3^\omega} \cdot \ldots \cdot \frac{k^\omega}{(k-1)^\omega} \cdot \frac{(k+1)^\omega}{k^\omega} =$$

$$= \lim_{k=\infty} k^\omega \lim_{k=\infty}\left(\frac{k+1}{k}\right)^{\omega} = \lim_{k=\infty} k^\omega$$

jer je

$$\lim_{k=\infty}\left(\frac{k+1}{k}\right)^{\omega} = \lim_{k=\infty}\left(1 + \frac{1}{k}\right)^{\omega} = 1$$

dobijemo iz jednačbe (76)

$$\Gamma(\omega+1) = \lim_{k=\infty}\left(k^\omega \prod_{n=1}^{k} \frac{n}{n+\omega}\right) = \lim_{n=\infty} \frac{k!\, k^\omega}{(\omega+1)(\omega+2)\ldots(\omega+k)}$$

*

Digitized by Google

dakle konačno, ako pišemo $\omega - 1$ mjesto ω

$$\Gamma(\omega) = \lim_{k=\infty} \frac{k!\, k^{\omega-1}}{\omega(\omega+1)(\omega+2)\ldots(\omega+k-1)}$$

Tako smo došli interpolacijom na Gausovu definiciju funkcije Γ. Za $a=1$ i $b=2$ dobijemo red

$$1,\ 1.3,\ 1.3.5,\ 1.3.5.7,\ldots\ldots$$

i formule

$$E[2x-1 \mid o \mid \omega \mid 1] = \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{2n-1}{2(n+\omega)-1} \cdot \left[\frac{2n+1}{2n-1} \right]^{\omega} \right\}$$

ili

$$E[2x-1 \mid o \mid \omega \mid 1] = \lim_{k=\infty} \left\{ (2k+1)^{\omega} \prod_{n=1}^{k} \frac{2n-1}{2(n+\omega)-1} \right\}$$

i

$$E[2x-1 \mid x \mid \omega \mid 1] = E[2x-1 \mid o \mid \omega \mid 1] \cdot \prod_{n=1}^{x} [2(n+\omega)-1]$$

a odavle, ako stavimo $\omega = \frac{1}{2}$, slijedi

$$E[2x-1 \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid 1] = \prod_{n=1}^{\infty} \left\{ \frac{2n-1}{2n} \left[\frac{2n+1}{2n-1} \right]^{\frac{1}{2}} \right\} =$$

$$= \prod_{n=1}^{\infty} \frac{(2n-1)^{\frac{1}{2}}\,(2n+1)^{\frac{1}{2}}}{2n} = \left[\prod_{n=1}^{\infty} \frac{(2n-1)(2n+1)}{2n \cdot 2n} \right]^{\frac{1}{2}}$$

ili

$$E[2x-1 \mid o \mid \tfrac{1}{2} \mid 1] = \sqrt{\frac{2}{\pi}}$$

i

$$E[2x-1 \mid x \mid \tfrac{1}{2} \mid 1] = \sqrt{\frac{2}{\pi}} \prod_{n=}^{x} 2n = 2^x\, x! \sqrt{\frac{2}{\pi}}.$$

Digitized by Google

Prilog poznavanju vertikalnoga gibanja jadranskog morskog dna.

NAPISAO PRAVI ČLAN DR. M. KIŠPATIĆ.

Predano u sjednici matematičko-prirodoslovnoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 17. studenoga 1896.

Dolazeć više puta na mali otočić *Brusnik,* koji leži blizu otoka *Svetca* (u kartah je ovaj otok označen imenom Sv. Andrije), dakle na iztoku od otoka Visa, naišao sam na zanimiv jedan nalazak, koji želim ovdje priobćiti. Kako nisam voljan iz toga nalazka izvoditi dalnje velike i dalekosežne zaključke, ne ću se upuštati ni u navadjanje i razglabanje velike one literature, koju bismo mogli dovesti u savez s ovim nalazkom. Nalazak ovaj zasieca u pitanje o vertikalnom gibanju jadranskog morskog dna, i o tom pitanju nalazimo specijalno strukovno iztraživanje jedino u radnji *dra. V. Hilbera,*[1] koju ne mogu ovdje mimoići, jer se u njoj iztražuju i pojavi, koji nas sjećaju na naš nalazak u Brusniku, pa ću se uz to samo u općih crtah dotaknuti pojava, koji se tiču vertikalnoga gibanja morskog dna jadranskoga mora, upućujuć pri tom čitatelja na spomenutu razpravu od *Hilbera,* gdje će naći i potrebitu literaturu.

Geologom i geografom dobro je poznata stvar, da se u literaturi navodi ciela rpa činjenica, koje bi imale dokazati, da se morska obala na istransko-dalmatinskom kopnu i otočju nalazi u stadiju propadanja, da su mnoge česti kopna i u historijsko doba dospjele pod more. Navode se razne gradnje i taraci, koji se danas nalaze pod morem, spominje se Vransko jezero, koje da je vremenom po-

[1] Geologische Küstenforschungen zwischen Grado und Pola am adriatischen Meere, nebst Mittheilungen über ufernahe Baureste. Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften, Wien 1889. Bd. 97. H. 4—7. p. 278.

Digitized by Google

stalo slano, navodi se, kako je more zahvatilo u ušće Neretve, kako se je Čiovo odtrglo kod Trogira od dalmatinskoga kopna, pa spominje se i cielo razkidano obličje obale sa izkidanimi otoci kao dokaz tomu propadanju.

Do prije 50 godina tumačili su ove pojave tako, da su predpostavljali, da je površje morsko naraslo, dok je kopno ostalo nepomično. Poslje toga prevladalo je mnienje, da su te promjene nastale spuštanjem (padanjem) obale, pri čem je onda more zaseglo onamo, gdje se je prije kopno širilo. Uz to se medjutim pojavilo i treće mnienje, da je naime more zahvatilo samo na onih mjestih na kopno, gdje su se naplovljene naslage vremenom slegle, pa su neki uz to tvrdili, da se granica izmed kopna i mora uz jadransku obalu nije bar u historijsko doba nigdje obćenito promienila, pa ako ima gdje kakvih promjena, da su one skroz lokalne naravi.

Uz onu veliku množinu navoda, koji bi nas imali utvrditi u uvjerenju, da se morska obala Adrije nalazi u stanju spuštanja i propadanja, nalazimo u literaturi nekoliko navoda, koji nas upućuju upravo na protivno gibanje naše obale, koji bi imali dokazati, da se morska obala diže a ne da propada.

Pitanje ovo, da li se istarska i dalmatinska obala nalazi u stanju dizanja ili propadanja, od velike je zanimivosti i važnosti, pa je bila želja, da se koji strukovnjak podhvati posla, i da pojedine navode za svaku točku na dotičnom mjestu prouči i iztraži, jer se samo na takav način može stvar na čistac izvesti. I tomu poslu podvrgao se *V. Hilber*, koji je podporom bečke akademije prošao obalu od Grada do Pulja, te je svoja iztraživanja objelodanio u spomenutoj razpravi. Pretražujuć mnogobrojna mjesta, koja su navodili kao dokaz za spuštanje ili dizanje morske obale, došao je *Hilber* na koncu do sliedećeg zaključka:

„Pokazalo se je, da oni, koji postavljaju hipotezu obćenita dizanja obalne crte u historijsko doba, grade tu hipotezu na veoma raznovrstnih znakovih, ali da se većina tih znakova dade drugačije protumačiti. Istina, postoje *vertikalni* pomicaji u razmedju medju kopnom i morem, ali različita njihova veličina pokazuje, da im je izvor u mjestnom prosiedanju. Ni ono mnienje, da se je *padanje* obalne crte dogodilo *u zadnje* vrieme, ne može obastati pred nepristranom kritikom. Ali istina je, da se od rimskih vremena opažaju *horizontalni* pomicaji, koji pretežno zadiru u kopno,

Digitized by Google

a samo kadšto natrag u more. *U iztraženom kraju nije se našlo sigurnih tragova tomu, da bi bilo starijega vertikalnoga pomicanja razine morske, od kako postoji sjeverna Adrija. Nasuprot za oba načina horizontalnoga pomicanja (nasap obale i razsap obale) dade se dokazati, da su jur u predhistorijsko doba počeli*".

Prema Hilberovu iztraživanju nema u iztraženom kraju ni traga kakovu općenitom vertikalnom gibanju granice izmed kopna i mora, a gdje se vide tragovi kakve promjene, tu se oni imadu pripisati poglavito utjecaju morskih valova i lokalnom puzenju ili nasipanju. Navodi, koji bi imali na istarskoj obali dokazati, da se je morska obala spuštala, iste su vrsti kao i oni, što ih spominju za dalmatinsku obalu, no s toga još ne sliedi, da za njih vriedi isti zaključak, do koga je Hilber za istarske navode došao. Tu će tek buduća iztraživanja pokazati, da li su i tu lokalni uzroci proizveli navedene činjenice. No s timi pojavi ne stoji u savezu moj nalazak na otoku Brusniku, pa se na nje ne ću više ovdje obzirati. Mene ovdje više zanimaju oni navodi, koji bi imali dokazati, da se jadransko morsko dno nalazi u stadiju vertikalnog dizanja, pa ću se s njimi ovdje malo zabaviti, premda i za nje Hilber dokazuje da oni sa vertikalnim gibanjem ne stoje u savezu, a činim to za to, što nas oni bar donekle sjećaju na ono, što nalazimo na Brusniku.

Prvo takvo nalazište je *Salvore* u Istri, gdje je *Marchesetti* (1882.) u zatonu Val di Piano jedno metar visoko iznad morskog površja našao naslagu šljunka sa danas živućimi morskimi školjkami. Nad tom naslagom našao je 40—70 cm. debelu naslagu od „terra rossa", a na njoj opet naslagu šljunka sa morskimi školjkami, a povrh tog recentni aluvij. Iz tog nalazka zaključio je Marchesetti, da se je tu obala u dva put dosta brzo dizala, prije nego što se je počela spuštati. *Hilber* je taj kraj pomno pretražio, te je našao, da su podatci Marchesettievi u glavnom istiniti. On veli (p. 295.)

„U Val di Piano i na obali južno od svjetionika Salvorskoga strma obala počevši od ozdol do $0{\cdot}40-1\,m.$ iznad obalne crte sastoji od terra rossa (crvene zemlje). Na tom je po prilici $16\,cm.$ debela naslaga od šljunka, zaobljenih recentnih morskih školjka i crvene zemlje, iznad toga je terra rossa razne debljine, a na njoj je u visini od $0{\cdot}68-2\,m.$ iznad obalne crte morska naslaga slična prijašnjoj, a napokon tanka povlaka humusa. Obje morske naslage znadu se mjestimice u jedno sliti i prema tomu odebljati".

Digitized by Google

Tu med šljunkom našao je Hilber sliedeće školjke: *Conus* (Cheliconus) *mediterraneus* L., *Murex (Phyllonotus) trunculus* L., *Murex (Ocinebra) erinaceus* L., *Cerithium vulgatum*, Brug., *Chama sinistrosa* Brocc., *Ostrea*.

U okolici puljskoj imamo tri druga slična nalazišta. Jedno je na JZZ od Pulja u *Val Ovina*. Iznad dohvata mora diže se uz obalu do 2·20 *m*. visoko terra rossa, a u njoj nalazimo uklopljene dvie naslage šljunka. Prostor izmed pojedinih komada šljunka izpunjen je sa terra rossa, a u gornjoj naslagi šljunka našao je Hilber jednu valjanjem zaobljenu školjku *Spondylus gaederopus* L., i šljunkovito zaobljen komad cigle, po čem se vidi, da su ove morske tvorine morale nastati u kulturno doba.

Drugo nalazište je *Chiusa di Pomer* na sjeveroiztoku od Pulja. Našao i opisao ga je *Stache*. Par koračaja od mora nalazi se nad vapnencem u visini od 1—2 stope naslaga od terra rossa, koja je mjestimice 3– 4 stope debela. U dolnjem dielu te naslage nalazi se tanka vrsta zdrobljenih morskih ljuštura. I to nalazište pregledao je *Hilber*, te je med školjkami našao: *Trochus (Monodonta) articulatus* Lam., *Trochus (Gibbula) Biasoletti* Phil. i *Cardium edule* L

U trećem nalazištu, *Val Fontane* kod Medolina, našao je *Hilber* na krednom vapnencu i to dva metra iznad najviše plime naslagu od terra rossa i u njoj utresene cigle, krhotine od vapnenca i mnoge ljušture od živućih vrsti. Bile su tu vrsti: „*Helix (Pomatia) cincta* Müll., *Cyclostoma elegans* Müll., *Murex (Phyllonotus) trunculus* Lin., *Cerithium vulgatum* Brug, *Patella caerulea* L., *Trochus (Monodonta) turbinatus* Bronn., *Cardium (Cerastoderma) edule* L., *Venus (Omphaloclathrum) verrucosa* L. i *Ostrea*.

Sve ove pojave ne može *Hilber* da dovede u savez sa dizanjem obale, pa ako bismo i mogli njegovom dokazivanju štošta prigovoriti, ipak je vjerojatno, da je njegov konačni zaključak najbliži istini. Evo doslovce njegove argumentacije (p 341.):

„Kako sam našao komade opekâ u spomenutih naslagah u Val-Ovina i Val-Fontane, to se može zaključiti, da su postale u mladjoj kulturnoj periodi. Prama tomu su ova opažanja protivna oňomu razširenomu mnienju, da se je u ovom kraju obalna crta jedinstveno dizala u isto vrieme. Kako je najviša visina (nješto preko 2 *m*.) onih naslaga, u kojih ima ljuštura, i to na mjestih daleko udaljenih *konstantna*, ne može se misliti, da je tomu uzrok dizanje kore zemaljske, koje je u savezu sa neprekidnim savijanjem".

Digitized by Google

„Ako su spomenute one nad morem nalazeće se morske naslage dokaz za negativno gibanje obalne crte, pa ako je, kako se često tvrdi, pozitivno pomicanje nastalo iza rimskih vremena, onda je negativno gibanje bilo ili prije ili poslie pozitivnoga. Ako prije, onda su morske naslage na obali starije od rimskih ostataka, ako li kasnije, onda su mladje Budući da se vidi, da more još i u najnovije doba zadire u obale, to mora da je, kako i *Marchesetti* uzimlje, negativno gibanje bilo starije. U svem mora da je to negativno gibanje bilo izdašnije od pozitivnoga, jer bi inače morske naslage opet došle pod more. Kako su se u onih morskih naslagah našle krhotine od opekâ, to je moralo i ovo negativno gibanje biti u ono doba, kad je čovjek obalu bio napučio. Prema tomu bi u zadnje vrieme bio cjelokupni rezultat svega gibanja negativni pomak obalne crte. Gradnje rimske morale bi onda biti izvedene upravo u vrieme izmedju jednoga i drugoga gibanja".

„Protiv tomu, da je padanje morske obale bilo veće od dizanja njezina, bilo to prije ili poslie rimskih vremena, govori ta okolnost, što sličnih pojava gotovo nigdje drugdje na obali nema".

Svi ovi dokazi ne mogu čovjeka uvjeriti, da tu nije moglo biti dizanja morske obale. No najsumnjivija je ovdje stvar prisutnost crvene zemlje. Ona ne pokazuje, kako *Hilber* navodi, vrstanja, pa se nije u moru staložila, pa tako ima *Hilber* pravo, kad tvrdi, da je ona tu kao i dalje na kopnu subaërskog poriekla, a što su u nju došle naslage šljunka, pripisuje *Hilber* utjecaju morskih valova, koji su u najvećoj svojoj visini ovamo šljunak nabacali. Toga mnienja je i *Sües*.

U Dalmaciji, dakle u području, do koga Hilber nije svoja iztraživanja razširio, našao je *Tietze* (Verhandlungen d. g. Reichsanstalt, 1887. p. 63.) u neposrednoj blizini kod Zadra na jugu jednu naslagu sa recentnom školjkom *Cerithium vulgatum*. Naslaga ta nalazi se tik uz obalu i stoji jedan metar iznad površja morskog. *Tietze* nam ne opisuje narav te naslage, pa ni ne izriče svoga mnienja o njenom postanku. Drugi primjer, što ga na istom mjestu (p. 63.) navodi, govori jasno za to, da se je u zadnjih 18 ili 19 stotina godina morska obala uzdigla na visinu od jedno 20 do 30 stopa, ali kako se on odnosi na otok Paros, ne ćemo ga ovdje obširnije opisivati.

Da vidimo sada, kako stoji s onim, što sam našao na Brusniku.

Otok Brusnik leži jedno 5 kilometara na jugu izpod otoka Svetca, a 20 kilometara na iztoku od Visa. Svojim položajem označuje

Digitized by Google

Brusnik vrlo značajnu crtu, koju sam iztaknuo u svojoj radnji „Potresi u Hrvatskoj“ (III. p. 39.). Dalmatinska obala i otoci uz nju pokazuju vrlo pravilan tok svoga gorja i braždjenje naslagâ od SZ—JS. Tomu obćenitom pravcu počima se iznevjerivati poluotok Pelješac u svojoj zapadnoj polovici, gdje se tok gorskih povora primiče pravcu od I—Z. I taj novi pravac od Z - I još se bolje ističe u obličju i u gorskih povorih na Korčuli i Hvaru, a još čišće se on nastavlja na Visu i Svetcu. Sa postankom toga posebnoga pravca stoji u savezu i postanak posebnoga gorskog proloma. Proučavanjem potresa na dalmatinskom otočju došao sam u spomenutoj razpravi do zaključka, da u pravcu od Z—I izmed Korčule i Hvara preko Visa do Brusnika i Jabuke postoji vrlo izražena posebna potresna pukotina, koja je u dosta živoj djelatnosti. Ta potresna pukotina je i u geološkom pogledu dobro obilježena kao prolomna crta. Na Visu kod Komiže nalazimo u kredi prolom sa triaskimi naslagami i uz te naslage eruptivno kamenje, koje sam u svojoj razpravi „Eruptivno kamenje u Dalmaciji“. (Rad jug. ak. 1892. knj. 111.) opredielio i opisao kao augitne porfirite. Ravno na zapadu odatle nalazimo iznovice na Brusniku i Jabuki prolom sa krupnozrnim diabazom (Rad. jug. ak. 1892. knj. 111.). Prema tomu nema sumnje, da Brusnik stoji na pravcu, koji ne miruje, kako nam to i potresi novijega vremena dokazuju.

Eruptivno kamenje sa Brusnika spominje prvi *Fr. Hauer* (Verh. 1867. p. 89.) On je to kamenje dobio i vidio u Komiži, jer sam na Brusniku nije bio. Ljudi su ga donieli kao sovurnu sa Brusnika. Bili su to konglomerati — kako sam veli: „offenbar ganz recenten Ursprunges“ — koji su sastojali od zaobljenih, kao šaka velikih valutica, sliepljenih vapnenim zamazom. Same valutice sastojale su od istog onog dialagita, koji nalazimo i kod Komiže. Ja sam u spomenutoj razpravi pokazao, da niti je kamen kod Komiže dialagit, niti da je kamen na Brusniku sličan onom od Komiže. U vapnenom zamazu ovih konglomerata našao je *Hauer* jedan fragment od *Spondylus gaederopus*, na kom se je bila djelomice sačuvala crvena boja ljušture. Kako *Hauer* nije znao, s koje točke na Brusniku potječe taj konglomerat, nije dakako mogao iz tog nalazka nikakov zaključak izvoditi. Kada sam godine 1891 došao prvi put na otok Brusnik, našao sam na oba vrhunca na Brusniku onu istu gromaču, koju je *Hauer* opisao, te sam u svojoj razpravi „Eruptivno kamenje u Dalmaciji“ (p. 24.) došao do slie dećeg zaključka: „*Spondylus gaederopus* je recentna životinja, t

Digitized by Google

živi na pećinastom dnu, pa odatle moramo zaključiti, da je Brusnik bio još u zadnje doba pod morem i da se je tek u zadnje geološko doba iz mora digao".

Godine 1894. i 1895. bio sam ponovno na Brusniku, te sam tom zgodom skupio veću množinu konglomerata, koji se sada nalaze u zbirci narodnog mineraložko-petrografskog muzeja. U tih konglomeratih nalazi se znatan broj ljuštura od recentnih mekušaca, koje je imao dobrotu profesor *Brusina* opredieliti, na što mu se ovdje toplo zahvaljujem.

Otok Brusnik je po navodu S. Rutara (Die Insel S. Andrea in Dalmatien, Mittheilungen der geogr. Gesell. Wien, 1887.) 300 metara dug. On sastoji od dvie uzvišene polovice, koje su med sobom spojene onizkim sedlom. Zapadna polovica je viša i šira od iztočne. Samo sedlo, koje spaja obje polovice, najviše je na jugo-iztočnoj strani i to u blizini mora, dok se na protivnoj strani spušta u malu kotlinu, u kojoj ima uviek ponešto slane vode. Izpod te kotline širi se prema Svetcu oširoka ravnica, koju zalievaju morski valovi. Valutice ovdje na obali pa i sve kamenje, koje izgradjuje sam otok, sastoji jedino od krupnozrnog diabaza. Zapadna polovica otoka uzdiže se na jugozapadnoj strani u oštru glavicu, koja po Rutaru 35 metara visoka. Do polovice ove glavice vidimo samo jedar gromadast diabaz, dok je gornji dio pokriven i izgradjen od konglomerata. To isto nalazimo u sličnoj visini i na iztočnoj polovici otoka. Konglomerat sastoji od valutica, koje su sad kao grašak i lješnjak, a sad opet kao šaka velike. One sastoje od istog diabaza, od kog je i cio otok izgradjen. Zamaz, koji je ove valutice u čvrst kamen sliepio, šupljikav je vapnenac, na kom se na krhotinah jasno vidi njegovo organsko porieklo. I u tom zamazu nalazimo uklopljene sad ciele sad skršene komade recentnih školjkara, koji danas još svi žive na kamenitom morskom dnu jadranskog mora. Na najvećem dielu tih ljuštura sačuvala se je još prilično dobro njihova prvotna boja.

Tri oveća i ljepša komada gromače, što sam ih prof. *Brusini* na opredjeljenje dao, sadržavala su ove vrsti:

Gastropoda.

1. Pisania maculosa Lam.

Od ove vrsti nadjen je samo jedan komad.

Digitized by Google

2. Cerithium vulgatum Brug.

Od ove vrsti bila su tri skršena eksemplara i med njima jedan vrlo oštećen.

3. Bittium Latreillei Payr.

Vrlo mnogobrojni eksemplari, a med njimi bijahu mnogi još liepo bojadisani.

4. Rissoa costata Desm.

Nadjen samo jedan eksemplar.

5. Alvania Montagui Payr.

Nadjen samo jedan eksemplar.

6. ? Fissurella italica Defr.

Nadjen samo jedan fragmenat.

7. Calliostroma sp.

Nadjena tri fragmenta.

8. Patella coerulea L.

Jedan ovelik skršen komad.

Pelecypoda.

9. Spondylus gedaeropus L.

Jedna skršena ljuštura, na kojoj se još dobro vidi njena crvena boja.

10. Chama gryphoides L.

Jedna dobro sačuvana ljuštura.

Svi ovi mekušci pripadaju vrstim danas živućim, koje nalazimo posvuda uz dalmatinsku obalu. *Sve one pokazuju*, kako mi prof. Brusina svjedoči, *recentni habitus, a napokon med njimi ne nalazimo nijedne izumrle vrsti, tako da o njihovoj starosti ne može biti nikakve sumnje. Sami pako konglomerati sa svojim vapnenim zamazom i svojim položajem u ovoj visini govore jasno, da su se složili i sliepili na dnu morskom, pa nemaju nikakve sličnosti sa onimi naslagami šljunka, što smo ih sa istarske obale spomenuli. Ovdje dakle ne može biti sumnje, da je otok Brusnik još u najmladje doba bio pod morem, pa da tu imademo posla sa posve mladim dizanjem.* Da li to dizanje još danas traje, ne da se reći,

Digitized by Google

ali da je ono do nedavna trajalo, izvan svake je dvojbe. Tragova tomu dizanju nisam našao na obližnjem Svetcu, a zalud sam ih tražio i na otoku Jabuki, gdje sam ih mislio naći. Otok Jabuka strši iz mora kao strma klisura, da se izdaleka pričinja, kao da čovjek vidi brod sa razapetimi jedri. Obronci Jabuke tako su strmi, da sam se do polovice briega samo pomoćju užeta mogao uzpeti, a dalje nije išlo. Gdje sam na otoku našao nešto ravnine, tu je ona bila tako pokrivena kršjem od diabaza, da se prvotnog kamena izpod njega nije vidilo. Uz takve okolnosti nije čudo, da se na Jabuki nisu mogle stvoriti naslage konglomerata, ako je ona i bila istodobno sa Brusnikom pod morem.

Digitized by Google

Prilog odnosima opisana kruga prema dodirnim krugovima kod trokuta.

napisao Kosta Karamata.

Predano u sjednici matematičko-naravoslovnoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 28. listopada 1896.

1. U krugu sa središtem S neka se nad tetivom AB upiš trokut ABC, to nastaje kod C periferni kut μ, koji je dan s jednadžbom $\mu = 180^0 - (x_1 + y_1)$, ako x_1 i y_1 označuju kutov trokuta uz tetivu AB. Pomiče li se tačka C po luku nad tetivor AB od A do B, to dobivamo sve trokutove, koji su upisani krugu K i koji leže nad tetivom AB, te imaju istu kao zajedničk stranicu. Svi kutovi C ovih trokutova leže nad istim lukom AB te su među sobom jednaki, a isti je, kao proizvod dvaju sukladni pramenova sa svojim vrhovima u A i B karakterizovan sa jednažbor

$$x + y = 180^0 - \mu \ldots . \quad (1)$$

gdje x i y, označuju promjenljive unutarnje kutove trokutov nad zajedničkom zrakom AB.

Pomiče li se C po luku BA ispod tetive AB, to ćemo dobit sve trokutove, koji su upisani u istom krugu K, a leže ispo zajedničke stranice AB. Kružni luk BA, kao proizvod dvaju su kladnih pramenova, ima za svoju karakteristiku jednadžbu:

$$x + y = \mu \ldots . \quad (2)$$

Ako pak smatramo zrake AC i BC kao promjenljive, to će jed nadžba ovoga kruga u dvostožernim ovim koordinatama imati oblik

$$r_1^2 + r_2^2 \mp 2r_1 r_2 \cos\mu = a^2$$

Digitized by Google

gdje r_1 i r_2 odgovaraju stranicama AC i BC, a a je dužina zajedničke stranice AB[1]. Hoćemo li radius r ovoga kruga da znamo, to ćemo iz njegovog središta S spustiti na AB okomicu SP i S spojiti sa A ili B, te dobivamo iz ovih pravokutnih trokutova

$$r = \frac{a}{2 \sin \mu} \quad \ldots . \quad (3)$$

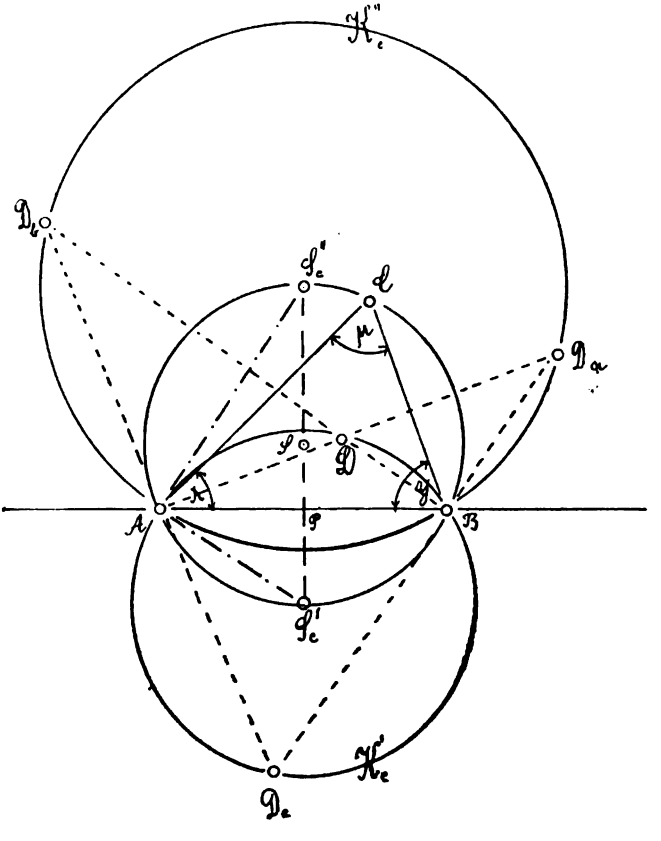

Sl. 1.

2. Ovdje ćemo istraživati geometrijsko mjesto središta svih krugova; koji dodiruju sve tri stranice trokutova, koji su svi u istom krugu upisani, a imaju jednu stranicu kao zajedničku.

[1] U gornjoj jednadžbi odgovara znak — luku nad tetivom AB, a znak + luku ispod iste.

Digitized by Google

Kao što je poznato, dodiruju sve tri stranice jednog trokut četiri kruga, i to jedan sve tri stranice iznutra, a ostala tri p jednu iz vana a druge dvije u njihovim produženjima; isto tak poznato je da ćemo središta ovih dodirnih krugova dobiti, ak povučemo sve simetrale kako unutrašnjih, tako i izvanjih kutov trokuta; od ovih se šest simetrala sijeku sve po tri u jedno tački, takih pak tačaka imamo četiri, koje su središta dodirnil krugova. No pošto je dosta znati samo simetrale od dva unutrašnj i dva izvanja kuta trokuta, koji uz istu stranicu leže, to ćem za ovaj slučaj uzeti simetrale, koje raspolavljaju kutove uz za jedničku stranicu AB, te ćemo na osnovu stavka projektivne geo metrije, da je krug proizvod dvaju istosmjernih i sukladnih pra menova zraka, moći naći krivulju, što ih sjecišta takovih simetral čine.

Dvije stranice nad tetivom AB u krugu upisanog trokuta jes dvije jedna drugoj pridijeljene zrake sukladnih pramenova, uz svaku zraku dolaze po dvije simetrale kako kod A, tako i kod B. Ovak dvije simetrale, koje uz istu zraku trokuta idu, pridijeljene su u istom pramenu jedna drugoj jednoznačno i zamjenično, tako da skup svih simetrala u jednom vrhu čini involutoran pramen. A pošto su involutorno pridijeljene zrake jedna na drugu okomite, t će njihovi dvogubi zajednički elementi biti imaginarni. Jednoznačnu pridijeljenost involutornih parova zraka pramena (A) pramenu $(B$ određuju već osnovni pramenovi (A) i (B), koji krug tvore time što svaku zraku osnovnog pramena prati po jedan par involutornih zraka kao simetrale. Jesu li zrake u pramenovima (A) i $(B$ jednoznačno pridijeljene, to će i involutorni parovi zraka u involu tornim pramenovima (A) i (B) jednoznačno biti pridijeljeni. Budući su osnovni pramenovi sukladni i istosmjerni, a involutorni prame novi su skup simetrala u istima, to će i involutorni pramenov biti istosmjerni i sukladni.

Proizvod dvaju involutornih jednoznačno pridijeljenih pramenova zraka je u opće krivulja 4. stupnja; prema tomu će i proizvod spomenutih sukladnih istosmjernih i jednoznačno pridijeljenih pra menova biti u opće krivulja 4. stupnja. U ovoj krivulji tačke A i B jesu dvogube, jer zajedničkoj zraci, kao zraci osnovnog pramena A odgovaraju kao involutoran par sama zraka $AB = Z'$ i okomica njezina O'; pošto zajedničkoj zraci u osnovnom pramenu A, odgo vara tangenta $= T_1$ u tački B, to će njezine simetrale (sa AB S'_2 i S''_2 biti onaj par, koji odgovara zrakama Z' i O'. Zraka Z

Digitized by Google

siječe S'_2 i S''_2 u istoj tački B, dakle je B dvotačka, uz koju još kao tačke krivulje idu sjecišta okomice O' sa S'_2 i S_2''.

Da bi ovu krivulju bliže ispitali, dosta nam je, ako samo posmotrimo simetrale unutrašnjih kutova kod A, isto tako, recimo, simetrale unutrašnjih kutova kod B. Ove simetrale čine dva sukladna i istosmjerna pramena u A i B, te će njihov proizvod biti kružnica. Iz ovoga lako izvodimo, da se gornja krivulja 4. stupnja sastoji iz dva kruga, koji se u tačkama A i B sijeku, a osim toga još u dvije imaginarne tačke, a to su sjecišta imaginarnih dvogubih elemenata involutornih pramenova.

3. Krivulju ovu možemo još potanje ispitati, ako se vratimo na formule (2) i (3) te prema njima opredijelimo krivulju.

I. Trokuti nad tetivom AB.

a) Simetrale unutrašnjih kutova uz tetivu AB sijeku se u središtu D kruga, koji dodiruje stranice trokuta ABC iz nutra. Kut kod D dan je sa $180^0 - \frac{x+y}{2}$ ili po (1) sa

$$90^0 + \frac{\gamma}{2},$$

a to je i za svaki trokut, koji je upisan u krugu K i leži nad tetivom AB. Prema tome je geometrijsko mjesto svih ovakovih središta D za trokutove nad tetivom AB luk sa perifernim konstantnim kutom $90^0 + \frac{\gamma}{2}$ nad tetivom AB, a radius kruga, kojem ovaj luk pripada, opredijeljen je sa

$$\rho_1 = \frac{a}{2\cos\frac{\gamma}{2}}.$$

Središni kut i središte kruga K'_c dobivamo, ako okomicu SP produžimo da siječe krug K ispod tetive AB. Sjecište S'_c ove okomice sa krugom K daje središte kruga K'_c, $\sphericalangle AS'_cP = \sphericalangle PS'_cB$ je središni kut, a $AS'_c = S'_cB$ je radius kruga K'_c.

b) Sjecište simetrale jednog izvanjeg i jednog unutrašnjeg kuta uz tetivu AB daje središte dodirnog kruga, koji jednu od stranica uz AB iz vani dodiruje a druge dvije u njihovim produženjima, tako da sjecište simetrala izvanjeg kuta kod A i unutrašnjeg kuta kod B daje središte D_b, a sjecište unutrašnjeg kuta kod A i izvanjeg kod B

Digitized by Google

daje središte D_a. Kut središta D_b je $180^0 - \left(\frac{180^0 - x}{2} + x + \frac{y}{2}\right)$ a kod središta D_a je $180^0 - \left[\frac{180^0 - y}{2} + y + \frac{x}{2}\right]$, što daje po jednadžbi (1) konstantnu veličinu

$$\frac{\mu}{2},$$

što iskazuje, da je kut u trokutima AD_bB i AD_aB stalan i da je mjesto svih D_a i D_b kružni luk sa perifernim kutom $\frac{\mu}{2}$ nad tetivom AB, koji pripada krugu sa radiusom $\rho_2 = \frac{a}{2 \sin \frac{\mu}{2}}$. Konstruirati ćemo pak taj luk tako, da okomicu iz središta S produdužimo nad AB, dok ne sijeće krug K; sjecište istih S_c je traženo središte, a $AS''_c = S''_cB$ je radius.

c) Simetrale obiju izvanjih kutova uz AB daju kao sjecište središte D_c kruga, koji tetivu AB iz vana dodiruje. Kut kod D_c je $180^0 - \left[\frac{180^0 - x}{2} + \frac{180^0 - y}{2}\right]$ ili prema (1)

$$90^0 - \frac{\mu}{2}$$

što je suplemenat kuta $90^0 + \frac{\mu}{2}$ od I. a.; prema tome imati će luk, koji pripada ovom perifernom kutu isto središte kao i luk od I. a. a i isti radius.

II. Trokuti ispod tetive AB.

a) Ako sa D' označimo, analogno po I. a. središta krugova, koji upisane trokute ispod tetive dodiruju, to će periferni kut kod D' biti $180^0 - \left(\frac{x}{2} + \frac{y}{2}\right)$ a to je po (2)

$$180^0 - \frac{\mu}{2}$$

što dakle kazuje da središta leže na luku kruga, kojemu i luk $\frac{\mu}{2}$ pripada i kojemu je radius $\rho_2 = \frac{a}{2 \sin \frac{\mu}{2}}$

Digitized by Google

b) Središte D'_b i D'_a dobiti ćemo da leže na luku nad AB sa perifernim kutom $180^0 - \left[\frac{180^0 - x}{2} + x + \frac{y}{2}\right]$ ili $180^0 - \left[\frac{x}{2} + \right.$ $\left. + \frac{180^0 - y}{2} + y\right]$ a to je po (2)

$$90^0 - \frac{\gamma}{2}$$

c) Središta D'_c su vrhovi perifernog kuta $180^0 - \left[\frac{180^0 - x}{2} + \right.$ $\left. + \frac{180^0 - y}{2}\right]$ ili po (2)

$$\frac{\gamma}{2}$$

Iz ovog vidimo da na krugu sa središtem S'_c i radiusom $AS'_c = BS_c$ leže središta D, D_c, D'_a i D'_b, a na krugu sa središtem S_c'' i radiusom $AS_c'' = S_c''B$ leže sva središta D_a, D_b, D' i D'_c. Iz ovoga slijedi, da je geometrijsko mjesto svih središta dodirnih krugova za sve trokutove, koji imaju jednu zajedničku stranicu, a ujedno su upisani u istom krugu, dva kruga, dalje i to da se proizvod dvaju sukladnih istosmjernih involutornih pramenova raspao u dva kruga, te ova skupa čine krivulju 4. stupnja

4. Isto kako smo A i B smatrali za vrhove involutornih sukladnih i istosmjernih pramenova, tako možemo i B i C ili C i A smatrati za vrhove sličnih involutornih pramenova, pa će prema tome BC biti zajednička zraka, a BA i AC pridružene zrake, u drugom slučaju biti će CA zajednička zraka, a CB i BA dvije pridružene zrake. U prvom slučaju možemo pitati za geometrijsko mjesto središta svih krugova, koji dodiruju sve trokutove, što ih dvije pridružene zrake sa zajedničkom zrakom tvore, pa ćemo prema predašnjem naći, da su središta od ova dva kruga, koji odgovaraju tom geometrijskom mjestu S'_a i S''_a, sjecišta okomice, spuštene na BC sa krugom K, a da su radiji tih krugova $S'_aB = S'_aC$ i $S''_aB = S''_aC$. — Ako pak spustimo okomicu iz S na stranicu CA, te produžimo da sječe krug K_a u tačkama S'_b i S''_b, a iz ovih tačaka, kao iz središta opišemo krugove sa radiusom $S'_bA = S_bC$ i $S''_bA = S''_bC$, to dobivamo geometrijsko mjesto svih središta krugova koji dodiruju stranice svih trokutova, što ga čine dvije pridru-

*

Digitized by Google

žene zrake sa zajedničkom zrakom CA u dva sukladna i istosmjerna pramena (B) i (C).

Posmotrimo li sad sam trokut ABC u svojoj cjelosti sa svojim opisanim krugom K, komu je središte S, pa sad iz istog središta spustimo okomice na sve tri stranice, to će ove tri okomice sjeći krug K, u šest tačaka S'_a, S''_a, S'_b, S''_b, S'_c i S''_c, a ako iz ovih pojedinih tačaka ošestamo krugove sa radiusima, koji su jednaki

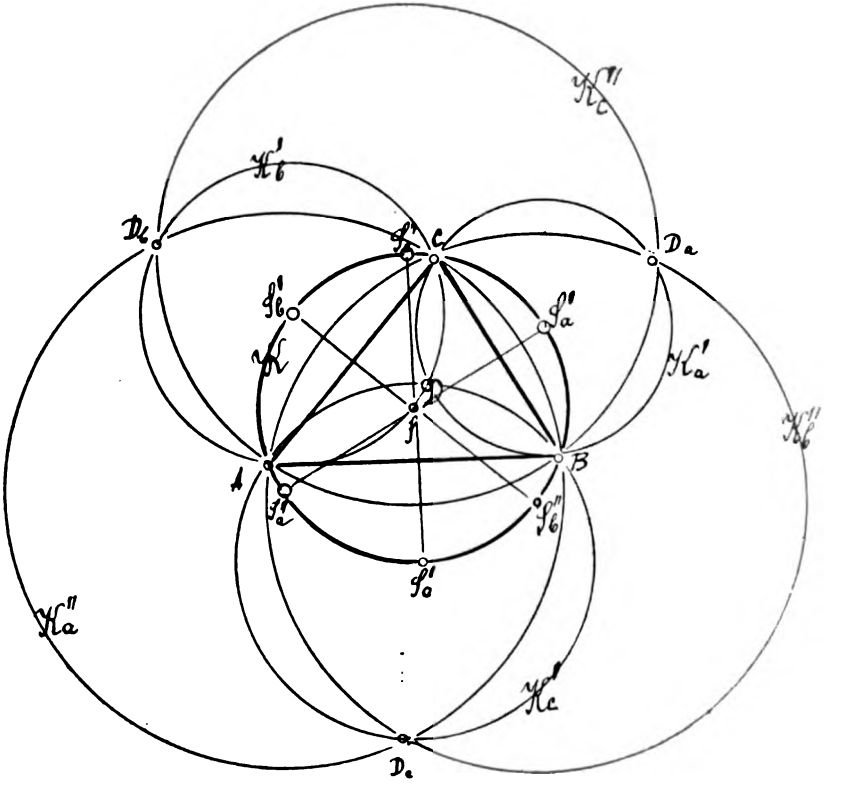

Sl. 2.

razmaku sjecišta okomice pa do krajnjih tačaka stranice trokuta, kojoj je ova okomica simetrala $(S'_aB = S'_aC$, $S''_aB = S''_aC$, $S'_bA = S'_bC$, $S''_bA = S''_bC$, $S'_cA = S'_cB$ i $S''_cA = S''_cB)$ to će se ovi šest kružnica K'_a, K''_a, K'_b, K''_b, K'_c i K''_c po četiri sjeći u vrhovima trokuta ABC, a po tri u daljnih četiri tačaka D, D_a, D_b i D_c, koje su ujedno i središta dodirnih krugova za trokut ABC.

Digitized by Google

Ovo je lako uvidjeti, kako za jedno od ovih sjecišta, tako i za sva ostala; jer uzmimo n. pr. tačku D, ona po I. a. mora za ove u krugu K upisane trokutove nad tetivom AB kao zajedničkom stranicom ležati na luku AB trokuta K'_c, za analogne trokutove sa zajedničkom stranicom BC na luku BC kruga K'_a, a isto tako za analogne trokutove sa zajedničkom stranicom CA na luku CA kruga K'_b; tačka D mora će dakle biti na sva tri kruga K'_a, K'_b i K'_c, što je same onda moguće, ako se ova tri kruga u jednoj istoj tački D sijeku.

Slično se dokaziva, da je D_a sjecište krugova K'_a K''_b i K''_c, D_b specište krugova K''_a K'_b i K''_c, a D_c sjecište krugova K''_a K''_b i K'_c.

Iz toga lako je izvesti konstrukciju za središta dodirnih krugova, ako je jednom opisani trokut nađen.

Digitized by Google

Rotatorije zagrebačke okolice.

napisao L. Trgovčević.

Predloženo u sjednici matematičko-prirodoslovnoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 20. listopada 1896.

Od kako je mikroskop izumljen i od kako je Leeuwenhoeck prvi u kaplji vode odkrio sitna organska bića, odonda postaše ti mikroorganizmi zanimivim predmetom motrenja i izučavanja ne samo zoologa od zanata već i inih ljubitelja prirode. Među te mikroskopski malene stvorove spadaju i trepušnjaci (rotatorije), koji su što se tiče organizacije medju svim mikroorganizmima najsavršeniji, koji su sa morfološke i biološke strane toliko zanimivi, da su od duljeg vremena moju pažnju na se svratili, te sam ih odlučio u ovoj radnji obraditi.

Radnju sam želio podijeliti na dva dijela: opći i posebni dio. Opći, o morfologiji, biologiji i geografskom rasprostranjenju ne spada u akademički spis; zato ću ovdje nabrojiti samo one zastupnike ove grupe životinjske, koji dolaze u okolici zagrebačkoj.

Prije svega smatram ugodnom dužnošću, da se na ovom mjestu najtoplije zahvalim velemožnom gosp. prof. Sp. Brusini, ravnatelju narodnog zoološkog muzeja, jer mi je spremno pribavljao potrebnu literaturu i dozvolio, da u svako doba radim u zavodu, za tim mojemu učitelju veleučenom gosp. Dr. Caru, koji me je u radu i zborom i tvorom pomagao, te mu zato u velike dugujem hvalu.

Prijegled upotrebljene literature.

1. Dr. C. Zelinka: Studien über Räderthiere. I. Ueber die Simbiose u. Anatomie von Rotatorien aus dem Genus Callidma. Zeitschr. f. w. Zool. Bd. 44. 1886.
2. Dr. H. Grenacher: Einige Beobachtungen über Räderthiere Zeitschr. f. w. Zool. B. XIX. 1869.

Digitized by Google

3. S. Bartsch: Rotatoria Hungariae. Budapest 1877. Die Rädertheire und ihre bei Tübingen beobachteten Arten. Jahreshefte des Ver. für vaterländ. Naturkunde 26. Jahrgang Stuttgart 1870.
4. Hudson i Gosse: The Rotifera or Wheel Animalcules London 1889.
5. E. v. Daday: Die geographische Verbreitung der im Meere lebenden Rotatorien. Mathem. u. Naturwiss. Ber. aus Ungarn B. IX. I. Häfte. Revision der Asplanchna Arten und die Ungarländischen Repräsentanten. Isto. Bd. IX. 1892. Die Rotatorien von Neapel. Isto Bd. VIII.
6. L. Plate: Beiträge zur Naturgeschichte der Rotatorien. Zeitschr. f. wiss. Zool. Bd. 19. 1885.
7. G. Tessin: Ueber Eibildung und Entwicklung der Rotatorien. Zeitschr. f. wiss. Zool. Bd. 44. 1886. Die Rotatorien der Umgegend von Rostock. Arch. des Ver. d. Fr. v. Nat. Mecklenburg. 43 Jahr.
8. Eyferth: Die einfachsten Lebensformen. Braunschweig 1878.
9. Ehrenberg: Die Infusionsthierchen als vollkommene Organismen. Berlin 1838.
10. K. Möbius: Anatomie des Brachionus plicatilis. Zeitsch. f. wiss. Zool. Bd. XXV. 1874.
11. C. Ruggero: Contribuzione allo studio dei Rotiferi. Verhandlung. k. u. k. Zool.-bot. Ges. Wien 1891. Bd. 41.
12. C. Eckstein: Die Rotatorien der Umgegend von Giessen. Z. f. w. Z. B. 39. 1883.
13. Fr. Petr.: Die Rotatorien des böhmisch-mährischen Hochlandes. Sitzgsber. k. böhm. Ges. d. Wiss. Prag 1891.

Fam. **Tubicolaridae.**

Pričvršćene, produljene rotatorije. Ustni rub izvukao se u krpaste nastavke *(lobi,* Lappen), koji imadu velike trepavice a pretstavljaju koronu. Možda bi se pričvršćene rotatorije mogle stavit u blizinu onakovih, kod kojih i danas vidimo istina drugačije brežuljke, nego sudeći po habitu i iz embrionalnog štadija pričvršćenih držim, da potonje vuku lozu od onih prvih. Bilo bi to *Hydatinae* i njim slične rotatorije. Kod potonjih se i noga znatno skratila, a i to mi daje dovoljan razlog, da *Floscullariae* izvađam iz *Hydatina,* a to zato,

Digitized by Google

što nogu *Floscularia* ne držim za homologni organ sa nogom *Hydatina.*

U prvom je slučaju noga jednostavno produljeni dio trupa, nit se može uvući, dok je u potonjem oštro od trupa lučena i može se uvući. Lobi dakle predstavljaju koronu, pa su ili sami osuti ukočenim trepavicama *(Fl. ornata)*, ili su cio rub i uresci osuti takim čekinjama *(Fl. coronetta, Fl. longilobata).* Kako je došlo do pričvršćenja? Razlog će tomu biti ili borba za opstanak ili navika (adaptacija).

Životinjica se u prvom slučaju možda nalazila u kakoj struji, pa da ju ne odnese, pričvrstila se; u drugom slučaju se valjda nalazila u povoljnom mediju, pa se pričvrstila i dulje vremena ostala. To je svojstvo u većoj mjeri prenijela na potomke i sad imamo trajno pričvršćene oblike pred sobom. Kod nekih vrsti *Floscularia* motrio sam dva vijenca trepavica, pa je vanjski vijenac sastavljen od većih, ukočenih trepavica, dok ispod ovog ležeći vijenac sastoji od manjih i k ustima okrenutih trepavica, koje živo titraju i dovode hranu k ustima. Vanjski je vijenac trepavica sastavljen od ukočenih trepavica, koje rijetko kada i to samo na podražaj ukočeno zatrepeću. Čemu dakle služe, kad su se tako oštro diferencirale?

Možda su sjetilni organi, što će bit najvjerojatnije, premda nije dokazan vez sa živcima ni sa ganglionom, koji još nije za floskularije dokazan. Ne možemo dakle ništa izvjesna reći; da su zakržljale, dalo bi se prije šta reći.

Floscularia, Oken.

Pričvršćene rotatorije, bez očiju. U mladosti slobodno plivaju i imaju dva oka. Usni rub izvuko se u krpe raznog oblika. U pravilu ima pet takih nastavaka (iznimno šest). Rod ovaj datira od 1815. god.

Floscularia mutabilis, Bolton.

Floskularija sa dva loba. Na dorsalnom većem lobu su dva oka. Ja ih nisam mogao vidjeti, možda ih je izgubila, a imala ih samo kratko vrijeme iza pričvršćenja. Svakako je ovo jedan od najtipičnijih *Floscularia,* jer je već na pričvršćenom stanju zadržao oči; isto dokazuju i lobi, jer ih ima tek dva.

Nalaz: Akvarium zool. zavoda 28. V.

Digitized by Google

Floscularia ambigua maior, Hudson.

Tijela više manje trouglastog a sjedi na dugoj nozi. Ima galertasti ovoj. Rub glave izvuko se u 5 krpa, od kojih je dorsalna najveća. Cio rub ima dva reda nejednakih trepavica. Ispod ustnog ruba a više na trbušnoj strani je njeki prstenasti nastavak osut nježnim trepavicama, koje živo titraju. Omiljela hrana floskularija su infusorije. Kad infusorija dođe u blizinu, nutarnji vijenac nježnijih trepavica živo titra, dok vanjski tek kadkad na podražaj ukočeno zatitra. Iz usta dolazi u predželudačni prostor. Kad je jedanput žrtva ovamo došla, teško se može više spasit. Nutarnji najme vijenac trepavica okrenut je prama ustima, on na njeki način zatvara ustnu šupljinu, na njihov se podražaj uvuku lobi i žrtva je već u farinksu, gdje za čas koje od čeljusti koje od žlijezda bude smrvljena. Hrana probavljena putuje širokim crijevom na anus, koji je na dorsalnoj strani.

Od unutarnjih organa osobito su jasni ovarij i ekskrecioni mjehur. Od mišičja spominjem dobro razvitu u lobima poprječnu muskulaturu. Iz svakog loba ide jedno mišično stablo, koje se na početku cijepa i inserira sa dvije grančice. Te mišice sklapaju i rasklapaju lobe. Dobro su razvite i uzdužne mišice. Živčevlje nije još nađeno.

Ispod ruba dorsalnog loba smjestila se zrnaste konzistencije svjetla masa. Otvora nit nastavaka kakih nisam mogo opazit.

Nalaz: Akvarium pod konac maja u velikoj množini na *Ceratophyllumu.*

Floscularia cornuta, Dobie.

Syn. Fl. appendiculata Leydig.

Životinjica slična predašnjoj. Pet krpastih loba imaju kvržice (bradavke) na vrhu. Dorsalni je lob i opet najveći, da se ne poremeti bilateralna simetrija. Pokraj dorsalnog loba izvio se dugi, crvoliki nastavak, koji kad se jedanput životinjica izvuče, nepokazuje nikakovih kretnja. Funkcija mu nije jasna. Eckstein misli, da je u njem sijelo jednog sjetila. Trepavice su samo na bradavkama i to radijalno ponamještene.

Nalaz: Akvarium na *Ranunculus aquaticus* 31. V.

Floscularia ornata, Ehrbg.

Pet krpastih loba sa bradavkama. Sve inače isto, samo što nema onog pokraj dorsalnog loba crvolikog nastavka. Sigurno, da je ovu vrst već Eichorn 1767. motrio.

Nalaz: Akvarium 3. VI.

Digitized by Google

Floscularia croatica, nov. spec. Tab. I.

Fl. urceolo hyalino, lobis rotatoriis quinque longius ciliatis, quorum dorsalis maximus est et glandula instructus.

Po organizaciji i habitu nalik je na predašnju, samo što u dorsalnom lobu ima mjehurić sa cjevčicom. Taj će mjehurić biti valjda žlijezda, pa će služit ili za obranu ili za ubijanje plijena, premda ni jedno ni drugo nisam mogao opazit. — Trepavice samo na bradavkama. Nutarnji vijenac trepavica dobro razvit. Životinjica se može sasma uvući u galertasti ovoj.

Našao ju u akvariumu zool. zavoda 30/V., 3. VI., 4. VI.

Floscularia campanulata, Dobie.

Syn. Fl. proboscidea. Ehrbg.

Ehrenberg u svojoj karakteristici te vrsti veli: *Fl. maior, urceolo hyalino, ciliis 6, proboscidem mediam ciliatam obeuntibus.* On je dakle uvijek vidio 6 loba. Ja sam uvijek vidio samo 5. Bit će dakle, da su mu, košto Grenacher veli, dolazile pod ruku same nakaze.

Nalaz: Akvarium 30/V.

Melicerta, Schrank.

Pričvršćena, u kućici. Dva duga pipala. Bez očiju u odraslom stanju, dok u mladosti ima oči.

Melicerta ringens, Ehrbg.

Životinjica u kućici, od pravilnih okruglih zrnaca građenoj, pa se od vremena do vremena izvlači i živo titra trepavicama na četverokrpastoj koroni. Zrnca kućice sjećaju na pilule. Ehrenberg je mislio, da se one još u želudcu stvaraju, a onda, kad su gotove, da ih životinjica njekako pravilno ređa. Leydig je mislio, da ih gradi od tuđih tjelešaca. Gruber i Bartsch dokazaše, da ih u istinu pravi od drugih kojekakih tjelešaca i to u jednoj trepavastoj jamici pokraj korone („Wimpergrube“).

Jasno je dakle, da su sve krugljice jednake, jer jamica može samo stanovitu krugljicu obuhvatit, i kad postigne normalnu veličinu, postavi ju uz ostale krugljice i tim pravilnim poređajem postane korona napokon lijepa valjkasta kućica.

Nalaz: Akvarium cijelog maja i juna.

Digitized by Google

Limnias, Schrank.

Limnias ceratophylli, Schrank.

Životinjica ova nalik je na melicertu. I ona je u valjkastoj kućici, al ne od pilula građenoj, već od drugih nepravilnih tjelešaca. Bitno se razlikuje od Melicerte u tom, što ima samo dvokrpastu koronu baš kao *Philodinidae*.

Nalaz: Akvarium 15. VII.

Oecistes, Ehrbg.

Pričvršćene rotatorije. Tijelo jasno segmentirano, kao da je od kolutića sastavljeno. Očiju nema.

Oecistes serpentinus, Gosse.

Korona jednostavna, ljevkasta, slabo trepavasta. Očiju nema.

Nalaz: Akvarium 29/V.

Philodina, Ehrbg.

Tijelo crvasto, segmentirano. Opipno sjetilo natrag pomaknuto. Dva oka straga, a to baš i jest glavni generički karakter; ♂ još nisu poznati. Parasitični oblici nemaju očiju.

Philodina aculeata, Ehrbg.

Ph. alba, corpore cirroso, tanquam aculeato, ocellis rotundis. Životinjica je vrlo nespretna. Ima po tijelu bodlje i kvrge. Od unutarnjih organa znamenito je to, što ima dva ovarija, u nozi su žlijezde, čijim se sokom pričvršćuju. Kad se hoće otkinut, dotično zaplivat, kontrahuju se mišice. Glavni otvor za žlijezdu je cijev, koja se nalazi izmedju dva prostrana šiljka. Ehrenberg veli za ovu vrst, da se javlja periodički.

Nalaz: Akvarium 17. V.

Philodina citrina, Ehrbg.

Syn. Rotifer inflatus. Duj.

Noga ima 4 članka, a svršuje se sa 2 šiljka, izmed kojih je cijev za izlijev soka. Boje je četrunaste — odatle ima i svoje ime.

Dujardin ju meće sa vršću *Ph. roseola* u jednu vrst pod imenom *Rotifer inflatus*. Eckstein je opazio, da boja životinjice ne potječe od bojadisane hrane, već da je koža sama bojadisana.

Nalaz: Maksimirsko jezero, Tuškanac, akvarium, vrlo česta početkom juna.

Digitized by Google

Philodina roseola, Ehrbg.

Syn. Rotifer inflatus. Duj.

Krasne ružičaste boje. Bojadisana je, koža sama, pače i noga je ružičasto bojadisana, što nije kod *Ph. citrinae.*

Nalaz: Kraljičin Zdenac 27. V.

Philadina erythrophthalma, Ehrbg.

Vrst ovu uzeo sam iz bilježaka dra. Cara.

Philadina megalotrocha, Ehrbg.

Ph. alba, corpore laevi breviore, rotulis maximis, ocellis ovalibus.

Čest je uz *Rotifer vulgaris.* Ima mnogo kraće tijelo.

Rotifer, Ehrbg.

Razlikuje se od filodine samo namještajem očiju, kod ovog su najme oči sprijeda na nastavku glave. I tijelo je nješto dulje od tijela *Philodina.*

Rotifer vulgaris, Ehrbg.

Lijepo ga karakteriše Ehrenberg, kad veli: *R. corpore fusiformi, in pedem sensim attenuato, ocellis rotundis.* Čeljusti su dvozubate. Organizacija se podudara s onom *Philodine,* a što se habita tiče, taj je u toliko drugačiji, što su rotifere vitka, spretnijeg tijela. Rotifere je Spalanzani prvi upotrebio, da dokaže oživljenje. Bory de St. Vincent zove ga *Esechielina.* Rotifera ima katkad u tolikoj množini, da po pripovjedanju Ehrenbergovom znade od njih voda pobijelit ili posmeđit.

Ima ga gotovo svagdje.

R. tardus, Ehrbg.

Ovu je vrst prvi u zagrebačkim vodama vidio dr. L. Car.

Actinurus, Ehrbg.

Položaj očiju kao i u *Rotifer,* — članci noge dulji.

Actinurus neptunius, Ehrbg.

Vrlo duga tijela, osobito su dugi nožni članci, a mogu se poput mikroskopa uvlačit jedan u drugi. Noga se svršuje sa tri duga šiljka. Na predzadnjem članku su dva nastavka. Ehrenbergova karakteristika glasi: *A corpore albo, fusiformi, in pedem longissimum*

Digitized by Google

sensim attenuato, digitis tribus aequalibus, cornicula longitudine excedentibus. Nalik na nj je *Rotifer macrurus*, koga Müller 1783. zove *Vorticella macroura.*

Nalaz: Maksimir, Tuškanac, Akvarium u maju.

Callidina, Ehrbg.

Callidina elegans. Ehrbg.

Nit ima očiju nit razvite korone, inače sasma nalik na rotiferu.

Nalaz: Akvorium 3. VII.

Hydatina, Ehrbg.

Duga, valjkasta, sa dva kratka prstića životinjica. Čelo široko, u dnu korone su osamljeni brežuljci sa čekinjama. Oka nema, bar nije bojadisano. Probavilo kruškoliko.

Hydatina senta, Ehrbg.

To je jedna od najvećih rotatorija, pa je radi svoje prozirnosti vrlo zgodan objekt za izučavanje. Organizacije neću opisivat, ta je stvar već svagdje, gdje se pisalo o rotatorijima, proučena; samo toliko, da čeljusti imadu 4 zupca. Ovu vrst otkriše gotovo u isto vrijeme Müller u Danskoj, a Corti u Italiji. Čini se, da je najviše ima u maju. *Enteroplea hydatina* Ehrbg. nije drugo, nego *Hydatina senta.*

Nalaz: Tuškanac, Sava cijelim majem u velikoj množini.

Notommata, Gosse.

Tijelo dugoljasto sa 2 prstića. Korona ima kratke trepavice. Postrance na glavi ima dvije uhu slične krpe, koje rijetko kad izvlači. Oči iza gangliona, u ostalom položaj očiju zavisi o privjesu gangliona („Kalkbeutel"). Čeljusti jake. Želudac veliki s koničnim žlijezdama i kratkim crijevom, u koje želudac neopazivo prelazi. Organi titranja („Zitter-organe"), kontraktilni mjehurić kod većih oblika jasni. Ovarij dugoljast. Taj rod ima u sebi heterogenih oblika. Eyferth pribraja *N. longiseta, N. aequalis i N. tigris* longisetama, dok *Cyclogena lupus* ubraja med *Hydatinidae.*

Notommata aurita, Ehrbg.

Dugoljasta, komprimirana. Pliva obično postrance. Ehrenbergova karakteristika: *N. tergo et uropygio turgidis gibba, fronte aurita, bursa obscura alba, globosa sub oculo.*

Digitized by Google

Diglena, Ehrbg.

Tijela dugoljasta. Na čelu dva oka. Čeljusti su jednozubate.

Diglena forcipata, Ehrbg.

Životinjica duga, vitka sa natrag uzvinutim *(digitis decurvis)* prstićima. Čeljusti jednozubate. Poprečna prstenasta muskulatura jaka; ova svojom kontrakcijom uzrokuje boranje kože. Ehrenberg dvoji da Harris-ova jedna vrst, koju je u kišnici našao, amo spada. Müller-ova od 1773. *Vorticella vermicularis*, koju on ispoređuje sa Joblotovim *Rotifer vulgaris*, može bit i *Notommata decipiens*. Moren-ove su slike isto tako nejasne kao i Müllerove. Ehrenberg je kod ove vrsti našao 12 mišica, 2 jednozube čeljusti, kratak esofagus, konično probavilo, 2 spolne žlijezde (jednu je već 1781. Müller poznavao, pa ju držao za kontraktilni mjehur), 2 nožne mišice i 2 čeona oka. Sigurno je, veli Ehrenberg, Müller-ova *Cercaria forcipata* naša *Diglena*.

Nalaz: Akvarium 25. V.

Diglena caudata, Ehrbg.

Rub glave koso odrezan. Noga kratka s dugim prstićima. Ehrenberg-ova diagnosa glasi: *D. corpore conico-elongato, fronte oblique truncata nec latiore quam corpus, pede brevi distincto, longe digitato*. Ovu je vrst već 1763. god. motrio Ledermüller.

Nalaz: sa predašnjom.

Pleurotrocha, Ehrbg.

Syn. **Theora**, Eyf.

Vrlo nemirne životinjice, konična tijela. S profila je glava kao koso odrezana. Nema jasnih očiju.

Pleurotrocha vernalis, Ehrbg.

Čelo ravno. Očiju nema, samo neke mjehuriće, sa svake strane čeljusti po 5—6 njih, pa se misli, da ti mjehurići služe očinjemu vidu. Prstići su kratki.

Nalaz: Maksimirsko jezerce 17. V.

Furcularia, Ehrbg.

Tijelo kratko. Dorsalna strana konveksna, ventralna ravna. Oko jedno. Noga sa dva sabljasta, na dorsalnu stranu uzvinuta prstića.

Digitized by Google

Furcularia gibba, Ehrbg.

Dorsalna strana krugljasto-izbočena, prstići natrag zakrenuti. Oko jedno. Integumenat mekan i gibiv. Ima dorsalnu i dvije uzdužne lateralne bore. Ponajglavniji karakter, koji i Ehrenberg spominje, oko je i noga. Eyferth ju prispodablja sa psom njuškarom („hundeartig suchend"), jer obilazeć od predmeta do predmeta kao da njuška.

Nalaz: Akvarium i Maksimirsko jezerce.

Furcularia forficula, Ehrbg.

Dorsalna strana manje izbočena nego kod prijašnje. Oko jedno na vrhu čela.

Diurella, Bory.

Tijelo dugoljasto, ovalno, sa dva nejednaka prstića. Jedno oko na zatiljku.

Diurella tigris, Bory.

Syn. Notommata tigris, Ehrbg.

Syn. Rattulus tigris, Müller.

Tijelo na dorsalnoj strani nešto konveksno. Glava slabo trepavasta, sprijeda ima dva čeona nastavka („Stirnzacken"). Čeljusti duge asimetrične, oko ovih jaka muskulatura. Spomenut ću ovdje i Ehrenberg-ovu karakteristiku, jer držim, da bi joj trebalo nešto dodat. Karakteristika glasi: *N. corpore cylindrico, semilunari, pedis dimidio corpore longioris, digitis longissimis* (a ja bih dodao inaequalibus) *decurvis, fronte cornuto.*

Monocerca, Ehrbg.

Monocerca rattus, Ehrbg.

Tijelo gotovo konično. Oko ima leću, noga duga i malo svinuta, na bazi 4 nejednaka roščića. Vrst sam ovu uzeo iz bilježaka dra. Cara.

Colurus, Bory.

Lorika ovalna, postrance nešto komprimirana. Dva čeona oka. Noga na kraju razcijepana. Za diagnozu pojedinih vrsti uzima Tessin i Eyferth dužinu prstića.

Colurus caudatus, Ehrbg.

Colurus lorica ovata, compressa, mucrone postico duplici distincto, digitis pede longioribus.

Ona je posvuda u velikom broju zastupana.

Digitized by Google

Colurus uncinatus, Ehrbg.

Prstići kraći od noge.

Dinocharis, Ehrbg.

Lorika prizmatična ili valjkasta, zrnata i slabo prozirna. Noga jako duga, a cijepa se u dva duga prstića. Oko jedno. Korona slabo trepavasta.

Dinocharis pocillum, Ehrbg.

Životinjica prizmatskog tijela s dugom nogom i dva duga prstića. Drugi nožni segmenat ima dva šiljka, koji su tako dugi, ko i segmenat, ili dvaput toliko dugi. Možda je ovu vrst već Hill 1751. motrio. Poslije su ju motrili Eichorn i Müller.

Nalaz: Akvarium koncem maja i cijelim junijem.

Salpina, Ehrbg.

Lorika ovalna, dorsalno nešto konveksna, na prednjem i stražnjem kraju fino narezuckana. Glava bujno trepavasta, čeljusti jake, noga kratka.

Salpina spinigera, Ehrbg.

Lorika se sprijeda produljuje u 4 šiljka, a straga u 3, od kojih je dorsalni malo uzvinut. Oko jedno.

Našao u Maksimirskom jezeru.

Monostyla, Ehrbg.

Rotatorije neznatne veličine, s nerascijepanom nogom. Oko jedno, dugoljasto ili okruglo.

Monostyla cornuta, Ehrbg.

Lorika sploštena, čeljusti jake. Katkada je noga na vrhu, jedva da se može zapaziti, rascijepana.

Monostyla lunaris, Ehrbg.

Noga s jednim kraćim i jednim duljim segmentom. U organizaciji nema znatnih razlika.

Ovu sam vrst našao u vakuoli *Actinospherium Eichornii.*

Euchlanis, Ehrbg.

Lorika ovalna, sploštena. Veliko crveno oko sa lećom. Probavilo okruglo. Noga na bazi ima po 2 do 3 opipne čekinje.

Digitized by Google

Euchlanis triquetra, Ehrbg.

Najzanimivija je kod ove vrsti poprečna muskulatura, što inače ne biva u ovoj porodici. Lorika se na dorsalnoj strani uzdiže i poput dva krila raširuje. Ehrenberg-ova karakteristika: *E. lorica dorso cristata, triquetra maxima, pede setis carente*, nije dobra, jer ova vrst ima na nožnom podanku 3 opipne čekinje. Lorika je jako prozirna, pa je već Ehrenberg mogao vidit 6 velikih mišica, čeljusti, probavilo sa žlijezdom, živčani ganglion, jedno oko, dvije nožne mišice i dva uzdužna mišična stabla.

Odlika ove vrsti je: *Euchlanis hyalina* Leydig, manja od prijašnje, nit je dorsalna strana tako uzdignuta. Vrlo prozirna.

Euchlanis macrura, Ehrbg.

Noga sa 4 čekinje, dvije su okrenute nazad, a dvije naprijed.

Nalaz: Maksimirsko jezerce.

Euchlanis luna, Ehrbg.

Syn. Cathypna luna. Gosse.

E. lorica semiorbiculari, fronte lunatim excisa, digitis unguiculatis. Osim neparnog oka čini se, da ima na ganglionu raštrkanih pigmentnih zrnaca.

Metopidia, Ehrbg.

Lorika sploštena. Životinjica sa dva oka, noga duga, jasno segmentirana sa dva duga prstića.

Metopidia lepadella, Ehrbg.

Lorika hialina, polumjesečasto urezana. Prstići duži od noge. Želudac i probavilo jednako veliki. Vrlo joj slična *Lepadella ovalis*, samo što potonja nema nijednog oka. Slična joj i *Squamella bractea*, samo što ova opet ima 4 oka. Obje potonje motrio je 1786. Müller.

Nalaz: Maksimirsko jezerce.

Metopidia oxysternum, Gosse.

Lorika prizmatska, prozirna, na rubovima fino narezuckana, noga viličasta, dva čeona oka.

Nalaz: Akvarium 20. V.

Metopidia acuminata,

M. lorica depressa, fere plana, ovata, postica parte acuminata, fronte laevius excisa.

Digitized by Google

Daday misli, da *M. acuminata* živi samo u moru, ali to ne stoji, ja sam ju našao u Masimirskom jezercu 12. V.

Lepadella, Ehrbg.

Organizacija kao u metopidije, samo nema očiju.

Lepadella ovalis, Ehrbg.

Jedna od najobičnijih rotatorija koncem aprila i početkom maja. Eckstein ju drži istovetnom sa *Squamella bractea*, Ehrbg.

Nalaz: Maksimir, Tuškanac.

Pterodina, Ehrbg.

Pterodina clypeata, Ehrbg.

Rub lorike uzak i gladak. Noga se može uvući. Noga je više na stražnjem kraju lorike. Oči sbližene, imaju leću. Iz bilježaka dr. L. Cara.

Pterodina patina, Ehrbg.

Lorika skoro okrugla, noga više na trbušnoj strani, i tim se razlikuje od predašnje. Mišičje poprečno strijekano. Želudac dug, probavilo okruglo, kao kod *P. clypeata*.

* * *

Tim sam nabrojio vrsti rotatorija, koje sam ove školske godine, uza svoje druge dužnosti, iz okolice zagrebačke motrio i opredijelio.

Priznajem, da to nije potpuna fauna te grupe iz zagrebačkih voda, jer napokon tu bi trebalo iztraživanja kroz cijelu godinu pa i po više godina. To ću, ako mi se pruži prilika, učiniti u jednoj opširnijoj radnji, u kojoj ću nastojati skupit materijal, ako ne iz cijele Hrvatske, a ono bar iz većeg njenog dijela.

[1] Sliedeća strana nosi broj 147 zato, što se je u reviziji ove razprave morao izostaviti čitav arak, pošto je sliedeći bio jur štampan.

Digitized by Google

Dvanajsto potresno izvješće: za godinu 1894.

SASTAVIO PRAVI ČLAN DR. M. KIŠPATIĆ.

Predano u sjednici matematičko-prirodoslovnoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 17. studenoga 1896.

Prije nego što predjem na kroniku potresa od godine 1894., neka mi bude dozvoljeno ovdje navesti dvie potresne viesti iz prijašnjih godina. Viesti te dobio sam tek zadnjih dana, pa kako je starija kronika već tiskana, to nemam druge prilike, da ih objelodanim.

Godina 1813.

Općinski bilježnik M. Sommer u *Djakovu* našao je u općinskom arkivu knjigu njekog trgovca s naslovom „Tefter", a na zadnjoj strani knjige bili su ubilježeni važniji suvremeni dogodjaji, a med timi bijaše ova viest o potresu od 26. prosinca 1813. u *Djakovu:*

„God. 1813. 26-ga X-bra posle pol dana u poltri sata takova Trešnja zemlje jest bila da suse Ognjaci russili y kube pucale kako takodjer y u istoy Rezidency od Terpeze svikoliki Gosti y Prisvitli Excelly Antun Mandich od Straha pobigli jesu".

Godina 1893.

28. *srpnja.* Pri potresu toga dana imamo u izvješću prošle godine zabilježenu kratku viest, da su ga osjetili i u *Karlovcu* u 4 sata po podne. Kada je izvješće već bilo tiskano, dobili smo od g. prof. M. Mikšića sliedeću obavjest:

U 3 s. 30 m. prije podne potres, koji je počeo tihim udarcem, od kog je uzdrhtala kuća i pod u sobi, za tim je iza 1 do $1^1/_2$ sekunde navalio jači udarac u vertikalnom pravcu tako da je zazvečilo posudje na ormaru. Cio pojav trajao je 3—5 sekunda. Ljudi su se od potresa probudili. Svjetiljke i drugi viseći predmeti

*

Digitized by Google

nisu se maknuli, samo su se podupirači od prozora u stanu prof. Mikšića nihali od SSZ—JJI.

Isti dan osjetiše neki u 3 s. 30 m. po podne drugi, no vrlo slab potres.

Godina 1894.

2. *siečnja* u 11 s. prije podne u *Rakovici* podzemna tutnjava.

U 11 s. 15 m. prije podne u *Rakovici* tutnjava.

U 3 s. po podne u *Rakovici* tutnjava. — Izvjestitelj piše, da su mu pripoviedali ljudi, da su već u 5 s. u jutro čuli tutnjavu od JZ dolazeću u razdobljih od 10 do 15 minuta. (M. Vanjković.)

11. *siečnja* u 2 s. 36 m. prije podne u *Kalju* potres, koji je išao od I - Z i trajao 2 sekunde. (Radić.)

17. *siečnja* u 7 s. 5 m. prije podne u *Vrhgorcu* znatan valovit potres s jednim snažnijim udarcem sa strane. Smjer se nije mogao opredieliti. (Iv. Ujević.)

15 *veljače* u 3 s. 50 m. prije podne u *Čazmi* potres u pravcu od SI—JZ. (Klobučar.) — Potres u Čazmi u 3 s. 50 m. prije podne trajao je 3 sekunde, a tutnjava u zraku čula se prije potresa. Prozori i slike na stienah su se tresle, ključanice su zveketale, a tavani drmali. Inače štete nikakve. Neki tvrde, da su 14. *veljače* u 6 s. po podne čuli podzemnu tutnjavu. (I. Piškorić.)

Isti potres osjetiše još u ovih mjestih.

Kutina, u $^1/_2$ 4 s. prije podne potres, koji je trajao 2—3 sekunde sa tutnjavom od SZ. (Báthorszeky.)

Glina, točno u 3 s. 26 m. prije podne probudio je potres sveukupno žiteljstvo iza sna. Potres bio je valovit i išao smjerom od SI—JZ, što se može sa sigurnošću uztvrditi, jer su se viseći predmeti u tom pravcu nihali. Uz trešnju čula se i dosta jaka tutnjava. („Nar. Novine".)

Staza, u 3 s. 37 m. prije podne dosta jak potres, koji je trajao 5 sekunda sa podzemnom tutnjavom. Pravac mu je bio od JI—SZ. Kuća se je tako tresla, da je na ormaru spravljeno posudje zazvonilo, a slike se na stieni gibale. („Nar. Novine".)

Petrinja, u 3 s. 34 m. prije podne po srednjo-evropskom vremenu jak potres, koji je došao od juga i trajao 3—4 sekunde. Pošto sam bio prije toga budan, znao sam da dolazi potres, čim sam čuo zujanje. Iza zujanja sliedila je odmah slaba trešnja, koja je potrajala 1 sekundu; sekundu iza trešnje došao je glavni udarac,

Digitized by Google

t. j. vrh glavnog drugog vala. Taj me je digao sa posteljom isto onako, kao kad digne val čamac. Udarac je trajao sekundu, a poslje njega osjetila se kroz 1 sekundu slaba trešnja. Valovito gibanje sam sasvim liepo osjetio, te bih ga mogao grafički predočiti. Najprije se je osjetio slab titrajući val, onda visok dug val, a iza njega upravo onako kao i prije njega valovito titranje. Moj stan je u prizemlju; ura nihalica nije stala, i na svjetiljci, koja visi o dugoj žici, nisam opazio nihanja. Tutnjave nije bilo. U gornjem spratu osjetilo se gibanje bolje, a u drvenim kućama nihali su se predmeti i zveketale čaše na ormarima. (Dr. Iv. Zoch.) — U 3 s. 25 m. prije podne žestok potres u pravcu od Z–JI (!); trajanje 2 sekunde. („Nar. Novine".)

Gora kod Petrinje, oko $^1/_2$ 4 prije podne potres u pravcu od SI—JZ. Trajao je do 3 sekunde, a uz potres se čula podzemna tutnjava. (Iv. Sigur, obć. bilježnik.)

Kostajnica, u 3 s. 35 m. prije podne jak potres sa podzemnom tutnjavom. Pravac mu je bio od SI – JZ, a trajao je 3—4 sekunde. (Komlenović, pošt.) — U 3 s. 34 m. prije podne u Kostajnici prilično jak potres od 30 sekunda. (V. Delak.) — U 3 s. 35 m. prije podne u Kostajnici dosta žestok potres uz podzemnu tutnjavu od SZ—JI, trajao je 3—4 sekunde. („Hrvatska".)

Bešlinac, u isto doba potres. („Nar. Novine".)

Gvozdansko, u isto doba potres. („Nar. Novine".)

3. *ožujka* u 10 s. (bit će pogrješno mjesto 12 s.) prije podne u *Novom* potres uz podzemnu tutnjavu. Pravac mu je bio od I—Z a trajao je $1^1/_2$ sekunde. (M. Potočnjak, r. učitelj.)

Potres taj dojaviše još iz ovih mjesta:

Bakar, u 12 s. o podne jak potres. (Meteor. postaja.)

Rieka i *Sušak*, u 12 s. 3 m. o podne dosta jak potres i to jedan okomit udarac, za tim valovito gibanje smjerom od SZZ—JII. (Prof. Cekuš.) — O podne na Rieci dosta jak potres uz podzemnu tutnjavu u pravcu od I—Z. (Pester Lloyd.)

Grobnik, upravo o podne potres, koji je trajao 2 sekunde, te imao smjer od S—J. (B. Vučić, r. uč.)

Kalje, u 10 s. 49 m. prije podne potres od I—Z; trajao je 3 sekunde, a iza njega tutnjava od 2 sekunde. (M. Radić, uč.)

4. *ožujka*, u 2 s. 10 m. po podne u *Novom* potres kao i dan prije u pravcu od I—Z. (M. Potočnjak.)

O tom potresu imamo još sliedeće viesti:

Digitized by Google

Bakar, u 2 s. 15 m. po podne slabiji potres od onoga dan prije. (Met. postaja.)

Kraljevica, oko 2 s. po podne potres od JZ—SI. (I. Pavelić.)

Rieka, u 2 s. 5 m. potres uz podzemnu tutnjavu; potres je trajao 2—3 sekunde a išao pravcem od SZZ—JII. (Prof. Cekuš.)

Opatija, u 2 s 10 m. po podne kratak no jak udarac, koji je trajao samo 1 sekundu a išao smjerom od JI—SZ, pratila ga je jaka podzemna tutnjava nalik onoj od velika topa. („Neue freie Presse".)

Grobnik, u 2 s. po podne prilično jak potres. Pokućtvo se zanihalo, a mnogi pobjegoše iz kuća. Potres je trajao 2 sekunde, a išao pravcem od S—J. (B. Vučić.)

---

17. *travnja* u 11 s. 40 m. prije podne u *Kašini* potres. Smjer mu bijaše od S—J. Udarac je bio vertikalan i žestok. Prozori i drugi stakleni predmeti zazvečaše. (J. Benković.)

Moravče, 17. travnja u 10 s. 53 m. (!) prije podne prilično jak potres, koji je trajao 1 sekundu. Kako se namještaj u mojoj sobi sav najednom uzdrmao, a i od drugih nisam mogao doznati smjera, mislim, da je udarac bio okomit. (V. Šantek.)

25. *travnja* u 1 s. 15 m. po podne u *Stupniku* potres od 2 sekunde u pravcu od JZ—SI. (Ježek.)

---

29. *srpnja* u 2 s. 15 m prije podne u *Spljetu* potres uz podzemnu tutnjavu. Pravac JZ (!). („Narodni List".)

---

12. *kolovoza* u 2 s. 10 m. prije podne u *Trogiru* udarac od ozdol u pravcu od SI—JZ, a koji je trajao 5 sekunda. Podzemna tutnjava čula se prije potresa. Domaće životinje se od trešnje jako uznemiriše. (Jerko Baranović.)

19. *kolovoza* u 11 s. 30 m. prije podne u *Drežniku* jak potres, koji je trajao preko 2 sekunde a išao pravcem od I—Z. Uz potres čula se i podzemna tutnjava. Na zidu viseća ura nihalica stala; prozori i pokućtvo se zatreslo, a na slabijih kućah popucali zidovi. (I. Kostelec, župnik.)

23. *kolovoza* u 0 s. 15 m. prije podne u *Drnišu* jak potres sa podzemnom tutnjavom. Potres je trajao 2 sekunde a išao pravcem od I—Z. Mnoge su jare po selima srušene. (N. Vežić.)

Trogir, 23. kolovoza u 0 s. 23 m. prije podne lagano valovito gibanje od SZ—JI, koje je trajalo 3 sekunde. (J. Baranović.)

Digitized by Google

12. *rujna* u 11 s. 30 m. po podne u *Vrbovskom* potres, koji je išao od Z—J a trajao 2 sekunde. (V. Oršić, župnik.)

---

11. *listopada* u 0 s. 43 m. prije podne u *Travniku* i okolici dosta jak potres, koji je trajao 2—3 sekunde a išao pravcem od I—Z; pratila ga je podzemna tutnjava. („Pester Lloyd".)

---

2 *studenoga* u 12 s. 3 m. o podne na *Rieci* osjetljiv potres, koji je trajao 3 sekunde. („Agr. Tagblatt".)

3. *studenoga* u 2 s. 5 m. 30 sek. po podne na *Rieci* potres, koji je trajao 2 sekunde. („Agr. Tagblatt".)

18. *studenoga* u 2 s. 47 m. po podne u *Prozoru* potres, koji je trajao 2 sekunde a išao s smjerom od SI—JZ. („Obzor".)

26. *studenoga* u 2 s. prije podne u *Mostaru* prilično jak potres uz podzemnu tutnjavu. Ljudi se od sna probudiše. Štete nikakve. („Obzor".) — Potres u Mostaru bio je u 2 s. 40 m. prije podne; bio je to žestok potres, koji je trajao 4—5 sekunda. Grozan strah popao je stanovnike. Mnogi skočiše iz najdubljeg sna sa svog ležaja. Zidovi su se tresli, podkrovne grede popucaše, prozori se uzdrmaše, a u mnogih kućah popadalo je posudje sa polica. Prije potresa čula se neka kratka grmljavina i tutnjava. Smjer potresa bio je od JZ—SI. („Obzor".)

---

7. *prosinca* u 8 s. 20 m. po podne u *Sunji* slab potres uz dosta jaku podzemnu tutnjavu. („Hrvatska".)

10. *prosinca* u 4 s. 45 m. prije podne u *Kotoru* jak potres, koji je trajao 2—3 sekunde a išao pravcem od S—J. Trešnja je bila valovita. (N. Pušić.) — „Agramer Tagblatt" javlja iz Kotora, da je potres bio u 4 s. 35 m. prije podne, da je trajao 4 sekunde a išao pravcem od I—Z; gibanje je bilo valovito.

Cetinje, isti dan u 4 s. prije podne jak potres bez štete. („Nar. Novine".)

30. *prosinca* u 8 s. 50 m. po podne u *Jamnici* tutnjava i slab potres.

U *Pisarovini* u isto doba vrlo neznatna trešnja. (A. Vranić, uč.)

Broj potresa, što smo ih za godinu 1894. ubilježili, tako je malen, kako nije bio još nijedne godine, odkako naša izviešća izilaze. U svem imamo iz te godine samo 23 ubilježena potresa, koja su bila u 21 razan dan. Na pojedine mjesece razredjuju se ti potresi evo ovako:

Digitized by Google

U siečnju (2., 11., 17.)	3	potresna	dana	sa	5	potresa
U veljači (15.)	1	„	„	„	1	„
U ožujku (3.,4.)	2	„	„	„	2	„
U travnju (17., 25.)	2	„	„	„	2	„
U svibnju	—	„	„	„	—	„
U lipnju	—	„	„	„	—	„
U srpnju (29.)	1	„	„	„	1	„
U kolovozu (12., 19., 23.) . . .	3	„	„	„	3	„
U rujnu (12.)	1	„	„	„	1	„
U listopadu (11.)	1	„	„	„	1	„
U studenom (2., 3., 18., 26.) . .	4	„	„	„	4	„
U prosincu (7., 10., 30.)	3	„	„	„	3	„
Ukupno . .	21	potresni	dan	sa	23	potresa.

Potresi ovi ubilježeni su iz ovih mjesta:

Bakar (3. III.); (4. III.).
Bešlinac (15. II.).
Cetinje (10. XII.).
Čazma (15. II.). SI—JZ.
Drežnik (17. VIII.). I—Z.
Drniš (23. VIII.). I—Z.
Glina (15. II.). SI—JZ.
Gora (15. II.). SI—JZ
Grobnik (3. III.). S—J; (4. III.). S—J.
Gvozdansko (15. II.).
Jamnica (30. XII.).
Kalje (11. I.). I—Z; (3. III.). I—Z.
Kašina (17. IV.). S—J.
Kostajnica (15. II.). SZ—JI.
Kotor (10. XII.). S—J, I—Z;
Kraljevica (4. III.). JZ—SI.
Kutina (15. II.). SZ—JI.
Moravče (17. IV.).
Mostar (26. XII.). JZ—SI.
Novi (3. III.). I—Z; (4. III.). I—Z.
Opatija (4. III.). JI—SZ.
Petrinja (15. II.).
Pisarovina (30. XII.).
Prozor (18. XI.). SI—JZ.
Rakovica (2. I.). JZ—SI.

Digitized by Google

Rieka (3. III.). SZZ—JII; (4 III.). SZZ – JII; (2. XI); (3. XI.).
Spljet (29. VII.).
Staza (15. II.). JI—SZ.
Stupnik (25. IV.). JZ—SI.
Sunja (7. XII.).
Sušak (3. III.). SZZ—JII.
Travnik (11. X.). I—Z.
Trogir (12. VIII.). SI—JZ; (23. VIII.). SZ—JI.
Vrbovsko (12. IX.). Z—I.
Vrhgorac (17. I.).

Prvi potres, što se je ove godine dogodio, bio je 2. siečnja u *Rakovici*, gdje se je isti dan još dvaput ponovio. Iz iste okolice imamo ubilježen potres 19. kolovoza u Drežniku. Iz prijašnjih izvještaja možemo razabrati, da su u ovom kraju mnogi potresi imali svoje posebno izhodište, pa odatle moramo zaključiti, da se u blizini Rakovice i Drežnika mora nalaziti potresna pukotina, koja te potrese stvara. Ako pogledamo kartu, koja je kao II. tabla dodana razpravi „Potresi u Hrvatskoj" (Rad jug. akad. 1895, knj. 122.), to ćemo viditi, da bi znamenita i vrlo izražena *skopljanska potresna pukotina* svojim nastavkom na sjevero-zapad prošla upravo pokraj Rakovice i Drežnika, pa nam se na prvi mah čini vrlo vjerojatno, da taj nastavak u istinu postoji, i da je u njem bilo izhodište spomenutih potresa. Kasnija točna stratigrafska iztraživanja će medjutim tek moći pružiti bolje dokaze, da li ovamo siže skopljanska pukotina, ili se nije tu možda razvila koja druga djelatna potresna pukotina.

Potres, koji se osjetio 15. veljače u Čazmi, Kutini, Stazi, Petrinji, Gori, Kostajnici, Bešlincu i Gvozdanskom, zahvatio je krajem, u kojem se križaju tri poznate potresne pukotine, naime zagrebačka, banjalučka, i posavska pukotina.

Ove dvie zadnje potresne pukotine vuku se uz sjeverni i južni rub bosanske serpentinske zone, a poznato je, da je serpentinska zona izmed Gline i Gvozdanskog samo nastavak bosanske serpentinske zone, pa s toga nema sumnje, da spomenute dvie bosanske potresne pukotine hvataju duboko u Hrvatsku, i to upravo u onaj kraj, gdje su i potres 15. veljače osjetili. No uza sve to ipak ne bih smio uztvrditi, da je taj potres potekao iz jedne ili iz druge bosanske pukotine, jer se potresni kraj izteže elipsom, kojoj duga os ide od Čazme i Kutine prama Gvozdanskom i Bešlincu, tako da nas on upućuje na *zagrebačku potresnu pukotinu*. Da li smo

Digitized by Google

ovim zadnjim navodom pogodili pravu istinu, težko je reći, jer su viesti o samom potresu vrlo nepodpune.

3. i 4. ožujka imamo ubilježene potrese iz hrvatskog Primorja, a oni svojim širenjem nedvojbeno pokazuju, da su potekli iz poznate *bakarske potresne pukotine*. Iz iste pukotine potekao je i potres od 2. i 3. studenoga na Rieci.

17. travnja oživjela je *zagrebačka potresna pukotina* u neposrednoj blizini Zagrebačke gore. Taj dan imamo naime ubilježen potres u Kašini i Moravču.

Potres, što je ubilježen 25. tranja u Stupniku, imao je bez sumnje svoje izhodište u *Sv.-Janskoj potresnoj pukotini*. Sliedeća bližnja pukotina, naime *Krašićka potresna pukotina* stvorila je potres, koji je 11. siečnja ubilježen u Kalju.

Dubrovačka potresna pukotina stvorila je i ove godine nekoliko potresa. Na ovu pukotinu imamo svesti potres, koji je bio 17. siečnja u Vrhgorcu, 29. srpnja u Spljetu, 12. kolovoza u Trogiru, 23. kolovoza u Drnišu i Trogiru, te napokon potres 30. prosinca, koji osjetiše u Kotoru i Cetinju.

Potres, koji osjetiše 12. rujna u Vrbovskom, imao je nedvojbeno svoje izhodište u *pokupskoj potresnoj pukotini*.

Potresi, što ih osjetiše 7. prosinca u Sunji, te 30. prosinca u Jamnici i Pisarovini, imadu svoje izhodište na ravnoj crti, koja nam se prikazuje kao nastavak *posavske potresne pukotine*, na kojoj se nalazi, kako znamo, sjeverni rub bosanske serpentinske zone, te nema dvojbe, da su oba spomenuta potresa nastala u nastavku posavske potresne pukotine.

Iz Bosne imamo u ovom izvještaju ubilježena samo tri potresa. Prvi bio je 11. listopada u Travniku, a izhodište mu imamo tražiti u *travničkoj potresnoj pukotini*. Drugi potres, 18. studenoga u Prozoru, imao je svoje izhodište u *skopljanskoj potresnoj pukotini*, dok je treći potres, 26. studenoga u Mostaru, potekao iz *neretvanske potresne pukotine*.

Digitized by Google

Trinajsto potresno izvješće: za godinu 1895.

SASTAVIO PRAVI ČLAN DR. M. KIŠPATIĆ.

Predano u sjednici matematičko-prirodoslovnog razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 17. studenoga 1896.

Godina 1895.

2. *veljače* u 2 s. 10 m. po podne u *Ogulinu* potres, koji je trajao 3 sekunde a išao od I—Z. (J. Magdić, uč.)

Isti dan u 11 s. 30 m. po podne na *Rieci* osjetiše dosta jak potres. (Prof. Cekuš.)

14. *veljače* u 4 s. 11 m. prije podne u *Petrinji* potres, koji je išao pravcem od SI—JZ. („Obzor".)

Isti dan u 6 s. prije podne u *Petrinji* drugi potres no mnogo slabiji od prvoga, koji takodjer nije bio jak. Za potresa čula se tutnjava. („Obzor".)

---

20. *ožujka* u 3 s. 20 m. prije podne u *Vrbniku* na otoku Krku potres srednje jakosti. Potres je trajao 2 sekunde a išao pravcem od I—Z. Uz potres čula se podzemna tutnjava. (A. Brozović, naduč.)

24. *ožujka* u 4 s. 25 m. prije podne u *Zagrebu* slab potres, koji je trajao 6 sekunda a išao smjerom S—J.

Isti potres dojaviše još iz ova dva mjesta:

Kašina, u 4 s. 15 m. prije podne čuše podzemnu tutnjavu, no udarca ne osjetiše. Tutnjava dolazila je od SI. a trajala je 4 sekunde. (J. Benković.)

Stenjevac, u 4 s. 30 m. prije podne potres; smjera mu ne mogoše ustanoviti. (L. Ivančan, žup.)

---

4. *travnja* u *Sinju* slab potres. (Fra. J. Malić.)

14. *travnja* oko 11 s. 16 m. po podne u *Ljubljani* žestok potres, koji se je velikim prostorom razširio. Iz krajeva, iz kojih u naših izvješćih sakupljamo potresne pojave, dojaviše ove viesti:

Digitized by Google

Aleksinica kog Gornjeg Pazarišta, u noći od 14. na 15. travnja slab potres. (A. Lukša, žup.)

Bakar, u 11 s. 30 m. po podne potres od više udaraca, koji potrajaše preko 1 minute (?). Sjedio sam upravo sa družinom kod stola; najednoč stane u kredenci zveket čaša, čaše na stolu začnu se micati, slike na zidu nihati, a ure se ustaviše. Pošto je silna bura duhala, nije se moglo čuti, da li je bilo kakve podzemne tutnjave. („Nar. Novine".) — U Bakru trajao je potres preko 6 sekunda, a tutnjava se je čula prije i poslije potresa. („Hrvatska".)

Banija kod Karlovca, u 11 s. 17 m. po podne jak udarac, a iza dvie sekunde drugi takodjer jaki udarac, a poslije 5—6 sekunda treći neznatan udarac. U 11 s. 40 m. četvrti udarac, koji je bio jači od trećega. Gibanje je bilo undulatorno, a išlo smjerom od JJZ—SII. Prva dva udarca trajahu svaki po 2—3 sekunde, treći 0·5, a četvrti 1 sekundu. Sa jednog čvrstog dimnjaka moje kuće odpala je jedna opeka prama SI. U sobi pala je vaza sa ormara (koji je hrbtom okrenut prama I) prama SSZ. Iz pune zdjele na hodniku prolila se voda prama jugu. Na zvonu susjedne crkve, u koje je drven toranj, čuo sam šest udaraca. (H. Več, mjernik.)

Belec, u 11 s. 22 m. po podne očutismo ovdje na podnožju Ivančice potres, koji je potrajao 15—20 sekunda, te imao pravac od S—J, bio valovit i dosta jak, te se ponovio u 4 s. u jutro 5 puta. Na nekih starih sgradah popucali su zidovi. („Nar. Novine".)

Belovar, u 11 s. 12 m. po podne jak potres, koji je potrajao jedno 16 sekunda. Potres je bio valovit, a valovi morali su biti dosta dugi, jer ni jedna kuća nije toliko oštećena, da bi se o kakvoj šteti moglo govoriti. Smjer potresa bio je od SSI—JJZ. Sve viseće svjetiljke nihale su se u tom smjeru, no za čas stale su se nihati u otegnutoj elipsi, kojoj je velika os u rečenom pravcu ostala. Na nekim zgradama popucalo je nešto malo žbuke, a ure, koje bijahu tako postavljene, da su im se šetalice nihale okomito na označeni smjer, stale su po svem gradu. Tutnjava, kojom se je potres naviestio, bila je dosta jaka. Taj se je potres osjetio i po svoj županiji. („Tjednik bjelovarsko-križevački".)

Belovar moravečki, oko 12 s. u noći vrlo jak potres, koji je potrajao preko pol minute. Pravac nije se mogao točno ustanoviti. („Nar. Novine")

Benkovac u Dalmaciji, u 11 s. 10 m. po podne jak potres, koji je potrajao oko 15 sekunda a išao u pravcu od S—J. Mnogi se u varoši prepadoše. („Obzor".)

Digitized by Google

Bisag, oko $^1/_4$12 u noći jak potres, koji je potrajao oko 20 sekunda. Dvor grofa Draškovića razpucao se na više mjesta. Srušila su se tri dimnjaka. („Agr. Tagblatt".)

Bistrica (Marija Bistrica), u 11 s. 15 m. po podne žestoko se potresla zemlja valovitim smjerom od JZ—SI; trešnja je mogla trajati 6—8 sekunda. Smjer potresa mogao se razabrati po svjetiljkah, koje su se dugo iza trešnje nihale. Taj potres je najjači iza onoga od god. 1880. (Stj. Lang.) — U 11 s. 20 m. po podne u Bistrici potres od SI—JZ bez tutnjave. Udarac je bio vrlo jak, tako da su ljudi iz stanova bježali. Pokućtvo jako zaškripalo, a dvie ure u župnom stanu zaustavile su se. (M. Lovrišak, kapelan.) — U 11 s. 20 m. po podne vrlo jak potres, koji je preko 5 sekunda trajao. Na posjedu baruna Hellenbacha, Podgradju, koje je četvrt sata udaljeno od Bistrice, pao je dimnjak, a i na samom dvoru pokazaše se znatne pukotine.

Bović kod Gline, oko $^3/_4$12 u noći osjetio se dosta jak potres, koji je potrajao preko 10 sekunda, a išao iz početka laganije od istoka prama zapadu, onda obratnim pravcem ali tako žestoko, da su se prozori tresli kao da padaju, a boce i čaše igrale po stolu, kao da ih hotomice udaraš jednu o drugu, dočim su mjestimice zidni satovi stali. Najviše me je prestrašilo, što mi se svieća sama ugasila. („Nar. Novine".)

Brckovljani, u 11 s. 24 m. po podne očutismo prilično jak potres, koji je 3—4 sekunde potrajao. Potres je počeo sa jakom podzemnom tutnjavom, gdje se je počelo pomalo tresti, a za jedan čas se je tako jako treslo, da su u sobah stakleni i slični predmeti zazvečali, a svjetiljke, koje su o svodu pričvršćene, i utezi na urah nihahu se, koliko je prostora bilo. Štete nikakve. Pravac potresa bio je od I—Z. („Nar. Novine".)

Brdovac, u 11 s. 20 m. po podne došao valovit potres pravcem od JJZ—SSI. Udarac bijaše vrlo žestok, a trajao je kojih 8—10 sekunda, na to nasta stanka od jedno 15 sekunda, u kojoj zamijetismo četiri slabija udarca. Iza zadnjeg udarca dodje drugi val ali od JII—SZZ (prvi od Plešivice, drugi od Zagrebačke gore); ovaj val zanihao kuću ponovnom silom i bio jači od prvoga. Talasajuća voda u boci pokazivala točno križajuće se pravce prvoga i drugoga vala. Drugi ovaj udarac srušio sa krovova župnih zgrada nekoliko opeka; naglo počeo, naglo svršio. Trajao 10—15 sekunda. Drugi potres bio je u 11 s. 50 m. po podne, no ja ga nisam očutio, za to ni neznam, kakav je bio. Znatnije štete nema, osim što je

Digitized by Google

napukao zid pri koru kapele u *Laduču*, i zid jedne zgrade na imanju baruna Vranicanija. („Obzor".)

Bregi, u 1/4 12 u noći u Bregima kraj Ivanića žestok valovit potres, koji je potrajao 4—5 sekunde a išao pravcem od S—J. Činilo se, kao da je ladjica preko četiri vala preplovila. („Nar. Novine„.)

Brlog, u 11 s. 10 m. po podne valovit potres od JI—SZ, koji je trajao preko 10 sekunda. Uz potres čula se podzemna tutnjava. U mojoj sobi zazvečale čaše i pladnji. Potres bio je dosta jak. (M. Šimat.)

Brod na Kupi, u 11 s. 16 m. po podne osjetismo ovdje jak potres. Pokućtvo se gibalo, zidna ura nihalica stala. Premda su ljudi bili u prvom snu, ipak su se svi probudili. Pravac trešnji bio je od I—Z, a trajao je do 10 sekunda. Za vrieme potresa čula se silna tutnjava. Oko ponoći bio još jedan potres, nu kraći. Štete nema nikakve. (M. Cvetko, župnik.) — U 1/4 12 u noći u Brodu na Kupi velik potres, koji je išao pravcem od J—S. Pokućtvo se u sobama sve treslo. Tko je najbolje spavao, skočio je iz postelje. Ljudi bježali su iz kuća. Jedan dimnjak se srušio. U crkvi s oltara Majke božje pao križ, a sa velikog oltara dvie svieće sa svietiljnjakom. U školi pokazala se mala pukotina. („Obzor".)

Brod-Moravice, u 11 s. 17 m. po podne žestok valovit potres, koji je potrajao preko 16 sekunda. Počeo je sa sjevero-iztočne prama jugo-zapadnoj strani. Potres je bio tako žestok, da su se sve stvari tresle i posoblje, a ljudi se od sna probudili. Podzemne tutnjave nismo čuli. („Nar. Novine".)

Bukevje kraj Velike Gorice, zidni sad se od trešnje kod učitelja i župnika u jedan mah zaustavio. Zidovi na školi znatno izpucali. Potres je naviestila podzemna tutnjava, s kojom je takodjer i prestao. („Nar. Novine".)

Bunić, u 11 s. 10 m. po podne potres. (Krmpotić.)

Ciglenik, oko pol noći potres. (P. Krempler.)

Crkvenica, u 11 s. 20 m. po podne ćutismo ovdje jak potres. Spavao sam, te me trešnja predmeta na umivaoniku probudila. Krevet se moj takodjer užasno gibao. Pravca nisam mogao razabrati, no većina mi pripovieda, da je potres imao pravac od JZ—SI. U hotelu tik moga stana stranci su poskakali iz postelja i pobjegli dolje u restauraciju. Potres je bio valovit a trajao 6 sekunda. (I. Polić.)

Crnilug, u 11 s. 30 m. po podne žestok potres, koji je čitavo stanovničtvo nemilo uplašio. Potres bio je valovit, pravcem od Z—I, te je ne samo mnogo straha, već i štete prouzročio, osobito na

Digitized by Google

župnom stanu, gdje su zidine jako popucale. Sama trešnja trajala je 8—10 sekunda, a uz nju se čula jaka podzemna tutnjava. Pokućtvo i stanje užasno je škripalo, ure stadoše, a na mjestima padali su i predmeti sa polica. Sve bijaše na nogama, a nekoji izletiše goli i bosi na polje. („Obzor".)

Čabar, oko pol noći potres u pravcu od S—J. Pred potresom, koji se je valovito širio, čula se strašna podzemna tutnjava. Trajao je 4—5 sekunda, a iza nekoliko minuta drugi, slabiji udarac. („Nar. Novine".)

Časma, u 11 s. 11 m. po podne dva jaka udarca u pravcu od S—J, koji potrajaše do 2 sekunde Prozori zazvečaše, slike na zidovih se potresoše, a ključanice zazveketale; po zidovih se ukazaše slabe pukotine. Uz potres čula se i slaba tutnjava. (I. Piškorić.) — Po drugoj viesti mogao je pravac biti od SI—JZ. („Obzor".)

Delnice, u 11 s. 20 m. po podne silan potres, koji je počeo jakim šumom i udarcem; nakon toga se ponovio još jačim udarcem. Potres je trajao 4 sekunde. Nekoje kuće popucale. (M. Bolf.) — U 11 s. 17 m. po podne u Delnicah probudio me iza sna žestok valovit potres, koji je išao od JI—SZ. Trajao je do 22 sekunde. Deset minuta iza toga osjetih drugi udarac, koji je 8 sekunda trajao, a u 11 s. 45 m. i treći udarac, koji je 3 sekunde trajao. Trešnja pri prvom potresu bila je tako jaka, da su ljudi iz kreveta bježali na ulicu, gdje je bio snieg, koji je juče sa jakom burom cio dan padao. Činilo se, kao da mimo kuće prolazi velikom brzinom kakav teretni vlak. Po stolovih se mnogim prevrnulo posudje, a ure nihaljke prestadoše ići. („Nar. Novine".)

Desinić, u 11 s. 35. m. probudi nas iza sna jak potres, koji je trajao više sekunda. Pravac mu je bio od J—S, te se čula tutnjava. Župna crkva Sv. Jurja sva je izpucala, a kor njezin sutradan je zatvoren. Više dimnjaka se srušilo. („Nar. Nov.".) — Potres u 11 s. 35 m. trajao 35—50 sekunda. Drvena stanja pucala, zidine se drmale. Svod u crkvi izpucao, da je pogibeljno u nju ići. („Obzor".)

Djakovo, potresa ovdje *nisu osjetili*. (Raček.)

Drešnik, u 11 s. 12 m. po podne potres, koji je išao pravcem od I—Z, gibanje je bilo valovito i trajalo 7—16 sekunda, a pratila ga je podzemna tutnjava. Štete nema. U 12 sati drugi, no slabiji potres, a u istom smjeru; trajao je samo nekoliko sekunda. (I. Kostelec, žup.).

Drnje kraj Koprivnice, oko $^1/_2$ 12 u noći ćutismo ovdje dosta osjetljiv potres. Mene i moga kapelana probudio u prvom snu. Ja

Digitized by Google

očutih, da se krevet potresao, a poslje tukao prozor 6 do 7 puta, jer nije bio odozgora zasunjen. Pripovieda mi jedan, koji je upravo u krevet legao, da je potres trajao više sekunda, a smjer da mu je bio od JZ—SI. U jednoj se gostioni svjetiljka u istom pravcu zanihala. I po drugim kućama nihale se stvari po stieni. („Obzor".)

Dubrovnik, prije pol noći potres. („Nar. Nov.".)

Dugoselo, u 11 s. 16 m. po podne osjetio se ovdje najjači potres iza onoga od 9. studenoga 1880. Valovito gibanje zemlje uz jak udarac bez svake podzemne tutnjave potrajalo je punih 10 sekunda; ure su stale, predmeti sa stiena padali, tako da se je svatko iz najjačeg sna probudio. Štete nije bilo nikakove. („Nar. Nov."). — U 11 s. 17 m. u Dugomselu veoma žestok potres, koji je trajao do 2 sekunde; podzemna tutnjava. Štete nikakve. („Hrvatska".)

Erpenja u Zagorju, u $^1/_4$ 12 u noći sa velikim šumom dodje od nekuda od Sv. Ivana Zeline užasan potres, koji je drmao i previjao koru zemaljsku preko 15 sekunda. Sat na stieni je stao, ormari u sobi sami se otvarali, ključevi na klinu zveketali, ljudi se hvatali jedan za drugoga, da ne padnu. O polnoći ponovio se potres, ali sa polovicom prijašnje žestine i trajao po prilici 8 sekunda. Župna crkva, čvrsto sagradjena poput tvrdjave, iznutra je većim dielom izpucana; skoro sve pobočne stiene odlupiše se od glavnih zidova. Sa iztočne strane sav glavni zid puknuo je od krova do zemlje na dva mjesta a žbuka se odlupila od zida. Ipak nema za sad pogibelji. („Obzor".)

Fužine, u 11 s. 17 m. po podne jak valovit potres uz predhodnu tutnjavu, pravcem od J--S. Kašnje se je ponovio 6 do 7 puta; prvi je bio najjači a trajao je 20 i više sekunda. Popadale slike, pomaklo se pokućtvo; mjestimice popucali zidovi, jedan dimnjak na novoj zidanici dielomice porušen. (Iv. Tkalec.) — Oko $^1/_4$ 12 u noći u Fužinah dosta žestok potres, koji je u prvom početku išao okomito odozdol gore, i odmah je na to treptala zemlja od SSI—JJZ puna 2 minuta (!) Tutnjave nije bilo. („Agramer Tagblatt".)

Gerovo, ovdje su osjetili 7 udaraca, prvi u 11 s. 15 m. jak uz tutnjavu, koji je trajao 1—2 minute; JZ—SI. („Obzor".) — U 11 s. 15 m. po podne jak potres i tutnjava, pravac od JZ—SI. U 11 s. 43 m. drugi slab potres. (J. Krasović.)

Gjelekovac, točno 11 s. 30 m. po podne probudilo je mene i moje družtvo iza sna neko neobično šušketanje u sobi. Zaljuljasmo

Digitized by Google

se kao šajkom na vodi. Slike na stienama zaplesale, a vrata se tresla. Povikasmo glasno: potres! Mogao je trajati oko 10 sekunda. U koliko sam opaziti mogao, bio je vertikalan. Smjer mu je bio od JZ—SI. Štete čini se da nema. („Nar. Nov.“)

Glina, u 11 s. 29 m. po podne žestok potres u pravcu od SSZ—JJI. Potres je bio valovit, te je potrajao 10 sekunda i bio tako žestok, da se je na noge diglo sve žiteljstvo. Štete nema. („Nar. Nov.“)

Gola, u $^1/_2$ 12 u noći dosta žestok potres. („Nar. Nov.“)

Gorica Velika, u 11 s. 17 m. po podne oćutismo dosta žestok valovit potres u pravcu od JZ—SI, a trajao je 4 sekunde uz podzemnu tutnjavu i šum. U nekojih kućah su ure nihalice stale, dočim kod mene nije. Štete nema, osim što je sa nekih kuća nešto criepova popadalo. („Nar. Nov.“)

Gospić, u 11 s. 15 m. po podne potres nalik na ljuljanje u barci na moru. U stanu brijača Trnačića stala je ura nihalica, a u dućanu trgovca Ristovića popadali naslagani svežnji duhana. (V. Pavlat.) — U 11 s. 19 m. u Gospiću potres u pravcu od SSZ—JJI, koji je trajao 2 sekunde a imao jakost 1. stupnja. (Dr. A. Gavazzi.) — U Gospiću najprije u $^1/_4$ 11 posve slab potres, za kratak čas opet drugi, a u 11 s. 17 m. nastao je potres takove jakosti, da su ptice u krletkah popadale i da se je pokućtvo treslo. („Nar. Nov.“)

Gračac, ovdje potresa nisu osjetili. (J. Petrović.)

Gradiška Nova, u 11 s. 15 m. po podne dosta jak potres od Z—I sa jakom tutnjavom; trajao je 15 sekunda; štete nikakve. („Agr. Zeitung“.) — U Gradiški i u okolici u 11 s. 11 m., pak u 11 s. 46 m. po podne valoviti potresi. Prvi, najjači udarac trajao je 10 sekunda. Pučanstvo se je većim dielom izselilo pod vedro nebo. („Hrvatska“.)

Grdjevac Veliki, u 11 s. 5 m. po podne osjetili smo valovit potres pravcem od I—Z; potres bio je jak i potrajao 6 sekunda. U kućah se pokućtvo gibalo i škripalo, s krovova padalo mrvinje od criepova i žbuke. Ja sam se u postelji tri put zaljuljao. Tutnjave nije bilo. Štete nema. (J. Šafran žup.).

Grišane, 11 s. 17 m. po podne vrlo jak potres. Osim malih pukotina druge štete nema. (Pavelić žup.)

Grobnik, u 11 s. 25 m. po podne žestok valovit potres, koji je trajao 10 sekunda a imao pravac od S—J; uz potres čula se podzemna tutnjava. U 11 s. 41 m. došao je drugi, vcoma slab potres

Digitized by Google

od 1 sekunde. U 11 s. 53 m. treći, srednji potres sa tutnjavom; trajao je 2 sekunde. (B. Vučić, r. uč.)

Hercegovac, u ½ 12 u noći potres; jedna ura nihalica stala. („Nar. Nov.“)

Hum na Sutli, u 11 s. 57 m. (naša ura ide jamačno za 20 m. prerano) žestok potres, koji je trajao kojih 6—7 sekunda. Pravac mu bijaše od SI—JZ. Podzemna tutnjava jaka, te se činilo, da se je izdigao vihor. Zidine popucaše dosta jako; a omaza mnogo spalo sa stropova. Iza ovog bilo je još potresa. (Vidi 15. travnja; „Obzor“.)

Ilok, potresa ovdje ne osjetiše. (Jakovina.)

Ivanec, u 11 s. 12 m. po podne prvi, a u 11 s. 58 m. drugi potres. Talasanje zemaljske kore išlo je od S—J, naime prama gori Ivančici, a odmah za tim od I—Z, dakle unakriž. Prvi potres bi je najjači. Sva se je kuća tresla, okna su zveketala, zrcala se zanihala kao nihaljke, kreveti se zaljuljaše kao koljevke i pomakoše od zida. Ure na zidovih stadoše. Sviet se je pri prvom udarcu preplašio i pobjegao na ulicu. U jednoj novoj kući pukla su dva zida. Druge štete nema. („Nar. Nov.“)

Ivanić grad, u 11 s. 26 m. po podne valovit potres, koji je trajao do 12 sekunda a išao smjerom od JZ—SI. Bio je dosta jak, ali štete nije nikakve počinio. Podzemne tutnjave nisu čuli. Čini se, da su to bila dva potresa, koja su naglo jedan za drugim sliedili. Ure nihalice većinom su stale. (Drag. Peroš.)

Jablanac, u 11 s. 10 m. po podne jak valovit potres od iztoka. Iza toga bilo je potresa svu noć, u svem jedno 15. (Stokić.)

Jamnica, u 11 s. 20 m. po podne valovit, oštar potres, koji je trajao do 10 sekunda. Smjer mu je bio po mojem sudu od SI—JZ, dok drugi kažu, da je bio od JZ—SI. U crkvi se naslonio jedan svjećnjak sa svićom na oltar, i to pravcem prama iztoku. Kako je moj stan odozdol zidan, a prvi kat drven, to je za potresa staro drvo silno škripalo, prozori zveketali, te sam u prvi mah mislio, da netko hoće silom prodrieti u stan. U crkvi se pokazaše neznatne pukotine; druge štete nije bilo. (A. Vranić, žup.)

Jaska (Jastrebarsko), u 11 s. 15 m. prvi jak potres, od kojega se je sav narod probudio, na noge skočio i sklonuo se pod dovratke. Od potresa se srušio velik kameni križ, koji je bio na pročelju crkve, pak je od njega jedan dio spao na zemlju preko krova i znatno ga oštetio, te se odronio niz brdo do župnoga stana, dočim je drugi dio pao na sjevernu stranu i zadržao se na prostoru izmed crkvenoga krova i tornja. Na mnogim zidanim zgradama popucale su zidine.

Digitized by Google

Najveće pukotine vide se na crkvi kod sakristije i na gradu grofa Erdödya. („Obzor".) — U 11 s. 15 m. u Jaski valovit potres, kojemu je smjer bio od SI—JZ. Započeo je šumom poput bure i trajao 13—15 sekunda. Potres je sastojao od pet udaraca. Štete ima na crkvi jedno 200 for. a nešto na vlastelinskom gradu. („Nar. Nov.")

Jesenje, od potresa ponešto oštećena župna crkva. („Nar. Nov.")

Kalje, u 11 s. 24 m. po podne potres, koji je trajao 4 sekunde a išao smjerom od JI—SZ. (Radić.)

Kapela kod Belovara, u ¼ 12 u noći prilično žestok potres pravcem od S—J. Potrajao je po prilici 5—6 sekunda i prošao bez ikakve štete. Više osjetljiv bio je u većih zgradah („Nar. Nov.")

Karlobag, u 11 s. 30 m. po podne slab valovit potres, koji je trajao jedan čas. Tresli su se prozori i razne stvari po sobah. (A. Dundović.)

Karlovac, u 11 s. 20 m. po podne potresao je žestok udarac cielim gradom, te je trešnja na naš užas potrajala 10—14 sekunda. Udarac je došao od SI, a tresao je tako čvrsto, da su škripale sve zidine, popucali stropovi, padale opeke i dimnjaci sa krovova mnogih kuća. Uplašeno pučanstvo skočilo je iz svojih stanova, te su za čas vrvjeli ulicama ljudi bliedi, drhćući od užasa i groze. U 11 s. 35 m. osjetismo drugi udarac, veoma kratak, no silan i jak kao da je dva put netko trgnuo jadnom našom zemljom. U mnogim kućama popadala stakla sa ormara, zanihale se svjetiljke, stale ure nihalice, rušio se criep s krova, jednom rieči: užas bivao sve veći. Pripoviedaju, da se je za prvoga udarca toranj samostanske crkve tako zanihao, da je malo zvonce osam puta zazvonilo. („Nar. Nov.") — „Obzor" javlja: U Karlovcu u 11 s. 17 m. prvi, dvie sekunde kasnije drugi, takodjer jaki udarac, a poslje 5—6 sekunda treći, neznatni. Ukupno bilo je 2 jaka i 5 slabih potresa. Udarci su bili valovita gibanja. Prva dva trajala su 2—3 sekunde. Veće štete nema.

Kašina, u 11 s. 30 m po podne žestok potres. Prvi udarac trajaše do 6 sekunda, poslje stanke od 2—3 sekunde potreslo opet silno do 5 sekunda. Gibanje bijaše više valovito nego okomito. Stvari po sobi sve se dizale u vis, prozori zveketahu. (J. Benković.)

Klanjac, ovdje žestok potres. Srušila se kotarska zgrada. („Hrvatska".) — U Klanjcu u 11 s. 15 m, valovito gibanje i onda jak

*

Digitized by Google

udarac. („Agr. Tagblatt".) — U Klanjcu u 11 s. 20 m. znatan potres. Svi su se predmeti drmali, zidovi se tresli i pucali, dimnjaci se manje ili više rušili. Zgrada, u kojoj je bila smještena kotarska oblast, oštećena je tako jako, da je dalnje stanovanje u njoj opasno, te je kotarski predstojnik odmah sliedeći dan zatvorio zgradu, koja je već bila vrlo trošna, tako da je sada mjernik odredio, da se ima porušiti. Na franjevačkom samostanu srušio se dimnjak na iztočnoj strani kuće, a dimnjak na zapadnoj strani pomaknuo se za 10 centimetara, te će se morati porušiti. Padom dimnjaka oštećen je krov, a i u samostanu ima više pukotina. Nadalje je stradao stan kot. sudca, ali se bez opasnosti može u njem stanovati. Kako se službeno doznaje, oštećena je župna crkva u *Maljevcu i Suhlju*, Kapela sv. Josipa u *Suhlju*, i pučka škola u *Kraljevcu*. („Nar. Novine".)

Kloštar Ivanić, u $^1/_4$ 12 u noći jak potres od J—S. Gibanje je bilo valovito, a trajalo je po prilici četvrt minute. Valovito gibanje bilo je tako jako, da su se viseći predmeti jako zanihali, a ura stala. („Nar. Nov.")

Koprivnica, u 11 s. 20 m. osjetismo potres u pravcu jugo-zapadnom, bez tutnjave. Trešnja je bila valovita i trajala nepodpune 3 sekunde. U mnogih kućah stadoše ure nihalice, dočim ljudi u gostionici i na ulici ne osjetiše ništa. („Nar. Novine".)

Kosinj gornji, u 11 s. 5 m. po podne potres, koji je išao od SZ—JI a trajao 3 sekunde. (Grčević.)

Kostajnica, u 11 s. u noći valovit, prilično žestok potres pravcem od S—J. Trajao je po prilici 2 sekunde. („Nar. Nov.")

Kraljevac na Sutli, u 11 s. 30 m. veoma žestok potres, koji je prilično dugo trajao, a išao od S—J. Mnogo štete naneo osobito na crkvi i župnom dvoru. Zvona na zvoniku sama zazvoniše; ura nihaljka prestala ići; ormari se otvoriše; slike popadaše. („Obzor".)

Kraljevica, u 11 s. 5 m. po podne velik potres, koji je trajao do 3 sekunde; zadnji udarac bio je dosta jak, ali štete do sada nikakve nije opaženo. („Nar. Nov.")

Krapina, u 11 s. 23 m. po podne jak potres uz silnu tutnjavu. Preplašeni stanovnici iztrčaše iz stanova na ulicu. Druga viest javlja, da je gibanje bilo valovito, da su se zgrade uzljuljale kao ladje na talasajućem se moru. Potres bijaše jak, a trajao je do 15 sekunda. Prvi taj potres bio je po toj viesti oko $^1/_4$ 12, a oko $^3/_4$ 12 navalio je drugi, nu slabiji potres. („Nar. Nov.")

Krapinske Toplice, oko $^1/_2$ 12 u noći dosta jak valovit potres, koji je potrajao 4—6 sekunda. Pravac mu je bio od JZ—SI. Po-

Digitized by Google

padalo nekoliko dimnjaka i nešto criepa sa krovova, te popucali nekoji zidovi. („Nar. Nov.“)

Krasica kraj Petrinje, od potresa, koji je bio u 11 s. 18 m. po podne, pokazala se pukotina u crkvi, koja je tek popravljena. („Hrvatska“)

Krašić, u $^1/_2$12 u noći dosta jak potres. Štete nema veće, samo je nekoliko dimnjaka porušeno. („Nar. Nov.“)

Križ Vojni, izmed 11 i $^1/_2$12 valovit potres. („Nar. Nov.“)

Križevci, u 12 s. 20 m. po podne jak valovit potres od JZ—SI uz podzemnu tutnjavu; počeo i završio jačim udarcem, a trajao do 14 sekunda. U mnogim kućama stali satovi. (Brzojavni ured.) — Slike se na stienama micahu, pomični predmeti znatno se zanihaše, a mjestimice popadaše čaše sa polica. (I. Pexider.)

Križišće, ovdje osjetiše silan potres u tri maha. Prvi potres bio je u $10^1/_2$, drugi u $11^1/_2$, a treći u 11 $/_4$ po podne. Svaki udarac trajao je do 5 sekunda, a svi bijahu tako žestoki, da se stiene u sobah ljuljale kao na šušti. Konji po stajah pokidali ulare, te jedan preko drugoga skakali. („Hrvatska“.)

Krnjak, u 10 s. 55 m. po podne valovit potres od JI—JZ (!). U mojoj trošnoj erarskoj sgradi nastala strava, a ja, koji sam se spremao na počinak, bio sam udarcem na krevet svaljen. Zidovi svi popucaše. Moj sluga spavao, pa skočio kao benav sa kapom ličkom u ruci, veleći „Evo će me zemlja progutati“. U 11 s. 20 m. ponovio se potres, ali slabiji. („Obzor“.)

Kupinac, 11 s. 42 m tako jak potres, koji je došao od juga, da su se drvene kuće strašno potresle, te su se daske, kako se danas vidi, po 1 centimetar jedna od druge razstale. Najprije čula se je strašna grmljavina. Treslo se tako jako, da čovjek nije mogao stajati, a da se za što ne prihvati. U nekih zidanih kućah spala je sa stropa žbuka. Inače štete nema. Ovakva potresa nije ovdje bilo od god. 1880. Satovi, koji vise na zidu, stadoše. Iz *Pleševine*, imanja baruna Raucha, javljaju, da je u isto doba i ondje bio žestok potres. („Nar. Nov.“)

Kutina, u 11 s. 20 m. po podne potres, koji je trajao 2 sekunde a došao od sjevera. (S. Báthorszký.)

Kula, oko po noći dosta jak potres; šetalica na uri se stresla, kao da je netko urom podrmao. (P. Krempler)

Kutjevo, ovdje nije nitko potresa osjetio, premda ga u obližnjih mjestih svuda očutiše. (P. Krempler.)

Digitized by Google

Lapac, oko pol noći jak potres, koji je trajao 3 sekunde a išao pravcem od juga. Postelje su se ljuljale kao ladje na vodi. („Nar. Novine".)

Lepoglava, u 11 s. 18 m. po podne potres, koji je išao pravcem od SZ—JI a potrajao 8 sekunda; slaba tutnjava čula se prije potresa. Žbuka na zidovih popucala, prozori zveketali, pokućtvo se nihalo u spomenutom pravcu; nekoji predmeti sa ormara padali, osobito u I. spratu. (Dr. J. Eisenbacher.) — U 11 s. 20 m. u Lepoglavi jak valovit potres pravcem od J—S, od kojega su se kuće zanihale, zidovi popucali, mnoge stvari popadale sa ormara, a pokućtvo počelo gotovo micati se po sobama. Zidovi i gradja na kućama škripahu vrlo. Potres me je zatekao u krevetu, koji se je ljuljao upravo kao da je na užetima, i škripao, kao da ga jaki ljudi sa oba kraja natežu za zastavnice. („Nar. Nov.")

Lešće kod Otočca, u $11^1/_2$ u noći jak valovit potres, koji me je probudio iz tvrdoga sna. Potres je išao smjerom od SI—JZ, a trajao do 6 sekunda. Krevet, željezna peć, ostalo pokućtvo, posudje i čaše škripahu i zvečahu. Jaka podzemna tutnjava trajala je za tim podulje. Štete nikakve. (Grünhut, župnik.)

Lič, u 11 s. 25 m. po podne vrlo jak potres, da je sve pučanstvo od sna probudio; gdjegdje su i zidovi popucali. U 11 s. 57 m. bio je drugi potres. Oba su išla od J—S. Prvi trajao je jednu minutu. („Nar. Nov.")

Lipik, u 11 s. 50 m. po podne dva udarca sa intervalom od 20 sekunda; pravac bio je od S—J. Svaki udarac trajao je 2—3 sekunde. Postelje se zanihaše. Štete nikakve. (Pošt. ured.)

Lošinj, Malo Selo, prvi jaki udarac osjetiše u 11 s. 18 m. po podne sa podzemnom grmljavinom. („Agr. Zeitung".)

Lošinj, Velo Selo, u 11 s. 28 m. po podne jak potres, koji je potrajao jedno 25 sekunda. („Agr. Zeitung".)

Ludbreg, u 11 s. 20 sekunda po podne potres, koji je išao pravcem od JZ—SI, a trajao 4 sekunde. Uz potres se čula dosta znatna tutnjava. Od trešnje se slike prilično zanihaše, a viseće ure stadoše. (S. Benaković.)

Lukač, oko pol noći očutjeli smo dosta žestok potres. Mnogi se probudiše od sna. („Nar. Nov.")

Izpod *Maceljske gore*, oko $^1/_2 12$ u noći očutih muklu podzemnu tutnjavu. Probudivši se osjetim, kako se ta tutnjava sve više približuje, kad al eto nasta silno trzanje krevetom, predmeti sa ormara i stolova počeše padati, svod sa zidinom svijati se, u obće: nastalo

Digitized by Google

stanje, u kojem bi čovjeka lako ostavila pamet. Kad se je sve primirilo, nakon dobre jedne minute, upalim svieću, al nastade jošte jača tutnjava, zidine se svijale i pucale, komadi svoda padali, s krova criep, predmeti u kući rušili se. Htjedoh iz kreveta, ali kako se dva puta pridigoh, tako budem dva puta svom silom natrag bačen u krevet. Ovo grozno stanje potraja do dvie minute. Oko $^3/_4$12 ponavljahu se udarci, ali slabiji. Pravac potresa bio je od Z—I. („Nar. Novine".)

Mače kod Zlatara, oko $^1/_2$12 u noći dosta jak potres od JZ—SI. Prvi i drugi udarac bio je tako jak, da su se ljudi iz sna probudili; slike i pokućtvo se zanihalo, a criep s krova padao. Zadnji udarac bio je slab. („Nar. Nov.")

Medak: Izvjestitelju pripoviedao je seoski starješina ovo: Kad sam na uzkrs u veče kasno prvi san odspavao, probudim se i ostanem do jednu uru budan. Čujem na jednom podzemnu tutnjavu, dolazeću od iztoka, od koje se za nekoliko sekunda sva kuća strese, za minutu ili dvie čujem drugu, pa i treću takvu tutnjavu. Mislio sam, da je kakva grmljavina, pa sad tek, kad me upozoriše na to, vidim, da je bio potres. I drugi neki seljak mu pripoviedao, da je i on čuo podzemnu tutnjavu, i da je krevet i posoblje drhtalo. (M. Oklobdžija, r. uč.)

Modruš, u 11 s. 25 m. po podne potres, koji je išao pravcem od I—Z a trajao 8 sekunda. Pokućtvo se gibalo i padali manji predmeti. U 11 s. 40 m. drugi, a u 11 s. 50 m. treći potres. (J. Antoničić.)

Moravče, u 11 s. 15 m. po podne valovit potres, koji je trajao 6—7 sekunda. U nekih kućah popucaše zidovi, a na jednoj srušio se dimnjak. U mojoj sobi stala ura. Mnogi iztrčaše iz kuća, a gdjekoji ne smjedoše cielu noć natrag. Pravac potresu bio je od Z—I. (V. Šantek.)

Mrkopalj, u 11 s. 25 m. po podne potres, koji je išao od J—S a trajao više sekunda. Pokućtvo se ljuljalo, na jednoj kući srušio se dimnjak i zid popucao, u crkvi spalo sa stropa malo zamaza. Odmah za tim došao drugi, ali slabiji potres. U 11 s. 51 m. po podne treći, u 11 s. 59 m. četvrti potres. (F. Sinko, r. uč.)

Nart kod Belovara, u $^1/_2$12 u noći osjetili smo dosta jak potres, koji je preko 10 sekunda trajao. Dolazio je od SI sa podzemnom tutnjavom. („Nar. Novine".)

Novi u Vinodolu, u 11 s. 35 m. po podne najprije silna tutnjava, a onda uz tutnjavu dva slaba udarca. Pravac potresu bio je od JI—SZ; trajao je 15 sekunda. (M. Potočnjak.)

Digitized by Google

Ogulin, u 11 s. 30 m. po podne potres sa tutnjavom u pravcu od Z—I; trajao je 6 sekunda. Po kućama se treslo posudje. U jednoj kući se na stolu prevrnula puna litra vina. (J. Magdić.) — U 11 s. 19 m. po podne u Ogulinu jak potres, koji je bio valovit a išao pravcem od SSZ—JJI. („Hrvatska".) — U 11 s. 30 m. po podne u Ogulinu zaljulja se zemlja uz strašnu tutnjavu i ljuljala se dobrih pet časaka, da je sve poskakalo na noge. Za jedno pol sata eto i drugoga potresa, a za njim i trećega, ali oba slabija od prvoga. Štete nema nikakve. („Obzor".)

Opatija, u 11 s. u noći žestok potres. („Hrvatska".)

Orehovica u Zagorju, u 11 s. 10 m. po podne žestok potres, koji je potrajao do 20 sekunda. Čini se, da je potres došao od jugozapada. Ovaj bijaše jači od onoga, što je bio 9. studenoga 1880. („Obzor".)

Oriovac, u 11 s. 6 m. po podne potres, koji je išao pravcem od JZ—SI, a trajao 4—5 sekunda Uz potres čula se slaba tutnjava. Neki predmeti po sobah zazvečaše. (Pošt. ured.)

Osik u Lici, u 11 s. 15 m. po podne tako jak potres, da su se prozori tresli, sudje u ormarih zvečalo, ptice u gajbah lepršale, postelje se ljuljale. Čini se, da je bio potres sa tri kratka udarca od J—S. („Nar. Novine".)

Otočac, u $11^1/_2$ u noći potres. (Grünhut.)

Pakrac, u 11 s. 15 m. po podne lagana valovita trešnja, koja kao da je imala pravac od S—J ili obratno. Postelja se nihala od S—J kroz 4—5 sekunda. (L. Stein.)

Perušić, u 11 s. 16 m. po podne valovit jak potres, koji je išao od S—J a trajao 5—6 sekunda. Tutnjave nisam čuo. (Padjen.)

Pleščenica, u 11 s. 19 m. po podne jak valovit potres u smjeru od S—J. Trajao je 5 sekunda. Zvono na tornju zazvonilo, čaše i prozori zveketali, pokućtvo se ljuljalo. Na crkvenom tornju stare se pukotine razširile, novih nisam opazio. Domaće se životinje uznemirile. Ljudi uplašeni, iztrčali iz svojih stanova. Šest minuta kasnije, u 11 s. 25 m., osjetio se drugi potres. Pravac mu bio isti, tutnjava jaka. Trajao je kao i prvi 5 sekunda. (Medarić.)

Petrinja, u 11 s. 18 m. 25 sk. po podne valovit potres, koji je išao od Z—I ili od SZ—JI, a trajao 5 sekunda. Stražar kod kot. oblasti čuo je najprije, kako je pucao criep i padao sa krova gostione „Lavu", onda je vidio, kako se naklanjaju stabla na promenadi jedno prama drugom i tek onda počelo ga ljuljati. Šum se nije čuo niti prije niti kašnje. Drugi kat kr. realke i preparandije popucao je jako, zamaz na više mjesta odpao; na gradskoj kući

Digitized by Google

odpao je komad vienca. Ure nihalice stale su tako rekuć sve, a i moj regulator. Svjetiljke su se nihale još pol sata kasnije od Z—I. Kokoši popadale u snu sa ljestava, golubovi poletjeli kao o podne, kad top pukne. Ni najplašljiviji ljudi ni djeca nisu se preplašili, jer je to ljuljanje bilo nekako ugodno, poslje ljuljanja većinom su se počeli ljudi i djeca smijati. (Dr. I. Zoch.)

Petrova gora, talionica željeza kod Topuskog, u 10 s. 50 m. po podne potres, koji je potrajao jedno 2 sekunde. Gibanje je bilo tako jako, da su se svjetiljke i slike zanihale. („Agr. Zeitung".)

Pisarovina, u 11 s. 14 m. po podne vrlo jak, a u 11 s. 59 m. slabiji potres. („Nar. Novine".)

Plaški, u 11 s. 12 m. po podne potres, pravac JI, gibanje znatno, predmeti se u kući micali; trajanje 13 sekunda. (J. Pavliček.)

Pokupsko, u 11 s. 20 m. po podne potres valovita gibanja; trajao je 3 sekunde a išao pravcem od S—J; pred potresom čula se podzemna tutnjava. (Arnold.)

Poreč kraj Kutjeva, pred ponoć potres; vrata se potresla, kao da ih tko hoće silom otvoriti, sa ormara pala boca. (P. Krempler.)

Požega, u 11 s. 17 m. po podne udarac uz tutnjavu; trajao je oko 2 sekunde. Na ratarnici stao sat i srušila se figura sa ormara. (L. Ivanković.)

Pregrada, u 11 s. 15 m. po podne žestok potres. Sa krovova padali su criepovi, a u nekoliko kuća popucali zidovi. Sa crkvenoga krova takodjer je palo mnogo criepa. Na jednoj kući izbačen je prozor. Na tornjevih jedne i druge crkve nastaše vidljive pukotine; sa četiriju kuća porušili su se dimnjaci, pak su padajući na tla polupali po krovovih mnogo criepova, koji su silnim štropotom padali na cestu. Kako je bila tamna noć, mislio sam, da se kuće ruše. U jednoj kući, gdje se je bilo sakupilo veće družtvo, da proslavi uzkrsni blagdan, porušile su se od potresa staklenke na stolu, a stiene su tako popucale, da se je sve družtvo preplašeno razišlo i pohrlilo svojim kućam, da vide, je li potres načinio kakve štete. („Nar. Nov.")

Presid, u 11 s. 15 m. po podne žestok potres, koji je trajao 20 sekunda; u 11 s. 18 m. drugi, slabiji potres, u 11 s. 38 m. opet slabiji, u 11 s. 46 m. mnogo jači, a u 12 s. upravo jak potres, da su se prozori i vrata tresla, ura nihalica i budilica zazvonila, a staklene stvari, što su jedna uz drugu stojale, zazvečale. („Obzor.") — Drugi dopisnik navodi: U 11 s. 12 m. vrlo osjetljiv potres, koji je trajao punih 20 sekunda, u 11 s. 16 m. potres od 2 sek., u 11 s. 32 m. treći potres od 1 sekunde, a u 11 s. 58 m. četvrti potres od 2 sekunde. („Obzor".)

Digitized by Google

Rab, u 11 s. 15 m. po podne jak potres, koji je trajao do 25 sekunda, tako da su mnogi svu noć pod vedrim nebom probavili. („Obzor".)

Rakovac kod Karlovca, u 11 s. 17 m. prije podne potres, pred kojim se je čuo šum, kao da će udariti tuča. Šum je išao od SI—JZ, te po tom sudim, da je i smjer potresu bio od SI—JZ. Za šumom bio je dosta jak potres, te je moju majku, koja je bila vani pred kućom, bacio na zemlju. (M. Blašković, gimnazijalac.)

Rakovica, u 11 s. 15 m. po podne dva neposredno jedan za drugim sliedeća udarca, od kojih je prvi bio znatno jači od drugoga. Cio pojav trajao je do 3 sekunde. (M. Vanjković, župnik.) — U 11 s. 14 m. jak valovit potres, koji je potrajao više od 10 sekunda; drugi je sliedio za nekoliko sekunda a mnogo slabiji i kratak, samo jedan hip, treći bio je posve slab. Pravca nisam mogao razabrati. („Nar. Nov.")

Ramljani, u isto doba kada i u Lešću potres. (Grünhut.)

Raven kraj Križevaca, u 11 s. 20 m. po podne dosta jak potres. Štete i nesreće nema. Sve zidne ure su stale. Potres je trajao dosta dugo, a bio valovita smjera. („Obzor".)

Ravnagora, u pol dvanaest u noći začu se najprije tutnjava, iduća od S—J, a za tim navali jak potres, koji je trajao do 2 minute. Kuće se zibahu kao ladje, a čaše u ormarih zazvečaše. (I. Potočnjak.) — Oko $^1/_4$12 očutismo u Ravnojgori žestok potres, koji je bio valovit a išao pravcem od JZ—SI. Trajao je oko 30 sekunda. Žiteljstvo je većim dielom spavalo, no kad je potres udario, po kućama su se brzo upalile svieće. Narod je spopala strava. Mnogi su bježali na dvor, a drugi su pokleknuli i molili se Bogu. Zgrade su se ljuljale kao ladje na vodi. Posudje i slike zveketahu, podajući podzemnom pojavu poseban takt. („Nar. Nov.") Sličnu viest ima i „Obzor".

Remetinec kod Novog Marofa, u 11 s. 20 m. po podne poče se zemlja ljuljati, a gibanje ovo potraja jedno 3 sekunde. Smjer potresu bio je od S—J. Štete nema. („Agr. Zeitung").

Ribnik, oko $^1/_4$12 u noći osjetili smo žestok valovit potres od SI—JZ, koji je potrajao oko 10 sekunda. („Nar. Nov.")

Ricka, u 11 s. 16 m. 50 sek. po podne potres od 5—6 sekunda, u 11 s. 20 m 20 s. drugi potres od 5 sekunda, u 11 s. 42 m. 40 s. treći potres od 3 sekunde, u 11 s. 50 m. četvrti potres sasvim slab. („Nar. Nov.") — U 11 s 17 m. po podne vrlo žestok potres, koji je potrajao 5 sekunda. Štete nema, al je pučanstvo uzrujano,

Digitized by Google

jer se trešnja ponavlja. U kazalištu bilo je mnogo svieta, koji je pobjegao na polje. Gosti hotela Europe pobjegli su na ladje, gdje su sproveli noć. Stanovnici u okolišu kolodvora utekli su u željezničke vagone. („Nar. Nov.“) Slične viesti donose „Agr. Zeitung“ i „Tagblatt.“ — „Obzor“ javlja, da je potres bio u 11 s. 20 m. i da je trajao 21 sekunda, pa da je asfaltni pločnik na glavnoj ulici popucao, te nadovezuje tomu viest, da su se u Bakru od potresa srušile dvie kuće.

Rieka gornja, u 11 s. 30 m. po podne potres od JI sa jakom tutnjavom; potres je trajao 4 sekunde. (Horvat.)

Samarica, u $^1/_4$12 u noći bio dosta jak potres. Pravac mu je bio, kako mi se čini, od SZ—JI. Veće štete nema, u župnoj crkvi je zamaz na pojedinih mjestih izpucao i odpao. („Obzor“.)

Samobor, u 11 s. 21 m. po podne začu se šum kao od kakva vjetra, a odmah na to stade se zemlja valovito tresti. Pokućtvo stalo škripati, staklenke zvečati, a nekoje ure stadoše. Postelje se tako zaljujaše, da su se ljudi i iz jaka sna probudili. Sve potraja do 15 sekunda. (M. Lang.) — U 11 s. 15 m. po podne valovit dosta jak potres s tutnjavom, koji je trajao do 10 sekunda. Potres se je ponovio čas prije 12 s. u noći, a i ovaj je bio valovit i jak kao i prvi, a trajao je do 5 sekunda. Štete nema nikakve, van što su se krovovi očistili od popucanih criepova, te što je koja čaša sa ormara pala. („Nar. Nov.“) — U 11 s. 15 m. potres u pravcu od JZ—SI. („Hrvatska“.)

Selce kod Crkvenice, oko 11 s. 15 m. po podne potres od 50 sekunda. („Nar. Nov.“)

Senj, oko $^1/_2$12 u noći potres u pravcu od J—S; trajao je oko 20 sekunda. (Lj. Justić.) — U 11 s. 13 m. po podne potres, koji je trajao oko 12 sekunda, uz potres se čula podzemna tutnjava. Gibanje je bilo valovito. Jedna ura, koja je okrenuta prama SZ, stala je. (Prof. Rukavina.) — U 11 s. 30 m. po podne potres od 20 sekunda u pravcu od J—S. („Obzor“.)

Severin, u 11 s. 15 m. po podne jaka podzemna tutnjava i odmah na to silan potres, koji je išao od I—Z. Potres je bio tako jak, da iza velikog zagrebačkog potresa g. 1880. takav potres nisam ćutio. Trajao je 12—15 sekunda. (“Nar. Novine“.)

Sečevac (14·7 klm. zapadno od Samobora), u 11 s. 15 m. po podne vrlo žestok potres, koji je trajao 4—6 sekunda. Zemlja se je nihala uz veliku tutnjavu, kao da grmi. Štete nema. (P. Kovačević, kapetan.)

Digitized by Google

Sieničak, u 11 s. 15 m. po podne žestok potres. Sliedila su dva udarca, jedan iza drugoga. Drugi je bio žešći od prvoga. Smjer nije se mogao točno ustanoviti. Činilo se, da je išao od SZ—JI. Zveket flaša i čaša bio je jak. Štete kao da nema. („Nar. Nov.")

Sisak, u 11 s. 18 m. po podne potres, koji je potrajao 10 sekunda a išao od JI—SZ. Ljudi se prestrašiše, mnogi poskakaše iz postelja i dotrčaše na ulicu. Osim manjih pukotina nema druge štete. („Agr. Zeitung".) — Drugi dopisnik navodi u isto vrieme vrlo jak valovit potres od JI—SZ; trajao je 7 sekunda uz jaku podzemnu tutnjavu. Kuće su se nihale kao šiba na vodi; ure na zidovih, koje su visjele u smjeru potresa, zaustavile su se u svih kućah, a one ure, koje su okomito ležale na ovom smjeru, zanihale su se znatno većim zamahom. Posudje i drugi predmeti nihali su se i tresli dosta živo. Sa nekih kuća padale su opeke sa dimnjaka i krovova. („Hrvatska".)

Skrad, u 11 s. 14 m. po podne užasan potres, koji je trajao do dva časa. Pravac mu bijaše od Z—I. Tek što se je narod malo od straha smirio, navali u 11 s. 32 m. drugi potres. („Obzor".)

Srb, ovdje potresa ne osjetiše. (Omčikus.)

Stara, u 11 s. 19 m. po podne jak potres, da se je narod od sna probudio. („Nar. Novine".)

Stenjevac, u 11 s. 16 m. po podne valovit potres, koji je trajao 12—15 sekunda. Mnogo slabiji i kraći potres ponovio se u 12 s. Štete nema u mjestu nikakve. U zavodu umobolnih popucalo je osobito u drugom katu nešto zidina i sa stropova popadalo nešto žbuke. Gibanje je ovdje bilo toli silno, da je trešnja prevalila jednu svjetiljku i jednu uru zaustavila. (L. Ivančan, župnik.)

Stubica Gornja, u 11 s. 15 m. po podne tako žestok potres, kakova nisu ljudi poslije onog od god. 1880. upamtili. Na više zgrada polupani su prozori, dimnjaci popucali, u sobama viseće ure zaustavile se, a stvari se po ormarih prevalile. Jedan čovjek pripovieda mi, da je idući kući na cesti, ne mogavši se na nogama uzdržati, pao na zemlju. Potres došao je od JZ i potrajao 12 sekunda. („Nar. Novine".)

Stubica Dolnja, u 11 s. 35 m. po podne dva jaka udarca. („Agr. Tagblatt".)

Stupnik, u 11 s. 28 m. po podne potres od S—J uz veliku tutnjavu; trajanje 5 sekunda; ure nihalice stadoše, a blago u stajah poskakalo u vis. (Ježek.)

Digitized by Google

Sunja, u 11 s. 10 m. po podne vanredno žestok potres, koji je trajao do 9 sekunda, te je išao valovito od I—Z. U crkvi i nekih kućah ukazaše se veće pukotine. („Agr. Tagblatt".)

Sv. Ivan Zelina, u 11 s. 25 m. po podne očutismo prvi slabiji potres, dvie minute kasnije drugi jači uz silnu trešnju i s udarcem, tako da su predmeti s ormara padali, a ure nihalice stale; oko 12 s. navalio je iznova slabiji potres. Ovaj drugi mogao je 23 sekunde potrajati. („Nar. Novine".)

Sv. Petar Orehovac, u 11 s. 11 m. po podne dosta jak potres od Z—I. („Obzor".)

Sv. Šimun (Markuševac), u 11 s. 13 m. po podne valovit potres, koji je trajao 6—7 sekunda. Drugo valovito gibanje, no puno slabije, osjetismo 40 minuta kasnije. Ma da je potres bio nešto trajniji, štete nema nikakve, a nisu ni prozori zazvečali ni ure stale. Tutnjave ne čusmo ni za prvoga ni za drugoga potresa. („Narodne Novine".)

Taborsko (Tabor Mali, Hum), od potresa je toranj tako izpucao, da će se jedva moći održati. („Obzor".)

Topusko, u 11 s. 15 m. po podne ljuljala se zemlja jedno 10 sekunda. Potres je došao od S ili SZ. Zid ruševine u opatiji stoji smjerom na sjevero-iztok, pa su 3—4 kamena s njega pala 2—5 metara daleko na JII. Mjestimice padao je criep sa krovova i popucao zamaz. Uz potres čula se tutnjava nalik na hujanje vjetra. (J. Dencler.)

Tršće, po prilici u 11 s. 8 m. po podne nakon dosta znatne tutnjave prilično jak potres, koji je potrajao do 15 sekunda. Nakon drugih 15 sekunda osjetio se drugi slab i kratak potres. Glede smjera mnienja su vrlo različita, dapače oprieèna; ja i neki drugi držimo, da je bio smjer od JZ— SI ili točnije od JJZ—SSI. Druga trešnja trajala je 4—5 sekunda. Treća trešnja ponovila se u 11 s. 55 m. po podne, bila je nešto slabija od prve, a trajala je 8—10 sekunda. — Potres je bio tako jak, da su se ljudi od sna probudili. Jednu ura nihalica ustavila se, pokućtvo se treslo, a i kuhinjsko posudje, koje je slabije visjelo, gdjegdje je popadalo. Na školskoj zgradi opažaju se pukotine na rubovih stropa i mrvice od vapna na podu. I u župnoj crkvi opažaju se slabe pukotine. (J. Čukli, uč.)

Tuhelj, u 11 s. 20 m. po podne silan potres, koji je potrajao nekoliko sekunda. Veće štete nije napravio, ali je ipak ostavio znakova u crkvi i župnom dvoru. Ura nihalica stala. Pravac potresa bio je I—Z. („Obzor".)

Digitized by Google

Uljanik, u ½ 12 u noći potres. („Nar. Nov.“)

Varaždin, u ¼ 12 u noći valovit potres, koji je trajao 20 sekunda a išao smjerom od JZ—SI. Nekoliko minuta prije potresa osjetio se osobit vjetar SI, koji je više naličio šumu nego vjetru. Potres nije pratila tutnjava, a valovito gibanje zemlje bilo je tako jako, da su kućna zvona zvonila. U kapucinskom samostanu zazvonilo je u hodniku dosta veliko zvono. Ure su malo ne sve stale. Kreveti ljuljali su se poput zibke, a prozori i ormari su zveketali i škripali. Prije a i za vrieme potresa zavijali su psi, krave mukale, kokoši lepršale i kokodakale. (Dr. Kržan.)

Varaždinske Toplice, u 11 s. 17 m. po podne potres srednje jakosti uz slabu tutnjavu; trajanje 4 sekunde. („Agr. Tagb.“)

Vinagora, u 11 s. 27 m. po podne jak zemljotres, koji je potrajao jedno 15 sekunda. Pravac kao da mu je bio od JZ—SI; gibanje je bilo valovito. U samoj su se trešnji mogla tri jača udarca razabrati, a med njima bio je treći najjači i najpogubniji. Taj je potres bio ovdje puno jači od onoga god. 1880. Većina je poskakala iz postelja a mnogi pobjegoše pod vedro nebo, jer kod trešnje se razvila takova tutnjava, takova huka i lomljava, da se je sviet od užasa prepao, čekajući sigurnu i neizbježivu smrt. Sve se je na očigled klimalo, zibalo, bibalo, kao da je sve u zraku, pa je pravo čudo, da se nije sve razvalilo i polomilo. Na našem zvoniku prelomila se ruža na križu, motka munjovodna se prekinula i objesila, crkva pokazuje tu i tamo manjih pukotina, pa tako je i na školskoj zgradi; dimnjaci su popadali. („Obzor“.) — „Narodne Novine“ spominju, da su u crkvi u Vinagori pisci iz orgulja od potresa porazbacani, pa da se je poslje potresa čula silna tutnjava.

Virje, u 11 s. 15 m. po podne dosta jak potres u pravcu od S—J. („Hrvatska“).

Virovitica, u 11 s 20 m. po podne potres, koji je trajao 3—4 sekunde a išao pravcem od S—J. (J. Besz, ljekarnik.) — Od potresa su se svi predmeti u sobah drmali. U mnogih kućah nastale su pukotine, koje teku od J—S i od tavana prama razu zemlje. („Nar. Novine“.)

Vivodina, u ½ 12 u noći potres. („Nar. Nov.“)

Voća, u 11 s. 20 m. po podne probudio nas je žestok potres, kakova nismo ćutili poslje onog od g. 1880. Stiene popucale, ure nihalice stale. Pravac bijaše s početka od JZ. Iza prvog udarca sliedio je odmah drugi, u 12 s. treći s istim pravcem. („Obzor“.)

Digitized by Google

Vojakovac, u 11 s. 15 m. po podne lagan potres sa dugimi valovi; smjer mu je bio od Z—I, potrajao je 17 sekunda; štete nema nikakve. („Nar. Nov.“)

Vrbnik na otoku Krku, u 11 s. 20 m. po podne potres slabe jakosti; potres je trajao 5 sekunda a išao od JI—SZ, te je bio valovit. Odmah iza njega navalio je drugi puno jači, koji je trajao 4 sekunde a išao istim smjerom. Stete nikakve, ali straha mnogo. Nakon toga osjetilo se do ponoći 5 do 6 slabih i kratkotrajnih potresa istoga smjera. (A. Brozović, rav. uč.)

Vrbovac, u 11 s. 25 m. po podne jak potres, koji je trajao jedno 6 sekunda a išao pravcem od ZI. Očevidac pripovieda, da se je toranj župne znatno nihao. Štete nema. „Obzor“.)

Vrbovsko, u 11 s. 20 m. po podne prilično jak potres od SZ—JI, te je trajao 4 sekunde. Odmah za njekoliko sekunda bio je drugi jači valovit potres, da su se kuće nihale od SI—JI, a trajao je 9 sekunda; napokon u 11 s. 56 m. došao je treći potres, no taj je bio vrlo slab i trajao je samo 2 sekunde. Štete nema. (V. Oršić, župnik.)

Vukmanić, u 11 s. 15 m. po podne potres, koji je znatno oštetio župnu crkvu. Toranj je do zemlje sav izpucao. Na drugih zgradah nema štete. („Nar. Nov.“)

Vukovina, u $^1/_2$12 sati u noći osjetio se ovdje valovit potres smjerom od SZ—JI, te je potrajao 4 sekunde. Potres je bio dosta jak, jer su se predmeti nihali, a u krevetu se čovjeku činilo, kao da se niše u zibaljki. („Nar. Nov.“)

Zaborsko, u 12 s. 33 m. (!) u noći prilično jak valovit potres, koji je išao od SI—JZ a trajao po prilici 4 sekunde. Štete nema. (E. Hankonyi, žup.)

Zadar, u 11 s. 15 m. po podne jak potres, koji je potrajao više sekunda. („Obzor“.)

Zagreb, u 11 s. 17 m. i nekoliko sekunda po podne po srednjoevropskom vremenu nastao je žestok potres, koji je potrajao do 10 sekunda. Osjetili smo dva udarca, prvi slabiji, iza kojega je treslo neke tri sekunde, onda, dok još nije trešnjava prestala, drugi jači, poslje kojega se je zemlja do 7 sekunda valovito tresla od Z—I. Po kućah zvečalo je staklo, štropotalo pokućtvo, prozori i vrata škripala, nihaljke, koje nisu stale, lupale, dok je sa krovova nekih kuća padao criep na ulicu. Plašljivi sviet bio je poustajao iz postelja i pobjegao na ulicu i u kavane. Svietiljke, koje vise o stropu, nihale su se još četvrt ure poslje potresa izmedju I i Z,

Digitized by Google

zakrećuć k jugo-zapadu. Od god. 1880. nismo u Zagrebu osjetili tako jaka potresa. („Nar. Nov.“) — 11 s. 17 m. 30 sk. po podne potres valovita gibanja, te je potrajao kakovih 5 sekunda. U početku bijaše dosta slab, nu nakon druge sekunde nešto se jače potreslo. U mnogih je kućah popucao strop, a gdjegdje su se srušili i čitavi omazi stiene. U katedrali i u drugih crkvah i zgradah nastalo je od potresa više većih i manjih pukotina, tako na sveučilištu, kod „Narodnih Novina“, i u drugih zavodih. Na stienah su se uznihale slike i ure, ove su dapače u mnogih kućah i stale, a slike popadale sa čavala. Gdjegdje se i sa ormara srušiše razni predmeti, a na mnogih kućah odkinuše se dielovi fasada. Medjutim veće štete nije nigdje bilo. („Obzor“.) — U 11 s. 17 m. 15 sk. po podne žestok valovit potres, koji je potrajao do 6 sekunda. Pravac mu je bio od JZ—SI. Opazilo se je, da su u početku bila dva udarca. Prvi je bio nešto slabiji, a drugi tako žestok, da se je činilo, da smo pred kakvom težkom katastrofom. Koliko smo obaviešteni, srušio se u gornjoj Ilici dimnjak sa jedne kuće. Sa mnogih krovova popadalo je nešto criepa. Negdje su zidovi popucali, tako n. p. na sveučilištu, gdje je zid uz stube znatno razpucao. („Hrvatska“.) — U 11 s. 18 m. po podne nasta dugo valovito gibanje, koje doduše nije napravilo nikakve štete, ali je ipak radi svoje dugotrajnosti prestrašilo stanovničtvo. Stakla zazvečaše, a zamaz je pucao i odpadao. Doznajemo, da su potres slabije očutili u gornjem gradu nego u dolnjem. Stražar, koji je stojao na Jelačićevu trgu, pripovieda, da je vidio, kako se Stankovićeva kuća vidljivo niše. („Agr. Ztg.“)

Zajezda, u noći tri potresa. Prvi dosta žestok u $11^1/_4$ trajao je do 5 sekunda. Gibanje bilo je valovito a išlo je od JZ—SI. Drugi kraći i slabiji bio je u 12 sati. („Hrvatska“.)

Zbjeg kraj Slunja, oko 11 s. u noći začu se podmuklo hujanje, koje je prešlo u jak potres u pravcu od S—J, koji je potrajao 15 a i više sekunda. U školskoj zgradi treslo se sve. Nakon stanke od nekoliko sekunda pojavi se i drugi a onda i treći potres u istom pravcu, ali su ova dva vrlo kratko vrieme potrajali. U $^3/_4$12 ponovio se opet potres dva puta, ali samo 1—2 sekunde. Mukla neka hujavica poput tutnjave pojavila se prije svakoga potresa. („Nar. Novine“.)

Zelina Dolnja, oko $11^1/_2$ s. po podne jak potres valovita gibanja. Smjer bio je približno od S—J. Upravo u pol noći evo i drugoga. Ovaj je bio jači i potrajao nekoliko sekunda u istom pravcu. Štete nikakve. („Hrvatska“.)

Digitized by Google

Zlatar, u 11 s. 16 m. po podne začu se mukla podzemna tutnjava, a iza toga stala se zemlja valovito nihati, svršujući svoje gibanje okomitim udarcem. Potres je imao pravac od SI—JZ a trajao je do 10 sekunda. Trešnja je bila tako jaka, da je za par časova bio Zlatar pun ljudi, koji su od straha izašli na ulicu. („Nar. N.") — U 11 s. 18 m. jak valovit potres u pravcu od S - J; trajao je 8—11 sekunda. Zgrade se jako nihale, a ljudi prestrašeni bježali na ulicu. („Obzor".) — Potres veoma jak. Crkva i mnoge kuće izpucale. Sliedećeg dana nije se mogla držati služba božja u crkvi. („Hrvatska"). — U 11 s. 16 m. dosta jak valovit potres od 10 do 12 sekunda od JZ—SI. (Gregorić.)

Bosna. Sarajevskome listu „Bosnische Post" javljaju, da su u 11 s. 15 m. odnosno u 11 s. 25 m. po podne osjetili potres u *Banjaluci, Priedoru, Bišću, Krupi, Cazinu, Novom, Omarskoj,* potres da je bio valovit, trajao 6—10 sekunda, i da ga je pratila podzemna tutnjava. („Obzor".)

15. *travnja* ponoviše se potresi i u naših krajevih. O potresih toga dana imamo ubilježene ove viesti:

Bakar, u $^1/_4$1 prije podne dva jaka i nekoliko slabijih udaraca. U 4$^1/_4$ s. prije podne ponovio se potres jednim udarcem tako, da se je izvjestitelj iz najtvrdjega sna probudio. Ukućani mu pripoviedahu, da se je kroz cielu noć lagan potres više puta ponavljao. („Nar. Nov.") — Druga viest, u „Hrvatskoj", javlja, da se je potres u Bakru ponovio u 0 s. 3 m. prije podne, te da je bio mnogo slabiji, osim toga da je bilo po noći više podzemnih tntnjava.

Banija kod Karlovca, u 1 s. 5 m. prije podne osjetiše peti udarac, no slab, a do 6 s. u jutro oćutiše još dva neznatna udarca. Gibanje i pravac ovih udaraca bio je kao i kod onih, što smo ih ubilježili prijašnjeg dana. (H. Več.)

Belovar moravečki, u $^1/_2$1, te u 4 i onda u $^1/_4$5 s. osjetiše iz nova slabije potrese. („Nar. Nov.")

Bisag, u $^1/_4$1 i $^1/_2$1 s. prije podne osjetiše nove slabije potrese. („Agr. Tagbl.")

Bistrica, u 12 s. 5 m. prije podne slab udarac, koji je potrajao 4 sekunde a išao smjerom od SI—JZ. (M. Lovrišak.) — Izvjestitelj S. Lang javlja, da je iza prvog potresa u 11 s. 20 m. bilo još više potresa, a od tih spominje dva slaba udarca, koja osjetiše u 3 i u 5 s. u jutro. — „Agramer Tagblatt" ima iza prvoga potresa ubilježen kao drugi potres slab udarac u 5 s. u jutro, koji je potrajao 3 sekunde.

Digitized by Google

Brdovac, u 0 s. 4 m. prije podne treći potres, koji je bio vertikalan i trajao 3—4 sekunde. Trešnja je bila dosta jaka, tako da se je na tavanu čuo štropot, što ga uz prva dva potresa ne čuše. Oko 4 s. 30 m. prije podne zamjetiše mnogi četvrti potres. („Obzor".)

Brod na Kupi, prema jutru oćutiše više slabih potresa. (Cvetko.) — U 2 i u 5 s. u jutro slab potres. („Obzor".)

Crkvenica, neki kažu, da su čuli oko 3 s. u jutro slab potres. (J. Polić.)

Crnilug, poslje prvog jučerašnjeg potresa bilo je više slabijih, a posljednji med njimi bio je, kako se čini, u 7 s. u jutro. („Obzor".)

Čabar, u 4 s. prije podne slab potres. („Nar. Nov.")

Delnice, u 4 s. 15 m. prije podne probudila me jaka trešnja, koja je trajala do 6 sekunda; u razdoblju od četvrt sata sliedile su opet dvie trešnje, od kojih je svaka 2—3 sekunde potrajala. Kod zadnjeg udarca osjetio sam minimalnu tutnjavu. Susjedi mi pripoviedahu, da su i u 7 sati u jutro oćutili još jedan udarac. Svi udarci bili su valoviti i istoga smjera. („Nar. Nov.")

Desinić, iza jučerašnjeg prvog potresa bilo je još 10 do 11 potresa što jačih što slabijih. Posljednji je bio oko 5 s. u jutro. („Nar. Nov.") — U 2 i u 4 s. u jutro slabi potresi u Desiniću. („Obzor".)

Erpenja, u $^1/_2$3 i u $^1/_4$5 s. u jutro osjetiše iznova slabe potrese. („Obzor".)

Fušine, poslje prvog udarca osjetiše u kraćih i duljih razdobljih još šest potresa u istom pravcu, a med njimi bijahu najznatniji treći potres i onaj u 4 s. 20 m. prije podne. („Agr. Tagbl.") — Sedmi potres ove noći bio je u 7$^1/_2$ s. u jutro. (Z. Tkalec.)

Gerovo, u 0 s. 5 m. prije podne slab potres, u 0 s. 50 m jači, u 0 s. 55 m. slab, u 4 s. 24 m., i u 4 s. 27 m. prije podne potres od 10 sekunda. (I. Krasović.)

Gradiška, odmah iza pol noći, onda u 4 s. 19 m. i 6 s. 50 m. prije podne valoviti potresi. („Hrvatska".)

Grišane, poslje prvog jučerašnjeg potresa nabrojismo do 7 s. u jutro još 9 potresa; kod svih je bio pravac isti, od Z—I, samo onaj u 6 s. 50 m. bio je okomit. (Pavelić)

Grobnik, u 0 s. 5 m. prije podne slab potres od 1 sekunde, u 0 s. 20 m. slab potres od 2 sekunde, u 0 s. 58 m. srednji potres s tutnjavom, u 1 s. 6 m. slab potres od 1 sekunde, u 4 s. 20 m. srednji potres od 1 sekunde, u 4 s. 34 m. srednji potres od 2 sekunde sa tutnjavom, i u 7 s. 6 m. prije podne sreduji potres. Pravac

Digitized by Google

svih potresa bio je od S—J. Štete nikakve, osim toga, što su u gdjekojih kućah zidovi malo popucali. (B. Vučić.)

Hum na Sutli, iza potresa u 11 s. 57 m. pa do 1 s. u jutro osjetiše četiri slaba potresa, a u 4 s. 57 m. prije podne nješto osjetljiviji potres sa tutnjavom. („Obzor".)

Ivanec, u 4 s. prije podne treći potres. („Nar. Nov.")

Jamnica, u 0 s. 7 m. prije podne slab potres u pravcu od SI prama JZ uz slabu podzemnu tutnjavu; seljaci kazivaju, da su i oko 5 s. u jutro osjetili nov potres. (A. Vranić.)

Jaska, u 0 s. 6 m. prije podne potres bez tutnjave sa jednim udarcem, trajao je 4 sekunde; u 3 s. 55 m. iznovice jedan lak udarac, te napokon u 4 s. 20 m. nov potres. („Nar. Nov.") „Obzor" ima istu viest.

Karlovac, u 1 s. 5 m. prije podne treći udarac. On je bio valovit, slab, a potrajao je sigurno 5 sekunda, te je došao od SI posve tiho bez svakoga šuma i tutnjave, te smo se tresli kao da se vozimo u željezničkih kolih. Tko je iza prvoga i najžešćega udarca (od 14.) opet legao, ustao je sada i skočio na ulicu, ili je budan čekao, dok svane jutro. Iza toga se sve primirilo, premda pripoviedaju, da se je neka trzavica zemlje slična titranju grozničava čovjeka neprestance čula. U 4 s. 30 m. prije podne zatutnji četvrti jači udarac, koji je potrajao 2 sekunde. U 7 sati u jutro još se je osjetio posljednji trzaj, no slab. („Nar. Nov.")

Kašina, u 0 s. 15 m. prije podne slab udarac; neki tvrde, da se je čula ranom zorom podzemna tutnjava. (J. Benković.)

Klanjac, u $^1/_2$1, za tim u $^1/_2$5 i u $^3/_4$5 s. ponovno potresi, med kojimi je bio zadnji najjači no najkraći. Neki tvrde, da je u noći od 14. na 15. bilo u svem 7, a drugi opet 10 potresa. („Nar. N.")

Kraljevec na Sutli, oko $^1/_4$1 u jutro drugi no slabiji potres; u $^1/_2$5 treći takodjer slabiji; 10 minuta iza ovoga četvrti potres, koji je bio dosta žestok. Ovaj četvrti potres, koji je bio kraći od prvoga, najviše je štete nanio. Kažu da su osim ovih pet još jedan potres očutili. („Obzor".)

Krapinske Toplice, poslje prvog potresa, koji da je bio oko $^1/_2$12 u noći, osjetiše iza pol sata drugi udarac, koji da je bio okomit i baš kod te zgode da su zidovi pucali. U jutro o pozdravljenju bio je treći no slabiji udarac. („Nar. Novine".)

Krašić, iza prvoga potresa u $^1/_2$12 bilo je do dana 7 manjih potresa. („Nar. Novine".)

*

Digitized by Google

Križ Vojni, u 2 s. u jutro potres jači od onoga, koji je bio prije polnoći. On je zaustavio u nekih kućah zidne satove i proširio pukotine na zgradi kotarske oblasti. Pravac bio je od S—J. („Narodne Novine".)

Kutina, u 2 s. 30 m. prije podne od sjevera dolazeći potres, koji je potrajao 3 sekunde. (Báthorszeky.)

Lepoglava, u 0 s. 6 m. prije podne potres, koji je trajao 2 sekunde, pravac SZ—JI; u 4 s. 15 m. prije podne drugi potres od 1 sekunde u pravcu od SZ JI. (Dr. Eisenbacher.) — Iza polnoći osjetiše još osam potresa, i to šest slabih i dva nešto jača, i to jedan u 0 s. 40 m. a drugi u 4 s. 30 m. prije podne. („Nar. Novine".)

Lič, u 0 s. 50 m. prije podne treći potres, u 4 s. 45 m. prije podne četvrti, u 6 s. 10 m. prije podne peti potres. Svi su išli od J—S. („Nar. Novine".)

Lošinj, Malo selo, u 1 s. 10 m. i u 2 s. prije podne potresi; kažu da su očutili još potrese u 3 s., $3^1/_2$, i $6^3/_4$ prije podne. („Agramer Zeitung".)

Lošinj, Velo selo, u 0 s. 25 m. drugi slabiji potres, a u 3. s. 10 m. prije podne treći, vrlo jak potres. („Agr. Zeit".)

Ludbreg, u 11 s. 30 m. prije podne potres od JZ—SI uz slabu tutnjavu; trešnja trajala je 1 sekundu. (Benaković.)

Izpod *Maceljske Gore*, iza polnoći slabi potresi, a konačno očutih tri udarca oko 5 s. u jutro. („Nar. Nov.")

Moravče, u 1 s. 15 m. prije podne okomit slab udarac, koji je trajao 1 sekundu; prije udarca čula se podzemna tutnjava. U 4 s. 15 m. prije podne iznova okomit slab udarac. (V. Šantek.)

Mrkopalj, u 0 s. 1 m. prije podne slab potres, te odmah iza njega opet vrlo slab potres, pak u 7 s. 4 m. prije podne iznova slab potres. Osim nabrojenih 7 potresa u noći od 14. na 15. travnja kažu neki da su očutili još druga 4 slaba udarca. (F. Sinko.)

Opatija, u 1 i u 4 s. prije podne potres. („Hrvatska".)

Orehovica u Zagorju, u 0 s. 45 m. prije podne dosta slab potres; u $3^1/_2$ s. u jutro dosta jak potres, te u $4^1/_4$ u jutro dosta jak potres. („Obzor".)

Pregrada, u $^1/_4 1$, $^3/_4 4$, $^1/_2 5$ i 4 s. 35 m. prije podne slabi potresi. („Nar. Nov.")

Prezid, u 4 s. 15 m., u 4 s. 20 m. i u 7 s. prije podne potresi. — Drugi izvjestitelj javlja: Poslje četvrtog potresa u 11 s. 58 m. po podne osjetismo u 1 s. 36 m. prije podne potres od 1 sekunde; u 2 s. 18 m. prije podne potres od $^1/_2$ sekunde; u 3 s. 45 m. prije podne potres od 2 sekunde, te napokon u 6 s. 53 m. prije

Digitized by Google

podne potres od 3 sekunde. Kod svih osam potresa ove noći oćutilo se jako gibanje, tako da je pokućtvo i stanje škripalo, a osobito kod prvoga, koji je trajao 20 sekunda, nihale su se svjetiljke i u nekih kućah stadoše zidne ure, a na više kuća otvorili se prozori. („Obzor".)

Rab, oko 1 s. po ponoći i onda u 4 s. 15 m. slab potres. („Obzor".)

Rakovica, u 0 s. 10 m. prije podne posve slab potres. (M. Vanjković.)

Ravnagora, u $^1/_4$1 po ponoći dosta jak potres od par sekunda, u 3 s. prije podne opet jak potres. (Potočnjak.) — U $^1/_4$ i $^1/_2$4 u jutro puno slabiji potresi; i poslje se čula podzemna tutnjava i slabi drhtaj zemaljske kore. („Nar. Nov.") — U $^1/_4$2 i u 5 s. u jutro ponovno potresi. („Obzor".) — U 4$^1/_4$ u jutro dosta jak udarac („Hrvatska".)

Ribnik, $^3/_4$ sata poslje prvoga potresa, dakle točno o ponoći drugi ali neznatniji potres, koji se je ponavljao u $^1/_4$5 i 5 u jutro; ovaj zadnji bio je u žestini jednak prvomu. („Nar. Nov.")

Rieka, u 0 s. 2 m. 30 sk. prije podne peti potres od 4 sekunde; u 0 s. 49 m. 20 sk. prije podne šesti potres od 15 sekunda; u 0 s. 5 m. 40 sk. sedmi sasvim slabi potres; u 4 s. 30 m. 40 sk. osmi potres od 7 sekunda; u 5 s. 12 m. 30 sk. deveti potres od 10 sekunda; u 5 s. 38 m. deseti potres od 5 sekunda, te napokon u 6 s. 5 m. 10 sk. jedanaesti potres od 8 sekunda. Treslo se od Z—I. („Nar. Nov.") — Poslje potresa u 11 s. 17 m. osjetismo drugi slabiji o ponoći, te onda u 4 s. 20 m. opet znatniji potres od S—Z (?) („Nar. Nov.")

Rieka Gornja, oko polnoći potres od 2 sekunde od JI, za tim opet u 2 s. prije podne potres od 2 sekunde od JI. (Horvat.)

Samobor, o samoj ponoći osjetismo drugi potres. On je bio od onoga u 11 s. 21 m. puno slabiji, ali ipak još dosta jak, bez tutnjave, a trajao je 7 sekunda. U prvi mah osjetila se laka trzavica, onda dva jača udarca, da se je i posoblje uzdrmalo, a onda opet laka trešnja. Treći potres kažu da je bio vrlo slab; ja ga nisam osjetio. Oko $^1/_2$4 u jutro potreslo se po četvrti put, a u $^1/_4$5 bio je peti potres. Ovaj je bio nešto jači, no prema prvomu posve neznatan. Nekoliko minuta iza ovoga opet se osjetilo lako trepetanje. Smjer svih ovih potresa bio je od SZ—JI. (Lang.)

Selce, u 4 s. u jutro osjetiše drugi potres; pravac mu je bio od SZ—JI. (Nar. Nov.")

Severin, u ponoći nov potres, a poslje se je treslo cielu noć u kratkih intervalih čas jače čas slabije. („Nar. Nov.")

Digitized by Google

Sisak, oko ponoći nov potres. „Agr. Zeit.“)

Skrad, u 4 s. 15 m. prije podne osjetljiv potres. („Obzor“.)

Stenjevac, neki kažu, da su prema jutru osjetili dva potresa. (Ivančan.)

Stubica Gornja, u 4 s. i u 4 s. 35 m. prije podne slabi potresi. („Nar. Nov.“)

Stubica Dolnja, u 0 s. 15 m. prije podne slab potres, u 4 s. 15 m. prije podne jači potres. („Agr. Tagbl.“)

Topusko, oko 4 s. u jutro slab potres. (Dencler.)

Tršće, u 4 s. 8 m. prije podne potres, koji je trajao do 8 sekunda; oko 7 s. u jutro opet slab potres. (Čukli.)

Tuhelj, u 0 s. 6 m. prije podne nekoliko slabijih udaraca, u 3 s. 43 m. prije podne nekoliko slabijih udaraca, u 3 s. 55 m. prije podne nekoliko slabijih udaraca, u 4 s. 25 m. prije podne nekoliko slabijih udaraca, u 4 s. 28 m. prije podne nekoliko slabijih udaraca uz tutnjavu, od ovih pet potresa najjači; neki kažu da su osjetili slab udarac i oko 7 s. u jutro. Smjer svih potresa bio je od I—Z. („Obzor“.)

Varaždin, u $^1/_2$1 u jutro vrlo slab potres uz slabu podzemnu tutnjavu; u $^1/_4$4 u jutro iznova potres, očito jači od predjašnjeg. (Dr. Križan.)

Vinagora, u $^1/_4$1 nasta druga trešnja, od prve i vremenom u pol kraća i silom neprispodobivo slabija. Iza toga su se trešnje kroz cielu noć do u jutro sedam sati više ili manje primjetljive jedna iza druge redale, časovite, slabe i bezazlene doduše, ali ipak su nam onako prestravljenim san sa očiju gonile. („Obzor“.)

Voča, u jutro oko 4 s. potres od SI; iza toga sliedila su još tri jaka udarca, a poslje više manjih. („Obzor“.)

Vrbnik, oko 4 i oko 7 s. u jutro iznovice potresi srednje jakosti. (A. Brozović.)

Zadar, do 6 s. u jutro osjetiše iza potresa, koji je bio dan prije u 11$^1/_4$ pred polnoć, šest potresa. Isto javljaju iz *Dubrovnika*. („Nar. Novine“.) — U 4 s. 20 m. u jutro u Zadru slab potres. („Obzor“.)

Zagreb, u 0 s. 2 m. po ponoći drugi potres. On je bio puno slabiji, a valovita trešnja potrajala je samo 3 sekunde. Oko 4 s. 20 m. prije podne treći, najslabiji potres. („Nar. Nov.“) — Iza polnoći ponovio se potres do tri puta, i to odmah iza 12 sati, onda poslje 4 s., a neki kažu i poslje 6 s. („Obzor“.) — U 0 s. 3 m. drugi lagan potres i oko 4 s. treći. („Agr. Zeit.“)

Zajezda, u 4$^1/_2$ u jutro treći, najslabiji potres. („Hrvatska“.)

Digitized by Google

Zlatar, u polnoći očutio se drugi udarac, mnogo slabiji od prvoga; trajao je samo 3—4 sekunde. Oko $^1/_2$5 u jutro bio je treći udarac. Seljaci pripoviedaju, da je od polnoći do jutra bilo više slabijih udaraca. (Gregorić.) — U 0 s. 5 m. prije podne znatno slabiji potres, koji je trajao 3—4 sekunde; u 4 s. 20 m. u jutro iznova se zagibala zemlja. („Nar. Nov.“)

U *Bosni* osjetiše potres toga dana u *Novom* i u *Krupi*, i to u jutro, a u bosanskom *Šamcu* bio je u 11 s. 58 m. po podne potres sa tri udarca, koja su potrajala 5 sekunda, u pravcu od J—S. („Obzor“.)

17. *travnja* u 2 s. prije podne u *Karlovcu* vrlo slab potres od SZ—JI. Stupanj jakosti 1. U dopisu od 20. travnja, kad je ovaj potres javljen, veli izvjestitelj, da mu mnogi stanovnici tvrde, da se svake noći čuju potresi, no vrlo slabi. (Dr. A. Gavazzi.)

18. *travnja* u 3 s. 5 m. po podne u *Senju* prilično jak potres, koji je trajao 3 sekunde a išao smjerom od JZ—SI, pratila ga je podzemna tutnjava. U 5 s. po podne osjetio se drugi potres; on je bio vrlo slab. (Justić.) — Druga viest iz Senja javlja: U 3 s. 5 m. po podne mali potres s tutnjavom, trajao 2 sekunde; u 5 s. po podne jači potres s jačom tutnjavom, trajao 1 sekundu. (Prof. Rukavina.)

O istom potresu imamo dojavljene još sliedeće viesti:

Lešće, u 3, onda u 5, i napokon u 11 s. po podne valovit potres u pravcu od SI—JZ. Potresi bili su bez tutnjave, a ne počiniše druge štete do toga, da je sa pojedinih dimnjaka opalo nešto zamaza. (Grünhuth.)

Jablanac, u 3 i u 5 s. po podne potres. (Poštarski ured.)

Kosinj Gornji, u 2 s. 50 m. po podne valovit potres, koji je išao od Z—I a trajao 2 sekunde. Sličan potres bio je još u 4 s. 45 m. i u 10 s. 35 m. po podne. (Grčević.)

20. *travnja* u 9 s. 16 m. prije podne u *Grobniku* potres, koji je trajao 1$^1/_2$ sekunde a išao smjerom od SZ—JI. (B. Vučić.)

21. *travnja* oko 10 s. 45 m. po podne u *Karlovcu* lagan potres. (Dr. Gavazzi.)

Isti dan o ponoći u *Karlovcu* lagan potres. (Dr. Gavazzi.)

22. *travnja* u 1$^1/_2$ prije podne u *Karlovcu* slab potres. Sva tri navedena potresa imala su smjer od SSZ—JJI. (Dr. Gavazzi.)

27. *travnja* u 10 s. 40 m. po podne u *Kalju* potres, koji je trajao 1 sekundu a išao smjerom od I—Z. (Radić.)

28. *travnja* u 9 s. 27 m. prije podne u *Vrhgorcu* lagan, kratak potres. Pravac mu se nije mogao opredieliti. Štete nikakve. (I. Ujević.)

Digitized by Google

U *noći od 10. na 11. svibnja* na *Rieci* potres, koji je potrajao samo nekoliko sekunda. Gibanje je bilo valovito, te nije prouzročilo nikakve štete. Viseći predmeti se zaljuljaše, drugi se srušiše na tla. U isto doba potres u Trstu. („Agr. Tagbl.“)

U *noći* na 16. *svibnja* slab potres u *Stubici*. („Agr. Tagbl.“)

17. i 18. *svibnja* osjetiše u *Imotskom* silnu podzemnu tutnjavu poput grmljavine i uz nju ponovnu trešnju. Isti potres osjetiše u Temišvaru, Nikolsburgu i na otoku Zante. („Nar. Nov.“) — Na ovaj potres upozorio me je naš revni povjerenik *Ivan Bulić*, jer je o njem čitao u „Narodnom listu“ i u bečkih novinah, no kasnije mi je javio, da toga potresa u Imotskom u istinu nije bilo, pa da je ta viest potekla od čovjeka, koji je to u svojoj živčanoj bolesti novinam javljao.

---

10. *lipnja* u 8 s. 40 m. prije podne u *Krapini* valovit potres, koji je trajao 5 sekunda a išao pravcem od J—S. Štete nije učinio nikakve. („Obzor“.)

11. *lipnja* u $8^3/_4$ prije podne u *Karlovcu* slab potres, koji je potrajao 3 sekunde. Jakost mu je bila 2. stupnja, a pravac od JJZ—SSI. (Dr. Gavazzi.) „Agramer Zeitung“ navodi, da su isti potres neki osjetili i u *Zagrebu*.

---

6. *srpnja* u 1 s. 15 m. po podne u *Sarajevu* slab potres. („Nar. Nov.“)

13. *srpnja* u 6 s. 26 m. prije podne na *Rieci* jak potres. („Slav. Presse“.) — Zagrebačke novine javljaju: Na *Rieci* u 6 s. u jutro u razdoblju od $^1/_2$ sata tri udarca; prvi udarac dosta jak, pratila ga je tutnjava, oba druga slabija; štete nema.

Potres taj osjetiše još u ovih mjestih:

Vrbnik, u 6 s. 20 m. prije podne potres srednje jakosti, trajao je 3 sekunde; smjer nepoznat. (A. Brozović.)

Bakar, u 6 s. 20 m. prije podne potres, koji je trajao 3 sekunde a išao smjerom od SI—JZ; s prva kraja bio je valovit, a svršio je dosta jakim okomitim udarcem. (Meteor. postaja.)

Grobnik, u 6 s. 20 m. prije podne žestok potres bez posljedica; trajao je 3 sekunde a išao smjerom od S—J. (B. Vučić.)

17. *srpnja* u *Domanoviću* i *Čapljini* u Bosni prilično jak potres sa podzemnom tutnjavom; trajao je 3 sekunde a išao smjerom od SZ—JI. (Dnevni listovi.)

---

9. *kolovoza* oko 7 s. po podne u *Senju* jak potres; radio sam upravo u trećem katu, kad al eto najednom sve se silno zatreslo,

Digitized by Google

boce na policah zazvonile, a naslagane škatulje sa kukci se srušiše; pred menom stajala je boca sa benzinom, koji se je vidljivo zaljuljao. Potres je trajao jedno 5 sekunda. Tutnjave nisam primjetio, jer su na ulici radnici bučali. (F. Dobiaš.)

O istom potresu imamo još sliedeće viesti:

Rieka, pod noć jak valovit potres. (Pester Lloyd.)

Na *Rieci,* u *Crkvenici, Opatiji* i *Trstu* u isto doba potres. („Agr. Zeitung".)

Perušić, u 6 s. 30 m. po podne potres, koji je išao smjerom od SZ—JI a trajao 8 sekunda. Uz potres čula se podzemna tutnjava. Štete nije učinio nikakve, samo je razrušio suhi zid oko jednog vrta. (Padjen.)

Lešće kod Otočca, u 6 s. po podne potres od 1 sekunde; pravac trešnji bio je od SI—JZ; tutnjava se nije čula. Stvari su se po sobah zanihale. (Grünhuth.)

Imotski, u 6 s. 40 m. po podne prilično jak potres u pravcu od S—J. (Bulić.)

Korčula, u 6 s. 47 m. po podne potres, koji je trajao jedno 2 sekunde. Ja sam upravo bio za pisaćim stolom, kad sam očutio, kako se kuća trese, kao da bi netko skakao na prvom podu i cielom kućom drmao; neki su uz trešnju čuli i muklu podzemnu tutnjavu. (F. Radić.)

Karlovac, u 6 s. 30 m. po podne u vrlo kratkom razmaku dva potresa, koji su išli smjerom od JZ—SI a trajali 3 sekunde. Jakost bila je drugog stupnja. (Dr. Gavazzi.)

17. *kolovoza* u 5 s. po podne u *Mostaru* dosta jak potres, koji je trajao 3 - 4 sekunde. („Obzor".)

---

18. *listopada* u 4 s. 43 m. prije podne u *Korčuli* dosta jak potres. Prije se čula podmukla podzemna tutnjava, a onda kratak udarac, kažu neki od I—Z. Mnogi su ga očutili, koji su ležali, i neki, koji se već bijahu digli iz kreveta. (F. Radić.)

Vrhgorac, u 4 s. 45 m. prije podne dosta jak potres s jednim udarcem sa strane. Trajao je 2—3 sekunde. Pravca nisam mogao odrediti. U kućah je škripucalo pokućtvo. Štete nije bilo. (I. Ujević.)

---

2. *studenoga* u $5^1/_2$ s. po podne u *Samoboru* lagan potres uz tihu, muklu tutnjavu. (M. Lang.)

---

3. *prosinca* u 4 s. 9 m. prije podne u *Djakovu* slab potres; trajao je 1 sekundu. Pravac neopredieljen. (Raček.)

Digitized by Google

Isti dan, u 0 s. 9 m. po podne u *Djakovu* čula se od juga podzemna tutnjava, koja je bila dosta jaka. Zemlja se nije tresla. (Raček.)

22. *prosinca* u 9 s. u jutro u *Novom* (Vinodol) prilično jak potres. (J. Dobiaš.)

Isti dan, u 0 s. 15 m. po podne u *Novom* iznovice potres i to jači od prijašnjeg. (Dobiaš.) „Narodne Novine" donose viest, da su u *Novom* ućutili 20. prosinca po podne i 21. prosinca više laganih uzdrmaja zemlje, koji su imali više značaj podzemne tutnjave nego li trešnje.

Godina 1895. ubilježila je 26 potresnih dana sa 42 potresa. Ako uzmemo u obzir, da od ova 42 potresa odpada 11 potresa, koji su k nam doprli iz ljubljanskog potresnoga kraja, onda preostaje samo 31 potres, koji je imao kod nas svoje izhodište. Broj je to nešto veći, nego što ga je ubilježila godina 1894., no ipak razmjerno dosta neznatan prama prijašnjim godinam.

Na pojedine mjesece razredjuju se ovi potresi ovako:

U siečnju	—	potresna	dana	sa	—	potresa
U veljači (2., 14.)	2	„	„	„	4	„
U ožujku (20., 24.)	2	„	„	„	2	„
U travnju (4., 14., 15., 17. 18., 20., 22., 27., 28.)	9	„	„	„	21	„
U svibnju (11., 16.)	2	„	„	„	2	„
U lipnju (10., 11)	2	„	„	„	2	„
U srpnju (6., 13., 17.)	3	„	„	„	3	„
U kolovozu (9., 17.)	2	„	„	„	2	„
U rujnu	—	„	„	„	—	„
U listopadu (18.)	1	„	„	„	1	„
U studenom (2.)	1	„	„	„	1	„
U prosincu (3., 22.)	2	„	„	„	4	„

Ukupno 26 potresna dana sa 42 potresa

Potresi ovi zabilježeni su iz ovih mjesta:

Aleksinac (14. IV.).
Bakar (14. IV.); (15. IV.); (13. VII.) SI—JZ.
Banija (14. IV.) JJZ—SSI. (15. IV.).
Banjaluka (14. IV.).
Belec (14. IV.) S—J.
Belovar (14. IV.) SSI—JJZ.
Belovar moravečki (14. IV.) (15. IV.).

Digitized by Google

Benkovac (14. IV.) SJ.
Bisag (14. IV.); (15. IV.).
Bistrica (14. IV.) JZ—SI ili obratno; (15. IV.) SI—JZ.
Bišće (14. IV.).
Bović (14. IV.).
Brckovljani (14. IV.) I—Z.
Brdovac (14. IV.) JJZ—SSI i JII—SSZ; (15. IV.).
Bregi (14. IV.) S—J.
Brlog (14. IV.) JI—SZ.
Brod na Kupi (14. IV.) I—Z, J-S; (15. IV.).
Brod-Moravice (14. IV.) SI—JZ.
Bukevje (14. IV.).
Bunić (14. IV.).
Cazin (14. IV.).
Ciglenik (14. IV.).
Crkvenica (14. IV.) JZ—SI; (15. IV.); 9. VIII.
Crnilug (14. IV.) Z—I; (15. IV.).
Čabar (14. IV.) S—J; (15. IV.).
Čapljina (17. VII.).
Čazma (14. IV.) S J, SI—JZ.
Delnice (14. IV.); (15. IV.).
Desinić (14. IV.) J-S; (15. IV.).
Djakovo (3. XII.).
Domanović (17. VII.)
Drežnik (14. IV.) I-Z.
Drnje (14. IV.) JZ—SI.
Dubrovnik (14. IV.); (15. IV.).
Dugoselo (14. IV.).
Erpenja (14. IV.); (15. IV.).
Fužine (14. IV.) J S, SSI—JJZ; (15. IV.).
Gerovo (14. IV.) JZ--SI; (15. IV.).
Gjelekovac (14. IV.) JZ--SI.
Glina (14. IV.) SSZ—JJI.
Gola (14. IV.).
Gorica Velika (14. IV.) JZ—SI.
Gospić (14. IV.) SSZ—JJI.
Gračac (14. IV.).
Gradiška Nova (14. IV.) Z I; (15. IV.).
Grdjevac Veliki (14. IV.) I-Z.
Grižane (14. IV.); (15. IV.).

Digitized by Google

Grobnik (14. IV.) S—J; (15. IV.) S—J; (20. IV.) SZ—JI; (13. VII.) S—J.
Hercegovac (14. IV.).
Hum na Sutli (14. IV.) SI JZ; (15. IV.).
Imotski (9. VIII.) S - J.
Ivanec (14. IV.) S—J i I—Z; (15. IV.).
Ivanić (14. IV.) JZ SI.
Jablanac (14. IV.).
Jamnica (14. IV.) SI—JZ, ili obratno; (15. IV).
Jaska (14. IV.) SI—JZ; (15. IV.).
Jesenje (14. IV.).
Kalje (14. IV.) JI—SZ; (27. IV.) I—Z.
Kapela belovarska (14. IV.) S—J.
Karlobag (14. IV.).
Karlovac (14. IV.) SI—JZ; (15. IV.) SI—JZ; (17. IV.) SZ—JI; (21. IV.); (22. IV.) SSZ—JJI; (11. VI.) JJZ—SSI; (9. VIII.) JZ—SI.
Kašina (23. III.) SI - JZ; (14. IV.); (15. IV.).
Klanjac (14. IV.); (15. IV.).
Kloštar Ivanić (14. IV.) J—S.
Koprivnica (14. VIII.).
Korčula (9. VIII); (18. X) I - Z.
Kosinj Gornji (14. IV.) SZ—JI; (18. IV.).
Kostajnica (14. IV.) S—J.
Kraljevac na Sutli (14. IV.) S—J; (15. IV.).
Kraljevica (14. IV.).
Krapina (14. IV.); (10. VI.) J—S.
Krapinske Toplice (14. IV.) JZ—SI; (15. IV.).
Krasica (14. IV.).
Krašić (14. IV.); (15. IV.).
Križ Vojni (14. IV.); (15. IV.).
Križevci (14. IV.) JZ—SI.
Križišće (14. IV.).
Krnjak (14. IV.).
Krupa (14. IV.); (15. IV.).
Kupinac (14. IV.).
Kutina (14. IV.); (15. IV.).
Kula (14. IV.).
Kutjevo (14. IV.).
Lapac (14. IV.) J—S.
Lepoglava (14. IV.) SZ—JI, J S; (15. IV.) SZ—JI.

Digitized by Google

Lešće (14. IV.) SI JZ; (18. IV.) SI—JZ; (9. VIII.) SI—JZ.
Lič (14. IV.) J—S; (15. IV.) J—S.
Lipik (14. IV.) S—J.
Lošinj (14. IV.); (15. IV.).
Ludbreg (14. IV.) JZ - SI; (15. IV.) JZ—SI.
Lukač (14. IV.).
Maceljska gora (14. IV.) Z—I; (15. IV.).
Mače (14. IV.).
Maljevac (14. IV.).
Medak (14. IV.).
Modruš (14. IV.) I - Z.
Moravče (14. IV.) Z—I; (15. IV.).
Mostar (9. VIII.).
Mrkopalj (14. IV.) J—S; (15. IV.).
Nart (14. IV.) SI—JZ.
Novi bosanski (14. IV.); (15. IV.).
Novi vinodolski (14. IV.) JI—SZ; (22. XII.).
Ogulin (2. II.) I—Z; (14. IV.) Z—I, SSZ - JJI.
Omarska (14. IV.).
Opatija (14. IV.); (15. IV.); (9. VIII.).
Orehovica (14. IV.); (15. IV.).
Oriovac (14. IV.) JZ—SI.
Osik (14. IV.) J - S.
Otočac (14. IV.).
Pakrac (14. IV.) S—J.
Perušić (14. IV.) S—J; (9. VIII.).
Pešćenica (14. IV.) S—J.
Petrinja (14. II.) SI - JZ; (14. IV.) Z—I, SZ—JI.
Petrova gora (14. IV.).
Pisarovina (14. IV.).
Plaški (14. IV.) JI.
Pokupsko (14. IV.) S—J.
Poreč (14. IV.).
Požega (14. IV.).
Pregrada (14. IV.); (15. IV.).
Prezid (14. IV.); (15. IV.).
Priedor (14. IV.).
Rab (14. IV.); (15. IV.).
Rakovac (14. IV.) SI—JZ.
Rakovica (14. IV.); (15. IV.)
Ramljani (14. IV.)

Digitized by Google

Raven (14. IV.)
Ravnagora (14. IV.) S—J; JZ—SI; (15. IV.)
Remetinec (14. IV.) S—J.
Ribnik (14. IV.) SI—JZ; (15. IV.)
Rieka (2. II.) (14. IV) Z—I; (15. IV.) Z—I; (11. V.); (13. VII.); (9. VIII.)
Rieka gornja (14. IV.) JI—SZ; (15. IV.)
Samarica (14. IV.) SZ—JI.
Samobor (14. IV.) JZ—SI; (15. IV.) SZ—JI; (2. XI.)
Selce (14. IV.); (15. IV.) SZ—JI.
Senj (14. IV.) J—S; (18. IV.) JZ—SI; (9. VIII.)
Severin (14. IV.) I—Z; (15. IV.).
Siečevo (14. IV.).
Sieničak (14. IV.) SZ—JI.
Sisak (14. IV.) JI—SZ; (15. IV.)
Skrad (14. IV.) Z—I; (15. IV,).
Staza (14. IV.).
Stenjevac (24. III.); (14. IV.).
Stubica (14. IV.); (16. V.).
Stupnik (14. IV.) S—J.
Suhlje (14. IV.).
Sunja (14. IV.) J—Z.
Sv. Ivan Zelina (14. IV.).
Sv. Petar Orehovac (14. IV.) Z—I.
Sv. Šimun (14. IV.).
Šamac (15. IV.).
Taborsko (14. IV.).
Topusko (14. IV.) SZ—JI; (15. IV.)
Tršće (14. IV.) JZ—SI; (15. IV.).
Tuhelj (14. IV.) I—Z; (15. IV.) I—Z.
Uljanik (14. IV.).
Varaždin (14. IV.) JZ - SI; (15. IV.).
Varaždinske Toplice (14. IV.).
Vinagora (14. IV.) JZ—SI; (15. IV.).
Virje (14. IV.) S—J.
Virovitica (14. IV.) S—J.
Vivodina (14. IV.) S—J.
Voča (14. IV.) JZ—SI; (15. IV.).
Vojakovac (14. IV.) Z—I.
Vrbnik (20. III.) I—Z; (14. IV.) JI—SZ; (15. IV.); (13. VII.).

Digitized by Google

Vrbovac (14. IV.) Z—I.
Vrbovsko (14. IV.) SZ—JI.
Vrhgorac (28. IV.); (18. X.).
Vukmanić (14. IV.).
Vukovina (14. IV.) SZ—JI.
Zaborsko (14. IV.) JI—SZ.
Zadar (14. IV.); (15. IV.).
Zagreb (24. II.) S—J; (14. IV.) Z—I; (15. IV.)
Zajezda (14. IV.) JZ—SI; (15. IV.).
Zbjeg (14. IV.) S—J.
Zelina dolnja (14. IV.) S—J.
Zlatar (14. IV.) S—J, SI—JZ; (15. IV.).

Med potresi, što su god. 1895. kod nas ubilježeni, zahvatio je onaj, koji je bio 14. travnja, svu Hrvatsku, zapadni dio Slavonije, sve hrvatsko Primorje, Dalmaciju preko Dubrovnika, i sjeverni dio Bosne. Poznato je, da je taj potres imao svoje izhodište u susjednoj Kranjskoj, gdje je u Ljubljani nemile štete počinio, te će prama tomu ovdje skupljeni podatci imati vriednost za onoga, koji bude proučavao ljubljanski potres. Ostali potresi, koji su iste godine kod nas ubilježeni, dadu se većim dielom lako svesti na poznate potresne pukotine. Tu vidimo, da su poglavito u djelatnosti bile zagrebačka, bakarska, dubrovačka, krašićka i djakovačka potresna pukotina.

Zagrebačka potresna pukotina bila je razmjerno vrlo mirna. U našem izvješću imamo ubilježena samo dva potresa, za koja možemo tvrditi, da su potekla iz zagrebačke pukotine. Prvi potres bio je 24. ožujka; osjetiše ga u Zagrebu, Kašini i Stenjevcu. Drugi potres bio je 16. svibnja u Stubici.

Mnogo živahnija je bila iste godine *bakarska potresna pukotina.* Iz te pukotine potekao je potres, što ga osjetiše 2. veljače na Rieci, a po svoj prilici i potres 20. ožujka u Vrbniku, ako uzmemo, da i bakarska pukotina sastoji, kao što smo to na drugom mjestu izložili (Potresi u Hrvatskoj, III, 33.), od više uzporednih prolomnih crta. — 18. travnja osjetiše istodobno potres u Senju, Lešću, Jablancu i Kosinju, dakle na jugozapadnom kraju bakarske pukotine. Potres od 20. travnja u Grobniku i 12. svibnja na Rieci imao je svoje izhodište na sjevero-zapadnom kraju bakarske pukotine. Tu je postao i potres 13. srpnja, koji osjetiše na Rieci, u Bakru i Grobniku, kao i dva potresa, koja osjetiše 22. prosinca u Novom.

Digitized by Google

9. kolovoza imamo ubilježen potres, za koji moramo vrlo žaliti, da su mu viesti vanredno manjkave. Potres taj ubilježen je za Opatiju, Rieku, Crkvenicu, Senj, Perušić i Lešće, dakle u kraju, gdje se širi *bakarska potresna pukotina.* Jedna kratka novinarska viest spominje, da se je potres osjetio i u Trstu, a znamo, da se bakarska pukotina vuče prama Trstu, pa da do Trsta vrlo često sižu jači potresi bakarske pukotine. Isti potres osjetiše i u Karlovcu, a pojav taj, da potresi bakarske pukotine sižu do Karlovca, nije osamljen. Spominjem potres bakarske pukotine u Klani god. 1870., koji su u tolikoj mjeri osjetili u Karlovcu, da je *Stur* bio prisiljen pomisliti, da je pri istom potresu stupilo u djelatnost još i posebno potresno ognjište pri Karlovcu (Potresi u Hrvatskoj, III. 44). Drugi analogan potres bio je god. 1893. On je najvećom snagom biesnio oko Otočca, Gospića, Perušića i Kosinja, te je dopro do Trsta i Karlovca (Potresi u Hrvatskoj, III. 49.). No potres od g. 1895. još i u tom je znamenit, što je morao duboko zahvatiti i u *dubrovačku potresnu pukotinu,* jer znamo, da su ga očutili u isto doba u Imotskom i u Korčuli. Čini se, da je bakarska i dubrovačka pukotina u isti mah stupila u akciju, ili, drugimi riečmi, vrlo je vjerojatno, da dubrovačka i bakarska pukotina nisu dvie razne pukotine, nego jedna jedinstvena, kako smo to šematski na našoj karti (Potresi u Hrvatskoj) i označili.

Iz *dubrovačke potresne pukotine* potekoše potresi, koje osjetiše 4. travnja u Sinju i 28. travnja u Vrhgorcu, a po svoj prilici i potres 18. listopada u Korčuli i Vrhgorcu.

Djakovačka potresna pukotina stvorila je potrese, koje osjetiše 3. prosinca u Djakovu.

Krašićka potresna pukotina stvorila je potres 27. travnja u Kalju. Da li su potresi, koje osjetiše u Karlovcu 17., 21. i 22. travnja, te 11. lipnja, potekli iz krašićke potresne pukotine, ne da se sigurno uztvrditi, premda je vrlo vjerojatno. Isto tako nismo sigurni, da li je potres od 2. veljače u Ogulinu potekao iz *pokupske potresne pukotine,* kao što ni ne znamo, na koju bismo potresnu pukotinu sveli potres od 14. veljače, koji osjetiše u Petrinji.

Digitized by Google

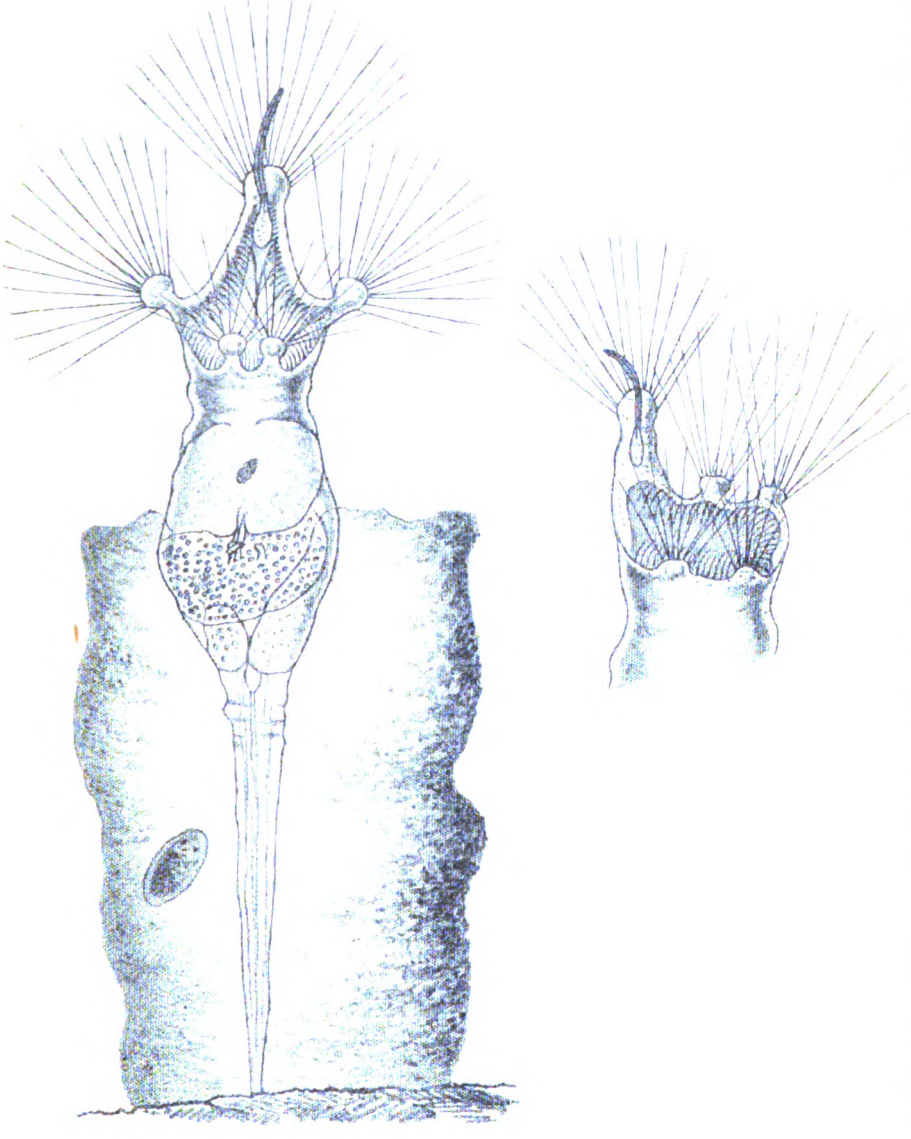

FLOSCULARIA CROATICA N. SP.

Digitized by Google

Digitized by Google

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KNJIGA CXXIX.

RAZREDI FILOLOGIJSKO-HISTORIJSKI I FILOSOFIJSKO-JURIDIČKI.

XLVI.

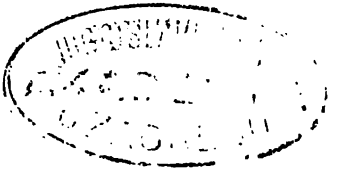

U ZAGREBU 1896.

KNJIŽARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE).

Digitized by Google

Dionička tiskara u Zagrebu.

Digitized by Google

SADRŽAJ.

	Strana
Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. Od dra. P. Matkovića	1— 89
Carinarski sustav dubrovačke republike. Od dra. K. Vojnovića	90—171
Demografske prilike u južnih Slavena. Od dra. Fr. Vrbanića	172—254

Digitized by Google

Digitized by Google

Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka.

XV.

Putopisi Hen. Porša od g. 1579., A. Wolfa i Lev. Ryma od g. 1583. i Mel. Besolta od g. 1584.

Čitao u sjednici filologijsko-historijskoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 31. siečnja 1895.

PRAVI ČLAN DR. P. MATKOVIĆ.

Davida Ungnada, stalnoga carskoga poslanika u Carigradu, zamieni g. 1578. poslanik Joahim Sinzendorf, kojega putovanje opisa Salamon Šveiger.[1] Sinzendorf ostane kao poslanik tri godine u Carigradu, do 19. siečnja 1581., a zamieni ga novi carski poslanik Friderik Preyner, uz kojega osta Sinzendorf još pó godine. Za Sincendorfove poslaničke službe nije se u turskih odnošajih ništa osobita promienilo. U Ugarskoj i Hrvatskoj vodio se mali rat sve to većom gorčinom i nepostojanom sriećom za pojedina sela, gradiće i varoši; Sinzendorfovo pako službovanje u Carigradu, kao i njegovih predšastnika, sastojaše osobito u tom, da je poslanik skoro dnevice, kao što njegov putopisac Šveiger priča,[2] vodio jalove pritužbe kod sultana, velikoga vezira i u Porte radi kršenja mira na granicah: što Turci, kao što izkazi carskih poslanika izkazuju, paleć i robeć ruše mjesta, otimlju stoku i narod vode u sužanjstvo. Car Rudolf II. pako bojeći se Turaka, jedva da se usudio silu silom uzbijati; nego se usuprot on, kao i njegovi namjestnici, uviek, kao da nije ništa učinjeno, ponižavahu pred priestoljem sultanovim i pred njegovimi oholimi velikimi veziri, te godimice slahu van-

[1] Rad jugoslavenske akademije knj. CXVI, 65.
[2] Rad knj. CXVI, 105 i 106.

Digitized by Google

redna poslanstva s običnim dankom i bogatimi darovi k sultanovu dvoru u Carigrad, moleć, da se nebi na granicah mir kršio, i izpričajuć navale svojih, koji bi samo nasilja turska suzbijali.[1] Za Sinzendorfova poslanstva u Carigradu prispije god. 1579. kao vanredni carski poslanik *Vuk Eitzing,* koj je donio za sultana uz bogate darove i godišnji danak, a velikomu veziru i ostalim pašam obične darove.[2]

1. Putopis Henrika Porša o putovanju c. poslanika V. Eitzinga u Carigrad g. 1579.

O putovanju carskoga poslanika Vuka Eitzinga u Carigrad sačuva se putopis, napisa ga u stihovih poslanikov pratilac *Henrik Porš,* tajnik dvorske komore i ujedno profesor pjesničtva u akademijskom gimnaziju bečkom.[3] Porsius Henrik rodio se u Friedbergu u Wetterau g. 1556. (?), učio je nauke u sveučilištu u Marburgu i Wittenbergu, pa u njekojih talijanskih akademijah. Za tim obrati se u Beč i bude tu profesorom pjesničtva u akademijskom gimnaziju (archigim.); poslije imenovan carskim komorskim tajnikom, pa savjetnikom carske komore. Kao pouzdana i naučna osoba odašiljan bi u državnih poslovih na razne vladalačke dvorove; prestavi se u Beču god. 1610., a neostavi, osim pomenute knjige, nikakova drugoga spisa.[4] — Naslov Porševe knjige izcrpuje svu njezinu sadržinu, naime carigradski putopis u stihovih,

[1] N. Istvanfi, Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV, Coloniae Agrippinae 1622, p. 555. Katona, XXVI, 88–95, 148. Hammer, Gesch. IV, 108 i d. Zinkeisen, Gesch., Th. III, p. 561 i d.

[2] Hammer (Gesch., IV, 631) nabraja počamši od g. 1568. pa sve do 1593. uključivo, sva vanredna i redovna carska poslanstva u Carigradu, bilo bi svih skupa 22, koja su doniela danak s darovi u Carigrad, dodajuć, da su dva danka bila prištedjena; ali Ham. kronologijski podatci nisu svagdje dosta tačni; jer po njegovu računu bila bi donešena dva danka za g. 1578. (sic!), što nije. Mi mislimo, da ništa nije prištedjeno; jer je Porta glede car. danka pretačno vodila račune; nego se Hammer u svojih računih pomutio.

[3] Henrici Porsii sac. caes. maiest. ab epistolis in camera aulica, et poëseos professoris publici in archigymnasio Viennensi. -- Itineris byzantini libri tres (p. 3–47.); carminum lib. II.; epigramatum lib. II., et historia belli persici, gesti inter Murathem III., Thurcarum et Mechmetem Hodabendæ, Persarum regem, breviter ac vere conscripta. Francofurti 1583.

[4] Jöcher, Allgem. Gelehrtenlexicon, Bd. III., p. 1707—1708.

Digitized by Google

spjevi, epigramata i opis perzijskoga rata u prozi. Carigradski putopis, posvećen Vilimu i Ljudevitu zemaljskim grofovom Heske, razdieljen je na tri knjige: u prvoj opisuje se u formi dnevnika put od Beča do Carigrada (p. 3—20), u drugoj je opis Carigrada (p. 21—33), a u trećoj opisuje se pomorski put od Carigrada do Mletaka (p. 34—47). Spjeva (carmina) ima dvie knjige: prva je posvećena caru Rudolfu II., a druga poslaniku Sinzendorfu, odkle je Hammer vjerovatno izvodio, da je Porš opisao put Sinzendorfov, jer u istoj knjizi ima spjeva i na Sinzendorfa (p. 54, 61—63, 86).[1] Prva knjiga carigradskoga puta *(itineris byzantini)* glavnim je tu predmetom naših raspravljanja; mi ćemo tu njezinu sadržinu samo kao putopisa ocjeniti, bez obzira na njezinu pjesničku umjetnost, a razsvjetliti ćemo ga sa sličnim starijim putopisom, takodjer u stihovih sastavljenim, na ime *Pavla Rubigalla,* koj je sa sličnim poslanstvom istim putem u Carigrad putovao; ostale pako knjige i spjeve Porševe mimoilazimo, jer premašuju više ili manje granice naših studija.

U uvodu (praefatio) govori Porš o putovanju u obće, pa o turskih ratovih u Ugarskoj, Srbiji, Bugarskoj i Traciji; same poznate stvari, u kojih neima ništa znatna i nepoznata, što bi tu iztaći triebalo. Glede puta pako carigradskoga i sadržine putopisa opaža putopisac ovo: „in quibus (libris) praecipua et memoratu digniora attigi . . . . . neque solum praesentem cuiusque loci, aut populi faciem statumve, sed praeteritum quoque notavi; atque ita insigniores regni Hungarici, Turcici atque Graeci res ac mutationes ex variis historiis collectas inservi, idque succinctissime, neque prorsus ieiune: ut opusculum hoc non tam hodoeporicum, quam historicum videri possit". Ovimi je riečmi putopisac označio pravac svoga putopisa, u kojem netrieba tražiti ni prirodno-geografijskoga opisa puta i njegova priedjela, ni geografijskoga opisa zemalja i mjesta, nego je potonja historijskimi podatci, crpljenimi iz raznih historijskih djela, osvjetlio, a tim bi mu bio putopis osobito naravi historijske; jer naš putopisac ističe u svojem opisu samo najglavnija mjesta svoga puta (n. pr. skače od Biograda na Niš itd.), a kod tih mjesta umjesto geografijskoga njihova opisa, navodi najznatnije njihove historijske činjenice. — Porševdakle putopis razlikuje se od dojakošnjih tim, što potonji opisuju na kratko put i obična svoja noćišta, ili znatnija mjesta na svojem putu, a o tih

[1] Hammer, Gesch. IV., 615. Rad, CXVI, 72.

*

Digitized by Google

mjestih dodavaju svoja motrenja, geografijske i druge bilježke. Pa i obseg Porševa putopisa (p. 3—20) pokazuje, da, ako bi se ispustile poznate historijske bilježke, kao putopis onoga za onda dosta velikoga puta, svojom odveć velikom kratkoćom nije mnogo vriedan. Uz to valja i to opaziti, da putopisac napisav svoj putopis u stihovih, nebijaše onako slobodan u svojih prikazivanjih, kao što putopisci, koji su u prozi pisali; jer je pjesnik stihu ili sliku za volju koješta žrtvovati morao, ili je upotriebio neprikladne, a kadšto i neistinite izraze.

Prielazeć na sadržinu Porševa putopisa, razabiramo iz pristupa, da *Vuk pl. Eitzing* bijaše vanredan carski poslanik, koj je nosio običan danak s darovi u Carigrad,[1] i da u njegovoj pratnji bijahu (medju ostalimi) Pavao pl. Eitzing, pozniji carski stalni poslanik u Carigradu, pa Vuk pl. Rogendorf, Iv. pl. Greissen i putopisac Peršy; pa da su krenuli iz Beča na put (fugiente Vienna) dne 29. listopada 1579, a prispjeli u Carigrad 23. prosinca 1579. Poslanstvo putovalo je običnim putem, od Beča do Biograda Dunavom, a od Biograda kopnom, poznatom vojničkom biogradsko-carigradskom cestom.

Na putu preko Ugarske spominje putopisac obična noćišta: prvo bijaše na ušću Fiše *(Viscae)*, drugo u Požunu *(Posonii)*, nad kojim mu se visoko diže gradić, gledajući na široki Dunav.[2] Niže Komorana *(Comari)* preuzeli su Turci poslanstvo i pratili ga dalje. Kod Ostrogona *(Strigonium)* navodi turske ratove, kojim bi grad osvojen. Kod Višegrada bilježi, da je sagradjen na vrhu nepristupne pećine, uz koju Dunav teče.[3] Kod Budima *(Budae)* opisujuć audienciju u paše, navodi sve prošle turske ratove i obsiedanja ove glasovite tvrdje, o kojoj dodaje „diu (arx) gravibus tormentis quassa laborat". Uz to priča o porazu i smrti kr. Ljudevita, o Ivanu Zapolji, kako je potonji, poražen od Ferdinandove vojske, na bjegu u Poljsku, odaslao svoga poslanika Lasku u Carigrad, da moli u s. Sulejmana pomoć i zaštitu. Na to dodje sultan i osvoji god. 1529. budimsku

[1] „Jamque aderat tempus solito pro more ferendi annua ad Ottomanam Byzantii munera Portam. Cum tibi legati mandatur functio, Wolfi Eitzingae veteris profulgida gloria stirpis etc. Ergo iter ingressi duce te decurrimus Istro" etc., p. 4.

[2] „Cui (Posonii) desuper alta imminet arx, latasque Istri despectat in undas".

[3] „*Vicegradum* in vertice structum rupis inaccessae, quam praeterlabitur Ister".

Digitized by Google

tvrdju. — Na daljem putu od Budima do Biograda, spominje znatnija mjesta, uz koja su prošli; ali nenavodi je redom kako sliede, jer za Tolnom spominje Vukovar *(Wolkovar)*, pa Batu, kod Muhača priča o smrti kr. Ljudevita II. Kod ušća Drave govori o Osjeku *(Essegkum)*, kamo poslanstvo nije ni prispjelo, pa priča o bjegu i izdajstvu Kacianerovu, koga je Nicola Zrinski (N. Serins!) sasjekao. Dalje prodjoše, dok su do Biograda prispjeli, blizu porušenih gradića, na ime: circum *Vylacum* (Ilok) altum, *Varadinaque* moenia late conspicua, atque situ legimus declive *Saloncum* (Slankamen); donec arenosum qui Savum suscipit Ister, *Belgradum* pulchrumque loco murisque decorum appulimus, finem cursus navalis adepti". Kod Biograda u mjesto topografijskoga njegova opisa i znamenitosti, priča svu njegovu prošlu dobro poznatu vojnu historiju, govoreć na kratko o obsadi Muratovoj (II.), o smrti Ivana Hunjada, o obsadi Muhameda II. i o osvojenju Sulejmanovu ove glasovite tvrdje. Sve ove i druge historijske viesti o turskih ratovih crpljene su većinom iz poznate historije Pavla Jovia. U cielom put Dunavom preko Ugarske opisan je, kao stvari bolje mu poznate, dosta na široko (p. 3—15), ostali pako put, od Biograda do Carigrada, prikazuje razmjerno vrlo kratko i obćenito (p. 15—20); pa i onaj put preko Ugarske od starijih je putopisaca savršenije opisan.

Pošto je poslanstvo u Biogradu pustilo ladje, krenu kopnom na kolih i nastavi svoj put k Carigradu.[1] O Srbiji je putopisac jedino to zabilježio, da je zemlja neravna, i da su joj sela duž puta malena. Pošto je nacrtao boj nikopoljski i poraz Sigismundov, kao da bi se bio u Srbiji sgodio, prebrodjuje poslanstvo Moravu i dolazi umah u Niš,[2] o kojem je samo to zabilježio, da je malen sa svojimi mnogimi gorskimi kosami. Odavle skače umah u Sofiju, koja mu bijaše njegda glasovita i velika. O narodu pako bugarskom priča, da bijaše bogat i ohol, pa da se na susjedne narode obarao i njih na plaćanje danka silio; sada pako biedan pritisnut, očajava i robuje Turčinu.[3] — Na putu od Sofije k Plovdivu priča putopisac, kako je Ivan Paleolog pozvao Turčina iz

[1] „Navibus hic lictis, terrenum deinde quadrigis continuamus iter".

[2] „Moravae traiectoque amne subimus *Nissam* humilem crebramque iugis".

[3] „Haec opibus quondam gens superba vicinasque gentes afflixit, easque tributo pendendo obstrinxit: variis sed motibus acta, nunc oppressa iacet, Turcisque miserrima servit". Pag. 16.

Digitized by Google

Azije, kako je sultan Murat osvojio Adrianopol i Plovdiv, kako ga je sluga Lazara, despota srpskoga probô, i kako je despot Gjuraj Vuković (Georgius Uncuwitz, sic!) dao Muratu svoju kćer za ženu; ali ni ovih poznatih historijskih sgoda, takodjer uzetih od P. Jovija, neprikazuje dosta tačno i istinito. — Gorski pako put preko drevnih glasovitih klisura opisuje (p. 16) vrlo kratko pjevajuć: „ardua iamque aditu Rhodopes iuga, fronte gerentis, ac tergo extremo gemini vestigia claustri exuperamus, ubi Macedonum quoque stringimus arva". One dakle glasovite klance, rimske „Succorum claustra", ili bizantinske „clausurae s. Basilii", ili „bugarsku goru Vasilicu", misli, kao i drugi onoga doba putnici,[1] da su ždriela Rodopina. Od onih pako dvajuh ždriela biti će prvo kod Trajanovih vrata, blizu bugarskoga sela Vasilice ili turskoga Kapudžika, a drugo ždrielo kod porušena gradića ili turskoga Hisardžika.[2] Prevalivši ona ždriela, misli Porš, kao i drugi, da se ulazi na poljane Makedonije, u mjesto Tracije, te skače umah u Plovdiv, kod kojega iztiče one tri sienitne stiene, o kojih misli, kao i predhodnici,[3] da su obsizale grad makedonskoga kralja Filipa, oca Aleksandra Velikoga, te pjeva: „tresque olim montes complexam moenibus urbem, moenibus orbam hodie, fundatam a rege Philippo ingredimur". Pošto su prešli preko Maričina (Hebri!) mosta (Mustafa paša Köpri), prispjeli su u *Adrianopol*, staru *Odryssu* ili *Orestias*. Oba potonja imena poznata su jur od predjašnjih putopisaca.[4] Umjesto topografijskoga opisa daje historijske crtice o osvajanju Jedreneta sve do Muratova (I.) od g. 1363 (sic!). Tu na ime spominje bugarski pokus obsjedanja i osvojenja Carigrada, o dobiću velikoga pliena i o osvojenju Simeonovu Jedreneta za Konstantina sina Lavova, pošto je sužnjevom sramotno sjekao nosove i slao je u Carigrad; kako je nadalje god. 1212. Balduin knez Flandrije obsjedao grad i kako je Henrik Balduinov brat na nj jurišao; napokon priča o poznatom Muratovom osvojenju Jedreneta.[5] — Na putu od Jedreneta do Carigrada spominje kod Čorle *(Tschurlum)* poznati boj medju Selimom I. i ocem mu Bajazitom, što i drugi spominju,[6] kako bi poražen i pomirio se s ocem, ali ga poslije dao

[1] Gl. Starine, XX, 175; Rad, C., 117, 121.
[2] O jednom i drugom ždrielu gl. dra. Jirečeka, Cesty, p. 83, 85.
[3] Rad, knj. C, 116, 119; CXVI, 45.
[4] Rad, knj. C, 108, 111 i 112; CXVI, 102.
[5] St. Novaković, Srbi i Turci XIV. i XV. vieka; p. 121, 122 i 126.
[6] O boju kod Čorle gl. Rad, CV, 168; CXII, 119.

Digitized by Google

otrovom ukloniti, i kako je ubojica svoga oca na istom mjestu svršio. Još spominje tvrdi Silivri *(Selymbria)* na Propontidu i tamošnji karavanseraj, *(carbasaria),* u kojem se putnikom badava dieli hrana.[1] Napokon pošto su preko mostova (Ponte Grande i Ponte Piccolo), sagradjenih na rubu mora, prešli, udjoše u Carigrad, o kojem (p. 19) ulazu pjeva ovako: „tandem iter emensi per pontes margine structos aequoreo, vastam *Byzantii* attingimus urbem, qua simul occurrens orator (Joachim Sinzendorf) et aulica turba, more salutatos nos deduxere decenti". Tim svršava Porš prvu knjigu svoga carigradskoga putopisa. — Drugoj je knjizi predmetom opis Carigrada, a i tu premašuju historijske spomene ostale bilježke. U trećoj knjizi opjevao je svoj put od Carigrada morem do Mletaka (p. 34—47). Na ovom putu (od g. 1581) učestvovaše Adam Hofmann, Vuk Herberstein i Juro pl. Aš, Bavarac. U opisu ovoga puta neima ništa osobita i znatna, što bi iztaći vriedilo, jedino što o Dubrovniku (p. 45) pjeva „hanc quoque *(Ragusaeam urbem)* lustramus tectisque opibusque potente emporioque, status cui libera frena regendi duxque solet cunctis mutare mensibus istic. Grande tamen Turco, quamvis haud ampla, tributum pendis, et a Venetis metuit male fida propinquis".

Budući da je Porš prikazao putovanje Vuka Eitzinga u obliku dnevnika, tim se lasno dade odmjeriti vrieme, što je poslanstvo triebovalo za svoj put od Beča do Carigrada. Pošto je poslanstvo krenulo iz Beča na put 29. listopada 1579, a 23. prosinca 1579 u Carigrad prispjelo, triebovalo za taj put ukupno 56 dana, a od Biograda za kopneni put 32 dana. Ako odbijemo na odmor 2 dana u Budimu, 2 u Biogradu, 1 u Sofiji i 1 u Adrianopolu, trebovalo je za put od Beča do Carigrada 50 dana. Eitzingovo dakle poslanstvo, koje je pod kasnu jesen putovalo, triebovalo je od prilike isto toliko, koliko i drugo Ungnadovo poslanstvo, koje je ljeti putovalo; dočim je Sinzendorfovo poslanstvo, koje je takodjer pod kasnu jesen putovalo, isti je put obavilo za 52 dana.[2]

Evo u izvodu sadržine Porševa putopisa. Ako bi se izuzele historijske bilježke, kojih je gradju putopisac iz historije nekritički crpio, ostalo je vrlo mršavo, te nenaliči ni najobičnijem popisu puta, u kojem ima znatno više topografije, nego što daje Poršev putopis.

---

[1] O Silivru gl. Rad, C, 101, 104; CXII, 190.
[2] Potanje gl. Rad, knj. CXVI, 110, 111.

Digitized by Google

Sličan putopis Porševu imamo od *Pavla Rubigalla*, koj putopis jur drugdje spomenusmo.[1] P. Rubigallus (Rotenhan) rodom iz Ugarske (Pannonius), sastavio je u elegijskom spjevu putopis u Carigrad, a izdao ga u Wittembergu g. 1544.[2] Budući da ovoga izdanja nisam mogao naći, zadovoljih se nješto mladjim izdanjem, koje priobći N. Reusner u svojem sborniku *Hodoeporicum* ili *itinerarium totius fere orbis.*[3] Iz sadržine se o putopiščevu putu to razabira, da je putovao s njekim poslanstvom, koje je s bogatimi darovi išlo k sultanovu dvoru u Carigrad, i da ga je želja, da vidi Iztok, na taj put sklonula. Pošto Rubigallus u pristupu svoga spjeva spominje Verböcija i Essechiu, biskupa pećuškoga (Verbetium mittunt, Essechium pium), vjerovatno da je putovao s onim poslanstvom, koje odasla god. 1540. kraljica Izabella, udova kr. Ivana Zapolje, i štitnici njezina sina k sultanu Sulejmanu s bogatimi darovi u Carigrad, da sultana izvieste o smrti kr. Ivana, koj da je u svojoj oporuci izručio zaštiti sultanovoj svoju udovu i nejakoga sina, a za ovu zaštitu i pomoć imalo je poslanstvo Sulejmana najsmjernije umoliti.[4] Put ovoga poslanstva u Carigrad opisuje Rubigallus, kao učestnik, u stihovih. Put preko Ugarske opisuje od Segedina Tisom do njezina ušća, pa dalje Dunavom do Biograda, a na tom putu spominje samo dva mjesta, na ime Titelj i Slankamen. Budući da je ovaj dio puta, koj je prvi put u Rubigalla nacrtan, dosta obćenito prikazan: s toga mu pravi putopis odpočimlje tek kod Biograda, odkuda je poslanstvo kopnom u Carigrad putovalo.

O Biogradu *(Belgrad)*, kod kojega je put po vodi svršio, pjeva putopisac ovo: „Belgradi turres cernimus atque domos, miramur celsis extructam in rupibus arcem; naturam atque situm, commodaque ampla loci. Danubius si quidem latus, alluit ipse sinistrum;

---

[1] Rad, knj. LXXI, 2.

[2] Czvittingerii specimen Hungariae literatae; Francofurti et Lipsiae 1711; p. 321. Horanyi, Memoria Hungarorum et Provincialium; Posonii 1777, P. III, 187.

[3] Hodoeporicum sive itinerarium totius fere orbis lib, VII. a *Nic. Revsnero, Leocrito*, iam olim collectum, nunc demum *Jeremiae Revsneri* fratris cura ac studio editum. Basileae 1580. — *Rubigalli Pannonii iter byzantinum;* lib. II, p. 93—113.

[4] O poslanstvu kancelara Stjepana Verböczija (epistolarum magistrum) i Essechia, biskupa pećuškoga govori na šire Istvanfi (op. c.) ad a. 1540. p. 226; pa Hammer, Gesch. III, 233.

Digitized by Google

ad dextrum Savus flumine abunde rigat". Pošto je Rub. iztakao znameniti položaj Biograda kao braništa Ugarske (olim patriae tutata est — arx — fortiter oras), na koje branište Turci svagda od ovud napadaju, opisuje trgovanje robljem, — što je poslanstvo ondje gledalo — koje love u Ugarskoj i golo jeftino prodaju: „vidimus haud parvam captorum vendere turbam, in cuius numero sexus uterque fuit. Uberibus matris lactans avellitur infans, atque suo coniux cogitur esse viro". Opisujuć tužan oproštaj prodana roblja, dodaje: „talibus his visis, comitum pars magna meorum perculsa ingenti est ac tremefacta metu". Zemlju *(Servia)* pako i narod srpski opisuje po značenju rieči „servus" (sic!), naime „conveniens dixi quam bene nomen habes. Servile hoc genus est hominum, servileque regnum: caedis amans populus, conscia fraudis humus".

Na kopnenom putu od Biograda dalje, navodi putopisac, kao i Porš, samo najglavnija mjesta, niti nespominjuć, po običaju drugih putopisaca, sva svoja noćišta, a opis puta i mjestâ, vrlo mu je obćenit. N. pr. na putu od Biograda dalje priča: „utque per obscuras, quarum est ibi copia, sylvas, progressi ulterius sole favente sumus". Budući da su na svojem putu s daleka vidjeli Smederovo *(Samandria)*, priča tom prilikom o Iv. Hunjadu, o despotu Lazaru i boju kosovskom i o osvojenju Smedereva. Zatim umah skače, kao i Porš, na prevoz preko Morave i na Niš *(Nissaea)*, gdje se poslanstvo nije podulje bavilo, nego nastavilo svoj put; osfavilo Srbiju i ušlo u Bugarsku, koja mu je više obradjena, a narod krotkiji od srpskoga.[1] Od Niša skočivši na Pirot *(Pyrro!)*, spominje njegov visoki gradić, misleć kao i njekoji stariji putopisci, da Pirot nosi svoje ime od kr. Pyrrha, jer su mu imena slična; pa dolazi bez opisa daljega puta umah na glasovitu Sofiju *(Sophia)*, o kojoj pjeva (p. 100), da su kod nje prevalili polovicu puta, i da se k njoj prispjeva „per apertos undique campos"; pa opisuje ju ovako: „nulla domus celsas imitans hic cernitur arces, sed tenues nullo poene decore casae. Atria non illic, non splendida tecta, nec ullus qui timidam posset claudere, murus adest"; i da osim bogomolja, kupališta i karavanseraja neima u njoj išta zidana, a sve ostalo bilo bi od drva i blata, što dolikuje više za životinje, nego za ljude; pa ipak tu prebivaju Turci i Bugari, potonji su

[1] „Finibus atque tuis iam Servia iniqua relictis, ad Bulgariam tendimus inde solum. Cultior haec veluti regio est, tellure relicta, sic homines mites procreat ista magis".

Digitized by Google

pako više mučeni, nego ikoji drugi narod; jer biedni moraju davati svaka tri mjeseca (trimestri) desetinu od svojih mužkih glava: tim liše ženu muža, diete oca, a brat oplakiva svoga oteta mu brata. Nu ova desetina, kao što je od drugih putopisaca, počamši od Kuripešića, opisana, nije tačno prikazana, jer nisu uzimani odrasli, nego najzdravija i najčvršća mužka djeca, neuzimahu se svaka tri mjeseca, nego svake treće, odnosno pete godine.

Dalji mu put vodi preko Haemovih gora, najmučnija puta, o kojem priča, da su na vrhu gore starinska utvrdjenja (Trajanova vrata), o kojih misli, da jih je sagradio kao braništa stari ugarski kralj Ljudevit (I.), da tu zatvori krajnje medje svoje države, a da to bijaše onda, kad se sva Grčka bila pobunila i na oružje ustala.[1] Da je ovo Rubigallovo pričanje posve neistinito, — netreba komentara; putopisac hoće da uzveliči negdašnju veličinu svoje domovine, i da proslavi svoga glasovitoga kralja, jer mu dopituje ona starinska utvrdjenja, glasovite drevne Klisure, o kojih stariji putopisci raznovrsno pričaju.[2] Prevalivsi ova gorska ždriela, udjoše u Makedoniju, — umjesto u Traciju —, gdje su vidjeli razbojišta gradjanskoga rimskoga rata (sic!) i grobove (tumulos), „qui perire, ducum Caesaris hic fuerant, Pompeji castra sed illic; in medio campus stragibus aptus adest. Ut locus caedis demonstrat proelio in illo, jurares totum poene fuisse genus". I Rubigallus dakle tumači one mogile oko Plovdiva, kao i mnogi mu predhodnici,[3] za grobove palih ondje junaka u ratu medju Cezarem i Pompejom, odnosno medju Oktavijanom i Brutom, gdje se makedonski Filipi s tracijskim Filipopolom obično zamjenjivalo. O Plovdivu *(Philippopolis)*, glasovitom gradu Filipa Makedonskoga, zabilježi (p. 103): „olim opibus virisque potens; ast nunc de tanta vix rudera sede supersunt". Odavle skače na Adrianopol, o kojem pjeva, da je još danas velik, silan, glasovit i dosta bogat; al dok bijaše rimski, da bijaše još veći i sjajniji; što bi posvjedočavale starinske razvaline,

[1] „Est locus (p. 102) in summa situs illic vertice montis; grata vetustatis qui monimenta tenet. Continet hic celebris vestigia plurima sedis; Pannonici custos quae fuit ante soli". Pa „Hoc veluti regni quod clauderet ultima quondam, extruxit priscus rex Ludovicus opus. Imposuit illi a claudendo nobile nomen (clausura, klisura); nomen, quod nostros mansit adusque dies. Pannonicae fines ergo custodiit illud. Et nostris quondam meta suprema fuit".

[2] Rad, C, 122, 126; CXII, 183, 186, 225, 229; CXVI, 42, 47, 95.

[3] Rad, C, 116, 120; CXII 184, 187; CXVI, 40, 45.

Digitized by Google

koje se ondje po tlu daleko prostiru.[1] Tu mu je glasoviti most cara Hadrijana, koj ga sagradi visoko preko Struminih (Strymonias, sic!), u mjesto Haebrovih ili Maričinih voda. I našemu dakle putopiscu, kao i Vrančiću, bješe onuda tekuća rieka Strumom.[2] Napokon od Adrianopola umah skače na Carigrud, kamo su prispjeli, veli, šesti dan (sexta praetereunte die); od kuda? — toga se nerazabira, vjerovatno od Adrianopola. O Carigradu pako pjeva, da je opibus celebris, nomine clara satis Euxini prope quam constructam littora Ponti".

Evo u izvodu sadržine Rubigallova u stihovih sastavljena putopisa carigradskoga; budući da je vrlo jednovit, netreba nikakova komentara; jer neima u njem ništa, što nebi iz drugih putopisaca bilo poznato. Budući da putopisac nije vodio putnoga dnevnika, nemožemo o vrjemenu na putu probavljenom, kao ni o drugih kronologijskih podatcih putovanja ništa kazati.

Poredimo li ova oba, Poršev i Rubigallov, u stihovih sastavljena putopisa, razabrati ćemo, da oba potječu od humanista svoga doba; i da je Poršev putopis umjetniji i formom savršeniji. Ali ni Poršev, ni Rubigallov nisu pravi putopisi, jer ni jedan ni drugi pjesnik-putopisac neopisuje geografijski puta ili njegova priedjela: nu ipak Rubigallus više se mjestimice obazire na put i na topografiju njekojih mjesta; a oba se stežu na najglavnija mjesta na onom putu. Porš ističe njihove historijske spomene, dočim Rubigallus opisuje više njihove znamenitosti. Porš za svoj putopis upotrebljavao je, kako reče, starije i tadanje historijske spise; Rubigallus pako biti će imao pri ruci njeki stariji putopis, jer spominje (Reusner p. 107) putovanje cara Friderika Barbarose: s toga mu opis carigradskoga puta više naliči, pored sve svoje obćenitosti, pravomu putopisu. U ostalom oba putopisa, premda su dobom medju sobom razmaknuta gotovo četrdeset godina, ipak se sadržinom svojom uzajemice popunjuju.

---

[1] „Quamvis hodie satis ampla *(Adrianopolis)*, potensque nominibus valeas, divitiisque satis; dum tamen imperium Romani utrumque tenebant, amplior hac multo clara magis fuit. Ipsae hoc antiquae testantur namque ruinae, quae passim lata conspiciuntur humo".

[2] Rad, knj. LXXI, 48, 49.

Digitized by Google

2. Putopisi Andrije Wolfa i Levina Ryma o putovanju car. poslanika Pavla Eitzinga u Carigrad g. 1583.

Za carigradske poslaničke službe Fr. Preynera, koj je u istoj službi nasliedio J. Sinzendorfa, brojilo se medju najznatnije sgode osmanskoga carstva, osim perzijskoga rata, koj je sultanovoj riznici donio velika bogatstva, obrezanje sultanova prvorodjenca, što bi obavljeno vanrednom sjajnošću i učešćem svih vladalaca iztoka i zapada, ili bar njihovih poslanika. Jednu godinu prije toga bijahu lično pozvani svi kraljevi Europe i Azije, pa i sam car Rudolf II. k ovoj svečanosti osmanskoga dvora. Poslanika Sinzendorfa pratio je na njegovu povratku čauš Ali kao poslanik sultanov, te je nosio caru pismo, u kojem se pozivlje na pomenutu svečanost. Od careve strane bi odaslan ljeti g. 1582. hontski veliki župan Stjepan Nyary k ovoj svečanosti u Carigrad. Car dakle nije držao izpod svoga dostojanstva, što je izaslao sjajno poslanstvo s bogatimi darovi, u vriednosti od 40.000 dukata, k svečanosti obrezanja sultanova prvorodjenca. O putovanju Stj. Nyary-a neima putopisa. O ovoj svečanosti osmanskoga dvora imamo najbolji izvještaj (relaciju) od mletačkoga poslanika Jak. Sorance, o kojega putu drugdje raspravljasmo.[1] U Sor. izvještaju opisuju se uz svečanost i darovi, što su pojedini poslanici u ime svojih vladalaca prikazivali.[2] Ako je ovo slavje imala biti svečanost pomirenja medju Portom i kršćanskimi vlastmi, za Ugarsku i Hrvatsku pako nebijaše svetkovinom pomirenja; jer mali je rat na granicah neprestano trajao, i bio bi jur onda skoro do velikih sgoda vodio, kad nebi bili interesi s obje strane zahtjevali, da stvari još nekoje vrieme u istom očajanom stanju ostanu. Porta bo se bojala Perzije, te je onamo morala obratiti svoju pažnju i svoju vojnu snagu; car pako nije imao sredstava, jer najbolje sile progutao je rat za obranu pojedinih gradića i varošica, te nije imao sriedstava da započme veliki navalni rat, koj bi, kad bi se valjano i srećno vodio, bio jur onda s osvojenjem Ugarske svršio. I za Nyariyeva poslanstva opetovane su pritužbe cara i sultana, da se naime protiva ugovora utvrdjuju medjašna mjesta, što bi pismeno razpravljano medju nadvojvodom Ernestom i budimskim pašom.[3]

[1] Rad jugoslavenske akademije, knj. CXXIV, 53 i d.

[2] Alberi, Relazioni degli Ambasciatori Veneti; ser. III, vol. II, 209 i d.

[3] Glede tadanjega političkoga stanja Ugarske i Hrvatske gl. Isthvanfi, Historiarum de rebus ungaricis l. XXXIV, Coloniae Agrippinae

Digitized by Google

Godinu dana poslije obrezanja sultanova prvorodjenca obnovljen bi opet medju carem Rudolfom II. i sultanom Muratom III. g. 1583. stari ugovor mira na osam daljih godina.[1] Ovaj državni posao obavio je tadanji carski stalni poslanih carigradski, pomenuti Fr. Preyner njekoliko mjeseci prije svoje smrti,[2] a carski vanredni poslanik *Pavao barun Eitsing* nosio je Porti carem potvrdjeni i produženi ugovor mira, pa običan godišnji danak s bogatimi darovi za sultana i njegove paše. I ovaj mir obnovio je ujedno nevoljno stanje Ugarske i Hrvatske i nedostojan položaj carev protiva Porte. Za obnove mira izticale se s jedne i druge strane navale na Debrecin, Körmend, Onod, pa u slovensku Štajersku, i navalne priprave budimskoga paše na rudarske gradove, a navalami turskimi počinjene štete u Hrvatskoj i dolnjoj Štajerskoj, nabraja Hammer po službenih izvještajih.[3] Ovaj se ugovor mira od predjašnjih tim razlikuje, što je novi veliki vezir (Siavuš paša) za obnove mira zahtjevao od cara dvostruki dar, dočim je Mehmed paša s 6000 talira dara bio zadovoljan; jer da car još za jednu godinu danak duguje; nu za ovaj put odustaje veliki vezir od dvostruka dara, budući da je car k svečanosti obrezanja poslao vrlo bogate darove. Isti veliki vezir htjede za darove i novac takodjer Španiju uključiti u carski ugovor mira, ako se car za Španiju obveže, da će ova zaista mir držati.[4]

O putovanju carskoga poslanika Pavla baruna Eitzinga u Carigrad sačuvala se dva putna dnevnika: jedan je napisao mladi plemić *Andrija Wolf* iz Steinacha, pratilac i paž poslanikov.

1622, p. 557—61. Katona, vol. XXVI, 146—52, 211—19. Khevenhillers Annales Ferdinandei; Leipzig 1721; II, 328. Hammer, Gesch., IV, 108—145. Zinkeisen, Gesch., III, 561—66. Klein-Fessler, Gesch. v. Ungarn, IV, 6 i d. — Ako se viesti u ovih historikah porede s dotičnimi putopisi, naići će se glede historije poslanstva i kronologije na mnoge pogrješke, koje trieba da historici isprave.

[1] Lewenklaw, Neuwe Chronica, Frankfurt 1595, p. 118.

[2] Izvještaj Preynerov na cara o produženju mira *od 29. ožujka 1583.*; uz to pismo velikoga vezira na cara od iste godine i dana, kao i popratnica produžena ugovora, u c. tajnom arhivu; gl. Hammer, op. c. IV, 144. Isthvanfi op. c., p. 588. — Ugovor mira bio bi obnovljen 11. lipnja 1583, a stupio u život 1. siečnja 1584. Lewenklaw, p. 118; Klein-Fessler, IV, 9.

[3] Hammer, Gesch., IV, 630.

[4] Hammer, Gesch., IV, 144.

Digitized by Google

Rukopis ovoga dnevnika čuva se u štajerskom arhivu u Gracu, a na sviet ga iznese dr. Zahn prof. u Gracu.[1]

Drugi putni dnevnik poticao bi od poslanikova druga *Levina Ryma*, Nizozemca, napisan je u nizozemskom jeziku renaissance, sačuvao se u rukopisu u c. kr. dvorskoj knjižnici bečkoj[2] i nije jošte objelodanjen; spomenusmo ga jur drugdje,[3] pošto ga Hammer nije na pravo mjesto uvrstio.[4] Prelazimo najprije na Wolfov dnevnik, jer u njem ima dosta podataka, odnosećih se na poviest Eitzingova poslanstva.

Prof. Zahn u svojem izdanju Wolfova putna dnevnika daje u bilježci kratak putopiščev životopis, iz kojega vadimo ovo: Andrija Wolf rodio se u Steinahu dne 27. studenoga 1563.;[5] najprije ga poučavao Martin Waldner, propovjednik u Dolnjem Oeblernu; god. 1575. polazio je u gradu Štajeru protestantsku školu i tu je ostao do g. 1579. Po smrti očevoj (g. 1582.) nastojao je, da se upozna sa svietom i kao mlad nebogati plemić tražio je primjerenu službu. Kao potajni putnik išao je g. 1582 s nadvojvodom Karlom u Innsbruck i München, a sliedeće godine pribavi mu njegov ujak, Konrad Hohenburžki, priliku, da ga je car. poslanik Pavao Eitzing uzeo sa sobom na put u Carigrad. Ovaj put obavi A. Wolf kao momak („Pursch") poslanikov. Poslije povratka živio je kao najstariji na očinskom dobru u Dolnjem Steinachu. Isti je zasnovao i većinom napisao zanimivu porodičnu kroniku u tri knjige. Dva puta bijaše oženjen, a prestavi se u Steinachu g. 1615.

Wolf priča u pristupu svoga putnoga dnevnika, kako je dospio u družbu c. poslanika P. Eitzinga, s kojim je u Carigrad putovao. Priča naime, da je išao god. 1583 u „Pranckh in Muerpoden", k svomu ujaku, materinom bratu, Konradu Hohenburžkomu, koj mu pokaza pismo svoga brata Žigmunda, komornika nadvojvode

---

[1] Wolf Andreas von Steinach Edelknabenfahrt nach Constantinopel, 1583. Steiermärkische Geschichtsblätter, II. Jgg., Graz 1881., p. 193—234.

[2] „Lewinus Rym, Descriptio belgica itineris 25. iulii 1583, Constantinopolin versus a Vindobona suscepti et februario 1584 finiti". N. 7441 (histor. prof. 1037, ch. 34, 12°). Tabulae codicum manuscriptorum in bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum; vol. V., p. 141.

[3] Rad, knj. CXII, 159.

[4] Hammer, Geschichte, Bd. IV., p. 20.

[5] *Steinach*, dvorac na lievom briegu Aniže blizu varošice Irdning, u negdašnjem judenburžkom okružju gornje Štajerske. Prof. Zahn prinosi u istom časopisu drvorez odnosno sliku tadanjega Steinacha.

Digitized by Google

Matije i Maksimilijana, u kojem pismu mu javlja, da će carski poslanik *Pavao Eitzing*, barun Schrattenthalski, nasljedni komornik Dolnje Austrije s dankom i darovi skoro krenuti na put u Carigrad, te da je ujak Wolfu pribavio mjesto, da može, ako hoće, kao paž ili tjelesni momak poslanikov putovati u Carigrad; savjetujući ujedno Wolfu, da nebi ove liepe prilike odbijao, na što ga je i Konrad jako nagovarao. Sklonuv se, podje iz Steinacha u Gradac, pa odasla glasnika u Beč k Žigmundu, bratu Konradovu, ili k svomu drugomu ujaku, da se o toj poruci pobliže ubaviesti; odkuda dobije odgovor, neka neoteže, nego neka što prije dodje, jer da će poslanstvo skoro krenuti na put. Na to se umah vrati iz Gradca kući, da se pripravi; pa krenu (6. lipnja 1583) jašuć put Beča. Kratak opis ovoga puta nije ništa osobita, jedino što na vrhu Semeringa spominje granicu (križ) izmedju Austrije i Štajerske. Od Bečkoga Novoga mjesta putovaše na kolih do Beča, gdje je odsjeo u gostioni k „crnomu slonu" blizu „Rottenthurma". Tu je sedam nedjela o svojem živio, dok se poslanstvo pripravilo i krenulo na put. Od Steinacha do Beča računa, da ima 32 milje puta.

U Beču najavi se Wolf kod ujaka Žigmunda, koj je u dvoru nadvojvode Maksimilijana stanovao. Drugi dan primi ga ujak i odredi, da si naruči dva ugarska odiela: jedno za svagdanju nošnju, a drugo svečano. Prvo bijaše iz dobroga sukna ciglene boje, a drugo svileno. Na to opaža, da premda je na tudje troškove putovao, ipak ga je stajao put 500 forinti, što je u Beču na život i odiela potrošio. Opisuje na dalje svečano odielo, koje je sastojalo od dolmana (Tulman) iz crvena baršuna, od mentena (Mänten) od nabrana crvena damaska, postavljena zelenom svilom boje papigine, a uriešena bogato sa svilenimi i zlatnimi gajtani i vrpcami; kapa od crna baršuna sa zlatnom vrpcom, napokon svilene bečve.

Za boravka u Beču bavio se Wolf iz dugoga časa s historijom Dolnje Austrije na temelju W. Lazia, pa s topografijom i historijom Beča; same kratke bilježke, pune svakojakih neistinitih priča. Za tim sliedi crtica turske historije u Europi do sultana Murata III., komu je poslanstvo nosilo danak; al u toj crtici neima ništa nepoznata, što bi tu iztaći triebalo.

Wolf, prem da mu je za putovanja bilo jedva 22 godine, vodio je ipak na svojem putu u Carigrad i natrag dnevnik, o kojem priča (p. 196), da je svoje putovanje na šire opisao *(weitleuffiger selbst describiert)*; al kad se povratio g. 1584. u Prag s Ferdi-

Digitized by Google

nandom Hofmanom,[1] koj je ondje ostao dvie godine u dvorskoj carskoj službi, da je on (Wolf) isto toliko kod njega probavio; pa da mu je na povratku kući, na putu iz Praga god. 1586. iz škrinje odnešeno dosta stvari, a medju timi da mu je ukradjena i knjižnica (Püchl), ili rukopis njegova carigradskoga putnoga dnevnika. Usljed toga, da je poslije, naime god. 1610., napisao iz pamćenja, na koliko se sjećao (pro mea simplicitate), ili na koliko nije zaboravio, ovaj dnevnik svoga putovanja: s toga moli čitaoca, da ako je gdje pogrješio, malo ili odveć rekao, neka bi dobrohotno ispravio. Čini se, da je Wolf dnevnik svoga putovanja za boravka u Pragu uredio, jer na drugom mjestu (p. 207) opaža: „ich habe diese Reise zu Prag ordentlich beschrieben. — Wolf dakle vodio je na svojem putu dnevnik, kojega osnov bijaše vjerovatno tačniji, savršeniji, a možda i jedriji, nego što mu je ovaj dnevnik, koji poznije iz pamćenja napisa i uredi. Budući da je izmedju putovanja i uredjenja dnevnika prošlo bilo skoro 20 godina, pa što se svih tadanjih okolnosti puta i mjesta težko bilo savršeno sjećati: misli se, da Wolf, ako mu nije preostalo nikakovih bilježaka o svom putovanju, da bi ovaj svoj dnevnik bio veoma mučno sastavio bez pomoći kakova slična putopisa svojih na tom putu predhodnika, ili drugih knjiga. Mi pako, sudeć s obzirom na formu i sadržinu dnevnika, mislimo, da je težko vjerovati, da bi Wolf bez ikakovih preostalih bilježaka bio mogao o putu, obavljenu prije 20 godina, sastaviti iz samoga pamćenja putopis u formi dnevnika, gdje se dnevice bilježi, kamo je poslanstvo onoga dana prispjelo, noćevalo, pa što je znatnijega vidjelo i doživjelo; a to tako tačno i vjerno, da se Wolfove dnevne bilježke s drugim putnim dnevnikom istoga putovanja savršeno slažu. Ako je Wolf sve ono samo iz pamćenja bilježio, onda je morao imati vrlo riedku silnu pamet, da je na putu u Carigrad i natrag kroz više od dva mjeseca znao poslije 20 godina o svakom danu puta točan dati račun. Glede naravi puta i znamenitosti pojedinih mjesta, mogao je potražiti u kojem starijem putopisu i u drugih knjigah potrebite upute; ali ta sadržina Wolfova dnevnika nije osobita, da bi bio takove pomoći trebovao. — Wolfov dakle dnevnik nebi poticao iz iste dobe putopišćeva putovanja. Šteta što mu je nestalo prvotnih putnih bilježaka ili izvornika, koj bi prikazivao motrenja i sud mlada nedozriela

[1] F. Hofmann kao carski poslanik nosio je god. 1585. Porti godišnji danak s darovi. Hammer, Gesch. IV, 631.

Digitized by Google

22-godišnjega putopisca; dočim ovaj putni dnevnik, što ga imamo pred sobom, potiče od zrela muža, koj se mnogoga nije više savršeno sjećao, osobito opisa puta i pojedinih mjesta, te je mnogo toga vjerovatno s drugoga stanovišta i zrelijega suda motrio i shvaćao.

Viesti Wolfove o poslanstvu, koje odasla car Rudolf II. g. 1583. radi obnove staroga ugovora i s dankom u Carigrad, vrlo su kratke. Jer u pristupu (p. 197) bilježi, da je Rudolf II., 29. njemački, a 121. rimski car odaslao k turskomu caru Muratu III., 13. ili 14. sultanu, poslanika (Nuncio oder Legat) Pavla Eitzinga, baruna Schrättenthalskoga, nasljednoga komornika Dolnje Austrije, komornika nadvojvode Maksimilijana, da predade u Carigradu danak (Präsent). Nadalje navodi imenice sve znatnije članove poslanstva: najprije one grofove, barune i plemiće, koji su za uzveličenje poslanstva, kao drugovi poslanikovi, o svojem vlastitom trošku putovali. Ovih bijaše, osim sluga, ukupno 8; za tim navodi imenice ostalo plemstvo, koje je bilo u poslanikovoj službi; medju ovimi spominje i sebe, da je u 22. godini života kao momak (Pursch) i dvornik (Aufwarter) poslanikov s toli odličnom gospodom putovao, pa da je svih skupa bilo 70 osoba, a 80 konja. Uz to nabraja, koliko su pojedinci imali kočija i konja, pa da je bilo 9 kola, koja su danak s darovi vozila. Još putopisac dodaje, da su putovali u Carigrad i 6 nedjelja tu živjeli na račun turskoga cara, a poslije da je išlo na račun rimskoga cara. Iz ovih se kratkih viesti razabire, da je i ova poslanička karavana bila dosta jaka; pa da i Eitzingovo poslanstvo, koje je išlo s dankom u Carigrad, bijaše, kao i predjašnja carska poslanstva carigradska, dosta sjajno i mnogobrojno.

Poslije ovih bilježaka, koje su glede putovanja Eitzingova poslanstva ponješto znatne, sliedi putopis, odnosno putni dnevnik, koji Wolf odpočimlje s oproštajem u Beču (volgt hernach Verabschidt von Wien), a dnevniku je dao ovaj naslov: „Beschreibung oder Verzeichnüs des Wegs, der Stätt, Orth u. Flecken von Steinach aus dem Ensthal im Lande Steyer auf Constantinopel zue, wie ich *Wolf Andre* von Steinach A. 1583. geraist mit dem Hrn. *Paulus Freihern von Eitzing* auf Schrättenthall, Erbcamerern in Under Oesterreich, R. K. Mjt. Nuncio und Legato an d. Ottomanischen Porten zu Constantinopel, auch gewesen Oratorn daselbst, u. d. frstl. Durchl. Ertzhertzogen Maximilian zu Oesterreich Camerer".

Digitized by Google

Drugi dnevnik o putovanju Eitzingova poslanstva poticao bi, glasom štampana kataloga o rukopisih c. kr. dvorske knjižnice bečke, od druga poslanikova, *Levina Ryma,* Nizozemca, kojega Wolf spominje (Levinus Rhym, ein Niderlender) medju onom osmericom odličnih članova poslanstva, koji su kao drugovi poslanika P. Eitzinga o svojem trošku putovali. Nu ako pretresemo pomenuti rukopis c. kr. dvorske knjižnice (n. 7441) razabrati ćemo, da je u pomenuti štampani katalog (tom. V.. 141), preštampan samo naslov, koj se na prvom listu rukopisa nalazi, a potiče iz poznijega doba. Ovaj naslov glasi: *Levin Rym's Reiss gen Constantinopel*, odnosno *Levini Rym iter constantinopolitanum lingua belgica;* dočim u samom rukopisu neima tomu naslovu nigdje traga. Rukopis sadržaje dnevnik o putovanju poslanstva P. Eitzinga u Carigrad g. 1583.; potiče bez sumnje iz XVI. vieka, pisan bo je na papiru, pismom u obliku onoga doba; sudeć po ispravcih i prekriženih čestih, vjerovatno da je izvornik. Rukopis broji ukupno 34 lista u maloj osmini, ili po katalogu u 12°, a listovi su tekućimi brojevi pobilježeni. Do 23. lista uključivo teče putni dnevnik, koj u Carigradu s 13. februara 1584. svršava, odnosno prekida; za tim su dalji listovi do 30. prazni, a dalje se opetuje, što je napried u dnevniku, od 12. do 18. kolovoza uključivo bilježeno; ovo potonje je njeki priepis, odnosno makulatura predjašnjega. Dnevnik je dakle kao što njegov svršetak i prazni listovi pokazuju, ostao nedovršen. Da bi bio *Levin Rym* piscem ovoga dnevnika, ili da bio po njegovu nalogu napisan, — tomu neima nigdje u rukopisu spomena. Budući da putopisac u dnevniku govori o L. Rymu naviek u trećoj osobi, pače ga zove na njekojih mjestih „moj gospodin Rym" *(min heere Rym)*, tim nebi bio L. Rym piscem ovoga dnevnika, nego njekoji Nizozemac, koj bijaše u službi L. Ryma, člana putničke družbe Eitzingove. Tim bi bio ovaj putopis sličan onomu jur razpravljenomu o putovanju car. poslanika Karla Ryma od neznana putopisca;[1] napisan je jedan i drugi dnevnik u nizozemskom jeziku renaissance, koj je današnjemu holandeskomu jeziku do njekojih ortografijskih i leksikalnih razlika prilično srodan. I ovaj je putopis preveo na njemački g. dr. R. Levisohn, komu u to ime budi usrdna hvala.

Ako dublje proniknemo u sadržinu našega dnevnika i poredimo ga s pomenutim putopisom o putovanju K. Ryma, razabrati ćemo, da je t. zv. dnevnik L. Ryma, prikazujući putovanje c. poslanika Pavla

[1] Rad, knj. CXII, 154—199.

Digitized by Google

Eitzinga, sadržinom svojom malo ne isti s razpravljenim putopisom o putovanju K. Ryma; pa da je jedan i drugi dnevnik napisala jedna te ista neznana osoba, s tom samo razlikom, da se od Budima dalje samo u dnevih puta medju sobom razlikuju; pošto je Rymovo poslanstvo putovalo proljećem, a Eitzingovo ljeti. Odatle ujedno izvodimo, da je pisac dnevnika o putovanju Eitzingovu ne samo pri ruci imao, nego i upotriebio, odnosno priepisao — osim kronologijskih podataka — malo ne sav onaj dnevnik o putovanju K. Ryma; jer neznani putopisac Eitzingova putovanja redovito bilježi, kamo su dnevice dospjeli na noćevanje, što se s Wolfovim dnevnikom o istom putovanju tačno slaže; ali umjesto svoga opisa puta i mjestâ, izpisao je neznani pisac, počamši od Budima, opis puta i mjesta iz putopisa o putovanju K. Ryma. Buduć da ovaj potonji putopis nije ni danas još nigdje štampom na sviet izdan, — kao ni drugi o Eitzingovu putovanju — biti će neznani pisac putnoga dnevnika Eitzingova rukopis onoga putopisa ili sam posjedovao, ili mu je od njekoga za porabu ustupljen. Poredimo li pako pismo, slog i dr. jednoga i drugoga rukopisa, onda neima sumnje, da je pisac obaju rukopisa bila jedna te ista osoba. O neznanom putopiscu Rymova putovanja kazasmo na drugom mjestu,[1] da mu je pisac bio njeki odličniji član poslaničke družbe, rodom Nizozemac, i da je na povratku za svoje zasluge bio imenovan od cara kapetanom. Buduć da je neznani pisac dnevnika o Eitzingovu putovanju, kao što se iz sadržine razabire, putovao s poslanstvom u Carigrad, vjerovatno da je onaj isti kapetan, pisac dnevnika o Rymovu putovanju, kao poznavalac puta bio stupio u službu Levina Ryma, kojega zove svojim gospodarem, i š njim po drugi put isti carigradski put obavio; vodio dnevnik o tom putu, o kojem ovaj put nije znao drugoga kazati, nego ono, što je jur rekao prigodom K. Rymova, ili prvoga svoga putovanja. Dnevnik dakle, koj se pripisuje Levinu Rymu, nije napisao ovaj, nego njeki drugi neznani Nizozemac, koj je napisao i dnevnik o putovanju carskoga poslanika K. Ryma. — Mi smo pretresli mnoge starije i novije biografijske rječnike i sbornike, nebi li naišli na Levina Ryma, a tim možda i na putni dnevnik o njegovu putovanju u Carigrad, ali sav trud — bijaše nam bezuspješan.

Kao što dnevnik o putovanju K. Ryma ne prinosi nikakovih podataka za historiju onoga poslanstva, tako ni ovaj dnevnik o

[1] Rad, knj. CXII, 161, 162.

Digitized by Google

putovanju poslanstva Eitzingova; naslov mu je malo ne isti, kao i onomu, naime „put iz Beča u Austriji u Carigrad u Traciji, glavni grad turskoga cara“.[1] Dnevnik nizozemski o putovanju Eitzingovu u mjesto priloga za historiju njegova poslanstva, u mjesto putnih priprava i drugih okolnosti, osobito kako je pisac dnevnika u poslanikovu družbu dospio, nedonosi na prvom listu drugoga, nego imena učestnika, to jest onih osam lica visokoga plemstva, koja su, po Wolfovoj bilježci, o svom trošku putovala, a gotovo sva se imena posve slažu s imeni Wolfovi. Medju timi navodi, osim carskoga poslanika Pavla Eitzinga (Pauwel van Hetsynghen), Levina Ryma (Lievinus Rym), pa Pietra van der Doerpen, kojega Wolf nespominje, a ostala su imena kao i u Wolfa. — Prelazeć na sadržinu obaju dnevnika o putovanju P. Eitzinga, poredjivati ćemo uzajemnice Wolfov dnevnik s nizozemskim od neznana pisca, a potonji s dnevnikom o putovanju K. Ryma.

I Eitzingovo poslanstvo putovalo je od Beča do Biograda Dunavom, a taj put opisuje A. Wolf u svom dnevniku (p. 199 i d.) ovako: „Dne 25. srpnja 1583. oprosti se carski poslanik Eitzing s carem u Beču; dne 26. ukrcaše sve potrebe u ladje; 27. dade poslanik na ladji gostbu, a poslije podne krenuše na put, te su prispjeli na noćište u Požun *(Presburg)*, kršćanski glavni grad Dolnje Ugarske; ima na brdu gradić, uz koji teče Dunav. 28. u *Sumerain* (Šomorin, Šomorja); 29. pristali su kod sela *Vifalo;* a 30. prispjeli su u *Comorn*, gdje su 31. ostali. Odavle odasla Eitzing glasonošu u Budim, da najavi paši došašće poslanstva i da odredi sve, što trieba. Komoran je na granici, medju Dunavom s desna (u mjesto s lieva) i Vagom s lieva (u mjesto s desna) kad se dole vozi; na rtu, gdje se obje ove velike rieke stiču kod zidova ili obkopa, smješten na otoku Čalokezu *(Schüet)*, ima i veliku varošicu, ogradjenu s visokim plotom, dočim je tvrdja zidana; Khüllmann bješe onda njezinim zapovjednikom. Tu ima vrlo mnogo raznovrsne ribe i dobroga živeža. — Dne 1. kolovoza pratilo jih 20 šajka pô milje daleko, a pristali su kod ribarskih koliba, gdje njekada, kao što se priča, stajaše stari grad *Pannonia* (sic!), koja bi za kr. Matije razorena. Kihaja bega ostrogonskoga dočeka jih s 9 šajka malo niže i preuze poslanstvo u zaštitu; komoranski šajkaši se vrate, a Turci su poslanstvo vozili dalje. U Ostrogonu

[1] „Reyse van Wienen in Hoosteryc te Constantinopels in Thracyen, hoofstat van den turcschen Keyser“.

Digitized by Google

(Gran) pohodi poslanik bega i izruči mu carski dar, 600 talira i 6 srebrnih posuda; beg dade poslaniku audienciju na polju, gdje je bilo kršćanskih glava nabitih na kolac; putopisac misli, da je to beg hotimice (zu Vleiss) uradio. Ostrogon, njegda biskupija, zvao se *Strigonium,* smješten na prilično šiljastoj stieni; dole je varoš, uz koju teče Dunav. — Dne 2. kolovoza pratilo jih je 7 turskih šajka, a pristaše kod sela *Maroš* ili *Märasch* (!). Tu su naproti, s desna od Dunava, dva velika i visoka gradića, jedan je gore više, a drugi je niže, zovu se *Vischgrad* ili *Plintenburg* (u mjesto Blendenburg), u gornjem gradiću čuvala se kruna ugarska. Na veče prispjelo je poslanstvo u Budim. Paša odasla do Staroga Budima, koj se njegda *Sicambria* zvao, do 20 šajka poslanstvu na susret, odkuda ga pratiše sve do Budima.[1] Dne 3. bila je u paše audiencija, koju W. potanje opisuje. Poslanik predade carski dar, 3000 talira i 12 srebrnih posuda, paši, o kojem priča, da je visok i liep čovjek, rodom Hrvat, i da je poslije postao beglerbegom Grčke. U dvorištu pašina stana jako vikaše Turci, kad je poslanstvo izlazilo; a na upit putopiščev, što to znači, odvratiše mu; „da se nebi kršćani sjedinili". Na to W. moli: „da bi bog srca kršćanska k jedinstvu upravio i turski vapaj odbacio". Zatim su razgledali grad, a kupalište i kupanje opisuje na šire. O Budimu priča, da se tako zvao po Atilinu bratu, koj ga sagradi; da je prilično velik i liep grad, s desna od Dunava; na visini, što se zove „židovskim gradom", da ima prama Dotisu ili Gjuru blizu gornjega grada brdo, na kojem bijaše pašin dvor, koj je dubokom jarugom od gornjega grada odijeljen. Niže gornjega grada ima prostrano mjesto s velikom četvorastom kulom, a na istom mjestu stajalo je na zidu prama Pešti do 30 topova; s lieva od ulaza dvora pašina bijaše pokraj bunara mošeja, koju na šire opisuje. Preko Dunava na ravnini, s lieva od rieke, druga je nevelika varoš, zove se *Pest*, kamo vodi preko Dunava most od 56 širokih, poput jarmenica medju sobom skopčanih ladja; kad su htjeli sa svojimi njemačkimi la-

[1] Khevenhiller (Annales Ferdinandei, Leipzig 1721, II, 328) govoreć o putu P. Eitzinga, tvrdi, da je poslanstvo krenulo iz Beča pod konac kolovoza (u mjesto srpnja) i da je u Budim prispjelo 5. rujna (u mjesto 2. kolovoza); pa da je od Budima dalje do Carigrada kopnom putovalo; dočim je od Budima do Biograda takodjer Dunavom išlo, a tek od Biograda dalje išlo je kopnom do Carigrada. U ostalom ovi Khevenhillerovi kronologijski podatci odnose se na putovanje H. Lichtensteina, o kojem ćemo u sliedećem putopisu razpravljati.

Digitized by Google

djami kroz most proći, moralo se tri ladje odvezati i na stran ukloniti".

„Pošto je poslanstvo obavilo u Budimu svoje poslove, krenulo je dne 6. kolovoza dalje, pa je prispjelo na noć u varošicu *Raskovi* (Rácz Kevi), naseljenu od Srba i Dubrovčana (Rätz u. Raguseren), velika varošica sa živom trgovinom. Dne 7. u tursko medjašno selo *Paxy;* 8. u *Tolnu,* liepa velika varošica; 9. noćili su kod njeke luke; 10. takodjer. Računa, da je ukupnu bilo 9 šajka, na svakoj 32 do 41 osobe; na svakoj veslala su 24 šajkaša, jednako hitro, bilo da se vozilo niz ili uz vodu. Dne 11. prispjeli su u *Bederwardein* (Petrovaradin), visoki gradić s tvrdjom; zatim u varošicu *Carlowitz.* Petrovaradin mora biti tvrdi grad, jer je tu kr. Ljudevit izgubio mnogo ljudi u boju s Turci. Kralj je tu ostao u močvari, koju tvori rukav Dunava; preko nje htjede Ljudevit na bjegu preći, ali konj mu nije mogao preko, a kralj u težkom oklopu pao je zajedno s konjem u močvaru, u kojoj je mrtav ostao. Petrovaradin zove se latinski *Petrovaradinum.* Dne 12. u *Zlankamin* (Slankamen), gradić na brdašcu, s desna od Dunava; još je više porušen i rdjavo gradjen. Tu utječe u Dunav *Tibiscus,* koj se takodjer *Teissa* (!) zove, rieka nije osobito široka kako se priča, vrlo je duboka i mutna, a dolazi iz Erdelja. Od Slankamena vidi se preko vode na jednu milju i više daleko dobro sagradjen gradić *Titel,* koj je podredjen paši tamišvarskomu. Dne 13. prispjeli su u Biograd *(Griechisch Weissenburg).* Tu kod grada utječe u Dunav Sava *(San* ili *Savus),* koja je tu tako velika, kao i Dunav. Njekoji pričaju, da Dunav uzimlje tu Savi ime, te da Sava prestaje, što se putopiscu nečini vjerovatno, nego Dunav pridržaje svoje ime malo ne sve do mora, te se dalje kao *Ister* svršava; tekuć, kako mu rekoše, 7 ili 9 dana puta pred Carigradom; protječe mu Erdelj (!), Vlašku, Moldavsku i djelomice Tatarsku; a izljeva se u „Pontus Euxinum" (!), što se zove Crnim morem. Tolika je Dunavu voda kod Biograda, da se može po njoj malim jedrom ploviti. *Bellogradum* ili *Nandor Alba* (u mjesto *Nandor Fejérvár) Griechisch Weissenburg,* u starini *Taurunum,* a poslije *Graeca Alba* nazvan: liep, tvrd i dobro sagradjen grad s tvrdjom na visini; ima dole prama Savi i Dunavu takodjer kuća, osobito na uglu, gdje se stiče Dunav sa Savom; ima tvrdu kulu, te leži gotovo kao i Budim. Kao što mu ime svjedoči, spadaše njegda ka Grčkoj, a poslije k Ugarskoj. Priedjel od Biograda ovamo zove se *Syrmium,* koj radja dobrim vinom, Turci zovu Biograd Nandor Alba (sic!).

Digitized by Google

Znatna je tu trgovina. Tu prestaje Ugarska, a dalje nastaje *Rascia* ili *Servia,* koja se takodjer zove *Mysia inferior* (sic!). Dalje opaža putopisac, „da je u svojem dnevniku sve milje od mjesta do mjesta pobilježio i da je u Pragu ovo putovanje valjano opisao; al kad je od Praga g. 1586 kući putovao, da mu je dnevnik iz škrinje uz drugo ukraden, a od onda do g. 1610 da je dosta toga zaboravio, za to da bilježi, što mu je još u pameti ostalo. Napokon priča, da su kod ovoga grada Ivan Huniades kao i Georgius Castriotus, inače Scanderbeg zvan, mnoga junačtva počinili".

Evo bilježaka Wolfova dnevnika o putovanju P. Eitzinga od Beča do Biograda. U cielom opis je prilično kratak i obćenit, te se s opisi istoga puta u predjašnjih putopisaca neda uzporediti. Drugo se nemože ni očekivati od opisa, napisana iz pameti o putovanju obavljenu prije 20 godina. Iz ovoga diela dnevnika jur se razabire, da neima u njem ništa osobita, što nije moglo poteći iz glave putopiščeve; jer kad bi W. bio kakav stariji putopis ili koje drugo djelo upotriebio, bio bi mu opis svakako savršeniji i pravilniji i bio bi se uklonio mnogoj krupnoj pogrješci. Topografija stegnuta je na najglavnija mjesta na onom putu; opisi mjesta su mu vrlo obćeniti, mjestimice pogrješni, a o mnogih mjestih, osim imena, često iskvarenih, nezna drugoga kazati; dočim u predhodnika ima o svem tom savršenih uputa. — Na putu od Beča do Budima spominje W. samo najglavnija mjesta, koja je iztaći triebalo, naime Požun, Šomorin, Komoran, Ostrogon, Maroš-Višegrad i Budim, a u opisih neprinosi podataka, koji bi predhodnike popunjavali. Selo *Vifalo*, današnje je Ujfalu, na desnoj obali Dunava, spominje ga i putopisac prvoga Ungnadova putovanja.[1] Komoran *(Comorn)* opisuje Gerlach savršenije.[2] W. je kod oznake geografijskoga položaja pogrješio, jer Komoran nije na desnoj, nego na lievoj obali Dunava, na desnoj, a ne na lievoj obali Vaga. Premda je putopisac dodao „kad se dole vozi", ipak je u geografijskoj orientaciji pogrješio, što nije riedko i u drugih putopisaca onoga doba. I W. spominje kod Komorana, kod ribarskih koliba, stari grad *Pannoniu,* gdje su Turci kao na medji, poslanstva dočekavali i u zaštitu preuzimali. O tom starom gradu razpravljasmo jur na drugom mjestu.[3] Budući da se ovaj stari grad na istom mjestu po treći put

[1] Rad, knj. CXII, 205.

[2] Rad, knj. CXVI, 10, 74, 75.

[3] Rad, knj. CXII, 204, 205, 210, 211; knj. CXVI, 10, 18.

Digitized by Google

spominje: u Ungnadova putopisca kao *Bonnonia,* u Gerlacha, kao i u Wolfa, kao *Pannonia;* čini se, da su putopisci tim priobćivali tamošnju tadanju tradiciju, kojoj neima potvrde ni u starijih, ni u tadanjih pisanih izvorih. Maroš i Višegrad, kao i Budim, opisuju predjašnji putopisci savršenije.[1] W. opis Budima nije jasan, pače je konfuzan, jer nije u skladu s predhodnici; kr. dvora, koji predjašnji putopisci više ili manje na šire opisuju, niti nespominje. Putopisca bit će tu iznevjerila njegova pamet. O starih imenih Budima razpravljasmo kod objašnjivanja Šveigerova putopisa.[2]

I opis puta od Budima do Biograda, nije u Wolfa savršeniji, te se neda s predhodnici uzporediti, niti glede obilja topografije, niti glede topografijskih bilježaka. Sva su topografijska imena, koja W. na tom putu spominje, dobro poznata, a njekoja su dosta izopačena. Kod varošice *Raszkowy* (Rácz Kevi) znatna mu je bilježka, da ondje ima uz Srbe i Dubrovčana (Raguseren), što se u nijednoga tadanjega putopisca nespominje. W. je prenio bojište muhačko k Petrovaradinu *(Bederwardein)* i tu, u mjesto kod Muhača, opisuje poraz i smrt kr. Ljudevita II., što nijedan predhodnik nije uradio. I tu ga je opet pamet iznevjerila! O toku Tise (Tibiscus, Teissa!) kao i niže o toku Dunava, bijahu pojmovi mutni i netačni, jer Tisa i Dunav neprotiču Erdelja, nego njekoji njihovi pritoci, a Dunav jedva da se hvata Moldavske i Besarabije (Tatarske). Ni toga nije W. shvaćao, da Sava, kao i svaki drugi pritok, gubi ime na svojem ušću u Dunav, u svoju glavnu rieku. Kad bi bio W. imao pri ruci kakova mu drago tadanjega geografa, bili bi mu pojmovi o toku pomenutih rieka znatno jasniji. Razna novija imena Biograda: magjarsko, njemačko i latinsko, poznata su tačnije od drugud; a o starom rimskom imenu *Taurunum* razpravljano je jur drugdje.[3] W. je prilično označio geografijski položaj Biograda, ali topografijski mu je opis vrlo obćenit, te daleko zaostaje iza opisa u predjašnjih putopisaca.[4] Ni poznavanje stare geografije nebijaše u W. pouzdano; jer Srbija nije se zvala za Rimljana Moesia inferior, nego M. superior. Naš putopisac nije dovoljno poznavao ni vojne historije biogradske; jer govoreć o junačkih djelih, počinjenih kod Biograda, spominje uz Janka Hunjada i Gjuru Kastriotu ili Skenderbega (!).

[1] Rad, knj. CXVI, 11, 18, 76—80, 83 i 84.
[2] Rad, knj. CXVI, 79, 83, 84.
[3] Rad, knj. C, 139.
[4] Rad, knj. CXVI, 55, 56, 60.

Digitized by Google

Drugi ili *nizozemski* dnevnik — krivo nazvani *Levina Ryma* — o istom putu P. Eitzinga pogotovu je jednovitiji od Wolfova dnevnika. Budući da se bilježke drugoga ili nizozemskoga dnevnika u ovom dielu puta — od Beča do Budima — razlikuju od bilježaka u dnevniku Rymova putovanja, s kojim se u ostalom ovaj drugi dnevnik sudara; s toga ćemo bilježke ovoga dnevnika, premda su dosta jednovite, priobćiti, pošto su u rukopisu težko pristupne. Ovaj dakle put P. Eitzinga od Beča do Budima opisuje se u nizozemskom dnevniku ovako: „Dne 25. srpnja oprostismo se s carem i njegovom braćom, nadvojvodami Matijom i Maksimilijanom, pa krenusmo 27. o podne na put, te smo još istoga dana u Požun *(Presbeurch)* prispjeli, što je 10 milja ili 7 ura daleko. Dne 28. plovljahu do sela *Semereyn* (Šomorin), 3 milje, gdje su noćili. Ranim jutrom brodili su pokraj rieke *Raeve* (Râba), gdje na jednoj strani odpočimlje tursko gospodstvo. Tu jim dodje na suprot ladja, koja jih pucnjavom pozdravi; na to dodje zapovjednik na naše ladje, te jih do Komorana *(Comora)* pratio. Prenoćiše u selu *Offalo* (Ujfálu), 3 milje. Ranim jutrom plovljahu u Komoran, 3 m., gdje su, da operu svoje rublje, do 1. kolovoza ostali. — Dne 1. kolovoza krenuše dalje. Budući da je to bio posljednji kršćanski grad, pratio jih zapovjednik tvrdje s 19 šajka i četicom pješaka, koja se prevezla preko Vaga *(Waegh)*, pa je išla kopnom dalje. Tako plovljahu pó milje, gdje jim Turci iz Ostrogona *(Craen)* na susret dodjoše, da prime zapovjednika komoranskoga, koj s tumačem i još s drugom dvojicom podje na tursku stranu, kamo je došao i zapovjednik Ostrogona s 3—4 čauša (sausen) i drugimi vojnici. On je našim vodjam i drugim plemićem pružio ruku, a poslije kratkoga dogovora, poveo ga je sa sobom g. Pavao na ladju, da zajedno objeduju. Turci su prispjeli s 9 šajka, te su jednu do dvie privezali na svaku našu ladju i vukli je dalje do Ostrogona (5 milja). Kad su pred grad prispjeli, donesu jim Turci 5 ovaca, gusaka, kopuna, riba i drugih potreba; tako i u napredak. Naš poslanik predade srebrno-pozlaćenu kantu, okruglu uru, 2 pozlaćena pehara i kesu novaca, oko 1000 for. Dne 2. prispije i zapovjednik, koj bješe u Budimu *(Buda)*; čuvši, da je poslanstvo prispjelo, podje mu na susret i pozdravi našega vodju, koj mu izruči careve pozdrave. Odavle krenuvši, prispjeli su u *Maros*, na lievoj obali (Dunava), gdje su objedovali. Ovdje jih nadariše kršćani, podanici turski, s grožđjem i drugim voćem. S one strane leži *Vicegradum* (Višegrad), gdje se starinske razvaline dvora kraljice Marije dižu

Digitized by Google

na visokom brdu, a na podanku mu prostire se selo. Na veče prispjeli su u Budim. Paša jim posla na susret 18 šajka, koje jih pucnjavom pozdravljahu. Prispjevši u Budim, paša posla jim opet živeža, a tako se radilo i u napredak, na svem putu do Carigrada. — Dne 3. išao je moj gospodin Rym i ostala gospoda k Ali paši, koj je za našega vodju (poslanika), za g. Ryma i za ostale plemiće poslao konje, da k njemu dodju. Ladje jim bijahu pristale blizu pašina stana. Dalje govori o audienčiji, koju na šire opisuje. Kad su k paši došli, veli, nadjoše ga u sobi sagovi urešenoj; pruživ poslaniku ruku, posjede ga na jednu od tri stolice, koje bijahu takodjer sagovi pokrivene. U istoj sobi bijahu još čauši, janičari, spahije i drugi častnici. U drugoj sobi bijahu pašini paži i drugi mladići. Poslije dogovora, predao je poslanik carske darove, naime veliku pozlaćenu srebrnu kantu, pozlaćeni srebrni pehar, uru, posudja manje vriednote i 4 kese novaca, svaku po 1000 talira, pa se oprostio s pašom.[1] Kad su izišli iz pašine kuće, vidjeli su na trgu turskoga popa (drviša), koj se vrtio, skakao i u svojem jeziku vikao, a naokolo stojeći janičari vikahu kao i pomenuti pop „houf" (?); ostali pako vojnici vikahu „Isuse Kriste!" Zatim išli su u Peštu *(Pest)*, a pratili jih čauši cielim gradom. Poslije podne posla paša konje za poslanika, g. Ryma i ostalu gospodu, pa su jašili k dvoru kr. Matije, a čauši na konjih jih pratili. Dvor, pored sve njegove ljepote i sjaja, pustiše Turci da propade i da nitko u njem nestanuje, smješten je na liepom mjestu. Pešta je na suprot onkraj Dunava; obsjedana je g. 1542. od kr. Ferdinanda, ali bez uspjeha, a tom je prilikom mnogo ljudi iz carevine poginulo".

Poredimo li ove bilježke drugoga ili nizozemskoga dnevnika s Wolfovim dnevnikom, razabrati ćemo, da se oba dnevnika glede kronologijskih podataka ili dneva puta posve slažu. Putopisac drugoga dnevnika navodi mjestimice i daljine, što je Wolf, kao što opaža kod Biograda, u svojem prvobitnom, ukradenom dnevniku bio takodjer bilježio, ali jih se poslije nije više sjećao. Nego oba se dnevnika razilaze glede broja na susret jim pošiljanih šajka i glede carskih darova, prikazanih turskim velikašem; čini se, da je nizozemski putopisac bio glede ovih podataka pouzdaniji, jer je vjerovatno na licu mjesta bilježio. Oba dnevnika navode od Beča do Budima ista, sva dobro poznata i od predhodnika opisana mjesta; ali nizozemski je dnevnik glede opisa puta i mjestâ pogo-

[1] Gl. opis audiencije u Šveigera u Radu CXVI, 75, 77.

Digitized by Google

tovu još mršaviji od Wolfova, kojega opet nizozemski putopisac glede doživljaja, što je W. jur bilo iz pameti ispalo, popunjuje. U nizozemskom dnevniku ipak se nespominje stari grad Pannonia, dočim u Wolfa neima rieci Rabi *(Raeve)* spomena; mjestna pako imena pišu oba putopisca prema svomu jeziku različito. Tim bi bio nizozemski dnevnik u ovom dielu puki popis puta, neprinoseć novih topografijskih bilježaka; u ostalom se oba dnevnika medjusobno popunjuju; prikazujuća bo jedno te isto putovanje, tvore njeku cjelinu.

Budući da je opis Budima u nizozemskom dnevniku malo ne isti, kao i u putopisu K. Ryma: to nas je ponukalo na medjusobno poredjivanje obajuh opisa, naime putovanja K. Ryma s opisom puta P. Eitzinga. Pošto smo gore uztvrdili, da je oba dnevnika, Rimov i Eitzingov, napisala jedna te ista osoba, treba da to medjusobnim poredjivanjem pomenutih dnevnika utvrdimo. Iz ovoga se poredjivanja ponajprije razabire, da je opis puta od Beča do Budima u dnevniku putovanja P. Eitzinga posve različit od opisa istoga puta u putopisu K. Ryma. Tim bi bio nizozemski dnevnik o putovanju P. Eitzinga u ovom dielu puta posve samostalan; dočim je opis Rymova putovanja u istom dielu puta, kako drugdje dokazasmo,[1] crpljen ponajviše iz Ranzanova i drugih starijih opisa Ugarske. Opis pako puta od Budima do Biograda u nizozemskom dnevniku putovanja P. Eitzinga — izuzev kronologiju i još njekoja mjesta — malo ne do rieči se slaže s opisom putovanja K. Ryma. Putopisac dakle Eitzingova putovanja od Budima dalje napustio je samostalno bilježenje, te je za opis svoga puta izpisao opis istoga puta iz putopisa o putovanju K. Ryma. Da ono isto, što je jur u opisu Rymova putovanja prikazano, tu neopetujemo, iztaći ćemo samo razlike izmedju obaju opisa.

Nizozemski dnevnik o putovanju P. Eitzinga od Budima do Biograda glede kronologijskih podataka posve se slaže s dnevnikom Wolfovim; dočim se opis puta i mjestâ posve razlikuje od Wolfova opisa, koj je u ostalom vrlo obćenit i površan. Opis pako istoga puta Eitzingova posve je suglasan s opisom puta K. Ryma; jerbo u onom se opetuje, počamši od Budima, ono isto, što je sadržano jur u opisu puta Rymova; samo što su njekoja mjestna imena ponješto drugačije napisana. — Opis puta Eitzingova donosi kod

[1] Rad, knj. CXII, 167, 168, 199.

Digitized by Google

polaza iz Budima istu priču o Gülbabi, kako i opis puta Rymova;[1] pa u obojih je isti opis varošice Rácz-Kévi *(Rackowyts)*, spominje se na dalje *Feudewaert* (Földvár), pa Veliki i Mali Paxi *(Cleyn-* i *Groot Paxi)*, a kod biskupskoga grada Kaloče *(Callexia!)* govori opet o tamošnjih bogatih seljacih i o „Kumanskom polju". Navodeć Tolnu, zove ju prvi put latinski *Altinum*, a drugi put *Altuvycium* (sic!); radi glasovita vinogradarstva zove ju i „materom vina". Sliedeća mjesta navode se u drugom dnevniku u boljem redu: spominje se selo *Weya* (Baja), 9 m. od Tolne, na lievoj (sic!) obali Dunava, pa široko ušće Drave *(Draeve)*, gdje ima mnogo divljači; pa selo Erdut (*Herdteyts)*, koje ima na brežuljku gradić; ovim trima mjestima u prvom dnevniku neima spomena; čini se, da mu *Teutoburgum* prvoga dnevnika odgovara današnjemu Erdutu. Kod Vukovara *(Volcowar* i *Boucwaer)* spominje poznati dugi most, komu u prvom dnevniku neima spomena. I ovaj put su mu Sotin *(Satha, Sotan)* i Vrančićeva *Atthya* dva različita mjesta, dočim je jedno te isto s različitim imenom. Dalje navodi *Villag illoc* (sic!), današnji Ilok, obzidan grad na visini, što prvi put nespominje; o njem priča ono, što je prvi put kod Athye kazao, dočim zaista spada k Iloku; naime, da ga je Sulejman obsjedao tri mjeseca (u mjesto 7 dana) i da ga nije mogao osvojiti, dok ga nisu predali uz slobodan odlazak posade. Kod mjesta *Kleynne Mest* (d. Banoštor), što prvi put spominje, priča, „da su prošli pokraj mjesta, koja bijahu njegda ubava sela, a sada su porušeni gradići, kuće i crkve, te da biedni Turci stanuju u podrumih; da ima još razvalina starih kršćanskih sgrada, a gdjegdje po koja stara kućica". Za tim se u obojih dnevnicih spominje selo Čerević *(Keroska, Keroste)*, u istinu na desnoj obali Dunava. Opis Petrovaradina *(Peterwaradyn, Petrovaradinum)* posve je suglasan s prvim opisom, samo što drugi put spominje i grčke (valjda srpske) trgovce. Liepo veliko selo Karlovci *(Caron, Caerelwyts!)* spominje u obojih dnevnicih, kao i Slankamen *(Salonikemen, Slanckemeyn)* s Titeljem *(Titul)*, a opisi su posve suglasni. U drugom dnevniku navodi se i Zemun *(Semain* i *Semon)*, koj mu je na brežuljku ubavo smješten, a pó mu je od prilike milje od Biograda *(Griechenburg)* daleko; s jedne strane ima brdašce, a s druge pukla je do Biograda ravnina; Biograda *(Belgraede)* prvi put neopisuje, nego priča na široko o daljem snovanom putovanju po Dunavu do Nikopolja, što

[1] Rad, CXII, 169.

Digitized by Google

nebješe izvedeno. I ovaj put nedonosi opisa Biograda, nego govori o Savi *(Sauwe)* i Tisi *(Tibiscus)* kao pritocih Dunava, što je prvi put pred Biogradom razpravio. — Evo razlika izmedju obaju nizozemskih putopisa, što netreba objašnjivanja, pošto je o istom putu jur drugdje razpravljano.[1]

Od Biograda dalje putovalo je i Eitzingovo poslanstvo glavnim putem carigradskim, a taj put opisuje Wolf ovako: „Pošto je poslanstvo dne 14. kol. razgledalo Biograd, izkrcana bi 15. iz ladja prtljaga i natovarena na kočije i kola, pa je poslanstvo 16. poslije objeda po kiši krenulo kopnom i prispjelo istoga dana na noćište u *Hissarlui* (sic!): tursko medjašno mjesto, nedaleko Smedereva *(Zenderen)*, ima samo pleten plot, zvan „palanka". Poslanstvo noćilo je u šatorih pod otvorenim nebom. Priedjel dalje od Biograda prilično je brežuljast, gotovo glinast, a kod pomenuta mjesta opet ravan. Dne 17. prispjeli su u *Bive Palanku* (Böjük P.), koja je slična predjašnjemu mjestu; naokolo je liepa ravan, gdje je poslanik ulovio medjeda sa svojim engleskim psom. Njekoliko dana vožahu medjeda sa sobom, i bilo je zabavno, kako se pas š njim kao s mačkom igrao i zubi ga drmusao. 18. putovahu cieli dan grmljem i šumom dok su prispjeli u *Jagodnu*, liepu tursku varošicu, zove se inače *Eperies* (?); ima karavanseraj (Corbascerei), mošeju, turanj s urom, što je u Turskoj riedko, ima i kupalište. Pošto se 19. odmarali, krenuše 20. konji i koli preko rieke *Marice* (u mjesto Morave), te se prevezli, pa su u tursku varošicu *Paratschin* (Paraćin) prispjeli. Vele, da Marica (u mjesto Morava) dieli Srbiju od Bugarske. Dne 21. u *Spahigog* (Spahiköi), tvrdo mjesto, većinom Turci naseljeno; ima karavanseraj, u kojem su prenoćili. Karavanseraj znači „diversorium", gdje se može s konji i koli prenoćiti. 22. prispjeli su u Niš *(Nissa)*, varošica bez zidova. Buduć bješe vruć i lijep dan, razapeli su šatore na polju izvan varošice, kod rieke Nišave *(Nissa)*. Dne 23. putovahu gorom preko tiesna klanca ili klisure (clisura) u *Gurithesmo* (Kuručešme), kršćansko bugarsko selo. Ovo je mjesto na visokom brdu, pa je ipak tratinom zastrto; brdo pako, na kojem je ovo selo, jur je u Bugarskoj, koja je negdašnja *Mysia superior* (sic!), a gora zove se *Haemus*. — Dne 24. prispjeli su u *Tschargoy* (Šarköi), tursku varošicu; 25. u *Tragaman* (Dragoman), rdjavo selo; a 26. u So-

[1] Rad, knj. CXII, 169—175; knj. CXVI, 13—16, 18—21.

Digitized by Google

fiju *(Sophia)*, glavni grad Bugarske: stolica beglerbega, prostire se u ravnini, ima liep almonet (sic!), to jest bolnicu s gostionom; tu je svaki putnik sa svojimi konji dan i noć bez troška, dobije rižu, meso, pilav i njeku tjesteninu od šljiva; a konji svoju krmu, sve se to dieli za volju božju".

Evo bilježaka Wolfova dnevnika od Biograda do Sofije. I ovaj dio puki je popis puta, jer se navode samo najglavnija mjesta, odnosno noćišta, bez osobitih geografijskih i topografijskih opisa. Njekoja su mjestna imena, većinom turska, ponješto izopačena: naime *Hissarlui* u mjesto Hisardžik ili današnja Grocka; *Bive P.* u mjesto Böjük Palanka ili današnja varoš Palanka na lievom briegu Jasenice; *Spahigog* u mjesto Spahiköi ili današnji Aleksinac; *Gurithesmo* u mjesto Kuručešme ili današnja Biela palanka; *Tschargoy* u mjesto turskoga Šarköi ili današnji Pirot. Da bi se Jagodina bila zvala Eperies (?), tomu neima nigdje drugdje spomena. I tu W. tvrdi, da je Bugarska starorimska *Mysia superior* u mjesto *M. inferior;* a da je Klisura (Kunovica) sastavinom Haema, — što bijaše tadanje obćenito mišljenje. Ostalo suvišno bi bilo objašnjivati pošto W. bilježke nisu osobite; pošto o istom putu i pomenutih mjestih bijaše jur na drugom mjestu na šire razpravljano.[1]

Eitzingovo poslanstvo — dodaje nizozemski dnevnik — ostalo je u Biogradu do 16., jer je trebalo konje osedlati i oskrbiti se potrebami za dalji put po kopnu, a taj put opisuje neznani putopisac ovako: „Pošto su dne 16. iz ladja izkrcali prtljagu i natovarili na kola, krenuše od Biograda kopnom, pa su prispjeli u selo *Cleen pallanca* (Mala Palanka) na Dunavu, 9 (!) milja, i prenoćiše u karavanseraju. 17. krenuvši rano, putovahu 13 ura gorom, dok su vidjeli selo. Zatim su prispjeli u selo, po imenu *Groes Pallancke* ili *Acclisa,* smješteno koje na brdu, koje u ravnini. Selo ima zidanu kulu, a ogradjeno je pletenim i ilovačom nabacanim plotom, ima dva mala karavanseraja. Dne 18. išli su visokom gorom, pa su prispjeli u ubavo selo, koje je u ravnini, a zove se *Jagotna* (Jagodina), gdje su se 19. putnici i konji odmarali, pošto su se za tri dana puta bili izmučili". Dalje opisuje težitbu riže, što je jur drugdje opisano.[2] „Dne 20. prispjeli su k rieci *Moraeva* (Morava), koja dieli Rašu *(Rasia)* od Srbije *(Servia).* Pošto se preko rieke prevezli (kod Ćuprije), došli su u selo *Baratsyn* (Paraćin), u ubavu

[1] Gl. Rad, knj. CXVI, 48—61; 86—93.
[2] Rad, knj. CXII, 175.

Digitized by Google

ravnom položaju. 21. putovahu liepom ravninom; s jedne strane liepo ravno polje, a s druge ubava šumica. Za tim su išli gorom do sela, zvana *Spahycoby* (sic!) ili *Assani bassa crabasserye* (sic!). Dne 22. išli su najprije do pó milje gorom, onda isto toliko ravninom: dobra žitna polja i ubavi vinogradi, koji bijahu za kršćanskoga gospodstva liepo zasadjeni, dočim su onda bili slabo uradjeni. Došav u Niš *(Nysa)*, razapeli su šatore u dolini van grada, na rieci Nišavi *(Nysawa)*. Niš bješe njegda glasovit grad, a onda bješe prije selo, premda tu ima više trgovina turskih, dubrovačkih (Ragusern) i drugih. Grad su Turci vrlo porušili. Niš je smješten na rieci Nišavi, prieko koje vodi liep most, a ova je rieka pritok Morave. Tu ima liep karavanseraj".

Drugi ili nizozemski dnevnik opisuje put od Biograda do Niša takodjer obćenito i naravno, slažuć se s Wolfom glede dneva puta i navodeć ista mjesta; dočim mu daljine nisu dosta tačne. Razlikuje se pako od Wolfa, što više govori o naravi puta, pa što su mu opisi puta i mjesta tačniji, i što njekoja mjesta drugačije zove; naime Hisardžik, Wolfov Hissarlui, zove Malom palankom (Cleen ili Kleyn P.), dočim Veliku Palanku zove takodjer *Acclissa*. Potonje ime, Ak-klisé ili Biela crkva, današnja varoš Palanka na Jasenici, poznata je jur od predjašnjih putopisaca, a opis mu se u sućnosti slaže s Gerlachovim.[1] Opis Jagodine u Wolfa je ponješto obširniji. *Spahycoby* ili *Assani bassa crabasserye* oba su turska imena za današnji Aleksinac; prvo je Spahi-köi, a drugo Hasan paša karavanseraj, poznato i opisano mjesto od predjašnjih putopisaca.[2] Niš opisuje nizozemski dnevnik dosta obćenito, te je malo ne sličan Wolfovu i Kaprarinu opisu, a daleko zaostaje iza opisa drugih putopisaca.[3] — Poredimo li ovaj nizozemski dnevnik o putovanju Eitzingovu s nizozemskim dnevnikom putovanja K. Ryma razabrati ćemo, da se opisi puta od Biograda do Niša posve razlikuju, te da je svaki za se samostalan opis, izuzev onu bilježku o o težitbi riže kod Jagodine. Dnevnik Rymova putovanja zove njekoja mjesta drugačije: Hisardžik *(Hissargic)* u mjesto Mala Palanka, dočim Veliku Palanku zove izopačenim turskim imenom Potortque (Pigafettino Poturcchie). Paraćin (Baratsyn) zove izopačenim imenom Parnoki, te ga na nepravo mjesto, pred Jagodinu

[1] Rad, CXVI, 52, 59, 89, 90, 91.
[2] Rad, CXVI, 51, 58, 88, 90.
[3] Rad, CXVI, 50, 57, 58, 88, 90, 91.

Digitized by Google

postavlja. U mjesto sela Spahi Köi navodi selo *Topliza,* t. j. Topolnicu na istoimenoj rieci, što je znatno bliže k Nišu; opis pako ovoga grada dosta je sličan opisu Eitzingova putopisca.[1] Premda je oba nizozemska dnevnika Rymova i Eitzingova putovanja vjerojatno napisala jedna te išta osoba, ipak se prikazuje opis Eitzingova putovanja u ovom dielu puta — do Niša — svakako savršenijim, pa da je putopisac na drugom putovanju bio pomnjiviji i da je u prikazivanju svojih motrenja napredovao.

Dalji opis Eitzingova puta, od Niša do Sofije, u nizozemskom se dnevniku glede kronologije posve slaže s Wolfovim dnevnikom, a glede opisa puta i mjesta znatno se razlikuju; jer Wolf opisuje dalji put do Sofije vrlo kratko i obćenito — Nizozemski pako putopisac priepisao je opis ovoga diela puta Eitzingova malo ne od rieči do rieči iz dnevnika o putovanju K. Ryma, izuzev njekoja mjesta, koja ćemo tu navesti, dočim glede ostaloga upućujemo na razpravljeni dnevnik o putovanju K. Ryma.[2] Nizozemski Eitzingov putopisac opisuje dalji put preko ždriela Kunovice *(Cunorizza,* sic!) do rieči kao u dnevniku Rymova putovanja s razlikom, što ovaj put nespominje gradića Coprivatz, i što selo Clissurizzu zove *Gorisizzima* (Kuručešme), a brdo Kunovica *(Cuonizza,* sic!), dieli mu Srbiju od Bugarske. U daljem opisu spojio je drugi put Caribrod *(Zaraitbroot)* i Pirot *(Sertsoye,* u mjesto Šarköi) u jedno mjesto, a potonje, naime Pirot, opisuje prvi put na šire; dočim ovaj put dodaje, „da je na veče prispio iz Carigrada glasonoša, koj javi, da je carigradski poslanik Preyner (Bryner) umro, što je sve ražalostilo, jer su se bojali, da će mu mrtvo tielo u Turskoj ostati". Zatim priča, „da su prispjeli k njekomu vrelu, gdje je okrugao kamen, o kojem se govori, da je tu umoren njeki kralj". Putujuć dalje vrlo visokom gorom, našli su na njezinoj visini, na ždrielu (valjda Ježevici), opet stražu s bubnjem. Ostalo je uzeto iz opisa Rymova putovanja, s tom ipak razlikom, da je prvi put opisan put i njegova mjesta mjestimice na šire i savršenije; jer prvi put spominje Sikovu i Nišavu, opisuje nošnju Bugarkinja, govori o gorah izmedju kojih je vodio put, označuje pobliže položaj Dragomana i opisuje na šire sofijsko polje. O Sofiji ovaj put ništa više nekazuje, nego da se poslanstvo nastanilo u njekoj velikoj kući,

[1] O svih ovih mjestih u opisu Rymova putovanja gl. u Radu, CXII, 175, 176, 179 i 180.

[2] Rad, knj. CXII, 176, 177, 180—182.

Digitized by Google

gdje obično djaci stanuju. Drevnu pako crkvu sv. Sofije, o kojoj prvi put na šire govori, ovaj put niti nespominje. — Opis dakle puta i mjesta u nizozemskom dnevniku Eitzingova puta ponješto zaostaje iza opisa u dnevniku putovanja Rymova.

Pošto se poslanstvo 27. u Sofiji odmorilo, krenu 28. — nastavlja Wolf — „k selu na visini, a zove se *Aglissa*. Dne 29. su cio dan uzbrdo putovali, preko gore *Capiterbent*, koja se njegda zvala Rhodope. Veli se, da je Ovid svoje „libros tristium" ondje pisao. Tu mu je najviše brdo na medji Bugarske i Tracije, a na visini su tako velika vrata (Porten), da konjanik može upravljenim kopjem slobodno kroza nj proljeteti. Njegda tu bijaše, kao što razvaline svjedoče, klanac ili zatvor *(Clause oder Geschloss*, valjda gradić) a vrata se zvala *Porta basilica;* sudeć po položaju, imalo je biti vrlo tvrdo gnjezdo; jer s lieva su visoke kamene stiene, a s desna silna visina, koja se ruši u dubinu k vodi. Nedaleko od ovoga klanca ili zatvora bijaše drugi zatvor (valjda gradić), koj je imao hvat debele zidove, koji se dižu s desna nad vodom. To da je dugo držao, kao što jim je pričao njihov vodja peštanski beg, njeki despot srpski, koj da je imao i Bugarsku, a zvao bi se turski *Dobel Novac* (sic!), dočim ga kršćani zvahu *Marco Carlowizo* (sic!) koj da se junački branio protiva Turaka, te prije, no što jim se predao, strmoglavio se s pećine više hvati duboko u vodu, te se razkomadao, jer bijaše vrlo visoko. Odavle dalje silazeć, prispjeli su noću u kršćansko selo na pomenutoj gori; mužkaraca nisu našli kod kuće, te nisu živeža mogli dobiti; ali čauš je išao po kućah i silio žene, da kažu, gdje su jim muževi, koji su bili u šumu pobjegli. Kad se ovi povratili, moradoše jim dati mesa i i drugih potreba. One noći morali su u stajah prenoćiti. Stanovnici ovoga sela imaju drvenu crkvicu, a na groblju je od drva izrezan jagnjac, kojega ubožavaju, jer da znači Hrista kao jaganca božjega. U ostalom divlje mjesto! Tu nastaje skoro Tracija: Bugarska je gorovita, a pomenuto selo zove se *Geliterbent* (valjda Geniderbent). — Pošto su 30. goru Capiterbent prevalili, išli su pokraj sela, pa gore k pustomu gradiću, odkuda se na ubavu prilično uradjenu ravan gleda, pustivši ga s desna, prispjeli su pod veče u varošicu *Tartar paesar* (sic!), gdje su noćili. Dne 31. putovahu liepom ravninom; putem pako vidjeli su mnoge orlove i mnogo humaka (Püchelein) viših i nižih; njekoji jih drže za poganske grobove, jer da su tu poljane filipijske *(Campi Philippici)*, gdje je bio boj

Digitized by Google

Oktavijan s Brutom i Kasijem; drugi jih drže za šanceve, što, veli, da nemože biti; drugi opet tvrde, da u Marici (Haebrus) ima zlatna pieska, a oni humci da bi bile praonice. Što bi oni humci bili? — pravo se nezna. Istoga dana prispjeli su u *Philippopolis*, koji da je sagradio kralj Filip, otac Aleksandra Velikoga, da upitomi Tračane. Tu teče *Haebrus* (Marica), velika voda. Dne 1. rujna su se tu u karavanseraju odmarali. Ovaj grad zove se takodjer *Trimontium*, što se tu dižu tri prilične stiene, nu ipak nisu najviše. Čini se, kao da bi se nad ravninom dizali trokuti. Na svakoj je stieni, kao što svjedoče razvaline, stajao gradić ili crkva; na jednoj, vele, da je rodjen Aleksandro Veliki. Putopisac se uspeo na povratku na jednu razvalinu i vidio na stienah živopisane slike, kao da bi bile Angjelâ; ali nosevi, uha, oči i usta bijahu jim izgrebena, jer Turci netrpe nikakovih ljudskih slika. Grad je smješten izmedju onih triju pomenutih stiena, velik je malo ne kao Beč, promet i trgovina je velika; ubav grad, kakova neima (sic!) na ovom putu do Carigrada; njegda bijaše tvrd, kao što je još, a bio bi još tvrdji, kad bi se opet oni gradići sagradili. Odavle se s desna vide gore makedonske, jer grad je na makedonskoj medji, a *Thessalonica*, gdje je sv. Pavao propovjedao slovo božje, da nije daleko; još da se ondje vidi njegova kamena propovjedaonica. Prepiralo se, da li je ovo onaj Philippi, kamo je sv. Pavao pisao poslanicu; ali naš dvornik Filip Hanibaldt i Eckherstorff pobijaše i tvrdiše, da je drugi. Putopisac prepušća učenjakom, da to razprave".

Premda Wolf u ovom opisu puta od Sofije do Plovdiva ništa znatna neprinosi, što bi predhodnike popunjavalo; nu ipak ćemo njegov opis puta preko ihtimanskoga gorskoga priedjela, ili glasovitih klanaca, i opis Plovdiva pobliže ogledati; jer su mu ovi opisi gledom na topografiju razmjerno najboljom česti njegova putopisa. Na ovom putu spominje W. najprije visoko selo *Aglissa*, tadanje poznato tursko ime (Ala-Klisé) za današnji Vakarel. Gorski priedjel glasovitih klanaca zove gorom *Capiterbent*, što je tursko ime sela Kapu Derbend (ždrielo vratâ), uzeto za ime gore, a Rhodopa bilo bilo bi mu, kao Pigafetti i dr., staro ime ove gore.[1] Da bi bio na ovoj gori Ovid pisao svoje „libros tristium", to se prvi put u Wolfa spominje, možda je to od njekoga suputnika slušao. Stara glasovita vrata (Trajanova) na visini gore, dobro poznata jur od starijih putopisaca zove *Porta basilica*; ali ovo ime, kao i bilježka

[1] Rad, knj. C., 117, 121.

Digitized by Google

o konjaniku s osovljenim kopjem, čini mi se, kao da bi bila uzeta iz putopisa o prvom Ungnadovu putovanju;[1] što nebi bilo nemoguće, pošto je ovaj putopis bio naštampan 1582 godine. Nu vjerovatno da ga W. nije poznavao, jer bi bio i druga iz pomenuta putopisa uzimao, nego biti će onu bilježku od njekoga suputnika čuo. Ona pako visoka vrata nisu se zvala *P. basilica*, nego onaj utvrdjeni klanac kod vrata zvao se u bizantinskih pisaca Βασιλικὴ κλεισούρα, ili *claustra sti. Basilii* u križarskih putopisaca.[2] I W. spominje ona dva poznata klanca (Clausen, klisure), te jim položaj dosta tačno označuje. Ovaj priedjel gorskih klanaca dopituje i W., kao što Vrančić, Pigafetta i dr., Novak Debeljaku i Marku Kraljeviću, glasovitim junakom naše tradicionalne literature, o kojih vratih i klancih svaki stariji putopisac više ili manje na šire govori;[3] naš pako putopisac priobćuje i izvor svoga pričanja, koje bi poticalo od peštanskoga bega, njihova vodioca.[4] Dalje spominje bugarsko selo *Geliterbent*, valjda *Geni Derbend*, odnosno Jeniköi, ili poznati Vjetren s razvalinami poznatoga staroga gradića, a o Tatarpazardžiku *(Tatarpaesar)* neprinosi novih podataka.[5] Napokon W. opis mogila na plovdivskom polju sieća donjekle na opis Šveigerov; poraba njegova putopisa nebi bila nemoguća, pošto je prvo izdanje Šv. putopisa g. 1609 svjetlo ugledalo; ali i to nam se čini nevjerojatno, jer Šv. opisuje one humke ili mogile kod Sofije;[6] dočim Wolf navodi samo tamošnju tradiciju, naime što bi sve one mogile mogle biti, bez da usvaja ikoju od navedenih hipoteza, a medju ovimi navodi i Šveigerove šanceve. Ona pako mišljenja poznata su i od predjašnjih putopisaca; nu ipak jednu novu, prije njega nepoznatu hipotezu navodi, naime da bi bile praonice Maričina zlatna pieska. — Opis pako Plovdiva, premda mu je razmjerno obširan, ipak neprinosi novih podataka, do onih ostanaka starih živopisanih slika na razvalinah staroga gradića. Držeć Plovdiv na ovom putu za najubaviji grad do Carigrada, vjerovatno da je zaboravio na Adrianopol, ili da ga nije dobro razgledao. Gore makedonske (Rhodope), koje putem motriše, sjetile ga na makedonsku

[1] Rad, knj. CXII, 229.
[2] Gl. potanje u Dr. K. Jirečka Cesty, p. 83, 84.
[3] Rad, knj. CXVI, 40, 47, 94, 96.
[4] O gorskom priedjelu ihtimanskom ili glasovitih klanaca gl. Rad, knj. CXVI, 41—44, 46—48; 93—97.
[5] Rad, CXVI, 41, 46.
[6] Rad, CXVI, 93, 95.

Digitized by Google

Thessaloniku (Solun) i na sv. Pavla; a sličnost imena Philippopola i Phillippa sjetiše ga opet na sv. Pavla: što vjerovatno bijaše i predmetom putničkoga razpravljanja, jer W. spominje i lica, koja su identičnost pomenutih gradova niekala, a putopisac prepušća učenjakom, da rieše to pitanje, komu je naime od pomenutih dvajuh gradova sv. Pavao pisao svoju poslanicu. U ostalom i predjašnji putopisci zamienjivali su tracijski Philippopol s makedonskim Philippi.[1]

Drugi ili nizozemski dnevnik o putovanju Eitzingova poslanstva glede kronologije i tu se posve slaže s Wolfovim dnevnikom: oba navodeć ista mjesta, razlikuju se glede orografijskih i hidrografijskih bilježaka; u ostalom opis puta i mjesta u nizozemskom je dnevniku tačniji i savršeniji od W. opisa. Al pisac drugoga ili nizozemskoga dnevnika, osim kronologijskih podataka, izpisao je svoj opis malo ne od rieči do rieči iz dnevnika o putovanju K. Ryma; jedinom tom razlikom, što je ovaj ili drugi put opis ponješto sustavnije uredjen i što je mjestimice stilistički stegnut. Nu ima i malih razlika: n. pr. prvi put opisuje umah poslije prielaza preko Iskre goru *Vasiliszu*, dočim ovaj put o njoj govori, pošto su krenuli iz *Allaclisse* (Vakarela). Pa što ovaj drugi put opaža, da most preko Topolnice bješe trošan, pa da su morali rieku jašeć prebaciti. Za tim kod Plovdiva opaža, da su se na razvaline gradića, na poznatih trih sienitnih stienah, popeli, te jih razgledali. Napokon bilježi, „da su se 1. rujna u Plovdivu odmarali, jer bješe nedjelja; i da su stanovali blizu Marice u liepom karavanseraju, dočim su gospoda otrag u maloj kući i noćila". U ostalom ovaj je opis s onim o putovanju K. Ryma posve jednak. Budući da smo opis putovanja K. Rymova poslanstva drugdje razpravili, upućujemo na ono mjesto.[2]

Napokon opisuje Wolf svoj put od Plovdiva do Carigrada ovako: „Pošto se poslanstvo dne 1. rujna u Plovdivu odmorilo, krenu 2. rujna dalje i prispjelo je isti dan u selo *Caiali;* 3. u *Hardmanli* (Haramanliju), a 4. u *Mustapha Bassa Cupri* (Mastafa Paša Köpri). Al prije no što se u ovu varošicu prispije, mora se preko mosta, što vodi preko Haebra: most je vrlo liep, od kamena, sagradio ga

---

[1] O Plovdivu i tamošnjih mogilah gl. Rad, CXVI, 39, 40, 45, 46, 100, 102.

[2] Rad, knj. CXII, 182—84, 184—187.

Digitized by Google

pomenuti paša, koj je sahranjen sried mosta na povišem mjestu, na desno. Dne 5. rujna prispjeli su u *Adrianopolis* ili *Andernopol*, gdje su u karavanseraju pristali. Ovaj grad je dva i više puta veći od Beča, ugledan je trgovački grad; vele, da je od cara Hadrijana u ravnini sagradjen. Tu teče potok (?). Tu su njekoji turski carevi prije osvojenja Carigrada imali svoj priestol; kao što svjedoče dvie ugledne mošeje, na ime sultana Murata, od crvena, i Bajazitova od biela mramora; obje su pohodili i razgledali. Bajazitova je sjajnija, jer ima mramorni stup od jednoga komada, koji je iz Nove Troje, što Turci zovu *Zisigo* (Cyzicus), preko mora amo dovezen; sried mošeje je propovjedaonica od biela mramora kao alabastra, a pod njom je liep bunar. U mošeji, kao i na tornjevih, kojih ima 4, vise svjetiljke svakojake boje, do 6000, upale je za posta svake noći. Pred vrati mošeje moradoše svući papuče (paputsch) i u bečvah unići. Mošeja je velika, gradjena na okrug, krov olovan, a vrata visoka i obla; gore je galerija, kamo uzlazi duhovnik 6 puta na dan, dotaknuv se prstom ušesa, viče po turski na sve četiri strane svieta, što znači: „deus est unus“. Ovaj grad je 40 ugarskih milja pred Carigradom. Poslanik odasla u Carigrad kurira, da najavi svoje došašće. — Pošto se je poslanstvo 6. u Adrianopolu odmorilo, krenu 7. dalje, pa prispije istoga dana u *Habsu* (Hafsa), gdje je najljepši karavanseraj, kakova neima na svem ovom putu: velik je, po sredini ima veliko četvorasto dvorište, na okolo su komini, sve je liepo uredjeno; ima i vrlo veliku konjušnicu, počiva na mramornih osvodjenih stupovih, može primiti 300 konja; svod je tako visok kao u crkve, sav je pokriven olovom. U varošici stanuju sami Turci. Dne 8. prispjeli su u *Bergasch* (Lüle Burgas), gdje je takodjer liep karavanseraj, kao i predjašnji. 9. u *Tschiurli* (Čorlu), gdje su dva karavanseraja. Dne 10. malko su išli, pa su ugledali s desna more, naime „mare Aegeum (sic!), a pokraj njega je *Silibrea* (Silivri), tvrdja na moru. Dne 11. u *Ponte grande* (Böjük Čekmedže), s lijepim kamenim, 800 koraka dugim mostom, koj vodi preko morskoga rukava; na noć stigoše u *Ponte piculo* (Kücük Čekmedže), gdje je takodjer kameni most, ali manji od prvoga. Ovdje su dobili iz Carigrada poštu.

Ulaz u Carigrad. — Dne 12. rujna prispjeli su srećno u Carigrad. Pred gradom, odnosno kod jedrenatskih vrata, dočeka poslanstvo čauš paša s mnogimi čauši na konjih i primi ih, a za poslanika i za još njekoju gospodu, koja su o svojem trošku putovala, pripravni bijahu nakićeni konji, na kojih jahahu u grad

Digitized by Google

sve do stana poslanikova, dočim su ostali u svojih kolih ostali te više od ure se u grad vozili". Za ovim sliedi red, kojim su poslanička gospoda jahala. Wolf završuje svoj carigradski putopis dodajući: „Da će od Beča do Carigrada biti svega skupa 320 ugarskih milja, pa da su svaki dan na putu prije zore ustajali i 12 do 14 milja putovali, te rano na noćište prispjevali. Budući da nemogahu polučiti audiencije radi turskoga posta, razgledavahu grad i druga mjesta, te se dobro zabavljahu".

Evo Wolfova opisa puta i mjestâ od Plovdiva do Carigrada. Opis je u cielom općenit; u njem neima ničega, što nebi bilo popoznato od predhodnika, ni glede puta, ni glede mjesta. Kod mosta Mustafe paše navodi, da mu je grob sried mosta na uzvišenom mjestu, što se u predhodnika ne spominje. Topografijski opis Jedreneta takodjer je vrlo općenit; neda se u nijednom pogledu porediti s opisom predhodnika. Potoka, odnosno rieke, koja protječe Jedrene, neimenuje; nezna se, da li misli Maricu, ili Tundžu, ili podalju Ardu; možda Tundžu, pošto je Bajazitova mošeja, koju na šire opisuje, na obali Tundže. S opisom Bajazitove mošeje popunjuje W. donjekle predšastnike; ali u Jedrenetu bilo je novijih i od Bajazitove velebnijih mošeja (n. pr. Selima II.[1]), kojih nespominje. Uz Bajazitovu spominje i Muratovu, valjda Murata II., koja bijaše sried grada. — I mjesta, odnosno noćišta, koja W. navodi medju Jedrenetom i Carigradom, sva su poznata i opisana od predhodnika, pače i karavanseraj u Hafsi, koji W. na šire opisuje. I opis ulaza u Carigrad u W. je prema opisu u drugih putopisaca dosta jednovit i kratak.[2]

Drugi ili nizozemski dnevnik posve se slaže i u ovom dielu puta gledom na kronologiju s Wolfovim dnevnikom; navodeć malo ne ista mjesta, ali jih drugačije piše i opisuje. Ali neznani pisac ovoga nizozemskoga dnevnika i ovaj je dio svoga putopisa — od Plovdiva do Carigrada — izpisao, kao što i predjašnje, po gotovu od rieči do rieči iz nizozemskoga dnevnika o putovanju K. Ryma; razlike su glede opisa izmedju jednoga i drugoga dnevnika, Rymova i Eitzingova putovanja, neznatne: odnose se većinom na pisanje mjestnih imena, što su njekoja mjesta drugi put izostavljena, pa na njekoje neznatne bilježke, i što je svršetak putopisa u jednom

[1] Rad, knj. CXVI, 35, 37, 101, 102.

[2] Opis puta i mjesta od Plovdiva do Carigrada gl. u Radu, knj. CXVI, 32—41, 44—46, 99—104.

Digitized by Google

i u drugom dnevniku prema okolnostim vremena i osoba, posve različit. Ali oni opisi u dnevniku Rymova putovanja, kao što jur drugdje dokazasmo,[1] nisu izvorni, nego su uzajmivani iz poznata putopisa Rambertova,[2] koj bješe nizozemskomu putopiscu podlogom u opisivanju svoga puta od Plovdiva dalje. — U drugom ili nizozemskom dnevniku o putovanju Eitzingova poslanstva neima spomena „Novomu selu“ ili Chiudegegni Bustraman, ni mjestu Carmanlig, kao ni priči o smrti kralja Vukašina, što je doslovce uzeto iz Ramberta. Dalje nespominje drugi put ni sela Joanitsar (Jenidželi). Opis Jedreneta drugi je put ponješto stegnut, jer su izpuštene njekoje znamenitosti, koje su prvi put navedene. Prvi put veli, da se Selimova mošeja gradi, a drugi put, da je sagradjena i da je osobito krasna. Na putu od Jedreneta do Carigrada nespominje drugi put sela Sigulti, a Esschi-babu zove drugi put *Babaske* (Eski-Baba), te ju je poslije *Bergatsa* (L. Burgas) postavio. Drugi put navodi poslije Čorlu *(Chiorlig)* „da je priedjel od Plovdiva do simo vrlo ubav, i malimi brežuljci osut, ali da nije uradjen“. Kod Silivra *(Selimbria* ili *Selivria)* spominje prvi put most od 36, a drugi put od 32 osvodjena luka. „U tom su gradu“, dodaje, „bili konji smješteni u karavanseraju, a poslanikova družba u njekoj sgradi pred crkvom, koja je smještena u predgradju. Selâ Bogados i Combergats nespominje drugi put, a Böjük Čekmedže *(Buuchchegmeghi)* zove *Ponte grande*, gdje su se odmarali, jer su za dan i noć dva dana puta prevalili. Napokon završuje neznani pisac nizozemskoga dnevnika svoj putopis o putovanju Eitzingovu ovako: „Dne 12. rujna prispjeli su, poslije *Ponte piccula,* do njekoga bunara, gdje jim dodjoše na susret sluge pokojnoga poslanika Preynera (Prynder) i mnogi Turci, koji su poslanstvo pratili, a oko 11. ure prispjeli su u Carigrad *(Constantinopels)*“. Ovaj je opis ulaza vrlo obćenit i kratak. U ostalom ovaj je opis drugoga ili nizozemskoga dnevnika o putu i mjestih od Plovdiva do Carigrada s onim o putovanju K. Ryma posve jednak.[3]

Imajuć poslanička družba radi turskoga posta u Carigradu dosta vremena, razgledavala je grad i njegove znamenitosti, a o tom bilježi Wolf ovo: *O topografiji i liku* Carigrada (p. 215) priča, da

[1] Gl. Rad, knj. CXII, 187 i d.

[2] Rad, knj. LVI, 222—227.

[3] Gl. Rad, knj. CXII, 187—192.

Digitized by Google

može imati u obsegu tri milje, te naliči sa zidovi i četvorastimi kulami trokutu, što su jur križarski putopisci isticali; kulâ, računa, da ima na platnih do 300, a grad bi zapremao 7 brežuljaka; vratî pako jedrenatskimi, s dvogubim zidom i dvojakimi obkopi kao braništi, bio bi grad dovoljno zaštićen. Na iztoku ima luku (Zlatni rog), koja ga paše poput kanala, a polazi iz Ponta; tu pristaju svi brodovi, jer je luka duboka. Preko luke ili kanala smještena je *Pera* ili *Galata*, koju na tanje neopisuje. Od pó dna, ili sa strane, gdje je 7 tornjeva, dopire more, mare Aegeum (sic!), skoro do zidova. Preko Bospora, četvrt milje ili 7 stadija, vidi se *Skutari* ili stara *Calcedonia* (u mjesto *Chrysopolis)*.[1] Carski seralj diže mu se na maloj visini naproti moru, a na takovoj mu je visini i palača Konstantinova. Ovaj obćeniti topografijski nacrt Carigrada daleko zaostaje iza opisa Pigafettina i drugih pisaca.[2] Dalje sliedi opis sv. Sofije i drugih znamenitosti, u kojem neima ništa osobita, što nebi bilo od predhodnika poznato.

„Pošto je", dodaje, „turski post započeo 9. kolovoza, svršio je 7. listopada, za tim umah nastao je bayram, što je tri dana trajalo"; s toga je poslanstvo tek 20. listopada polučilo u sultana audienciju, koju s gostbom Wolf na šire opisuje (p. 222 i d.). Tom prilikom navodi, da je poslanik P. Eitzing predao sultanu 45000 talira kao danak, srebrno-pozlaćena posudja i 2 ure, ukupno 25 komada. Kako je poslije gostbe 15 njih išlo cielivati sultanu rukav, a vodio jih je Kapiči paša. Dalje govori o sultanu, velikomu veziru, o pašah i mošejah; gdje neima ništa nepoznata, jer je jur od drugih putopisaca opisano. Spominje i desetinsku djecu (Zehent Kinder, ili Tschamoglan), koja se upotriebljavaju prema sposobnostim: za vezanje, nabijanje na kolac i za druga rdjava djela, a to bi mu bio bezbožan i drzovit smet![3] Dalje priča o janičarih i solacih, pa kako se turske žene na ulici nose, što je na šire i savršenije Pigafetta opisao.[4] Napokon spominje nošnju i život kršćanskih Bugara; što drugi putopisci poslije Niša, kod Biele Palanke, kod bugarske medje na šire opisuju. Kršćanska mu nošnja u Bugarskoj sastoji obično od krupna sukna ili prosta platna, a biedan narod Turci mnogovrsno muče; Bugari hrane mu se ječmenom po-

[1] Rad, knj. CXVI, 108 i 109.

[2] Starine, knj. XXII, 103—105; Rad, C, 155—157; CXVI, 107.

[3] O samoglanih gl. Rad, CXVI, 24.

[4] Rad, knj. C., 160—164.

Digitized by Google

gačom, što peku pod vrućim pepelom, a narod mu je tako siromašan, da su mu kuće od plota i blata, a tu je sve zajedno, ljudi i stoka; mužku mu djecu uzimlju Turci svakih 7 (!) godina u čamoglane. Sva su ova W. pričanja prema opisu u drugih putopisaca, obćenita, jednovita i nesavršena. — Wolf prinosi u izvorniku 22 perom izvedena nacrta o raznih predmetih, te jih pojedinice tumači. Budući da su ti nacrti u štampanom izdanju izostavljeni, s toga jih i mi tu mimoilazimo.

Nizozemski putopisac vodi u Carigradu dalje svoj dnevnik, naime od 13. rujna, pa sve do 14. februara 1584 (fol. 18—29). Bilježke mu se odnose većinom na posjete, gostbe, izlete i znamenitosti, a u onih bilježkah neima ni nepoznate topografijske, ni etnografijske gradje, koja bi vriedila, da se tu istakne. Navesti ćemo primjerice sadržinu znatnijih bilježaka, s kojih će se moći razabrati, da putopiščev kulturni obzor bijaše vrlo stegnut. Medju ostalimi kod 13. rujna priča, da su prošli gradom, išli u Galatu *(Galleta)*, pohodili njeko čudotvorno vrelo, grob sultana Selima i njeke mošeje. 14. mu je gospodar sa još njekojimi pohodio poslanika franceskoga, mletačkoga i engleskoga; 16. razgledali su hipodrom, gdje se držale svečanosti kod obrezanja sultanova sina; vidjeli su zatvorenu zvierad i pohodili sv. Sofiju (Hagia Sophia). Dne 18. bili su na trgu, gdje se robovi trže, pohodili arsenal i tamošnje galije. 19. bijahu kod zadušnica za pokojnoga Preynera. 21. vozili se oko grada i vidjeli slonove i drugu riedku zvierad; 22. vozili se u Skutari *(Schutere)*, pa u Kalcedon *(Calsidonye)*, gdje bijaše gostba. 27. vidjeli su sultana, jašećega s velikom pratnjom k svetoj Sofiji. Dne 2. listopada vozili se 4 milje po Crnom moru i razgledali svetionik, u kojem može 20 osoba prebivati. 4. listopada pohodili su „Sladke vode" *(Aqua doutse)*; 15. pohodiše njekoje paše (Haus, Meschit i Mehmet), koje su bogato nadarili; 20. predali su sultanu darove: 30.000 talira (sic!), srebrno-pozlaćenu uru, 7 pozlaćenih posuda;[1] u sultana pako bijaše gostba od 100 pripravljenih jestbina, ponajviše jela od riže, a pila se sladka voda. Dne 1. novembra osoblje pok. Preynera odputovalo u Beč; 9. prispio je kapudan paša (captheyn bassa) s 15 galija u Carigrad. 19. poduzeli izlet po moru u Kalipolje (Gallipoli), pristali u Silivri *(Selebrea)* i razgledali grad; pa u Eregli *(Araclyn)*, gdje ima mnogo razvalina, i više Židova i Grka,

[1] Po Wolfu 45000 talira, srebrno-pozlaćenih posuda i 2 ure, ukupno 25 komada.

Digitized by Google

no li Turaka. U Kalipolju bavili se do 13. prosinca. Na povratku prenoćili u *Volgaros* (Bojados ili Pivatos),[1] a pristali u Ereglu i u Sv. Stjepanu *(Sente Stephen),* a 17. prosinca se vratili u Carigrad. Nove godine 1584. dne 8. februara dao je poslanik gostbu, kod koje bješe više Turaka (Mustafa aga i dr.). 11. pohodili su grob cara Konstantina I. Dne 12. pohodili su grob sultana Sulejmana, koj je osvojio Biograd i Siget. Liepu mošeju, u kojoj je sahranjen, kite na ulazu 24 mramorna stupa. Sulejman je otac Selimov, a ovaj je otac sadašnjega cara, sultana Murata. Dne 13. februara dade naš poslanik trgovcem galatskim gostbu. Tim svršava neznani nizozemski putopisac svoj dnevnik, koj je, kao što se vidi, ostao nedovršen. Sve ove bilježke o boravku putopiščeva gospodara u Carigradu, kao što se iz kratke sadržine razabira, nepružaju ništa osobita, što bi trebalo osvjetliti.

Povratak *(Nun folgt der Weg, wie wier in heraus geraist,* p. 229—34). — Carski poslanik P. Eitzing nakon obavljenih diplomatskih posala, nije se vraćao, nego je po nalogu carevu ostao poslije smrti Preynerove stalnim carskim poslanikom u Porte, dočim je njegova pratnja ostala u Carigradu samo do konca listopada, pa je u domovinu natrag putovala, a o tom povratku priča Wolf ovo: „Kad je Friderik Preyner, carski poslanik u Carigradu 9. kolovoza svoga glavnoga konja jahao, pade mu kap, sruši se s konja, pa je poslije 10 dana (dakle 19. kolovoza) preminuo, te bi sahranjen, prije dolazka Eitzingova u Carigrad, u Galati, u grobnici, u kojoj su jur dva car. poslanika ležala.[2] Budući da je car želio, da se mrtvo tielo poslanikovo prenese u Beč, dignuše ga iz groba i na dvojih kolih bi odvezeno, a pratili ga činovnici i sluge pokojnikove". Za tim sliedi popis osoba, koje su natrag putovale. Wolf spominje imenice sva ona lica Preynerova i Eitzingova poslanstva, koja su š njim natrag išla; osim sluga, navodi prvih 14, a drugih 10; medju potonjimi neima nigdje spomena Nizozemcu Levinu Rymu, koj je vjerovatno s poslanikom u Carigradu ostao, jer njegov putopisac bilježi na dalje u svom dnevniku, što je do 13. februaruara 1584. u Carigradu vidio i doživio. Wolf

---

[1] Rad, CXII, 190, 192.

[2] Preyner prestavi se 19. kolovoza 1583. i sahraniše ga u Galati u crkvi sv. Franje pokraj car. poslanika Wysa. Gl. Hammer, Gesch., IV, 144.

Digitized by Google

još dodaje, „da je zajedno š njimi išlo i njekoliko robova, kao tobožnje sluge pokojnoga Preynera, a dvornik Weiss da je vodio potajno sa sobom zasužnjena hrvatskoga dečka, koj je morao danju u kolih sakriven ležati, jer je to bilo s velikom pogibelju skopčano". Na ovo sliedi opis puta u domovinu, koj opis W. ovako odpočimlje: „Dne 1. studenoga 1583. krenuše poslije gostbe, koju dade Eitzing putnikom; izišav na jedrenatska vrata, bojali se radi dečka; jer kad bi ga bili našli, bilo bi jim zlo išlo". Buduć da se na povratku putovalo od Carigrada do Biograđa malo ne istim putem, kojim se išlo u Carigrad, navodi W. na tom putu malo ne ista mjesta, odnosno noćišta, kao i na putu u Carigrad: sama, malo ne gola mjestna imena bez svakih topografijskih i drugih bilježaka, kojimi bi razsvjetlio svoje putovanje; a ta imena, buduć su dobro poznata, suvišno bi jih bilo tu opet iznositi. Pošto W. i na povratku redovito i vrlo tačno bilježi koledarne dneve puta, kamo su koji dan na noćište prispjeli, podkriepljuje ovo naše gornje mišljenje, naime da W. nebi svoga putnoga dnevnika mogao poslije 20 godina bez preostalih bilježaka, iz samoga pamćenja sastaviti. — Na ovom putu, od Carigrada do Tatarpazardžika *(Tatarpaesar)* spominje ovaj put selo *Babaeski* ili *Eskibaba*, a u mjesto Caiali navodi *Papasch goi* ili Papazli. Put pako od Tatarpazardžika u Sofiju opisuje W. ovako: „Pošto su dva kamena mosta bila razvaljena, za to, da nebi morali putovati preko gore *Capiterbent*, krenuli su na lievo, naime putem, kojim je Sulejman vozio topove k Sigetu g. 1566. To je visok i pogibeljan put, tu su na prvoj visini prispjeli u bugarsko selo *Gisterbent*, gdje su gorjeli u mjesto drva suh kravji gnoj, što izbija modar dim. Dne 18. sav su dan išli vrlo visokim vrletnim, za kola vrlo pogibeljnim putem, uz to bijaše put vrlo uzak; danju su prispjeli na zidanu okruglinu (Rundel), kao da bi bila u jaruzi, kod okrugline bijaše kupalište, a voda mu bješe tako vruća, da bi se pile moglo popariti. Tek oko pó noći stigoše na noćište u varošicu *Ichiman* (sic!). 19. u *Ganigoy* (sic!), bugarsko selo; a 20. je snježilo, te su prispjeli u *Sofiju*, gdje su se 20. odmarali. Tu je kupalište od biela mramora, kao u Budimu; varoš je smještena u ravnoj dolini, protječe ju potok; tu je velika trgovina; ima tu Dubrovčana (Ragusiern), Turaka i Židova, kao što u Plovdivu i u Jedrenetu; tu se prave najbolje kabanice (Kepenickh)".

Iz ovih se W. bilježaka o putu medju Tatarpazardžikom i Sofijom razabire, da je W. i njegova družba na povratku išla od Tatarpazardžika do Ihtimana posve drugim putem, naime lievo od

Digitized by Google

Marice, preko glasovite Momine klisure. Ovaj mučan gorski put takodjer je poznat od predhodnika,[1] a W. ga vrlo obćenito prikazuje. Zašto je družba krenula drugim putem, razlogom su mu bila dva porušena mosta, a ta su vjerovatno ona, što vode pred Tatarpazardžikom, jedan preko Topolnice, a drugi preko jake njezine struge;[2] pa da nemoraju putovati vrlo mučnim putem preko gore *Capiterbent* (Kapu derbend), odnosno preko ihtimanskoga gorskoga priedjela glasovitih klisura; ali ni put preko Momine klisure nebijaše jim lagji i udobniji. Selo bugarsko *Gisterbent* tursko je ime Kyz Derbend, ili bugarska Momina klisura, selo kod glasovita ždriela, o kojem i predhodnici govore.[3] Dalje spominje zidanu okruglinu s vrlo vrućimi vreli: okruglina biti će vjerovatno kotlina kostenečke Banje, a vrela su kao sumporna poznata jur od Betzeka; u istinu su na podnožju gore, na samokovskom putu, gdje se s potonjim sticao ihtimanski i tatarpazardžički put.[4] Na daljem putu spominje poznatu varošicu Ihtiman *(Ichyman,* sic!), a u mjesto Ala-Klisé *(Aglissa)* ili današnjega Vakarela, spominje bugarsko selo *Ganigoy*, današnji turski Jeni han, odnosno J. Köi ili bugarski Novi han, smješten jur na sofijskom polju, a spominju ga i drugi.[5] Kratke bilježke o Sofiji popunjuju mu predjašnji opis, a oboje zajedno nedosiže do opisa Sofije u mnogih predhodnika.[6]

Dalji put od Sofije do Biograda isti je kao i prvi put. Na tom putu spominje opet ista mjestna imena ili noćišta kao i prvi put, neprinoseć ni ovaj put podataka, kojimi bi popunio ili osvjetlio svoje predhodnike; jedino što ona mjestna imena drugi put pravilnije piše. *Schargoy* u mjesto Tschargoy (Šar-köi ili Pirot); *Gurischesme,* bugarsko selo na visini, u mjesto Gurithesmo (Kuručešme ili današnja Biela Palanka); *Spahi goy* u mjesto Spahigog (Spahi köi ili dan. Aleksinac). Kod Niša odpočimlje mu Srbija, a prestaje Bugarska, koja mu odpočimlje kod Plovdiva. Drugi put spominje kršćansko selo *Batisa* (sic!), poznata Batočina, ali neprinosi o njoj bilježaka. K Velikoj (Bive u mjesto Böjük) Palanci, tvrdji, dodaje drugi put poznato ime *Hassanbassa,* a Maloj Palanci poznato ime

[1] Rad, CXII, 230, 231; CXVI, 99.
[2] K. Jireček, Cesty, p. 86.
[3] Rad, knj. CXII, 230: K. Jireček, Cesty, p. 82.
[4] Rad, LXXXIV, 93; CXII, 231.
[5] Rad knj. CXVI, 99.
[6] Rad, CXVI, 43, 47, 99.

Digitized by Google

Hissarluck (Hisardžik ili Grocka). Ni o Biogradu, gdje su dva dana radi velike vode ostali, neprinosi nikakova nova podatka.

Dalji put Wolfove družine od Biograda do Budima i Beča vodi kopnom preko Sriema i Ugarske, a taj je znatan put dobro poznat i opisan od predjašnjih putopisaca;[1] ali W. tako ga na kratko i obćenito prikazuje, da se neda ni porediti s opisom predhodnika, jer jih nepopunjuje ni jednim novim topografijskim podatkom. Od Biograda dalje nenavodi više koledarskih dana. Navodeć njekoja mjestna imena, pobrkao je njihov red i neprinosi nikakovih opisa. — Na tom putu spominje najprije Zemun *(Semlin)*, kamo su se preko vode na splavu prevezli. Za tim skače umah na Mitrovicu *(Mitrowitz)*, koja mu je na tako velikoj ravnini smještena, „da se tri dana putuje, pa se nevidi ni briežuljka. „Dalja mjesta", veli, „da su mu iz pameti ispala". I ovaj put zamienio je Petrovaradin s Muhačem. Kod Osieka *(Essegg)* pako spominje poraz Kacianerov; pa da Drava *(Trag* ili *Dravus)* utječe tu u Dunav, i da se kod Osieka preko močvara i mostova pogibeljno putuje. Do Budima dalje spominje samo Tolnu, a o Budimu, gdje jih paša 4 dana sadržao, nepriča drugoga, nego o njihovih neprilikah i strahu; jer su vodili sa sobom 7 sužnjeva, a Preynerov dvornik dade hrvatskoga dečka u vrieću; kad bi bio paša, dodaje, za to znao, zlo bi jim bilo išlo, jer su imali liepa konja, koga je paša htjeo imati. Napokon na putu do Beča navodi kršćansko medjašno selo *Dotis*, gdje jim je jedva bilo odlanulo. Dalje spominje *Komoran*, *Altenburg* (Stari grad), *Pruck* (Bruck na Litavi), *Schwechat* i Beč, gdje su mrtvo tielo Preunerovo preuzeli njegovi rodjaci i držali sjajan sprovod. U Beču se poslanstvo razišlo, a Wolf Andre iz Steinacha povrati se u siečnju 1584. zdravo kući. Tim svršava W. svoj putni dnevnik. — Sav ovaj opis putovanja W. družine od Carigrada u Beč puki je popis puta i znatnijih mjesta ili noćišta na tom putu, prikazan vrlo obćenito i površno.

Pošto su dnevnici o putovanju Eitzingovu, Wolfov i nizozemski, tačno vodjeni, dade se lasno ustanoviti vrieme, koje je poslanstvo na putu potrošilo. Po računu pomenutih dnevnika trebalo je Eitz· poslanstvo za put od Beča do Carigrada u svem 47 dana, a isto toliko od prilike trebovalo je i Sinzendorfovo poslanstvo (48) bez odmora. Ako se pako odbije glasom dnevnika na odmor 10 dana,

[1] Rad, knj. C., 140—43, 148—53; knj. CXII, 193—99, 238—41; knj. CXVI, 61—64.

Digitized by Google

onda je Eitzingovo poslanstvo trebovalo za put od Beča do Carigrada samo 37 dana; malo ne koliko i Rymovo (35) bez odmora. Od Biograda do Carigrada potrošilo je Eitzingovo poslanstvo ukupno 28 dana; malo ne koliko i prvo Ungnadovo poslanstvo (30). Bez odmora pako trebovalo je Eitzingovo poslanstvo samo 24 dana; dakle koliko i Rymovo poslanstvo s odmorom. — Na povratku potrošila je Wolfova družina, koja je pod kasnu jesen putovala, od Carigrada do Biograda u svem 32 dana; dakle koliko i Sinzendorfovo poslanstvo (32); bez odmora pako samo 28 dana; koliko od prilike i drugo Ungnadovo poslanstvo (30). Budući da Wolf od Biograda do Beča nebilježi u svom dnevniku više koledarskih dana: za to se neda tačno ustanoviti vrieme, što je trebovala družba Wolfova za svoj kopneni put od Biograda do Beča, odnosno od Carigrada do Beča. U cielom Eitzingovo poslanstvo razmjerno je prema drugim dosta hitro putovalo, pošto joj i karavana nebijaše odveć velika. Pisac nizozemskoga dnevnika bilježio je s početka i daljine puta, što je poslije napustio; Wolf pako opaža, da je i on daljine puta u svom prvobitnom dnevniku bilježio, pa da jih je poslije zaboravio; nu ipak dodaje (p. 214), da ima od Beča do Carigrada ukupno 320 ugarskih milja puta. Ova je svota odveć visoko uzeta, te se znamenito razlikuje od daljina, koje su predhodnici kušali ustanoviti; naime Vrančić računa za isti put 207, a Pigafetta 200 ugarskih milja, a po računu Apianovu bila bi daljina za isti put ukupno 207 njem. milja, koje su za jednu osminu manje od ugarskih.[1] Wolf dakle biti će zlo zapamtio daljinu, koju je njegdi čuo ili čitao.

Prikazavši putovanje poslanika P. Eitzinga po dnevniku Wolfovu i neznana Nizozemca, dodati još imamo, da Wolfov dnevnik svojom jednovitom i mršavom sadržinom nepokazuje prema drugim starijim putopisom gotovo nikakova napredka, jer je više ili manje puki popis puta od Beča do Carigrada. Nu ako se obazremo na mjeru W. obrazovanosti i na starost, kad je u Carigrad putovao, onda se u njegovu dnevniku posve zrcali i njegovo biće. Njegova obrazovanost nije sizala ni do stepena viših nauka, a u svem drugom bješe početnikom; jer jedva što je dovršio tadanju latinsku školu, tražeć kao mladi nebogati plemić službu, prikladnu svojemu stališu, pružena bi mu prilika, da je kao 22-godišnji mladić učestvovao na putovanju, o kojem je vodio ukradeni mu dnevnik, koj je

[1] Gl. Rad, knj. C., 153; CXII, 241, 242; CXVI, 111.

Digitized by Google

poslije gotovo 20 godina nastojao iz pamćenja nadomjestiti. Uz ovakove dakle okolnosti nije mu ni putopis mogao biti savršenijim; u ostalom nije bez svake koristi. — Budući da je neznani pisac nizozemskoga dnevnika izpisao malo ne sav dnevnik, odnosno putopis o putovanju K. Ryma, upućujemo na naš sud, što smo jur drugdje o istom dnevniku ili putopisu nacrtali.[1]

---

3. Putopis Melhiora Besolta o putovanju c. poslanika H. Lichtensteina u Carigrad g. 1584.

Ugovor mira, obnovljen medju carem i sultanom god. 1583. ništa nije promienio, kao ni predjašnji ugovori, medju Austro-Ugarskom i Portom glede žalostna stanja Ugarske i Hrvatske; jer Turci su i nadalje kršili mir, poduzimajuć hajdučke navale na medjašnje priedjele careve države u Ugarskoj i Hrvatskoj. Jur sliedeće godine 1584. provaljivahu begovi sigetski, solnočki, novogradski, sečenski i fülekski na pogranične priedjele, plačkajuć i rušeć dvorce i sela, a narod koje klaše, koje odvadjaše u robstvo. Nu Stjepan Istvanfi, zapovjednik Vesprima, i Ali, sandžak kopanski, u isto doba navalili jedan na drugoga i sukobili se na rieci Sio: Istvanfi porazi neprijatelja, a tim bješe Ali i drugi otmeni Turci ulovljeni, 5 zastava zaplienjeno i 29 turskih glava nadvojvodi Ernestu prikazano. Ovakove trofeje — otete zastave, ulovljeni sužnjevi i odrubljene glave — bezkoristnih pobjeda primalo se na carskom dvoru s velikim zadovoljstvom; al uz to se nije ni najmanje oklievalo godimice slati danak s počasnimi darovi u Carigrad. Car bojeći se ipak radi pobjede Istvanfijeve turskoga rata, odasla, da odvrati još veća neprijateljstva, g. 1584. vanredno poslanstvo s dankom i darovi u Carigrad.[2] Ovo je poslanstvo vodio Henrik Lichtenstein Mikulovski.

O putovanju Lichtensteinova poslanstva sačuvao se putopis, odnosno putni dnevnik, napisa ga njemački *Melchior Besolt,* član

[1] Rad, knj. CXII, 199.

[2] O tadanjih sgodah i odnošajih medju carem i Portom, gl. Isthvanfi, op. c., p. 560 i 561. Katona, XXVI, 211—19. Hammer, Gesch., 1, Aufl., IV, 145—146. Zinkeisen, Gesch., III, 566—83. Klein-Fessler, Gesch. v. Ungarn, IV, 9 i 10. — Spisi odnoseći se na poslanstvo Lichtensteinovo, pohranjeni su, još neobjavljeni, u c. kr. tajnom arhivu u Beču; Hammer jih na gore navedenih mjestih spominje.

Digitized by Google

poslanstva, a u bibliografijah navodi se obično pod imenom Lichtensteinovim.[1]

Na ovom putovanju učestvovaše u pratnji poslanikovoj medju ostalimi i glasoviti Ivan Löwenklav *(Leunclavius)*, učeni pisac turske kronike, pandekta turske historije i dr.; s toga govori Löwenklav u historijskom dielu svoga čuvena djela o poslanstvu H. Lichtensteina i o sgodah onoga doba;[2] pa i putni dnevnik Besoltov naštampao je na kraju njemačkoga izdanja svoga pomenuta djela (p. 515—531). — Besoltov putni dnevnik nosi ovaj naslov: „Des wolgebornen Herrn *Heinrichs* Herrn von *Lichtenstein*, von Nicolspurg etc., röm. kays. Maiest. Abgesandten etc., Reyss auff Constantinopel im 1584. Jar, beschrieben durch *Melchior Besolt*". O piscu dnevnika, Melhioru Besoltu, ništa neznamo kazati, pošto u biografijskih i bibliografijskih rječnicih i sbornicih, ni starijih, ni novijih, nije ništa o njem zabilježeno. Vanredni poslanik carev, Henrik pl. Lichtenstein, bješe vrhovnim komornikom nadvojvode Matije i znamenitim velemožom onoga doba, potekav iz glasovite porodice moravsko-lichtensteinske loze mikulovske (v. Nicolspurg), koje se članovi odlikovahu od starine kao veliki junaci: s toga jih kraljevi češki nadarihu bogatimi imanji. Car Rudolfo II. odasla Henrika Lichtensteina god. 1584. kao izvanredna poslanika u Carigrad, a pratio ga je brat (Gjuro Hartman), koj bješe na glasu kao veliki poznavalac mnogih jezika i kao jedan od najsmionijih putnika svojega doba; jer je proputovao Europu od Finske do Portugalske, uz to sjevernu obalu Afrike i jedan dio zapadne Azije, a oba je brata na iztoku rana smrt zatekla.[3]

O carskih odredbah, i o pripravah Lichtensteinova poslanstva za put u Carigrad, priča Besolt u svom dnevniku vrlo kratko i obćenito; naime da je car Rudolfo II. g. 1584. odredio pl. gosp. H. Lichtensteina Mikulovskoga, vrhovnoga komornika nadvojvode Matije, da kao carski poslanik (Legaten) preda Porti dar (Praesent). Preuzev poslanik od cara dar (danak), pripravi se na put;

---

[1] Lüdecke, Beschreibung d. türkischen Reiches, 2. Aufl., Leipzig 1778. B. II, 121. J. G. Meusel, Bibliotheca historica, vol. II., P. 2., p. 252.

[2] H. Lewenklaw, Neuwe Chronica türkischer Nation, Pandectes türkischer Historie etc. Frankfurt a. M. 1595., p. 118—129. Životopis Levkl. od Horawitza u Allg. Deutsche Biographie, XVIII, 488—93.

[3] Oesterreichische National-Encyklopedie (Gräffer u. Czikann), Wien 1835; III., 428.

Digitized by Google

zaputiv se po običaju na carski dvor, oprosti se s nadvojvodami Ernestom, Matijom i Maksimilijanom, koji mu željahu sretan put i povratak. Löwenklav pako, član istoga poslanstva, priča u svojoj historiji o družbi poslanikovoj i o putnih pripravah tačnije i šire.

Govoreć o poslanikovoj družini, spominje medju ostalimi sebe (Hans Lewenklaw) i putopisca (M. Besolt), o potonjem ništa nedodaje; o sebi pako bilježi, da mu je poslanik pisao prije, no što je krenuo s Beča na put, da ga želi na ovom putu sa sobom imati, pa ga zamoli, da mu bude drugom. Löwenklav se odazvao molbi i želji poslanikovoj, prativ ga vjerno i požrtvovno na cielom putu sve do posljednja časa njegova života. Navodeć imenice drugove poslanikove, veli, da je bilo u svem 20 velike gospode (Herrn. d. Standes), 11 mladih plemića, svih skupa sa slugami 89 lica (dakle ne 66, kao drugi pričaju), 66 konja i 17 kočija. O povodu putovanja poslanikova zabilježi samo ovo: „pošto bi medju carem Rudolfom II. i sultanom Muratom III. g. 1583. obnovljen mir, koj stupi 1. siečnja 1584. u kriepost, odasla iste godine car Rudolfo II. poslanika Henrika Lichtensteina s dankom k Muratu III. u Carigrad. Poslanstvo je pod konac kolovoza krenulo iz Beča s pet ladja Dunavom, pa je 5. rujna prispjelo u Budim, gdje bješe s velikom čašću primljeno".[1] — Besolt pričajuć kod Budima (p. 521) o družini poslanikovoj, navodi imenice pojedine odličnije članove poslanstva, medju njimi brata (Gjuru Hartmana) poslanikova, K. Dietrichsteina, V. Ungnada, Stjep. Revu Ugrina, Löwenklava, sebe (M. Besolta) i dr., pa dodaje, da jih je bilo u svem 33 ili 34 lica i 66 konja; vjerovatno da je sbrojio samo odličnu gospodu i mlade plemiće, ili su se mnogi od medje natrag vratili; pa da su imali 5 ladja; dakle toliko, koliko i predjašnja poslanstva, koja su od Beča do Biograda Dunavom putovala.

Dr. Šišmanov u svojoj poznatoj razpravi „Stari putovanja prjez Bъlgarija"[2] priobći u bugarskom prevodu bez svakoga komentara onaj dio Besoltova putopisa, što se odnosi na Bugarsku. — Čitah

[1] H. Lewenklaw, Neuwe Chronica, p. 118.

[2] Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina, Sofija 1881., p. 437—442. — Šišmanov opaža u pristupu istoga putopisa, da je Besoltov putopis crpio iz knjige „Etliche Particular-Beschreibungen wolmerklicher Geschicht zur türkischen Histori" etc. Nu ovaj je spis sastavinom pomenuta djela Löwenklavova (Neuwe Chronica), što se takodjer razabira od mjesta i godine štampe (Frankfurt a. M. 1595) i broja stranica (p. 515—531).

Digitized by Google

da je Lichtensteinov, odnosno Besoltov putopis, preveden na srpski i da je štampan g. 1855. u „Šumadinci", koja je izlazila u Biogradu g. 1854—1857;[1] ali ove novine nisu mi bile pristupne.

Pristupajuć k ocjeni Besoltova putnoga dnevnika, razsvjetliti ćemo putovanje Lichtensteinova poslanstva od Biograda do Carigrada s poznatim putopisom Hayesova poslanstva, o kojem jur drugdje razpravljasmo;[2] jer ugarski dio ovoga putopisa, odnoseći se na poznati put po Dunavu, nedonosi drugoga, nego samo popis poznatih mjesta, kojimi se prošlo, ili gdje se pristajalo, malo ne bez svakih topografijskih i drugih bilježaka.

Pošto se Lichtensteinovo poslanstvo na mučan put pripravilo, krenu sa pet ladja iz Beča Dunavom, a to putovanje opisuje Besolt — vodeć počamši od Beča redovito svoj putni dnevnik — ovako: „Dne 27. kolovoza 1584. dade poslanik sjajnu gostbu, kod koje učestvovaše više ugledne gospode. Pošto se dne 28. i 29. i pratnja poslanikova za put pripravila, krenu poslanstvo dne 30. malko kasno iz Beča, budući da je ovoga istoga dana mnogo gospode s poslanikom na ladji ručalo; otisnuv se oko 3. ure pó podne, nisu istoga dana dalje stigli od sela *Vischamünd* (Fischament), koje je 3 milje od Beča udaljeno, gdje rieka *Vischa* utječe u Dunav.[3] Drugi dan (dne 31. kolovoza) oko 9. ure do pódne prispjeli su u Požun *(Pressburg)*. Odavle kasno krenuv, došli su tek u nedjelju, 1. rujna, oko pódna u *Comorn,* odkuda odaslaše glasonošu k sandžaku u Ostrogon s porukom, da carev poslanik s pratnjom dolazi i da bi odredio, da se poslanik s družbom preuzme. Dne 3. rujna, dok je odgovor prispio, bavili se u Komoranu, razgledali grad, osobito tvrdju i varoš. Tvrdja je jaka i dobro sagradjena, smještena tik Dunava s jedne strane, a s druge teče *Wag* i utječe na rtu ili uglu tvrdje u Dunav, što grad vrlo utvrdjuje. U varoši ima njekoliko stotina šajkaša (Nasadissen), ugarskih vojnika, oružanih kopjem i tarčom (tartschen), a upotrebljavaju se na vodi, na šajkah, ili osobitoj vrsti ladjah. Zapovjednici grada bijahu onda

---

[1] „Šumadinka" gl. u St. Novakovića, Srpska bibliografija od g. 1741. do 1867., Biograd 1869., str. 359, 368, 379 i 388.

[2] Voyage de Levant fait par le commandement du roy, en l'année 1621. Par le Sr. D. C.; Paris 1629. Rad, knj. CXXIV, 22, 76—84.

[3] Glede pojedinih mjesta na putu Dunavom od Beča do Biograda gl. Rad, knj. CXVI, 9—21, 73—86.

Digitized by Google

Kielmansek[1] i Hevelein, potonji je poslije preuzeo upravu gornje Ugarske. Čim je dne 4. javljeno, da Turci čekaju poslanstvo malo niže Komorana, umah krenuše dalje; pratila jih kopnom njemačka vojska od 300 ljudi, a šajkaši s 19 ladja po Dunavu. Na svakoj ladji bješe 28 ljudi, naime vojnika, koji i veslaju; pa 2 vojvode (waida) ili kapetana, a na prednjoj strani svake šajke bjehu namještena po dva mala topa, koja se svakamo dala kretati. Poslanstvo našlo je Turke, čekajuće na svojem mjestu, pó ure niže Komorana (na granici). Beg odasla svoga kihaju ili dvornika s 9 šajka, koje bjehu oružane, kao i naše, jedino što su imale samo po jedan top. Turci su svečano preuzeli poslanstvo. Pod veče prispjeli su u Ostrogon *(Gran)*, a beg jim posla svakojaka živeža na ladje. Poslije večere zabavljala jih turska glasba i 2 Cigana, koja su igrala. Dne 9. posla beg 8 konja, na kojih jahahu, osim poslanika i druga gospoda, dočim su ostali išli po dvoje pješke k begu u audienciju, gdje je poslanik predao carevo pismo, koje beg s poštovanjem primi; govorio je talijanski (wellisch), što je ugarski (?) tumačeno; predalo mu se i carski dar, naime dvie pozlaćene kante i nješto novca. Begove sluge doniele su piće, što se zove „tscherbett" i dadoše jim piti. Ovo je piće pravljeno od vode, meda i sladora, a u piću bješe i leda: ogavno je to piće, kao da bi bio liek za čišćenje (purgation). Pred begovim stanom čekahu Cigani, te su, pred poslanikom iduć, igrali i pjevali, te pratili ga do ladje. Poslanikovu pratnju vodjahu u gradić „Gran", što se diže na visokom brdu iznad varoši: bješe njegda nadbiskupskim dvorem, inače neima u njem šta za vidjeti; jedina je stolna crkva i kapela od mramora, a u gradiću je bunar, kamo se voda vodi iz Dunava, a razgledali su dole stroj, koj tjera vodu na brdo. Uz pratnju begovih šajka krenuše dalje, pa su prispjeli u varošicu *Maros* (Maroš), pripada Mirku Forgaču, Jovio ju zove *Marusium*;[2] naproti, onkraj Dunava, na brdu je *Vissegrad* (Višegrad), a odavle su 3 milje do Budima, kamo su pod veče prispjeli. Šinan paša posla jim 20 šajka na susret; kad su pred nje došle, razredile se i širom Dunav zapremile: s naše i njihove se strane pucalo. Na veče, u Budimu, posla jim paša svakojaka živeža. Sliedećega jutra

[1] Kihlman, Kielman, Kühlman, spominju ga kao zapovjednika Komorana njekoji predjašnji putopisci; gl. Rad, CXII, 166, 204; CXVI, 10.

[2] „Maros, Stuhl, Marosiensis sedes". Fr. Bischoff u. Möller, Vergleichendes Wörterbuch, p. 1076.

Digitized by Google

(6.) doveli su Turci k ladjam konje, na kojih su osim poslanika i druga gospoda jašuć pošla u pašin konak. Po ulici stajaše s obje strane vojnici, a u dvorištu pašina stana do 30 janičara; oko paše sedjahu u svečanom ruhu njegovi najodličniji ljudi, duhovni i svjetovni, a tlo bješe ćilimi zastrto. Paša sedjaše po sredini, a poslanik do njega na posebnoj stolici. Primiv paša iz ruku poslanikovih carevo pismo, poljubi ga. Pošto su medjusobno poslove razpravili, pokloni paša poslaniku zlatom izvezen menten, na to je poslanik svoga svukao i paši na čast njegova obukao. Na povratku k ladjam pratila jih glasba s igrači. To se, dodaje, za to radilo, da se pokaže, kako svoje gospodare ljube, i kako su jim vjerni, i kako ni za pogibelji nemare, da jim slavu uzveliče. Pod veče došli su k ladjam hrvači, koji su do pó tiela bili goli, pa su se bacali i jedan na drugoga do krvi udarali: mrki, gnjusni Turci; kad su igre svršili, došli su poslaniku s krvavimi glavami, a kad jih je nadario, ljubili mu ruke".

„Sliedećega dana — 7. — vodili jih janičari u grad, koj je kao i dvor na brdu, a sagradjen je po njemačkom slogu; kuće su kamene, a vodili jih najprije u kršćansku crkvu. Kor je Dubrovčana i drugih Talijana (Welschen), koji većinom služe po obredu katoličkom; dočim veći dio crkve, pripada evangelikom, koji su većinom Ugri. Uz crkvu je škola, gdje se djeca uče čitanju i pisanju. Dne 8. jašio je paša sa svojim dvoranstvom na polje, bilo je tu 600 i više konja; pred pašom išlo je 300 janičara, s dugimi trskami, a za pašom jahalo je 400 husara. — Poslije pódna mnogi su išli u Peštu, koja je preko Dunava naproti Budimu, a spaja je most na 64 ladje. U Pešti ima mnogo kršćana, koji živu pored Turaka o trgovini. Dne 9., u nedjelju mišljahu, da će dalje krenuti; al digla se velika bura, te su morali istoga dana još tu ostati. Razgledali su kupelj, koja je uprav kneževski uredjena: od prirode topla, pače tako vruća, da se podnositi nemože; vrlo je čista, dvore goste pranjem, ribanjem i sušenjem; uz to ima za siromahe prosta kupelj pod otvorenim nebom, te ju na šire opisuje. Paša pokloni poslaniku zarobljena Niemca, rodom iz Lipskoga: siromah hvali bogu i poslaniku, činilo mu se, da je u nebu, ili da je po drugi put rodjen; bijaše u Kaniži graditeljem, zove se Arconat, a u Budimu ga zarobiše".

Löwenklav pako zabilježi o bavljenju poslanstva u Budimu samo ovo: „pošto je poslanstvo prispjelo 5. rujna u Budim, bi s velikom čašću primljeno. Poslanik preda Sinan paši carske darove". O

Digitized by Google

paši dodaje, da je rodom Florentinac iz Italije (Welschland). Dalje priča, da je paša sliedećega dana dao poslaniku na čast igre, koje Löwenklav na šire opisuje i posveti jim posebni članak pod naslovom: „Beschreibung eines türkischen Spectaculs", a pošto su mu se igre vidjele velikom riedkošću, osvjetli jih jošte na posebnoj slici.[1]

O daljem putu do Biograda priča Besolt ovo: „Dne 10. rujna krenulo je poslanstvo dalje; razvezaše most, da su njihove ladje mogle proći, što nije bez pogibelji. Turci vukli su s kopna užeti poslanikove ladje. Turci su poslanstvo sa svojih 6 šajka pratili, privezav svoje za poslanikove ladje i veslajuć je vukoše. Jedan beg, 3 čauša i 3 janičara, koje jim dade paša budimski, bijahu poslanikova zaštitna pratnja, koja jih je sve do Carigrada pratila. Istoga dana prispjeli su u *Ratzkovi* (Raczkevi), ili Srpsku varošicu *(Ratzen markt)*, gdje su takovi podanici, koji plaćaju danak Turskoj i Ugarskoj. Dne 11. u varošicu *Paxi;* 12. u *Tolnu,* liepa varošica, ugarska varoš; može se tu svega dobiti; ovo je posljednje mjesto, kojega se podanici odavaju vjernimi carevi podaníci. Ima tu mnogo kršćana, imajućih svoju crkvu, drže si i svoga propovjednika. Drugi dan — 13. — vidjeli su uz Dunav liepe luke s drvećem, što svjedoči, da je ono močvaran priedjel, jer nije naseljen. Sliedeći dan — 14. — plovljahu izmed luka, gdje je bilo i stoke; odkuda izvadja, da je bilo blizu i stanovnika podalje od vode. Kasno na veče pristali su kod gradića *Erdeut* (Erdut), koj je pokraj Dunava, diže se na brdu, ima tu i njekoliko vodenica. Tu utječe Drava *(Dravus* ili *Drag)* u Dunav. Dne 15. prispjeli su rano u varošicu *Walkovar* (Vukovar), Valentinov grad, ima na visini dvorac, ima polja i vinograda; tu je dug i tako visok most, da kada voda naraste, da ga neodnese. Za tim su prispjeli u ubav gradić, po imenu *Illoi* (sic!), koj se diže na visini, a pod njim teče Dunav; liep vidik. Noću stigli su u *Seherweh*, varošica i gradić na maloj visini. Dne 16. prispjeli su k gradiću na brdu, a pod brdom bijaše varošica, zove se ugarski *Petrowar* inače *Petri Varadinum.* Tvrdja je velika i ogradjena platnom. Oko pó dna stigli su u varošicu *Carlowitza* (Karlovci), gdje radja dobro vino, često i liepe boje, poslije Beča nisu boljega pili. Stanovnici su kršćani, koji moraju na svom grlu štedjeti i Turčinu zabadava davati; čuo je, da se poslije kod poreza obračuna; dakle nebi davali bezplatno.

[1] Lewenklaw, Neuwe Chronica, p. 118.

Digitized by Google

Poslanikom običavaju poklanjati voća, kruha, kokoši, za što jim se prema njihovu siromaštvu nješto pokloni. Preko noći ostali su u *Salankemenu* (Slankamen), gradić s varošicom; ovako nazvan ne radi liepih kuća i ulica, nego radi platna. Naproti, onkraj Dunava, utječe Tisa *(Teissa* ili *Tibiscus)*, koj iz Erdelja preko gornje Ugarske teče. Dne 17. prispjeli su rano u Biograd *(Beligrad* ili *Griechisch Weissenburg)*: velik grad, imajući na visini tvrdju i jedan dio grada. S jedne strane teče Dunav, a na drugoj *Sawus* ili *Sauw*, koj izvire u Kranjskoj *(Crain)* i utječe ovdje. Dne 18. razgledali su grad, u kojem neima ništa osobita za vidjeti. Tu ima dobro sagradjena trgovačka kuća, imajuća prostrano dvorište, po sredini bunar, a naokolo su osvodjeni triemovi s dućani, gdje se trže svakojake trgovine. Sva je sgrada olovom pokrivena, kao što tvrdja i mošeje".

Evo bilježaka Besoltovih o putovanju Lichtensteinova poslanstva od Beča Dunavom do Biograda; odkuda se razabire, da je ovaj opis jednovit putnički dnevnik, kojemu posve nedostaje geografijska karakteristika pravoga putopisa; dočim Lövenklavove bilježke o istom putu radi svoje obćenitosti netrebaju komentara. Pratnju, primanje poslanstva, audiencije kod begova i paša, kao i medjusobne darove, pa gošćenja i druge turske navade opisuje Besolt, kao stvari mu nove, dosta na široko i tačno; što se takodjer opetuje malo ne stereotipno i kod predjašnjih putopisaca, koji takodjer isto, kao riedkosti i nepoznate stvari, više ili manje na šire opisuju. Na putu od Beča do Budima spominje Bes. samo najglavnija mjesta, a sva su dobro poznata i od predhodnika opisana. I bilježke Bes. o pojedinih mjestih nepružaju ništa osobita, što nebi bilo jur od drugih spomenuto. O položaju Komorana slaže se u cielom s opisom Gerlachovim, koj komoransku tvrdjavu savršenije prikazuje.[1] O Ostrogonu *(Gran)* i Višegradu *(Vissegrad)* takodjer nedonosi novih podataka, pače drugi ova mjesta savršenije opisuju.[2] I opis Budimpešte u Bes. je dosta obćenit, te zaostaje iza opisa istoga grada u drugih putopisaca.[3] Jer glasoviti kr. dvor jedva spominje; kod kršćanske crkve ističe dio dubrovački, što je znatno, jer svjedoči, da je još onda bilo u Budimu dubrovačkih trgovaca, koji su ondje jur od Sigismundova doba uživali znatne trgovačke slobode.

---

[1] Rad, knj. CXVI, 10.
[2] Rad, knj. CXVI, 11, 18, 75, 76 i 83.
[3] Rad, knj. CXVI, 11, 12, 18, 77—80, 83 i 84.

Digitized by Google

I na daljem putu do Biograda nespominje Bes. nepoznatih mjesta, pa i bilježke o tih mjestih većinom su obćenite; dočim u predjašnjih putopisaca ima o istih mjestih više ili manje širih opisa. O glasovitoj „Srpskoj varošici" *(Ratzkowi* ili *Ratzen markt)* govori vrlo obćenito, tako i o sliedećih mjestih, kojimi se prošlo, ili gdje se pristajalo.[1] Kod Vukovara *(Walkowar)* ističe onaj glasoviti most preko Vuke, o kojem predhodnici pričaju, da ga je Sulejman na vojni sigetskoj dao sagraditi. *Illoi* u mjesto *Illoc* (Ilok) poznat je gradić, o kojem predhodnici na šire govore; dočim je *Seherweh* izopačeno ime poznate varošice Čerević.[2] Znamenitu tadanju tvrdju Petrovaradin *(Petrowar)* kao i Slankamen *(Salankemen)* opisuju predhodnici šire i tačnije;[3] bilježka pako o Karlovcih *(Carlowitza)* neodnosi se toliko na mjesto, koliko na glasovito njihovo vino i na stanovnike, koji su morali službenim putnikom davati potrebe, koje se po pričanju kod plaćanja poreza obračunavalo; ali ovo potonje odnosi se i na druge stanovnike, koji su prebivali na glavnih putevih turskih pokrajina. Tisa *(Teissa)* nedolazi iz Erdelja, nego izvire blizu njegove medje, a najznatnije svoje pritoke dobiva iz Erdelja. I Bes. opis Biograda *(Beligrad)* nemože biti obćenitiji. Putopisac dodaje, da ništa nije vidio u Biogradu znatnijega, što bi vriedno bilo da se opiše, ni glede topografije grada, ni glede života naroda, do jedinoga bezestana, koji razmjerno na šire prikazuje. — Usuprot putopisac *Hayesov* opisuje Biograd prema drugim razmjerno široko; pošto mu je opis za svoje doba dosta znatan, priobćujemo ga u širem izvodu, popunjujuć tim Besoltove nedostatke.

„Biograd *(Belgrade)*, ugarski *Albe Greque*, starinski *Taurunum*. Medju svimi gradovi, što su u vlasti sultanovoj, nijedan nije, osim Carigrada, po svojoj prirodi tako koristan kao Biograd; jer je na granici Srbije, na obronku briežuljka i na ušću Save u Dunav, što tvori divan položaj. Sa strane Ugarske, od koje ga diele dvie rieke, pukle su velike ravnine, koje su tako rodne, da bi mogle prehraniti deset puta više ljudi, nego što jih tu i tamo ima. U okolini grada puno ima vrtova, što čini, da je življenje tu vrlo ubavo. Biograd je pod $44^1/_2{}^0$ širine, a pod 45° dužine, a nije nego samo

[1] Rad, knj. C., 93 i d.; knj. CXII, 209 i d.; knj. CXVI, 14 i d.; 81 i d.

[2] Rad, knj. CXII, 173; CXVI, 14, 85.

[3] Rad, CXVI, 14, 19, 81, 85.

Digitized by Google

dva dana daleko od slovinskih gora; zrak je vrlo umjeren, a godišnje dobe vrlo su ubave. — Ovaj grad nije sav zidovi utvrdjen, premda je najveći i najznatniji na Iztoku. Od starinskih utvrdjenja neima gotovo nikakova traga; ono pako, što su Turci sagradili, odkada su tu, neodgovara ni ljepoti, ni sigurnosti; jer su sva utvrdjenja, što jih ovdje ima, gradjena sploh na jedan boj; premda se grad tako prostire briežuljkom, da jedna kuća neprekriva druge, nego sve imaju prijatan vidik. — Većina Turaka stanuje u tvrdji, gdje nije dozvoljeno kršćanom stanovati. Ova je duž Save i ogradjena je jednostavnimi zidovi bez svakih bedema, brane ju samo četvoraste kule s vrlo malim prokopom, odkuda se nemože suditi o jakosti mjesta. — Premda Biogr. obiluje svakojakim živežem, on je osobito obilan sladkovodnimi ribami, više no ikoji europski grad; ne samo da je tu ima u vrlo velikoj množini, ima jih i vrlo golemih, a uz to tako jeftinih, da nije za vjerovati. Dubrovački trgovci prikazaše poslaniku g. Hayesu krapa, koj bješe medju očima i repom 3 stope dug, a stajao je samo 15 solada, ima jih i 4 do 5 stopa dugih; ima i vrlo golemih jeftinih štuka, ima tu takodjer manića, koji su 10 stopa dugi. Sve ribe, koje se ovdje love, izvrstne su i vrlo tuste, jer se uz rieku stere nad pieskom dvie stope debeli mulj. — Biogr. osvoji g. 1520 sultan Sulejman, koj ostavi tu beglerbega; budući se njegova vlast protegnu i na Ugarsku, prenese priestolnicu beglerbegovu, da bude što bliže medji, iz Biograda u Budim. On sjedi u Budimu, a u Biogradu ima kajmakama, kao svoga namjestnika".

„Ovaj grad, osim tvrdjave, naseljen je većinom od kršćana, koji ispovjedaju vjeru grčke crkve, a ima jih znatno više nego Turaka; uz to može imati oko 800 duša katoličkih, kojim duhovnu službu obavljaju redovnici sv. Frane, koji su ovdje nastanjeni; ima takodjer Isusovaca, koji čudotvorno djeluju, ne samo u gradu, nego i u susjednih krajevih, jer su obratili mnoge razkolnike i potvrdili u vjeri veliku množinu ljudi, koji vele, da su sljedbenici rimske crkve, da su i njihovi oci to isto bili; ali da nisu nikada primali svetotajstva, da nisu nikada slušali mise, i da nisu kršteni drugačije, nego u ime sv. Ivana. Tako veliko je neznanje u ovoj zemlji! Ovi dobri oci daju si dobrovoljno tolikoga truda, da jim je vrlo obilna žetva, kojom primaju i mnogo utjehe. Putnici jih nadjoše u njekom selu Srbije; kuda god dodju, prima jih onaj siromašan narod kao da bi bili angjeli, koje jim bog posla. Oni vrše ovu ljubav i tvore dobra djela putem misija, jer oni obično sjede u

Digitized by Google

Biogradu, u Pečuhu (en la ville des cinque Eglises) i u Erdelju. — Ima u biogradskoj okolini oko 12.000 rimskih katolika, osim onih, koji su u gradu. U Erdelju i po drugih obližnjih krajevih, može jih biti do 30.000; od prilike toliko u Ugarskoj, što je pod gospodstvom sultanovim; a u slovinskih zemljah može jih biti dobrih 56.000. Osim toga ima po gorah mnogo samostana, u kojih živu redovnici sv. Frane. Jedan je takav samostan, po imenu „naša gospa od Olova" *(nostre Dame du plomb)*, te je pó dana od Sarajeva *(Serrail)*, glavnoga grada Bosne; ondje je vrlo stara slika bogorodičina, koja se jednom u godini nosi u obhodu $^3/_4$ milje daleko; onamo naime, gdje bi nadjena, kamo dolazi velika množina kršćana, to katoličkih, to grčkih, da vide čudesa, što se ondje tvore; isti ju Turci vele štuju, jer vrlo često primaju zdravlje iz njezinih ruku. Poslanik Hayes bi na putu u Biograd zamoljen od upravitelja samostana, da mu izhodi od sultana njekoje pismene odredbe što jih je trebovao".

„Sva trgovina grada Biograda u ruci je dubrovačkih trgovaca, koji ovdje prebivaju, uživajuć velike trgovinske slobode; oni dovoze obrtnine, a primaju kožu, vunu i vosak, što izvoze u Jakin, a odavle po Italiji. — Budimski paša, koj se desio onda u Biogradu, dobivši viest, da francezko poslanstvo dolazi, pripravi najljepšu kuću da nastani g. Hayesa. Izkrcav se poslanstvo u luci, čekaše ga pašini konji, na koje posjedaše i podjoše u odredjeni stan, a pratili jih mnogi čauši, janičari i drugi častnici, osim sluga, koje su s poslanstvom prispjele. Dubrovački trgovci pratiše poslanstvo, kudgod je išlo. Dalje opisuje na kratko doček, darove, dvoranu pašinu, audienciju, pašu i njegovu nošnju, a tu se iztiču poznate turske navade, koje se više ili manje stereotipno opetuju. O čem se pako u audienciji s pašom razpravljalo, o tom neima spomena. Nego poslanik dade paši razumjeti, da ga je kralj, njegov gospodar odaslao, da putem potraži sultana radi mnogih znatnih državnih posala; još da mu je naložio, da putem posjeti i pašu, pa da mu izruči kraljevo pismo. Paša primi s velikom poniznošću ovo poslanikovo očitovanje, veleć da mu je osobita čast, što se nj. veličanstvo njega sjetilo i što ga je odlikovalo pismom. — Kuća, gdje je poslanstvo stanovalo, bila je blizu zidova tvrdje, a imalo je u stanu stražu janičarsku. Buduć se bavilo više dana u Biogradu, živilo je na račun sultanov; paša učini potrebite odredbe glede gošćenja poslanstva, koje je dobivalo dva puta više, nego što je bilo osoba. — Peti dan poslije prve audiencije, posjeti Hayes opet pašu,

Digitized by Google

da mu zahvali i da se š njim oprosti. Primiv ga ljubazno kao i prvi put, razpravljaše prijateljski o državnih poslovih i o željah kraljevih, osobito glede turskoga rata protiva Poljske. Budući da je paša samo poslanstvu za volju ostao u Biogradu, prebrodi drugi dan Savu, da se utabori u njekom mjestu jednu milju od grada, odkuda je krenuo putem Budima da preuzme ondje upravu, a pratilo ga 6000 konja i 300 deva. Putopisac opisuje priprave, pašinu pratnju, njezinu nošnju i taborovanje. — Posljednje večeri, što bijaše poslanstvo u Biogradu, pohodi poslanik mula kadiju, po imenu *Habil effendiju,* gradskoga sudca, a poznavao ga od prvoga svoga puta po Turskoj. Kadija bješe vrlo zadovoljan, pokaza jim mnoge stvari, medju ostalimi i rodoslovje svoje vrsti od Adama do Muhameda. Kršćani i Turci drže ga za čovjeka veoma ćudoredna, što strogo drži zadanu rieč, pa da se njemu ima zahvaliti, što još traje mir medju carem i sultanom. — Paša prije svoga odlazka naruči za poslanstvo 4 kočije, k tomu odredi čauša da jih prati; sva je potrebita odredio da putuju bez svakoga troška do mjesta, gdje bijaše sultan. Pošto bi sve za put pripravljeno, krenu poslanik i njegova pratnja iz Biograda dne 13. lipnja.[1]

Evo opisa Biograda od Hayesova putopisca. Tu treba najprije razlikovati topografijske bilježke od etnografijskih. Geografijski položaj Biograda opisuje razmjerno na kratko, ali tačno. Stupnjevi širine i dužine o kojih mu je naravno i podneblje visilo, uzeti su iz geografije Ptolomejove, koja bješe onda glede astronomijskoga položaja još jednako podlogom; ali nije jih uzeo o Singidunu, nego o Taurunu.[2] I Hayesov putopisac prihvaćao je mišljenje starijih i suvremenih geografa, da je naime današnji Biograd *(Alba Graeca)* stari *Taurunum;* pošto smo o tom jur drugdje razpravljali, upućujemo na ono mjesto.[3] Utvrdjenja biogradska prikazuje H. putopisac ponješto obćenito, pa ipak mu najsućnije nije izmaklo; dočim Pigafetta ona utvrdjenja kao i strategijski položaj sustavnije i šire opisuje;[4] u ostalom čini se, da H. putopisac nebijaše vojničkoga zvanja. U cielom topografijski je opis donjekle obćenit, popunjuju ga djelomice opisi predjašnjih putopisaca, osobito Vrančićev, Piga-

[1] Voyage de Levant fait par le commandement du Roy en l' année 1621, par Sr. D. C., II. ed., p. 54—65.

[2] Cl. Ptolomaeus, ed. Müller, Paris; I, 300, 452.

[3] Rad, knj. C., 94 i 95.

[4] Starine, knj. XXII, 182. Rad, C., 134, 139.

Digitized by Google

fettin i Gerlachov. — Glede etnografijskih bilježaka porediti se može H. putopisac donjekle s Gerlachovim, s tom ipak razlikom, da se potonji obazire gotovo na sve narode i vjere, dočim prvi govori ponajviše o katolicih. Bilježke etnografijske, koje su većinom vjerske naravi, biti će putopisac crpio iz ubaviesti, dobivenih od tamošnjih redovnika, to Franjevaca, to Isusovaca, kojih djelovanje osobito uzveličuje. Bilježke neodnose se toliko na Biograd ili na Srbiju, nego zahvaćaju podalje u susjednu Ugarsku i Erdelj, pa u Bosnu i Hercegovinu, jer romanski putopisci zovu potonje zemlje slovinskimi, pa što amo računa samostan odnosno glasovitu čudotvornu sliku bogorodice u Olovu, koja se u tadanjih crkveno-historijskih spomenicih često spominje.[1] Podatci o broju katolika težko da će biti pouzdani, a neimamo iz onoga doba statističkih izvora, da bi je mogli porediti. — Hayesov putopisac neopisuje znamenitosti Biograda, ni karavanseraja, ni bezestana i mošeja, kao drugi, nego svraća pažnju na druge riedkosti, naime nemože se dosta načuditi obilju, veličini i jeftinoći tamošnjih riba, navodeć i naravni razlog, zašto su tamošnje ribe nerazmjerno tuste. Govoreć o biogradskoj trgovini, ističe i on Dubrovčane, kao glavne i prve tamošnje trgovce, jer da je u njihovih ruku sva biogradska trgovina; a osobito, — što nijedan od predhodnika nespominje — naglasuje njihove uvozne i izvozne trgovine, a kod potonjih naznačuje i put, kojim prolaze u inostranstvo. — Iz kratkoga pako izvještaja o dočeku, primanju, gošćenju i audienciji se razabira, da se s poslanikom francezkim u Turskoj ljubaznije postupalo, nego što s poslanici njemačkoga cara; jer potonji bijahu odašiljani od vladaoca, koj je Turčinu plaćao danak, dočim je francezki poslanik odaslan od velikoga sultanova prijatelja, a za to mu bi čast i gostoljubje u najvećoj mieri izkazivano. O predmetu razpravljanja medju pašom i Hayesom nije putopisac kod prve audiencije ništa zabilježio, kod druge pako spominje tadanje neprijateljstvo medju Turskom i Poljskom, koje neprijateljstvo da se ukloni, odaslan bi Hayes da u sultana posreduje. Sultan Osman razdražen od poljskih kozaka, koji mu nanašahu velike štete, odluči kazniti Poljsku, te dignu na nju velike vojske, koje je lično vodio. Poljska tim preplašena, odasla, da se ukloni ratu, poslanstvo, koje nebi u Carigradu ni primljeno, jer bi odaslano iz Ponte piccola natrag. Englezka se takodjer vruće zauzimala za

[1] E. Fermendžin, Acta Bosnae, (Monumenta, spec. hist. Slav. mer. v. XXIII), 446, 477 i d.; K. Jireček, Handelsstrassen, p. 50.

Digitized by Google

Poljsku, ali bezuspješno. Francezka odasla Hayesa, da potraži putem sultana i da posreduje mir; ali Hayes je putem zakasnio, jer Osman krenu jur 9. svibnja 1621., a 21. istoga mjeseca bijaše na putu u Jedrene, odkuda je krenuo preko Balkana k Dunavu:[1] za to se Hayes nije putem sa sultanom nigdje sastati mogao, pošto je krenuo tek 21. lipnja iz Biograda; odkuda je išao putem u Carigrad, u nadi, nebi li se ipak gdjegod putem na sultana namjerio.

O daljem putu Lichtensteinova poslanstva do Carigrada, zabilježi Löwenklav samo ovo: „U Biogradu ostavlja se ladje, pa se putuje, pustiv Dunav s lieva, dalje kopnom: ide se naime Srbijom *(Servia* oder *Zirfenland),* Bugarskom *(Bulgaria),* dielom Makedonije i Tracijom, koja se sada zove Romanijom. Paša budimski dade poslanstvu tursku pratnju, da ga vodi bez troška; naime bega, 3 čauša, koji su kao naši gospoštinski povjerenici, i 3 janičara, pratnja sa svojimi slugami išla je na 7 kola".[2]

„Pošto bi u Biogradu prtljaga iz ladja izkrcana i na kola natovarena, — nastavlja Besolt svoja bilježenja — pripravilo se poslanstvo na dalji put po kopnu, i krenu dne 19. rujna rano put Carigrada. Gospodskih kočija bješe 5, onda poslanikove tarnice i 5 seljačkih kola. Istoga dana noćevaše u Malom *Bulcovaru* (!) ili Bucowaru (!), prvi put u karavanseraju. Putem vidjeli su stari gradić na visokom brdu, bješe njegda braništem turskoga cara protiva Ugarske. Zemlja od Biograda dalje zove se *Servia*, nebi bila neprijatna, kad bi bila obradjena, tako je zapuštena i razseljena, da se 5—6 milja daleko nevidi žitelja. Ovdješnji karavanseraji tako su rdjavi, da se s ugarskimi nedadu porediti. Dne 20., ili drugi dan puta (od Biograda) u *Veliki Bulcowar* (!) ili *Bucowar* (!); 21. ili 3. dan puta u *Wadaschin* ili *Badotschin;* 22. ili 4. dan u *Jagodnu:* liepa varošica, imajuća njekoliko kamenih karavanseraja i 2 liepe mošeje; u gornjoj je sahranjen neki beg sa svojim sinom, pred njom je bunar, gdje se Turci peru prije nego ulaze u bogomolju. Ima u varošici još 2 bunara, ali voda nije dobra; ima i liepo kupalište, slično budimskomu, inače neima kupališta po varošicah, kojimi su prošli. Turci najbolje grade kupališta, bunare, mošeje i karavanseraje. U ovom mjestu bješe onoga dana svadba i pekla se velika ovca. Na

---

[1] O tursko-poljskom ratu od god. 1621., gl. Hammer, Gesch., IV, 524—26.

[2] Löwenklaw, op. c., p. 120.

Digitized by Google

veče vraćali se gosti s praporci, bubnjevi i sviralami. Dne 23. ili 5. dan u *Barakin* (Paraćin); na ovom putu, milju od Jagodne (kod Ćuprije), mora se preko vode Morave, koja nije posve malena, jer se na ladjah s koli i konji prevozi. Budući da one godine bijaše suho ljeto, mogoše ju preći; vele, da Morava dieli Srbiju od Bugarske. Tu još opaža, da u Srbiji nisu nigdje pili dobra vina, jer su prosta i kisela. Barakin je rdjavo selo, al ima liep kameni olovom pokriveni karavanseraj, u njem su s obje strane sobice s dimnjaci, gdje putnici zimi stanuju i vare. U ostalom prosti turski karavanseraj prostrana je konjušnica, gdje se može 100 i više konja smjestiti, a u tu jedinu svrhu su gradjeni, dočim se ljudi pomažu kako mogu; jer Turci paze više na konje, nego na sebe. Dne 24. ili 6. dan u *Hassan Basscha karavanseraj*, zove se tako, jer ga je paša toga imena gradio. Tu je i seoce; ali kod dolazka nastao je nesporazumak medju našimi i Turci; priča o toj svadji na šire, što su janičari svoje konje prije od poslanikovih u staju vodili. Tu svadju da je zametnuo tumač, Petar Horvat, iskusan putnik, koj je više od 30 puta ovim putem išao. Poslanik da je š njim razpravljao u češkom ili slovinskom (böhmischer oder schlavonischer) jeziku, što su Turci razumjeli. Dne 25. ili 7. dan u Niš *(Nissa)*, koj se njegda zvao *Nessus* ili *Nissus*, star i ugledan grad, od Turaka grozno opustošen; vide se još starinski zidovi, obkopi i podzemni podrumi. Smješten medju brdi, pa ipak mu je široka dolina, kojom teče voda, zvana takodjer *Nissa* (Nišava), od kuda grad svoje ime nosi. Blizu gore ima vrućih vrela; u ostalom je rodno i ubavo mjesto; stanovaše u imaretu, gdje je blizu crkvica, u kojoj je Hasan beg pokopan. Sliedeći dan (26.) odmarali se, da ljudi i konji opočinu".

„Dne 27. ili 8. dan u *Curitschesma* (Kuručešme), kamo su putovali preko visoke gore. U ovom selu, kao obično po svih bugarskih selih, živu većinom sami kršćani; jer Turci živu u varoših ili varošicah, a najneznatnija mjesta prepuštaju bugarskim kršćanom, koji, ako imaju prilika, obradjuju rado vinograde. Turci se pako radi svoga zakona nezanimaju vinogradarstvom. Bugarski kršćani siromašni su ljudi; najznatniji dohodak, što Turčin od njih vuče, je desetina, koju kršćani stalnih godina, svake 3. ili 5., davaju od svoje mužke djece, kojih čopore vode u Carigrad i u posebnoj jih kući za svakojake poslove po svoju odgajaju. Bugari se nose gotovo kao i Turci, žene pako drugačije, jer hodaju odkritim licem, dočim su turske žene zavite. Odielo jim je od prosta platna, izve-

Digitized by Google

zeno predjom svakojake boje, nose duge haljine od tanke tkanine, a oblože je svakojakimi kopčami i riedkimi stvarmi, a na ušima nose do pó funte težke naušnice; kose jim vise preko pleća te su čudnovato spletene. — Dne 28. ili 9. dan u *Piro* (Pirot), varošica u liepoj ravnini; al prije se ide preko planine, pa dugom dolinom. Kod Pirota diže se na stieni stari gradić; jednu milju dalje ima bunar, gdje je car M. Antonius (sic!) pred 1400 godina Gote, germansko pleme, porazio; za to bi mu na čast podignut spomenik (Siegseil, Trophäum), okrugli kamen za polovinu od čovjeka visok, s grčkim napisom, koj se neda više pročitati; nu ipak ga je pomenuti Löwenklav pročitao. — Dne 29. ili 10. dan puta u *Dragomanli* (Dragoman), rdjavo bugarsko selo, pripada Mehmed paši. 30. ili 11. dan u Sofiju *(Sophia)*: ugledna i glasovita trgovačka varoš ove zemlje, neima zidova, ulice joj nisu popločane, a smještena je na ubavoj ravnini. Ima tu mnogo Židova, koji najbolje trgovačke poslove vode, imaju svoju bogomolju i školu. Poslanstvo odsjede u liepom karavanseraju uz turski manastir. Mošeja i manastir sastoje od hodnika, gdje ima ćelija, a olovom je oboje pokriveno; na krovu svake ćelije je kapa s visokim tornjićem, odkuda suklja dim; jer samostanci u svojih ćelijah kuhaju; neimajuć sbornice kao naši samostanci, obavljaju svoju pobožnost čitanjem i molitvom u svojih ćelijah. Ima jih, koji znaju rezkati i prebirati strune. Medju njimi bješe jedan, koj je pravio od perzijskoga papira malimi škarami svakojako cvieće, životinje i dr., te je ovakove umjetnine našim prodavao. Samostanci običaju sami sebi žeći kožu, njekojim je sve tielo ozledjeno, misleć tim steći u boga milost. Ovaj samostan je zadužbina njekoga paše, koj odredi, da se svakomu putniku dade zdela riže, komad bravetine i kruh".

Evo Besoltova opisa puta od Biograda do Sofije. Put vodio je glavnom biogradsko-carigradskom cestom, dobro poznatom i opisanom od starijih putopisaca. Ako Besoltov opis ovoga puta poredimo s opisi predjašnjih putopisaca, razabrati ćemo, da je Besoltov opis vrlo jednovit, te nenaliči ni malo putopisu; jer put se po gotovu neopisuje, nego se malo ne sav opis puta stežava na glavna njegova mjesta, ili na noćišta. Putopisac tačno bilježi, kamo su koj dan na noć dospjeli, i koji dan bijaše na putu od Biograda, odkuda mu zaista pravi put odpočimlje. Tim bi Besoltov opis nosio sva obilježja i mahne putnoga dnevnika, koj je glede kronologije dosta tačno vodjen. Na svom putu — od Biograda do Niša — nenavodi Besolt nijednoga mjesta odnosno noćišta, koje nebi bilo poznato i opisano

Digitized by Google

od starijih putopisaca, s tom ipak razlikom, da su malo ne sva Besoltova mjestna imena više ili manje izopačena. — Na ovom putu spominje najprije ***Mali Bulcovar*** ili ***Bucovar***, izopačeno mjestno ime, vjerovatno od Böjük var, u mjesto Küčük var, ili Küčük palanka, negdašnji turski Hisardžik ili Mala palanka, današnja Grocka, koju predjašnji putopisci takodjer kao prvu stanicu na putu od Biograda k Carigradu spominju i na šire opisuju. Bezimeni pako gradić poznata je turska Havala, koju sagradiše Turci na temeljih staroga gradića,[1] kao branište protiva Ugarske i Biograda. Zemlju medju Biogradom i Nišem uključivo zove Srbijom, koju prikazuje kao razseljenu i neuradjenu, što se putem na daleko nije vidjelo žitelja. Veliki ***Bulcowar*** ili Bucovar takodjer izopačeno mjestno ime, vjerovatno opet iz Böjük i var ili Böjük Palanka, inače Aklisa (Ala-Klisé) ili Bielom crkvom nazvana; današnja varoš Palanka na lievom briegu Jasenice, zvala se takodjer Hasanpašinom palankom.[2] Putopisac neprinosi o pomenutih mjestih nikakovih bilježaka, dočim jih njekoji stariji putopisci na šire opisuju. ***Wadaschin*** ili ***Badotschin*** poznata je Batočina. ***Jagodnu*** ili današnju Jagodinu opisuje kao glavnu stanicu na šire, iztičuć tamošnje znatnije turske sgrade, medju kojimi su karavanseraji, mošeje i kupališta, u istinu najbolje njihove gradjevine. Tu je Besolt imao priliku vidjeti narodnu svadbu, ali je na tanje neopisuje. Na daljem putu u Paraćin ***(Barakin)*** navodi poznati prevoz (kod Ćuprije) preko Morave; budući potonju prvi put spominje, navodi i tudje mišljenje o staroj medji izmedju Moesije i Dardanije, odnosno medju Srbijom i Bugarskom poznijih geografa,[3] dočim Besolt istu granicu na drugom mjestu na Nišavu prenosi. Kod Paraćina opisuje turske karavanseraje; ali mu je opis u cielom obćenit i prema drugim nesavršen. ***Hassan Bascha karavanseraj***, spominje ga i L. Rymov nizozemski putopisac, biti će Spahikői predjašnjih putopisaca,[4] ili današnji Aleksinac, inače Hasan pašina Palanka zvala se današnja gore pomenuta varoš Palanka. Putopisac spominje njeku svadju medju turskom i kršćanskom poslanikovom pratnjom, koju svadju da je izazvao Petar Horvat, s kojim da je poslanik češki ili slovinski razpravljao, što da su Turci razumjeli. Onaj češki ili slovinski jezik

[1] Rad, CXII, 216 i 219; CXVI, 87, 90.

[2] O Maloj i Velikoj Palanci gl. Rad, CXVI, 52, 53, 59, 87, 88, 90.

[3] Rad, CXII, 176, 179, 220, 221.

[4] Rad, CXVI, 58 i 90.

Digitized by Google

biti će vjerovatno hrvatski, odnosno srpski, jer su ga i Turci razumjeli, pa što se na ovih poslaničkih putovanjih uzimao tumač za hrvatski ili srpski jezik, koj je u istom sultanovu dvorú bio onda u porabi; biti će ga i poslanik vjerovatno znao; jer bješe rodom iz mikulovskoga kraja moravskoga, gdje je jur onda bilo dosta hrvatskih naselbina uskočkih. — Premda se poslanstvo jedan dan u Nišu odmaralo, ipak je Besoltov opis Niša dosta obćenit, te zaostaje iza Gerlachova.[1] Ona topla vrela blizu gore biti će današnja Niševačka Banja pod brdom Koritnjakom, blizu sela Kutine, gdje jih pozniji putopisac Leslijeva poslanstva na šire opisuje.[2]

Na daljem putu od Niša do Sofije spominje putopisac selo *Curitschesma* ili Kuručešme predjašnjih putopisaca, što je današnja Biela Palanka, od starine glavna stanica na ovom putu.[3] Ona pako bezimena gora bez sumnje je glasovita Kunovica, koju stariji putopisci često spominju. Tu na medji bugarskoj spominje i Besolt kršćanski narod bugarski, komu Turci, buduć vrlo siromašan, neimajuć drugoga, otimlju najdragocjenije njegovo blago, naime mužku diecu. Tim razumieva putopisac krvni danak, o kojem stariji putopisci, počamši od Kuripešića više ili manje na šire pričaju.[4] Besolt, kao i predšastnici mu, opisuju tu, na bugarskoj medji, nošnju bugarsku: opis mu je obćenit, te zaostaje u mnogom za starijimi opisi.[5] *Piro* ili današnji Pirot, spominje ga sa starinskim njegovim gradićem gotovo svaki stariji putnik.[6] Jednu milju daleko od Pirota — njegdi kod sela Izvora — spominje staro-rimski spomenik s grčkim napisom, gdje bješe vjerovatno rimska stanica *Turres,* o kojoj drugdje govorasmo.[7] Šteta što Löwenklav, koj je onaj gotovo otrti napis pročitao, nije ga nigdje priobćio; jer u njegovih spisih nismo mu nigdje spomena našli. Svaki predjašnji putnik opisuje Sofiju, njezin položaj i znamenitosti više ili manje obširno; od našega pako putopisca nedoznajemo o Sofiji ništa osobita i nepoznata, što bi trebalo osvjetliti.

---

[1] Rad, CXVI, 50, 57, 58.
[2] Rad, knj. CXII, 223.
[3] Rad, CXVI, 49, 57, 91, 94.
[4] Rad, C., 161; CXVI, 24, 25.
[5] Rad, CXVI, 49, 50, 57, 92.
[6] Rad, CXII, 180; CXVI, l. c.
[7] Rad, knj. CXII, 181.

Digitized by Google

Isti ovaj put — od Biograda do Sofije uključivo — opisuje Hayesov putopisac u svakom pogledu savršenije:[1] „Krenuv, veli, iz Biograda, išli smo skoro sav dan, naime 6 ura, niz ubavi Dunav, do mala mjesta, koje kršćani zovu *Grosca* (Grocka), a Turci *Ichargic* (Hisardžik), što znači „gradić"; smješten je kraj Dunava, koj je u ovoj sutjesci dosta širok. Niže Biograda ima rukav, koj odieljeno teče sve do Smedereva *(Semendrie)*, koje je od Biograda jedan dan niže dole. Ako bi se hoćelo poći Dunavom, moglo bi se doprieti do 100 milja pred Carigradom; al buduć da je plovitba pogibeljna, jer se sried korita nailazi na stabla i dr.: s toga se u Biogradu napušta Dunav, pa se ide kopnom u Carigrad. Dunav mu je najveća rieka ne samo u Europi, nego u Aziji i u Africi; tok mu mieri 700 fran. milja, prima oko 60 plovkih rieka, a utječe mu s 7 ušća u more. — Napustiv dakle Dunav s lieva, udjoše u šumovit priedjel, pa pošto putovaše 4 ure od Grocke, prispjeli su u varošicu *Cola* (Kolari), gdje ima više Turaka, nego kršćana; oko mjesta ima travnika, gdje Turci pravilno prebivaju, s razloga, što po gotovu ništa neradeć, živu samo o svojoj stoci. Od Cola do *Palanke Hassan bassche* (Palanka) ima 6 ura puta i jednako se ide šumom. Ova je varošica naseljena na pó od Turaka, a na pó od Grka (mjesto Srba); tu bješe njihovo drugo noćište, te su prenoćili u karavanseraju *(Quieruansaras)*, o kojih ovom prilikom na šire govori. Sutra dan prispjeli su u *Yagodnu* (Jagodina), putovavši 12 i pó ura po šumi, sličnoj onoj predjašnjega dana. Ostadoše na pó puta da ručaju blizu sela, po imenu *Baticina* (Batočina), naseljena od kršćana. Yagodna je velika varošica, dobro smještena, u njoj ima više Turaka, nego kršćana; buduć da su većinom timarlije, koji u mjestu i u njegovoj okolini stanuju. Sliedećega dana krenuv o drugoj uri iz Jagodne, prispjeli su k rieci Moravi, koja dolazi s visokih gora bugarskih; tekuć sredinom Srbije, utječe u Dunav; ona je glede veličine slična (francezkoj) Marni, osim što je znatno plahija. Izgubiše mnogo vrjemena, dok su prevezli prtljagu. Ostadoše u selu *Paraquin* (Paraćin), koje je blizu rieke, te je gotovo cielo od Turaka naseljeno. Medju Paraquinom i *Razenom* (Ražnjem), gdje su noćevali, spaziše tragove starinskoga puta s mnogimi napisi, ali potonji bijahu tako otrti, da se nisu mogli više razpoznati, nego samo da su pismena latinska. Istoga dana nemogoše više prevaliti, nego 9 ura puta, jer su mnogo vremena po-

[1] Voyage de Levant, p. 65—80.

Digitized by Google

trošili kod broda rieke. — Sliedećega dana putovahu 11 ura po šumi; pa pošto su pregazili malu rieku *Banaraica* (?), objedovali su sried tratine. Zatim su prispjeli u *Nice* (Niš), malu varoš, gdje stanuju svi timarlije, koji su u njezinoj okolini. Osim ovih, ima tu janičara i portinih konjanika, koji su tu u posadi, koje radi sigurnosti puta, koje da drže u pokornosti onih 10.000 kršćana, koji živu u okolini ovoga mjesta na 2 milje daleko. Tu — u Nišu — vidjeli su velikih razvalina, koje svjedoče, da je ovo mjesto njegda pod kršćani bilo znamenitije. Niška *(de Nice)* rieka zove se *Nichava* (Nišava), koja dolazi s gora, koje su blizu Bugarske; protječuć ovo mjesto, koje od nje dobi svoje ime, utječe 2 milje više gore u Moravu. Slušali su, da ova rieka dieli Srbiju od Bugarske. Niš je još pod upravom Budima, ali čim se predje ova rieka, ulazi se pod vlast grčku. Turci, koji neznaju geografije, diele svoje pokrajine po svoju: tako je n. pr. Srbija pod sandžak-begom Smedereva (Semendrie), koj visi o Budimu. Ova je pokrajina stara Gornja Mizija: na sjeveru joj je Ugarska, od koje ju dieli Dunav; na jugu joj je Macedonija; na iztoku Bugarska; a na zapadu Drina, koja ju luči od Bosne. Zemlja se sastoji od brežuljaka i dolina, koje su gotovo sve vrlo šumovite; premda su vrlo rodne; ali žitelji neusude se je obradjivati, jer jim Turci otimlju sve, što imaju. Smederovo bješe onda glavnim gradom, jer je ondje njegda sjedio despot, nego je onda bilo gotovo sve porušeno, a Biograd stupi na njegovo mjesto. Jezik zemaljski obično je slovinski *(l' Esclavon)*, koj se prostire sve do Romanije. Srbija je gotovo sva naseljena od kršćana, koji su sljedbenici grčke crkve; ima i Turaka po varošicah i selih, što su na velikom putu, kamo se rado povlače. Ima tu takodjer oko 5000 rimskih katolika, koji su razsijani medju drugimi kršćani; ali svi su tako biedni siromasi, da većina njihovih kuća naliči pokrivenu košu, što prenose od jednoga na drugo mjesto, da se uklone tiranstvu nevjernika. U ostalom narod žive dobro, jer perad ne stoji više od 18 fenika (deniers), a brav 15 solada (sols); kruhom i vinom obskrbljuju se u varoših i varošicah, jer po selih neima dobroga vina.

„Sliedeći dan, dne 20. lipnja, krenu poslanstvo s Niša; budući da je imalo prevaliti mučne i pogibeljne gore, dadoše jim upravitelji Niša pratnju od 20 turskih konjanika. Izišav iz Niša, stupiše na močvarnu ravninu, koja je gorami okružena, te radja u obilju crvenom rižom, koja nije tako dobra, kao biela. Prevalivši ravninu, uzlaziše za kola vrlo mučnom gorom, i pošto su putovali 9 ura,

Digitized by Google

prispjeli su u selo, po imenu Mehmed pašina Palanka *(Pallanque de Mehmet pascha)*, gdje su se namjerili na gosp. Cezara Galla, vanrednoga carskoga poslanika, komu zadade sultan rieč, da neće kršiti ugovora i da neće pomagati Betlem Gaboru. Gallo se vraća u Beč, da izviesti svoga gospodara. Gosp. Hayes razpravljaše š njim 4 ure, a ostali su išli da prenoće u *Cruchismet*, što je jednu uru odavle daleko; ovo je selo posve od kršćana naseljeno. — Tursko rdjavo postupanje protiva kršćana razlogom je, što jih neima više, koji bi se sakupili protiva razbojnika na glavnom putu; toga radi medju mnogimi seli srpskimi i bugarskimi ima po jedno mjesto, utvrdjeno plotom, nabacanim ilovačom, što se zove Palankom *(Pallanques)*, kamo se stanovnici zaklone, kada dobiju glas, da su hajduci zapremili polje; ima jih kadšto 300 u družtvu, da se mogu oprieti Turkom, koji su pripravni da na nje udare; jer kad jih ulove, nabiju jih na glavnom putu na kolac bez svakoga sudačkoga postupka. Vrlo je pogibeljno naći se na takovom mjestu, osim ako putuje onuda kakav turski dostojanstvenik, ili poslanici dubrovačke gospoštine, koja običaje slati svoj danak sultanu. Kršćani ovoga kraja vele, da se ovi tati zovu hajduci *(Aiduques)*, koji dolaze iz Vlaške i Erdelja; ali biti će jih takodjer iz drugih krajeva, te se združuju s domaćimi; bog neka nam, opaža, podieli milost, da se nebi š njimi sastali. — Sliedećega dana, ili 21. silaziše šumovitom gorom, na koju se uzpeli prošloga dana, a na podanku njezinom veliko je vrlo rodno polje, koje nosi ime od varošice, zvane po slovinski *Pirot*, a po turski *Cherquioi;* pošto su putovali sav dan ili 13 i pó ura, prispjeli su u kršćansko selo, po imenu *Dragoman*. Medju tim kočijaši, koji su jih vozili, zabludiše, pa u mjesto da jih ravno voze u Dragoman, krenuše putem k malomu kršćanskomu selu, koje, kada jih spazi da dolaze, razbježe se po planini, i ponesoše sa sobom, što su najboljega imali; ali se do skora povrate, jer su mislili, da dolaze sultanovi činovnici, koji su na rdjavom glasu radi svoga opaka postupka. Dne 22. lipnja prispjeli su u Sofiju *(Sophie)*, pošto su putovali 8 ura poljem, koje je još više rodno, no što ono od predjašnjega dana; ali je mnogo više neprijatno, jer je okruženo od samih litica. Polje ima u duljini 14 ura, a isto toliko u širini. Ovaj kraj Bugarske najgušće je naseljen, jer tamo ima 360 sela, koja su od kršćana naseljena".

„Bugarska se u staro doba zvala Dolnjom Mizijom *(la basse Misie)*. Narod, koj je živio duž obale Volge, doseli se amo i dade zemlji ime Volgarije *(Volgarie)*, što je izopačenjem promienjeno u Bu-

Digitized by Google

garsku *(Bulgarie):* na iztoku ima Romaniju, od koje ju dieli Haemus; na zapadu joj je Srbija; na sjeveru Dunav, koj ju dieli od Tamišvara *(Timisvar)* i od Vlaške, a na jugu joj je Macedonija. Bugarska je znatno više gorovita i rodna od Srbije, ali nije tako ubava i raznolika. Gore su joj tako visoke, da su 9 mjeseci u godini većinom prekrite sa snjegom; zaprema i velikih ravnina, koje su u obilju rodne. Tu se još bolje žive, nego u Srbiji; pa neima u svoj Turskoj predjela, gdje bi bio kruh tako zločest, kao što ovdje, jer se peče pod pepelom, i rdjavo je miešan, da je trebovalo više dana, dok su mu se privikli. — Običan zemaljski jezik je slovinski *(l' Esclavone),* koj je razširen i u mnogih priedjelih Romanije. Ova je pokrajina od svih turskih najviše naseljena od kršćana, koji su sljedbenici grčke crkve, ima jih 30 puta više od Turaka, uz to može imati 15.000 rimskih katolika, koji su pod biskupom ciprovačkim *(de Ciproa),* a stanuju u onom kraju Bugarske, što je blizu Dunava. Žitelji ovoga kraja vrlo su razkošni u odielu; jer još danas, premda jim Turci ništa nepuštaju, žene su osobito odjevene: nanižu si oko glave svakojakih srebrnih i medenih predmeta, što jih mogu dobiti, a što su više nakićene, tim su više cienjene. One pletu si kosu tako umjetnički, da se vrlo mučno razpoznaju pletenice, koje puste otrag visiti sve do pojasa; njihove su košulje vezene na okolo konci svakojake boje. Mužkarci nose njeku vrst kape, koja je smješna, a njihova nošnja, kao i njihovih žena, vanredno je pretjerana, što se po svih ovih krajevih može vidjeti (putopisac prikazuje opisanu nošnju slikami mužkarca i žene").[1]

„Soflja *(Sophie)* glavni je grad Bugarske, a smještena je na onoj velikoj gore opisanoj ravnini; ima od prilike pó ure hoda do najviše gore. Njekoji misle, da je Ptolomejov *Tibisque* (Tibisca);[2] ali slušali su, da se na hitac puške k jugo-iztoku vidi mjesto, gdje bijaše njegda grad *Sardique* (Sardica); ovo se mišljenje čini vjerovatnije. Što je pod $43^1/_2{}^0$ širine i 49^0 dužine, pa što se visoke planine dižu na jugu, a uzroci su, što zima traje duže od ljeta, i da je ona često jača. Sofija nije utvrdjena zidovi, niti ju protječe kakova velika rieka, većina dućana je prekrivena, većina kuća je jedna od druge udaljena, a gotovo uz svaku kuću je vrtao, što čini, da se grad prikazuje vrlo velikim. Glavna mošeja vrlo je

[1] Voyage de Levant etc., p. 77.
[2] Geogr. Cl. Ptol., l. III, c. 10; ed. Müller, I, 468.

Digitized by Google

liepa, bijaše njegda kršćanska sv. Sofije, t. j. „mudrosti božje“, a njekoji misle, da bi od ove nazvan grad Sofijom, koja se prije zvala Sardikom. Osim ove mošeje neima ništa znamenita; jer je ovaj grad rdjavije gradjen, nego drugi gradovi turski. Prebivanje nije tu zdravo radi močvara, koje ga okružuju sa sjevera. Većina Turaka, što jih ima po ovoj pokrajini, stanuje tu; uz to ima veliki broj kršćana, medju kojimi može biti da ima 150 katolika, koji su malo ne sami dubrovački trgovci, koji tu trguju kao i u Biogradu; imaju svoga svećenika, koj jim služi misu. — Sve kršćanske i židovske kuće imaju tako malena vrata, da nisu viša od tri stope, a to zato, da se oslobode od noćevanja onud prolazećih Turaka, koji nemogući ući s konjem u kuću, prinukani su zakloniti se u karavanseraju. — Sofija je jedan od najvećih prolaza u Turskoj; jer ako se ide od Carigrada u Mletke, u Dubrovnik, u Ugarsku, treba svakako ovuda proći. Oni pako, koji će u Mletke ili u Dubrovnik, udare putem na Novi pazar *(Novi bazar)*, a odavle dalje prevaljuju velike i mučne gore slovinske, ako hoće k mletačkomu zaljevu, pa dalje kuda jim drago. Od Sofije do zaljeva mletačkoga ima 18 dana puta. U Ugarsku neima drugoga puta, nego preko Biograda, do kuda trieba 8 malih dana, a može se isti put prevaliti i za 7 dana“.

Poredimo li ovaj putopis glede opisa puta od Biograda do Sofije uključivo, s Besoltovim dnevnikom o istom putu, razabrati ćemo, da se medju sobom znatno razlikuju i sadržinom i formom: Besoltov je naime najjednostavniji putni dnevnik, dočim je opis Hayesova putopisca pravi putopis u smislu svojega doba, prikazujuć golemi napredak, koj je jur onda vladao u Francezkoj u ovoj vrsti književnosti. Dočim Besolt neopisuje puta ni njegova priedjela: Hayesov pako putopisac prikazujuć ga u istinu obćenito, ali ipak svagdje ističe prirodno obilježje puta i njegove okoline. — Na putu od Biograda do Niša navodi Hayesov putopisac malo ne ona ista mjestna imena, koja spominje i Besolt; ali u Hayesovu putopisu ne samo da su mjestna imena znatno pravilnije priobćena, nego su i mjesta sa svojim položajem i znamenitostmi savršenije opisana, te znatno popunjuju Besoltove topografijske opise. Kratke bilježke o toku Dunava osnivaju se koje na putopiščevih sobstvenih opažanjih, koje na bilježkah tadanjih geografa.[1] Medju mjesti spominje Hayesov putopisac izviše selo *Cola* ili današnje Kolari, dobro po-

[1] Gl. u Pigafette, Starine knj. XXII, 69 i d.; Rad, C, 33 i d.

Digitized by Google

znato iz Gerlachova i drugih putopisa.[1] Kao što talijanski putopisci, tako i Hayesov običaje poredjivati tudje rieke s riekami svoje zemlje. Isti spominje medju Paraćinom i Ražnjem ostanke staro-rimskoga puta i izlizane staro-rimske napise, koje ostanke spominje jur Vrančić u svojem putopisu,[2] dočim jih drugi putnici tek kod Pirota spaziše,[3] dopitujuć jih caru Trajanu, kao što još danas u onih krajevih biva, da se znatnije starinske gradjevine pomenutomu caru pripisuju. Na putu medju Ražnjem i Nišem navodi rieku *Banaraica*, izopačeno ime, vjerovatno rieke Moravice, koju je trebalo preći kod Aleksinca, kojega Hayesov putopisac nespominje, dočim ga Besolt neobičnim imenom zove. Bilježke H. putopisca o Nišu i Nišavi dosta su tačne. Osim toga govori tu i o Srbiji, — pošto je njom do Niša prošao, — o njezinom starom imenu i o medjah, koje su obćenito, ali dosta tačno označene; takove su mu i bilježke o prirodnih odnošajih Srbije. Uz to govori i o jeziku narodnom, koji zove slovinskim; koj bi dakle bio isti, koj se govori u Bosni i Hercegovini, jer i ove pokrajine zove slovinskimi, a proteže mu porabu sve do medje Romanije; vjerovatno velika tadanja srodnost južnoslovenskih jezika vodila je i Hayesova putopisca do ove opazke. I bilježke o vjeri dosta su mu tačne, samo što je statističke podatke radi nestašice suvremenih izvora težko utvrditi.

I na putu od Niša do Sofije neprinosi Hayesov putopisac nepoznatih topografijskih imena, navodeć gotovo ista mjesta, kao i Besolt; ali jih u svakom pogledu savršenije prikazuje. Močvarno polje blizu Niša, biti će bez sumnje Nišavsko, gdje je zaista radjala riža, što se još u tradiciji spominje;[4] putopisac označuje i vrst riže, što prije njega nebješe poznato. Bezimena mučna gora bez sumnje je Kunovica starijih putopisaca. *Mehmed paša Palanka* umjesto *Musa* — ili *Mustafa paša Palanka*, današnja je Biela Palanka, na onom putu glavna stanica, koju Benaglia na tanje opisuje.[5] Dok je posl. Hayes s carskim poslanikom C. Gallom razpravljao, družba Hayesova podje na noćište u Kuručešme *(Cruchismet)*, koje selo bijaše mu jednu uru od Mehmed paše Palanke udaljeno. Po Hayesovu dakle putopiscu nebi Musa paša Palanka i Kuručešme bilo jedno

[1] Rad, knj. CXVI, 53, 59.
[2] Rad, knj. LXXI., 23, 26.
[3] Rad, knj. CXVI, 92, 94, 95.
[4] M. Milićević, Kraljevina Srbija p. 12.
[5] Rad, knj. CXVI, 98.

Digitized by Google

te isto mjesto. Kuručešme spominju često stariji putopisci, Hadži Chalfa ga na tanje opisuje, a po ovom opisu nije drugo nego Musa paša ili Biela Palanka.[1] Dva se poslanstva sa svojimi pratnjami sastala u Beloj Palanci, vjerovatno da za Hayesovo poslanstvo nebijaše više mjesta, morala je njegova družba tražiti u najbližem selu noćište; po daljini — jednu uru od Biele Palanke — sudeć, možda bješe ono selo Klisura, koje takodjer njekoji stariji putopisci spominju.[2] Ovom prilikom opisuje Hayesov putopisac turske palanke ili utvrdjena mjesta, kamo se zaklanjalo od neprijatelja, a osobito se od hajdučkih navala tražilo utočište,[3] *Cherquioi* ili Šarköi tursko je ime današnje varoši Pirota, u istinu na istoimenom polju na podnožju starinskoga gradića.[4] Pošto je putopisac označio prilično tačno položaj Sofije *(Sophie)* kao glavnoga grada Bugarske, govori ovom prilikom o Bugarskoj i njezinom starom imenu, a porieklo Bugara izvodi, kao i drugi tadanji pisci,[5] od Volginih Bugara. Medje Bugarske označuje obćenito, ali dosta tačno, držeć, kao i mnogi noviji geografi, Ihtimansko srednje gorje za sastavinu Balkana. Poredjujuć Bugarsku sa Srbijom, ističe prirodno-geografijsko obilježje dosta jasno. Govoreć nadalje o narodu, zove bugarski jezik, kao i srpski, takodjer slovinskim, dočim ga Vrančić i Pigafetta srodnosti radi zovu hrvatskim. S tim u savezu govori o vjeri žitelja, kod koje ističe sljedbenike grčko-iztočne vjeroispovjesti i njihovu premašnost nad bugarskimi muhamedovci; navadjajuć broj katolika, koji su pod čiprovačkim nadbiskupom, vjerovatno da se onaj broj osniva na ubaviesti.[6] Govoreć o narodnoj nošnji, ženskoj i mužkoj, što drugi putopisci obično na medji Bugarske poslije Niša ističu,[7] prikazuje žensku nošnju kao razkošnu, dočim mu je zapadna prema ovoj dosta skromna; a oba kroja, mužki i ženski, su mu pretjerana; u ostalom neprinosi nepoznatih obilježja, pored svega što narodni bugarski kroj još s dvima slikama — mužkarca i žene — prikazuje. — Vraćajuć se k opisu Sofije, drži ju najprije za Ptolomejov Tibisque *Tibisca* (Τίβισκα);[8]

---

[1] Rad, knj. CXVI, 49, 57, 91, 94. Hadži Chalfa, p. 157, 158.
[2] Rad, knj. LXII, 57, 59, 60.
[3] Opis palanke gl. u Jirečeka, Heerstrasse, p. 115 u. 116.
[4] Rad, knj. CXVI, 94 i 95. Milićević, Kr. Srbija, 175, 224.
[5] Gl. u Pigafette; Starine, XXII, 179; Rad, C., 130.
[6] Gl. E. Fermendžin, Acta Bulg. eccl. pod riečju „Chiprovaz".
[7] Glede narodne nošnje gl. Jireček, Cesty, p. 65—67.
[8] Geogr. Cl. Ptolom.; ed. Müllerі, Paris, l. c.

Digitized by Google

ali pošto jih uputiše, da ima blizu grada, na jugo-iztoku ostanaka staro-rimske *Serdicae,*[1] drži ovo potonje vjerovatnijim, naime da je Sofija rimska *Serdica.* Stupnjevi širine i dužine uzeti su vjerovatno iz geografije Ptolomejove[2] ili od njekoga drugoga pisca, koj jih takodjer od ovud crpio; razlozi pako, zašto Sofija ima dužu i jaču zimu, čini se, da su pravilni; samo što onoj planini, koja Sofiju s juga zatvara, za ime nezna, dočim ju stariji putnici raznovrsno nazivlju.[3] Opis samoga grada i njegovih znamenitosti prema opisom drugih putnika dosta je obćenit. Spominjuć 150 katolika, kojih tu ima, ponajviše dubrovačkih trgovaca, liepo se slaže s izvještajem papinskoga vizitatora od g. 1581.[4] Zašto kršćanske kuće tu imaju tako malena vrata, da se jedva može u kuću ući, to je jur Pigafetta u svom putopisu kod Ugarske iztakao, a naš se putopisac s njim liepo podudara. Napokon kratko a plastički prikazuje Hayesov putopisac položaj Sofije na sklopu cesta, vodećih na zapad k moru Jadranskomu, na sjever u Ugarsku, a na iztok k Dunavu i u Carigrad.

„Pošto se Lichtensteinovo poslanstvo dne 1. listopada u Sofiji odmorilo, priča dalje Besolt, krenu dne 2. ili 12. dan puta u *Elliklissu,* rdjavo bugarsko kršćansko seoce na brdu. Amo su morali preko visoke gore putovati. Tu su vidjeli staroga seljaka, bečko diete, koje su Turci na polazu od Beča sa sobom odveli. Dne 3., ili 13. dan u *Gelderbend* (sic!), rdjavo seoce, malo ne samo kršćansko. Ovoga dana išli su preko najviše gore, po imenu *Rhodope,* na kojoj izvire *Hebrus*, u starih poznata rieka. U ovih je krajevih takodjer *mons Haemus* ili *Haemi montes,* kojih se svi sjećaju, osobito Ovid[5] i Virgil. Na ovoj gori ima dugo ždrielo (Clausen), na kojem bijaše njegda tvrd gradić, kao što stare zidine svjedoče, u vrlo neravnom položaju. U ovom ždrjelu dugo je živio i od turske se moći i sile hrabro branio i držao posljednji despot ili knez i gospodar Bugarske ili Gornje Mizije *(Mysia superior),* po imenu *Marco Cralowitzo,* o kojem kao i njegovoj junačkoj družbi pjevaju seljaci do dana današnjega od predja nasljedjenu pjesmu u

[1] O rimskoj Serdici gl. Jireček, Cesty, p. 2—5.
[2] Gl. Geogr. Cl. Ptolom.; ed. Mülleri I, 468, 483.
[3] Gl. Rad, knj. CXII, 182, 185.
[4] Fermendžin, Acta cit., p. 12. O dubrovačkoj naselbini u Sofiji gl. K. Jireček, Cesty. p. 16, 17.
[5] Ovid. Pont., IV, 5.

Digitized by Google

hrvatskom jeziku. S toga je vjerovatno pomenuto mjesto ili gradić ružno porušen ili razoren, jer se protiva turske moći i sile dugo opirao i branio. Kod pomenuta noćišta *Gelderbend*, odnosno gore kod sela je bunar, o kojem su mnogi dobri ljudi, koji su raznoga doba u Carigrad putovali, pisali. Ostavivši tu Bugarsku ili Gornju Miziju, i pošto su s lieva ostavili Dolnju Miziju *(Misia inferior)*, a s desna Makedoniju, prispjeli su u Traciju. Bugarska, u obće govoreć, vrlo je ubava zemlja, sastojeć od polja, ledina, šuma, gora, dolina, rieka i potoka; ali nije mnogo bolje uradjena, nego gore pomenuta Srbija. Malo su tu dobra vina pili; ali tomu nije krivo ni tlo, ni trs; nego to, što neima pivnica, kojih bi se moglo imati. Vino kada vrije metnu ga u kuću, u kojoj je soba, komora, kuhinja i pivnica sve zajedno; ili ga puste pred kućom i pokriju s lišćem od trsa, ili ga puste na kolih pred kućom, te vade svaki dan iz lagva koliko trebaju, ili ga na malo prodaju, što je nemar i lienost. — Dne 4. ili 14. dan prispjeli su u varošicu *Tatarbasar*. Dne 5. ili 15. dan u Plovdiv *(Philippopoli)*, velika varoš u ravnini; pokraj nje teče velika voda *Hebrus*, pa ipak nije plovna. S ove strane ima predgradje, odkuda vodi drven most u varoš, a karavanseraj je kod vode i mosta. Dne 6. se u Plovdivu odmarali. Buduć bijaše bairam, nisu ovoga dana izlazili, da nebi bili od Turaka napastovani. Buduć da je poslanik bio slab, nisu dne 7. dalje išli".

„Dne 8. listopada, ili 16. dan puta prispjeli su u *Cagiali*, rdjavo seoce kršćansko. Dne 9. ili 17. dan u *Harmandli*. Ovaj dan bijaše na cielom putu najnesigurniji, jer su se bojali martoloza ili hajduka, nu ipak nije jim se ništa dogodilo. Ovaj put može biti pogibeljan samo onim, koji s malom pratnjom putuju. Tu se opet vidja Hebrus ili Maritza. Preko ove rieke, kod karavanseraja sagradi Siaus paša liep kamen most, koj nebješe onda još posve gotov. Dne 10. ili 18. dan u *Mustaffa Bascha Tgiupri*, liepa varosica, kojom teče Hebrus ili Maritza, a preko nje vodi liep kamen most, 404 koraka dug, sagradjen od pomenuta paše, koj u mjestu sagradi još prikladan karavanseraj i mošeju s liepim trgom i bunarem od mramora. Dne 11. ili 19. dan u *Andernopoli*, poslije Carigrada na ovom putu najveći grad, naseljen od svakojakih trgovaca i obrtnika; protječe ga Hebrus, a preko njega vodi dug kamen most; blizu mu je karavanseraj, sagradjen od prosta četvorasta kamena, naokolo ima širok triem sa sobicami, prostrane staje, a nad svakom sobicom diže se dimnjak. Dne 12. odmarali se i razgledavali grad.

Digitized by Google

Najprije opisuje položaj: s jedne strane teče Hebrus, a na drugoj diže se po dužini brdašce kao njeko platno. Ulazeć u grad, vidjeli su kamenito platno s kulami i obkopi, vrlo staro djelo, kao što se u njemačkih starih gradovih vidi. U gradu je znamenita trgovačka kuća (bezestan), vrlo je duga, u njoj ima svega. Grad je sa živežem tako obskrbljen, da za svaku trgovinu ima stalno odredjeno posebno mjesto ili trg. Najznatnije što su vidjeli, dvie su mošeje, stara i nova. Potonja tvori četvorac: najprije je pridvorje ili otvoreno mjesto, a naokolo zid za pó čovjeka visok. Za tim opisuje dvor (seralj) ili carev stan. Opisuje nadalje na široko sultana Selima mešid (mečet, mestdžid), dodajuć, da mošeje smije graditi samo onaj sultan, koj je osvojio kakovu zemlju. Selim je tek odpočeo graditi svoju mošeju, pošto je Mlečanom osvojio Cipar; sadašnji pako sultan, Murat III., nije još sagradio mošeje, jer još nije nikakove zemlje stalno osvojio".

Nastavljajuć Besolt opis svoga puta od Sofije k Jedrenetu, najprije navodi poznato bugarsko selo *Elliklissu* (Ala-Klisé) ili Vrančićevu „Belu Czerkvu", današnji Vakarel, koji stariji putopisci takodjer spominju.[1] Dalji opis puta i priedjela do Tatarpazardžika u cielom je kratak, a prolaz glasovitimi ždrjeli prikazuje obćenito i nejasno; jer na tom putu spominje jedino selo *Gelderbend,* izopačeno mjestno ime; težko je razabrati, da li Kapu Derbend ili Geni Derbend; po opisu sudeć vjerovatno, da je potonje, naime Geni Derbend ili Jeni Köi, današnji Vjetren, dobro poznat od starijih putopisaca.[2] Gorski priedjel ihtimanskih klanaca zove, kao što Vrančić i Pigafetta,[3] Rhodopom, kojoj bi bio blizu Haemus; po tadanjih dakle nazorih hvatala bi se Rhodopa na pomenutom gorskom priedjelu gora Haemovih; nu pogrješke u lokalizaciji starih orografijskih imena, onoga su doba malo ne obične. U ostalom Marica zaista izvire na Rhodopi. Besolt ističe na pomenutom dugom gorskom ždrielu *(Clausen)* porušen gradić, koje ždrielo bez sumnje je kod Trajanovih vrata sa selom, koje su Turci zvali Kapu Derbend, „vrata straže", bugarska Vasilica, današnji Kapudžik, o kojem ždrielu i gradiću stariji putopisci svakojako pričaju.[4] Besolt pako dopituje, kao i Vrančić, onaj porušeni gradić Marku Kralje-

[1] Rad, CXVI, 43, 47, 93 i 96.

[2] Rad, C., 117; CXII, 229; CXVI, 41, 46.

[3] Rad, knj. C, 119—121.

[4] Gl. Lewenklaw, Neuwe Chronica etc., p. 255.

Digitized by Google

viću,[1] o kojem dodaje još riedku viest, znatnu za historiju naših narodnih pjesama, naime da o njegovih i njegove družbe junačkih djelih pjeva tamošnji narod od djedova nasljedjenu pjesam na hrvatskom jeziku; dočim drugi putnici iste staro-rimske ruševine dopituju Novak Debeljaku, takodjer poznatom junaku južno-slovinske tradicionalne literature.[2] Šteta velika, što putopisac nije priobćio na ogled koju kiticu one narodno pjesme! Našemu je putopiscu poznato, da su njekoji putnici, putujući onuda prije njega u Carigrad, pisali o njekom (bezimenom) tamošnjem vrelu ili bunaru, ali koji su to putnici pisali i kako se bunar ili vrelo zvalo, toga — nezna kazati; možda misli na Orfejova vrela, o kojih Hayesov putopisac govori? Pošto je putopisac prispio k medji Tracije, nacrta o Bugarskoj, kao što o Srbiji, kratku i obćenitu sliku o njezinoj prirodi. Znatne su mu viesti o čuvanju vina, što je u njekojih tamošnjih priedjelih još u običaju. Premda je poslanstvo koji dan ostalo u Plovdivu *(Philippopoli)*, Besoltov opis ovoga grada daleko zaostaje iza opisa drugih putopisaca.[3]

I dalji je Besoltov opis puta do Jedrenata prilično kratak, obćenit i površan. Navodi bugarska sela *Cagiali* (Kajali) i *Harmandli* (Harmanlija), koja drugi na tanje obilježuju;[4] kod potonjega sela u istinu se putnik s Maricom opet sastaje; tu iztiče poznati kameni most, ali nevodi mu preko Marice, nego preko Uzundže. Varošicu Mustafa paša Köpri *(Mustaffa Bascha Tgiupri)* i glasovit most preko Marice svaki putopisac po svoju opisuje, a glede dimenzija mosta vrlo se riedko slažu.[5] *Andernopoli* ili stari Adrianopol, glasovit grad, o kojem svaki stariji putopisac više ili manje na šire govori; naš pako putopisac prikazuje ga u cielom dosta obćenito, te se neda porediti s mnogimi starijimi opisi (n. pr. Pigafettinim i dr.). Govoreć o položaju Jedreneta na Marici, ostalih rieka i nji hova toka niti nespominje. Mošeje samo dvie navodi, a novu ili Selimovu vrlo površno prikazuje.[6]

Isti ovaj put prikazuje Hayesov putopisac daleko savršenije. „Krenuv iz Sofije dne 24. lipnja, priča dalje, nastaviše put preko sofijske velike ravnine; jednu milju od varoši vidjeli su selo, po

[1] Rad, LXXI, 35, 38. K. Jireček, Heerstrasse, p. 129, 130.
[2] Rad, C, 122, 126; CXII, 229; CXVI, 41, 47.
[3] Rad, CXVI, 39, 40, 45.
[4] Rad, CXII, 232, 232; CXVI, 29, 44.
[5] Rad, CXII, 227, 232, 233; CXVI, 36, 44, 100, 102, 103.
[6] Rad, CXVI, 37, 100—104. Lewenklaw, Neuwe Chronica, p. 321.

Digitized by Google

imenu *Oruitro* (sic!), gdje ima vrlo mnogo razvalina, o kojih njim pričaše, da tu bijaše liep manastir kalugjerski, i da se tu držao crkveni sabor sardički. Blizu je drugo selo, po imenu *Lozina,* koje je smješteno na obronku gore, što ju imadoše s juga blizu vrlo tiesne doline, koja ima tu osobitost, da kad se u okolini sela zapali vatra od 20 ili 40 cjepanica, da se digne na ovom velikom sofijskom polju tako jak vjetar, koj je sličan oluji. Pošto su od Sofije 3 ure putovali, predjoše preko drvena mosta, što vodi preko riečice *Iscar*, koj izvire na podanku Rodope. Pošto su prevalili 4 ure puta, izidjoše iz ove velike ravnine, pa predjoše medju brežuljke, kojimi su putovali 4 dobre ure i prošli su pored mnogih sela, pa su prispjeli u *Ictiman.* U ovoj varošici ima više Turaka, dočim su druga sela u okolini kršćanska; jer Turci iz sve ove pokrajine rado se povlače u Sofiju, u *Cerquioy,* ili u *Ictiman.* — Prevalivši sofijsko polje, uzlaziše s desna visinom gore Rodope, koja bješe još sa sniegom prekrivena. Ova planina nije drugo, nego grana Haemova, od kojega se nerazlikuje, nego što je znatno viša. Ovo je mjesto, gdje je u davnini Orfej *(Orphee)* kadšto dao čuti milinu svoje harfe, što je u uspomeni sačuvano sve do današnjega vieka. Ondje ima na najvećoj visini gore sedam izvora, što su tamošnji žitelji još onda zvali „sedmeri vreli Orfejovi", misleć, da su iz suza, koje proli, kad je po drugi put izgubio svoju ženu Enredice (Euridiku), postali oni izvori. — Ima još drugih velikih izvora na podanku Rodope; oni, proviruć na južnoj strani, izlievaju se u Archipelag, kao n. pr. rieka *Marissa;* druga pako vrela idu u Dunav, koj je dovodi u Crno more. — U petak, dne 25. najmi g. Hayes njekoliko Turaka, da prate poslanstvo preko planine, koja je jako mučna, osobito za kočije; prodjoše blizu velikoga kršćanskoga sela, po imenu *Capigi Dervant* (Kapu Derbend), što znači „vratara gore" *(portier de la montagne),* pošto trebovaše 7 ura za uzlaz i silaz, prispjeli su u veliko selo, što Turci zovu *Jancoli* (Jeni Köi), a tamošnji žitelji *Nonocelo* (valjda *Nouocelo),* koje je prvo u Romaniji, a Capigi posljednje u Bugarskoj; još su putovali 4 ure pored rieke Marice, dok su se namjerili na veliku varošicu *Basargic,* gdje ima vrlo liep karavanseraj, što ga sagradi Hibraim paša. — Ova planina, koja dieli Bugarsku od Romanije, nazvana bi od Talijana „verigom svieta" *(Chaisne du monde* ili *Catena mundi),* a od Turaka *Dervent*, kojim imenom zovu se sve u šumu zarasle gore, kao i *Balkan;* ali ovaj ima i posve golih litica, a to je onaj, koji poznavahu stari po imenu *Haemus.* Ovi

Digitized by Google

su prolazi vrlo pogibeljni, tako da oni, koji upravljaju na ime sultanovo ovimi pokrajinami, izdali su zapovjed, da na gorskih prosjekah ima ljudi, koji bubnjem upozoruju putnike, da paze na stražu, koja jim daje glas o hajducih; i da u pogibeljnih klancih ima vojnika, kojim je dužnost da prate onuda prolazeće putnike, bez da su obvezani, da jim za to što plate. — Subotom dne 26. pošto putovaše 6 ura po ravnini, i prebacivši Maricu s desna, prispjeli su u *Philippopoli*, koji Turci zovu *Philiba* (sic!). Duž puta ima tu mnogo humaka, o kojih misle, da su grobovi njekoga njihova neprijatelja, što su mu njihovi predji podigli na ovoj ravnini. Grad *Philippopoli* jest u Romaniji, smješten na obali rieke Marice, na podanku njekojih brežuljaka, koji su odieljeni od gora; on nije utvrdjen sa zidovi; rieka mu je medjom sa sjevera, a oni briežuljci zapremaju malo ne sve ostalo; što ga nečini jakim, jer njim vladaju od svih strana. Ime mu svjedoči, da ga je zasnovao Filip Makedonski, otac Aleksandra Velikoga; ali se je tako promienio, da mu nije preostao nikakav znak svoga utemeljitelja; na pó je podieljen medju kršćane i Turke. — Rieka *Marissa*, u staro doba zvana *Hebrus*, izvire na podanku Rodope, i pošto je zalila dobar dio Romanije, utječe u Archipelag naprotiv otoku *Samothrace* (Samothraki), u zaton, koj odatle nosi svoje ime; prebaciše ju pred Plovdivom".

„Sliedećega dana, naime 27. lipnja, putujuć 9 ura vrlo rodnom ravninom, kao što su sve u Romaniji, prispjeli su u *Caïali*, veliko kršćansko selo, koje još upotrebljava slovinski jezik. Pondjeljkom dne 28. podjoše noćiti u *Hermanli*, koje je 10 ura puta od Caiali daleko. U ovoj varošici ima njekoliko Turaka, a blizu je veliko kršćansko selo. Utorkom dne 29. prebaciše Maricu preko mala kamena mosta, sagradi ga Mustafa paša; i pošto putovaše 10 ura ravninom, uviek po strani iste rieke, prispjeli su u *Andrinople*. Ovaj grad prije nego se povećao, i prije nego ga iz nova sagradi car Hadrian, koj mu zada ime, zvao se *Oreste* (u mjesto *Orest·as)*. Smješten na visini i obronku brežuljka, na mjestu gdje rieke *Tunza* i *Harda* gube svoje ime u Marici. Neima mjesta u Romaniji, gdje bi zrak bio tako blag i umjeren, jer je pod 42° i 45′ širine, a 52° dužine; okružen velikom ravninom, jednako je udaljen od mora i od gora, koje pravilno mienjaju toplotu mjesta, komu su blizu. Vrsnoća pako zraka utjeca i na oplodjenje zemlje, jer izvodi u obilju žita, kojega ima najviše. — Ovaj grad bijaše pod vlašću kršćanskom sve do god. 1363. kad ga Sulejman, treći

Digitized by Google

sultan turski lukavošću osvoji. Njegov nasljednik Murat, uvidiv korist što pruža ovaj grad svojim položajem pred Bursom (Brusom) u Bitiniji, prenese amo svoj priestol i sagradi seralj van grada, gdje su osmanski carevi sjedili sve do osvojenja Carigrada. Ovo stolovanje bješe uzrokom, što je ovaj grad mnogo veći postao, nego što bješe za cara Hadrijana, a tadanji obseg još se vidi danas na njekojih mjestih sried grada. Izmedju javnih sgrada ima *besestan*, koj je sav osvodjen, vrlo liep, te je kao velik triem, gdje se trže tkanine; mjesto, gdje postolari imaju svoje trgovine, takodjer je sve osvodjeno i tvrdo sagradjeno. Tu je ta osobitost, kao i po svih turskih varoših, da svi obrtnici istoga zanata prebivaju u istom priedjelu. Više grada je velebna mošeja, koju sultan Sulejman sagradi. Neima grada u Turskoj, osim Carigrada, gdje bi bilo toliko liepih javnih sgrada".

„Grad *Andrinople* još je pod vlašću beglerbega, ili gubernatora Grčke. Turci ga zovu *Romeli Beglerbey*. Porta šalje amo svake treće godine mula kadiju *(Mola Cadi)*, koj pravo sudi u prvoj i u posljednjoj molbi, a osim njega neima drugoga suda u gradu. On vodi redarstvo i vuče odatle velik prihod. Ova sudačka čast ili kadije jedrenatskoga vrlo se štuje, jer oni odavle dolaze obično za kadiju u Carigrad. Za stražu grada ima njekoliko janičara i njekoliko spahisa, koji su pokorni samo svomu predstojniku, nepriznavajuć drugoga, nego svoga agu, koj je blizu osobe sultanove. Kad je poslanstvo tamo se bavilo, mola cady primi g. Hayesa na stan i tražio je priliku da mu udovolji".

„Romanija je stara Tracija; al kad je Konstantin prenio priestol carstva u Carigrad nazva ga „Novim Rimom" *(Rome la neuve)*, hoteć takodjer, da se i pokrajina naokolo nazove *Romanijom*. Kad su Turci osvajali zemlje u Europi preko ove pokrajine, upotrebljavahu ovo isto ime, te nazvaše je *Romeli*, bez da bi se tim stegnuli na medje Romanije, jer su *Romelijom* zvali većinu onih pokrajina, koje u Europi osvojiše; danas pako zovu tim imenom sve zemlje, koje su pod beglerbegom Grčke. Romanija ima na iztoku Crno more (mer Maiour), naime Carigradsko tiesno, Marmarsko more i tiesno Gallipoljsko; na jugu Archipelag; na sjeveru i zapadu goru Haemus, koja ju dieli od Bugarske i Makedonije. Proteže se od rieke Strimona (Strume), pa sve do Crna mora, što čini 85 ura puta, a od Haema do tiesna Gallipoljskoga, što čini 55 ura. Zaprema prostor medju 41° i 44° širine, i od 47° do 56° dužine; a pored ovoga položaja imala bi biti umjerena podnebja; ali sjeverni vje-

Digitized by Google

trovi, dolazeći s Crnoga mora, vrlo su studeni u njekojih priedjelih, toga radi bolje uspjeva žito nego vino, koje je tu vrlo oporo, ako nije s južne strane, gdje je vrlo dobro. Ima takodjer travnika, kao u Dorisku *(Dorisque)*,[1] koj je duž rieke Marice, te se vrlo daleko proteže. Sultan ima tu liepu ergelu, a stanovnici ipak nepuste tu više pasti nego 2000 konja. Priča se, da je Xerxes na ovoj ravnini pregledavao svoju vojsku".

„Neima pokrajine u Francezkoj, koja bi više bila slična Romaniji, nego što je Pikardija, pa ako i neima u njekojih priedjelih onih velikih ravnina bez drveća s malimi briežuljci. Ona ima mnogo više kršćana nego Turaka i Židova zajedno; pa ipak stenju svagda pod tiranstvom ovih nevjernika, koji je zlostavljaju bez svake kazne. Jedino je sriedstvo, da ublaže svoju nevolju, što daju najljepše svoje kćeri za žene Turkom, koji uživaju povjerenje i ugled u zemlji. To rade mnogi kršćani, a kćeri jim za to nemienjaju viere, premda su vienčane po zakonu turskom. — Od svih velikih gradova, što jih je njegda bilo u ovoj pokrajini, jedini su Carigrad, Adrianopol i Plovdiv, koji su se uzčuvali; jer Plovdiv ima mnogo razvalina, koje svjedoče, da je njegda cvietao, a *Traianopolis* je mnogo izgubio od svoje stare veličine".

Poredimo li Bes. opis puta od Sofije do Jedreneta s opisom istoga puta Hayesova putopisca, razabrati ćemo, da Bes. opis u svakom pogledu daleko zaostaje iza opisa Hayesova putopisca. Jer ovaj savršenije prikazuje, ako i obćenito, narav puta i priedjela, obilježuje na tanje pojedina mjesta i prinosi kratke slike pojedinih zemalja, što se od Bes. prikazivanja znatno razlikuje. Hayes. putopisac ističe na daljem putu najprije selo *Oruitro* s mnogimi razvalinami starinskoga manastira, gdje bi mu držan glasoviti sardički sabor crkveni (god. 347), poslije nicejskoga najznatniji četvrtoga vieka.[2] Oruitro je izopačeno ime pusta gradića Urvič, blizu sela Kokaljana, odkuda se car Asên branio protiva Turaka, a na proti je mali manastir sv. Arhangjela.[3] Selo *Lozina* poznati je Lozen, spominje ga jur Rymov putopisac.[4] *Cerquioy* poznata je Vrančićeva

[1] Doriscus, Δορίσκος, ravnina u Traciji blizu ušća Haebrova. Herodot, VII. 59, 108.

[2] Hefele, Controversen in Betreff d. Synode v. Sardika. Tüb. Q. — Schr., 1852., p. 359 i d. Conciliengesch. I, 533. — Alzog. Kirch. Gesch., p. 234. Jireček, Cesty, p. 3—5.

[3] K. Jireček, Cesty, p. 49.

[4] Rad, knj. CXII, 185—186.

Digitized by Google

Bela Czerkva ili današnji Vakarel.[1] Dalji opis puta preko glasovitih klanaca ihtimanskoga sredogorja obćenit je, ali tačniji od Besoltova. Ovaj gorski priedjel pribraja H. putopisac, kao mnogi mu predhodnici, k Rodopi, koja bješe onda — pod kraj lipnja — još sa sniegom prekrivena. Naš putopisac prenosi na one klance mitologijsku priču o Orfeju,[2] a tamošnja vrela na vrelištu Maričinu, poticala bi mu od onih gorkih suza, koje Orfej proli za svojom izgubljenom ženom. Ovo mitologijsko pričanje prenašali su njekoji stariji i noviji pjesnici takodjer na one od drevnih vjekova glasovite klance. Iv. Gundulić u svojem Osmanu pjeva o Orfeju kao Bugarinu, skladatelju sladkih pjesni bugarkinja, spominjuć „sedam vrela bistre vode, koja probi i udari na spjevanja ova vesela".[3] I. Križanić opjevava Orfejova vrela, „gdje mutna rika Marica i virovita Strumica, susedski izvir prijamše idu protivne čiste".[4] Dalje spominje razvodje izmedju Dunava odnosno Crna mora i Archipelaga, ali ga potanje neoznačuje. Na onom zaista mučnom gorskom putu spominje tursko ime sela Kapu Derbend *(Capigi Dervant!)* što mu znači „vratara gore" (portier de la montagne) u mjesto „vrata straže".[5] Selo *Jancoli,* izopačeno ime od Jeni köi, a slavensko ime Novo selo, poznato jur od Vrančića i Pigafette, potvrdjuje, da je današnji Vjetren[6] zaista na pragu Romanije, koja je u istinu zapremala prostor stare Tracije,[7] odkuda je poznata varošica Tatarpazardžik *(Basargie)* kao prva glavna stanica, koju predjašnji putopisci na tanje opisuju.[8] Putopisac misli, da je ona planina glasovitih klanaca sastavina onoga gorskoga lanca, što su stariji, tadanji i još pozniji geografi i putopisci zvali *Catena mundi* (Chaisne du monde): to je ona orografijska teorija o neprekidnoj gorskoj osi, koja bi se protezala sredinom Balkanskoga poluotoka od iztoka k zapadu, od Crna do Jadranskoga mora; što no navode geografi i putnici, počamši od Strabona,[9] pa sve do novijega vremena (do A. Bouéa i dr.); to je ona „veriga svieta", što ju i Iv.

[1] Rad, knj. CXVI, 42, 45, 96.
[2] Pauly, Realencyclopedie d. Alterthumswiss., V, 992—1004.
[3] Stari pisci, knj. IX, 312—313.
[4] Formendžin, Prinos za životopis Gj. Križanića. Starine, XVIII, 226. Jireček, cesty, p. 83.
[5] Rad, C, 117, 120; CXII, 186; CXVI, 41, 46, 96.
[6] Rad, C, 120, 121; CXVI, 42, 43, 96.
[7] Gl. Lewenklaw, Neuwe Chronica etc., p. 240.
[8] Rad, knj. CXVI, 41, 98. Lewenklaw, op. c., p. 240.
[9] Strabo lib. VII. c. 5.; ed. Müller, p. 260.

Digitized by Google

Gundulić spominje; budući da smo o tom gorskom lancu jur drugdje na šire razpravljali, upućujemo na ona mjesta.[1] Hayesov putopisac nadalje misli, da se onaj gorski lanac zove turski *Dervent*, što bi mu takodjer značilo svaku šumovitu goru; dakle isto što i rieč Balkan. Ali turska rieč „Derbend" znači klanac ili ždrielo, a Balkan znači zaista svaku visoku u šumu zaraslu planinu;[2] Balkan pako ili stari Haemus razlikovao bi mu se od drugih šumovitih planina ili Balkana tim, što ima na njem i posve golih stiena. I stariji putopisci pričaju o pogibeljih, što priete putnikom od hajduka u onih klancih, koje su stražile straže i putnike ubaviešćivale o pogibeljih; al se nisu stražili samo ihtimanski, nego svaki pogibeljan gorski klanac po svem turskom carstvu.[3] Dalje opisuje Plovdiv *(Philippopoli)*, koj se nije turski zvao Philiba, nego Filibé; ali opis mu neprinosi ništa, što nebi bilo poznato od predjašnjih putopisaca. Spominjuć vrlo obćenito humke ili mogile na plovdivskom polju, nerazpravlja o njih na šire poput drugih, nego na kratko zabilježi, što je ondje o njih čuo, da su naime grobovi njekoga neprijatelja. Položaj Plovdiva tačno je označen, ali ob onih briežuljcih ili sienitnih stienah, na koje se Plovdiv oslanja, vrlo obćenito govori, te glede ovoga zaostaje iza Gerlachova opisa.[4] Vrelište i tok Marice obćenito je, al dosta tačno naznačen.

Opis pako Hayesova puta od Plovdiva do Jedreneta vrlo je kratak, obćenit i nesavršen. Izmedju mjesta spominje samo Kajali *(Caiali)* i Harmanliju *(Hermanli)*, varošice poznate od starijih putopisaca; o prvoj ili Pigafettinoj Curici zabilježi, da se ondje još slovinski govori.[5] Onaj glasoviti Mustafe paše most *(Mustafa paša Köpri)* preko Marice, kraj istoimene varošice, o kojem mostu predhodnici raznovrsno pričaju, niti nespominje; čini se, da ga je zamienio s onim malim kamenim mostom kod Harmanlije. — Budući da se je poslanik Hayes samo jedan dan u Jedrenetu bavio, za to mu je putopiščev opis ovoga, onda još znamenitoga grada, u cielom obćenit, te se neda porediti ni s Pigafettinim, a kamo li s Hadži

[1] Rad, XLII, 156; XLIX, 26; LVI, 214, 218; LXII, 99 i 100. CXVI, 97, 98. Stari Pisci, IX, 317.

[2] Popović, Turske rieči u našem jeziku; Glasnik srp. uč. dr. LIX, 35, 71. Rad, XLIX, 34.

[3] Rad, LXXI, 34, 37, C, 120, 121; CXII, 180, 181.

[4] O Plovdivu gl. Rad, knj. CXII, 184, 187, 230, 231; CXVI, 39 — 45, 102.

[5] Rad, knj. C, 116, 119. CXVI 38, 39, 103.

Digitized by Google

Chalfinim opisom.[1] Geografijski položaj i prirodna karakteristika Jedreneta prilično mu je tačna, a podatci o astronomijskom položaju uzeti su od Ptolomeja ili od nekoje tadanje geografije, osnovane na Ptolomeju. Historijske pako bilježke, razsvjetljujuće prošlost Jedreneta u cielom nisu dosta tačne, pače su u oprieci s historijom; jer Sulejman, osvojitelj Kalipolja, umrie naglo god. 1357/8., dakle nije mogao g. 1363. osvojiti Adrianopola, nego je potonji grad osvojio tek Murat I.; u ostalom one se putopiščeve viesti više ili manje slažu s tadanjimi historici (Paulom Jovijem i dr.), a osobito s pričanjem Hadži Chalfe.[2] Od znamenitosti Jedreneta ističe najprije bezestan, o kojem ništa neprinosi, što nebi od prehodnika bilo poznato; medju glasovitimi mošejami spominje jedinu Sulejmanovu, ali ju na tanje neopisuje. U mjesto širega opisa Jedreneta, prinosi ponješto širi opis Romanije ili stare Tracije. Bilježka o imenu Romanije ili o turskom Rumeli, više ili manje je u skladu sa starijimi i tadanjimi pisci.[3] Kod označivanja medja Romanije navodi Haemus i za zapadnu medju, što je u skladu s gornjom putopiščevom biljčžkom, gdje mu je Rhodopa sastavinom Haemovom. Podatci pako o geografijskom položaju i odatle potičućem podnebju uzeti su takodjer većinom iz Ptolomejeve, ili od njeke tadanje na Ptolomeju osnovane geografije, kojoj nismo mogli u trag ući. Sjevero-iztočni hladni vjetrovi, duvajući s Crnoga mora, u istinu modifikuju mjestimice blago tamošnje podnebje. Znatno je, što poredjuje putopisac francezku Pikardiju donjekle s Romanijom; ali sličnosti i razlika potanje nenaznačuje. Napokon medju njegda znamenitimi gradovi stare Tracije spominje i *Traianopolis*,[4] koj grad da je mnogo izgubio od negdašnje svoje veličine. Traianopolis spada medju one rimske gradove u Traciji, koji su tek postali drugoga vieka po Kristu; preko ovoga grada išla je glasovita staro-rimska cesta Egnatijska;[5] grad bijaše smješćen blizu ušća Hebra, na desnoj obali dolnjega mu toka; gdje još ima velikih razvalina u šumi,

[1] Rad, knj. C., 108—110. Hadži Chalfa, Rumeli u. Bosna, p. 1—15.

[2] Rumeli u. Bosna, p. 1 u. 2.

[3] Gl. Petančićev opis puteva u Radu, knj. XLIX, 17. 18. St. Novaković, Hadži-Kalfa, XVIII. Spomenik srp. kr. akademije, p. 17—23. Lewenklaw, p. 240.

[4] Itin. Antonini, p. 322, 332, 333; Itin. Hieros., 602; Hierocles, 631; Nilus, 290 etc.

[5] Th. Tafel, De via militari romanorum Egnatia, Tubingae 1842. P. I., p. 34—36; gdje su navodi starijih pisaca o Traianopolu.

Digitized by Google

blizu sela Dede Agače; spominje se još kod diobe bizantinskoga carstva od g. 1204.[1] Akropolita tvrdi, da su ga Bugari g. 1205. razorili.[2]

O putu napokon od Jedreneta do Carigrada zabilježi Besolt ovo: „Dne 13. listopada, ili 20. dan puta, prispjeli su u *Hapsalu*, varošicu, koja ima krasan karavanseraj i mošeju od Mehmed paše. Isti je ostavio zakladu, da se svakomu putniku u ime božje dade tri dana hrana, naime meso, riža i kruh. Karavanseraj nije gradjen kao drugi, jer je po sredini prostrano mjesto s bunarom za kola. — 14. ili 21. dan u *Esskibabu:* varošica s liepom mošejom od Alipaše. 15. ili 22. dan u *Pregasch* ili *Burgasch,* varošicu s mošejom i karavanserajem, koj je ljepši od drugih, jer su staje odieljene od soba; ima tri kamena dvorišta, a oko dvaju nanizane su sobice. I tu se dieli putnikom hrana. Sve je ovo zasnovano od Mehmed paše, kao i liep kameni most preko rdjava potoka, koj za kiše i kad se snieg otopi silno naraste. Isti paša dade graditi pó milje dugu kaldrmu ili popločan put. 16. ili 23. dan u *Tschurli,* varošicu. Putujuć odavle tri ure, ugledaše Carigradsko more, pa su donjekle malom visinom išli i prispjeli k moru, uz koje su dulje putovali. Dne 17. ili 24. dan u *Silibreu,* grad na brdašcu kraj mora, ogradjen platnom; krasan vidik! Kod karavanseraja je liepa mošeja u ubavom položaju, kao da bi bila u perivoju. Po noći prispjeli su morem poslanikovi ljudi s liečnikom iz Carigrada, kojega je car. poslanik carigradski, Pavao Eitzing, našemu gospodinu (Lichtensteinu) u susret poslao. Jutrom zvalo se rano na polaz, jerbo se imalo onoga dana prevaliti dug put, ako se htjelo na veče stići na noćište. Poslanik s Löwenklavom i liečnikom i još s njekojimi krenuše morem u *Ponte piccolo,* kamo su i drugi istoga dana imali stići; inače se obično, kad se polazi od Silivreje, ostaje u *Ponte grande,* dokuda je jedan dan puta, kamo su prispjeli oko pódna i konjem dali odmora, pa dalje krenuli. *Ponte grande,* varošica na moru, kojega širok rukav probija ili ulazi po preko u kopno, a preko ovoga rukava vodi liep kamen most, odkud vjerovatno nosi mjesto svoje ime. Dne 18. ili 25. dan u *Ponte piccolo,* varošicu na moru, gdje takodjer ulazi u kopno morski rukav, kao i u Ponte

---

[1] Tafel u. Thomas, Urkunden zur älteren Handelsgesch. d. Rep. Venedig; I, 482.

[2] Tafel, Via Egnatia, l. c.

Digitized by Google

grande, a preko rukava vodi takodjer manji kamen most. Ovoga istoga dana išli su sveudilj uz more, te kadšto poslanikov brod ugledali. U Ponte piccolo ima ubav karavanseraj. Dne 19. listopada, posljednji ili 26. dan puta skoro su putem dolazili Turci, koji bješe izaslani poslanstvu na susret; bijaše tu glavom čauš paša, ili glava čauša, uz to dragoman i 40 čauša, pa druga odlična gospoda na konjih, svi zajedno izprimili poslanstvo i š njim dalje jašili; bješe tu takodjer gosp. stalni poslanik (orator) s njekoliko konja, te nas vodili u Carigrad". Tim svršuje Besolt svoj carigradski putopis ili svoj dnevnik o putovanju u Carigrad.

I u posljednjem odsjeku neopisuje Bes. puta, nego navodi samo noćišta, koja su na onom putu najznatnija mjesta, svakolika dobro poznata od starijih putopisaca.[1] *Hapsala* je današnja Hafsa, koja je onda zaista pripadala Mehmed paši, koj ju podiže svojimi gradjevinami. *Esskibaba,* poznata varošica, kod koje predhodnici obično o tamošnjem svecu (Saltukede) na šire pričaju. *Pregasch* ili *Burgasch*, takodjer poznato mjesto, Lüle Burgas, pripadaše Mehmedu, koj ga takodjer podiže mnogimi liepimi i skupimi sgradami. *Tschurli,* današnje Čorlu, kod kojega stariji putopisci obično spominju boj Selima protiva Bajazita; na putu od Jedreneta k Carigradu, prvi put se ugleda more kod sela Kinikli. *Silibrea,* današnja grčka varoš Silivri, negdašnja Selymbria, o kojoj stariji putopisci na šire pričaju. Pošto je tadanji carski poslanik carigradski (Pav. Eitzing) odaslao boležljivomu Lichtensteinu liečnika i druge ljude na susret, razdieli se poslanstvo. Poslanik Lichtenstein s liečnikom krenu morem, ostali kopnom, a jedni i drugi sastali bi se na veče u *Ponte piccolo.* Budući da je Ponte grande bila na ovom putu obična stanica, morao je onaj odjel, koj je krenuo kopnom, vrlo rano uraniti, ako je imao na veče prispjeti u Ponte piccolo. Nu ipak putopisac spominje *Ponte grande* ili današnji Böjük Čekmedže s liepim kamenim mostom preko lagune, koj most stariji putopisci raznovrsno opisuju. Ponte piccolo ili današnji Küčük Čekmedže, obično posljednja stanica pred Carigradom; odkuda su poslanstva, praćena od carigradskih dostojanstvenika, svečano ulazila u Carigrad.

Isti ovaj put od Jedrene do Carigrada opisuje Hayesov putopisac ovako: „Pošto se odmarali cio dan u Jedrenetu, krenuše 1. srpnja, o 10 ura, a putovahu 4 ure dok su prispjeli u *Absu* (Hafsa) na

[1] G. Rad, kn. C., 101—108; CXII, 233—35; CXVI., 32—37. 102—104.

Digitized by Google

noćište: mala turska varošica s liepom mošejom i velikim karavanserajem. Vrućina jih prinukala, da su promienili osnovu putovanja i više noću putovali, što obično i Turci rade; još više u Aziji i Africi, gdje je vrućina znamenito veća. Krenuvši malo prije pónoći, putovahu do izlaza sunca; pošto su napasli konje i odmorili se, podjoše ručati u selo, po imenu *Babaesqui* (Eski Baba). U svih zemljah turskih ima pored puta velikih travnika, po kojih kršćani kao i Turci mogu slobodno pasti svoje konje a da ništa neplate. Pošto su u svem 11 ura putovali, prispjeli su na noćište u *Bergase* (L. Burgas). U ovoj varošici ima vrlo liepa mošeja i velik karavanseraj, što ga sagradi Mustafa (valjda Mehmed)[1] paša, koj je ostavio toliku zakladu, da svi onuda prolazeći putnici dobiju jedan dan hranu na čast božju. Premda je poslanstvo putovalo na račun sultanov, nije se nigdje pustilo, da bi se sa sobom vozilo kruh, rižu i meso. Ova varošica L. Burgas, kao i većina, što jih na putu od Jedreneta do Carigrada susretoše, naseljena je od Turaka; ali s obje strane od glavnoga puta sve su varošice pune kršćana, koji se muče, da prehrane ove nevjernike, koji drže za veliku sramotu, kad bi ikoji posao vlastitimi rukami obavili, misleć, da su rodjeni, da samo ratuju i da vrše zapoviedi prorokove. Većina Turaka u ovih varošicah jesu vojnici na konju, zovu se *Spais de Timar* (spahije timara),[2] koje sultan šalje na stražu u pokrajine, a zato uživaju doživotno prihode stalnih timara (dobara), kojih zemlje moraju jim kršćani obradjivati. Iz Bergasa krenuše oko 11. ure noću; pošto putovaše 10 ura i nakrmiše konje po travnicih, prispjeli su u varošicu *Chiourli* (Čorlu), gdje je Selim izgubio boj protiva svoga oca Bajazita.[3] Ovdje se vidi toliko kornjača, da je tlo skoro sve njimi prekriveno s razloga, što jih ni Turci ni Grci nejedu. Budući da noćnim putovanjem nisu uživali motrenje zemlje, pa što je bila nepodnosljiva studen, za to odlučiše, da će opet putovati danju, premda je bila nepodnosljiva vrućina. Krenuv s Čorlu dne 4. srpnja, jutrom o 6 ura, putovahu 4 ure, pa se namjerili na trag prokopa i zida (razvaline staro-rimskoga vodovoda), što su posljednji carevi grčki sagradili, da isoliraju Carigrad i njegov priedjel, hoteć naime voditi Dunav u Marmarsko more, da tim

[1] Rad, C, 102, 106, CXVI, 34, 37.

[2] Spahija i timar gl. u Jirečeka, Cesty, p. 406. Glasnik srp. uč. dr., knj. 59, p. 195, 212.

[3] Rad C, 102; CV, 168.

[4] Rad, C, 104; CXII, 233, 234; CXVI, 33, 36.

Digitized by Google

obrane zemlju od navala barbara, koji jur odpočeše pustošiti ju. Poslije 3 ure puta prispjeli su u *Silivrée* (Silivri), koja je na obali mora Marmarskoga. Sav priedjel od Jedrene do mora vrlo je neprijatan; jer same su velike ravnine bez drveća, te su vrlo dosadne. Selivrée negda se zvala *Selimbria*,[1] mala varoš, gotovo sva porušena, za to puštaju Turci u njoj još Grke, koji tu imaju vrlo staru crkvu, koja je na vrlo liepom mjestu, da se odavle vide sve galije, što plove od Carigrada u Arhipelag. Niže Silivreje velika je turska varošica, nješto bolja od sela, drži se, što je na glavnom putu; jer neima luke za brodove, s toga neima ni trgovine. — Od Silivreje putovahu 3 ure uz more Marmarsko, i prispjeli su u varošicu *Bioucchek mege* (Böjük Čekmedže), koja nosi ime od velika drvena (sic!) mosta, koj vodi preko zatona, što ga more tu tvori. Opazili su, da je zrak uz ovu obalu mnogo blaži, a zemlja da je više rodna i mnogo ubavija nego u ravninah tracijskih. Pošto su ručali u ovoj varošici, putovahu još 3 ure uz more, dok su prispjeli u varošicu *Couchiouc Chekmege* (Kučük Čekmedže), a zove se od mala mosta, koj vodi preko tiesna kao i predjašnji, gdje more tvori drugu slanu lagunu. Tu ima velika množina riba, a obala je zasadjena mnogimi ljetnici, kamo Turci dolaze, da se zrače. Tu ima malen karavanseraj, ali vrlo liep s bunarom, na udobnost onih, koji ovdje noće. Jer Turci misle, da jim molitva nije bogu draga, ako se neperu: s toga oni, koji su gradili karavanseraj, vodili su amo vodu, da pruže priliku putnikom, da molitve obaviti mogu. Ovaj karavanseraj najudobniji je od svih, što su jih vidjeli; jer ima i soba, pa što konji nisu pomiešani s ljudmi, kao drugdje. Gradjen je na maloj visini, za to je odavle vrlo ugodan vidik. Odovud se vide svi brodovi i ladje, koje idu u Carigrad, ili odovud idu za Arhipelag. Poslanici odsjedavaju pravilno ovdje, dok sultanovi častnici dodju, da jih preuzmu; jer nije običaj noćevati kod posebnika; za to najveća gospoda taboruju pod šatorih, ili prenoće u ovom karavanseraju. — Prije polaza od Silivra g. Hayes odasla preko kurira viest redovitomu kraljevskomu poslaniku, da mu najavi svoj dolazak. Poslanik pošalje mu dva svoja janičara i jednoga od svojih tumača na susret, a sastali jih u Malom mostu. Sliedećega dana, 6. srpnja, pošto hodaše 5 ura ravninom, prispjeli su k carigradskim vratam, koja se zovu jedrenatskimi. Ali da se podje u Peru, gdje je kraljevski stan i gdje prebiva poslanik, trieba proći sred grada i prebaciti ladjicom luku, što bijaše neudobno radi prtljage; nego

[1] Rad, C, 104; CXII, 233, 234; CXVI, 33, 36.

Digitized by Google

bilo jim je udobnije poći oko grada i luke, premda je bio put ponješto duži".

Budući da je nepodnosljiva žega prinukala posl. Hayesa, da donjekle od Jedrene do Carigrada noću putuje: s toga opis ovoga cieloga puta nije savršen, premda je put vodio preko jednolike dosadne ravnine; s toga ni opis njekojih mjesta na ovom putu neodgovara predjašnjim topografijskim opisom. U ostalom navodi H. putopisac i na ovom putu sama poznata mjesta, te jih većinom obćenito opisuje, neobaziruć se gotovo ni malo — poput drugih putopisaca — na njihovu prošlost. Pošto su ona mjesta više ili manje na šire opisana od predjašnjih putopisaca,[1] netreba ovaj dio Hayesova putopisa nikakova komentara.

O Carigradu i o tamošnjem boravku poslanstva ništa nije Besolt zabilježio, dočim drugi putopisci o tom više ili manje na šire pričaju. Ovo je nastojao donjekle popuniti pomenuti Löwenklav,[2] ali prilično površno i obćenito. Prvu audienciju imalo je Lichtensteinovo poslanstvo u Skutaru, gdje se Osman paša pripravljao na rat perzijski. Poslaniku obrekoše, da će promieniti begove u Novigradu, Ostrogonu, Sečenu i Sigetu, na koje se begove car tužio;[3] al čim se poslanstvo vratilo kući, nehtjede Porta o pomenutih promienah ništa znati. Budući da je Lichtenstein bio obolio, preda stalni poslanik Pav. Eytzing u svečanoj audienciji od 3. prosinca 1884. carski danak; koj danak dok se bude nastavljao slati, pisa veliki vezir Mešit paša caru, biti će mir uzčuvan.[4] — Pošto je poslanik Lichtenstein predao danak i svršio posao svoga poslanstva, priča Löwenklav na pomenutom mjestu, odpravi, budući boležljiv, većinu svoje pratnje i sluga dne 12. prosinca 1584. iz Carigrada kući u Austriju. On pako, pošto mu je nedavno brat Gjuro Hartmann dne 19. siečnja 1585. u Carigradu umro,[5] krenu početkom proljeća 1585. na mletačkom brodu preko Grčke u Mletke, a odavle u domovinu; pratio ga je poznati Löwenklav, kojega je želio na ovom carigradskom putu sa sobom imati, te ga umoli, da mu bude drugom

---

[1] Rad, knj. C., 100—107; CXII, 189—92, 233—35; CXVI, 32—38, 100—104.

[2] Lewenklaw, Neuwe Chronica, p. 120 i d.

[3] N. Isthvanfi, Histor. de reb. hung., p. 558. Hammer, Gesch. IV, 145.

[4] Hammer, Gesch., IV, 146.

[5] O smrti i pokopu Hartmanna Lichtensteina, gl. Hammer, Gesch., IV, 146, 630, 631.

Digitized by Google

i pratiocem. Prispjevši Lichtenstein dne 13. travnja 1585. u Kalipolj na tiesnu Hellesponta, preuze slabost mah, i poslanik prestavi se dne 16. istoga mjeseca, te bi u Kalipolju sahranjen.[1] Löwenklav ostavio je Grku Dionizu iz otoka Skio za grob poslanikov napis u grčkom, latinskom, talijanskom i njemačkom jeziku, a taj napis priobćuje Löwenklav na pomenutom mjestu.[2] — Uz to priča Löwenklav, da je za boravka poslanstva u Carigradu stigla Porti viest, da su Turci bili provalili u Kranjsku, pa da su na povratku od T. Erdeda i generala Thurna kod Slunja (26. list. 1584.) bili do nogu potučeni. K tomu dodaje Löw., da Murat bijaše pravedan, jer kad je dobio viest, da je uvidio, da su njegovi krivi, i da su naši bili na obranu prisiljeni. S toga izdade strogu naredbu na paše na granici, da nesmiju kršiti mira. Uz to zapovieda, da se ferman pokaže stalnomu car. poslaniku kod Porte, P. Eytzingu, i da mu se pročita prije odprave, gdje se strogo pašam nalaže, da drže na granici svoje ljude na uzdi, da nebi kršćanom činili zla. Murat je tražio, da i car to isto učini, da bi se i naši ljudi mirno vladali.[3]

Pošto je Besolt svoj putni dnevnik prilično tačno vodio, s toga se dade i vrieme, što je na putu probavilo Lichtensteinovo poslanstvo, lasno ustanoviti. Budući da je Lichtenst. poslanstvo krenulo iz Beča dne 30. kolovoza, a prispjelo u Carigrad dne 19. listopada, to je na putu potrošilo svega skupa 51 dan; dakle gotovo toliko, koliko i Sinzendorfovo poslanstvo (52 dana), koje je putovalo pod kasnu jesen. Nu Besolt sam razlikuje ovo putovanje glede vremena na dva diela, naime na put od Beča do Biograda i odavle do Carigrada. Za prvi dio puta Dunavom, trebovaše ukupno 18 dana; nu pošto se poslanstvo bavilo 3 dana u Komoranu, a 4 u Budimu, to bi bilo putovanje trajalo samo 11 dana. Glede puta od Biograda do Carigrada sam je putopisac razlikovao u svojem dnevniku vrieme na put potrošeno od vremena, što je upotrebljeno na odmor. Besolt bilježi, da je poslanstvo od Biograda do Carigrada putovalo ukupno 25 dana; dakle bi prema drugim dosta hitro obavilo onaj za onda dosta mučan put. Budući je na istom putu probavilo u svem 33 dana (od 17. rujna do 19. listopada uklj.), to je 8 dana

[1] Hammer, Gesch., IV, 146.

[2] Lewenklaw, op. c. p. 121.

[3] Lewenklaw, op. c., p. 122. Isthvanfi, p. 560. Khevenhillers Annales Ferdinandei; Leipzig. 1721. II, 328. Smičiklas, Poviest Hrvatske, II, 65.

Digitized by Google

potrošilo u Biogradu i drugdje na pripravu i odmor. Poredimo li ovo putovanje glede vremena s predjašnjimi poslanstvi, razabrati ćemo, da je Lichtensteinovo poslanstvo, pored svega što je Lichtenstein bio boležljiv, dosta hitro putovalo; jer je trebovalo jedan dan više od Sinzendorfova i Eitzingova poslanstva, koja su za isti put trebovala 32 dana. — I Hayesov putopisac takodjer je tačno bilježio u svom putopisu vrieme potrošeno na putu, razlikujući ga od vremena, potrošena na pripravu i odmor, a tu razliku i Hayesov putopisac ističe takodjer na putu od Biograda do Carigrada. Hayesov putopisac glede vremena bilježi ovo: „Mi smo dakle potrošili za put od Biograda do Carigrada ukupno 20 dana, a išli smo svega skupa 177 ura (dakle gotovo po 9 ura dnevice). Budući da je zemlja ravna, osim njekojih priedjela bugarskih, a kola su dobro išla, za to prevališe više od jedne milje na uru, računajuć naime, da od Biograda do Carigrada ima oko 200 franceskih milja, a od Pariza do Carigrada 700, što su prevalili u 2 mjeseca i 23 dana, dok su prispjeli u Peru, u jedno od predgradja carigradskih". Hayesovo dakle poslanstvo, koje je gotovo 40 godina poslije putovalo, išlo je od Biograda u Carigrad tako hitro, kao što, osim kurira, nijedno starije poslanstvo, jer putovalo je za visoka ljeta, a žurilo se, nebi li sultana, iduća na Poljsku, sastalo gdjegod putem. Daljina pako od Biograda do Carigrada, u francezkih miljah izračunana, odviše je velika, te se znatno razlikuje od istih daljina kod Vrančića, Pigafette, Gerlacha i Apiana.[1]

Ovo Lichtensteinovo poslanstvo tim je osobito znatno, što je na tom putu učestvovao i glasoviti tadanji učenjak Löwenklav *(Leunclavius)*, koj je, proputovavši europsku Tursku i baviv se s poslanstvom u Carigradu, svoja motrenja i iskustva uporabio u svojih glasovitih djelih o Turskoj. Putopis pako Hayesova poslanstva osvjetljuje i popunjuje mnoge starije putopise, koje znatno nadkriljuje i glede forme putopisnoga prikazivanja, što jur drugdje iztakosmo.

[1] Rad, C., 153, 154, CXVI; 111 i 112.

Digitized by Google

Carinarski sustav Dubrovačke republike.

U sjednici filosofijsko-juridičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 23. listopada 1895.

PRIOBĆIO PRAVI ČLAN DR. K. VOJNOVIĆ.

I.

Sredovječno doba.

Trgovačke prilike. — Sredovječni carinarski sustav. — Carinarski pisani zakoni. — Carinarski zbornici. — Ustrojstvo velike carinare. — Stonska carinara. — Uvozna carina. — Izvozna carina. — Provozna carina. — Potrošarina. — Vinski monopol. — Javne žitnice i carina na hranu. — Carina na robove. — Druge pristojbe. — Carinski prekršaj. — Carinski reciprocitet. — Carinski odnošaj s Kotorom. — Slavenska carina (dohana schiava). — Carinarski odnošaji s Mljetkama. — Carinarski odnošaj s Jakinom.

Trgovačke prilike.

U trgovačkim prilikama Dubrovačke republike carinarski njezin sustav nalazi svoj ključ.

Dubrovnik sa svojim položajem, otvorenim na more, kroz koje gledaše Italiju, a sa zaledjem naslonjen na prve obronke Balkanskog poluotoka, imadijaše naznačen po naravi pravac, da si prokrči put trgovini i brodarstvu napram zapadu i istoku. Na jednu ruku trebalo je sirovinam istoka otvoriti vrata, da nagju progju u teritoriju slabo plodnome republike i u jadranskim krajevima Italije, a na drugom biti vozilom obrtnim proizvodima ove posljednje za svoje vlastite potrebe i za one susjednih slavenskih država na kopnu. Postanuvši na neki način mešetarom izmedju jednih i drugih, sva je njegova vještina bila naperena, da prodre sve dalje u bližnji istok i u prekomorski zapad, e da bi kroz njegove ruke prošlo obilje proizvoda dotičnih zemalja, da uzmogne udariti na trgovinu taku carinu, koja bi postala omašnim vrelom državnih prihoda. Da nije tomu našla vazda pravu mjeru, istina

Digitized by Google

je, ali, ako se ima suditi svaki sustav po plodovima, posvemašnji resultat carinarskog sustava republike nije mogao sjajnijeh uspjeha postignuti za kopnu i pomorsku trgovinu, za razvitak brodarstva i za državne financije.

Ne odstupivši nikada od pravca trgovačke politike, s početka udarene, promjenivši mu samo sredstva polag vanjskijeh prilika, Dubrovniku je prvi posao, obezbijediti si na istoku i na zapadu slobodu trgovine, a da ga ne mori briga s kijem će sklopiti ugovore. Danas na istoku vezan je sa srbskim i bosanskim dinastama, a sutra će s turčinom, danas s kraljem ugarsko-hrvatskim, a kad će ovaj podleći na Mohaču, opet s neprijateljem krsta, koji mu zapremi podunavske zemlje. Na zapadu, gdje su odnošaji stalniji, prvi su mu savezi s talijanskim općinama istočnoga srednjega primorja, a sa svojom utakmicom i muklom dušmanskom Venecijom izmjenjuju se carinarski ugovori i ratovi.

Dva ugledna pisca, Hrvat jedan, a drugi Srbin, rasvjetlila su po izvorima trgovačke odnošaje republike dubrovačke, navlastito za srednji vijek, napram zapadu i istoku, Matković u Radu, a Mijatović u Glasniku.[1] Resultati njihovih istraživanja naći će potvrdu u carinarskom sustavu Dubrovnika, koji opisujemo. U ovaj prvi dio, koji dosiže do svršetka srednjega vijeka, spadaju trgovački ugovori XII., XIII. i XIV. stoljeća Dubrovnika od jedne strane s Dalmatinskim i Istrianskim gradovima, a od druge s Napuljem i Sicilijom, s Jakinom, s Fanom, sa Sinigaljem, s Fermom, s Riminijem, s Ravenom, s Rekanatom, s Pesarom, s Ferarom, s Pisom i Florencijom, gdje vidimo često ugarsko-hrvatskog kralja Ljudevita I. biti posrednikom za utanačenje i učvršćenje ugovora, i gdje je prva briga republike, osigurati si slobodu trgovanja. Viditi ćemo, kako se zrcali tadanji carinarski sustav Dubrovnika u opetovanim trgovačkim ugovorima s Jakinom, navlastito u onom od 7. Maja 1397., uvrštenim u veliki carinarski zbornik od g. 1413.

U ovo razdobje spadaju takodjer trgovački ugovori sa Srbijom, s Bosnom i Bugarskom od XII. i XIII. vijeka, i onaj političko-trgovački od g. 1358. s Ljudevitom kraljem ugarsko-hrvatskim i Mletačke povlastice od iste godine, kojima se dozvoljuje pod udarcem pobjeda Ljudevita Velikoga i gubitka Dalmatinskih gradova njemu iste godine ustupljenih[2], Dubrovčanima slobodno trgovanje u Veneciji, kao samim mletačkim gradjanima. Amo spada onaj prvi trgovački ugovor republike od g. 1365. sa Orkanom II., kad još Turčin ne bijaše predobio Elespont, i koji će joj služiti kao amulet,

Digitized by Google

da ishodi od Turčina slobodu trgovine, kad će ovaj biti podjarmio na Balkanu Bugarsku, Srbiju i Bosnu. Amo trgovački ugovori od XIV. vijeka s Egiptom, kroz koji će Dubrovnik znati naći put k Indiji. A nastojanju ugarsko-hrvatskih kraljeva imati će republika zahvaliti dozvole od papâ, da može trgovati s nevjernicima, kako svojoj vještoj politici da sačuva neutralnost u ratovima, u kojim bi se mogli naći njegovi saveznici, tako da, dok će se ovi krvaviti, oni će još bolje trgovačke poslove činiti i pravednim putem se okoristiti u tugjoj nesreći.

Sredovječni carinarski sustavi.

Carinarski sustav Dubrovačke republike u srednjem vijeku nosi obilježje onog općenitog, koji je vladao kod slobodnih općina i država onog razdobja, s tom prednosti, što ne bivši se nigda u njoj uvriježio feudalizam, niti bilo seljaštvo prikovano zemlji, i pošavši za rukom željeznoj i vještoj ruci dubrovačke vlastele usredsrediti državnu moć i vršiti je iz glavnoga grada po cijelom teritoriju, uteče jednoj glavnoj mani carinarskog sustava one dobe, zapletu više carinara, na veliku smutnju i štetu trgovine. Da je Dubrovnik dotjerao do neke savršenosti svoj carinarski sustav, mnogo ima zahvaliti, kako u ostalim svojim inštitucijama, primjeru svoje negda pogibeljne štitnice, a kasnje zavidne utakmice, Venecije, koja prva uvede neki sustavni carinarski ustroj, a možda i riječ „*dogana*“ prva skova. Ona još od VI. vijeka prometnica smiona, kroz luke Grčkoga carstva i Egipta, istočnih proizvoda Kine i Indije, kojim poplavljaše Italiju i gradove dalmatinske, te i sami Dubrovnik — poduči ovoga u udaranju uvoznih, izvoznih i provoznih carina, i u zaštiti domaćih produkata, a da je nije slijedio u nesmiljenoj zabrani sličnih proizvoda tugjinskih. Jer Mleci štitiše s vana svoju svilenu i vunenu robu, svoje zlatne žice, svoja ogledala i cakla proibitivnim sustavom, dok Dubrovnik ne dotjera zaštitu svojih vunenih pokrivača i košulja, svoje raše, pamučne robe i svile tako strogim mjerama. U Dubrovniku, kao u opće u srednjem vijeku, carina nosi više fiskalno nego protektivno obilježje, idući za tim, da opskrbi državnu pjeneznicu obilatim prihodima. Jer, kako kaže Cibrario, tadar se nije *u opće* poznavao onaj absurdni sustav zabranjivanja proizvoda vanjskog obrta za promicati svoje, i malo vladara bilo jo voljno na ovaj način umanjiti svoje carinarske prihode.[8]

Digitized by Google

Za ono razdobje vidimo prepletene male države, kako talijanske republike i piemontešku vojvodinu, a velike kako Francesku sve do revolucije g, 1789., mrežom *divonâ,* medju sobom pobijajućih se, koje su spriečavale i opterećivale trgovinu — dok u Dubrovniku nema nego jedna jedina *velika divona (dohana maggiore)* u glavnom gradu, koja po cijeloj državi svoju moć stere, jer Stonska carinara, uvedena g. 1448., i to podregjena glavnoj, nije opstojala nego do g. 1519.

Temelj carini bijaše a srednjem vijeku, ne toliko onaj razložiti, koji počiva na vrijednosti robe, nego težina, vanjski oblog robe, ili općenito naznačenje stvari, koja se imaše zacariniti po mjestu, otkuda dolažaše, *sukno mletačko, platno holandeško.* U Dubrovniku naći ćemo gdje vlada ponajviše mjerilo carine *ad valorem,* prem da ima dosta stvari, koje se po broju, po stanovitome sadržaju, po vanjskom zamotku opterećivaju.

Nema u ono razdobje stalnosti u carini, koja se često povisuje, a znade pritisnuti trgovinu polag potreba državnih, a više krat polag hira prolaznih tirana, proti kojemu dižu glas pape, *pravi zaštitnici sredovječne trgovine,* kako ih zove Cibrario.[4] Vidićemo i u Dubrovniku, da se carinski cjenik diže i snizuje često, ne uzimajući vazda u obzir interese prometa, nego same potrebe državne, navlastito u svrhu, da se pokrije ogromni danak, što se plaća Turcinu, i tim da se spasi državna nezavisnost.

I Dubrovnik, kako ostale sredovječne države, može biti više nego neke, izvršuje monopol prodaje stanovitih proizvoda, navlastito soli, glavno vrelo državnog prihoda, kojega radi junački se bije, kad dobitnik, a kad pobijegjen, s Venecijom, da si osigura isključivu progju u bližnjim slavenskim zemljama. Ali nije ovo jedini monopol, kako ćemo dalje vigjeti, koji uvagja mala republika, da opskrbi narod potrebitim ili korisnim stvarima. Vidimo i u Dubrovniku ono potanko uredjivanje cijena za svakojake proizvode, za kruh, meso, vino, ulje i za same obrtnine, koje bi se u zemlji producirale, jer u ono vrijeme države, osobito ako male, više bi bile podobne obitelji, gdje kuće starješina svaku sredi, kako misli, da će biti bolje opskrbljeni članovi njezini.

Gdje se opaža težnja zadovoljiti interesima navlastito vlastele, to biva kod prodaje vina. Ovdje se uvagja s rana tako poredanje u prodaji ovog proizvoda, da bude prije potrošeno ono iz vinograda gospodarevijeh iz šire okolice gradske, a zatim vino uda-

Digitized by Google

ljenijeh predjela primorskih i konavskih kmetova. Ali ova povlastica nije se do skrajnosti doćerivala kako u feudalnim državama[5].

Kod oskudice općila, koja bi opteščala izmjenu proizvoda megju narodima i uzročila često glad, općeniti je bio tada sustav opskrbljivanje puka po javnim skladištima, navlastito po žitnicama, da mu ne fali kruh. Tako je bilo i u Dubrovniku, gdje je vladi bio prvi zadatak, opslužen do konca republike, očinskom brigom priskrbiti periodično hranu narodu i nastojati, ne samo da mu bude kruha, nego ulja i vina, barem do potrebe.

U srednjem vijeku postupalo se *koji put* u trgovačko-carinarskim odnošajima s tugjincima na temelju reciprociteta.[6] Viditi ćemo, da sve nastojanje trgovačke politike republike bilo je, megjunarodnim ugovorima s istočnim i zapadnim državama uvesti u život to načelo, kojega se ona držala kod prvih svojih carinarskih zakona i s onim narodima, s kojim se nije bila posebnim pogodbama vezala.

Talijanski jur navedeni slavni pisac opaža, da temelj ekonomičkome stanju srednjega vijeka bijaše, da porezi nijesu se mogli povisiti brez privole podanika. Po tom se dogodi, da nužda, u kojoj su se vladari nalazili, tražiti od njih novčanijeh potpora, i poteškoće, ishoditi od slučaja do slučaja privolu podanika, izazvaše sazivanje stališa.[7] U republici Dubrovačkoj nalazimo, da nametnuće glavnog poreza, kakva je bila carina, i ostalih pristojba, nigda se ne zbiva brez privoljenja Velikoga Vijeća, a u kasnije vrijeme, kad se državna moć koncentrovala u Starom Vijeću (u Senatu), nigda brez privole ovog zadnjega. Dubrovnik nije nigda poznao samovoljno udaranje javnih tereta od strane ovršujuće vlasti, brez privoljenja onih državnih zborova, kojim je do blizu pada republike bio pravac kod glavne grane uprave obezbjediti opstanak države i promicati joj poljodjelske, brodarske i obrtne interese.

Carinarski pisani zakoni.

Prve tragove pisanih carinarskih zakona nalazimo u Dubrovačkome Statutu, izdanome 15. Maja g. 1272. pod knezom *Markom Giustiniani*. Tu se ustanovljuje (knj. VI., gl. 13), da ko bi izvan Dubrovnika prekršio propisanu carinu (osim kad bi tijem povrijedio neprijatelje države), te nanio štete Dubrovčaninu, ima mu nadoknaditi štetu, ili poći u zemlju, gdje ju je počinio, da izravna stvar. Propisuje se takodjer carina siru, koji bi Dubrovčanin poslao u mjesto kakvo megju Kotorom i Zadrom, izuzam Dubrovnik

Digitized by Google

(knj. VIII., gl. 82.), a dalje opredjeljuje se, da od svake robe u vriednosti od dvadeset perpera[1] naprijed, koja bi se trgovala u Dubrovniku, imade se platiti toliko od kupca, koliko od prodavaoca jedan groš i pô na sto perpera vrijednosti (knj. VIII., gl. 73.).[8]

Nijesu bez važnosti ova tri propisa, navlastito drugi, koji sadržava u jezgri jedno od općenitih carinskih pravila republike, po kojemu Dubrovčanin, trgujući izvan teritorija dubrovačkoga, nije zato oslobodjen od carine, a treći udara već carini kao temelj vrijednost robe, prem da nije niti može biti općenit. Ali se nema držati, da su ova tri propisa sačinjavala u vrijeme izdavanja Statuta jedine carinarske zakone tada opstojeće. Osim tamo i amo raspršenih zakona i ovdje kako na svom pravnom polju običajno pravo bi popunjivalo pismeno.

Carinarski zbornici.

Prvi carinarski zbornik republike *(Liber statutorum dohanae)* spada u godinu 1277., te bi sastavljen samo pet godina poslje Statuta pod istim dubrovačkim knezom Markom Giustiniani, izdavateljem ovoga i broji 87 članaka, *koji su postojali i prije*, a zakonoša kaže u uvodu, da ih je dao skupiti iz raznih vremena svojih predšasnika, te dovesti u sklad, razbistriti i popuniti, da suci, koji bi ih uporavili, budu složni, a carinari da ne oklevaju kod utjerivanja državnih prihoda. I zbilja, u taj zbornik vidimo uvršten propis o carini, koja se ima platiti na sir, jur uvršten u poglavje 82., knj. VIII. statuta, tako, da ne videći recipirane ostale one dvije gore spomenute štatutarne ustanove, red je držati, da ih je zbornik od god. 1277. stavio izvan krijeposti.

Pod knezom Pavom Gundulićem bijaše izdan 6. Maja 1413. opsežniji carinarski zbornik *(Capitolare della Dogana Grande)*, koji je pretočio i popunio onaj od god. 1277., i koji dopire sa svojim propisima do praga srednjega vijeka, te će nam služiti kao provodić i glavni izvor prvom dijelu ove rasprave, s kojim prispodabljamo potanko na drugom mjestu stariji zakonik od godine 1277.[9]

---

[1] O dubrovačkim novcima, da se bolje razumije carinski sustav, gledni primjetbu 29.

Digitized by Google

Ustrojstvo velike carinare.

Ustrojstvo i manipulacija velike *divone* (kako se zvala i zove još u Dubrovniku carinara), bješe za ovo razdobje jednostavno. Četiri *divonijera* prije birana po Malom Vijeću, a kasnije po Velikom Vijeću za godinu dana, upravljahu carinarom.[10] Za pomagača imali su oni pisara, kojega predlagahu Malome Vijeću, da izabere izmedju trojice najsposobnijega. On bi vodio knjigu, gdje bi zabilježio sve trgovine, što bi se izvozile, a po njoj bi izdavao ispravu trgovcu.[11] Da ne bi ništa uteklo carinarima, red je bio svakomu, koji bi htio putovati po suhu ili po moru, imao ili ne imao trgovine za izvoziti, prijaviti se divonijerima i kazati pod zakletvom, da li ima i koju robu za izvoziti, te platiti odmah carinu, pod prijetnjom, u slučaju pritajivanja, globe, obično od jedne perpere i gubitkom robe ili nje vrijednosti. Ovo je valjalo za svaku lagju, koja bi odjedrila, izuzam lagjice, koje bi išle na ribarenje, ili da krcaju goriva ili k bližim vinogradima.[12]

Divonijeri imadu utjerivati odmah carinu, pod prijetnjom globe od 25 perpera za svakoga u slučaju, da bi počekali stranku[13]. Mesar ne smije iz mesnice (komarde) izvaditi kožu, ako nije prije platio carinu.[14]

Iz carinarske blagajne po zakonu od 21. septembra 1362. imali su se isplaćivati javni službenici po redu dotičnih uredovnih doznaka, a prvo mjesto zapremaju, koji su u zatezi s plaćom. Imadu povrh svih prednost knez i njegovi sluge *(famuli)*, *riviri* (upravni i sudbeni podvornici), noćni nadzornici, lučki činovnici, čuvari sv. Srgja i sv. Lovrijenca i poslanički ulaci.

Bilo je s početka *mešetara*,[1] koji bi u samoj divoni posredovali megju trgovcima. Malo Vijeće ih biraše, a od pristojbe mešetarske zakon kaže, da ih ide četvrti dio, iz čega bi se imalo izvesti, da ostalo bi zapalo državu. Kasnijim zakonom od g. 1384., možda usljed zloporaba, koje će biti nastale u carinari po baratanju mešetara, ovi bješe ukinuti za svu robu, koja se manipulirala u divoni.[15]

Velika divona bila je jur smještena na početku XIV. vijeka u zgradi, nazvanoj „*Sponza*“ po onim otvorenim trijemovima, podignutim na megji države, gdje bi se *karavane* odmorile. Kad bi usavršena u svom stilu gotičko-romanskom, uslijed naredbe Maloga

[1] Talijanski tekst (capit. LXXI) potalijančuje hrvatsku riječ „*mešetar*“ u „*missete*“.

Digitized by Google

Vijeća od 27. Oktobra 1556., postade jedna od najukusnijih arkitektoničkih zgrada u gotičko-romanskom stilu one dobe, koja i sada priteže k sebi pozornost putnikâ i umjetnikâ[16]. Spada na početak ovoga razdobja zakon Velikoga Vijeća od 15. Maja 1479., kojim bi naregjeno, da se ima priudesiti pri zemlji *Sponze* veliko skladište za pohranu svite i u opće sve trgovine, koja bi došla morem[17].

Velika divona u *Sponzi* bijaše glavni i jedini carinarski ured u državi sve do konca republike s kratkim prekinućem posebne carinare u Stonu utemeljene stopra g. 1448. A razlog tomu je bio, što Dubrovnik sam, po svom položaju, bijaše ono trgovačko središte, gdje se stjecaše trgovina izmedju istoka i zapada, kojemu činjaše iznimku u svoj državi Ston radi neretvanske doline. I za to, kako su sve karavane iz slavenskih zemalja dolazile na Tabor, u predgragje na Pločama, da iskrcaju i ukrcaju robu — tako su imali svi brodovi u istu svrhu doći u Dubrovačku luku. Pa i kad bi ih oluja ili strah od gusarâ silili, da se osidre u drugoj kojoj luci države, te morali iskrcavati robu pod nadzorom dotičnog ladanjskog kneza, ipak carinarske operacije valjalo je obaviti prije ili poslje u Dubrovniku. Osim toga kako carina bijaše glavno vrelo državnog prihoda, trebalo je staviti je, tako reć, pod oči, te povjerit joj upravu prvim državnim službenicima, da se ne bi kriomčarenjem, tako lasnim na ladanju, gdje urednici obično strogo ne bdiju, donijelo štete državi.

Stonska carinara.

Ovo se iskusilo u Stonu, gdje se bila o polovici XV. vijeka tako razvila trgovina s Neretvanskom dolinom i sa susjednim slavenskim zalegjem, da zaključkom Velikoga Vijeća od 11. Novembra 1448. bi dozvoljeno, da se za svu robu, koju bi Neretvanski trgovci morem unosili u Ston, te bi je iz Stona ili iz Rata izvozili po suhu, imadu plaćati u Stonsku divonu (Dohana Stagni) carinu istu, koju bi inače *bili platili u Dubrovniku.* Na isti način imalo se postupati i glede izvoza trgovine morem iz Stona, Rata i Neretve, kamogod otpremljene, predpostavivši za oba slučaja, da se nije carina platila prije u Dubrovniku.

Oni činovnici Stonskih slanica, koji su vodili dotične manipulacione knjige *(officiales nostri de scripto)* imali su sastaviti teškeru svih trgovina u Ston donešenih, a solinarski blagajnici *(officiales*

Digitized by Google

nostri de pagamento) imali su utjerati carinu i unositi primitak u knjigu.[18]

Ali iskustvo ne odgovori očekivanju, jer se opazilo, da premda se Stonska trgovina po moru i po suhu bila raširila, država ne bi se razmjerno carinom okoristila, očevidno radi rasprostranjenog kriomčarenja, te Veliko Vijeće prvo g. 1488., pak još kasnije g. 1519. naredi, da se u Stonu ne smije više iskrcavati roba bilo od mora, bilo od kopna, donešena u vrijednosti od preko deset dukata, nego da se ima sva iskrcavati u Dubrovniku. A niti ulje, niti drugo hranivo nije se smjelo prodavati u Stonu *na veliko (all' ingrosso)* brez dozvole Senata.[19]

U srednjem vijeku bila je poznata navlastito uvozna i izvozna carina. Ova posljednja nametnula bi se u manjoj količini, a to na domaće proizvode, a smješala bi se s provoznom.[20] U Dubrovniku sve tri vrsti carine opstoje i razlikuju se po njihovoj naravi jedna od druge kako u moderno doba, opterećuju trgovinu domaću i tugju, uzimaju, uvozna i izvozna, fiskalni i protektivni značaj, a provozna svojom znamenitosti bilježi svjetski položaj Dubrovnika, za trgovačke odnošaje megju istokom i zapadom.

Uvozna carina.

Zakon od 3. junija 1385. pod knezom Klementom Gučetićem proglasuje općeniti propis, da tugjinci imaju platiti 3% *ad valorem* za sve trgovine, unešene u grad, a i više, bude li Dubrovčanin dokazao, da plaća višu uvoznu carinu u zemlji, kojoj tugjinac pripada.[21] S ovim bi potvrgjeno ono načelo carinarskog reciprociteta, izjavljeno još g. 1325., po kojemu tugjinci, uvažajući robu u Dubrovnik, plaćaju istu carinu, koju Dubrovčanin u njihovoj zemlji, a izvažajući je neprodatu iz grada, uračunavaju u izvoznu carinu, već plaćenu uvoznu.[22] Ovo načelo, kako ćemo o tom dalje, upravljaše odavna narodnim togovačkim odnošajima Dubrovnika, a bi po motivaciji zakona od g. 1395. potvrgjeno, da se stane na put rasprama, koje bi nastale kod omjerivanja carine medju inostrancima i divonijerima.

Ovomu pravilu činjaše iznimku po zakonu od 19. Julija 1392. uvozna carina od 6% na vunenu svitu i na *fustanje (panni e fustagni)*, a to na zaštitu osobito domaće svile, koja se bila druge polovice XIV. vijeka počela tvoriti u gradu. U istome zakonu na-

Digitized by Google

regjuje se divonijerima, da imadu ispitivati i ocjenjivati robu, a imat će pravo na dva groša za svaki komad svile *(pezza di panno)*, a osim toga na šest groša za svaku stotinu dukata (dubrovačkijeh) vrijednosti od spomenute robe. Ali ovaj teški namet ne padaše na Mlečice, niti na inostrance, s kojim Dubrovnik bijaše pogodbom vezan.[23] Ova zaštita svile bi zaoštrena zakonom od 22. Januara 1433., kojim bi naregjeno, da tugjinac, koji unaša u Dubrovnik svite, te je i prodaje, ne samo što plaća uvozninu od 6%, nego toliko ima plaćati i kupac. Dapače prvomu se zabranjuje kupiti *u gradu* (tako ćemo kratkoće radi zvati Dubrovnik, kako ga zovu *per antonomasiam* i sadanji Dubrovčani) inostranske svite od Dubrovčana, ili je njima preprodati.[24] A još prije sa zakonom od 11. Aprila 1387. bješe zabranjeno tugjincima, izuzamši Mlečiće, prodavati u Dubrovniku i u ostaloj državi svite na malo *(panni a retaglio)* pod globom gubitka robe i 25% njezine vrijednosti,[25] Kad se bio pak o polovici XV. vijeka jako razvio u Dubrovniku vuneni obrt, poduprt velikim novcem od vlade, bi udarena uvozna carina od 1%na vunu, unešenu izvan zalijeva u grad *(da fuori del golfo)*, kojom se pravi svita.

Ovdje se namjeravamo na carinarski propis, koji stoji u potpunoj oprijeci sa modernim carinarskim zakonarstvom. Dubrovčanin ne plaća samo carinu, kad uvaža kupljenu robu u svoj grad, nego i kad je unaša izvan države u kojegod mjesto podvrgnuto i tugjinskoj carini, ako je nije već platio u Dubrovniku. Ovako proglasuje zakon od 7. novembra 1351.[26], a razlog mu je po svoj prilici, što gragjanin ne smije se oteti poreznoj dužnosti, makar se našo izvan domovine, pošto carina je prvo vrelo državnih prihoda, kojom Dubrovnik pokriva svoje državne potrebe i obezbjegjuje svoju slobodu. Ovome propisu, kojim je proniknut sav carinarski sustav republike, ima se pripisati ono bogatstvo divone, o kojemu su znali pripovijedati mletački zavidni poslanici, kad, idući u Carigrad, svraćali bi se u Dubrovnik, i pohotnim okom zavirivali u carinarsku blagajnu.[27] Ovomu načelu dan je konkretniji izraz u zakonu od 12. Junija 1417., gdje se propisuje s razloga, što velika dubrovačka divona često ostaje prevarena po onima, *koji trguju izvan Dubrovnika*, a ne prijavljuju u gradu poslove drugodje obavljene, da svaki Dubrovčanin, koji kupi robe, podvrgnute carini izvan grada svoga, s namjerom poslat je izmegju Mletaka i Spljeta, ili iz Aleksija put istoka, gdjegod se plaća carina, imade je prijaviti kroz tri mjeseca velikoj divoni, a kroz mjesec dana ako je

*

Digitized by Google

unešena u Spljet ili u Aleksij, pod prijetnjom globe od 1% na vrijednosti robe. Carina pak ima biti uplaćena u četiri mjeseca od prijave, a bude li trgovac prije došo u grad za tri dana od dolaska, pod teškom globom. Dubrovčanin pako, koji bi u gorerečenim mjestima kupio take robe, na koju se plaća carina, koja nije uplaćena u Dubrovniku, da je izvozi po suhu, potpada istoj gorerečenoj pedepsi.[28]

Izvozna carina.

Udarena je izvozna carina proti Dubrovčanima:

a) na platno tvoreno ili netvoreno u gradu, odaslano iz Dubrovnika ili iz bud koje strane ležeće na talijanskoj Pulji do rijeke Dvila i otokâ Mljeta, Korčule, Hvara i Brača, prostor ovaj koji pravi vrst carinarskog pâsa za izvoz morski, a to tri groša i jednu tretinu na sto (lakata?), a jedan folar na lakat (*un folaro per brazzo*), bude li platno izvoženo po suhu ili lagjicom do Stonskih ušća.[29] Da bi se otešćalo odaslanje platna, toliko potrebita domaćemu pučanstvu, Dubrovčanin, koji bi ga prodao tugjincu, eda ga ovaj izvozi po suhu ili po moru na gori rečena mjesta, plaća na sto (lakata?) jednako tri groša i pô;[30]

b) na pamuk, fustanj, pokrivače i flanele, odaslane na gorerečena mjesta morem ili po suhu, ili prodane u tu svrhu tugjincu, a to na stotinu lakata pamučne robe jednu perperu, na komad fustanja jedan groš, na pokrivač dva groša, a na flanele devet folara na jednu perperu vrijednosti;[31]

c) na svilene tkanine *(draperia cambio seta)* i na ostalu robu, napose nenaznačenu, izuzamši zlatne forinte, dukate ili dinare, groše, došavše iz Mletaka ili iz Brskove, u razmjerju devet folara na jednu perperu vrijednosti. Bude li Dubrovčanin prodao tugjincu take robe (s izuzetkom dinarâ, grošâ iz Mletaka i iz Brskove) platiti će jedan folar na svaki groš vrijednosti;[32]

d) na svake vrsti lovačkih ptica, koje bi se valjda upotrebljivale u dvorovima srpskih i bosanskih dinasta, kako n. pr. sokoli *(falconi, sparvieri, astori, torzioli)* jedan groš na pticu, bio izvozač i inostranac, samo ne Mlečić;[33]

e) na ulje izvoženo morem unutra spomenutih granica, 9 folara na jednu perperu vrijednosti. Podanici srpskog kralja *(del re di Rascia)* plaćaju dvije perpere na miljar ulja *(miliaro d' oglio)*;[34]

f) na cigle ili kupe *(piere cotte)* neopredieljenu carinu od polovice preko vrijednosti robe, što je bilo jednako zabrani izvoza, da

Digitized by Google

se tako onemogući izvažanje materijala, nužno za gragju, navlastito seljačkih kuća;[35]

g) na svaki dvojaki bijelj *(schiavina doppia)*, pô groša, a na stotinu (lakata?) raše šest groša, a to i kad bi Dubrovčanin prodao od ove robe tugjincu. Ovaj pak oprošten je od daće, bude li je kupio od inostranaca;[36]

h) na sir, kad bi ga Dubrovčanin izvozio iz Kotora do Zadra, jednu perperu na hiljadu libara težine, a kad bi ga izvozio iz Neretve, na glasu po svome siru, platio bi na istu količinu dvije perpere;[36b]

i) na loj pet perperâ na istu količinu;[37]

j) na sukno 6% na njegovoj vrijednosti.[38]

Jako providna je ustanova, stvorena za slučaj, da bi izvozač donio natrag robu, za koju je platio izvoznu carinu. Prije nego je ponese kući ili u dućan, ima se zakleti, da je platio carinu, a kad bi je htio opet izvoziti, zakleti će se, da je ona ista roba, što je bio donio natrag, i za koju je u svoje vrijeme platio carinu, i tako je ne će platiti po drugi put. Izuzet je slučaj, da je Dubrovčanin prodao istu onu robu inostrancu, koji je hoće izvoziti, jer tada, ako tugjinac je podvrgnut jačoj izvoznoj carini, treba da plati divoni višak.[39]

U ostalome tugjinci, koji bi htjeli izvoziti robu, po njima unešenu u grad, uračunati će u izvoznu carinu uvoznu, koju će bili platili.[40]

Vrijedi pak posebni cjenik za robu, koju bi Dubrovčanin htio poslati u Spljet, u Trogir ili u druga mjesta kraljevine Ugarske ili u Romaniju (Romania), za koju će platiti 2% na stotiuu perpera vrijednosti.[41]

Umnoženi upravni troškovi prouzročiše zakon od 21. Aprila 1442., kojim izvozna carina za robu, kupljenu u Dubrovniku ili vani bi povišena od 3 na 4%, slavenska carina (o kojoj dalje) na 6%, sve stvari za bojadisanje sukna na 1%, na kupnju vune u svem teritoriju udarena pristojba od ½%, i uvedena lučarina *(arborazzo)*, od koje su bile proste lagje, koje su ribale koral, koji je tada nosio velike dobitke, a to u razlogu od 20 folara za vrijeme ribarenja.[42]

Provozna carina.

Zakonom od 3. Junija 1385. uvagja se provozna carina od 1% na robu tugjinaca, koja bi prolazila gradom za daljnji promet.

Digitized by Google

Povisuje se na 3% za one inostrance, koji trgovinu sprovagjaju put Bugarske, Slavonije, Zente, Bosne i Ugarske, gdje Dubrovčani plaćaju carinu. Za biser i drago kamenje platiće se provoznina, u koliko Dubrovčani je plaćaju u mjestu, kamo je otpravljena. Ali ako od trgovine unešene za provoz, jedan dio bude u grodu prodan, za nj se plaća mjesto provozne uvozna carina.[43]

Provoznina od 1% uporavlja se po zakonu od 14. Maja 1435. na Barane *(Antivarani)*, koji unašaju robu u grad, a da je ne prodaju.[44]

Potrošarina.

U ovo prvo razdobje nalazimo udarenu potrošarinu na friško i posoljeno meso, a to za svaku trpezu, na kojoj se izlaže za prodaju u nedjeljni dan, kad je prodaja obilnija, sa jednim grošom, u četvrtak *(nelli zorni de zobia)* sa 15 folara, a u druge dane sa 12 folara, a za slučaj oteze u plaćanju, u ime globe plaća se četvrti dio više.[45]

Na grad pak i na svu državu udarena je potrošarina za svaki komad sitne životinje od jedne godine 4 *miliarisa*, a knezu uz to se plaća pristojba od četiri folara, za svaku svinju 8 mil., a knezu fol. 8, za svako govegje ili kravu 16 mil., a knezu fol. 16, U slučaju pak kriomčarenja platićese 1/4 više divoni i knezu.[46]

Zabranjeno je svakomu brez dozvole divonijera, pod globom za kućevlastnika i za mesare, ubiti životinje u kući. Ali ako *slaven*, koji je doćerao životinju u grad, bude koju ubio za hranit sebe, ne će platiti carine, ni pristojbe knezu.[47]

Na ulje se plaćala po zakonu od 16, Marta 1403. za svaki mali sud ulja prodana u gradu 8 groša, ali po kasnijim od 22. Oktobra 1407. plaća se na ulju potrošarina od 3%, kako za ostalu robu, mjesto 16 groša, kako je bio običaj. A to valja i za tugjince ne izuzete. Da ne bi došo na manje ovaj neophodni začin pučanstvu, koje se na morskoj obali ponajviše pita ribom, god. 1434. bijaše ustrojena četiri skladišta za pohranu ulja, uvožena od tugjinaca, u svrhu da bi ga se pod nadzorom vlade prodalo.[48]

Vinski monopol.

Opazismo na drugom mjestu,[1] kako je republika od staro doba štitila proizvod vina Astarce, stare matice dubrovačke, koja se pro-

[1] Rad Jug. akad. knj. CXIV. Pišćeva rasprava: „Sudb. ustrojstvo rep. Dubr.“, pod marginalnim naslovom: „*Vinogradarstvo*“.

Digitized by Google

stirala megju gradom, Zatonom i Osojnikom, te nije dozvoljavala uvoz vina iz ostaloga teritorija. Ovomu monopolu, na korist osobito vlasteli, ostala je ona vjerna, kako ćemo vigjeti, sa željeznom dosljednosti sve do svoga konca. Kad Dubrovnik steče s Primorjem i Konavlima vinorodnih predjela, da se ogradi Astarea proti navali ovoga proizvoda, bi naregjeno god. 1477. za Konavle, a god. 1490. za Primorje i Rat *(Terre nuove)*, da ne smjedu pojedine kuće saditi preko stanovite mjere, pod prijetnjom iskorenuća, koje bi se izvagjalo neumoljivom strogosti. Svaki predjel je upućen na svoje vino, dok ga ima, niti ga smije prodati ili kupiti drugdje, tako da svaka knežija čini po sebi carinarski srez. Od toga vidimo jur traga u starome carinarskom zborniku od g. 1277., gdje se propisuje, da u Šipanu, Lopudu i Koločepu vino dotičnog otoka može se prodati u krčmi, ali nipošto prenositi iz otoka na otok; može ga se dovoziti iz grada, ali po dozvoli kneza. Tako se strogo bdije, po istom zborniku, da se ne bi unosilo vino inozemsko, da se ispitiva na brodu, dolazećemu iz Mletaka, iz Dalmacije, iz Pulja i Ucinja, koliko ima vina za potrebu mrnarice, te ako prekoračuje stanovitu čednu mjeru, udarena je jaka globa. S druge strane da ostane država opskrbljena potrebitim vinom, i da ga se ne bi kriomčarenjem izvozilo, propisuje se, koliko svaki brod Dubrovački ima nositi vina za potrebu mrnarice, više ili manje prama daljini puta, a to vazda nakon prijave barem jednog tržnog nadzornika, sve to pod kaznom gubitka dvostruke količoće vina i globe za mrnare i za trgovca vina.

Zabranjeno je takodjer uvoziti u Dubrovnik octa, osim za svoju potrebu do pô mjere za osobu.

U ovo staro vrijeme nalazimo, gdje se plaća potrošarina od *tri folara* na prodaji od deset mjerica vina unaprijed *(a decem quingis supra)*.[49]

Jača je potrošarina, udarena po Velikome Vijeću g. 1328. na vino, koje se prodava u gradu i u teritoriju, a to od jednog folara na 12 folara vina. Krčmari pako ne smiju ga prodavati na malo, a da ga nijesu prijavili vinskim nadglednicima, a zakletvom imadu potvrditi, koliko su vina prodali. Ima se po istom zakonu platiti za izvoz vina preko jedne mjerice *(ab uno quingio supra)*[1] jedan folar na 12 folara vrijednosti, a mást, koji se prodava na

[1] Nijesmo mogli naći, kakova je to mjera za vino bila „*quingium*". Može biti stari *bario* dubrovački, kojega u narodu nije još istisnuo *ektolitar*.

Digitized by Google

Ponti (južna strana gradske luke) i izvan grada, kako i vino, koje bi se darovalo redovnicima, ne plaćaju carine.

Kasnijim zakonom od 14. Jula 1424. na korist vinogradara propisuje se, da tko nema vinograda, taj ne može kupiti vina za trgovinu, niti ga prodavati u krčmi.

Uvoz vanjskih vina po istomu zakonu ostaje zabranjen pod globom od 25 perpera za svaki prekršaj, a osim toga od 3 perp. za svaku mjericu *(quingium)* dovožena vina, a brodovlastnik i mrnari biti će bičevani i žigosani. Tko nije u stanju platiti globu, podnijeti će tamnicu u razmjerju od jednog dana za šest groša. Samo Veliko Vijeće, a ne kao prije, Malo Vijeće, može dozvoliti uvoz inostranih vina.

Nadzira se proizvod vina u Ratu i u Stonu, te se naregjuje popisivanje vina u tim predjelima do konca septembra svake godine. Senat će unaprijed, a ne Malo Vijeće dozvoliti Dominikancima i Maloj Braći slobodni uvoz vina u granici njihove potrebe.

Toliko se držalo do strogog izvršivanja ovog zakona, da se čini odgovornim za nj sam knez, proti kojemu će se najstrožije postupati, bude li zanemario izvedbu svih ovih propisa.[50]

Zakonom od 19. kolovoza 1463. uvela se potrošarina za konavosko i primorsko vino, koje se dava u zakup, a ne smije se dirati u nju za državne potrebe brez dozvole $^2/_3$ malovijećnika i starovijećnika.[51]

Javne žitnice i carina na hranu.

Sva carinarska politika srednjega vijeka u pitanju ***kruha*** bila je opskrbiti dotičnu zemlju potrebitim žitom i ostalim hranivom, da ne bi nastalo gladi za slučaj nerodice u sebe doma ili u žitorodnim predjelima. U tu svrhu trebalo je držati pune žitnice za gladne godine, otvoriti široko vrata unosu hraniva i zabranit mu do potrebe izvoz.[52] Ova se politika nametavala Dubrovniku, čije zemljište, rasprostranjeno s otocima samo za 340 morskih milja, ragjaše žita jedva za pokriti potrebe naroda kroz četiri mjeseca godine. Bilo je nužno dakle vladi, provigjeti manjku svake godine nabavom žitija iz susjednih slavenskih zemalja, iz prekomorske Pulje i Sicilije, iz Egipta i iz obala Crnoga mora. Ovo bijaše prvi posao državnih zborova na početku svake godine, i u tu svrhu nalazimo u Reformacijama XIII. i XV. vijeka, gdje vlada šalje u Italiju i na istok vlastelu i gragjane, da nabave žita i sočiva, otvara

Digitized by Google

im kredita i promiče na svaki način uvoz hrane, te potanko opredjeljuje, kako će se ova dijeliti megju pučanstvo, da svaki gragjanin uzmogne doći do svoje potrebe.[53]

U zborniku od god. 1277. vidimo, gdje je udarena malena uvoznina od šest do najviše devet folara na sto stara *(modiorum)* žita. Niko ne smije kupiti ga za preprodaju, nego svak za sebe i za familiju, koliko će mu ustrebati za godinu dana.[54] Tugjinci pak ne smiju kupiti ni žita, ni soli, ni bud kojeg hraniva, a još manje u svrhu trgovine da ga izvoze, pod kaznom gubitka robe ili dotične vrijednosti.[55]

Pod koncem srednjeg vijeka, g. 1431. ustrojavaju se *javne žitnice*, u koje bi gragjani i tugjinci donijeli žita, sočiva i brašna na prodaju, a vlada vodila nadzor kroz činovnika, izabrana svake godine od Velikog Vijeća, koliko je hrane unešeno i prodano. Kasnije zakonom od g. 1453. Senat bira svake godine osmero od svojih članova, koji, uz polaganje jamčevine od 50 perpera za svakoga, opunovlašteni su prodavati hranivo njima povjereno po trgovcima, uz pristojbu za sebe od 3% na star hrane.[56]

Zakonom od g. 1424. povjerava se trojici vlastele, da utjeraju carinu od hraniva, dotjerana u javne žitnice, ali se uplata olakoćuje tako, da se može obaviti u tri obroka, koji će biti skraćeni, ako se roba prije usprodaje. Tko unaša hraniva za manje od 20 stara, odmah ima je namiriti. Naravno, da je prosto od carine žito, nabavljeno od države.[57]

Carina na robove.

I u starome zborniku od g. 1277. i u novijemu od god. 1413., koji ga manjkavo prepisuje, vidimo udarenu uvoznu i izvoznu carinu na robove. Dubrovčanin ili tugjinac, koji bi uvozio roba ili ropkinju u grad, te bi ga prodao, ima uvoz prijaviti za tri dana divonijerima, te platiti za svakog roba 4 groša u dan prodaje. Kad bi pak sam koji rob unosio roba, te bi ga prodao Dubrovčaninu ili tugjincu, kupac ima platiti carinu, izuzamši Mlečiće, koji su od nje slobodni. Za slučaj, da se uvozač ne bi prijavio za propisano vrijeme, plaća se u ime globe trećina više od propisane carine.

Robovi bi služili u razne svrhe u vlasteoskim i gragjanskim kućama ili baštinama, te se tako razumijeva jaka *izvozna* carina za svakog roba ili ropkinju od jedne perpere, od koje zapadaše

Digitized by Google

kneza četiri grošа, a divonu osam. I ovdje, ako je rob izvozio roba, ne plaća carine. Kriomčarenje pedepsane je jednom perperom za roba. Zakon veže domaćega, kako i tugjinca.[58]

Trgovina se vodila još od 13. vijeka od strane Dubrovčana i Kotorana sa robovima iz Bosne i iz Srbije. „Biće da su srpski vladaoci preduzimali kakve mjere, da se ove zloupotrebe spreče, kao što je vjerojatno, da je Dubrovnik na zahtijevanje srpske vlade izdavao one svoje naredbe, kojima je godinâ 1320., 1325., 1340. zabranjivao, da niko ne prima, ne prikriva i ne prevozi na Apuljski niti na kakav drugi trg Srbina ili Srpkinju kao roba i ropkinju. Odlukom onom od g. 1325. to se zabranjuje ne samo dubrovačkim gragjanima, već i stranima".[59]

Ali zakoni nijesu mogli još suspregnuti od toli dugo vremena uvriježene običaje, i tako vidimo, da se i poslje kosovske bitke (g. 1389.) izmegju Dubrovnika i Bosne vodi trgovina s robovima.[60]

To isto vidimo u trgovačkome ugovoru izmegju Dubrovnika i Jakina od g. 1397., gdje je ustanovljena uzajamnost postupanja glede carine na robove.[61]

Napokon kršćanski i civilizatorni duh zavlada i na ovom polju, na kojem i u današnji dan vodi se žestoka borba u afrikanskoj zemlji, te Dubrovnik bi izmegju prvih država u Evropi, koji zakonom od 27. Januara 1416. iz najplemenitijih pobuda, žigosavši ovako trgovanje kao odurno, opako i nečovječno, na štetu i na sramotu republike, zabrani Dubrovčaninu i tugjincu kupiti ili prodavati roba, ili posredovati kod take trgovine, ili biti u društvu s gragjaninom ili s tugjincem, koji bi se takovim poslom bavio, a to od Budve do Spljeta, pod pedepsom 6 mjeseci tamnice i globe od 25 perp. za svakoga roba. Svakomu brodu bi zabranjeno krcati roba pod istom pedepsom za kapetana, a tri mjeseca tamnice za mrnare. Dozvoljeno bi samo gragjaninu dubrovačkome kupiti roba za svoju porabu, jer bi tim ovaj postanuo slobodnim u zemlji, koja već nije trpila robstva.[62]

U ostalome kako bi se čudili, da Dubrovnik udara na prvom početka XV. vijeka carinu na robove, kad u skroz pitomoj i naobraženoj Florenciji udarena je god. 1408. uvozna i i izvozna carina od *četiri lira* na svakoga roba, a robovi su u cijenik uvršteni *megju posoljeno meso i divljač*.[63]

Mleci, prem da su bili ukinuli trgovanje s robovima još godine 864. pod duždem *Orso Partecipazzo,* pak ponovili zabranu godine

Digitized by Google

960. pod duždom *Pietro Candiano*, ipak slijede voditi trgovinu XII. i XIII. vijeka, kako ga vode Gjenovezi, Pisanci, Katalonci i Amalfitanci.[64]

Druge pristojbe.

Divonijerima bješe povjereno utjerivanje i drugih pristojba, nametnutih po državi. Nije opstojala zemljarina ili kućarina, ali bi zamjenjivala pristojba od 2 perpera na sto perpera vrijednote kod kupoprodaje nekretnina. Imala se isplaćivati u vrijeme od tri mjeseca, odkad bi se proglasila prodaja, a megjutim kupac imao bi dati zalog na osiguravanja pristojbe, a divonijeri sastavili bi dotično pismo i procijenjivali bi nekretninu. Za slučaj, da bi stranka uskratila zalog, platila bi globu od jedne perpere. Ako bi pak stranke mjesto kupoprodaje učinile pogodbu promjene nekretnina, obadvije bi jednaku pristojbu uplatile.

U slučaju, da bi se kroz ono tri mjeseca razvrgla pogodba, pristojba ne bi se više platila.[65]

Zalaganje na sigurnost davalo je mjesta otezanju kod uplate pristojbe i prouzročivalo bi neprilika i šteta carinarskoj blagajni, i s toga zakonom od 16. Marta 1403. bi naregjeno, da se ima ona platiti u novcu prije nego se proglasi pogodba, to jest prije nego bi ova postala pravovaljana.[66]

Svaki trgovački posao od 20 perpera unaprijed, koji bi se sklopio u Dubrovniku, bješe takogjer podvrgnut pristojbi od $1^1/_2$ groša na sto perpera vrijednosti za kupca, a toliko za prodavaoca.[67]

Carinarski prekršaji.

Carinarski prekršaji bili su strogo kažnjeni, a nadležnost udarati pedepsu pripadaše divonijerima čije kazivanje imalo je potpunu dokaznu moć. Pedepse su bile u opće novčane, a u slučajima težijem i osobne. Novčane su sastojale ili iz uplate dvojake carine[68] ili iz stanovita postotka na vrijednosti stvari kriomčarene[69] ili iz gubitka robe, a uz to bi se udarila globa *(bando)*. Divonijeri bi izvršili osudu, te su bili ovlašteni postupati proti imetku i proti osobi krivca. Globa i stvari koje bi se zaplijenile, djelile bi se, kad bi bilo denuncijanta po kojemu bi se polučio dokaz krivnje, u razlogu jedne trećine za nj, a dvije trećine za car. blagajnu, a koji put bi se prepolovile. Nije li bilo denuncijanta, onu trećinu bi dobili divonijeri, kad bi se po njima dokazala krivnja.[70]

Digitized by Google

Carinarski reciprocitet.

Već u starome zborniku od g. 1277. pak u čl. LII. novoga od god. 1413. vidimo proglašeno jasno ono megjunarodno trgovačko-carinarsko načelo reciprociteta, kojemu su se pokoravale kadikad države u srednjem vijeku, da inostranci, koji uvažaju trgovine u Dubrovniku, imaju plaćati onu carinu, koju bi Dubrovčani u dotičnoj stranskoj državi. Uz to im je dozvoljeno, da će za robu neprodanu koju će izvući, uračunati u izvoznu carinu uvoznu jur namirenu.[71]

Nevjerno postupanje Mletakâ, koje usprkos ugovoru sklopljenom 2. Januara 1358. s Dubrovnikom, ne htjedoše poštovati povlasticu s ovim utanačenu, da mogu naime Dubrovčani trgovati u Veneciji s tugjincima kako sami Mlečići, izgovarajući se da bi morali to isto dozvoliti ostalim strancima, prisili republiku, da u ime represalja stvori zakon od 28. Augusta 1372., po kojemu inostrancima bi zabranjeno u gradu i u teritoriju trgovati toli megju sobom, koli s Dubrovčanima pod strogom kazni. Osim toga obrati se vlada na kralja Ugarsko-hrvatskoga Ljudevita Velikoga da posreduje u Mletkama, eda bi se ove držale sklopljena ugovora, što bi po kralju polučeno poslje dugih dogovora, pri kojim je kralj vas svoj moćni upliv na korist republike uložio, tako da g. 1376. zakon koji ukidaše dubrovačku povlasticu bi opozvan, a Dubrovčani poslje opozvaše i svoga.[72] I tako vidimo g. 1385. gdje se Dubrovnik vraća opet na staro načelo reciprociteta, povodom što bi često nastale razmirice megju divonijerima i strancima glede uplate carine, te bje ustanovljeno, da inostranski trgovci imadu platiti uvoznu carinu od 3% ili više, koliko više bi plaćali Dubrovčani u dotičnoj vanjskoj državi, a Dubrovčaninu nameće se dužnost da dokaže to gore postupanje stranske države. Isključeni su od toga propisa Mlečići, Dalmatinci, Jakinjani i Slaveni *(Sclavi)*, kako i oni s kojim Dubrovnik je bio vezan posebnim ugovorom.

Glede provozne carine, stranac će platiti 1%. Ali gdje Dubrovčani u to ime plaćaju više, kako u Bugarskoj, Slavoniji *(Sclavonia)*, Zeti, Bosni i Ugarskoj, dotični stranci će platiti 3%. Ako pak u stranskoj državi plaća se od Dubrovčanâ carina za dragi kamen, za biser i slične dragocijenosti, nek se plati po strancima to isto u Dubrovniku.[73] Carinarska uzajamnost potvrgjiva se zakonom od 19. Jula 1392. glede uvozne i izvozne carine udarene iza 6% na svitu i fustanje unešene po tugjincima.[74] Ona nalazi

Digitized by Google

svoj izraz takogjer dvije godine poslje u zakonu od 24. Augusta 1394., gdje se ustanovljuje da se sa Rodjanima *(quei di Rodi)* koji dolaze u Dubrovnik s trgovinom, ima se vladati, kako Rodjani postupaju kod sebe doma s Dubrovčanima.[76]

Carinarski odnošaji s Kotorom.

Carinarski odnošaji izmegju Dubrovnika i Kotora na razni način su se razvili XIII. i XIV. vijeka. Godine 1279. bi sklopljen izmegju njih trgovački ugovor, koji se ponovio više puta XIV. vijeka, gdje se nastojalo dovesti u sklad megjusobne interese u odnošajima sa Srbijom.[76]

Na početku godine 1358. Republika oslobagja Kotorane od svake carine u Dubrovniku pošto je općina Kotorska bila obećala istu povlasticu Dubrovčanima, koji bi dolazili u Kotor.[77] U drugu polovicu one iste godine bili su se pomutili trgovački odnošaji izmegju ovih dvajuh gradova, te se bilo došlo, pošto su se uskraćivali Kotorani platiti blagajnicima republike stanoviti dug, do ozbiljnih represalja, polag običajnog prava tada opstojeća, proti Kotoranima. Razmirica se vukla do god. 1392. u koje bješe izravnani megjusobni prijepori.[78]

Valjda na svršetak XIII. vijeka ili na prvi početak slijedećega, jer vrijeme nije u dotičnim propisima zbornika (XXXVIII., XXXIX., XLIX.) spomenuto, odnosi se uregjenje carine u trgovačkom prometu megju Dubrovčanima i Kotoranima, kako ga nalazimo u Kapitularu. Evo bitnih uredaba. Nabavlja li Kotoranin u Dubrovčanina trgovine, da se izvozi u mjesto, gdje se plaća carina, Dubrovčanin koji prodava robu, platiti će carinu u razlogu od 30 mletačkih groša na vrijednost od 30 perpera robe; ali na fustanj platiće za komad robe 1 groš mletački, a za platno tri takih groša na sto perpera vrijednosti. Usuprot Kotoranin će platiti ovu istu carinu ako je kupio u Dubrovniku robe od stranca. izuzamši od Mlečića, jer tadar ništa ne plaća. Ovaj izuzetak razumjeva se lasno, kad se promisli, da ovaj zakon bi izdan još dok su Mleci slali u Dubrovnik knezove, te je tadar vladao kao knez Mlečić *Marko Zeno*. Ako je Kotoranin putovao s dubrovačkom robom te iskrcao robu u luci gdje se plaća carina. platit će je i za dubrovačku divonu. Ali ako putuje s tugjim brodom i pogje u luke Slavonskih zemalja *(in terre de Sclaronia)*, ne plaća nikakve carine za Dubrovnik. Jeli dojedrio Kotoranin bud s kojim brodom u Dubrovnik s trgovinom, da je izvozi odavle u luku gdje se plaća carina, pla-

Digitized by Google

titi će je i u Dubrovniku, izuzam da bi imao krenuti put Mletaka, u kojemu slučaju ništa ne plaća. Naravno da neće platiti ništa divoni Dubrovačkoj u slučaju da ne bi robu iskrcao u gradu. Bude li Kotoranin izvozio iz Dubrovnika robu ili ropkinju, platiće što Dubrovčanin.[79]

Na osiguranje carine ustanovljuje se dalje, da bude li Kotoranin nakrcao robu na dubrovački brod da pogje u Mletke, u Marku (Jakinsku) ili bud u koju luku, gdje se plaća carina, sam brodovlasnik ili njegov zamjenik *(putujući s brodom)* ima utjerati dužnu carinu za Dubrovnik, ili dobiti zalog od Kotoranina, te treći dan nakon dolazka u Dubrovnik, predati ga divonijerima, sve to pod pedepsom dvostruke carine i jedne perpere globe.[80]

Rek bi da su se kasnije bili razbili opet trgovački odnošaji megju Dubrovnikom i Kotorom, jer pod knezom *Marinom Badoario* Veliko Vijeće proglašuje, da je dozvoljeno (Dubrovčaninu) poći u Kotor *(che la via sia averta ad andar a Cattaro)*, te da Dubrovčanin, koji bi prodao svoju robu Kotoranima ili pošao s robom u Kotor, ima platiti 12 folara carine na vrijednosti od jedne perpere.[81]

Slavenska Carina (dohana schiava).

Gdje nije postojalo sa slavenskim susjednim zemljama posebnog trgovačkog ugovora, tu je bio uveden visoki cijenik za robu koju bi žitelji Bosne i Srbije iz grada izvozili. Ovaka povišena carina zvala se *„slavenska carina“ (Dohana schiava).*

Pri omaku ovoga razdobja vidimo, gdje zakonom od 21. Aprila 1442. prigodom povišenja izvozne carine na svim trgovinama, slavenska carina je ustanovljena na 6% uključivši mešetarsku pristojbu, pod kazni za slučaj kriomčarenja da će dotičnik platiti u ime carine 15%, i ostati će dva mjeseca u zatvoru.[82]

God. 1449. vidimo, gdje slavenska carina skače na 12% vrijednosti robe, koja bi se imala izvoziti, a pošto visoko bi se procijenjivala trgovina u divoni, carina bje tim zakonom faktično povišena na 20%. Dubrovčani koji nijesu pribivali u gradu i Neretvani podvrgnuti su bili slavenskoj carini.[83]

Ovako je povišenje bilo jednako zabranjivanju izvoza, te je prouzročilo kriomčarenje od strane samih Dubrovčana, koji bi prividno u svoje ime, a potajno za žitelje Slavene izvažali robu da izbjegnu slavenskoj carini. S druge strane bošnjaci i srbi počeše u istu svrhu tražiti dubrovačko državljanstvo od nadležnog Maloga Vijeća, što je moglo donijeti štetnih političkih posljedica.

Digitized by Google

Da se stane na put takim zloporabama, bi naregjeno na jednu ruku, da će samo Veliko Vijeće, na predlog osmerice maloviječnika, primiti u državljanski svez, a na drugu da svi Dubrovčani, koji hoće izvažati trgovine, imadu kod procijene robe kazati mjesto kamo je otpremaja, a carinarski ocijenitelji imadu to zabilježiti, Kad ne bi pak Dubrovčani na prijavljeno mjesto robu prevozili. platiće slavensku carinu i svoju vlastitu.[84]

Naravne posljedice svih tih fiskalnih mjera nijesu se dale dugo čekati. Prem da spada u drugo razdobje, dobro je ovdje spomenuti, da se *slavenska carina* bila gotovo osušila, da nije više dolazilo u grad inostranaca s robom za slavenska mjesta, i da su s toga promet, carinarski prihod i dobar glas Dubrovnika bili pretrpili ogromne štete. Veliko Vijeće bi po tom prisiljeno god. 1460. sniziti slavensku carinu za polovicu, pri čem je i ostalo. jer ne nalazimo traga daljnjoj kakvoj promjeni.[85]

Carinarski odnošaji s Mletkama.

Vlast, koju su Mleci vršili u Dubrovniku odaslanjem kneza iz svoga krila XIII. i XIV. vijeka (1235—1358.), utjecaj ovoga kao glave države na zakonarstvo, pokazan izdanjem dubrovačkog statuta od g. 1272. i prvoga carinarskog zbornika od g. 1277., dovoljno nam tumače, kako je Venecija znala stvoriti si položaj u carinarskom dubrovačkom području *države najpogodovanije,* kako bi se sada reklo. Ali i Dubrovnik od svoje strane upotrijebi svoju vještu politiku da si osigura slobodu trgovanja s Mletkama, a to ugovorima od g. 1232., 1236. i 1252. i ulovi nezgodu, koja zateče svoju takmicu g. 1357., kad bi prisiljena od Ljudevita kralja Ugarsko-hrvatskoga predat mu Dalmaciju, da raširi znatno svoje trgovačke slobode, i da steče trgovačku ravnopravnost sa samim mlečićim na njihovome teritoriju, proglašenjem Dubrovčana za mletačke gragjane. Usljed toga Dubrovčani dobiše na početku godine 1358. od Mletaka rijetku i zamašnu povlasticu, da mogu u Veneciji isto kako tuzemci trgovati s tugjincima, a kad g. 1371. Mletačka vlada ukinu tu povlasticu, znatnu štetu tim nanosivši dubrovačkoj trgovini, Dubrovnik odgovori retorsijom nasilju mletačkom zabranivši u svojoj državi svaki promet izmegju tugjinaca, i tim ranivši i trgovinu mletačku u najvažnijoj točki na Jadranskom moru. Moćnome uplivu kralja Ljudevita pogje za rukom uspostaviti g. 1376. prijašnje prijateljske odnošaje izmegju jedne i druge republike.

Digitized by Google

Ovi ipak na samoj megji srednjega vijeka opet biše poremećeni god. 1453., kad mletačka vlada zabrani Dubrovčanima držati na moru oružane galije i brodove na svoju vlastitu obranu, i udari carinu od 10% na svaku dubrovačku trgovinu, koja se uvažala u mletačke luke, od česa moćna zaštita Ugarsko-hrvatskih kraljeva oslobodi grad.[86]

Trgovačkim povlasticama Mletaka nalazismo tragova u jednome i u drugome carinarskom zborniku, te ćemo ih ovdje u kratko predočiti. Kako je važno bilo za jednu i za drugu državu staviti izvan dvojbe vlastitost mletačkog državljanina, tako nalazimo u carinarskom zborniku od g. 1413. dukalu Andrije Dandola poslanu Dubrovačkom knezu *Marku Sovranzo ili Superanzio,* posljednjemu Mlečiću tim dostojanstvom urešenom, gdje se ustanovljuju uvjeti mletačkoga državljanstva Po općenitome shvaćanju srednjega vijeka posjed kuće u državi bijaše uvjet uživanju državljanstva, jer pružaše državi zalog opsluživanju gragjanskih dužnosti.[87] Dukala spomije to bitno svojstvo, ali proteže povlasticu na sve one, koji neimajući kuće niti u Mletkama, niti u mletačkome teritoriju, dati će se kroz osam dana od proglasa dukale upisati kod kneza ili kod konsula mletačkoga, a za mjesec dana u samim Mlecima kod carinarskog ureda, ili kod upravitelja državnog zajma, obvezavši se na sve one robote *(fazione)* sadanje i buduće, koje su, ili bi mogle biti naprćene Mletačkim stanovnicima. Drugačije biti će oglobljeni, i s njime neće se postupati kako s mletačkim državljanima.[88]

Na temelju ovoga zakona, izdana izmegju g. 1339—1354. (razdobje vladanja dužda Andrije Dandola), divonijeri Dubrovačke carinare imali su uporavljivati povlastice koje vidimo podjeljene Mlečićima u *Capitolare della Dohana Grande od g. 1413.*

Tako su Mlečići oslobogjeni carine koju plaća svaki inostranac, koji kupuje u Dubrovniku roba kod roba (čl. X.), ali je usporegjen s dubrovčaninom ako se radi o izvozu roba (čl. XI.). Mlečići ne plaćaju izvoznu carinu na lovačke ptice, kao sokole, koju svi domaći i inostranci imadu platiti (čl. XIII). U carinarskim odnošajim s Kotoranima ovi plaćaju carinu na robi koju su kupili u svakoga inostranca, osim u Mlečića. Neće je platiti niti kad dogju u Dubrovnik s robom krcatom na mletačkome brodu (čl. XXXVIII.). Mlečići su oslobogjeni uvozne i izvozne carine od 6%, koju plaća svaki tugjinac na suknu i na pamučnoj robi (čl. LXII.). Napokon jedinim Mlečićima izmegju svih tugjinaca dozvoljeno je prodavati sukno na malo ili u ostrižcima *(a retaglio)* (čl. LXVI.).

Digitized by Google

Carinarski odnošaji s Jakinom.

Najvažnija točka talijanskog istočnog primorja na Jadranskom moru, s kojom Dubrovnik njegovaše trgovačkih odnošaja, bijaše *Jakin*. „U Jakinu se naseli (za XV. vijeka) mnogo inostranih trgovaca, navlastito iz Florencije, Luke, Sinigaglie, Romagne, Mletaka i Urbina; s istoka pak doseliše se Grci, Židovi, Turci, Jermeni i drugi, pak sa Sicilije, kano takodjer iz Dalmacije, Njemačke, Francuske i Flandrije. S toga se u tom gradu radi stecišta tolikih trgovaca u velike poslovalo, jer polažahu njegovu luku s raznih strana svijeta brodovi od velike mjere, krcati voskom, krznom, mirodijama, lijekovi, sladorom, olovom i mnogom drugom trgovinom".[89] Jakin bijaše po tom za Dubrovnik u srednjem vijeku trgovačka skala od prvoga reda, jer krozanj otpremaše u srednju Italiju surove plodine slavenskih zemalja, a za ove dobavljaše obrtne talijanske proizvode.

Prvi ugovor trgovački Dubrovnika s Jakinom spada u XII. vijek (25. Augusta 1199.), te smjera na puko obezbjegjenje imetka i osoba jednih i drugih gragjana. S onim od 2. Maja 1256. pod papom Aleksandrom IV. Jakin izuzme Dubrovnik od mnogih daća i nameta na narode, koji trgovahu s njim. Daleko važniji je ugovor od 4. Junija 1292. kojim je Jakin znatno stezao slobode dubrovačkog trgovanja u svome teritoriju, pridržavši si isključivi promet s Toskanom, Romagnom, Lombardijom i Puljom, kako Dubrovčani sa svoje strane sa slavenskim zemljama, udarivši uz to Jakin zaštitnu carinu na neke trgovine, kako na svilu, konope, žito iz Romagne, vino, ulje, sol i drva, pram Dubrovniku. Matković iz dobrih razloga drži, da je sva prilika, te dubrovačko vijeće nije ovoga ugovora htjelo odobriti.

Najznamenitiji trgovački ugovor izmegju Dubrovnika i Jakina i najkorisniji za republiku jest onaj od 27. Novembra 1371., koji ova ima zahvaliti posredovanju svoga zaštitnika ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita kod pape i njegova namjesnika u Jakinu, te kod drugih velmoža i kod obćine Jakinske. Ovaj ugovor počiva na načelu potpunog reciprociteta, te bi potvrdjen za pet godina od pape Grgura XI. listinom od 31. Marta 1313. Na njemu se opažaju tragovi carinarskog zbornika od g. 1277. Do pred dvije godine od ugovora 7. Maja 1397., koji nalazimo u potpunom svome sadržaju uvršten u carinarski zbornik od g. 1413., ima se držati po Matkoviću, da će biti onaj od g. 1392. ponovio. Za god. 1395. i

Digitized by Google

1396. tekli su pregovori za obnovu trgovačkog ugovora, koji ispane na korist jednog i drugog paciscenta, i bi sklopljen za 29 godina. Prvi dio ugovora od g. 1397., gdje se ustanovljuje, kako se ima postupati napram Jakinjanima u Dubrovniku, nije nego prevod u talijanski jezik iz ugovora od g. 1372., ako se izuzmu tri posljednje točke (87—89) nadodane prijašnjemu odgovoru, obzirom na nove carinarske ustanove zbornika od g. 1266, po kojim bi uzakonjena zaštitna carina na uvoz i izvoz sukna i podobnih tvorina.

Ne nalazi se drugi dio ugovora od g. 1372., o kojemu misli Matković, da je bio jednak onome od g. 1377., te da prvi kao drugi počivali su na načelu potpune uzajamnosti trgovačke, tako, da kako su Jakinjani bili ravni Dubrovčanima u Dubrovniku, take su i u Jakinu Dubrovčani bili jednaki Jakinjanima.[90]

Istaknuti ćemo ovdje neke bitne članke uzor-trgovačkog ugovora od g. 1397. izmedju Dubrovnika i Jakina, da nam se kao u zrcalu predoči carinarska vanjska politika Dubrovnika pod koncem srednjega vijeka.

Traktat na početku kaže, da sadržava ustanove, kako se imade postupati s Jakinjanima glede carina i trgovina *in fatto de dohane e mercadanzie*, i da će trajati za 29 godina.

Ugovor se dijeli u dvije strane. Prva sadržava povlastice trgovačke Jakinjana u dubrovačkoj državi. Po njoj Jakinjani će biti ravni Dubrovčanima glede uplate carine u gradu i u teritoriju republike. Jakinjani ne će plaćati carine na trgovinu odakud unešenu, osim na ulje, na kojemu (u svrhu zaštite domaćega) plaćati će na bačvu od po miljara osam groša, kako dubrovački gragjani. Ne će plaćati takodjer i izvozne carine za trgovine na bud koje mjesto odaslano, izim na onu stranu kraljevine Ugarske, koja se zove Srbijom *(a parte del regno Hungaria, chiamato Serbia)*, na gradove primorske do Drača, ne uključiv ovoga, na otoke Mljet, Korčulu, Far (Farra) i Brač, za koje se plaća od 2—3% na stotinu perpera vrijednosti, na mjesto od Drača sve do Avlone, gdje se plaća 2%. osim za fustanje glede kojih plaća se jedan groš na komad.

Za slučaj, da Jakinjani prodaju svoju robu u gradu i teritoriju republike Slavenima *(a Sclavi)*, platiće kako Dubrovčani 3%. Prodaju li robu Dubrovčanima i Avalonjanima *(quei di Vallona)* i drugim strancima, izuzam Slavene i stanovnike gore spomenutih mjesta, Jakinjani ne plaćaju carine. (Capit. LXXV.) I ako Jakinjani kupe trgovinâ u Dubrovniku i u teritoriju, te ih otpreme u

Digitized by Google

Jakin, ne će ništa platiti. (LXXVI.) Jakinjani ne plaćaju carine od sočiva, od hrane u Dubrovniku, kako ni Dubrovčani u Jakinu. S druge strane Jakinjani ne mogu unijeti vina u Dubrovnik, kako ni Dubrovčani u Jakin. (LXXVIII, LXXIX.)

Brodovi Jakinski ne će plaćati u gradu i u teritoriju dubrovačkom lučarine. (LXXXV.)

U drugom dijelu ugovora kaže se, kako se ima postupati s Dubrovčanima u Jakinu.

Dubrovčani plaćati će carinu za robu, unešenu u Jakin, ako su je ukrcali unutra granica jadranskog zalijeva *(in lo golfo)*. Budu li Dubrovčani prodali u Jakinu trgovinâ strancima, ovi će platiti istu izvoznu carinu, što bi platili, da su ih kupili u Jakinjana, to jest $2^1/_2\%$ na vrijednosti robe. (XC.)

Dubrovčani ne plaćaju carine na zlato, srebro, drago kamenje i novce, unešene u Jakin. (XCI.). Za trgovine, donešene u Jakin po Dubrovčanima u svrhu provoza, ili tamo prodane, ravni su Jakinjanima. (XCII.) Jednuki su takodjer za sve trgovine unešene u Jakin iz Pulja i Sicilije (XCIII.) Ako Dubrovčani kupe trgovina, da ih pohrane u Jakinu, ne će ništa plaćati, ali za izvoz će platiti carinu od $1^1/_4\%$ na vrijednosti robe. (XCIV.) Ravni su Jakinjanima za izvoz robe iz Jakina k mjestima izvan zalijeva *(fuor del golfo)*. (XCV.)

Što se tiče vina, soli, ulja, hrane, sjemena od lana, smokava, jabuka i oraha, glede kojih plaća se *regal* blagajni rimske crkve *(delle quale se paga la regalia alla camera della ecclesia de Roma)*, postupa se s Dubrovčanima kako s Jakinjanima kod uvoza i kod izvoza. (XCVI.)

Jednaki su Dubrovčanima, ako prodaju hrane, ali *samo je smiju prodati Jakinjanima.* (XCVII.) Osim hrane mogu oni prodati svaku trgovinu, budi stranima, budi Jakinjanima, (CI.)

Dubrovački brodovi ne plaćaju lučarine, ako pristupe k Jakinskim lukama, samo za robu, koju bi iskrcali i prodali, će ju platiti (CVI.) Budu li putovali na Jakinskom brodu izvan jadranskoga zalijeva, te iskrcali trgovine na arbanaskoj ili slavenskoj obali *(alle rive de Albania over Sclavonia)* ne plaćaju carine. (CIX.)

Ugovor ovaj, kako se vidi, stavlja se na polje carinarskoga reciprociteta, ali gleda za svakoga ugovornika štititi stanovite proizvode u skladu sa svojim carinarskim zakonodavstvom, kako se to čini i sada.

Digitized by Google

Nakon minuća trgovačkog ugovora od god. 1391. Jakinjani ne htjedoše ponoviti ga, jer nastojaše stegnuti dubrovačku trgovinu na Jakin i njegovu luku, i uzeti u svoje isključive ruke onu od Romagne i Marke, i tako sveze trgovačke izmegju Jakina i Dubrovnika malaksaše, što ovomu zadnjemu ne bi na veliku štetu, jer sa svojom trgovinom bijaše se on potisnuo u početku XV. vijeka do Crnog Mora i do Egipta, i razmahao se bio po svemu sredozemnom moru. Ipak g. 1434. zametnuše se opet pregovori, koji poslje dugoga otezanja svršiše s traktatom potvrgjenim po papi Evgenu IV. listinom od 13. Junija 1440, traktat, koj uz neke nebitne promjene bješe jednak posljednjemu, gore nacrtanome od god. 1397., te sklopljen na dvadeset godina pod kaznom od sto zlatnih dukata za slučaj, da bi ga jedna ili druga strana povrijedila. ([91])

Pod koncem ove periode vidimo, gdje se povisuje carina u svrhu namirivanja javnih potreba, uzdržavajuć tako ponajviše svoj fiškalni značaj. Ne izostavlja se ipak upotrebljivati carinu na zaštitu domaćijeh obrta, kako pokrivača, flanela, bijeljih, raša, a navlastito sukna, čije tvornice cvatahu XV. vijeka, uregjene po mudrim zakonima sličnim florentinskim.[92] Štite se od poljodjelskih plodina vino i ulje, te da ne bi narod trpio od nestašice hrane, otvaraju se državne žitnice i preduzimaju se mjere, da se žito brez carinarskih spona unese. Slavenska carina se jako povisuje na štetu prometa i javnih prihoda. S ovim izuzetkom, diktiranim po zloshvaćenom interesu pogodovanja domaće trgovine — široki vidik svijetskog prometa svjetuje republiku, postupati sa tugjincima na temelju trgovačke uzajamnosti, osigurati si shodnim carinarsko-trgovačkim ugovorima sa stranim državama slobodu prometa, ne zaboravljajući ipak zaštitu domaćeg obrta, niti interese naroda, koje ona za ničiju ljubav, za nikakve političke obzire ne žrtvuje, znajući, da sve, što će otanjiti izvore bogastva u sebe doma, oslabiti će i njezin politički vanjski položaj. Rek bi, da i za naše doba taki primjeri nijesu suvišni.

Nije brez zamašnih razloga, da se carinarsko zakonodavstvo u ovo razdobje kùpi i redi, te nam pruža, uz dubrovački štatut, najznamenitiji državni zbornik. Jer u ovo vrijeme (XIII. i XIV. vijeka) spada ono živo trgovačko općenje Dubrovnika s balkanskim slavenskim državama, navlastito sa Bosnom i Srbijom s jedne strane, a s Jakinom i s primorskim općinam zapadnim Italije s druge. Tre-

Digitized by Google

balo je urediti carinarske odnošaje s ovim državama, da se iscrpi iz prometa s njima najviša korist za javne prihode, a u isto vrijeme da se utre sigurniji i širji put trgovini.

„Dubrovnik je, kako kaže Mijatović, bio glavni komisionar i speditor srpske trgovine", te srpski „izvoz i uvoz u ono doba bio je poglavito u rukama Dubrovčana, . . predstavnika ekonomskih interesa Primorja."[93] Dubrovački trgovci izvažahu za domaću potrebu i za razvoz za otražne (slavenske) zemlje, talijanske plodine, pa raznovrsne obrtnine, naime tkanine vunene, pamučne i prtene. svakojake svilenine, florentinska i druga fina sukna, skrlet, porket milanski i kremonski, željezne te ine kovne tvorine, razna stakla i ogledala, posudje i sprave bakrene, zemljene i staklene, sapun, mirodije, lijekove, slamnate tvorine, zlatne i srebrne nakite, zlatne dukate i dr."[94] Navlastito bi Dubrovnik uvozio u Srbiju sô, monopol, koji je sa svom silom nastojao u svojim rukama usredsrediti,[95]

A iz slavenskih zemalja u Italiju Dubrovčani su vozili „sve vrsti žita, brašna i sočiva, kože i kožnine, krzna i krznine, loj, osobito vosak i med, katran, vunu za porabu glasovitih talijanskih suknara, pak olovo i srebro".[96]

Baš na pragu moderne dobe polet dubrovačke trgovine pram istoku i zapadu uzima veliki mah, te bi vrhunac političke mudrosti republike, što je znala obratiti u vrelo bogastva i moći strašnu katastrofu, u koju padoše slavenske države na Balkanima po turskom kopitu, čemu ne mnogo je dopriniela carinarska uprava, kako ćemo u drugom djelu vidjeti.

Digitized by Google

II.

Moderno doba.

Trgovačke prilike. — Trgovačka politika s Turskom. — Odnošaj sa zapadom. — Carinarski sustav ove dobe. — Razvitak ustrojstva velike carinare. — Raširenje carinarske nadležnosti. — Uvozna i izvozna carina. — Uregjenje prodaje duhana. — Povišenje carine pred padom republike. — Plaćanje carine u tugjini. — Provozna carina. — Carinarsko postupanje s hranom. — Carinarsko postupanje s uljem. — Vinski monopol. — Oprost od carine. — Druge pristojbe. — Postupanje s tugjincima. — Zaglavak.

Trgovačke prilike.

Druga polovica XV. vijeka i XVI. vijek označuju vrhunac trgovačkog razvitka i političke mudrosti republike Dubrovačke. Ova pomaže onomu i obratno. Pod zadnjim Nemanjićima Dubrovnik bio je izgubio svoje stare trgovačke povlastice, te se većom snagom bacio na morsku trgovinu. Pronicavo oko njegovih državnika megjutim iz daleka vigjaše primicati se Balkanu turski vihar, te pošto uzalud pokuša sjediniti slavenske dinaste, da mu odole, spomenu se, da je pohranjen u riznici stolne crkve turski *Ahtnamé*, te kad Turčin podjarmi Srbiju (1459.), Bosnu (1463.) i Hercegovinu (1483.), predstavlja se Padishi sa onom starom trgovačkom listinom izdanom po Orhanu II. u Brusi pred više od sto godina i dobiva od Sultana potvrdu trgovačkih sloboština za sve slavenske zapremljene zemlje.

Skok bi velik i smion, i mogo je stati republiku glave. Jer prije dolazka Turčina, dok su Bosnom, Srbijom i Bugarskom gospodovali domaći vladari, sva trgovina bješe u rukama Dubrovčana, točnije rekuć njihovih bogatih naselbina, koje su se nizale kroz sve one zemlje, te uzele u zakup neizcrpive zlatne i srebrne rude Bosanske i Srbske, odakle bi izvažale dragocjene kovine u majku otačbinu, a kroz ovu i u Italiju. Ovim naselbinam, u kojim stanovahu i djelovahu prve i najslavnije dubrovačke porodice, imade se zahvaliti ona bujna cvatnja obrta u glavnom gradu, gdje se dizahu vunene i suknene tvornice, mastionice, lijevaonice, sapunare i staklane, koje svoje proizvode potiskivahu u slavenske zemlje

Digitized by Google

kroz dubrovačke kolonije. Tako je mogo Dubrovnik na bližnjem istoku uspješno održati konkurenciju s Mljecima i sa Gjenovom.[97]

Trgovačka politika s Turskom.

A sad nad grobnom tišinom podkučenih Slavena gospoduje polumjesec. Stare naselbine u očajanim bojevima izmegju njih i Turčina propadoše. Nema više Novog Brda, najviše i najslavnije kolonije u nutrnjosti Balkana od polovice XIV. do polovice XV. vijeka, gdje kopanje rudâ davaše na godinu čisti prihod od 200.000 zlatnih dukata; Srebrnica i Zvornik izčeznuše.[98]

Da se ne osuši tako obilato vrelo bogastva i trgovine, brez kojega Dubrovnik ne će imati što izvažati u zapadne krajeve, te će proigrati svoj posredujući trgovački zadatak, kojemu zahvaljuje opstanak, valja se snaći s Turčinom, činit se njemu korisnim, pružajući mu za nevolju džebanu i zairu, te zlatnih dukata, na koje je lakom, u ime podanka, a iz njega izvaditi novcem i diplomacijom sve moguće trgovačke povlastice. Ove povlastice, njegov geografski položaj i slavenski značaj biti će sredstva, kojim će potisnuti svoga takmaca i tajnoga dušmanina, Mlječića, na balkanski istok i na vode Levante, a svojom trgovinom će zapremiti vas prostor od Trebinja do Dunavskog ušća. Stare naselbine će se zamijeniti novijem, koje će se redom dizati, gdje će Turčin nove gradove stvoriti, u Beogradu, u Sarajevu, u Travniku, u Mostaru, u Novome Pazaru, najvećoj dubrovačkoj koloniji megju Dubrovnikom i Nišom,[99] u Prokopju i u Sofiji.

Samo bude li Dubrovnik dobio od Turske trgovačkih povlastica, kakvih nema nijedna kršćanska država, moći će on suzbiti mljetačku takmicu; i zadobi ih svojim kapitulacijama od XV., XVI. i XVII. vijeka. S prvom dosada čuvanom (6. Decembra 1430.) Sultan Murat II. u zamjeni danka još pod Orkanom II. ustanovljena na 500 zlatnih dukata[100] dozvoljava Dubrovniku slobodu trgovine. God. 1442. dozvoljava mu se da ne plaća carine, nego u tri carske prestolnice: u Jedreni, u Plovdivu, i u Carigradu. Ali najviši dobitak republike bi, da na robu, koju će ona u carstvo uvažati, plaćati će *samo* i *sama* 2%. Sve kasnije kapitulacije, n. pr. od god. 1506. pod Bajazetom II, od god. 1629. pod Muratom IV., potvrdiše tu vanrednu povlasticu. Selim I. (1512—1520.) prisiljen državnim potrebama povisi carinu dubrovačku na 5%, ali to ne ustraja nego do vlade Sulejmana Sjajnoga.

Digitized by Google

Da se okoristi ovim zamašnim turskim pogodovanjem Dubrovnik ustroji kod kuće *društvo za trgovinu u Levanti* pod zaštitom Sv. Lazara, odijelivši ga od trgovačke družine Antoninâ, te ga opskrbi g. 1673. povlasticom, da može isključivo voditi trgovinu u bližnjemu istoku i u podjarmljenoj Ugarskoj sve do Bude. Tako se podigne Dubrovačka trgovina na nenadnu visinu. Uz carinske slobode gore spomenute, još su dva uzroka tomu rascvatu doprinijela: neutralnost države i monopol soli. Po neutralnosti Dubrovnik ne bi nigda prisiljen prekidati svoj promet, dapače u vrijeme ratovanja bi ga umnožio, primajuć na sebe prijenos trgâ država zaraćenijeh s Portom, n. pr. Mljetaka, kad bi Porta zabranjivala mletačku trgovinu po carstvu, što se dogadjalo za ratova XVI. i XVII. vijeka. I za to sva diplomatička vještina Republike išla bi za opčuvanjem neutralnosti, u čemu, osobito za vrijeme ratova kršćanskih silâ proti Turčinu, mogla je uspjeti jedino posredovanjem Papâ.

Glavni dubrovački trg bješe sô, za čije proizvagjanje republika bješe ustrojila ogromnim troškom svoje glasovite *Stonske slanice*,[101] te od soli napravila monopol, ugovorivši s Portom isključivu prodaju njezinu za cijelo carstvo. Pokušaj Turske praviti sô u Ercegnovome, da je usprodaje po bližjim mjestima, izazva raspru izmegju Dubrovnika i Porte, koja svrši g. 1480. pod Bajazetom II. u korist Dubrovnika. Osim soli ovaj šiljaše u turske zemlje svile, opanaka, stakala i puščanog praha, sve predmetâ od obilate progje, a primaše od njih velike i sitne stoke, žita i ječma, koža, svile, olova i voska, kojim podmirivaše domaće potrebe, a suvišak otpremaše u Italiju.

U zamjenu potpune slobode trgovine po carstvu i po morima Levante, Republika, mimo danka, plaćaše i *gjumruk* opredjeljen pod Muhamedom II. na godišnjih 2500 zlatnih dukata, što uzraste pod Sulejmanom Sjajnim do 100.000 jaspri, kako i ostade. Nadoknadila bi se republika: 1. carinom na tursku robu donesenu u Dubrovnik; 2. izvoznom carinom na granici turskoj; 3. karavanskom carinom od 1%, koju plaćahu dubrovački trgovci za svaku potpunu karavanu; 4. carinom uvoznom na robu dolazeću s mora.

Da doskoče Dubrovačkoj trgovini s Turskom, te da je oslabe, pogje za rukom Mlecima, nakon velikih napora, s dozvolom Porte, otvoriti na koncu XVI. vijeka Spljetsku skelu, s kojom se Dubrovnik imao boriti kroz tri stoljeća novcem i diplomacijom, sad pobjegjen, sad pobjednik. Kandijski dugi rat, za kojega Porta za-

Digitized by Google

brani svako trgovanje s Mlecima, zadade gotovo smrtni udarac Spljetu, koji se ipak podigne pod koncem XVII. vijeka, ali Dubrovnik preotme mah na početku XVIII. vijeka.

Taj veliki promet s Turskom imadjaše svoje prvo mjesno izhodište i pozorište u istočnom podgragju Dubrovnika, *na Pločam*, u ogragjenom prostoru, koji se i sada zove *Tabor*, i u onim ogromnim skladištima, zvanim *lazaretima*, zgragjenim u prvu polovicu XVII. vijeka, na porabu kojih udari Senat g. 1627. porez od 6 groša za svaku robu predanu u Lazaretima, izuzevši tursku i grčku, koja je imala samo prolaziti državom. Opustošeni Tabor i prazni Lazareti posvjedočuju putniku najznamenitiju stranicu dubrovačke trgovačke povijesti. Na Tabor dolažahu koji dan do 2000 konja silazećih od Brgata, gdje ih susretaše turski *Emin*, koji je imao upisati za carinu trg, koji se dovozio i odvozio, te bditi da se karavane drže odregjena puta. A te karavane, koje bi pristupile u Tabor, znale su vrijediti do 200.000 talijera.

Nije se dakle čuditi, da mletački poklisari prolazeći Dubrovnikom put Carigrada pripovijedaju, da u vrijeme ratova kršćanskih sila s Turskom XVI. vijeka Dubrovačka Divona znadijaše utjerivati 200.000 zlatnih ugarskih dukata, mjesto 30.000 a po drugim 60.000 što dobivaše u vrijeme mira.

Ova neizvjesnost glede iznosa dubrovačke carine, kojoj se ne može opredjeliti visina, cjenimo da se ima pripisati onom opreznome vladanju Republike, po kojemu pomnjivo sakrivaše svoje dohodke, da ne bi probudila lakomost svojih dvajuh pogibeljnih susjeda i takmaca, Turske i Mletaka. Za to ona preporučavaše svojim poklisarima u Carigradu, neka istaknu siromaštvo grada, eda bi od grabežljiva susjeda, kojega nastojaše upitomiti, spasila, što bi se dalo.*

Uspored s razvitkom trgovine na balkanskim zemljama po Turskoj zapremljenim, Dubrovnik sklapa ugovore sa sultanima Egipta te g. 1510. dobiva od njih slobodni provoz trgovinâ u Indiju, koji prolažaše kroz ruke Mlečića i Gjenoveza prije otkrića rta Dobre

---

* Podatke o ekonomičkim odnošajima Dubrovačke Republike napram balkanskim zemljama poslje njihova podjarmljenja po Turskoj i o novoj gospodarskoj politici, koja nastade izmegju ove i Dubrovnika, crpio sam po vjerodostojnim izvorima iz djela u rukopisu „*Dubrovnik i osmansko carstvo*“, u koji mi je dao zaviriti g. L. V., na čemu mu lijepa hvala.

Digitized by Google

Nade, i koji postade gotovo monopolom Dubrovčana, kojim nosijaše velika blaga.[102]

Odnošaj sa zapadom.

Netom se Španjolska za vrijeme Ferdinanda i Isabele uspe na političko obzorje Europe, te se izagnanjem Maurâ i otkrićem Amerike kao sila prvog reda pojavi, Dubrovnik stiče i tamo trgovačkih povlastica (1494.) i tim udara temelj trgovačkom svom poletu u novi svijet. Ali zgrnuvši obilata blaga, i umnoživši do poslje nigda nepolučene visine svoju mornaricu, koja brojaše trista velikijeh lagja, — preveć tijesno veže svoju sreću sa Karlom V., te pod njim i pod njegovim nasljednicima, navlastito pod Filipom II., upliće se u njihove ratove s afrikanskim barbareškim državama, s Portugalom i s Engleskom, te gubi dvije trećine svojih brodova, dočim ostala trećina pogine u Indiji. Tim je Dubrovnik ranjen u glavnome izvoru svoje snage i blagostanja, jer njegovom pomorskom prometu su odrezane žile.

Ali sreća mu se nasmija, kad, hvala neutralnosti polučenoj posredovanjem pape Pavla III. (1538.), dok su se kršćanske sile bile s Turčinom, sva trgovina od zapada i od istoka ćak do Persije stjecaše u Dubrovniku. Opet se ovaj svojom neutralnosti okoristi u ratu proti Turskoj, koji svrši s bitkom od Lepanta (1571.), poslje koje Dubrovnik pri sklapanju mira g. 1573. bi izabran od ratujućih sila za izmjenu sužanja.

I s Engleskom pod Cromwellom Dubrovnik sklopi ugovor, kojim si osigura slobodu trgovanja.[103]

Dogje potresna katastrofa g. 1667., od koje malo po malo Dubrovnik junaštvom ostataka svojih sinova podigne glavu. Mrnarica bila je pod koncem XVII. vijeka već uništena, ali onom žilavosti, koja ne dopušta republici da malaksa pokraj najviših stradanja. onom pronicavosti, po kojoj zna uloviti svaku priliku da poboljša svoje stanje, — kad joj je pomorska trgovina došla na manje, ona zapregne sve svoje sile, da se okoristi kopnom s turskim zemljama, te prištednjom mogla je počet graditi novih brodova, tako da kad bukne sedmogodišnji rat (1755—1763.), usljed kojega nastradaše po Inglezima franczeska i španjolska flota, mrnarica dubrovačka, jur dobro unapredjena, okrijepi se i oživi pomorska trgovina.[104]

Osokoljena uspjehom, kad pukne sjeveroamerikanski rat s Engleskom, okoristivši se povlasticama priznatim neutralnim silama, mrnarica dubrovačka, koja pod koncem XVIII. vijeka bijaše do-

Digitized by Google

skočila do trista megju višim i manjim brodovima, razmaha se još jedanput, i ponovi republici posljednje sretne dane.

Vihar revolucije franceske odpuhnuvši s mrnaricom i slobodu Dubrovnika, ostavi ga osiromašena i sužnja, i novim primjerom dokaza, da sa nezavisnošću propadaju i gospodarski interesi narodâ.

Carinarski sustav ove dobe.

Proibitivni carinarski sustav plod je ponajviše moderne dobe. U srednjem vijeku, prem da su cehovi vršili najstrožiji monopol na polju obrta, imali su valjda pred očima vanjsku konkurenciju, te su je nastojali pobijavati uloživši najvišu pomnju, kako bi se dotični proizvodi uzdržali na dobrom glasu.[105] Franceska usred XVII. vijeka kroz svoga Colberta uzakoni i uvede ordonances-ama od g. 1664. i 1667. protektivni sistem. Čineći ona na neki način po geografskom svom položaju, po raznovrsnosti klime i proizvodâ, po svemašnoj sposobnosti svojih stanovnika svijet za sebe, koji nikoga ne treba, još od postanka monarkije pokaza se *klasična zemlja gospodarskih stegâ*, i nastavi višom manjom strogosti, s izuzetkom dobe Napoleona III., svoje protektivne tradicije do dandanas, povukavši za sobom gotovo sve narode.

Nego do Colbertove *ordonnance* od god. 1664. carina franceska bila je više fiskalna nego protektivna, a to se vidi najviše iz toga, što za dugo vrijeme bilo je toliko, ako ne i više, izvoznih koliko uvoznih carina. Rijetke su bile uvozne zabrane, kano n. pr. pod Franom I. za španjolsko sukno, ili izvozne glede zlata i srebra, po merkantilnom sustavu smatranih kako sućnost bogastva.

Colbert snizi carine izvozne, a uvozne za surove tvari, ali ne uvede uvoznih zabrana, dapače n. pr. brodovlasnici mogahu kupiti u inozemstvu brodove tamo gragjene te ih uvesti u Francesku, dok u Dubrovniku g. 1631. i 1632. velikom globom bi neizravno onemogućeno i samo popravljanje brodova u tugjini. Stoprv tri godine poslje Colbertove smrti (1686.) bješe ustanovljene zabrane nekih trga u cijeniku po njemu stvorenome.

Ovaj sustav polufiskalni poluprotektivni ostade do revolucije, ublažen nekim preinakama navlastito slobodnijim uvozom hrane u opće, a potpunom slobodom uvoza žita, te trgovačkim ugovorom, osnovanim na temelju reciprociteta, megju Franceskom i Engleskom (1786.)

Konstituanta promijeni i snizi g. 1791. vas carinarski cijenik, izjednači ga i ukine nutrnje carinare, te tim najviše zaprijeke kre-

Digitized by Google

tanju trgovine odstrani. Ali vladavine, koje slijediše, potisnuše natrag ovaj napredak, povisivši uvozne carine i umnoživši zabrane, od kojih zaziraše sami *ancien régime.*'[106]

Španjolska se upriliči navlastito pod Karlom V. po istomu sustavu, stvorivši svakojakih monopola i povlastica, zaoštrivši carinarski cijenik na zaštitu osobito prekomorskih svojih naselbina, te, radi velikih trgovačkih i političkih saveza, u kojim za ono doba stajaše s Dubrovnikom, izvrši na ovoga, ništa manje od Venecije, upravljane kako i ostale talijanske države istim sustavom, znatni upliv na njegovo carinarsko zakonarstvo.

Nego na polju pomorske trgovine i brodarstva, Engleska, podignuta po Cromwellu na veliki vanjski ugled i moć, dotjera proibitivni i protektivni sustav željeznom dosljednošću, povedši za svojim primjerom sve pomorske države. Svojim *„Navigation-Act"* od g. 1651., prvi put oglašenim pod Cromwellom, htjela je s početka osokoliti trgovačku mrnaricu, zaštitivši je proti inostranskoj navlastito proti holandeškoj, koja imaše tada u Evropi prevagu. *Act* bi razjašnjen i raširen g. 1660. pod Karlom II., te uzme u zaštitu kabotažu, domaće ribarstvo, trgovinu s naselbinam prekomorskim, s evropskim državam, i s ostalim stranam svijeta. Nije mjesto da mu razglobimo sadržaj, samo ćemo istaknuti, da zaštita domaće trgovine proti evropejskim državama bila je tako daleko dotjerana, da se uvoz trgâ u Inglesku mogo samo obaviti ili po ingleskim brodovima, ili po onijem državama, odkud je roba bila, ili odakle barem bješe otpremljena. Ovaj zakon paka bi popunjen *bill-om* carinarskog cijenika od g. 1652., po kojemu i u slučajevima, kad je uvoz stanovite robe bio dozvoljen, bješe na nju udarena taksa, često dvaput teža od carine.

Ovaj sustav ustraja u svojoj punoći do god. 1782., te mu prvi udarac zadadoše oslobogjene Sjedinjene Amerikanske Države, čiji brodovi bješe primljeni u ingleske luke kako i evropski, dok ga veliki ingleski državnici Huskison (g. 1822—1823.), Robert Peel (1842—1846.) i John Russell (1849.) na komade srušiše, ostavivši samo netaknutu zaštitu domaće kabotaže.'[107]

Trebalo je u glavnim crtama orisati carinarski sustav, koji je vladao u Evropi za moderne dobe, da se može prosuditi i razumjeti onaj, koji je u isto vrijeme slijedila Dubrovačka republika, svojim brodarstvom i svojim prometom svezana sa velikim i manjim evropskim državama.

Digitized by Google

Razvitak ustrojstva velike carinare.

Sa sve to većim gibanjem trgovine i mrnarice u glavnom gradu države, i s dosljednim većim unosom carine, organizacija divone imala se primjereno razvijati. Godine 1477. nutrnja služba carinare bolje se uregjuje. Carinarski pisar *(scrivano della dogana grande)* ovlašten je da pusti izlaz robi iz divone do vrijednosti od deset perperâ, uz predaju teskere trgovcu, na kojoj će zabilježiti ime njegovo, robu, na koju će udariti mali pečat, pošto samo divonijeri udaraju veliki, staviti će datum, te će se potpisati, a trgovac ima teskeru izručiti vrataru. Ima četiri vratara za svaka od četiri vrata divone, koji imadu znati pisati i čitati *latinski (che sappia scrivere e leggere in latino)*, što držimo da znači talijanski, a dobivaju na mjesec jednu perperu, te im je dužnost nanizati u red sve teskere, a pisar i vratari imadu na koncu svakog mjeseca podnijeti jednome činovniku od računovostva, prvi, pregled sve robe izvožene, drugi, sve teskere, a činovnik će predati sve to, uz račune divonijerâ, računovodstvu, koje će sve razviditi. Svaki prestupak pisara kažnjen je skinućem od službe [108]

U svrhu evidencije uvoza stanovitih trgâ, proti kojima uprava štitijaše jakom carinom slične domaće, bi naregjeno (1566.) carinarima voditi knjigu nazvanu *„zrcalo uvoza i izvoza“ (specchio di entrata e uscita)*, u koju po njihovome pisaru *(nodarom* ga zovu) dati će oni zabilježiti svu vunenu i svilenu svitu i brokat *(broccati)*, koji će se unositi u grad na temelju prijave po kapetanu i poručniku broda učinjene za tri dana od dolazka pod globom od 50 perp. za svakoga. Carinari imadu priobćiti knjigu knjigu ocijeniteljima kroz osam dana.[109] *Ured za ocjenu robe*, na koju se imala udariti carina, bijaše odijeljen od carinare. Od g. 1520. spojeni su za višu kontrolu, te propisano, da jedan brez drugoga ne smije trgovcima predavati robu. I ocijenitelji i carinari imadu uredovati prije podne u rabotne dane barem jednu uru, a dvije popodne, *i više, koliko će trebovati trgovcima.* Kad se promisli, da je vas promet, kakav mogahu tadanji prvi trgovački gradovi pokazati, bio koncentriran u gradu, i da je neznatan broj činovnika obavljao svu manipulaciju, — čuditi se je na *minimum* radnje od njih zahtijevane, kojom su mogli ogromnom poslu odoljeti, a ne valja zaboraviti, da osim nedjelnih dana, bilo je još trideset i četiri blagdana na godinu, gdje bi se praznikovalo.[110]

Digitized by Google

Potanko bi uregjeno (1524.) veliko skladište *(fontico),* gdje bi trgovci stavili robu za carinarsku manipulaciju i njima naregjeno, da imadu obaviti operacije i iznijeti trgovinu za osam dana, nakon kojih platiti će *dosta visoku* najamninu. Dvije će se mjesečne knjige voditi, gdje će bilježiti ulazak i izlazak sve robe, donesene u skladište, posebni pisar imenovan po Senatu, koji na koncu mjeseca imade ih prikazati činovniku računaru *(ragioniero),* koji će ih usporegjivati s knjigom ocjene. U isto vrijeme, da se doskoči zanovijetanju carinarskih službenika *(bástati),* bi sastavljen cijenik njihove zasluzbe obzirom na dalečinu i vrst trgovine. Pisar skladišta rješava prijepore izmegju njih i trgovaca, te s divonijerima ovlašten je i zatvorom kazniti neposlušna službenika.[111]

Sastavljen je (1508.) cijenik posebni za pristojbe težanja robe dolazeće kopnom ili morem, i one, koja se otprema u dućane gracke ili izvan grada. Samo trgovina poslana od države ili izmjerena za nje račun slobodna je od pristojbe.[112]

Da se stane na put kriomčarenju, ustanovljuju se (1647.) dva preglednika, jedan od kojih ima na Pločam zabilježiti svaki dan svu robu, koja će se unositi iz Levante, ili tamo otpremiti, a drugi ima stojati na Ribarnici *(Peskariji),* na Punti i na Pilama, te će danomice bilježiti robu, koja dolazi morem iz Italije ili je tamo otpremljena. Svi pak trgovci, koji idu u Italiju, imaju, pod kaznom od šest mjeseca tamnice, prijaviti svu robu, koju kane tamo poslati, i učiniti teskeru o karganju (teženju) trgovine. Dužnost je pak javnih mešetara i kapetana (nadglednika) na Pločam prijavljivati divonijerima sve posle obavljene po inozemskim trgovcima, a to pod istom pedepsom. Divonijeri pak imadu, pod globom od sto dukata za svakoga, usporegjivati njihove bilješke s teskerama i postupati proti krivcima, ako se ne sudaraju.[113]

Novo skladište za spremanje trgovine bi g. 1670. otvoreno u Arsenalu, a trgovcima naregjeno plaćati za porabu mjesečnu pristojbu od jednoga folara *pro balla* na mjesec, mimo pristojbe od tri folara za čuvara. Divonijeri imadu voditi posebnu knjigu robe unesene u Arsenô, utjerati pristojbu, te je položiti u blagajnu za podanak turski.[114]

Nigdje nego u grackoj luci ne smije se krcati ribe slane (naredba od g. 1674.), niti divonijeri poslati svoje poslužnike na drugo mjesto, da nadziru karganje, osim na Trpanj radi velike dalečine.[115]

Digitized by Google

Raširenje carinarske nadležnosti.

Nadležnost se divonijera jako širi g. 1564., dočim dopituje im se suditi prijepore izmegju zapovjednika broda i krcatelja radi štete nanesene trgovini, a malovijećnici će ih zamijeniti, ako su radi rodbinstva ili interesa otklonjeni.

Navli imadu se plaćati za osam dana od iskrcavanja róbe, a da ova se prije ne smije iz divone dignuti. Divonijeri će je dati prodati, ako naval nije na vrijeme uplaćen. Mogu se krcatelji uteći posebnome prizivnom sudu, nazvanom „*Collegio*“,[116] ali ne prije uplate navla, uz jamčevinu od strane zapovjednika broda. Divonijerima ima se plaćati nagrada od 2% na iznos naznačeni u osudi po njima udarenoj, a uz to 2% na robi prodanoj od strane gubitnika.[117] Mogu oni voditi postupak te izdati osudu i za praznikâ (1691.)[118]

Pripada Senatu vlast ukinuti osude udarene po divonijerima u carinarskim poslima (1681.),[119] a Malovijećnici su ovlašteni zaplijeniti listove, koji dolaze iz Italije, da se dogje u trag prijavljenom kriomčarenju (1676.)[120]

Osim svojih vlastitih posala, divonijeri vode račun takogjer o glavnicama uloženijem u talijanske štedionice (Monti), utjeravaju od njih jaku pristojbu od 20%, prijavljuju dužnike državnim riznićarima *(Dominis Thesaurariis)*, te pristoji za to svakomu od njih nagrada od 10 perpera na godinu.[121]

Njima je povjereno (1591.) utjerivanje pristojbe od 2% na cijenu prodanih brodova, i pristojbe od 20% na čisti prihod od kućâ, koje su Dubrovčani imali u tugjini,[122] a napokon i pristojbe udarene (1593.) na sve brodove u razlogu od 12 groša po bačvi (per carro),* za koju brodovlasnici imadu položiti za tri godine jamčevinu. U tu svrhu carinari imadu voditi kazalo svih brodova.[123]

Za promaknuće brodarstva i trgovine jako providno podijeljena je (1662.) divonijerima vlast posuditi trgovcima novaca na tri mjeseca, a kasnije na šest, uz običajnu jamčevinu, te se u tu svrhu dopituje od kovnice 5000 dukata.[124]

Oni se imadu skrbiti za čistoću luke (1733.), i pokrivati dotični trošak.[125]

Ali najvažnija služba, koja bi njima izvan njihova područja povjerena (1521.), bi uprava kovnicom, oduzeta posebnim nadstojnicima *(zecchieri)*, koji su dotle njom vladali.[126]

* Preveo sam *carro*, tadanju kubičnu mjeru brodova od nepoznata sadržaja, upotrebljavanom sada tehničkom riječi „*bačva — tonnellata*“.

Digitized by Google

U nekim važnijim carinarskim poslima vlada odregjivaše posebnih uredovnika. Tako za osiguranje uplate carine Turčinu na robu, koja bi se u turske susjedne zemlje otpremila, Senat bijaše g. 1544. naredio stanovite oprezne mjere. Kako od njihova izvršivanja visijahu dobri odnošaji s Portom, vlada povjeri postupak o prekršajim pomenutoga zakona trojici senatora, zvanih „*činovnici istražitelji*“, biranih na tri godine sa istom vlasti kriminalnih sudaca.[127]

Valjda na rasterećenje divonijera, stvorena su (1555.) tri činovnika senatora, da pobiraju pristojbu od 1% na trgovinu po Dubrovčanima dovoženu iz Aleksandrije i iz Sirije u Italiju. Postupak proti dotičnim kriomčarima mogli su carinari preduzeti.[128]

Uvozna i izvozna carina.

Za ovoga razdobja nastaju velike promjene u carinarskom cijeniku, a to, navlastito iz državnih potreba, u pravcu povišenja do druge polovice XVII. vijeka, pak se snizuju do konca XVIII., gdje prijeteće pogiblji državi sile na povećavanje.

Već g. 1468. ovo se opaža *kod uvozne carine* na vunenu i svilenu svitu unesenu po strancima (3%), na vunu, koja mjesto ½% platit će 1%, a razmjerno će i ostala roba. — *Izvozna carina* na svitu i ostalu robu diže se od 3 na 5%. Ovaj novi cjenik se uvagja na 5 godina, a Malo Vijeće, tri mjeseca prije nego rok isteče, predložiti će što će držati za shodno. Kad ne bi predloga za preinaku na opredjeljeno vrijeme slijedilo, — cijenik bi ostao.[129]

Pretjerana *izvozna* carina na kožu kunsku, fuinsku i vučju, koja je davala povoda kriomčarenju snizuje se (1471.) na 15 fol. za svaki komad prve, na 10 fol. za drugu, a na jedan i pô groša na svaku vučju kožu.[130]

Nužda da se pokrije veliki danak, koji se plaćao Turčinu, i rastuće potrebe zemlje sile (1479.) na povećavanje uvozne carine za 1% na inostransko sukno i na kadifu, što no se izvaža bud kopnom bud morem. Uz to se povisuje uvozna carina na ulje, a izvozna na paklinu (pegola).[131]

U drugoj polovici XVI. vijeka trgovačke povlastice, stečene po republici u kraljevini Napulja i Sicilije, bile su nasiljem ondašnje vlade većom stranom izgubljene, tako da je trebalo i diplomatičkog nastojanja i novčanih sredstava za uspostavu prijašnjih odnošaja. Republika u ovakim i u sličnim slučajevima običavaše pokriti izvanredni trošak povišenjem dotične carine trgovcima, koji bi se okoristili onim trgovačkim općenjem. Tako bi g. 1588. u svrhu

Digitized by Google

pokrića spomenutoga potroška, i dok ne bude ovaj sasvim isplaćen, povišena izvozna carina na svu robu, koja bi se otpremila iz Dubrovnika u Pulju i u druge strane Napuljske kraljevine, od 2% na $2^1/_4$%, a ona otpremljena u Siciliju od 2% na 3%, a uz to na svakoga izvožena konja 24 groša.[132]

Fiskalni razlozi, da se naime umnože javni prihodi, svjetovahu općenito povišenje cijenika g. 1588. za tri godine, a to na *pedeset dvije* vrsti trgovinâ, megju ovim ističe se do dvadeset i pet vrsti suknâ ponajviše stranjskih, modre, bijele, skrletne, zelene boje, a i domaćih *(panni ragusei fatti alla veneziana)*. Osim sukna nalazimo opterećene svakojake kože, konac aleksandrinski i mletački, mirodije, mjendule, pamučnu robu itd. *Povišenje se obavlja tim, što se povećava procjembena vrijednost dotične robe.*[133]

Na početku XVII. vijeka nameće se *izvozna carina* na sirovu kožu kozlića (2 gr. na komad), i ovana (4 gr. na komad), — a da novci talijanski ne bi pravili veliku konkurenciju onim, koji bi se kovali u državnoj *Zeki*, nameće se *uvozna carina* od 2% na talijanske nezabranjene novce.[134]

Na zaštitu crevljarskog (cipelarskog) obrta, koji imaše veliku progju u susjednim zemljam osobito sa papučama, nameće se *izvozna carina* na jagnjeće i kozleće kože. Glede pak volovskih i kravinskih koža, zabranjuje im se izvoz dokle god ne budu se crevljari opskrbili potrebitom robom, koju će oni kupiti po cijeni, što će divonijeri prama prilikama opredijeliti. Ostalo će se moći po dopustu carinara izvoziti uz carinu od 1%. U opće nije dozvoljen izvoz koža nego iz grada.[135]

Na početku ovoga vijeka bilo se opazilo, da je carina bila počela nazadovati, tako da se nije više utjeravalo niti trećine od redovitoga dohotka. Nakon istraživanja obaznalo se, da su trgovci dobavljali iz Italije i u Tursku otpremali veliko mnoštvo *Paolâ* (novca papine države) i drugih krivih munita, te bi tim dobivali do 70 i 80%, daleko više nego bi im mogla donijeti bud koja najunosnija trgovina, te s toga ostavljajući se običnog prometa bili su se podali ovom lasnome i obilatome izvoru dobitka. Godine 1604. Senat bijaše zabranio uvoz Paolâ pod prijetnjom kazni, ali malo je koristilo, te sve više rasteće umanjivanje carinarskih prihoda upozori vladu na pogibelj, i ona izdade drakoničku odluku od 7. Marta 1605., kojom bi naregjeno najstrožije istraživanje o uvozu tih krivih novaca iz Jakina ili iz koje druge strane, i njihova zapljena s pedepsom krivca, osim na konfiskaciju i na globu raz-

Digitized by Google

mjernu našastom novcu, još na pet godina lišenja svake javne službe, ako je krivac vlastelin, a na jednu godinu tamnice, ako spada u drugi stališ. Zapovjednici broda pak, koji bi krcali ili izkrcali rečene novce, izgubiti će brod, koji će se razdijeliti megju carinarima i prijaviteljem, a uz to biti će pedepsani na jednu godinu tamnice.[136]

Zakon poluči svoj potpuni uspjeh.

U prvoj polovici ovoga istoga vijeka (1626.) vidimo povišenu izvoznu carinu na slane srgjele i na ostalu slanu ribu, na sirove kože i na *kordovane* končane u gradu, a to za trajanje od pet godina, dokle ne bude povišenje opozvano od Senata, što se rijetko u opće dogagjalo, kako i sada privremeno udareni porezi postaju definitivni.[137]

Imamo bilježiti ove iste godine (1626.) povišenje uvozne carine na više vrsti sukna i kožâ, običnim načinom povećavanja carinarske vrijednosti dotične robe,[138] a malo kasnije (1628.) skače uvozna carina od 1% na 2% na sve trgovine unesene od Dubrovčana iz bud koje strane istoka. Stari bakar na izvozu platiti će 2 gr. na litru pod globom i tamnicom od 3 mjeseca, a to da se podupre zanat bakrarski.[139]

Svita i ostala trgovina poslana iz Ingleske, makar i s Dubrovčanima, platiti će u gradu uvoznu carinu (1638.), — koja se kasnije (1641.) na ingleskom suknu snizuje.[140]

Nego se u opće držala visoka uvozna carina na svitu, što je donašalo malaksanje ove vrste trgovine, i umanjivanje carine. S toga nalazimo g. 1646. znatno sniženje carine, dozvoljeno Dubrovčanima kroz dvije godine, za suknenu i svilenu robu, za mletačku i florentinsku kadifu *(rasi)*, a to u iznosu od $^1/_5$ do $^1/$ pram dosadanjoj carini.[141] Iste one godine još bolje pogodovanje zapade strance, kojim se snizuje uvozna carina na polovicu one, koju plaćaju Dubrovčani za svu vunenu i svilenu svitu.[142]

Za prvi put vidimo g 1648. gdje se uvagja carina za duhan i za igračke karte u razlogu od 6 dukata % za uvoz, a od 3 dukata za izvoz.[143]

Postupak sniženja carine napreduje g. 1668., jedne godine poslje potresa, gdje se snižuje uvozna carina na inglesku i holandesku svitu za polovicu, a to kroz dvije godine,[144] a prepušta se Senatu da snizi po volji uvozninu za žuti vosak, koji su upotrebljavale domaće tvornice od voska, i za kordovanske kože u korist crevljara.[145]

Digitized by Google

Opet se preinačuje (g. 1670.) procjenbeni cjenik za jagnjeću i za sirovu lisičju kožu, za sapun, paklinu, slaninu, srgjele, papir i druge tvari.[146]

Onaj proces sniženja carinâ, koji istaknusmo, ustraje u slijedećim godinama. Povišena za kratko (1671.) na levantinskoj robi, i na kadifi proti tugjincima, snizuje se glede ove posljednje, kako i glede baršuna, svilene robe, mletačkog sukna, i raznih raša (1672.).[147] Dapače ide se tako daleko usljed dogovora s Ingleskom i sa Holandijom, da se strancima oprašta (1672.) svaka carina na uvozu sukna i druge robe iz Ingleske i Holandije, te se nameće kupcima take robe, budu li je htjeli izvoziti, carina od 4% na svakoj teskeri.[148] Bila je isključena od blagodati fina svita iz Londre i iz Holandije, ali se prvoj snizuje carina od $37\frac{1}{2}$ duk. na 25 po komadu (pezza) a drugoj od 80 duk. na 60.[149] Opet (1671.) na korist domaćih voštarnica snizuje se uvozna carina na žutom vosku.[150]

Do konca XVIII. vijeka imamo neznatnih preinaka na carinskom cijeniku. Tako se snizuje na polovicu carina na krivo zlato *(auri pigmentum* — vulgo „*orpimento*“), a uvagja se uvozna i izvozna carina od 3 gr. na spužve.[151]

Uregjenje prodaje duhana.

Godine 1784. uregjuje se prodaja duhana, tako da je slobodno svakomu prodavati ga bud u lišću bud u prahu, ali ne mogu biti više od dva dućana tabaka. Prije nego bude izložen prometu valja podnijeti senatorima, u tu svrhu odregjenima, mustru od svake vrsti da im oni udare cijenu, drugačije duhan će biti zaplijenjen, a prekršitelj globljen u iznosu jedne perpere na litru. Mustra ima se čuvati službeno, da se je uzmogne usporegjivati kad bi se ko potužio na vrst ili na cijenu duhana.[152] Tako je trajalo dokle se od strane države počela davati u zakup kroz pet godina prodaja duhana za *minimum* od 1000 dukata zakupnine. Samo zakupnik može ga prodavati po cijeloj državi, a platit će pô groša za svaku oku tabaka u lišću, a dva solda ako je u prahu. Svak može dobaviti u zemlji tabaka u lišću za svoju porabu, prijavivši prije nabavu zakupniku, kojemu će platiti 4 gr. na oku osim $\frac{1}{2}$ gr. za carinu. Može dobaviti iz dvora tabak u prahu, ali ima i to prijaviti zakupniku, kojemu će platiti 2 gr. za svaku litru, a 2 solda u ime carine. Tri velevijećnika, imenovana po Senatu, neprizivno rješavaju svaki slučaj kriomčarenja. Sve je to sadržano u senatskom zaključku od g. 1791., gdje su udarene cijene, po kojim se ima

Digitized by Google

prodavati duhan u prahu Arbanaški, Požunski i Segedinski.[153] Vlada preduzme g. 1774. mjere kako bi se svaka familja opskrbila sa 400 litara loja, a takogjer i brodovi za potrebito kalafatanje. Ostali loj domaći ili stranski može se izvoziti uz carinu od 24 groša za sto oka; carina dava se u zakup.[154]

Povišenje carine pred padom republike.

Glad od g. 1789., posljednja kuga od god. 1795., nametnuta kontribucija od franceske vojske putujuće u Egipat, propast obrta, nazadak trgovine na kopnu, i gubitak monopola soli u Bosni i Hercegovini, umanjiše javne prihode republike i prisiliše je povećati sve državne terete, a megju ostalijem i carine, što bi naregjeno senatskim zaključkom od 10. Maja 1799. Kaže se u ovome kao razlog povišenju carine, da dok su narasle tekuće cijene svakojake robe, carinarska tarifa se ipak nalazi tako nizoka, kako bijaše ustanovljena kad je roba vrijedila za dvije tretine manje od sada, tako da se može cijenik sasvim pravedno povisiti sa jako neznatnim većim teretom za porezovnike. Kako se vidi iz novoga cijenika, povišenje izvozne carine tiče se voska, raznih vrsti koža, vune, kafe, sukna, skerleta, postave i papuča; a to gdje za polovicu, a gdje za trećinu više. Sva ostala roba, ne imenovana u cijeniku, opterećena je u razmjerju od 1—1½, a za raskošne stvari *(generi di lusso)* od 1—3 prama onomu, što se plaćalo po starom cijeniku, ili *po običaju (o per consuetudine)*, iz kojih riječi izvagja se, da običaji su vladali i u carinarskom području kao vrelo zakonsko do samoga pada republike.

Kako je bilo pošlo za rukom Mlecima dobiti od Porte u Bosni i Hercegovini monopol soli, koji Dubrovnik do tada uživaše, čim bi zadan veliki udarac jednome od glavnih državnih prihoda, — vlada naredi jako nespretno, da svaki stanovnik od 14 godina unaprijed mora kupiti pô mjere soli (½ *cupello)* po skupu cijenu od 20 gr. za mjeru *(per cupello)*. U tu svrhu bi ustrojen nov ured, sastavljen iz senatora i dva vlastelina na tri godine, kojim je dužnost popisati sve pučanstvo na početku trogodišta, pobirati cijenu soli, pridržavši za sebe proviziju od 4% u gradu i u predgragju na svoti utjeranoj, a uz to 2% na onoj utjeranoj u ostaloj državi, dok ostali ladanjski knezovi pobirati će u ime provizije 4%. Tako teški teret i očevidna korist, koju crpiše od njega vlastela odregjena za pobiranje, izazva nezadovoljstvo veliko u svoj državi, tako da mjesec kasnije Senat bi prisiljen ukinuti ga kako i namet

Digitized by Google

na kotle rakijske u svoj državi osim u Konavlima do Mlinâ, što izazva bunu konavosku, usljed koje bješe zaplijenjen vas imetak Konavljana. Hvala moralnoj potpori austrijske vojske tadar stanujuće u Boki, ustanak bi ugušen, odriješena zapljena, te kažnjeni samo kolovogje, ali žalac mržnje na vladu ostade u grudima Konavljana, i ne bi neznatni uzrok padu republike.[155]

Plaćanje carine u tugjini.

I za ovo razdobje vidimo u drugoj polovici XV. v. i u XVI. vijeku gdje se carina udara i na trgovačke posle obavljene po Dubrovčanima van domovine, abstrahirajući dakle od uvoza, izvoza ili provoza unutra teritorija republike. Tako godine 1481. naregjuje se, da sva trgovačka roba Dubrovčana kargana na svojoj ili na tugjoj lagji, makar se iskrcavale izvan Dubrovnika ali unutra zaljeva jadranskoga, platiti će 1%, a 2% ako se prevozi van zaljeva. Biti će dakle dužnost dotičnog Dubrovčanina prijaviti prodaju robe divonijerima, ili knezu mjesta kamo će pristupiti, pod globom od 25% mimo carine, a kapetan broda biti će pedepsan na tamnicu za jedan mjesec, poručnik pak ne će moći za tri godine vršiti svoj zanat.[156]

Samo godinu poslje, pod istim pedepsama i dužnosti prijavljivanja, odregjeno je, da sva dubrovačka roba, ukrcana izvan zaljeva jadranskoga na domaćemu ili na stranskome brodu, bude li iskrcana u Mlecima ili u opće unutra zaljeva, plaća carinu od 1%. Ista carina se plaća i ako je roba ukrcana unutra zaljeva, da bude izvan zaljeva prevožena.[157] Navlastito glede neke vrsti fine svite zapadne, zvane *carisee*, koju bi Dubrovčani donijeli u levantu, bi ustanovljeno g. 1508., da imadu plaćati carinu od 1% ako je prenašaju u Aleksandriju ili u Soriju, a 5% ako u Anatoliju, Chio, Carigrad i Jedrenu, dok carina je povišena na 7%, a svaka peča svite je procijenjena 8 dukata, bude li unesena u Dubrovnik.[158] Uvoz ove vrsti svite, koja je konkurirala jako sa domaćom, bi kasnije (1553.) zabranjen pod prijetnjom zapljene i globe, dapače ne bi joj dozvoljen niti provoz.[159]

A za ostalu vunenu i svilenu svitu i brokat prevoženu izravno po Dubrovčanima u Aleksandriju i u Soriju plaća se uvozna carina od 2%, a kad se izvaža 4%, kako (kaže zakon od g. 1523.) da je iskrcana u Dubrovačku divonu.[160]

Digitized by Google

Provozna carina.

Veliki provozni promet Dubrovnika za XVI. i XVII. vijeka do potresa, na neki način predočuje nam se u carinarskom zakonarstvu ove dobe. Do prvih deceenija XVII. vijeka provozna carina raste, kasnije pada. Dozvoljava se g. 1573. strancima provoz levantinske robe za Italiju uz carinu od 1%, ali pridržava si Senat opozvati dozvolu dva mjeseca prije ukinuća.

Takogjer uz pridržaj opoziva ustanovljuje se u isto vrijeme za tugjince provozna carina za otpremu svilene svite, baršuna i crljena sukna kroz grad u Levantu, a to za *balla* svilene svite 6 dukata, za sanduk *(cassa)* kadife dukata 8, za zlatni brokat 10 dukata, a za zamotak *(colo)* crljene svite 2 dukata.[161]

Žugjelima, u čijim rukama bijaše dobar dio provozne trgovine iz zapada kroz Dubrovnik u Levantu, podvostručuje se (1638.) carina na svitu i na drugu robu, izuzamši onu donesenu iz Napuljske kraljevine, inglesko sukno, i robu tvorenu u Mlecima.[162]

Povećava se iste godine carina provozna na svilu izim one donesene iz kraljevine Napuljske, tako da će sada plaćati 24 dukata mjesto 12.[163]

Ovo povišenje provozne carine izazva kriomčarenje, tako da je vidimo g. 1646. ukinutu za svu robu, koja bi se provažala iz Levante, iz Italije, i iz bud koje strane svijeta; ali ne smije roba ostati u gradu više od mjesec dana, drugačije platiti će carinu što plaćaju dubrovački državljani. Ovaj zakon uporavlja se i na žugjele.[164]

Provoz vunene i svilene svite iz Mletaka i Jakina, obavljen po Levantincima, i po svoj prilici poslje trešnje uspostavljen, prem da o tomu ništa ne nagjosmo, bi g. 1669. umanjen za vunenu do polovice, za svilenu do jedne tretine.[165]

Provoznina za srebro nekovano iz Italije doneseno iznašala je 2½% po zakonu od g. 1670., ali slijedeće godine bi snižena na ½%.[166] God. 1784. nalazimo oslobogjen od carine provoz stranskog loja.[167] Ali kad g. 1799., kako već spomenusmo, biše povišeni svi javni tereti, pak i carina s njima, uz uvoznu i izvoznu bi razmjerno povećana i provozna.[168]

Carinarsko postupanje s hranom.

Do konca republike slijedi isti sustav glede opskrbljivanja države hranom, da se prepriječe posljedice nerodice. Spomenuti ćemo zadnje

Digitized by Google

oprezne mjere, da se vidi kako vlada nije do zadnjeg časa malaksala u toj očinskoj brizi. Godine 1768. dozvoljava se slobodni uvoz svakojaka živeža u državu, a zabranjuje se pod strogom pedepsom izvoz kukuruza u inozemstvo.[169] Zabranjuje se g. 1773. vlasteli izvoz žita iz države, a u opće i ulja.[170] Obsežnije su mjere preuzete g. 1782. Država dolazi u pomoć uvozu prosa, kukuruza, ječma i sočiva, zajmavajući uz jamčevinu trgovcima carskih talijera 500 i jedan groš za svaku hiljadu starâ, koja će se uvoziti, a osim toga će dobiti mjesto jedno na mrnarici putujućoj izvan zaljeva ko uvozi 5000 starâ živeža. Ta potpora i nagrada zapadati će one trgovce, koji će prvi uvoziti 15.000 stara. Ne će se moći izvoziti u inozemstvo živeža nego po $^3/_4$ glasova u Senatu, a nijedan vlastelin ne smije sudjelovati u takome trgovačkome poslu.

U isto vrijeme dozvoljava se brez carine uvoz svake vrsti žita, oriza i tiještina, a ono što se ne će moć prodati, s dozvolom preglednika nad živežom *(grassieri)* biti će dopušteno izvoziti. U isto vrijeme propisuje se cijena, za koju sitna žita se mogu prodavati.[171] I god. 1784. obećava se jedno mjesto u mrnarici izvan zaljeva svakomu, koji će do 1. Marta uvoziti 8000 *kilo* žita, ili 5000 *kilo* druge vrsti živeža, te je dopušteno i vlasteli (što je bilo prije zabranjeno) imati interesa u takim poslima, ali imadu to prijaviti pod zakletvom, netom je roba došla. Ko se ne bi okoristio onom blagodati, slobodno će mu biti uvoziti i izvoziti živež, te ga prodati po volji, a i sama vlastela moći će take posle obaviti.[172] I godine 1793. proglasuje se slobodni ulaz žitija i sočiva, a zabrana izvoza.[173] Tako je republika do posljednjeg svog daha opsluživala jednu od najprečih državnih dužnosti, — da njezinim gragjanima ne bi došla na manje svakdanja hrana.

Carinarsko postupanje s uljem.

U zemlji, gdje se dobar dio pučanstva hrani ribom, valjalo je opskrbiti ga nužnim začinkom ulja. Vidismo u prvom dijelu kako je vlada bila ustrojila posebna skladišta za pohranu i prodaju ulja. Često ona mu zabranjuje izvoz, a nabavlja ga za potrebu pučanstva. Tako nalazimo zaključak Senata od g. 1773., kojim se naregjuje, da se ima opskrbiti grad sa 500 barjela ulja, koja se imadu platiti u razlogu od 8 gr. kutô (gotovo sadanji litar), a dokle ne bude nabavljeno, zabranjen mu je izvoz. Svi vlasnici ulja pak imadu prijavljivati nadglednicima živeža, koliko su ulja imali svake go-

Digitized by Google

dine, osim ono četiri barjela pridržana svakomu za domaću potrebu.[174]

Megjutim obragjivanje masline, po kojoj slovljaše Dubrovnik po svem jadranskom i megjuzemnom moru, bijaše silno napredovalo u državi, i donašaše mu taku korist, da Senat u zaključku od 2. Januara g. 1776. kaže, da je taj proizvod postanuo (pošto obrt je bio propao) jedinim vrelom uvozu novca u državu, koji se uvlači u najmanje žile zemlje. Usljed toga bi dozvoljeno vlasnicima ulja prodavati ga u državi, ili izvoziti ga u tugjinu. Ali da ne bi mali puk *(il minuto popolo)* ostao brez ulja, nadglednici živeža imadu ga nabaviti i hraniti za mnogo godina, te ako bi došli iz vana trgovci da kupe ulja, nadglednici imadu prednost. Oni sami, dogje li ulja iz dvora, imadu povlasticu prodati ga, te s toga svaki uvoz ima im biti priopćen.[175]

Ovaj sustav trajao je do god. 1785, kad je Senat odredio, da nadglednici živeža imadu dati u zakup prodaju ulja, po njim do tada obavljanu, kroz deset godina, za 100 perperâ zakupnine na godinu.

Zakupnik će imati isključivo pravo uvažati brez carine inozemska ulja za prodaju, te on sam je ovlašten prodavati *na malo,* za najvišu cijenu od 9 grošeta kutô, i domaća i stranjska ulja za grad i predgragje, — a svakomu je slobodno preprodavati *na veliko* domaće ulje i u državi i van države. Samo zakupnik može uvažati u državu stranjska ulja, ali svakomu je dozvoljen provoz ulja uz uplatu carine.

Država dolazi u pomoć zakupniku za nabavu ulja, zajmavajući mu 20.000 dukata uz dobitak od 4% na godinu, i uz jamca odobrena po Senatu.

Da ne ostane država brez potrebita ulja, zakupnik ima držati vazda u zalihi, pod nadzorom nadglednika živeža, 150 barijela ulja.

Zakupnik može trgovati s uljem van države, ali ima platiti carinu od 1 groša za svaki bario ulja, koji bi izvozio.[176]

Valjda je zakupnik tražio više svoju korist nego državnu, jer vidimo, gdje g. 1792. opet je povjerena nadglednicima živeža prodaja ulja. Njima je naregjeno, da Junija mjeseca kroz svoje pouzdanike imadu u mjestima, gdje ulje ragja, dijeliti predujmove seljacima, koji će donijeti kaparano ulje u javna skladišta, a nadglednici će im ga platiti $^1/_2$ groša više, nego će ga biti opredijelio Senat za onu godinu, a to u ime nagrade za rizik i trud. Svi pak vlasnici ulja imadu svake godine prijavljivati nadglednicima koliko

Digitized by Google

su ulja učinili, te im predati 12% na prodaju. Ako je ova količina s onom nabavljenom od seljaka dovoljna za opskrbu grada i za buduću godinu, Senat može osloboditi vlasnike ulja od dužnosti predaje od 12% za onu godinu.[177]

Koliko god sve ove arkajičke mjere stoje u oprijeci sa današnjim zdravim i ekonomičkim nazorima, — ne može se dosta priznati revno nastojanje vlade, da opskrbi narod tim nužnim začinkom hrane.

Vinski monopol.

Željeznom dosljednosti tjera se onaj osebujni monopol vina, koji smo opisali u prvom dijelu. Astarea i Elafitski otoci, Cavtat i Obod, Konavli, Primorje, Ston i Rat, Mljet i Lastovo čine po zakonu od 26. Julija 1737. toliko carinskih zona. Gospari od Astareje i od otoka (Čelopek, Lopud i Šipan) imadu povlasticu prodavati brez konkurencije od bud koje strane države svoje vino do Aprila svake godine. Samo kasnije uz dozvolu pismenu *(controlettera)* Maloga Vijeća, za koju se plaća $^1/_2$ groša, mogu se uvoziti vina Stona i Punte (Rata), a napokon kad ga ovdje više ne bi bilo, ona iz Konavala i iz Primorja. Na isti način Cavtat je prije svega upućen na vino Obodske okolice do Februara svake godine, pak na konavosko s dozvolom Maloga Vijeća. Budi isto rečeno o vinima Primorja, koja ne smiju na drugu stranu biti izvožena, i ob onim Stona i Rata, koja će se moći prodavati u Primorju, kad ga ovdje ne bude. Lastovska i Mljetska vina podvrgnuta su istim mjerama. Senat odregjuje tri senatora, koji sa činovnicima bdijućim nad kriomčarenjem imadu nadgledati, da se ne bi prestupili propisi gore spomenuti. Bude li se kriomčarilo s najmanjom posudom vina, ako je osoba gragjanskog stališa, platit će svaki put 50 pp. globe, drugčije će ostati 2 mjeseca u zatvoru. Ispod najmanje one mjere, kriomčarenje će biti pedepsano po volji senatora i činovnika nad kriomčarenjem. Kad bi ovi zanemarili svoju dužnost, svaki član Senata ovlašten je zametnuti istragu, udariti i izvršiti osudu.

Malvasija — dessertno domaće vino na glasu — i moskat mogu se uvoziti u grad, te za prvi bario ne plaća se carine, a za slijedeće jedna perpera po bario.

U isto vrijeme propisuje se cijena vina za prodaju na malo.

Kmetovima nije dozvoljeno trgovati s vinom, niti ga primiti na uplatu duga, nego samo megju sobom ga prodati i izvoziti u inozemstvo.

Digitized by Google

I vlastela ne smiju trgovati s vinom, ali ga mogu primiti od svojih kmetova na uplatu onoga što su im dužni kao takovi.[178]

Dok se na taj način prieči nutrnji promet vina, staje se na put uvozu inostranskoga (1739.), koje se strogo zabranjuje, naredivši da mjesne starešine *(kaznaci)* imadu bditi, da se ne bi uvuklo kriomice, i postaviti u tu svrhu stražâ pod prijetnjom dvomjesečne tamnice. Kriomčarenje samo vina paka se pedepsuje globom ili zatvorom polag stališa kupca i prodavaoca.[179] Pod istom zabranom stoji uvoz stranske rakije, i one iz Mljeta i Lastova.

Iznimice dozvoljava Malo Vijeće vlasteli, državnim tajnicima, biskupima, samostanima, liječnicima i kirurgima uvoz male količoće potrebita vina.[180]

Uvoz stranjskog vina dopuštava se (1796.) kad nema više domaćega, a moći će ga kupiti samo zakupnik potrošarine, kojoj je vino podvrgnuto, ali to samo do 8. Septembra, kad se počimlju trgati vinogradi. Bude li ga još u zalihi, red je zakupniku, da ga otpremi iz države.[181]

Sve ove mjere ne bijahu dovoljne, da bude glavni grad opskrbljen vinom. I zato vidimo g. 1802. gdje Senat naregjuje, da se ima uvažati svake godine 14.000 barijela vina domaćega, zabranivši mu izvoz u inozemstvo pod strogom pedepsom. Propisuje se u tu svrhu, da vlasnici vina iz Astareje i oni iz Rata imadu polovicu svoga vina, pošto su podmirili prije domaću potrebu, unositi grad, a kad se ne bi tim dostigla mjera od 14.000 bar., doprinijeti će i kmetovi iz Rata.[182] Nalazimo i u godini 1804. gdje se opskrbljuje grad istom količoćom vina, te se strogo pedepsuje i *tjelesnom kazni* ko god bi kupio, budi za svoju potrebu, budi za preprodaju, inozemsko vino.[183] Najstroži nadzor je propisan, da se ne uvede u grad druga rakija, osim one od domaćih vlasnika.[184]

Rek bi da prešnijega i važnijega posla vlada pod padom republike nema nego kako će osigurati vlasteli prodaju vina, te ga čuvati od svake konkurencije i domaće i vanjske.

Prodaja vina pak je u gradu podvrgnuta potrošarini, a ova dana u zakup od godine do godine,[185] te propisana u gradu i u predgragju cijena pod kojom se može prodavati vino.[186]

I tako možemo slobodno reći, da su se sve bludnje stare ekonomičke nauke, sve detaljno umješavanje države u proizvode privatnoga vlastništva, skupile pod koncem prošloga i na početku ovoga vijega u baratanju s vinom.

Digitized by Google

Oprosti od carine.

Obziri napram vanjskim silama, navlastito napram Otomanskoj Porti svjetuju Senat, da više puta oprosti od uplate carine. Tako je oprošten g. 1721. Osman Paša trebinjski od carine za karag žita poslana mu iz Aleksandrije,[187] a g. 1739 bosanski paša za 9400 oka oriza njemu poslanih. Dapače samim turskim podanicima oprašta se carina na novac njima iz inozemstva poslani (1727.), i na trgovinu otpremljenu im iz Arbanaške (1740.). Godine pak 1766. otpušta se kralju Franceskome *(a sua Maestà Cristianissima)* carina na lijes iskrcani u Dubrovniku, da bude u Francesku prevožen.[188]

Druge pristojbe.

I za ovo razdobje vidimo povjereno divonijerima utjerivanje starih nekih i novih pristojba, uvedenih po financijalnoj upravi. Opstojaše odavna osobita pristojba, koja bi se plaćala po Dubrovčanima na svaku trgovinu izuzamši zlatne žice, otpremljenu morem, koja bi služila za potporu naselbini dubrovačkoj u Mlecima, da svečanije proslavi štitnika slobode i nezavisnosti Dubrovnika, Svetoga Vlaha. Ova se pristojba zvala *„avarrea di S. Biagio"*. Zaključkom Senata od g. 1463. ustanovljuje se ta pristojba na 1 groš poviše 100 pp. vrijednosti robe odaslane, te se povjerava utjerivanje divonijerima, koji imadu svako četiri mjeseca položiti račune skrbnicima crkve Sv. Vlaha. Nego pošto je bila narasla pristojba s povećanjem trgovine, odregjuje se, da od pobrane pristojbe ima se poslati Dubrovčanima u Mletke samo 20 dukata, a ostalo neka ide na poljepšanje i nakit crkve sv. Vlaha.

God. 1503. ograničena je ta pristojba *ad minimum*, naime na robu zbilja oštećenu u morskoj oluji.[189]

Utjeravaju uz to carinari:

a) pristojbu od 2% na brodove od 30 bačava naprijed, koji će se prodati bilo u državi bilo izvan države (1591.), a to tako, da je imadu platiti u državi kupci, a izvan države prodavaoci;[190]

b) pristojbu od 20% na čisti prihod nekretninâ, koje Dubrovčani posjeduju izvan države (1591., 1627.)[191]

c) pristojbu od 5% na sve ukamaćene glavnice (1627.)[192]

d) globu od jednog dubrovačkog dukata po *bačvu* (1631.), povišenu na 10 duk. (1632.), proti onomu, koji bi gradio ili popravio brod izvan škvara Gruškoga;[193]

Digitized by Google

e) pristojbu od ½ duk. po *bačvu* na svijem stranjskijem brodovima, koji bi iskrcavali robu u dubrovačkoj luci (1650.);[194]

f) pristojbu od 3 groša na svaku *balu* stranjske robe pohranjene u *lazaretima* na udobnost trgovaca, koja pristojba ide na račun podanka (1651.)[195]

Iz svega ovoga raznovrsnoga rasporezovanja može se zaključiti, da financijalnoj upravi nije znao uteći bud koji izvor prihoda dubrovačkih podanika budi u državi budi izvan države, što ne bi ona znala udariti javnim teretom, te da je Dubrovčanin znao lijepo platiti domovini svoju slobodu i nezavisnost.

Postupanje s tugjincima.

Stranci nalaze za ovo vrijeme u Dubrovniku sve polakšice i svu bodu moguću s malom kojom iznimkom, a megju njima i Žugjeli, koji su uživali kod Turčina moćnu zaštitu, hvala kojoj bili su u Dubrovniku utekli u teškim prigodam velikim štetam i pogibljima.

Jur zabilježismo zamašno sniženje uvozne carine u XVII. vijeku na korist inostranske robe, navlastito mletačke i florentinske kadife, ingleske i holandeske svite, i umanjivanje provozne carine.

Kako se dozvoljavala gragjanima odgoda za uplatu carine, tako se dopuštavala i tugjincima, dapače oni, koji bi vodili stalnu trgovinu u Dubrovniku, mogli su je platiti na koncu godine (g. 1577., 1582.)[196]

Žugjeli su imali u Dubrovniku svoje konsule, koji su ih štitili u trgovačkim poslima. Glede njih nalazimo senatski zaključak od 5. Maja 1582., kojim se njima dozvoljava, da mogu po jako sniženom cijeniku plaćati za svoje štićenike židove kroz pet godina 1500 škuda u ime provozne carine, koja se blagodat malo dana poslje proteže na sve strance.[197]

Od ove polakšice odstupilo se g. 1631., kad se vigjelo, da žugjeli prave žestoku konkurenciju domaćima, navlastito glede trgovine s kožom, te bi zabranjeno dubrovačkim gragjanima otpremiti za žugjele iz Levante bud koju robu.[198] God. 1646. bila se ukinula, kako gore opazismo, provozna carina za robu dolazeću iz istoka i iz zapada. Ali g. 1673. šteta velika tugje konkurencije osobito od strane žugjelâ domaćoj trgovini, prisili Senat nametnuti govedskoj koži dovoženoj iz Italije 3 groša na komad, a bivolskoj *(di buffalo)* 10 gr. kako samim gragjanima.[199]

Ipak Mlečićima godinu poslje (1674.) dozvoljava se glede iste robe povoljnija provoznina od 10 gr. po zamotak *(balla)*.[200]

Digitized by Google

Usporegjivaju se g. 1685. Dubrovčani s Mlečićima glede uvozne carine na mletačku svitu, na mletački brokat, na mirodije i na drugu robu. Usporegjuju se s ostalim strancima u ime kadife florentinske i druge robe unesene iz Jakina.[201]

Jarmencima se god. 1676. snizuje carina za svu robu, koju bi unosili u Dubrovnik kroz Jakin iz Levante, iz Belgjanske i iz drugih strana, a to za jednu četvrtinu.[202]

Provozna carina za tugjince g. 1701. vraća se na mjeru od prije kandijskoga rata.[203]

Sa Senatskim zaključkom od 26. Marta 1707. prepolovila se provozna carina na vosak, koji tugjinci voze iz Moldavske i Vlaške.[204]

Vidimo napokon u drugoj polovici XVIII. vijeka u protivnom smislu zabranjeno rišćanima i žugjelima kupovati i prodavati izvan grada po svoj državi, izuzamši za žugjele neka njima vlastita jela, a to pod prijetnjom četveromjesečne tamnice, i da prekršitelj ne može biti pomilovan ako nema za sebe 7/8 glasova velevijećnika.[205]

Zaglavak.

Nacrtavši carinarski sustav republike dubrovačke unutra okvira carinarskih zbornika popunjenih senatskim zaključcim novije dobe, red je na koncu istaknuti mu obće obilježje, ostavljajući posebnom študiju raspravu o trgovačkim ugovorim republike, za koju nemamo još potrebite zgragje.

Posrijed srednjeg vijeka, u XIII. i XIV. stoljeću, taj sustav se kristalizuje u potezima, kojim ostaje vjeran do pada republike.

Kako dokazasmo potanko, sredovječni carinarski sustav dubrovački čuva se od najobičnijih mana one dobe. Jedinstvena je carinarska uprava za cijelu državu, savijesno, čedno i strogo u glavnom gradu uregjena, te najvišim dostojanstvenicima države povjerena. Carina se udara glavno iz fiskalnih uzroka, jer je uz monopol soli glavni izvor javnih prihoda, te slijedi s toga fluktuaciju državnih potreba. Ona se ne ustavlja na megjama republike, nego hvata gragjanina gdje god on trguje, jer ima doprinositi k uzdržavanju slobode i nezavisnosti države u razmjerju svoga vlastitoga dobitka, stečena gdje god po širokom svijetu. Ima uz to carina i uzgrednu svrhu zaštite domaćih proizvoda. Ali jedna i druga cijel ne smeta republici, da uzakoni i dosljedno izvede načelo slobodne trgovine u svojim odnošajim sa inozemstvom na temelju potpunoga reciprociteta. Dubrovnik živi od trgovačke slobode, i svu svoju državničku mudrost, svu svoju vanjsku politiku udešava, da si otvori put pro-

Digitized by Google

metu na kopnu od gornjeg Dunava kroz vas balkanski poluotok do Carigrada, po moru do Mletaka i Jakina, pak ćak do Napulja i Egipta, odakle dopire do Indija, obuhvaća sve Megjuzemno more i Levantu, a s druge strane proteže se do Londona, a, hvala svojemu prijateljstvu sa Španjom, s novom dobom ide tražiti bogastvo u otkrivenoj Americi. Tražeći svuda i sretno stekavši kod naobraženih i neobraženih država slobodu trgovanja, izvor onog blagostanja, kojim znadijaše krijepiti svoju nutrnju silu i odkupiti višekrat svoju slobodu, — ona je morala otvoriti vrata vanjskoj trgovini i štitit je i pogodovati je polag svoje. Ove glavne crte njezinog carinarskog sustava jasno osječene u srednjem vijeku, ostaju nepromijenjene u novome. I ovdje carina čuva svoj fiskalni značaj i raste s razvitkom nutrnjim i vanjskim države, sa potrebam koje europejski ratovi od XVI. i XVII. vijeka joj nameću da spasi svoju neutralnost, a s njom svoj bitak; raste s čestim javnim nesrećam, kojimi je izložena, s katastrofom potresa, s opetovanim kugama, s gladi i požarima, koji skupa nijesu kadri slomiti je, pošto je tu božja Providnost, koja je čuva, otačbinska energija, koja nigda ne malaksava, i obilati novac, što ona crpi iz neizcrpivih vrela svoje velike carinare. Višeput zna vlada preveć naviti carinarski stroj, a neminovni učinci se pokazuju u umanjivanju prihoda i u razmahu kriomčarenja, dok se ne uspostavlja carinarsko ravnotežje.

I za moderno razdobje carina teži za obranom domaćih poljodjelskih i obrtnih proizvoda, ulja i vina, sukna, svile i kože, zlatara, bakrara, cipelara, i drugih obrtnika. Ali u nijedno doba ne opaža se, ako ne iznimice, onaj proibitivni sustav, koji je bio zasio u Mlecima, u Franceskoj, u Španji i u Ingleskoj. Blagostanje svojih gragjana bila je cijel sve politike Dubrovnika. Svi strojevi državni, pak i carinarski bili su ovoj cijeli podregjeni, te sustavi ekonomički imali su joj služiti, a ne obratno ona njima.

Proučivši dakle carinarski sustav dubrovačke republike možemo mirno tvrditi, da kako u ostalim granam uprave tako i u ovoj ona nije bila zaostala nijednoj evropskoj državi svoje dobe, ako je nije u čemu i natkrilila.

Digitized by Google

Primjetbe.

I.

Sredovječno doba.

Trgovačke prilike.

[1] „*Prilozi k trgovačkoj historiji republike dubrovačke*“ dra. Petra Matkovića u Radu Jugoslavenske Akademije, knjiga VII. „*Trgovački odnošaji izmedju Dubrovnika i srednje Italije*“ od istoga, knjiga XV. Rada.

„*Студије за историју српске трговине XIII. и XIV. века*“ од Чедомила Мијатовића у „Гласнику Српскога ученог друштва“, књига XXXIII. и XXXVII.

[2] Da su Mlečići g. 1358. mirno opozvali kneza Marka Superanzia iz Dubrovnika i napuštili tako važnu točku na istočnoj obali Jadranskog mora, ima se pripisati istina vještini dubrovačkih velmoža, ali puno takodjer nesretnom uspjehu rata, koji je Republika vodila s Ljudevitom kraljem Ugarsko-hrvatskim, i koji bi svršen s mirom od 18. Februara 1358. pod duždem *Ivanom Delfinom*, (vladao je od g. 1356—1361), usljed kojega Mleci su se odrekli Dalmacije, a Ljudevit im povrati zemlje zapremljene na mletačkom kopnu i u Istri, te dozvoli Veneciji sigurnost i slobodu trgovanja u Ugarskoj kraljevini. *(Zanotto: Storia della Republica di Venezia.* Venezia 1864. Tomo I., p. 363—365.)

Sredovječni carinarski sustavi.

[3] Političku ekonomiju srednjega vijeka rasvijetlio je Cibrario svojim klasičnim djelom: „*Della economia politica del Medio Evo del Cav. Luigi Cibrario — Libri tre — Quinta edizione italiana — Eredi Botta 1861.* — T. I, II.“ Samo što je naslov uži od domašaja djela, jer Cibrario u prvoj knjizi opisuje majstorski moralno i političko stanje srednjega vijeka po svim izvorima koji su u ono doba pristupni bili učenjacima, a u drugoj se bavi gospodarstvom onoga razdobja. Mijatović u študiji, koju smo citirali, crpio je iz onog djela, da ilustrira gospodarstvene odnošaje Srbije za XIII. i XIV. v., a i pisac ovih redaka dosta se naučio od Cibraria, da prodre bolje u carinarske odnošaje Dubrovnika.

Citirani odlomak u tekstu ovako slovi. Pošto je pisac kazao da su tadanje obrtne korporacije (cehovi) nastojale usavršivati svoje proizvode za svladati vanjsku konkurenciju, ovako nastavlja: „Perochè allora non si usava in generale il metodo assurdo di proibir i prodotti dell' industria esterna per favorire i nazionali, e pochi principi avrebber voluto, ciò facendo, scemar il provento delle proprie dogane“. (T. II, p. 15.)

Digitized by Google

[4] „Sopra questa, per così dire, anarchia sociale, interotta da una moltitudine di punti ordinati, non abili per allora ad estendere ed accomunare alle campagne il medesimo benefizio dell' ordine e della pace, si levava per buona ventura una podestà da tutti riverita e temuta, da tutti gli oppressi benedetta ed invocata, un colosso di forza morale, il papa. Eccessiva senza dubbio fu l' influenza politica ch' esercitarono i pontifici nei tempi di mezzo, ma questa influenza al postutto, se offese talvolta, le sacre ragioni della sovranità, fu in generale benefica e civilizzatrice pei popoli. La voce del pontefice tonava contro ai misfatti dei re, tonava contro la schiavitù, reprimeva le ingorde voglie di alcuni vescovi, giungeva all' orecchio del vincitore sul caldo della vittoria . . . .; *gridava contro gli aumenti delle dogane a danno del commercio; procacciava la fede dei mercati, la sicurtà delle strade e dei mari . . . .; ajutava i progressi del commercio e della civiltà europea* . . . . (Cibrario o. c. T. I, p. 189, 190.)

„*Il più gran protettore del commercio e del cambio era a que' tempi il papa,* il quale costringeva colle scomuniche all' osservanza de' patti, eziandro quelli contro a cui poco poteano i tribunali, e che mal si sarebbero potuti costringere coll' armi". (Id. o. c. T. I, p. 234).

[5] „Era una specie di privativa temporaria quella che proibiva ai sudditi per un tempo determinato di ciascun anno *di vendere il proprio vino, affinchè il principe od il feudatario avesse campo di spacciare il suo* . . . . Tale privativa era generalmente introdotta . . . . (Id. II. p. 127.)

„Altre volte (i servi in Germania) doveano condurre al servizio del signore i loro beni, le vacche i ronzini. *Ancora loro si proibiva di vendere il proprio vino finchè quello del padrone fosse venduto*". (Id. ibid. p. 36.)

[6] *In altri luoghi era ammesso il diritto di reciprocità,* cosicchè tal trattamento riceveva lo straniero quale l' usava egli stesso agli stranieri nel suo paese". (Id. ibid. p. 191.)

„*Il trattamento de' forestieri si fondava qualche volta sul diritto di reciprocità;* s' usava loro la medesima giustizia ch' essi usavano ai borghesi della terra in cui momentaneamente faceano dimora". (Id. T. II. p. 33.)

[7] „Base della condizione economica del Medio Evo era che i tributi non potessero crescersi fuor dei casi dagli statuti, dai contratti e dalle usanze provveduti, senza il consentimento dei soggetti. Se il principe imponeva una nuova gabella arbitrariamente, il popolo la chiamava *male tolta*, e nel Regno di Napoli, in Isvizzera e in Germania *il mal danaro.* La necessità in cui si trovarono i principi di chiedere frequenti sussidi, l' indugio soverchio e le diffi coltà che causava l' ottenere parzialmente il consentimento de' sudditi, diedero luogo alle adunanze degli Stati che sono antichi in Ispogna, in Portogalio, in Inghilterra; de' primi anni del sec. XIV in Francia, degli ultuni del medesimo secolo in Savoia". (Id. ibid. p. 127, 128.)

Digitized by Google

Carinarski pisani zakoni.

[8] *Liber VI, cap. 13.* „Qui extra Ragusium in aliquo loco fraudaverit aliquod datium (nisi offendendo inimicos) et propter hoc aliquod damnum alicui Racuseo evenerit, damnum ipsum idem componat, vel vadat ad terras ubi damnum fecit et faciat rationem".

Liber VIII, cap. 82. „Item statuimus et ordinamus quod quilibet Racuseus vel qui pro Racuseo distinguitur, qui portare voluerit vel per alium mittere *formadium* ad aliquas partes seu loca (praeterquum Racusium), videlicet a Cattaro usque Jadram, solvat Comuni pro Dohanâ ipperperum unum pro quolibet miliari librarum".

Liber VIII, cap. 83. „Item statuimus et ordinamus quod de quacumque mercadantia, quae fiet a Racusio a viginti ipp. supra, et de viginti ipp., solvatur Comuni pro Dohana grossus unus et medius pro quolibet centenario ipperperorum tam per venditorem, quum per emptorem dictarum mercationum". *(Iz Dubrovačkoga Statuta od 15. Maja 1272. MS. dra. Mata Zamagne.)*

Prvi carinarski zbornici.

[9] Prvi carinarski zbornik Republike Dubrovačke spada u god. 1277. te se kao rukopis čuva u Dubrovačkome državnome arkivu. Pisan je na pergameni malim čitljivim slovima, s naslovima u crvenoj tinti, u opsegu od 35 arčića. Sastavljen je pod onim istim Mlečićem a dubrovačkim knezom *Markom Giustiniani*, koji bijaše pet godina prije (1272.) dao izraditi *Dubrovački Statut.* Sastoji se iz osamdeset i četiri članka, od kojih trideset i četiri sadržavaju prastare carinarske zakone, za kojimi slijede *novele* izdane pod drugim knezovima (XL—LV) od god. 1283—1388. Dolazi paka pod br. LVI. po istoj ruci napisani novi skup carinarskih naredaba pod naslovom: *„Hic est introitus piscariae et mercati et portus".* Za tim imamo formulu zakletve koju bi *justicieri* (tržni nadzornici) polagali, po naredbi kneza Nikole Quirini-a od god. 1286., kad bi nastupili službu, uz potanke naredbe stojeće u savezu s njihovom službom (LVII—LXXII), a po tom ima redarstvenih propisa o čistoći grada i luke, o drobnom novcu *(folari)* dokle ga se ne smije po kupcu odbijati, o vrsti srebra u kojemu dopušteno je zlatarima raditi, o zakonitim mjerama i vagama, o cijenama za koje se mogu prodavati muške i ženske obuće (LXXIII—LXXXIV). Sve je to brez sustava natrpano u tom zborniku, koji bi tiskan s nekim bilješkama po profesoru *Rudolfu Eitelbergeru von Edelberg* u svome djelu *„die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens"* (Wien, B. V, 1861. s. 161—168). Sve te ustanove nijesu istom rukom, niti izgledaju da su u isto vrijeme pisane. Prvo trideset i pet članaka, koji uključuju prastare carinarske ustanove, te čl. LVI—LXXIX. *inclusive* istom su rukom na ostarjeloj pergameni pisani, dočim čl. XL—LV, pak članak LXXXIII. i LXXXIV. raznijem su rukama, i na novijoj pergameni, što nije prof. Eitelberg opazio, kako niti da čl. LXXI. *„Qualis debent vendi carnes et intestina"* prekrižen je do riječi *„et debeant fieri*

Digitized by Google

ballancie" mjesto kojega došla je nova ustanova na okrajak, samo djelomice čitljiva.

Carinarski ovaj najstariji zbornik počimlje sa sljedećim uvodom:

„Liber statutorum doanae conpillatus tempore nobilis et egregii viri domini Marci Justiniani Comitis honorabilis Ragusii cum voluntate majoris et minoris consilii et cum laudo populi publica concione adunati per sonum campanarum, ut moris est. Anno Domini MCCLXXVII, Indictione quinta, die penultima Septembris".

„Nos Marcus Justinianus Comes Ragusii, volentes reipublicae utilitatibus sollecitudine debita et cura vigili provvidere ordinamenta doanae, quae plurium comitum predecessorum nostrorum variis temporibus edita in multis autem confusa erant, in plerisque contraria, discrepantia in nonnullis, et in pluribus defectiva, quod plerumque tam inter judices, quam inter doanerios contentiones oriebantur et ipsorum voluntates et opiniones discrepabant in plurimis, in unum libellum annuente Deo singulariter distinctum decrevimus colligenda. Ut et judicantium intentiones reddantur unanimes et doanerii circa Comunis exigendos introitus non vacillent, scilicet potius comunes profectus possint et debeant efficacius et utilius sollicite procurari".

Na temelju ovog prastarog zbornika bi sastavljen god. 1413. pod knezom Pavlom Gundulićem „*Capitolare della Dogana Grande, cioè raccolta di tutte le leggi emanate dalla Repubblica di Ragusa relativamente al commercio si interno che esterno ne' suoi stati*", to jest „*Zbornik Velike Divone, naime skup svih zakona izdanih od Dubrovačke Republike, koji se tiču nutarnje i vanjske trgovine u njezinoj državi*".

Ova knjiga se nalazi kao rukopis u knjižnjici Male Braće u Dubrovniku pod br. 321 (sada 368) Kaznačićeva kataloga. Ima 142 arka, od kojih prvi dvadeset i sedam ukusno su napisani povišim gotičkim slovima, s naslovima pojedinih ustanova u crvenoj tinti, a slova velika kojimi počimlje svaki zakon elegantno su izragjena u modroj i u crljenoj tinti.

Osim araka 6, 13, 14, 18, 19 i 22, gdje su slova više manje poblijedjela, sve što je gotičkim slovima napisano do arka 25, sasvim je čitljivo, i rek bi istom rukom napisano. Na arcima 26 i 27 pismena se približavaju modernijem, a postaju sasvim moderna s arkom 28. Od ovoga unaprijed različite ruke su pripisivale iz dotičnih prvobitnih zakonskih izvora carinarske zakone, počamši sa zakonom od XXI. Aprila 1442. do onoga od 22. Maja 1674., s kojim svršava *Zbornik.*

Ovaj dakle obuhvaća carinarsko zakonarstvo Republike do blizu konca XVII. vijeka.

Zakoni su izvagjeni iz *Zelene i Žute knjige (Liber Viridis et Croceus)*, a poslije iz zaključaka Staroga Vijeća (Senata), koji u našem zborniku počimlju biti ovjerovljeni po javnim bilježnicima sa zaključkom od 28. Januara 1501.

Uvrštena je u zbirku pod arke 26 i 27 mletačka dukala dužda Andrije Dandola upravljena na kneza Dubrovačkoga, Mlečića *Marka Sovranzo (Superanzio* u *Reformationes)*, onoga istoga s kojim su Mle-

Digitized by Google

čići god. 1358. svršili biti na čelu Dubrovačke republike, pod naslovom: *„Che quelli siano trattadi per Veneziani, che fanno le fazioni e le gravezze di Venezia"*. (Imadu se smatrati Mlečići koji obavljaju rabote i plaćaju poreze mletačke). Ovo uvršćenje bilo je potrebito da dogje u carinarski zbornik, eda bi se carinari znali vladati kod uporavljivanja carinarskih povlastica, koje su Mlečići uživali.

Samo radi troška, koji su imali carinari pokrivati, nalazimo uvršten Senatski zaključak od 13. Februara 1572., kojim se osniva godišnja zakladna misa u crkvici *Sanctissimae Annuntiatae apud portas Plocciarum,* da se odvrati od grada i države harajuća kuga.[1]

Carinarski zbornik od g. 1413. stavio je izvan krijeposti onaj od g. 1277., pretočivši ga a djelomice preinačivši ga i popunivši ga. Ovo se vidi iz uvoda novijega zbornika, koji počimlje s riječima: *„adsit nobis principium Jesus et virgo Maria"* iza kojih dolazi početak Evangjelja Sv. Ivana dokle ga se obično štije na koncu sv. Mise, a zatim slijedi: „Alla laude e gloria della individua Trinitade, e della gloriosa virgine Maria e de tutta corte triumfante e del glorioso martire miser San Biasio de questa alma cittade Ragusi protectore, per lo comandamento del spectabil homo Misser Polo de Gondola onorabil rector della predetta cittade e del suo menor conselio, *exempiado fu questo capitulare della dovana gvande dallo capitular antigo comenzado nel MCCLXXVII. Indictione V nel dì penultimo del Settembre, siando doaniri nobil homeni ser Marino J. de Gradi, ser Zugno de Ranina, ser Simon Nicolò de Resti e ser Marino J. de Gondola, sotto l' anno del nostro Signor MCCCCXIII. Indictione VI del mese Maio"*.

Istaknuti ćemo važnije razlike dvajuh zbornika, a prva je što onaj od god. 1277. napisan je u latinskom jeziku izim čl. L. koji je u talijanskome, dočim u zborniku od god. 1413. sve ustanove crpljene iz zbornika od g. 1277. prevedene su u talijanski jezik.

Nema u zborniku od g. 1413. ustanove X. od staroga *„de his qui volunt extrahere pelles conciatas"* kako nema XXII. *„de dacio vini et pena contrafacientium"* koja se vidi izbrisana u samome zborniku od g. 1277. Poslje ustanove XXXI. do LI. *inclusive* nema u starom zborniku naslova pojedinih članaka, te ga nalazimo opet nad ustanovom LII. i LIII., a nestaje ga naprijed do ustanove LV. uključivo, s kojom starinski zbornik svršuje, dočim u novijemu zborniku, a to opsežno, ne fali naslova do posljednjega čl. CIX.

Ustanova XLII. starog zbornika dijeli se u šest članaka novijega (XL.—XLIV.), koliko ona ima odsjeka. Isto se zbiva sa ustanovom XLIII. staroga zbornika, koja se dijeli u tri članka novijega (XLVI do XLVIII.), a nije naznačeno, kako u staromc zborniku, da su naredbe stvorene u Malome Vijeću. Ustanove XL. starog zbornika, koja naregjuje da se ima carina za robu koja se izvaža iz grada platiti kroz

[1] Ova crkvica u elegantnom romanskom stilu, sekularizirana još od franceske vlade, te pretvorena po austrijskoj u drvodjelsku vojničku radionicu, bi pred skoro povraćena *cultui et arti* zaslugom prof. Gelčića.

*

Digitized by Google

mjesec dana pod prijetnjom jedne četvrtine više, nema u novijemu zborniku. Ustanova pak L. starog zbornika dijeli se u članke LXVIII, LXIX. i LXX. novijega.

Slijedi u starinskom zborniku ustanova LI., kojoj odgovara čl. LVI. novijega.

Ustanova LII. starinskog odgovara čl. LXVII. novijega, a ustanova LIII. članku LVIII.

Ustanova LIV. starinskog odgovara čl. LX. novijega, samo što dotični zakon po staromu spada u g. 1388. dne 15. Junija, a po novijemu u godinu 1358. istoga dana.

Ustanova starinskoga zbornika LV. do riječi *„et tenetur de credentia“* odgovara čl. LXI. novijega. Zatim u starom zborniku stoji: „MCCCLXXXVII. praedictae duae reformationes fuerunt hic transcriptae extractae de libris reformationum majoris consilii ... temporis de mandato domini rectoris s. Johannis de Grede et sui parvi consilii“ — a toga nema u novijemu.

Slijedi u starome zborniku zakon stvoren u istome Velikom Vijeću o carini koja se ima platiti *pro quolibet miliari scotano 12 grossorum* s opaskom: „hic ordo de scotano cassus est in majori consilio ipso remansente in forinsecorum cum aliis mercantiis ut supra scriptum est“ čega nema takogjer u novijemu.

Napokon pod istom ustanovom LV. st. zbornika nalazi se zakon od 7. Novembra 1351. uvršten pod čl. LV. novoga.

S ustanovom LV. svršuje pravi starinski carinarski zbornik.

U novom zborniku u suprot nalazimo sasvim nove čl. LIII., LIV., LV., LIX., LXII.—CIX. Ispod ovoga posljednjega čita se: „I sopradetti patti firmati in MCCCLXXXVII, indizione V. adì VI. Marzo denno durare anni XXVIII. proximi che seguirà. Deo laus et gloria in secula seculorum amen“.

Zbornik carinarski dakle od g. 1413. popunjuje starinski od god. 1277. važnim ustanovam, megju kojim trgovačkim ugovorom sklopljenim izmegju Dubrovnika i Jakina godine 1347. (arak 18—26), o kojemu ćemo na svom mjestu progovoriti.

Još je red ovdje spomenuti, da po čl. XXXIII. novijega zbornika ovlašteno je Malo Vijeće autentički tumačiti u dvojbi carinarske propise: „Volemo che se algune oscuritad ovver question nasceran in alguni capitoli de doana, rimanga in la providencia de misser lo Conte e della sua corte, ovver consiglio piccolo a declarar o specificar esse, como a essi più convegnente e utile apparerà“.

Ustrojstvo velike divone.

[10] „Doanieri 1111. se solevano elegger per piccol consejo per uno anno. Poi fo preso se elegeseno per gran conseio, come appar per l' ordene posto in libro Verde a cap. 87. Ora se elegono che tutti entrano de Zenaro secundo fo presso alli 20. Zenaro 1445. — Sono tenuti pontar el garzon ovver scrivan della dohana, non sentando le hore ordinate per ogni volta, in gr. 2 tegnir bon conto, et diffalcar del sa-

Digitized by Google

lario suo quello fosse pontado sotto pena de sacramento e pontandolo X volte in diversi zorni, esso garzone e' casso. — Et li dohanieri sono tenuti denunziare a mes. lo Rector, e consejo in pena de ipp. 25 per cadauno secundo fo preso alli 19. Octobre 1444. — Et dennose regger secundo l' ordine posto in libro Verde a cap. 148. — E mancando alcuno dohanero al tempo delle election se fanno del meso de Decembre per l' anno futuro, non si fanno chi manca a quel tempo per quelli pochi zorni, ma si fanno li 4 per l' anno seguente secundo l' ordene preso alli 18. Decembre 1440."

Slijede imena izabranih carinarâ od godine 1440—1499. *(Specchio del Gran Consiglio* 1440—1499. u dubrovačkome državnome arkivu str. 131.)

U svezku istoga zrcala Velikoga Vijeća za godinu 1600—1699. na str. 141. prenesene su gore prepisane ustanove, pak slijedi:

„Officium Dohaneriorum creari debeat de mense Decembris, statim creatis offitiis intrantibus ex consilio Rogatorum, et quod dicti Dohanerii possint extrahi ex collegio, et quolibet alio offitio excepto Cons. Rogatorum attento pondere dicti offitii, sic declaratum per ordinem super electione dohaneriorum captum in Majori Consilio de 1528. die IV. Novembris ch. 162 et registratum in libro croceo f. 354".

„Vide intromissionem in Exc. Cons. Rogatorum de 1600. die XXII. Decembris quod Petrus Jo. de Georgiis non possit habere electionem pro dohanerio, cum D. Sigismundus ejus frater sit creatus offitialis rationum Comunis eodem anno".

„Vide partem Ex. Min. Consilii de 1612. die XIII. Januarii in qua DD. Provisores Civitatis cum supplemento noluerunt se impediri, quod D. Franciscus Mich. Marię de Zamagna non possit habere electionem pro Dohanerio cum fuerit anno precedenti camerarius Comunis D. Seraphinus ejus frater".

Iz ovih zadnjih triju propisa razabire se, da su *divonijeri* mogli biti izabrani megju bud kojim dostojanstvenicima državnim, izim Senatorâ obzirom na teret koji je na ove padao. Nije pak moglo priječiti da se izabere carinarom onaj, čiji brat u istoj ili u prošloj godini bio bi izabran članom računovodstva.

[11] *Capitolare della Dogana Grande*, XLII., XLIII. U slijedećemu § XLIV. zabranjuje se igrati u Divoni na kocke *(a dadi)* ili na daščice *(giuoco di tavole)* pod globom jedne perpere, a dužni su divonijeri i pisari prijaviti igrača.

[12] Ibid., XXVIII., XXIX., XXX.

[13] Ibid. LVII. *Fazante* (faciente) *la doana incontinenti paga con denaro nomerato.*

„Nell' anno del nostro Signor MCCCLXXXI. nel dì XXVIII de Zugno in mazor conseglio della zità de Ragusi al sono de campana in logo usato como è de usanza assunnato, preso e deliberato, che cadaun fazante la doana granda, che da mò *(da ora)* inanzi faza el pagamento alla ditta doana incontinenti con denaro numerado, e cadaun doaniro

Digitized by Google

della ditta doana el qual non abbia scosso incontinenti i denari contadi da cadaun fazante ditta doana, cada in pena de yppy. XXV per cadaun contrafazante, e cadauna volta. E cadaun possa accusare, e accusador abbia la mitade se per l' accusa soa porasse *(potrassi)* trovar la veritade, e tignerasse *(si terrà)* de credenzia".

[14] Ibid., XLVI., XLVII.

[15] Ibid., LVI. — Zakon od 21. Septembra 1362., sadržan u ovom članku, propisuje red, kojim imadu biti od divonijera isplaćeni činovnici.

O mešetarima ovako slovi čl. LXXI. Capitolara *„delli misseti"*.

„Missete siano eletti per Comune, abbiano la quarta parte della missitaria".

„Nello anno del Nostro Signor MCCCLXXXIV adi XXVII. Octobrio in lo mazor consiglio congregato come è usanza in lo qual fo (fu) consiglieri LVIII, fo fermado per quaranta doi de quelli, che siano cassi li misseti in tutte le mercadanzie, delle qual se fa doana grande".

Ovaj propis, kojim bješe ukinuti mešetari za svu robu, koja plaća carinu u Velikoj divoni, čini nam se da se ima tako tumačiti, da oni nijesu smjeli unaprijed pristupiti za trgovačko posredovanje u divonu, a ne da su bili sasvim ukinuti, čim bi bio ostao lišen trgovački svijet tako korisnih posrednika.

Sponza.

[16] *Gelčić, delle sviluppo civile di Ragusa,* (Ragusa, Pretner — 1884.) p. 72—76. O Sponzi veli englezki strukovnjak *Freeman (Lettere archeologiche sull' Istria e la Dalmazia — Spalato, tip. Ant. Zannoni, 1886 — p. 84.)* „u kojegod vrijeme ona spadala, djelo je savršeno, brez primjera ljepše od talijanske gotike i od kosmopolitskog isusovskog stila" (Prevod talijanski).

[17] *U Sponzi,* kad bi svršena XVI. vijeka u najvećemu cvatu republike, prvi pod je služio za književne i pokladne zabave vlastele i gragjanstva, a drugi do god. 1617. za kovnicu, koja bi kasnije smještena u podzemne prostorije. Pri zemlji nalazilo se veliko skladište za pohranu trgovinâ, podvrgnutih carinarskim manipulacijam, a na okolo se dizahu veliki svodovi podbočeni osmerouglastim stupovima u romanskom stilu. Nad glavnim svodom ispod kojega je visila tezulja, kojom bi se težila roba da se procijeni u carinarske svrhe, čitaju se još od ono doba slijedeći stihovi:

Fallere nostra vetant, et falli pondera, meque
Pondero, cum merces ponderat ipse Deus.

Poviše ovog nadpisa urezani su slijedeći stihovi glasovitog latinskog pjesnika *Ilije Lampridija Cerve:*

I. H. S. (Jesus)

Numen adorandum, felix et amabile Nomen
Rhacusam titulo prosperiore juva.
Imple hostes terrore, fuga formidine, nostris
Da pateant terrae civibus et maria.

Digitized by Google

Da pateant coelum tuta omnia sisque saluti,
Namque salutiferum nomen Jesus habet.

A. S. M. D. XX. L. C. P. L.
(Lampridius Cerva Poeta Laureatus).

Romanski stil se ističe u svodovima trijema, a gotički u prozorima prvoga poda.

Godine 1794. Senat svojim zaključkom od 20. Marta ustroji pravoslovnu učionu, te je namjesti u Sponzi, povjerivši ravnateljstvo dvama najmlagjim članovima Maloga Vijeća.

Profesor zakonâ, iz Italije nabavljen, držao je četiri ure predavanja na sedmicu, a to pô ure u latinskom jeziku, a drugo pô ure reasumirao bi nauk u talijanskom. Usljed ustroja pravoslovnog zavoda, bi naregjeno po Senatu, da se niko ne može natjecati za mjesta tajnika, te civilnog i kriminalnog perovogje *(Segreteria e Cancellaria Civile e Criminale)* brez povoljne svjedočbe dotičnog profesora. *(Rogatorum*, g. 1794 f. 24, 25 u državnom arkivu).

Zakon od 15. Maja 1479. kojim bi opredijeljeno u Sponzi skladište za svu robu, koja bi došla s mora, i odregjeno, da brodovi ne smiju iskrcavati robu na otocima, nahodi se u *Capitolare de la Dohana* a. 36—38.

Stonska divona. (Dohana Stagni.)

[18] *„Ordine sopra le mercanzie di Stagno e di Ponta, che si devono condurre per mare e per terra"*.

„Millesimo antescripto (1448) die 19. Novembris in Majori Consilio et consiliariorum 83 captum".

„Deo auctore, et Beati Blasii martyris hujus nostrae civitatis Rhacusinae Protectoris suffragiis, sub nostra tranquilla gubernatione contrata nostra Stagni pace fovens de bono in melius dietim crescit, adeoque per habitatores ejus multae negotiationes et mercantiae exercentur de quibus usque huc provisum non est, unde volentes super hujus modi negotiationibus providere, decrevimus in hunc modum ordinandum".

Pošto se paka ustanovila carina, koja bi se imala platiti za uvoz i izvoz, i zaprijetilo pedepsom svako kriomčarenje proti onim, koji ne bi platili propisanu carinu (suprascriptam gabellam sive *dohanam Stagni)*, kaže se dalje:

„Item quod *officiales nostri de scripto laboreriorum salinarum Stagni* tam praesentes quam futuri teneantur et debeant facere *apodissas,* sive mercantiarum omnium polizas, et rerum quae per modum suprascriptum extrahi contingent. Et *officiales nostri de pagamento ipsorum laboreriorum et salinarum* tam praesentes quam futuri similiter teneantur tenere de hoc unum quinternum in quo ordinate scribi et annotare debeant, videlicet *per ipsos officiales de scripto* in suo quaterno polizas quae per ipsos factae erunt, et *per officiales de pagamento* in suo quaterno receptiones denariorum, qui per eos officiales exacti erunt occasione praemissa". *(Liber Viridis,* cap. 366).

Digitized by Google

[19] *Anno 1519. — 1. Aprile.*

„Perchè si vede manifestamente che nella città di Stagno da certo tempo sono moltiplicati i trafichi e le faccende mercantili da terraferma e da mare, *et tamen le dogane il Comun nostro non ricevе*, nè sente il benefizio debito degli ordini, — per la qual cosa pare ai Signori Provveditori della terra, che debba aggiontar al capitolo dell' ordine preso in 1488. posto nel libro Giallo a ch. 71 „cioè si debba questo capitolo intendere", che in appresso a Stagno non si possa scaricar robe venute dalla parte di terra o di mare, nè da' negozianti nè dai forestieri, del valore di dieci ducali in su, ma si debba tutta la roba portata a Stagno, suo distretto e Ponta, condurre a Ragusa e qui scaricare, sotto le pene indicate in quel capitolo". — *(Liber Croceus*, cap. 166).

Uvozna carina.

[20] „Nel Medio Evo, e propriamente nell' epoca feudale, ad ogni passo il commerciante incontrava un pedaggio con uffizio daziario appartenente ad una castellania, ad un comune, ad un principe... *Si conoscevano i diritti sull' importazione e quelli sull' esportazione*" .... *(Prof. Girolamo Boccardo, Dizionario universale dell' economia politica e del commercio.* Milano, fratelli Treves Editori. Sotto la parola „*Dogana*" p. 682., 691.)

„Non si faceva differenza fra le merci destinate al traffico interno e quelle destinate ad andar più lontano *(transito)*... I diritti di uscita erano in minor numero. Riscoteansi pei prodotti indigeni che si estraevano dal territorio *(Cibrario* o. c. T. II., p. 109, 110.)

[21] *Capitol. LVIII. Delle doane de forestieri circa mercadantie.* „Nell' anno del Nostro Signor MCCCLXXXV nel dì III. del Zugno. Noi Climento M. de Gozze rector de Ragusi con voluntade del menor e mazor conseglio al sono de campana al modo usato assunnati. Ordinemo conzosiacosachè per pagamenti de doane de forestieri uxano spesse volte nascer li litigi tra doaniri nostri e forestieri mercadanti, che cadaun forestiero el qual abbia condutto le merce a Ragusi, abbia descargà e abbia spazzato (spacciato), per cadaun modo de condutta entrata pagar sia tenuto *tre per cento*, e tanto più oltre tre per cento quanto più pagato hanno nostri ragusini in cittade e loghi de tali forestieri, questo provando per un raguseo. E doaniri abbiano libertade tignirse *(tenersi)* a condutta ovver entrata de mercadantie per ricever la doana come alli ditti doaniri piasgerà *(piacerà)*. E in preditto ordene non si intendano esser nè includano Veneziani, Dalmatini, Anconitani, Sclavi e quelli con li quali avemmo alguni patti e convenzion, li quali patti servanose secondo forma de essi, nè etiamdio *(eziandio)* quelli intendanose li quali sono specificati e nominati. Ancora, che cadaun forestiero el qual con soe mercadantie vorrà far el transito per Ragusi ad algune parte, descargando dentro nella cittade, e cavando e non spazzando, sia tenuto a pagar un per cento. Veramente se vorrà transito far a corfino (a confino?) appresso Bulgaria, Sclavonia, Zenta, Bosna, regname de Un-

Digitized by Google

garia, e ad altri loghi tra questi nominadi posti, nelli quali luoghi noi pagamo *(paghiamo)* doana, pagar debbia quel forestiero tre per centenaro, descargando dentro e conducendo e cavando como *(come)* ditto è. Se alguno veramente abbia descargà e dentro abbia condutto e la parte abbia spazzà e la parte non abbia spazzà, per la parte spazzada servasse el primo statuto, e per la parte non spazzada abbia logo questo secondo del transito. E piere preziose margarite, ovver perle eiocalia (?) abbianse per le merce se le portate seranno in li loghi in li quali noi pagamo doana. E questi preditti ordeni debbianse observare non obstanti alguni altri ordeni sovra preditti fina mo *(adesso)* constituti, zoè *(cioè)* ordenati in contrario fazzanti.

[22] *Capitol. LII. Forestiro sia tenuto pagar per doana tanto quanto ragusei pagano in la terra de esso. E se esso abbia cavato da Ragusi sia tenuto a pagar come segui.*

„Ancora ordinemo e statuemo che tutti forestiri dondese voglia abbian venuti a Ragusi con mercadantie, sono tenuti pagar al Comun de Ragusi de mercadantie le qual abbian avuto a Ragusi quella doana la qual se piglia alli homeni de Ragusi in le terre e loghi de essi de mercadantie le qual alle parti de essi partano. E se esse mercadantie, le qual abbian adduto ovver algune altre vorraven cavar fora de Ragusi, e esse ad algune parte de Sclavonia ovver ad altruove portar o mandar vorranno, sian tenuti de esse mercadantie le qual abbian extratto far e pagar doana secondo forma del statuto de doana, conputati quelli li quali abbian pagà al comun de Ragusi in lo intrar, victuali excetti demente (?) ch' el taxa".

[23] *Capitol. LXII.*

[24] *Capitol. LXXIII.*

[25] *Capitol. LXVI. De panno non da vender per forestieri.*

„Nell' anno del Nostro Signor MCCCLXXVII. nel dì XI. de Avril. In mazor conseglio al sono de campana nel modo usato assunato nello qual forno consiglieri LXXVII. fermato fo per LVII. de essi, che da festa de San Michel proximo che die *(deve)* vignir da Settembrio inanzi, nissun forestiero excepto Veneziani possa vender ovver far vender in città de Ragusi, ovver in distretto suo algun modo o inzegno panni a retaglio sotto pena de perder li panni li quali avessen vendù, e pagar yppy. XXV per cadaun e cadauna volta. E cadaun chi abbia acusà alguno contrafazante i preditti abbia la mitade della pena se per la soa accusa porasse trovar la veritade, e tignerasse de credenzia". *Capitolare*, arak 30.

[26] *Capitol. LV. „Raguseo in ogni logo mercante e portante altrove che a Ragusi sia tenuto pagar la doana a Ragusi".*

„Nell' anno del nostro Signor MCCCLI. nel dì VII. del Novembre in maggior consiglio al sono de campana al modo usato congregato, nello qual forno *(furono)* consiliri LXXIV. preso e firmato fo, che cadaun raguseo o ragusea al qual ovver la qual avesse comprà drapparia ovver altra mercadanzia delle qual debbiasse pagar doana in cadauna parte essa abbia comprà volente essa mandar ovver portar alle parte dove se debbia pagar doana, sia tenuto pagar doana, come se l' avesse comprà

Digitized by Google

a Ragusi. Salvo sempremai se la ditta drapperia ovver mercado fosse doanata in Ragusi; allora de esse mercadanzie, niente oltra a pagar sia tenuto".

[27] *Matković, književne obznane (u knjigi XV. Rada Jugosl. Akad.)* po putopisu anonima, o putovanju od g. 1575. iz Mletaka u Carigrad poslanika Mletačkoga *Jakova Soranzo*, gdje se kaže „l' entrate (della repubblica di Ragusa) si traggono dalla dogana delle mercanzie in tutto circa ducati 60.000, di dazio de' vini, olii, beccherie; l' entrata più o meno di 70.000 ducati; la dogana grande rende (oltre a ciò) 3—4000 ducati". (p. 217.)

[28] *Capitol. LXXI.* „Anno Domini MCCCCXVII. Indizione X., adì 12 del mese de Zugno . . . . Che conzossiacosaché la gabella granda de Ragusi non abbia el suo dretto (diritto) *e molti inganni sian fatti in la ditta gabella per coloro che trafficano fuora de Ragusi non presentando le mercadanzie in Ragusi portando ad altri luoghi, perchè sia provvedudo in questo modo zoé (cioé)*" . . .

Izvozna carina.

[29] Capitol. I., II. Megje carinarskog pâsa od morske strane naznačene su u I. članku *Capit. „da Brolia fin a fiume de Lessio"* te sam se držao tumačenja Eitelbergerova u navedenom djelu, gdje se *Brolia* uzima da znači nedvojbeno *Puglia*, a *fiume de Lessio* rijeka Dvilo.

Dubrovački novci.

Ovdje treba nešto kazati o dubrovačkom novcu, kojim se označuje carina u zborniku od 1413., glavnom vrelu ovome studiju, a pozvati ćemo se na najbolje i najopsežnije djelo, koje je o tome u zadnje vrijeme izišlo: *„La Zecca della Repubblica di Ragusa di Paolo Cav. de Rešetar"* izvagjeno iz „Bullettino di archeologia e storia dalmata" te preštampano u Spljetu *(Per la tip. di A. Zannoni M. Snidarčić* 1891—92.).

Dubrovački novci dijele se u drobne: *folar, groš ili grošet, pol groša ili mezzanino, altiluk i solad (soldo),* — i u nedrobne: *perpera, dubrovački dukat (ducato raguseo), dubrovački skud (scudo raguseo) i talijer.*

Od drobnog novca *folar i solad* samo su bili od bakra, *pol groša* bilo je i od srebra i od bakra, *groš ili grošet,* te *altiluk* bili su samo od srebra.

Svi nedrobni novci, *perpera, dukat, skud i talijer,* bili su od srebra. Nije bilo zlatnijeh novaca, nego su kolali zlatni dukati mletački i ugarski, kojim bi se plaćao podanak kralju Ugarskom ili Sultanu.

F o l a r dolazi u spisim i zakonim republike pod raznim imenima: *„miliarensis, follarus, parvolus, obulus"*.

On je najstariji bakreni novac republike, te ga spominje Dubrovački Statut (Lib. VIII. cap. 16): *„de duodecim denariis pro uno hyperpero"*.

Digitized by Google

„Sancimus, quod a modo in antea duodecim denarii grossi currant pro uno hyperpero. Et centumviginti milariensos pro uno hyperpero. Et nullus dictos follarios pro uno hyperpero valeat refutare sub poena unius grossi pro hyperpero".

Rešetar dokazuje da se davalo ime *folara* svim dubrovačkim bakrenim novcima od najstarijih vremena do trešnje, i da *folari* su se razlikovali od *miliarensa* glede vrijednosti, jer se htjelo 10 ovih posljednjih a trideset folara za jedan groš. (o. c. s. 119, 120, 162.)

Dubrovački groš, u posljednja vremena republike zvan i *grošet*, najstariji je srebrni novac, koji je imao vazda s jedne strane sliku Spasiteljevu, a s druge Sv. Vlaha štitnika republike. U moderno razdobje republike *groš* bješe ocijenjen 30 folara (ib. s. 272.) (o. c. s. 162, 177).

Mezzanina ili *polugrošâ* bilo je od dvijuh vrsti, od srebra (jako rijedak) i od bakra. Spominje se srebrni u knj. VIII., gl. 83 dubrovačkog statuta: „Item statuimus et ordinamus quod de quacumque mercadantia, quae fiet a Ragusio a viginti ipp. supra et de viginti ipp. solvitur comuni pro dohana *grossus unus et medius pro quolibet centenario ipperperorum* tam per venditorem quam per emptorem dictarum mercationum". Izrično pak je spomenut u reformaciji od 15. decembra 1332.

Bakreni *polugroš* nije bio kovan u Dubrovniku prije g. 1795., a bi u tečaju do drugoga decenija austrijskog vladanja. (o. c. s. 246, 258.)

Altiluk, po vremenu treći izmegju srebrnih novaca, vrijedio je 3 groša. Ime mu je tursko, koje znači „*šestica*" *(moneta da sei*, piše Rešetar).

Počelo ga se kovati na početku g. 1627., te ga se izrično spominje u zaključku Staroga Vijeća od 15. Novembra 1627. Naregjeno mu je rastapanje S. C. od 4. Novembra 1707. Sasvim je rijedak. (o. c. s. 261, 267.)

Solad (soldo). Kad je nutrnja vrijednost groša počela padati, bi odlučeno zamijeniti folare novim bakranim novcem, zvanim „*Soldom*". O njemu kaže, a da ga ne spominje izrično, S. C. od 11. Maja 1675., naregjujući, da bude kovan u vrijednosti *od 10 folara za jedan solad*, a po imenu samomu ga se zove u S. C. od 10. Julija 1703. — XVIII. vijeka kovalo ga se u manjemu razmjerju *od 5 folara za jedan solad*, kako to potvrgjuje *Červa* u svojoj *Metr. sacra:* „Aereus tamen solidus adhuc adhibetur, quorum sex unum faciunt denarium (grossum), *et quilibet quinque continet follarios*". (o. c. s. 268, 269, 272.)

Perpera. U starije doba republike ovaj stari bizantinski novac nije faktično opstojao, nego se držao kako neki idealni novac spretan za računavanje. I zbilja predlog učinjen 10. Junija 1568. Senatu, da se ima kovati *perpera* u vrijednosti od 12 groša, i *poluperpera* od 6 groša, bi odbijen, jer u ono vrijeme susjedne slavenske zemlje bjehu jur potpale turskom jarmu, te se izvoz srebra iz Srbije i Bosne u Dubrovnik bio umanjio, tako da vlada bješe prinuždena narediti, da se rastopi količina inozemskih talijera i da se od njih kuju groši. Najstarija srebrna perpera spada u g. 1683. (o. c. s. 274.)

Digitized by Google

Dubrovački dukat. S. C.om od 19. Julija 1521. i od 18. Aprila 1532. republika naredi, da se skuju groši, četrdeset od kojih činili bi srebrni dukat. Ali po tim zaključcima ne bi još skovan sami dukat, nego nazvan kao nova vrst idealnog novca. Stoprv sa S. C. od 4. Marta 1720. bi naregjeno, da se imadu kovati srebrni dukati od 40 groša, i poludukati srebrni od 20 gr. (o. c. s. 288, 289.)

Dubrovački skud srebrni je novac sastojeći od tri perpera t. j. od 36 groša, a poluskud valjaše polovicu od te vrijednosti. Stopra S. C.om od 25. Junija 1708. bi naregjeno, da se kuju. (o. c. 282, 283.)

Talijer dubrovački. Dvije vrsti talijerâ i polutalijerâ, zvanih hrvatski *Vižlin* i *Pô Vižlina*, bješe kovane u Dubrovniku, *talijer* i *pô talijera Sv. Vlaha*, i *kneževski talijer*. Sličan je bio po obliku i po vrijednosti dubrovački talijer onijem drugijeh evropejskih država. S. C.om od 14. Maja 1725. dva talijera i tri četvrtine izjednačena su s jednim mletačkim zlatnim dukatom. Poslje mnogo godina talijeri Sv. Vlaha bješe zamijenjeni kneževskim *(talleri rettorali)*, koji nosijahu urezanu sliku vladajućega kneza.

Kad se god. 1779. prestalo kovati kneževske talijere, bi naregjeno S. C.om od 21. Januara 1785. da se skuje nova vrst srebrnih talijera iste veličine, a vrijednosti zakonske od dvajuh dubrovačkih dukata t. j. od 80 groša svak.

Ali ovi novi talijeri, zvani *libertine*, jer se na strani, gdje je urezan bio grb republike, čitala riječ *libertas*, ne bješe nigda stavljeni u tečaj, dapače S. C.om od 22. Septembra 1787. bi obustavljeno kovanje istijeh, dozvoljeno opet S. C.om od 23. Februara 1791., pak opet obustavljeno S. C.om od 8. Marta 1792., dok S. C.om od 22. Avgusta 1796. bi naregjeno stopiti sve *libertine*, koje bi se još našle u blagajni, i skovati njima toliko dubrovačkih dukata, izdanih god. 1797. (o. c. s. 296 do 298, 314—321.)

Poznato je koliko je teško iznaći vrijednost starih novaca napram sadanjim. Cibrario, koji je dao u drugoj knjizi svoga pohvaljenoga djela jedan od najbogatijih ogleda sredovječnih evropejskih novaca prispodobljenih s modernim, slijedio je najsigurniju metodu, koju on sam opisuje, usporedivši naime vrijednost u metalu starih novaca s istovremenom srednjom cijenom žita, čija nepromjenjivost osniva se na stalnom njegovom ravnotežju s potrebam pučanstva. „Trovato il valore delle antiche monete in metallo, conveniva affine di scoprirne la vera potenza, contrapporlo al prezzo delle derrate, e *principalmente del grano*, la quasi invariabilità del prezzo medio del quale, notato dagli economisti, è fondata sul suo perenne equilibrio ai bisogni della popolazione“ . . . „purchè s' applichi a lunghi spazii di tempo, quali precisamente si richiedono a rappresentare il lento operarsi di questo equilibrio“. (o. c. T. II., p. 151, 157.) Sada što se tiče metalične vrijednosti dubrovačkijeh novaca, ona se može razabrati iz dotičnih zakona, kojim bi opredijeljena smjesa njihova, te ih je Rešetar pomljivo skupio i ocijenio, ali nam fali dosada drugi elemenat, naime srednje cijene žita za dugo

Digitized by Google

vrijeme iznagjene, da se uzmogne s nekom vjerojatnosti ustanoviti vrijednost starih dubrovačkih novaca napram sada tekućim u našoj državi.

Kad vlada austrijska zapremi usljed bečkog mira teritorij republike, ona sastavi g. 1816. zrcalo nekih dubrovačkih novaca, usporedjenih s austrijskim konvencionalnim, koje nagjosmo prispodobljeno austrijskoj novoj vrijednosti u dubrovačkom *Blagom Djelu* (Opera Pia), i ovdje prenašamo.

Dukat dubrovački karantana 31 u konv. novcu, odgovara u austrijskoj vrijednosti nov. $54^{25}/_{100}$.

Perpera karantana 9 u konv. novcu, odgovara u austrijskoj vrijednosti nov. $15^{75}/_{100}$.

Poluperpera karantana 4·2 u konv. novcu, odgovara u austrijskoj vrijednosti nov. $7^{875}/_{1000}$.

Groš ili *grošet* 3 pfenika u konv. novcu, odgovara u austrijskoj vrijednosti nov. $1^{25}/_{100}$.

Na kakovu temelju ovo sravnjivanje počiva, nije mi poznato, ali ga držim sasvim nizkim, te je po svoj prilici iznagjen obzirom na tadanju metaličku vrijednost, koju su dubrovački novci imali u vrijeme nastupa austrijskog vladanja. Ovo naše mnijenje se oslanja na fakat da s ovakim službenim mjerilom ne bi bilo moguće dovesti u sklad bogastvo javnih prihoda i iznos trošaka republike, niti iznos činovničkih plaća i zaduž-binâ ostavljenih upravi državnih rizničara republike *(Tesorieri di S. Maria Maggiore)*, koje bi tadar strašno nizko pale. U tome nas utvrgjuje i ocjena *perpere*, koja kolaše u cijelom istoku, u spomenutom djelu Mijatovića, koji izjednačuje za Srbiju XIV. vijeka *dvije perpere jednom zlatnom dukatu*, sadanjim daklo pet fiorina, dok po sravnjivanju austrijskom one bi vrijedile *malo više od pô fiorina* (Mijatović, o. c. u Glasniku S. Ú. D. knj. XXXIII, st. 212).

[30] *Capit.* III.

[31] *Capit.* IV. Riječ *čope*, koja dolazi u čl. V i VI pod imenom *čupe*, nije drugo nego talijansku riječ *giuppa* ili *flanela*, koja se tvorila u Dubrovniku, a nastojalo se raznim propisima da zadovolji domaćim potrebama. Tako u čl. V. *Capitolara* zabranjeno je Dubrovčaninu poći raditi *flanele* u tugjem svijetu pod prijetnjom globe od 10 perperâ za svaki prekršaj. Mogu se istina prodavati tugjincima, ali ovi imaju platiti divoni izvoznu carinu od jednog i pô groša, pod globom jedne perpere, kad ne bi prijavili stvar divonijerima. (Capit. VII.) Dapače sami stanovnici teritorija republike na ladanju i na otocima, ako nabave flanelâ za svoju potrebu, plaćaju za svaki komad 1 groš carine, a potpadaju globi od jedne perpere, kad ne bi prijavili nabavu divonijerima. (Capit. VI.)

[32] *Capitol.* VIII., IX. Mijatović spomenuvši da „ugovorom od 1279. izmegju Kotora i Dubrovnika utvrgjuje se, da i Dubrovčani mogu donesiti u *Brskovo* vino od svojih vinograda na prodaju, kao i Kotorci svoje, ali ni jedni ni drugi da ne nose stransko vino, niti da prodaju med“, istražuje potanko gdje leži *Brskovo* i dolazi na zaključak: „Ako Brskovo nije baš isto što i Duklja, a ono je na svu priliku negdo tu blizu“. (Ibid. s. 234—236.) Očito da *Brskova „Capitulara“* jednaka

Digitized by Google

je *Brskovu* znamenitome trgovačkome mjestu glodom i na činjenicu, da su zlatni fiorini i dukati mletački, te srebrni groši *iz Brskove* dolazili u znatnoj količini u Dubrovnik.

[33] *Capitol.* XIII.

[34] *Capitol.* XXI.

[35] *Capitol.* LI. Zakon od 11. Julija 1320. pod knezom mletačkim Bartolomeo Gradenigo. Ova tvornica cigala ili *kupa* bila je na mjestu *kuparima* u dubrovačkoj *Župi* (Breno), gdje se pred koju godinu opet otvorila.

[36a] *Capitol.* XXII.

[36b] *Capitol.* LXI. i zakon od 16. Marta 1403. (capit. LXIX.) izvagjeni su iz dubrovačkog statuta knj. VIII. gl. 82.

[37] *Capitol.* LX., zakon od 15. Junija 1358.

[38] *Capitol.* LXII., zakon od 19. Julija 1392.

[39] *Capitol.* XXVI. *„Delle mercadanzie reportade a Ragusi per le quali avanti jera pagado per gabella“.*

[40] *Capitol.* LII.

[41] *Capitol.* LI., zakon od 16. Februara 1326. pod mletačkim knezom Pavom Travisano.

[42] *Ordene sopra le mercantie che pagano quattro e sie* (sci) *e una per cento.*

„Anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo secundo. Inditione V. die XXI. Aprilis. In majori et generali consilio civitatis Ragusii ad sonum campanae loco et more solitis congregato, captus fuit ordo infrascripti tenoris, videlicet: „Per lo multiplicarsi delle spexe *(spese)* che sono occorse e tuttavia occorrono al nostro Comune per sustentamento della mercatantia, e tegnir *(tener)* averte *(aperte)* le vie per le qual libero e sicuro (?) possa esser alli mercadanti necessaria cosa e de provveder cerca *(circa)* lo augumento delle intrate della terra, per lo qual augumento el stato de questa nostra repubblica si possa non solamente mantegnir *(mantener)* e conservar, anzi de bene in meglio accrescer, — il perchè par alli officiali azò *(a ciò)* deputadi de provveder in questo modo...“ *Capit.* a. 27.

[43] *Capitol.* LVIII. (Gledaj primjetbu [20]).

[44] *Capitol.* LXXIV.

Potrošarina.

[45] *Capitol.* XIV.

[46] *Capitol.* XV.

[47] *Capitol.* XVI., XVII. Kod uporabe riječi *„Sclavonia“ „Sclavo“* ne valja smetnuti s pameti što govori neumrli Rački u svojoj raspravi *„Bogomili i Patareni“*, Rad Jugosl. Akad. VII., s. 162, 163: „Poznato je, da su u talijanskih spisih kadšto sve zemlje južnoslovenske dolazile pod ovim općenitim imenom — *Sclavonia* — a kadšto pojedine njih, imenito Dalmacija, Hrvatska, Slavonija, Bosna i Srbija. *Oro je nazivlje pače prešlo u latinske i talijanske spise dubrovačke državne pisarne“*. Često ćemo se na nj namjeriti u carinarskim zako-

Digitized by Google

nima, te ćemo riječ „*Sclavonia*“ prevesti „Slavenske zemlje“ a „*Sclavus* ili *Sclavo*“ — *Slaven*.

[48] *Capitol.* LIX. LXVIII. *Rad Jug. Akad. knj. CVIII.*

Vinski monopol.

[49] *U zborniku od g. 1277.* izdanome po Eitelbergeru (o. c.) str. 175—77.

[50] *Zakon od g. 1328.* „*Dohana pro vino vendito*“ nalazi se u „Libro Reformationum redacto tempore D. Nicolai Falerii Comitis Civitatis Ragusii et sui Minoris Consilii, confirmato et autenticato sub anno 1335. Ind. III. die X. Mai“ u rukopisu Dra. M. pl. Zamanje. — Drugi citirani *zakon od 14. Jula 1424.* nalazi se u *Zelenoj knjizi (Liber Viridis)* pod naslovom: „*Ordo super gabella vini, sive super vino*“. Cap. 187. *(Rukopis Zamanjin).* Nijesmo mogli obaznati kakva je mjera bila *quingium vini.* Svakako se čini da je *najmanja mjera*, po kojoj bi se vino i druge tekućine mjerile i prodavale.

[51] *Liber Croceus,* c. 19. — *Rad Jugosl. Akad. knj. CXIV.* piščeva rasprava „O sudb. ustr. Rep. Dubr.“

Javne žitnice i carina na hranu.

[51] *Chevalier „Histoire de la tariffe des douanes françaises“* (u *Biblioteca dell' Economista — Unione tipografica editrice.* — Vol. VIII. p. 216, 225) govori megju ostalijem ob ovom predmetu: „*Da se predusrete nerodici zabranjivalo se izvažanje kraniva i vina*“.

[53] *Rad Jugosl. Akad. knj. CVIII.* — piščeva rasprava „O sudbenom ustrojstvu republike dubrovačke“.

[54] *U Zborniku g. 1277. po Eitelbergeru* o. c. str. 175, 177, 178.

[55] *Capitol.* LXIII.

[56] *Rad Jugosl. Akad. knj. CVIII. ibid. Liber Viridis* cap. 249, 475.

[57] *Liber Viridis* c. 186. *Ordo pro gabella fontici.*

Carina na robove.

[58] *Capit. X. „De conducenti a Ragusi schiavi e schiave da vender.*

„Cadaun raguseo ovver forestiero abbia portà a Ragusi schiavo ovver schiava, paga a dovana per cadauno schiavo ovver schiava quel ovver qual abbia vendù grossi 4. Azontado è, che se algun schiavo abbia portà schiavo ovver schiava a Ragusi, quel schiavo cussì se abbia vendù al Ragusco ovver se abbia vendù al forestiero, niente paga a dovana; ma ragusino, il qual compra servo ovver ancilla da schiavo, paga a dovana grossi quattro per cadaun schiavo ovver schiava, come di sopra detto è. Quel medemo paga forestiero se abbia comprà schiavo ovver schiava da selavo, *excepto Veneziani, li quali non pagano* E cadaun.

Digitized by Google

raguseo[1] abbia portà sclavo ovver sclava a Ragusi per la cazon *(cagione)* da vender, sia tenuto da manifestar alli doaniri infra tre dì dappoi che abbia venuto a Ragusi tutti sclavi e sclave.[2] E se non abbia manifestà come detto è, paga al comun[3] cadauna volta per bando ipp. 1. Veramente per cadaun sclavo ovver sclava, qua lovver quale non abbia manifestà, paga per bando el terzo più de quello che pagarave alla dovana, ovver alli dovaniri.[4] E sia tenuto cadauno pagare dovana quel dì nello qual abbia vendù sclavo ovver sclava. E cadauno chi contra questo abbia fatto paga el terzo più per bando".

Capitol. XI. *„De extrahenti de Ragusa sclavi ovver sclave eziamdio condutte al termine".*

„Ancora cadaun raguseo ovver forestiero abbia extratto de Ragusa sclavo ovver sclava, paga avanti chal *(che el)* se porta de Ragusa per cadaun sclavo ovver sclava ippo. uno, dello qual ippo. misser lo conte abbia grossi quattro, e doana grossi otto. Azontado è, che se algun sclavo abbia extratto alcun servo ovver ancilla de Ragusi, quel sclavo niente paga cussì al messer lo conte, come a dovana. Ma raguseo el qual abbia vendù a quel sclavo el ditto servo ovver ancilla, debbia pagar per cadaun servo ovver ancilla ippo. uno, dello qual ippo. misser lo conte e doana abbiano come detto è. Cadaun chi contra abbia fatto, paga per bando al Comun per cadaun sclavo ovver sclava ippo. uno. Azontado è, che tutti forestieri li quali abbiano tratto sclavo ovver sclava de Ragusa qual o quale abbiano rizevuto all' anno al certo termine, pagano a doana ippo. uno, dello qual misser lo conte abbia grossi quattro".

[59] *Mijatović* o. c. knjiga XXXIII. s. 135, 138.

[60] Id. ibid. s. 139.

[61] *Capit.* LXXXI.

[62] *Rad Jug. Akad. knj.* CXIII., pišćeva rasprava iz *Libri Viridis* c. 162. Evo motivacije tog zamašnog zakona: „Considerantes talem mercantiam esse turpem, nefariam et abbominabilem et contra omnem humanitatem et cedere ad non parvum onus et infamiam civitatis nostrae, inde quod humana species facta ad imaginem et similitudinem Creatoris nostri converti debeat in usus mercimoniales et vendantur tanquam si essent animalia bruta".

[63] *Cibrario*, o. c. T. II., p. 111.

[64] *Rad Jugosl. Akad. knj.* CXIII. — pišćeva rasprava — *Cibrario* o. c. ibid. p. 222.

[65] *Capitol.* XII. *„De compranti la cosa stabile o de facienti cambio de cosa stabile".*

---

[1] *Vel foresterius* po Zborniku od g. 1277.

[2] Ovdje dolaze u Zborniku od g. 1277. riječi: *„Et dohanerii debeant ponere in scriptis".*

[3] U Zborniku od 1277. stoji *„comiti".*

[4] Ovdje je očito pogriješen smisao. U Zborniku od 1277. stoji: *„si manifestasset doaneriis"* naime, prekršitelj će platiti trećinu više od carine, koju bi platio, da je prijavio uvoz divonijerima.

Digitized by Google

„Casele, vigna ovver vignale, ovver alcuna possession stabile debbia pagar a dovana alla razon ippi. doi per cadaun centenaro delli yppi. infra tre mesi da dì nello qual ditta possession serà preconizzata ovver bannita. E cadaun chi non abbia pagà infra ditto termine, paga doppia doana. E sia tenudo cadaun el qual abbia comprà, dar pegno a dovaniri per la possession la qual abbia comprà quel dì nello qual abbia preconizzata o banita. *E doaniri sian tenuti essa metter in scriptura.* E cadauno quel zorno non abbia dà pegno, paga per bando yppo. uno. Se per alcun caso accaderà che la ditta vendizion revocaravesse, e non compiesse infra detti tre mesi, niente a dovana pagar sia tenuto. E se alcuni abbiano fatto cambio de alcune possession infra si *(fra sè)* una e l' altra parte debbia pagare dovana come preditto è de quella possession, qual riceverà in si. E le ditte possession debbiano esser extimate per li dovaniri".

[66] *Capit.* LXVI.

[67] *Capit.* LXX. „*De mercadanzie le quali se fanno a Ragusa da ipp. 20 in suso*".

„Ancora da cadauna mercadanzia che se farà a Ragusi da ipp. vinti in suso paga al Comune de doana grosso uno e mezzo per centenaro, zoè de lo compratore grosso uno e mezzo, e tanto lo venditore".

Carinarski prekršaj.

[68] *Capit.* XXII.

[69] *Capit.* LXXI. — Zakon od 12. Junija 1417.

[70] *Capitol.* XXXV. „*Della division delli bandi e pene, e de credenza de doaniri*".

„Volemo e statuemo che cadaun, chi abbia accusà ovver preso o manifestà alguna persona, la qual porta ovver manda, ovver fazza alguna cosa contra ordinamenti de doana, se abbia possù legittimamente provar, abbia terza parte, cussi de bando come delle cose ovver mercadanzie, e Comun doi parte, qualora doaniri niente abbiano. Se doaniri abbian preso ovver accusà o manifestà alguno el qual porta o manda o fazza alguna cosa contra ordinamenti de doana, essi doaniri abbiano terza parte cussì de bando come de cose e mercadanzie e Comun doi parte. E sia saver che doaniri abbiano tutta credenzia".

Carinarski reciprocitet.

[71] *Capitol.* LII. *Forestiro sia tenuto pagar per doana tanto quanto ragusei pagano in la terra de esso.*

„Ancora ordinemo (g. 1326) e statuemo, che tutti forestieri donde se voglia abbian venuti a Ragusi con mercadanzie sono tenuti pagar al Comun de Ragusi de mercadanzie le qual abbian adutto a Ragusi quella doana la qual se piglia alli homeni de Ragusi in le terre e loghi de essi de mercadanzie le qual alle parte de esso portano. E se esse mercadanzie le qual abbian adutto ovver algune altre vorraven cavar fora de Ragusi, e esso ad algune parte de Sclavonia ovver altrove

Digitized by Google

portar o mandar vorranno sian tenuti de esse mercadanzie le qual abbiano extrato far e pagar doana secondo forma del statuto de doana, computati quelli li quali abbian pagà al Comun de Ragusi in lo intrar. Victuali exzeti demente ch' el taxa. (?)

[73] *Capitol.* LXV. *„Forestieri non fazan mercadanzie infra sì a Ragusi over distretto suo"*.

„Nell' anno del Nostro Signor MCCCLXXII. nel dì 28. de Agosto. In mazor consiglio al sono de campana adunato, nello qual forono consiglieri LXXIII. fò fermato per LV. de essi, che alguna persona forestiera da mò inanzi non possa far alguna mercadanzia con forestiero in Ragusa e suo distretto. E che alguno cittadino de Ragusa o de suo distretto non possa comprar da forestiero alguna mercadanzia, nè vender per algun forestiero demente che se abbia per forestiero, sotto pena de pagar XXV per centenaro de valor de quelle mercadanzie, della qual pena el mercadante vendente debbia pagar la mitade, e el comprante altra mità per cadauna volta quando contra serà fatto preditti, ovver alguno preditto. E cadauno chi accusarà alguno contrafazante in preditti, o alguno de preditti, abbia la mitade della pena se per la soa accusa la veritade trovarà, e tignerasse de credenzia. E nientemeno mercado non vaglia nè tegna".

Gledaj Matkovića „Iz priloga k trgovačkoj historiji republike dubrovačke" Rad Jugosl. Akad. VII., str. 202, 203.

[73] *Capit.* LVIII. Zakon od 3. Junija 1389., donesen pod primjetbom (20).

[74] *Capit.* LXII.

[75] *Capit.* LXIV. Zakon od 28. Avgusta 1372.

Carinarski odnošaji s Kotorom.

[76] *Mijatović* o. c. knjiga XXXIII. s. 234, 236 — knj. XXXVIII. s. 101.

[77] Rad Jugosl. Akad. knj. CVIII. — rasprava pišćeva: *Reformacije*, II. s. 207.

[78] Rad, ibid.

[79] *Capit.* XXXVIII. *De Cattarini mercanti a Ragusa, ovver venienti, over naviganti a Ragusa conle mercadantie, ovver cavanti fuora le schiave.*

„Noi Marco Zeno Conte de Ragusi conla voluntate del menor conseglio e mazor *(maggior)*, e conlo laudo del popolo de Ragusi in pubblica congregazion assunati *(adunati)* per lo sono delle campane come è de usanza. Statuimo che se Cattarino in Ragusa farà alguno mercado con ragusino de algune mercadantie e cose, e avrà voluto ditte mercadantie e cose extraher, ovver far cavar fora de Ragusi, e portar o mandar alli luoghi dove abbia pagà la razon de doana, quel raguseo el qual venderà al Cattarino ditte cose, abbia pagar a doana de Ragusi de ditte cose alla razon de trenta denari veneziani grossi per cadaun centenario delli yppy. excetto *(eccetto)* fostagni delli quali paga a doana preditta delli denari veneziani grosso 1 per cadauna pezza de fostagno, excetto drappo de lino, dello qual paga a ditta doana alla razon de denari veneziani grossi 111 e lo terzo de grosso per cadaun centenaro

Digitized by Google

de drappo. Se Cattarino abbia comprà in Ragusa algune mercadantie e cose da alguno forestiro, esso Cattarino paga alla ditta doana de Ragusi quello che preditto è se esse abbia portà a loghi preditti, salvo se abbia comprà dal veneziano, allora niente paga a doana. E se Cattarino abbia venuto a Ragusi, e abbia voluto navegar fora de Ragusi con algun navilio, esso Cattarino paga la razon de doana de Ragusi a pagà Raguseo. Se veramente esso Cattarino abbia navegado con navilio de Ragusei e abbia andà in algune terre per le qual pagasse la razon de doana, paga esso Cattarino alla doana de Ragusi come ditto è de cose de qual se paga doana. Noma *(ma)* s' el Cattarino abbia navegà con navilio de forestiri e abbia andà in terre de Sclavonia, liberamente vada e niente paga a ditta doana. Si veramente esso Cattarino abbia venuto a Ragusi con algun navilio cussì (così) de ragusini come de forestiri con algune mercadantie e cose e abbia volù esse portar o mandar da Ragusi ad algune terre per le qual se paga la razon de doana, pagà esso Cattarino la razon de doana de Ragusi, excetto veneziani conli quali niente se paga a doana, salvo se essi Cattarini non descargassero ditte mercadanzie e cose in terra, allora niente pagano a doana, noma (se non) se abbiano fatto el porto e abbian discargà d' uno navilio in altro in porto de Ragusi, pagano a doana de Ragusi si come preditto è. E se Cattarino abbia extratto de Ragusi servo ovver ancilla, paga quello che paga el Ragusino".[1]

[80] *Capitol XXXIX.* „S' el Cattarino abbia andà con navilio de Ragusi ad alguni loghi, patron de barca scodi la doana".

„Noi Zoane de Giorgi conte de Raguši con voluntade del minor e mazor conseglio e con laudo del povolo *(popolo)* i pubblico assunamento, assunati per lo sono de campana come usanza è. Statuemo che s' el Cattarino abbia navigà con navilio de ragusini e abbiase movesto da Venezia o da Marca, o de alguni loghi e abbia andà ad algune terre, per le qual se paga la razon de doana, patron ovver supposito de quel navilio in questo caso sia doaniro del Comun, e sie tenuto tuor dal ditto Cattarino la razon de doana de Ragusi, ovver retignir *(rittenere)* tal pegno del ditto Cattarino che ben vaglia ditta doana. E infra terzo dì da poi che esso ragusino abbia arrivà a Ragusi, sia tegnuto ditta doana ovver pegno assegnar alli doaniri del Comun de Ragusi. E chi abbia contrafatto paga doppia doana e per bando yppo. 1 cadauna volta".

[81] *Capit. XLIX.* *„Ragusino vendante le mercadantie al Cattarino, ovver andante a Cattaro con mercadantie paga doana".*

„Noi Marino Badoario Conte de Ragusi con voluntade del menor e mazor conseglio al sono de campana assunati como è de usanza, ordinemo che la via sia averta ad andar a Cattaro, cussì veramente, che cadaun raguseo, el qual abbia vendù le sue mercadantie ad alguno Cattarino, ovver algun raguseo, el qual abbia andà a Cattaro con mer-

[1] Po izvorima citiranim od akademika Š. Ljubića *Marco Geno (Zeno)* vladao je kao knez u Dubrovniku g. 1279, *Zuane Giorgio (Zoane de Giorgi)* g. 1283, a *Marino Baduario* gg. 1246, 1292, 1298, 1304.

*

Digitized by Google

cadanzie, e cadauna altra persona, excetto Veneziani li quali sono franchi, debbiano pagar a doana folari XII per cadauno yppo. E lo ditto dazio debbia star a voluntade de misser lo Conte e del suo conseglio mazor.

Ova tri članka od „*Capitolare della Dohana*" koja ovdje prepisasmo, osobito pak XXXVIII., predočuju nam sliku onoga nezgrapnoga jezika, ni dobro talijanskog ni dobro mletačkoga, u kojemu vidimo pokalupljene dubrovačke zakone ove dobe, što nam najjasnije dokazuje, kako je bio malo poznat talijanski jezik kod Dubrovčana, i kako bi se teško prilagodio njihovoj ćudi i njihovom čisto slavenskomu domaćemu uzgoju. Još gori je stil, pun nejasnosti i opetovanja, i tako zamršen, da teškom mukom, a i to ne vazda, može se razabrati, a koji put jedva pogoditi smisao.

Slavenska carina (dohana schiava).

[82] Zakon od 21 Aprila 1442 (*Capit.* arak 27, 28).

[83] Zakon od 20 Junija 1449. L. V. c. 181 (*Capit.* a. 41).

[84] *Rad Jugosl. Akad.* knjiga CVIII. s. 109, 111 — piščeva rasprava. Zakon od 24 Oktobra 1455.

[85] Zakon od 10 Aprila 1460 *Liber Croceus*, c. 13 — *Rad Jugosl. Akad.* knj. CXIV. — piščeva rasprava.

Carinarski odnošaj s Mlecima.

[86] *Matković* „Prilozi k trgovačkoj historiji republike dubrovačke" *Rad Jugosl. Akad.* knj. VII. s. 184, 189, 202, 203, 250.

[87] „Il comprar casa d' un certo valore era al comune pegno dell' adempimento degli obblighi di cittadinanza. Era quindi condizione inevitabile per chi volesse farsi cittadino". (*Cibrario*, o. c. T. I. 169.) „Ciascun cittadino era obbligato ad aver una casa, che serviva al comune di sicurtà per l' adempimento de' doveri di cittadino, cagione anche questa per cui s' avevano molte case piccole, e poche grandi, ed anche motivo per cui assai poche doveano essere quelle che si davano a pigione". (Id. ibid. T. II., p. 25.)

[88] *Dukala* pod naslovom „*che quelli siano tractadi per Veniziani che fanno le fazion e le gravezze de Venezia*" izdana po „*Andrea Dandolo per la grazia de Dio duxe de Venezia, de Dalmazia et de Croazia*" — „*al nobile e savio uomo Marco Sovranzo* (koji se u reformacijama zove i *Superanzio) de suo comandamento conte de Ragusi, et alli prudenti homeni zudeci* (giudici) *conscieri (consiglieri), e al comun della detta città*" uvrštena je u „*Capitolare de la dohana*" odma iza zbornika od g. 1413 (a. 26, 27). *Datum* naznačen je brez godine, ovako: „*Data in lo nostro palazzo ducale, adì VII de Septembre, indizione 1111*".

Nijesmo mogli obaznati pravu godinu izdanja, nego samo da je dužd Andrija Dandolo vladao g. 1339—1354. Po adresi na kneza Marka Superancija, koji vladaše još g. 1358. u Dubrovniku kao knez, imalo bi se držati, da je izdana okolo g. 1354.

Digitized by Google

Carinarski odnošaj s Jakinom.

[89] *Matković*, „trgovački odnošaji izmedju Dubrovnika i srednje Italije". *Rad Jugosl. Akad.* knj. XV. s. 49.
[90] Id. ib. s. 17—35.
[91] Id. ibid. s. 35—45.
[92] *Rad Jugosl. Akad.* knj. CVIII., piščeva rasprava pod marginalnim naslovom „*Obrt vune*".
[93] *Mijatović*, o. c. knj. XXXIII. st. 222, 223 i slj.
[94] *Matković*, o. c. knj. XV. s. 48.
[95] *Mijatović*, o. c. knj. XXXVIII. st. 79, 80—82.
[96] *Matković*, o. c. knj. XV. s. 47. *Jireček dr. Constantin* — „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters" — (Prag, 1879. p. 58, 59).

II.

Moderno doba.

Trgovačke prilike.

[97] *Dr. Const. Jireček:* „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters" — Prag, 1879 — s. 44, 45.

a) S Turskom.

[98] Id. ibid. s. 55.
[99] Id. ibid. s. 77.
[100] Pod Muhamedom II. (1451) danak Porti uzraste na 1500 zl. dukata, g. 1454 na 5000, a pri smrti njegovoj (1481) na 10.000. (*Rad Jugosl. Akad.* knj. CVIII. i knj. CXV. — u piščevoj raspravi).
[101] *O slanicam stonskim* gledaj *Rad Jugosl. Akad.* knj. CVIII. pod marginalnim naslovom *financijalna uprava*, i knj. CXIV. pod naslovom *Stonske Slanice*, — u piščevoj raspravi.
[102] *Appendini — Notizie istorico-critiche* sulla Rep. di Ragusa, T. I. (presso Ant. Martecchini — 1802) p. 213. Na početku XVI. v. javna blagajna dubrovačka iznašla je, pokraj ogromnog troška za ugasiti i zapriječiti kugu, sedam milijona zlatnih dukata. (Ibid. p. 236, 237.)

b) Sa Zapadom.

[103] Id. ibid. p. 214.
[104] Id. ibid. p. 224, 225.

Carinarski sustav ove dobe.

[105] *Cibrario*, o. c. R. II. p. 15.
[106] *Chevalier, histoire des douhanes françaises* u „Biblioteca dell' Economista" — Torino — Unione tipografica editrice — Seconda

Digitized by Google

serie — Trattati Speciali — Vol. VIII. — Libertà del Commercio — pag. 216—225.

Boccardo Gerolamo, dizionario universale della Economia Politica e del Commercio — Milano, fratelli Treves editori — 1874, sotto il nona *Dogane*, pag. 684—691.

[107] *Coquelin, act de navigation* (Biblioteca dell' Economista, ibid. p. 63—72) — *Boccardo,* o. c. ibid.

Razvitak ustrojstva velike carinare.

[108] „Ordene sopra lo scrivano della Dogana Grande" — In 1477 adì 12 Decembre in Gran Consiglio — In *Libro Zalo* posto a c. 70. *(Capitol.* a. 36.)

[109] „Ordene preso in Gran Consiglio sopra li patroni delle nave et loro scrivani". — 1516 adì 13 Febbraro *ed il libro specchio.* (Ibid. a. 47).

[110] „Ordene sopra l' uffizio della stima e della Dogana Grande". Die 26. Junii 1520. *(Libro Zalo)* a c. 225. *(Capit.* a. 54.) — Zakonom od 31. Oktobra 1646. izdanim po Senatu bi opredijeljen broj blagdanâ, za kojih Velika Divona nije mogla uredovati, a to na temelju papinskog breva *(Capit.* a. 112).

[111] „Ordo pro fontico dohanae majoris et regimine illius captus in Maj. Cons. 1524. die 15. Decembris" (Liber Croceus ad c. 84). [Capit. a. 61—64]. Najamnina za porabu skladišta bila je dosta jaka po ovom zakonu. „I negozianti . . . sieno in avanti obbligati al pagamento dello affitto del detto fontico finchè staranno (le merci in esso) a rason de mezzo grosso per cadauna balla, e cadauno colo di valuta di ducati cento in zoso, fino a ducati 40" — al mese. Ispod ove vrijednosti do 10 dukata, 10 folara *per colo*, — ispod 10 dukata, pet folara na mjesec. Pisar divone imao je 150 perpera na godinu plaće, 20 perp. za stanarinu, te bi imenovan bio na dvije godine. On je držao ključe skladišta *(Capit.* a. 61—64).

[112] Zaključak senata od 30. Maja 1508. (L. C. a. c. 19.) *[Capit.* a. 78.]

[113] Z. S. od 27. Avgusta 1647. *(Capit.* a. 110, 111.)

[114] Z. S. od 7 Novembra 1670. *(Capit.* a. 131, 132.)

[115] Z. S. od 19. Jula 1674. *(Capit.* a. 142.)

Raširenje nadležnosti carinarske.

[116] „Godine 1490. bi stvoren novi prizivni sud pod menom *Collegio*, sastavljen od 21 člana izabranijeh po Velikom Vijeću, kojim bi podijeljena jako prostrana vlast suditi u drugoj molbi o svijem prizivima do 300 pp. vrijednosti, ob onijem protiv osudama udarenijem po seoskijem knezovima, po vunenoj oblasti, po justicijerima, *carinarima* i po zamjeniku kneza". *Rad Jugosl. Akad.* knj. CXIV. — piščeva rasprava.

[117] „*Provedimentum super naulis*" Z. S. od 14. Decembra 1564. *(Capit.* a. 66.)

Digitized by Google

[118] *Z. S. od 14. Avgusta 1691.* — [Rogat. god. 1691. f. 201.] *(U Državnome Dubrovačkome Arkivu.)*

[119] *Z. S. od 15. Maja 1685.* [Rogat. g. 1685., f. 210, 211] (U D. D. A.)

[120] *Z. S. od g. 1676.* [Rog. g. 1676. f. 29.] (U D. D. A.)

[121] *Z. S. od 14. Jula 1588. (Capit.* a. 75.)

Appendini (o. c. s. 236, 237) kaže, da je doprinijela osiromašenju grada poslje potresa pristojba od 20% na glavnice uložene u Italiji, što skloni mnoge uložit ih pod izmišljenim imenom. Bivši poginuli u potresu mnogi od ovijeh, nije se znalo komu su glavnice pripadale, i tako dosta glavnica propade.

[122] *Z. S. od 24. Jula 1591. (Capit.* a. 77, 78.)

[123] *Z. S. od 21. Junija 1593. (Capit.* a. 80, 81.)

[124] *Z. S. od 23. Marta i od 15. Aprila 1662. (Capit.* 120, 121.)

[125] *Z. S. od 19. Februara 1733. (Rogat.* 1733. f. 18. D. D. A.)

[126] *Z. S. od 14. Aprila 1612. (Capit.* 84, 85). *(Rešetar,* o. c. p. 32, 33, 56.)

[127] Evo motivacije tog važnog zakona: „Alli Signori Provveditori della terra per dar modo che sia posto ad esecuzione cum major deligentia, sollecitudine e severità la provvisione fatta in Consiglio di Pregadi del provvedimento posto in libro del ditto consiglio a c. 17 sotto ultimo zenaro 1514. contro quelli cittadini mercadanti e sudditi nostri, li quali avessero audatia interrompere la gratia la qual avemo del Grande Signore Imperatore de Turchi delli soi comercii, ovver fraudar le dohane nrstre, per esser ditta execuzione tanto necessaria quanto è la importanza di detta gratia, et di ditte dohane, pure si debbia provvedere et ordinare in questo modo". (Zak. Sen. od 15 Feb. 1514.) *[Capit.* a. 56, 57.]

[128] *Z. S. od 12. Nov. 1555. [Capit.* a. 59.]

Uvozna i izvozna carina.

[129] *Zakon od 12. Februara 1468. „Ordene dello accrescimento delle dohane".* (Ib. a. 31, 32.)

[130] *„Ordene sopra el pagamento delle martore, fuine et lupi cervieri preso in Gran Consiglio 1471 adì 28. Zenaro".* (ib. a. 32.)

[131] *„Ordene per augumentare el pagamento della dohana e mercanzie preso 1479. adì 15. Maggio".* Ovako se motivira taj zakon: „Per poter ad meglio che se può dar modo di accrescere le intrate nostre, *acciò che se possa supplire al pagamento della grande quantità de denaro che ne bisogna pagare ogni anno al turco,* e ad altre spese le quali ha la Comune nostra, pare alli Provveditori della terra provvedere in questo modo: (Ibid. a. 36—38.) Dobro je ovdje istaknuti, što u prvoj našoj raspravi ob ustrojstvu dubrovačke republike kazasmo, da „Provveditori della *terra*" izmegju najvažnijih državnih funkcija, koje su obavljali, imali su i tu, da su po nalogu Velikog Vijeća ili Senata izragjivali zakonske osnove, te bi ih podnijeli na pretresanje.

Digitized by Google

[132] *Z. S. od 26. Februara 1588.* ovako motiviran: „Essendo occorse molte spese alla Signoria per mantener li privilegi che abbiamo nel Regno di Napoli e di Sicilia, li quali venivano alla giornata usurpati, dacchè ridondava alli mercanti nostri grandissimo danno, però per reintegrare la Signoria di dette spese, acciocchè il pubblico non resti aggravato e per sollevarlo essendo ridotto al gran bisogno, i Signori Provveditori per la commissione havuta dal Consiglio di Pregati riportano l' infrascrito parere". (Ibid. a. 75.)

[133] *Z. S. od 26. Oktobra 1588.:* „Essendo stato imposto alli Signori Provveditori della città per la parte del consiglio di Pregati presa sotto li 14 di Maggio, che debbano riportare il parer loro circa la reformazione della tariffa della dohana per augumento dell' entrate pubbliche, le quali tuttavia vanno mancando pare a loro signori di riformare la detta tariffa e ridurla alla stima infrascritta". (Ibid. a. 75—77.)

[134] *Z. S. od 7. Junija 1605.* (Ibid. a. 82.)

[135] *Z. S. od 10. Junija 1605.* (Ibid.)

[136] *Z. S. od 7. Marta 1605.* „Essendo stato imposto dalli Eccellentissimi de Pregati di riportare il loro parere circa l' augumento della Dovana Grande, vedendosi che da alcun tempo in qua totalmente ha scemato il dazio di quella, e che non si raccoglie il terzo di quello che si raccoglieva inanzi, gli pare che sarebbe a fare l' infrascritto provvedimento". (Ib. a. 83, 84.)

[137] *Z. S. od 10. Julija 1626.* (Ib. a. 93.)

[138] *Z. S. od 15. Julija 1626.* (Ib. a. 95, 96.)

[139] *Z. S. od 30. Marta 1678.* (Ib. a. 94.)

[140] *Z. S. od 24. Aprila 1638.* (Ib. a. 100.)

[141] *Z. S. od 10. Oktobra 1646.* (Ib. a. 107, 108.)

[142] *Z. S. od 30. Oktobra 1646.* (Ib. a. 107.)

[143] *Z. S. od 14. Januara 1648.* (Ib. a. 112.)

[144] *Z. S. od 13. Maja 1668.* (Ib. a. 128.)

[145] *Z. S. od 6. Marta 1668.* (Ib. a. 126, 127.)

[146] *Z. S. od 2. Decembra 1670.* (Ib. a. 132, 133.)

[147] *Z. S. od 26. Januara 1672.* (Ib. a. 136.)

[148] *Z. S. od 1. Julija 1672.* (Ib. a. 137.)

[149] *Z. S. od 19. Julija 1674.* (Ib. a. 142.)

[150] *Z. S. od 14. Aprila 1671.* (Ib. a. 134.)

[151] *Z. S. od 30. Aprila 1752.* (Državni Arkiv Dubrovački. Rogat. 1752. folium 140.)

Uregjenje prodaje duhana.

[152] *Z. S. od 1. Julija 1784.* (Ibid. Rog. 1784. f. 168.)

[153] *Z. S. od 16. Novembra 1791.* (Ibid. Rog. 1791. f. 189.)

[154] *Z. S. od 25. Avgusta 1784.* (Ibid. Rog. 1784. f. 204—206.)

Povišenje carine pred padom republike.

[155] *Z. S. od 10. Maja 1799.* (Ibid. Rog. 1799. f. 225—232.) Evo motivacije toga zamašnog financijalnog zakona: „Essendo stata

Digitized by Google

accommessa a cinque signori senatori officiali creati per parte espressa dall' Ecc. Senato dei 5. Marzo p. p. la formazione di un piano ragionato tanto sul ribasso delle spese, che occorono alla Repubblica, quanto sull' aumento delle sue entrate, ed avendo li detti Signori da una parte rivveduti i passati provvedimenti su tale materia emanati, e dall' altra considerato, che col rianimare l' esecuzione di detti provvedimenti, e coll' estendere anche in proporzione dei tempi le loro antiche prescrizioni su alcuna delle risorse ordinarie di pubblica entrata, nello stesso tempo si ottenerebbe l' aumento delle medesime, e diverrebero intanto indirettamente minori perchè più soffribili le spese di pubblica necessità, riportano"...

Plaćanje carine u tugjini.

[156] *Zakon Velikoga Vijeća od 29. Maja 1481.* ovako motiviran: „Perchè el dretto delle dohane nostre se vegna ad scoder *de tutte le mercansie fanno li nostri, e se conducono in golfo o fora del golfo, altrove che Ragusa*". *(Capit.* a. 32.)

[157] *Zakon od 29. Januara 1482.* (Ib. a. 38, 39.)

[158] *Zakon od 9. Januara 1508.* (Ib. 33, 34.)

[159] *Zakon od 20. Februara 1553.* (Ib. 57, 58.)

Provozna carina.

[160] *Zakon od 23. Januara 1523.* (Ib. a. 68.)

[161] *Zakon od 16. Julija 1573.* (Ib. a. 69.)

[162] *Zakon od 21. Februara 1631.* (Ib. a. 99.)

[163] *Zakon od 23. Maja 1638.* (Ib. a. 100.)

[164] *Zakon od 13. Avgusta 1646.* (Ib. a. 105, 106.)

[165] *Z. S. od 5. Decembra 1669.* „Per augumento dell' entrate pubbliche, per allettare i mercanti a frequentare questa scala dalla cui frequenza e commercio ridonda utilità grande non meno al pubblico, che emolumento al privato"... (Ib. a. 128.)

[166] *Z. S. od 3. Julija 1670.* (Ib. a. 130.)

[167] *Z. S. od 25. Avgusta 1784.* (D. A. D. Rogat. 1784. f. 204—206.)

[168] *Z. S. od 10. Maja 1799.* (Ib. Rog. 1799. f. 225—232.)

Postupanje s hranom.

[169] *Z. S. od 1. Avgusta 1768.* (D. A. D. Rog. 1768.)

[170] *Z. S. od 24. Oktobra 1773.* (Ibid. Rogat. 1773. f. 197.)

[171] *Z. S. od 27. Junija 1782.* (Ibid. Rogat. 1782. f. 184, 185.)

[172] *Z. S. od 3. Julija 1784.* (Ibid. Rogat. 1784. f. 182, 183.)

[173] *Z. S. od 18. Julija 1793.* (Ibid. Rogat. f. 110 et seq.)

Postupanje s uljem.

[174] *Z. S. od 25. Novembra 1773.* (Ibid. Rogat. 1773. f. 205.)

[175] *Z. S. od 2. Januara 1776.* (Ibid. Rogat. 1776. f. 23, 25.) Evo motivacije: „Essendo il prodotto degli olii divenuto per grazia del

Digitized by Google

Signore uno de' più considerabili vantaggi dello stato nostro, *e che a tempi presenti si può dire l'unica sorgente del denaro che viene ad introdursi nel paese e diffondersi per le vene ancora le più minute*"...

176 *Z. S. od 24. Novembra 1785.* (Ibid. Rog. 1785. f. 168—170.)

177 *Z. S. od 4. Maja 1792.* (Ibid. Rog. 1792. f. 99 et seq.)

Vinski monopol.

178 *Zakon od 26. Julija 1737.* (U Žutoj knjizi MS. Zamanjin s. 334—340.)

179 *Zakon od 26. Januara 1739.* (Ibid. s. 340, 341.)

180 *Z. S. od 27. Februara 1767.* (D. A. D. Rogat. 1767.)

181 *Z. S. od 14. Junija 1796.* (Ibid. Rog. 1796. f. 89, 90.)

182 *Z. S. od 26. Avgusta 1802.* (Ibid. Rog. 1802. f. 217, 218.)

183 *Z. S. od 24. Avgusta 1804.* (Ibid. Rog. 1804. f. 83.)

184 *Z. S. od istog dana 1804.* (Ibid. f. 85.)

185 *Zakon od 11. Julija 1757.* (U Žutoj knjizi — MS. Zamanjin, s. 10, 11.)

186 *Z. S. od 24. Avgusta 1804.* (D. A. D. Rog. 1804. f. 83.

Oprosti od carine.

187 *Z. S. od 8. Aprila 1721.* (Ib. Rog. 1721. f. 64.) „Dohanerii dimittant pro hac vice Osmano Passae Tribunii sex sarcinas *(balle)* risi venientis ex Alexandria sine solutione dohanae".

188 *Z. S. od 23. Marta 1739.* „Relaxatum datium quod solvi deberet in Dohana pro 9400 ochis orizae, quae mittuntur in Bosniam pro servitio illius Passae, prout in litteris nobis scriptis a Chichaja dicti Passae". (Ibid. Rog. 1739. f. 214.) „Idem Turcis Tribuniensibus pro mercibus delatis ex Arbania". (Z. S. od 25. Oktobra 1740. — Rog. 1740. f. 166.) Glede polakšice dozvoljene franceskom kralju ima senatski zaključak od 12 Novembra 1766. — Rog. isto godine f. 213.

Druge pristojbe.

189 *„Ordene per la avarrea de sancto Biaxio in Libro Zalo a c. 18, preso 1463. de Zenaro". (Capit.* f. 35.)

190 *Z. S. od 24. Julija 1591.* (Ibid. a. 77.)

191 Isti gornji zaključak, *i onaj od 18. Junija 1627.* (Ibid. a. 96.)

192 *Z. S. od 13. Novembra 1627.* (Ibid.)

193 *Z. S. od 21. Marta 1631.* (Ibid. a. 98, 99.)

194 *Z. S. od 4. Julija 1650.* (Ibid. a. 114, 115.)

195 *Z. S. od 9. Maja 1651.* (Ibid. a. 115.)

Postupanje s tugjincima.

196 *Z. S. od 22. Junija 1577., i od 17. Maja 1582.* (Ibid. a. 71, 72.)

Digitized by Google

[197] *Z. S. od 5. Maja 1582.* (Ibid. a. 73, 74.) Z. S. od 14. Maja 1588. (Ibid. a. 75.)

[198] *Z. S. od 21. Februara 1631.* (Ibid. a. 99.)

[199] *Z. S. od 7. Novembra 1673.* Uz ovu motivaciju: „Vedendosi che li forestieri e particolarmente gli ebrei tendono a levar di mano alli nostri nazionali la mercatura delli cuoi e delle lane, dalle quali mercanzie li nostri maggiori sempre hanno cavato utili più rilevanti, e però hanno procurato di rimover li stessi levantini nonchè gli Ebrei con nuove imposte *etiam* esorbitanti sopra ditte mercanzie“...

[200] *Z. S. od 23. Januara 1674.* (Ib. a. 139.)

[201] *Z. S. od 13. Avgusta 1685.* (D. A. D. Rog. 1685. f. 250, 251.)

[202] *Z. S. od 14. Januara 1676.* (Ibid. Rogat. 1675. f. 14.)

[203] *Z. S. od 14. Januara 1701.* „Prima pars est de committendo DD. Provisoribus civitatis ut faciant computum quae sit differentia datii inter esteros et nostros mercatores in dogana in omnibus expensis quae fiunt ab utrisque“.

„Prima pars est de declarando quod exteri pro omni *cassa di raso* ut dicitur solvant petia regalia decem et octo pro datio in dogana uti solvebant ultimo post bella Cretae“. (Ibid. Rog. 1701. f. 38.)

[204] *Z. S. od 26. Marta 1707.* (Ibid. Rog. 1707. f. 194.)

[205] *Z. S. od 11. Avgusta 1766.* „Prima pars est de terminando quod Morlacchi sive Graeci schismatici, et Hebrei nequeant ire per statum et dominium nostrum extra hanc civitatem et suburbia, ad emendum et vendendum, exceptis hebreis in solo casu formandi casei et vini *Cascir* sub poena quatuor mensium carceris januis clausis, quin contravenientibus nequeant consegui gratiam nisi per stricturam septem octavarum partium, et unusquisque e Dominis Consiliariis Exc. Rogatorum Consilii possit ponere in poenam contravenientes, servatis servandis“. (Ibid. Rogat. 1766 f. 194.)

Digitized by Google

Demografske prilike u južnih Slavena.

Čitao u sjednici filosofičko-juridičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 6. studenoga 1895.

PRAVI ČLAN DR. FRAN VRBANIĆ.

I. Uvod.

U prekrasnoj svojoj besjedi, kojom je naš nezaboravni dr. Franjo *Rački* mjeseca prosinca 1892. nacrtao prijegled o dvadeset i pet godišnjem djelovanju naše akademije, naglasio je izrijekom, kako je osnivač njezin, preuz. gosp. biskup *Strossmayer*, u samom imenu njezinom htio jasno izraziti onaj zadatak, koji joj je na naučnom polju namijenjen među srodnim plemenima na slavenskom jugu, te kako se akademija naša može zadovoljstvom pozvati na svoja istraživanja, što se tiču Srba, Bugara i Slovenaca i njihovih zavičaja Ne ima sumnje, da će akademija, da zadovolji tomu svomu zadatku, ova iztraživanja ne samo nastaviti nego ih i proširiti, da će pokraj iztraživanja, koja se tiču povjesti, jezika i pojava naravi, prije ili poslije preći i na ispitivanje društvenih i narodno-gospodarskih prilika ovih plemena, da će napose i demografskim pojavima naših suplemenika posvetiti onu pažnju, koja je nužna, da se uzmognu prosuditi fizikalni pojavi u društvenom životu jugoslavenskih plemena. Sve do najnovijega doba nije se u tom pogledu ni moglo mnogo učiniti, jer su promatranja ovih pojava bila nedostatna i nepotpuna; ta nije se točno poznavalo ni žiteljstvo balkanskih zemalja, a kamo li se je štogod moglo znati o njihovim porodnim i pomornim prilikama, da i ne spominjem ostale populationističke i narodno-gospodarske pojave. Da nijesu balkanske zemlje bile stovarištem obrtnih i industrijalnih proizvoda evropskih država, jedva bismo o tim prilikama i ono malo znali, što nam pripovijedaju konzularna izvješća pojedinih konzula i priopćuju iztraživanja engleskoga trgovačkoga ureda.

Digitized by Google

Razvojem političkih događaja na Balkanu počeše se širiti i statistička istraživanja; ona počimaju pomalo i znanosti pružati potrebitu građu, na temelju koje će se moći upuštati u proučavanje socijalnoga, političkoga i ekonomskoga razvoja balkanskih naroda. U kraljevini Srbiji utemeljen je već godine 1862. poseban statistički ured, koji je uz neumoran rad *Jakšića*, a kasnije i Bogoljuba *Jovanovića*, razvio vrlo opsežnu djelatnost; u Bugarskoj osnovano je god. 1881. posebno generalno ravnateljstvo statistike, koje je počelo ispitivati imenito pojave žiteljstva i trgovine. U Bosnoj i Hercegovini nije doduše sve do pod konac godine 1894. bila organizirana službena statistika, ali se je vlada bosansko-hercegovačka i bez posebnoga organizma statističke uprave u velike trudila, da uz pripomoć svojih oblastnih organa što temeljitije istraži i ispita mnoge pojave, koji se tiču ne samo žiteljstva nego i prilika narodno-ekonomskih. Dosta je, da u tom pogledu istaknem popis žiteljstva, koji je god. 1879. i 1885. obavljen u Bosni i Hercegovini. Danas je i u Bosni statističko poslovanje ustrojstvom posebnoga statističkoga ureda već potpuno uređeno, te se je god. 1895. poput drugih kulturnih država mogao provesti novi popis žiteljstva. Spomenem li uz to, kako se počevši od god. 1875. u nas lijepo razvija djelovanje službene statistike, te kako se poslovanje bečkoga statističkoga ureda proteže na hrvatske i na slavenske krajeve zapadne pole monarkije, tada vidimo, da među srodnim jugoslavenskim plemenima osim jedine Crnegore, ne ima nijednoga, gdje nijesu barem u nekom pogledu organizirani stalni izvidi o pojavima, koji su za prosuđivanje njihovih društvenih i narodnogospodarskih prilika od važnosti, nu koji nam do danas ili bijahu posve nepoznati ili ih poznajemo samo u nepotpunoj slici, jer se osnivaju na pukom nagađanju i na subjektivnom nazoru motritelja. Ali i ondje, gdje još ne dopire ruka organizirane statističke djelatnosti, raste od dana do dana nastojanje, da se, pak bilo i putem nesustavnim, što svestranije upoznadu i društveni i ekonomski pojavi balkanskih naroda; zato se brinu više manje svi, kojima je stalo do toga, da zemlje balkanske budu stovarištem njihovih proizvoda i predmetom njihove spekulacije. Dovoljno je ako se sjetimo kako se željeznice sve to više razgranjuju, kako banke i pojedini kreditni zavodi nastoje, nebi li upravo u tim krajevima mogli smjestiti svoje glavnice, te kako pojedina velika poduzeća proučavaju sve prilike ne samo da svojim proizvodima prokrče put u te krajeve, nego da ovdje otvore nove poslovnice.

Digitized by Google

Pogledom na sve to dobiva i znanstveno istraživanje svakim danom čvršću podlogu, na kojoj je ono kadro što dublje zaviriti u kulturne prilike pojedinih jugoslavenskih plemena, prikazati ih u što jasnijoj slici, te nas bolje nego li se je to do sada na temelju pukoga nagađanja moglo učiniti, upoznati s čovječjim društvom, kako ono postoji među srodnim plemenima na slavenskom jugu, jer neda se tajiti, da su svi pojavi, i vjerozakonski i pravni, i narodno-gospodarski i oni narodnoga života, produkt društva, u kojem su nastali. Ja ću u ovoj raspravi pokušati, da donekle zadovoljim tomu zadatku, te da na temelju građe, kako je ona sabrana po službenim organima, prikažem u prispodobi sliku o nekim znamenitijim demografskim pojavima srodnih plemena na slavenskom jugu, ostavljajuć daljnjemu trudu, da tu sliku protegne i na druge pojave, a napose na one narodno-gospodarskoga života.

Zadatak ovaj nije tako lak kako se možebiti na prvi pogled čini, jer ako i jesam za podlogu moje rasprave uzeo građu, kako je ona za pojedine jugoslavenske zemlje sabrana po statistici službenoj, to je ipak trebalo ne samo mnogo truda i muke, dok se je ta građa sabrala, poredala i preradila, nego i mnogo opreza, da se upotrebe samo oni podatci, koji su zgodni i prikladni za prispodobu. Imenito je ova potonja okolnost bila razlogom, da sam mnoge podatke, koji su mi se u službenim publikacijama kadkada nuđali već posvema priređeni, morao iznova prèraditi, samo da uzmognem dobiti jednake pojave za prispodobu, dok sam druge, premda po sebi važne i zanimive, iz svojih razmatranja morao sasvim izostaviti, jer ih nijesam našao ubilježenih u službenim publikacijama većega dijela onih zemalja, za koje sam držao, da imadu biti predmetom mojih razmatranja.

Uz ove poteškoće bio sam u ne maloj neprilici: kako daleko da protegnem svoja razmatranja i svoje prispodobe u prostornom pogledu? Odgovor na ovo pitanje činit će se mnogomu vrlo jednostavnim, jer ako sam voljan pisati demografske prispodobe o jugoslavenskim plemenima, tad je naravno, da ih protegnuti valja na Bugare, Hrvate, Slovence, Srbe i njihove zavičaje. Nu kakogod je lako na ovo pitanje odgovoriti, tako je nemoguće po ovom odgovoru ovaj zadatak provesti, ako nećemo, da ga osnujemo na pukoj procjeni, koja nije drugo nego li puko nagađanje. Nu čim prispodobe naše osnovati kanimo na sustavnom promatranju mnoštva pojava; čim znamo, da se ono ne samo pogledom na razvoj pojava u vremenu, nego još više pogledom na njihovo gibanje u

Digitized by Google

prostoru provesti može samo organiziranom službenom statistikom, tada i meni nije preostalo drugo, nego se pogledom na gornje pitanje držati one građe, koju nam daje službena statistika. Njezin pako rad, niti u onim državama, koje su na najvišem stupnju kulture, nije danas još tako razvijen, da bi nam prikazivao pojedine pojave u žiteljstvu pogledom na razlike pojedinih narodnosti. Ta još nijesmo niti kod popisa žiteljstva tako daleko došli, da bi se ono svagdje strogo razlikovalo po narodnosti; još se nije ni statistika o mijeni žiteljstva tako razvila, da bi nam pojedine pojave prikazala prema zvanju i zanimanju žiteljstva, premda bi ova razlika po razvoj nauke o društvu ljudskom bila od neizrecive vrijednosti! Još i danas vole u nekim državama istražiti žiteljstvo po materinskom jeziku ili po jeziku svagdanjega općenja, nego li po narodnosti.

Kraj tih prilika nije moguće potpuno ispitati pojave o mijeni žiteljstva n. pr. kod Hrvata ili Slovenaca, jer se niti za Hrvate u Ugarskoj, niti za Slovence u Štajerskoj ili Koruškoj napose ne bilježe ovi pojavi, jer se u Istri, gdje su Hrvati, Slovenci i Talijani zastupani dosta velikim postotkom, vjenčanja, porodi i pomori kumulativno iskazuju za sva tri plemena. Samo onda, kad bismo promatranja mogli protegnuti na vrlo malena područja, kao što su n. pr. općine ili župe, mogle bi se donekle, ali i onda nepotpuno, ove prispodobe provesti pogledom na pojedina plemena; ali u tom slučaju morali bi na dispoziciju imati prvobitnu građu, koju pojedinac, kad bi do nje i mogao doći, nebi mogao obraditi.

Kad dakle nije moći ove prispodobe provesti pogledom na pojedina jugoslavenska plemena, morala se je uzeti druga podloga, da se ovaj zadatak izvede; ta pako podloga jesu one države i zemlje u kojima jugoslavenska plemena pretežito stanuju. Stojeći na ovoj podlozi, izostavili smo iz našega promatranja sve one države i zemlje, u kojima jugoslavenska plemena, ili svako za sebe ili više njih zajedno, ne sačinjavaju barem polovine cjelokupnoga žiteljstva. i opet obratno, uzeli smo u okvir promatranja sve one zemlje, gdje ta plemena, ili svako za sebe ili u zajednici s drugima, sačinjavaju preko polovine žiteljstva. Ovo i jest razlog, zašto smo u okvir naših prispodoba povukli Istru, te Goricu i Gradišku, a zašto smo naproti izostavili Korušku i Štajersku, Trst s okolicom i Ugarsku, premda u ovim krajevima po posljednjem popisu stanuje blizu 600.000 Slovenaca, i do 680.000 Hrvata i Srba, dakle broj toli ogroman, da bi se na nj morali osvrnuti, kad bismo htjeli dobiti potpunu

Digitized by Google

sliku o demografskim prilikama jugoslavenskih plemena. Nu kako s navedenih razloga toga učiniti ne možemo, te kako se ni u svim onim zemljama, u kojima malo ne isključivo stanuju jugoslavenska plemena, ili u opće ne vode statistički izvidi (kao n. pr. u Crnojgori) ili samo u ograničenom opsegu, to se danas još niti uz najveći napor ne mogu u jednoj slici prikazati demografske prilike svih jugoslavenskih plemena u opće; ovo nas ipak ne smije odvratiti od proučavanja i prispodobe društvenih i gospodarskih prilika onih država i zemalja, koje su poglavito nastanjene jugoslavenskimi plemenima, te o kojiima nam na razpoložbu stoji kakva takva građa organiziranoga poslovanja službene statistike.

Pogledom na sve ovo mi ćemo, u koliko nam dopušta sabrana građa, u okvir naših promatranja uzeti demografske prilike slijedećih jugoslavenskih zemalja: 1. Bosne i Hercegovine, 2. Bugarske, 3. Crnegore, 4. Gorice i Gradiške, 5. Dalmacije, 6. Hrvatske i Slavonije, 7. Istre, 8. Kranjske i 9. Srbije. Ako uz ove skupove još napose navodimo i neke podatke o gradu Rijeci mjesto da ih zajedno spominjemo s podatci Hrvatske i Slavonije, razlog je taj, što ove podatke niti sabire niti prerađuje hrvatski statistički ured nego onaj u Pešti, te što se uslijed toga u publikacijama hrv. statističkoga ureda navode podatci kraljevine Hrvatske i Slavonije bez grada Rijeke. Ovi krajevi zauzimlju prostor od 281.277 km² i broje u okrugloj svoti malo ne 10,606.000 žitelja.

Svu građu, na kojoj je osnovana ova rasprava, crpao sam malo ne isključivo iz službenih vrela, i to ponajviše iz službenih publikacija ili iz vijestih dobivenih neposredno od ureda, koji se bave sabiranjem dotične građe.

Nu jedva što sam dovršio ovu raspravu te velikim trudom priredio si priložene skrižaljke i sračunao relativne brojeve, određen bude u Bosnoj i Hercegovini te u kraljevini Srbiji novi popis žiteljstva, koji se je imao obaviti u Bosnoj i Hercegovini po stanju od 22. travnja 1895., a u Srbiji po stanju od 31. prosinca 1895.; pokraj toga doznao sam nakon već dovršenoga posla, da je i u Bugarskoj god. 1893. obavljen novi popis žiteljstva, dok sam ja, ne znajući zato, mogao uzeti u obzir samo rezultate popisa obavljenoga g. 1888. Kako međutim sve do danas uza sve nastojanje nijesam mogao doći do službenih rezultata bugarskoga popisa od g. 1893.[1],

[1] Od publikacija bugarskoga statističkoga ureda u Sofiji, koje se tiču popisa obavljenoga god. 1893., mogao sam dobiti samo ove dvije knjige:

Digitized by Google

te kako su odnosne publikacije za Bosnu i Hercegovinu[1] i za kraljevinu Srbiju[2], svjetlo ugledale mnogo kasnije nego li sam ja ovu radnju priopćio u sjednici razrednoj, nijesam mogao više uzeti u obzir ovih najnovijih podataka niti na njihovoj podlozi razviti promatranja svoja. Da međutim barem donekle upoznam čitatelje s najnovijim rezultatima popisa ovih zemalja, ja sam, u koliko mi dopustiše štamparske prilike, prigodom korekture na pojedinim mjestima ove rasprave spomenuo i ove najnovije podatke, te prepuštam čitatelju, da ih sam prispodobi s mojim razlaganjem i prema potrebi možebiti ispravi moje navode.[3]

„Резултати отъ преброяване на добитъка домашнитѣ птици и колата въ княжество България на I-ий януарий 1893 година“ i „Резултати отъ преброяване на зградитѣ конто служатъ за живѣяние въ княжество България на I-ий януарий 1893 година“.

Rezultati popisa o samom žiteljstvu čini se da još nijesu publicirani; nijedna od zagrebačkih biblioteka barem nije dobila takove publikacije.

[1] Vidi *„Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895.“* Sarajevo 1896., sastavio statistički odio bosanske i hercegovačke zemaljske vlade, a izdala zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu na jeziku njemačkom te hrvatskom ili srpskom.

[2] Vidi *„Претходни резултати пописа становништва у краљевини Србији. 31. децембра 1895. године“*. Beograd 1896. Izdalo statističko odeljenje ministarstva narodne privrede na srpskom i francuskom jeziku. U ovoj publikaciji priopćuju se međutim uz neke podatke o domaćoj stoki samo podatci o broju kuća, te o apsolutnom broju faktičnoga i pravnoga žiteljstva po spolu.

[3] O rezultatima popisa žiteljstva u Bugarskoj od god. 1893. priopćeni su doduše neki podatci u broju 10.905 „N. F. Presse“ od 2. siječnja 1895., ali ih ne htjedoh upotrebiti u ovoj raspravi, jer ih nijesam držao pouzdanimi. Nu kako nijesam mogao doći do službene građe bugarskoga popisa od g. 1893., ja ću samo radi orientacije čitatelja po istom izvoru ovdje navesti neke podatke toga najnovijega popisa. Žiteljstvo kneževine Bugarske broji danas po ovom izvoru 3,310.713 st. (1,690.626 muš., 1,620.087 žen.). Od toga broja ima kršćana 2,638.430 st. (grčko-istočnih 2,606.786 st., rimo-katolika 22.617 st., gregorianaca 6643 st., i protestanta 2384 st.), muhamedanaca 643.258 st., židova 28.307 st., i ostalih 318 st. Po materinskom jeziku bilo je: Bugara 2,505.217 st., Turaka 569.728 st., Rumunja 62.628 st., Grka 58.518 st., cigana 51.770 st., židova španjolskih 27.551 st., Tatara 16.290 st., Armenaca 6445 st., Njemaca 3620 st. itd.

Digitized by Google

II. Broj i gustoća žiteljstva.

Jugoslavenske zemlje, od kojih su tri samostalne države, Bugarska, Crnagora i Srbija, vrlo su raznolike i pogledom na površinu i pogledom na broj žiteljstva, koje ovdje stanuje. Bez svakoga dalnjega razlaganja upućuje nas o tom posebna skrižaljka I. (Vidi stranu 179.)

Broj žiteljstva kako je spomenut u ovoj skrižaljci ustanovljen je u svim navedenim zemljama, osim Crnegore, na temelju rezultata organiziranoga popisa. Za Crnugoru, u kojoj još do danas nije proveden popis, navodimo broj žiteljstva na temelju procjene po putopisu dr. Bernharda *Schwarza*[1] samo sa 160.000 st., premda se u drugim raznim spisima taj broj mnogo većim prikazuje; nu velika simpatija napram Crnojgori, kojom je pisan ovaj putopis, ozbiljnost, kojom je pisac motrio crnogorske prilike, i doticaj njegov s najmerodavnijim faktorima, posvema opravdavaju njegov nazor o broju crnogorskoga žiteljstva.

Prepuštajuć potanju prispodobu ovih krajeva pogledom na površinu i pogledom na sam apsolutni broj žiteljstva čitaocu ove rasprave, istaći mi je samo dvije okolnosti, na koje se valja pobliže osvrnuti; to je s jedne strane gustoća žiteljstva, a s druge razmjer među muškim i ženskim spolom.

Pogledom na *gustoću* vidimo na ovom dosta malenom prostoru, što ga zapremaju jugoslavenske zemlje, koje su predmetom našega promatranja, najvećih razlika; jer dok n. pr. u Crnojgori na četvornom kilometru stanuje samo 18 žitelja, to su Gorica i Gradiška četiri puta jače napučene, jer ovđe stanuje 76 žitelja na istoj površini; između ove dvije skrajnosti redaju se ostali krajevi tako, da Crnagora, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Dalmacija i Srbija broje ispod 50 žitelja na četvorni kilometar, dok ostali krajevi, napose Kranjska, Hrvatska, Istra i Gorica imadu 50 i više žitelja na istoj površini.

Nu da se uzmognu prosuditi važnost i uzroci ove razlike bilo bi svakako od potrebe razmotriti geografske potankosti, te razgledati i međusobno prispodobiti gustoću pojedinih predijela jugoslavenskih zemalja; ali takova prispodoba neda se s uspjehom provesti, jer je opseg političkih dijelova, u koje se pojedine zemlje dijele, tako raznolik, da nam u tom pogledu nestaje svake podloge za valjanu prispodobu. Tako ćemo n. pr. ako naše županije prispodobimo

[1] „*Montenegro*“, Leipzig 1883.

Digitized by Google

Skriž. I.

Površina zemljišta i broj žiteljstva prema razlici spola.

Zemlja	Površina u km²	Žiteljstvo			Na km² dolazi žitelja	Na 1000 muškaraca dolazi žena	Na 1000 muškaraca bez vojničtva dolazi žena
		Muško	Žensko	Ukupno			
Bosna i Hercegovina[1]	51.110	705.025	631.066	1,336.091	26	895	—
Bugarska[2]	99.276	1,605.389	1,548.986	3,154.375	32	965	—
Crnagora[3]	9.085	85.000	75.000	160.000	18	882	—
Dalmacija	12.834	266.303[4]	261.123	527.426	41	981	1001
Gorica i Gradiška	2.919	111.176[5]	109.132	220.308	76	981	992
Hrvatska i Slavonija	42.532	1,102.206[6]	1,096.655	2,198.861	52	995	1006
Istra	4.955	165.175[7]	152.435	317.610	64	923	973
Kranjska	9.956	238.011[8]	260.947	498.958	50	1096	1107
Rijeka	20	14.048	15.446	29.494[9]	1507	1099	—
Srbija	48.590[10]	1,109.885	1,052.076	2,161.961[11]	44	948	—
Svega skupa	281.277	5,402.268	5,202.866	10,605.084	—	963	—

[1] Gore navedeni podatci priopćeni su onako, kako ih navodi „Statistika mjesta i žiteljstva B. i H. po popisu od 1. svibnja 1885." te je u gornjem broju sadržano samo domaće žiteljstvo. Uz ovaj broj domaćega žiteljstva bilo je još stalno naseljenih tudinaca 27.438 st. Po najnovijoj publikaciji popisa obavljenoga 22. travnja 1895. iznosi površina B. i H. okruglo 51.027 km², a na km² stanuje 30·7 st. Kod popisa g. 1895. uzeto je za podlogu popisivanja prisutno građansko žiteljstvo, i to ono s trajnim boravištem, te je na tom temelju uglavljeno 828.190 muškaraca i 739.902 žene, dakle ukupno 1,568.092 st., t. j. na 1000 muškaraca 893 žene.

[2] Ovdje je uzeta u račun i Istočna Rumelija, a broj žiteljstva ustanovljen je po popisu od g. 1888. Vidi: dr. Const. *Jireček* „Das Fürstenthum Bulgarien", gdje je na temelju najnovije karte ruskoga generalnoga štopa površina navedena u gornjem iznosu, dok ju drugi kao što n. pr. Wagner i Supan u „*Petermanns Mitteilungen*" Ergänzungsheft br. 101 navode u iznosu od 96.660 km².

[3] Vidi „*Petermanns Mitteilungen*" Ergänzungsheft br. 101 str. 45. Broj žtteljstva ustanovljen je na temelju procjene. — Rovinjski računa površinu Crnegore na 9475 km².

[4] Po popisu od g. 1890. uračunav aktivno vojničtvo sa 5398 mom. [5] Kao pod 4) sa 1152 mom. [6] Kao pod 4) sa 12.451 mom. [7] Kao pod 4) sa 8630 mom. [8] Kao pod 4) sa 2264 mom. [9] Faktično građansko žiteljstvo. [10] Ovu površinu računa za Srbiju ruski general Strebitsky, dok Trognitz uzima samo 48.100 km². [11] Po popisu od g. 1890. „*Prethodni rezultati popisa stanovničtva*", za god. 1895. računaju po najnovijem računu glavnoga generalštaba površinu kraljevine Srbije okruglo na 48.302 km², a broj faktičnoga žiteljstva na 1,188.909 muških, 1,125.244 ženskih, dakle ukupno na 2,314.153. Prema tome dolazi na 1000 muškaraca 947 žena, a na jedan km² 47·9 st.

Digitized by Google

s pojedinim okružjima u kraljevini Srbiji opaziti, kako su one opsegom svojim u cjelosti daleko veće od okružja u kraljevini Srbiji, jer dok ovdje ima samo jedno okružje (Užica) površinu od 4000 i više km², te dok samo četiri okružja opsižu preko 3000 km², a veći dio ne doseže ni 2000 km², ima svaka naša županija osim varaždinske prostor od preko 4800 km², županija zagrebačka pače preko 7200 km². A što da istom reknemo o pojedinim kotarima u onim jugoslavenskim zemljama, od kojih neki ne zapremaju ni prostor od 400 km², dok najveći jedva zauzima površinu od 1900 km²? Kraj ovako velike razlike neda se provesti prispodoba o gustoći u potankostima geografskim, a gdje toga nema, tamo se ni gustoća ne može uzeti kao sigurno mjerilo, po kojem bi se mogle prosuditi kulturne prilike pojedinih zemalja. Nu uza sve to neda se poreći, da je ova gustoća osobito važan pojav, jer je posljedicom najraznovrstnijih uzroka, te jer je za kulturni razvoj svakako nuždna stanovita gustoća žiteljstva. Uzroci naravni, socijalni i gospodarski, koji svagdje opredijeljuju gustoću žiteljstva, utiču na nju i u onim krajevima, koji su predmetom našega promatranja; nu ako i jest težko odgovoriti na pitanje, koji od njih jačom snagom na nju djeluje, ipak ne ima sumnje, da su socijalni i gospodarski razlozi u prvom redu odlučni i za gustoću žiteljstva jugoslavenskih zemalja. Dokazuje nam to okolnost ona, što u onim krajevima, u kojima gustoća žiteljstva iznosi 50 i više žitelja na km², naravni uzroci, kao što su konfiguracija zemljišta, razdioba topline i vlage, kakvoća tla, u cjelini svojoj nijesu manjom zaprekom gustoći nego li u krajevima, gdje je ona ispod 50 žitelja; pak ako jest uza sve to kod onih prvih žiteljstvo gušće napučeno, razlog je tomu u razlici povjestnoga i kulturnoga razvitka onoga dijela jugoslavenskih plemena, koji je bliže zapadu i onoga, i koji se je sve do jučer u tom pogledu prislanjao na istok. Razvojem pravnih i gospodarskih prilika, napose razvitkom industrije i komunikacija, prirasti će gustoća u svim krajevima jugoslavenskih zemalja, gdje imade još u obilju prostora, na kojem daleko veći broj naroda od onoga, koji je danas tu nastanjen, naći može sve uvjete za svoj opstanak; samo je veliko pitanje: imade li u samim jugoslavenskim plemenima toliko snage i jakosti, da taj prirast nikne iz njih samih, ili neće li on nastati dolazkom tuđih elemenata, koji im nijesu srodni ni po krvi ni po jeziku? Kad bismo za krajeve, koji su predmetom našega promatranja, uz valjane popise imali i valjanu statistiku o mijeni žiteljstva, a napose kad bi bilo moguće

Digitized by Google

i tu mijenu žiteljstva prikazati prema njezinom razvitku kod pojedinih plemena, tada bi se mogla opredijeliti i sila i jakost toga prirastka; nu kako toga ne ima, moramo se zadovoljiti samo općenitimi navodi, na koje ću se osvrnuti kasnije kod rasprave o porodu i pomoru.

III. Žiteljstvo po narodnosti.

U koliko se je dosada kod jugosl. plemena prikazivala razdioba žiteljstva po narodnosti činilo se je to na pukoj kombinaciji; ali ni danas se ona neda drugačije ustanoviti; jedno zato, jer ima krajeva, gdje se kod popisa žiteljstvo u opće nije razvrstalo po narodnosti, kao što u Bosnoj i Hercegovini, a drugo s toga, jer i ondje, gdje je to učinjeno, nije svagdje uzeta jednaka podloga za prosuđivanje; tako se znade, da u našoj monarkiji nigdje nije popisano žiteljstvo strogo po narodnosti, nego ili po materinskom jeziku ili kao što u Austriji po jeziku, koji se govori u svagdanjem općenju. Od ostalih krajeva jedina je Srbija, gdje se žiteljstva popisalo strogo po narodnosti, dok je ono u Bugarskoj razvrstano po materinskom jeziku, kao što i u nas. Ne upuštajući se u raspravu pitanja, koji bi način bio najzgodniji za istraživanje žiteljstva po narodnosti, te da li izvidi, koji su dosada provedeni u krajevima, koji su predmetom našega ispitivanja, u istinu odgovaraju faktičnomu stanju, priopćit ću dotične pojave onako, kako se oni prikazuju prema postojećim izvidima (vidi skriž. II. na str. 182 i III. na str. 183), jer su oni svakako bliži istini nego li sve dosadanje kombinacije. Razlika, koja se prikazuje u broju žiteljstva među skrižaljkom I. (vidi str. 179) i II. (vidi str. 182), te koja, kako se u samoj skrižaljci navodi, od tuda potječe, što je u skrižaljci br. II. u nekim krajevima u račun uzeto samo zavičajno, a u drugima samo prisutno građansko žiteljstvo, ne može nas smetati u prispodobi, jer ona u cjelosti nije velika. Istaći mi je još, kako sam za Crnogoru uzeo, da cjelokupno njezino žiteljstvo spada k narodnosti hrvatskoj ili srpskoj, jer sam držao, da će ova pogrješka biti manja nego ako li na temelju puke kombinacije ustanovim postotak tuđih elemenata, koji stanuju u Crnojgori; ovaj mi se postupak čini tim opravdanijim, jer broj tuđih narodnosti u najnepovoljnijem slučaju jedva da će premašiti pol drugi postotak.

Prema podatcima navedenima u skrižaljci II. žive u jugoslavenskim zemljama, koje uzesmo u okvir naših razmatranja, 8,975.089 t. j. 85% žitelja, koji se broje jugoslavenskomu plemenu. Uzmemo

Digitized by Google

Žiteljstvo po narodnosti (odnosno po materinskom jeziku).

(Apsolutni brojevi.)

Narodnost	Bosna i Hercegovina[1]	Bugarska	Crnagora	Dalmacija[2]	Gorica i Gradiška[2]	Hrvatska i Slavonija[2]	Istra[2]	Kranjska[2]	Rijeka	Srbija	Ukupno
Bugari . . .	—	2,326.250	—	—	—	—	—	—	—	1.359	2,327.609
Hrvati ili Srbi .	1,290.264	2.142	160.000	501.307	60	1,921.719	140.713	659	3.794	1,956.554	5,977.212
Slovenci . . .	—	—	—	343	135.020	20.987	44.418	466.269	2.780	451	670.268
Česi i Slovaci . .	—	—	—	1.412	57	41.135	400	336	24	1.662	45.026
Ostali Slaveni . .	—	3.626	—	—	—	3.606[4]	—	—	4[4]	379	7.615
Magjari	—	—	—	—	—	68.794	—	—	1.062	2.126	71.982
Nijemci	—	2.245	—	2.026	2.195	117.493	5.904	28.033	1.495	6.878	166.269
Talijani	—	—	—	16.000	76.514	—	118.027	319	13.012	824	224.696
Turci	2.000	607.331	—	—	—	—	—	—	—	1.124	610.455
Ostali	43.827	212.781	—	29	16	12.676	541	38	7.323	190.604	467.835
Svega skupa . .	1,336.091	3,154.375	160.000	521.117	213.862	2,186.410	310.003	495.654	29.494	2,161.961	10,568.967

[1] Buduć ni po popisu od g. 1885. a ni po onom od g. 1895. nije popisano žiteljstvo po narodnosti, sračunao sam pojedine narodnosti na temelju razmjera, što ga ustanovljuje V. Klaić u svom djelu: *„Bosna“*, što ga je izdala g. 1878. „Matica Hrvatska“, premda ni taj razmjer nije točan već zato, jer se osniva samo na procjeni.

[2] Ovdje je uzeto u obzir samo prisutno *zavičajno* žiteljstvo.

[3] Ovdje je uzeto u obzir samo prisutno *građansko* žiteljstvo.

[4] Uračunani su samo Rusini, dok su ostali Slaveni uvršteni u stupac „ostali“.

Digitized by Google

Skriž. III.

Žiteljstvo po narodnosti (odnosno po materinskom jeziku).

Relativni brojevi (na 1000 žitelja).

Narodnost	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Crnagora	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Rijeka	Srbija	Ukupno
Bugari . .	—	737·4	—	—	—	—	—	—	—	0·63	220·2
Hrvati ili Srbi . . .	965·7	0·7	1.000	962·0	0·3	878·95	453·9	1·3	128·7	905·00	565·6
Slovenci .	—	—	—	0·7	631·3	9.59	143·3	940·7	94·3	0·21	63·4
Česi i Slovaci . .	—	—	—	2·7	0·3	18.81	1·3	0·7	0 8	0·76	4·2
Ostali Slaveni . .	—	1·1	—	—	—	1.65	—	—	0·1	0·17	0·7
Magjari . .	—	—	—	—	—	31·47	—	—	36·0	0·96	6·8
Nijemci .	—	0·7	—	3·9	10·2	53·73	19·1	56·6	50·7	3·18	15·8
Talijani . .	—	—	—	30·7	357·8	—	380·7	0·6	441·2	0·39	21·2
Turci . . .	1·5	192·5	—	—	—	—	—	—	—	0·53	57·8
Ostali . .	32·8	67·6	—	—	0·1	5·80	1·7	0·1	248·2	88·17	44·3
Svega skupa	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000

li u obzir očitu neistinu, da na Rijeci ima 44% Talijana, a samo 12·8% Hrvata ili Srba, te priračunamo li k ovomu broju i one, koji stanuju u krajevima, koje s razloga gore navedenih ne uzesmo u okvir ove rasprave, kao što su Štajerska, Koruška, Trst s okolicom i Ugarska, gdje po posljednjem popisu ima 679.220 Hrvata ili Srba, i 584.147 Slovenaca, to ima u austro-ugarskoj monarkiji, Bosnoj i Hercegovini, Bugarskoj, Crnojgori i Srbiji ukupno najmanje 10,238.500 Hrvata ili Srba, Bugara i Slovenaca. Sjetimo li se kako se je u austro-ugarskoj monarkiji u opće postupalo kod popisa žiteljstva po materinskom jeziku, te kako su napose u Austriji popisani samo prisutni zavičajnici, to je ovaj broj u istinu mnogo veći, te nećemo pogrješiti, računamo li cijelokupni broj jugoslavenskih plemena okruglo barem na 10,300.000 žitelja. Ako od ovoga broja odbijemo Bugare, to preostaje 7,972.391 ili okruglo 8 milijuna Hrvata, Srba i Slovenaca, koji, ako i živu u raznim državnim skupinama, ipak sačinjavaju u geografskom pogledu više manje suvislu cjelinu žiteljstva, koja pravo rekuć sačinjava jedan narod, koji govori raznim narječjem ali jednim jezikom.

Ne će li u ovom pojavu, da ne govorim o drugim prilikama, ne samo naša akademija nego u opće cjelokupni rad Hrvata, Srba i

Digitized by Google

Slovenaca, naći prvi uvjet za svoje nastojanje oko jedinstva knjige i nauke; ne ima li ovom broju naroda jedne krvi dovoljnoga poticaja, kako da se u svim granama razvije kultura, u kojoj će se jasno zrcaliti sve posebitosti našega naroda, koji je brojem svojim dosta jak, da ovu posebitost istakne na svakom području civilizacije? Neka o tom razmišljaju oni koji drže, da nas ima premalo za samostalan kulturni život.

Od svih krajeva, koji spadaju u opseg našega promatranja, osim Crnegore, najčišći karakter imadu Bosna, Dalmacija, Kranjska i Srbija, jer svagdje preko 90% svega žiteljstva spada u skup hrvatskoga ili srbskoga, odnosno slovenskoga plemena. U Hrvatskoj snizuje se taj postotak na 88%, dok u Gorici i Gradiški pada na 63%, a u Istri malo ne ispod 60%. Što se pako napose tiče Bugarske, to u njoj ne ima u svemu ni puna 74% Bugara, a samo 0·07% Hrvata ili Srba. Prema tomu je broj ostalih narodnosti u jugoslavenskim krajevima dosta velik, jer iznosi ako izuzmemo Čehe i ostale Slavene, preko 14·5% t. j. blizu jedne sedmine svega žiteljstva. Važnost ovoga pojava može se prosuditi istom onda, kad se promotri, kako su ovi tuđi elementi geografski razdijeljeni po pojedinim krajevima, jer se samo tada dade razabrati njihov uticaj u narodno-gospodarskom i političkom pogledu na domaće žiteljstvo. Buduć mi nije zadatak pisati etnografije jugoslavenskih zemalja, ne mogu se upuštati u potanko razlaganje ovoga pojava, moram ipak istaći, kako su Istra i Gorica razmjerno najviše okružene tuđim, i to talijanskim plemenom, jer ondje ima preko 38% a ovdje preko 35% Talijana. Uz ove dvije zemlje najviše se širi tuđi živalj u Bugarskoj, a zatim u drugom redu u Srbiji, Hrvatskoj i ostalim krajevima. U Bugarskoj je imenito znamenit broj Turaka, koji broje preko 19% svega žiteljstva, zatim Grka (58.326 t. j. 1·85%), Cigana (50.291 t. j. 1'6%), Rumunja (49.070 t. j. 1·55%) i španjolskih židova (23.541 t. j. 0·75%). U Srbiji se brojem svojim ističu osobito Rumunji (143.684 t. j. 6·64%) i Cigani (37.580 t. j. 1·74%), a manje Nijemci (6.878 t. j. 3·18%), španjolski židovi (4510 ili 0·2%) i ostali kao što su: Magjari (2126), Turci (1124), Grci (1611), Cincari (1230) i Arnauti (1805). U Hrvatskoj su naproti od tuđih narodnosti najmnogobrojniji Nijemci (5·37%) i Magjari (3·14%).

Priznavajući veliki upliv, kojim u svim našim krajevima ovi tuđi elementi utječu na cjelokupni život domaćega žiteljstva, osobito ondje, gdje ih se je na jednom mjestu koncentrirao veći broj,

Digitized by Google

od velike je važnosti znati, kako se tečajem vremena razvija razmjer tuđih narodnosti napram domaćem žiteljstvu. U tom pogledu niti se može prispodoba protegnuti daleko u prošlost, niti se dade ona izvesti jednakom potpunosti za sve krajeve, koji su predmetom našega promatranja.

Da i ne navodim Crnegore, za koju u opće ne ima izvida o žiteljstvu, spomenuti mi je ponovno, kako u Bosni i Hercegovini nije niti kod posljednjega popisa popisano žiteljstvo po narodnosti, dok je u Bugarskoj proveden takav popis za cijelu kneževinu po jednakim načelima prvi put istom god. 1888. Istina je, da je u Bugarskoj već god. 1881. po svim modernim pravilima popisano žiteljstvo po narodnosti, a u istočnoj Rumeliji, da je obavljen prvi takav popis god. 1880., slijedeći pako god. 1885., nu strogo uzevši ne bi rezultati ovih popisa u pogledu narodnosti mogli biti podlogom prispodobi s odnosnimi podatci od g. 1888.[1] već zato, jer je popis od god. 1880. u istočnoj Rumeliji obavljen sasvim površno. Da međutim ne izostavimo Bugarske, ja sam ipak, ako i proti pravilima prispodobe spojio podatke za Bugarsku od g. 1881. s onima za istočnu Rumeliju od g. 1885. u jednu cjelinu, da ih tako uzmognem prispodobiti s podatcima od god. 1888. Za ostale krajeve, imenito za one, koji se nalaze u području austro-ugarske monarkije, posvema su sravnjivi naši podatci od g. 1890. s onima, što ih imademo za god. 1880., dok za kraljevinu Srbiju sravniti možemo podatke od g. 1890. s onima od g. 1884. Prema tomu moramo i kod ove naše prispodobe za sebe promatrati Bugarsku i Srbiju, a za sebe opet, i to u jednoj cjelini, one krajeve, koji se nalaze u području austro-ugarske monarkije.

Učinimo li to, tad opažamo prije svega, kako se je u Bugarskoj domaće žiteljstvo narodnosti bugarske ne samo u relativnom nego i u apsolutnom pogledu umnožilo za dosta velik postotak, jer dok ono prema starijoj kombinaciji (g. 1881. i 1885.) iznosi samo 67·9% od cjelokupnoga žiteljstva, povisio se je taj omjer god. 1888. za preko 4%, a apsolutni broj Bugara narasao je za 299.003 st.; naproti je, ponajviše uslijed velikoga iseljivanja, broj Turaka pao u relativnom (od 24·4% na 19·2%) i u apsolutnom pogledu (od 727.602 na 607.331). Promjene kod ostalih narodnosti od manje su znamenitosti, istaći mi je samo, da je broj Nijemaca poskočio

[1] Vidi dr. Const. *Jireček:* „Das Fürstenthum Bulgarien". 1891.

Digitized by Google

od 1434 na 2245, te je uslijed toga porasao i njihov razmjer napram ukupnom žiteljstvu od 0·05% na 0·07%.

I u kraljevini Srbiji vidi se u razdoblju od šest godina prirast domaćega elementa, jer se je broj Hrvata ili Srba umnožio za 13·4% t. j. za 262.980 žitelja (od 1,693.574 na 1,956.554); uslijed toga je poskočio i opći razmjer domaćega žiteljstva od 89·05% na 90·5%; od ostalih narodnosti umnožio se je u ovom razdoblju još broj Nijemaca od 4759 na 6878, Magjara od 1311 na 2126, i Cigana od 34.066 na 37.580, te se je prema tome napram cjelokupnom žiteljstvu promijenio i opći razmjer kod Nijemaca od 0·25% na 0·32%, kod Magjara od 0·07% na 0·09%, a kod Cigana od 1·79% na 1·73%; naprotiv se je umanjio broj Bugara (od 6749 na 1359) i Rumunja (od 149.727 na 143.684), te se je napram cijelokupnomu žiteljstvu promijenio omjer onih prvih od 0·35% na 0·06%, a ovih potonjih od 7·87% na 6·64%.

U krajevima, koji se nalaze u opsegu austro-ugarske monarkije, t. j. Gorici i Gradiški, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, Istri te Kranjskoj prirasao je za razdoblja od 10 godina (od 1880—1890) broj svih narodnosti osim talijanske, kojoj se je broj umanjio za 4478 duša t. j. za 2·1% (od 215.338 na 210.860 st.); nu ovaj je prirast *relativno najmanji upravo kod plemena jugoslavenskoga*, jer je u ovim krajevima prirasao broj Hrvata ili Srba za 12·7% (apsolutno za 289.816 t. j. od 2,274.642 st. na 2,564.458 st.), a broj Slovenaca samo za 4·1% (apsolutno za 26.157 st. t. j. od 640.880 na 667.037 st.), dok se je broj ostalih narodnosti umnožio u mnogo većem razmjeru. Tako je narasao broj Magjara za 66·1% (apsolutno za 27.377 st. t. j. od 41.417 na 68.7·4 st.), Nijemaca za 26.2% (apsolutno za 32.300 st. t. j. od 123.351 na 155.651 st.), Čeha za 76·5% (apsolutno za 18.783 t. j. od 24.557 na 43 340 st.), Rusina za 27·2% (apsolutno za 729 st. t. j. od 2827 na 3606 st.) i napokon ostalih narodnosti za 31·7% (apsolutno za 3206 t. j. od 10 094 na 13.300 st.). Na temelju ovih podataka prikazuje nam se u najnepovoljnijem svjetlu prirast Slovenaca, jer zaostaje ne samo relativno nego i apsolutno za prirastkom Nijemaca i Magjara.

Uslijed ovih prilika mijenja se u jugoslav. zemljama austro-ugarske monarkije i opći razmjer pojedinih narodnosti napram cjelokupnomu žiteljstvu ovako:

Digitized by Google

Od ukupnoga žiteljstva bilo je

	god. 1890.	god. 1880.
Hrvata ili Srba .	68·8%	68·2%
Slovenaca . . .	17·9%	19·2%
Nijemaca . . .	4·2%	3·7%
Magjara	1·9%	1·3%
Talijana	5·6%	6·4%
Čeha	1·2%	0·8%
Rusina	0·1%	0·08%
ostalih . . .	0·3%	0·3%
Ukupno . .	100	99·98

Iz ovih podataka razabiramo, da je kod jugoslovenskoga plemena u cijelosti postotni razmjer napram cjelokupnom žiteljstvu spao za 0·7% u korist Magjara, Nijemaca i Čeha, a samo malenim dijelom u korist Rusina, jer dok su ove četiri narodnosti g. 1880 napram cjelokupnom žiteljstvu brojile 5·88%, narasao je g. 1890. ovaj postotak na 7·4%, naproti je postotak jugoslavenskih plemena t. j. Hrvata ili Srba i Slovenaca spao od 87·4% u godini 1880. na 86·7%, u god. 1890. Promjena nije doduše u cjelosti velika, ali je ipak važna već zato, jer pokazuje, kako se tuđi elemenat širi na štetu domaćega.

Da se međutim uzmože prosuditi važnost ovoga pojava, trebalo bi pogledati ovo širenje tuđega elementa u pojedinim manjim krajevima, jer kad bi se on po svim krajevima jednako širio, ne bi prirast njegov ni bio od velike znamenitosti ni s gledišta ekonomskoga ni s gledišta političkoga. Ja u ovoj raspravi ne mogu ovo promatranje protegnuti na manje kotare, te ću se ograničiti samo na pojedine zemlje.

Učinimo li to, tad nam je prije svega naglasiti, da u krajevima, koji su predmetom našega promatranja, na omjer jugoslavenskih plemena napram cjelokupnomu broju žiteljstva uplivaju u prvom redu Talijani, Nijemci i Magjari, a u drugom Česi, i to tako, da Talijani na taj omjer utječu u Istri, Gorici i Dalmaciji, Magjari u Hrvatskoj, Česi poglavito u Hrvatskoj, a manje u Istri, dok Nijemci u svim predijelima sad više sad manje taj omjer opredijeljuju. Što se prije svega tiče talijanske narodnosti, to je u desetgodištu od 1880—1890. broj njezinih pripadnika prirasao u Gorici, Gradiški (od 73.425 st. na 76.514 st.) i u Istri (od 114.291 st. na 118.027 st.), a umanjio se je dosta znatno u Dalmaciji (od 27.305 st. na 16.000 st., dakle za preko 70%). Uslijed toga povisio se je napram cjelokupnom žiteljstvu postotak talijanske narodnosti u Gorici i

Digitized by Google

Gradiški 35·64% na 35·78%, u Istri od 38·07% na 40·22%, dok se je u Dalmaciji snizio od 5·79% na 3·07%. Broj Nijemaca *umanjio* se je u Gorici i Gradiški (od 2659 na 2195), u Kranjskoj (od 29.392 na 28.033 st.), u Dalmaciji (od 3382 na 2026 st.), a *povećao* u Istri (od 4779 na 5904 st.) i u Hrvatskoj. Nu dok u Istri taj prirast iznosi 1125 st., ponarasao je u Hrvatskoj njemački elemenat od 83.139 na 117.493 st. t. j. za 34.354 st. t. j. dakle za 41·3%. Ovaj razmjerno dosta veliki prirast njemačkoga elementa u Hrvatskoj, razlogom je, da je i opći omjer Nijemaca napram cjelokupnomu žiteljstvu poskočio od 4·4% na 5·37%, dok se je u drugim krajevima snizio ako i ne za mnogo, i to u Gorici i Gradiški od 1·29% na 1·02%, u Dalmaciji od 0·72% na 0·39%, u Kranjskoj od 6·15% na 5·66%, u Istri je naprotiv poskočio od 1·68% na 1·91%. Uslijed toga su u Hrvatskoj Nijemci napram cjelokupnom žiteljstvu dostigli malo ne isti onaj omjer, što ga imadu u Kranjskoj.

Razmjerno najviše se je umnožio elemenat magjarski i to samo u Hrvatskoj, jer ga u drugim krajevima ni ne ima. Broj Magjara narasao je od 41.417 na 68,794, dakle za 27.377 t. j. za 66·1%, te je uslijed toga poskočio i opći njihov omjer napram cjelokupnom žiteljstvu od 2·19% na 3·14%.

Što se napokon tiče Čeha i Slovaka, to je njihov broj od važnosti samo u Hrvatskoj, jer u drugim krajevima oni jedva broje po koju stotinu; ali ovdje im je prirast dosta znamenit, u deset godina njihov je broj poskočio od 28.198 na 41.135, dakle za 12.937 t. j. za 45·8%; prema tomu sačinjavaju oni danas od cjelokupnoga žiteljstva 1·88%, dok je god. 1880. njihov postotak iznosio 1·26%.

Pogledamo li sada razvoj *domaćega elementa u pojedinim krajevima,* tad opažamo, kako je, izuzev Hrvatsku, svagdje drugdje razmjer toga elementa (t. j. Hrvata ili Srba i Slovenaca) napram općem broju žiteljstva poskočio. Vidimo to iz slijedećih podataka, koji nam pokazuju, da je broj Hrvata ili Srba i broj Slovenaca napram svim ostalim narodnostima iznosio:

	god. 1880.	god. 1890.	god. 1890.
Gorica i Gradiška .	63·02%	63·43%	+ 0·41%
Dalmacija	93·38%	96·27%	+ 2·89%
Hrvatska i Slavonija	92·54%	88·84%	— 3·70%
Istra	57·94%[1]	59·72%[2]	+ 1·78%
Kranjska	93·72%	94·20%	+ 0·48%

[1] Hrvata 42·80%, Slovenaca 15·14%.
[2] Hrvata 45·39%, Slovenaca 14·33%.

Digitized by Google

Najpovoljniji razvoj domaćega elementa opažamo dakle u Dalmaciji i Istri, a zatim u drugom redu u Gorici i Gradiški te Kranjskoj, dok nam se u Hrvatskoj u tom pogledu pokazuje dosta znamenit nazadak, jer se je omjer domaćega žiteljstva napram ukupnom broju naroda snizio za 3·7%. Nu ovu promjenu ne imamo tražiti u tom, što se je umanjio broj domaćega žiteljstva, već u tom, što je prirast tuđega elementa razmjerno brži i veći od prirasta elementa domaćega; i to tako, da ovoga nerazmjera ne nalazimo u nijednom od onih krajeva, koji su prijedmetom našega promatranja. Vidimo to iz slijedećih brojeva, koji pokazuje, da se je u razdoblju od g. 1880—1890. broj domaćega žiteljstva napram tuđem pomnožio (+) ili umanjio (−) u postotcima:

	kod Hrvata ili Srba	kod Slovenaca	kod tuđih narodnosti
Gorica i Gradiška .	—	+ 3·9	+ 3·5
Dalmacija	+ 13 8	—	— 37·2
Hrvatska i Slavonija	+ 12·2	+ 4·4	+ 52·3
Istra	+ 15·6	+ 3·3	+ 4·6
Kranjska	—	+ 4·2	— 3·5

Ovi nam podatci pokazuju prije svega, kako u Dalmaciji i Kranjskoj domaće žiteljstvo svojim brojem raste a tuđe pada, kako je u Gorici i Gradiški prirast domaće narodnosti za vrlo neznatan postotak veći od prirasta tuđega elementa, kako je u Istri priraslo domaće i tuđe žiteljstvo, ali ono prvo u mnogo povoljnijem razmjeru, te kako je napokon u Hrvatskoj prirast tuđega elementa, ako i ne u apsolutnom pogledu, a ono u relativnom daleko veći od prirasta elementa domaćega.

Na temelju ovoga razmatranja zaključujemo, da razlog slabijemu prirastku domaćega plemena u krajevima jugoslavenskim, koji se nalaze u okviru austro-ugarske monarkije, leži ponajviše samo u nerazmjerno velikom prirastku tuđega elementa u Hrvatskoj, i to napose u velikom prirastku Nijemaca, Magjara i Čeha. Ako uslijed toga ovaj relativno slabiji prirast jugoslavenskoga plemena u krajevima, koji su predmetom našega promatranja, nije u cjelosti svojoj od nepovoljnih posljedica, on je ipak za nas u Hrvatskoj pojav takav, u koji bi se trebalo dublje zamisliti, osobito kad se znade, da ovo širenje tuđih elemenata nije jednako po cijeloj zemlji, nego da je ono koncentrirano na pojedine krajeve i to ponajviše na predijele slavonske.

Digitized by Google

Završujuć ovo razmatranje o rasporedu narodnosti u krajevima jugoslavenskim, morali bismo odgovoriti na pitanje, da li je ovaj prirast domaćega, odnosno tuđega elementa nastao sam po sebi, t. j. s razloga unutarnjih, naime viškom poroda nad brojem pomora, ili s razloga vanjskih, t. j. doseljivanjem? Odgovor na ovo pitanje važan je, jer se na njegovoj podlozi prosuditi dade ne samo unutarnja važnost prirastka tuđih elementa, nego i odredbe, što bi ih eventualno imala odrediti upravna vlast, da s jedne strane pridigne domaći elemenat, a s druge da sustegne prirast tuđinaca. U koliko smo na ovo pitanje u opće kadri odgovoriti na temelju podataka, koji su nam pri ruci, ja ću se na to pitanje osvrnuti kasnije kod mijene žiteljstva.

IV. Žiteljstvo po spolu.

Ispitujuć nadalje demografske prilike jugoslavenskih plemena, razgledat nam je zanimiv pojav, koji se ovdje pokazuje pogledom na *razmjer među muškim i ženskim spolom;* jer dok je prosjekom u čitavoj Evropi ženski spol brojem jači od muškoga (na 1000 muških 1024 ženske), dok se ovaj pojav opaža pojedince i u svim kulturnim državama evropskim osim jedine Italije, pokazuje nam se u krajevima jugoslavenskim, a napose u onima, koji su predmetom našega promatranja, protivan pojav, da je muški spol brojem jači od ženskoga, jer na 1000 muškaraca ima 963 žene, t. j. od svake hiljade stanovnika ima 510 muškaraca i 490 žena. Mnogomu činit će se posve irelevantnim, da li je brojem pretežitiji muški ili ženski spol, a uslijed toga i suvišnim svako potanje istraživanje toga pojava. Pak ipak tomu nije tako; jer se duševne, ćudoredne i gospodarske prilike naroda u veliko ravnaju prema omjeru spolova; jer prema pretežitosti jednoga ili drugoga spola dobivaju svoje obilježje i promet i društveni život, i jer napokon kod naroda, kod koga vlada monogamija, od toga omjera zavisi, hoće li koji njegov dio biti isključen od bračne zajednice, što je opet od važnosti s toga, jer je istina nepobitna, da su socijalne prilike naroda tim zdravije, čim potpunije oba spola mogu biti dionici obiteljskoga života.

Pogledom na ovu važnost nastoji se u pojedinim državama ne samo ispitati razmjer među jednim i drugim spolom, nego podjedno i pronaći razlog, s kojega taj razmjer nije svagdje jednak; nu dok se je ono prvo moglo uglaviti priličnom točnošću barem ondje, gdje je razvijen popis žiteljstva, nije ovo potonje tako jednostavno.

Digitized by Google

Što se tiče razmjera spolova u krajevima jugoslavenskim, to vidimo na temelju podataka navedenih u skrižaljci br. I. (vidi str. 179), da na 1000 muškaraca imade žena:

1. Crnagora	882	6. Gorica i Gradiška . .	981
2. Bosna i Hercegovina .	895[1]	7. Dalmacija	992
3. Istra	923	8. Hrvatska i Slavonija .	995
4. Srbija	948[2]	9. Kranjska	1096
5. Bugarska	965	10. Rijeka	1099

Prosjek za sve jugosl. zemlje 963.

Ako izostavimo Rijeku, koja zbog svojih osobitih prilika i onako ne može biti predmetom prispodobe, to vidimo pogledom na razmjer spolova medju pojedinim jugoslavenskim krajevima velikih razlika; s jedne strane Crnagora, gdje od svake hiljade žitelja ima 531 mužkarac i 469 žena, a s druge Kranjska, gdje od svake hiljade žitelja ima 477 muškaraca i 523 žene, pružaju nam skrajne granice, unutar kojih se kreće razmjer spolova, ali i unutar tih granica jedina je Kranjska, gdje postoji višak ženskoga spola, dok se svagdje drugdje ističe višak muškoga spola nad spolom ženskim. U tom obziru stvaraju baš jugoslavenski krajevi zajedno s Grčkom i Rumunjskom onaj skup među evropskim predjelima, koji se pogledom na razmjer spolova kao kompaktna cjelina razlikuje od ostalih država evropskoga kontinenta.

Gledajući ovaj pojav, a napose ove malo ne strogo odsječene granice u spolnom razmjerju, moglo bi nam se pričiniti na prvi mah, kao da bi geografski položaj bio, ako i ne od isključivoga, a ono svakako od veoma znatnoga upliva na ovaj razmjer. Nu, promatrajuć ovaj pojav pobliže, uvjerit ćemo se, da ni ovdje, t. j. ni u krajevima, koji su predmetom našega promatranja, ne uplivaju na razmjer spolova drugi razlozi, do li oni, koji na taj razmjer i drugdje utječu; ali ti razlozi nipošto ne leže u geografskom položaju dotičnoga kraja.

Veći dio onih, koji su se bavili istraživanjem ovoga pojava, slaže se glavno u tom, da općeniti razmjer spolova zavisi u prvom redu od razmjera, koji među oba spola postoji kod poroda i kod pomora žiteljstva, a zatim u drugom redu od razmjera odsutnih muškaraca i žena, te ženskih i muških doseljenika. Nema sumnje, da sve ove okolnosti i u našim krajevima utječu na razmjer spo-

[1] Po popisu od g. 1895. na 1000 muš. 893 ž.
[2] Po popisu od g. 1895. na 1000 muš. 947 ž.

Digitized by Google

lova, samo je važno pitanje: u kojoj mjeri i kojim načinom? Na ovo pitanje ne možemo ni u kojem pogledu odgovoriti za sve krajeve, koji su predmetom našega promatranja, jer od nekih, kao što od Crnegore te Bosne i Hercegovine, dakle od onih, gdje je pretežitost muškoga spola najveća, ne imamo podataka niti o porodu i pomoru, niti o doseljivanju i iseljivanju žiteljstva, dok nam kod drugih krajeva posvema nedostaju ovi potonji podatci, a oni prvi opet nijesu takovi, da bismo na njihovoj podlozi ovo pitanje mogli potpuno proučiti; napose pako ne možemo na temelju tih podataka prosuditi, kojim redom pomire žiteljstvo muškoga, a kojim ono ženskoga spola. Nu kraj svega toga kušat ćemo ipak, da na temelju one građe, koja nam je pri ruci, to pitanje razmotrimo. U tu svrhu izostavit ćemo iz naše kombinacije Crnugoru, Bosnu i Hercegovinu, te grad Rijeku, a od Bugarske uzeti ćemo samo zapadnu Bugarsku, pustivši istočnu Rumeliju, jer za nju ne imamo podataka o pomoru i porodu. Učinimo li to, tada nam za ostale krajeve preostaje u svemu 8,118.558 žitelja, i to 4,113.718 muš. i 4,004.840 žen. t. j. na 1000 muških 973 žene ili od svakih 1000 žitelja 507 muških i 493 žene.

Razlika među spolovi u ovom skupu jugoslavenskih zemalja nije tolika, kolikom nam se ona prikazuje, kad u obzir uzmemo *sve* jugoslavenske krajeve, jer je u ovom potonjem slučaju diferencija među muškim i ženskim spolom u korist prvoga 62 od svake hiljade duša, dok je u prvom slučaju samo 6 od svake hiljade u korist muškoga spola; razlog tomu nalazimo u Crnojgori te Bosni i Hercegovini, gdje je ta razlika najveća. U Crnojgori ima naime od 1000 žitelja 531 muš. i 469 žena, a u Bosnoj i Hercegovini 528 muš. i 472 žene. Nu premda ta razlika u cijelosti nije tolika, ona ipak opstoji, što više, ona nam se prikazuje ne samo u mladjim dobnim razredima, nego i u starijima preko 15. godine. Da vidimo dakle, u koliko razlog tomu postoji u odnošajima poroda i pomora.

U zapadnoj Bugarskoj, Dalmaciji, Gorici i Gradiški, Hrvatskoj i Slavoniji, Istri, Kranjskoj i Srbiji u razdoblju od 7 godina, t. j. od g. 1881.—1887.

	muških	ženskih	na 1000 muš. dolazi žena
rodilo se . .	1,091.007	1,017.926	933
umrlo je . .	674.967	635.315	941
višak rodjenih	416.040	382.611	919

Digitized by Google

Na temelju ovih podataka vidimo, kako je u ovom razdoblju od 7 god. u gore navedenim krajevima viškom poroda nad pomorom naraslo muško žiteljstvo za 33.429 duša više od ženskoga, dakle prosjekom nu godinu za 4775 muških. Razlog ovomu višku nalazimo ne samo u tom, što se je rodilo više muške djece nego li ženske (na 1000 muš. 933 žen.), već i u tom, što pomor muškaraca, premda je bio veći od pomora žena, ipak nije bio u razmjeru tolik, kolik je bio višak rodjene muške djece, tako, da je napokon ipak konačni višak dosta znatan u korist muškoga spola. Po gornjim naime podatcima bilo je od svake hiljade *rođene djece* 517 muš. i 483 žen., a od svake hiljade *umrlih* 515 muš. i 485 žen. Kod *cjelokupnoga* pako *viška*, koji je nastao uslijed unutarnje mijene, ima od svake hiljade 520 muških i 479 žena. — Po ovim podatcima ne ima sumnje, da naravna mijena u prvom redu doprinosi k razlici spolova, kako nam se ona prikazuje u jugoslavenskim krajevima, samo je razdoblje od sedam godina, na koje se odnose gornji podatci, odviše kratko, te nam ne može pružiti dostatne građe, na temelju koje bi se točno moglo prosuditi: koliko je upravo naravna mijena doprinijela k ovomu razmjeru, a koliko je u tom obziru odlučilo doseljivanje i iseljivanje. Kad se tijekom vremena nastave započeta statistička promatranja u našim krajevima, tada će se moći prosuditi i jakost ovoga upliva i promjene, koje u pojedinim razdobljima usljed njega nastaju u razmjeru spolova. Nu i bez tih potankih podataka možemo na temelju one građe, koja nam je pri ruci, mirne duše ustvrditi, da *nijesu u opće u našim krajevima vanjski razlozi, t. j. odnošaji useljivanja i iseljivanja, odlučni za sastav žiteljstva po spolu, nego unutarnji, t. j. odnošaji poroda i pomora.* Da se ova okolnost potpuno prosudi, bilo bi od potrebe ne samo poznavati razmjer spola kod poroda svake pojedine generacije, nego i red, kojim izumire pojedini spol, nu to se na temelju postojećih podataka učiniti ne da. Ova okolnost pokazati će nam se medjutim već i onda, kad uzmemo u obzir slijedeće prilike.

Za razdoblja od sedam godina (od g. 1881.—1887,) bio je u našim krajevima broj *umrlih*, koji su bili u dobi od poroda do navršene prve godine života, 187.338 muš. i 157.383 žen., dakle je za to vrijeme umrlo 29.955 muške djece više, nego li ženske, t. j. na 1000 muške djece umrlo je 840 ženske. Ako prispodobimo ovaj broj s gore navedenim brojem djece, koja su rođena u gore navedenom razdobju, to je od svake hiljade muške rođene

Digitized by Google

djece do navršene prve godine umrlo 171, a od svake hiljade ženske djece 154. Povodom tim već se nakon prve godine života mora promijeniti razmjer spolova u prilog ženskih, jer dok kod ukupnoga broja rodjenih na 1000 dječaka dolaze 933 djevojke, ima ih u dobi poslije navršene prve godine 952.

I u kasnijoj dobi je pomor muške djece veći, akoprem u daleko manjem razmjeru; uslijed toga većega pomora muškoga žiteljstva biva, da se sve to više popravlja razmjer spolova u prilog žena, što više pojedina generacija u dobi napreduje, tako, da u našim krajevima kod žiteljstva, koje se nalazi u dobi od poroda do navršene 15. godine, ima na 1000 muš. ukupno 963 žen.

Iz ovih podataka razabiremo, da na razmjer muškoga spola napram ženskomu kod onoga žiteljstva, koje se nalazi u dobi do 15. godine, utječe neprekidno višak poroda muške djece nad djecom ženskom, te okolnost ona, što pomorni koeficient muške djece nije tolik, kolik je porodni koeficient. Ovaj pojav opaža se doduše i drugdje, ali je razlika među našim krajevima i drugim državama ta, što *pomor muške djece već u prvoj godini života napram ženskoj djeci nije tolik, kao što u državama zapadne Evrope.* Tako n. p. navodi Oettingen u trećem izdanju svoje „Moralstatistik" na str. 58. za neke države, da u prvoj godini života *25% muške djece više umre nego li ženske*, dok u našim krajevima taj višak iznosi *samo 19%*. Ovaj razmjerno manji pomor muške djece i jest razlogom, da je i u kasnijoj dobi u našim krajevima višak muškoga spola veći, nego li u drugim zapadnim državama. Iz svega toga zaključujemo, *da je u mladjoj dobi razlogom većemu broju muškoga žiteljstva u našim krajevima s jedne strane veći razmjer muških poroda, a s druge manji pomor muške djece, nego li opažamo u drugim državama evropskim.*

Drugi su razlozi tomu pojavu u starijoj dobi, t. j. u dobi preko 15. godine života. Prispodobimo li u ovoj dobi života razmjer žiteljstva po spolu, opažamo, kako se taj razmjer dosta znatno primiče ravnovesju spolova, premda je još vazda muški spol brojem jači od ženskoga. Na 1000 muških imade u našim krajevima u ovo doba 987 žena, t. j. od 1000 žitelja 503 muških i 497 žena, razlika dakle u korist spola muškoga iznosi samo 6 duša, dok je, kao što smo gore vidjeli, ova razlika *kod cjelokupnoga žiteljstva* više nego li još jedanput tolika, naime 14 duša u korist spola muškoga, a kod žiteljstva ispod 15. godine u svemu 18 duša, jer na 509 muškaraca dolazi u svemu 491 žena.

Digitized by Google

Ovomu većemu broju muških, komu imenito u ovoj dobi ne ima traga u državama zapadne Evrope, ne možemo više kao što kod mlađe dobe tražiti razlog u većem broju poroda muške djece, jer u slijedećem razdoblju, od 16. do navršene 20. godine života, preteže i u našim krajevima ženski spol svojim brojem nad muški; u ovo doba naime ima na 1000 muških 1010 žena, dok u kasnijoj dobi opet nastupa pretega muškoga spola, i to tako, da u dobi od 21. do navršene 60. godine na 1000 muških ima 989, a u dobi preko 60 godina 945 žena. U drugim državama prikazuju se ovi pojavi u drugoj, i to posve protivnoj slici, jer je u starijoj dobi, a napose onoj poslije 60. godine, ženski spol brojem svojim daleko jači od muškoga spola. Obzirom na gore istaknuti razmjer spolova između 16.—20. godine moramo dakle uzrok ovomu pojavu u našim krajevima tražiti drugdje, a ne u većem broju rodjene muške djece, već ili u doseljivanju većeg broja muških ili u razmjerno većem pomoru žena. Koji od ovih uzroka na ovaj pojav djeluje, to se na temelju podataka, koji su mi pri ruci, ne može prosuditi; ali već po općenitom nesustavnom promatranju možemo ipak ustvrditi, da na ovaj razmjer u cjelosti ne utječe doseljivanje i iseljivanje, nego *razmjerno veći pomor žena*, koji opet nastaje poglavito usljed osobitog socijalnog položaja, što ga kod jugoslavenskih plemena zauzimlju žene. Taj položaj razlogom je napose, da su žene izvrgnute većemu i napornijemu radu, nego li muškarci, koja je okolnost od osobite važnosti obzirom na pomor kod naroda, komu je glavnim zanimanjem ratarstvo.

Kako ovi razlozi, od kojih zavisi razmjer spolova, nijesu naravi organične, to oni mogu na ovaj pojav na raznim mjestima i u razno doba djelovati različno, pak zato i ovaj razmjer nije jednak ni u svako doba u jednoj te istoj zemlji, ni u svim jugoslavenskim krajevima. Ova razlika pokazuje nam se ne samo onda, kada u obzir uzmemo cjelokupno žiteljstvo, kako to gore istaknusmo, nego i onda, kad taj razmjer razmotrimo prema dobi žiteljstva. Kod žiteljstva do navršene 15. godine života dolazi na 1000 muškaraca slijedeći broj žena:

u Dalmaciji . . .	948	u Srbiji	965
u Bugarskoj . . .	950	u Kranjskoj . . .	981
u Istri	950	u Hrvatskoj . . .	984
u Gorici i Gradiški	963	**Prosjek za sve zemlje**	**963**

Prema ovim podatcima svagdje je muško žiteljstvo brojem jače od ženskoga, negdje više, negdje manje, nu nigdje ne postoji *u*

Digitized by Google

ovoj dobi ni ravnovjesje spolova, a kamo li pretega ženskoga spola. Pojav ovaj nije ništa osobita, on se pokazuje uz neke iznimke skoro u svim krajevima Evrope, samo što je rijetko gdje ta razlika tolika, kao što u nas.

Razlog, što ga za ovaj pojav navedosmo u opće za sve jugoslavenske zemlje, vrijedi i za sve sastavine njihove tako, da nam se muški spol napram ženskomu prikazuje svagdje ondje brojem svojim jači, *gdjegod je razmjerno više muške djece, te gdje je podjedno napram tomu većemu poro u pomor muške djece manji.* Ne utječu dakle na ovaj pojav *u mlađoj dobi neposredno* ni plemenske osobitosti, ni zemljopisni položaj zemljišta, ni socijalne prilike samoga žiteljstva.

Kad nam za dokaz ove tvrdnje nije moguće pratiti red, kojim izumire žiteljstvo do 15. godine života, osvrnuti ćemo se samo na razmjer, koji se u našim krajevima prikazuje iz većeg broja rođene muške djece napram većem broju umrlih muškaraca *do navršene prve godine života*, te ćemo s tim omjerom prispodobiti razmjer spolova, kako nam se on prikazuje u dobi nakon navršene prve godine života.

Na temelju podataka o porodu i pomoru žiteljstva za godinu 1881. do uključivo godine 1887. vidi se, da se je u cijelom ovom razdoblju kod *svake hiljade poroda rodilo više muške djece nego li ženske*

u Bugarskoj . .	54·2	u Hrvatskoj i Slavoniji . .	28·2
u Istri	32 2	u Dalmaciji	26·8
u Gorici . . .	31·8	u Srbiji	26·8
u Kranjskoj . .	31·4	**Prosjekom u svim zemljama**	**34.6**

Uzmemo li pako u obzir one, koji su u navedenom razdoblju umrli u dobi do navršene prve godine života, to je od 1000 umrlih u ovoj dobi bilo više muških nego ženskih:

u Kranjskoj . . .	120·4	u Hrvatskoj i Slavoniji . .	90·0
u Gorici	103·4	u Srbiji	69.4
u Bugarskoj . . .	103·0	u Dalmaciji	56.2
u Istri	102·2	**Prosjekom u svim zemljama**	**86.8**

Ovi nam brojevi pokazuju, kako je doduše u našim krajevima *kod poroda* razmjer muške djece napram novorođenoj ženskoj djeci različit, ali kako se je svagdje rodilo više muške djece nego li ženske; s druge strane vidimo na temelju ovih podataka, kako je i među onima, koji su umrli u prvoj godini života, broj dječaka veći od broja djevojaka, i to u daleko većoj mjeri nego li kod

Digitized by Google

broja poroda. Ovaj veći omjer muške djece kod pomora uzrokom je, da je već nakon prve godine kod onih, koji su preostali na životu, razmjer spolova na štetu muškoga spola drugačiji, nego li kod poroda. Vidimo to posve jasno iz slijedećih podataka, koji nam pokazuju, da ima na 1000 dječaka slijedeći broj djevojaka:

	kod poroda	poslje prve god. života
u Bugarskoj	897	905·3
u Istri	938	972·9
u Gorici	938	970·3
u Hrvatskoj i Slavoniji . .	945	979·6
u Dalmaciji	948	958·1
u Srbiji	948	963·8 .
u Kranjskoj	973	980·4

Da se kraj razmjera muške djece naprama ženskoj, koji nam se prikazuje kod pomora u prvoj godini života, nije razmjer spolova još više približio jednakosti svojoj, uzrokom je samo okolnost ona, što je u cijelosti razmjer pomora u prvoj godini života dosta malen: on iznosi u našim krajevima samo 16·3% od svih rođenih, dok je on u drugim državama mnogo veći, jer prelazi obično preko 20%. Kad bi nakon navršene prve godine života razmjer pomorni među muškim i ženskim spolom bio onakav, kako nam se pokazuje do navršene prve godine, tada bi u nekim krajevima, kao što n. p. u Kranjskoj, Istri i Gorici, već nakon druge godine života nastala pretega ženskoga spola, nu prispodobimo li razmjer spolova nakon prve i nakon 15. godine života, tada vidimo ne samo da to ne biva, nego da je kod žiteljstva do navršene 15. godine u nekim krajevima, kao što n. pr. u Istri, Gorici i Dalmaciji, ovaj razmjer u prilog muškoga spola povoljniji, nego li do navršene prve godine života, dok je u drugim jugoslavenskim zemljama ta razlika neznatna. Biva to s toga, jer nakon prve godine života nije kod pomora razlika među muškim i ženskim spolom tolika, kao što prije te dobe. Tako n. p. možemo sračunati po podatcima u skrižaljci br. XIII, da u dobi od druge pak do navršene pete godine od 1000 umrlih imade prosjekom na godinu više muških nego li ženskih

u Bugarskoj	58·2	u Hrvatskoj i Slavoniji	6·8
u Gorici	13·6	u Kranjskoj	6·6
u Dalmaciji	11·5		

Digitized by Google

Naprotiv opažamo, da je u Istri u to doba kod svake hiljade umrlih broj ženskih za pet duša veći nego li muških, jer od hiljade njih ima u toj dobi 497·5 muš. i 502·5 žen.

I u kasnijoj dobi, poslije 15. godine života, ostaje u jugoslavenskim krajevima pretega muškoga spola nad ženskim, samo što u ovoj dobi ona nije tolika, kao što u mlađoj dobi, jer na 1000 muških ima 987 ženskih, dok u dobi do 15. godine na isti broj muških ima 963 ženske. Najveći višak muških postoji u Istri (909 žen.), Srbiji (934 žen.) i Bugarskoj (975 žen.); malo ne potpuno ravnovjesje spolova opaža se u Gorici i Gradiški (992 žen.), te u Dalmaciji (999·5 žen.), dok u Hrvatskoj i Kranjskoj u toj dobi nastaje višak ženskoga spola tako, da na 1000 muš. ima u Hrvatskoj 1021, a u Kranjskoj 1166 ženskih.

Ovaj pojav, što ga u razmjeru spolova opažamo u dobi preko 15. godine života, posve je različit od onoga razmjera, koji nam se u toj dobi prikazuje u ostalim evropskim državama, jer je po najnovijim podatcima[1] svagdje beziznimno u to doba ženski spol brojem svojim jači od muškoga Što više, dok u evropskim državama prema napretku dobe ovaj razmjer u prilog ženskoga spola postaje sve to većim tako, da poslije 60. godine života na 1000 muškaraca dolazi obično 1200 i više žena, u krajevima jugoslavenskim taj razmjer u starijoj dobi postaje sve to povoljnijim u prilog muškoga spola. Mi vidimo naime, kako u jugoslavenskim krajevima kod žiteljstva u dobi od 21.—60. godine na 1000 muš. ima 989 žen., a u dobi proko 60. godine 945 žen. Razlog ovomu pojavu ne možemo tražiti drugdje nego ili u većem pomoru žena, ili u većem razmjeru muškaraca, koji se useliše, ili u većem broju žena, koje se iseliše. Da obje potonje okolnosti i u našim krajevima donekle barem doprinose k postojećem razmjeru spolova, o tom ne može biti dvojbe, nu upliv tih uzroka ne će u cijelosti biti znatan, on je od važnosti samo u pojedinim manjim predjelima, pak zato će za stalno o tom najviše odlučivati ona okolnost, da je pomor žena ovdje veći od pomora muškaraca. Žalibože da ni za ovaj razlog, kao što ni za ona druga dva ne imamo sabrane statističke građe, da brojevima u ruci od jednog dobnoga razreda do drugoga dokažemo istinitost ove tvrdnje, ali da je tomu u istinu tako, dokazuje nam već i ona okolnost, što od ukupnoga broja umrlih na 100 žen. dolazi 106.2 muš., dok kod onih, koji su

[1] Vidi „*Allgemeines statistisches Archiv*“, III. Jahrg., I. Halbband.

Digitized by Google

umrli nakon navršene 5. godine, na 100 žen. ima 99·9 muš., a ne ima sumnje, da je u starijoj dobi taj razmjer još nepovoljniji za ženski spol. Čim pako u jugoslavenskim krajevima višak muškaraca u dobi preko 15. godine nastaje poglavito usljed većega pomora žena, to moramo daljnji razlog razdiobi spolova tražiti u onim uzrocima, s kojih ovdje žene pomiru u većem broju od muškaraca, taj pako razlog, kako već gore spomenusmo, leži u osobitom položaju, što ga, kao što je poznato, u socijalnom i gospodarskom životu zauzimlju žene kod jugoslavenskih plemena.

V. **Žiteljstvo po vjeroispovjesti.**

Jedan od najznamenitijih pojava kod jogoslavenskih plemena jest njihova razdioba *po vjeroispovjesti*, osobito kad se znade, u kako uskoj svezi upravo ovdje stoji vjeroispovjest žiteljstva s mnogim socijalnim pojavima, te kako se u jednom dijelu prema vjeroispovjesti prosuđuje i sam plemenski karakter naroda. Ne upuštajući se u geografske potankosti, koje bi nas uputile, kako su pojedini manji predjeli nastanjeni žiteljstvom po vjeroispovjestima, te kako je u pojedinim mjestima čisto žiteljstvo jedne vjere, a u drugima pomiješano privrženicima raznih vjeroispovjesti, prikazati ću samo općenitu sliku o tom pojavu; potanku razdiobu žiteljstva po vjeri u apsolutnom i relativnom pogledu naći će čitatelj u skrižaljci IV. (vidi str. 200) i skr. V. (vidi str. 201).

U krajevima, koji spadaju u okvir ovoga promatranja, ispovijeda oko pet šestina žiteljstva kršćansku vjeru, a oko jedne šestine (16·3%) nijesu kršćani. Među kršćanima najjači su brojem svojim sljedbenici grčko-istočne vjeroispovjesti, kojih ima u svemu dobra polovina (preko 55·8%), a istom u drugom redu dolaze rimokatolici, koji ne broje niti jedne trećine žiteljstva (31·68%). Bilo bi suvišno spominjati, kako je u pojedinim krajevima ova razdioba vjeroispovjesti različna, te kako samo u nekima ponajveći dio naroda ispovijeda samo jednu vjeru. U red ovakovih krajeva spadaju: Istra, Kranjska, Gorica i Gradiška, Srbija te grad Rijeka, gdje preko 96% žiteljstva pripada jednoj vjeroispovjesti, i to u Srbiji grčko-istočnoj, a u ostalim krajevima rimokatoličkoj. U ostalim predjelima pomiješano je žiteljstvo raznih vjeroispovjesti, ali ipak tako, da u nekima jedna od njih sve ostale svojim postotkom pretječe, i to u Dalmaciji i Hrvatskoj rimokatolička, u Crnojgori i Bugarskoj grčko-istočna, dok u Bosnoj i Hercegovini nijednoj od postojećih vjeroispovjesti ne pripada polovina ukupnoga žiteljstva.

Digitized by Google

Skrižaljka IV.

Žiteljstvo po vjeroispovjesti.

(Apsolutni brojevi.)

Vjeroispovjest	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Crnagora	Dalmacija[3]	Gorica i Gradiška[3]	Hrvatska i Slavonija[2]	Istra[3]	Kranjska[3]	Rijeka	Srbija	Ukupno
rimo-katolici	265.788	18.505	5.000	439.536	219.472	1,553.075	316.502	497.801	28.483	11.596	3,355.758
grko-katolici . . .	—	—	—	151	9	12.367	35	352	13	—	12.927
grčko-istočni	571.250	2,424.371	140.000	87.009	136	567.443	443	350	145	2,127.744	5,918.891
evangelici	—	1.358	—	373	328	35.691	374	349	323	1.149	39.945
izraelićani	5.805	24.352	—	329	331	17.261	229	89	489	4.652	53.537
muhamedanci	492.710	676.215	15.000	25	—	—	—	—	—	16.764	1,200.714
ostali	538	9.574[4]	—	3	32	573	27	17	41	56	10.861
svega skupa	1,336.091	3,154.375	160.000	527.426	220.308	2,186.410	317.610	498.958	29.494	2,161.961	10,592.633

[1] Po popisu od g. 1895. ima u Bosnoj i Hercegovini: 334.142 rimo-katolika; 673.246 grčko-istočnih; 8213 izraelićana; 548.632 muhamedanca, i 3859 ostalih.
[2] Ovdje je uzeto u obzir samo prisutno *građansko* žiteljstvo.
[3] Ovdje je uračunano ne samo građansko žiteljstvo nego i vojničtvo.
[4] Između ovih ima 5200 gregorianskih Armenaca.

Križ. V.

Žiteljstvo po vjeroispovjesti.

(Relativni brojevi.)

Od 1000 žitelja bilo je	Bosna i Hercegovina[1]	Bugarska	Crnagora	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Rijeka	Srbija	Ukupno
rimo-katolika	198·9	5·9	31·25	833·4	996·21	710·3	996·6	997·7	965·7	5·3	316·81
grko-katolika	—	—	—	0·3	0·04	5·7	0·1	0·7	0·5	—	1·22
grčko-istočn.	427·5	768·6	875·00	165·0	0·62	259·5	1·4	0·7	4·9	984·1	558·78
evangelika	—	0·4	—	0·7	1·49	16·3	1·2	0·7	10·9	0·6	3·77
izraelićana .	4·4	7·7	—	0·6	1·50	7·9	0·7	0·2	16·6	2·2	5·05
muhamedan.	368·8	214·4	93·75	—	—	—	—	—	1·4	7·8	113·35
ostalih . .	0·4	3·0	—	—	0·14	0·3	—	—	—	—	1·02
svega skupa	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000

[1] Po popisu od g. 1895. ima u Bosnoj i Hercegovini od 1000 žitelja: 213·1 rimo-katolika; 429·4 grčko-istočnih; 5·2 izraelićana; 349·9 muhamedanaca, i 2·4 ostalih.

Relativno je u Bosni i Hercegovini najjače zastupana vjeroispovjest grč.-ist. sa 42·7%, zatim u drugom redu slijede privrženici vjere muhamedanske sa 36·8%, a istom treće mjesto pripada katolicima, koji broje 19.9%, dakle jedva jednu petinu žiteljstva.[1]

Kad se jedanput u svim krajevima u jednakom pravcu razvije istraživanje pojedinih pojava, biti će svakako jedan od važnih zadataka znanosti ispitati, kako se obzirom na vjeroispovjesti razvijaju pojedini demografski pojavi, a napose kako se mijenja broj pojedinih vjeroispovjesti, te razloge, s kojih ta mijena nastaje.

VI. Obiteljske prilike žiteljstva.

Za prosudjivanje socijalnih, a donekle i moralnih prilika od velike je važnosti sastav žiteljstva po obiteljskom stališu. U skrižaljci VI. (vidi str. 202) i VII. (vidi str. 203) prikazujemo odnosne podatke za sve krajeve, koji su prijedmetom našega promatranja, osim Crnegore, za koju ne imamo potrebite građe. Za Bosnu i Hercegovinu navode se doduše također odnosni podatci,

[1] Po popisu od g. 1895. povisio se je napram cjelokupnom žiteljstvu postotak rimokatolika na 21·3%, dok povišica grčko-istočnih iznosi samo 0·18%, jer postotak njihov iznosi 42·94% naprama 42·76% god. 1885. Naprotiv se je postotak muhamedanaca umanjio od 36.88% g. 1885., na 34·99% g. 1895.

Digitized by Google

Skrižaljka VI.

Žiteljstvo po obiteljskom staližu (cjelokupno).

	Bosna i Hercegovina[1]	Bugarska	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Rijeka	Srbija	Ukupno
Apsolutni brojevi.										
neoženjeni i neudate[2]	740.848	1,673.605	305.249	128.988	1,169.759	184.217	315.532	17.067	1,206.272	5,741.537
oženjeni i udate . . .	522.100	1,323.816	187.517	77.778	890.598	114.941	153.858	10.582	845.762	4,126.952
udovci i udovice . .	72.272	138.975	34.423	13.494	124.995	18.391	29.447	1.779	106.862	540.638
zakonito rastavljeni .	871	2.509	237	48	1.018	61	121	34	3.065	7.964
nepoznato	—	15.470	—	—	40	—	—	32	—	15.542
svega skupa . . .	1,336.091	3,154.375	527.426	220.308	2,186.410	317.610	498.958	29.494	2,161.661	10,432.633
Relativni brojevi (u postotcima).										
neoženjeni i neudate[2]	55·49	53·05	57·89	58·55	53·49	58·00	63·24	57·86	55·79	55·03
oženjeni i udate . . .	36·08	41·97	35·55	35·31	40·74	36·19	30·83	35·88	39·12	39·55
udovci i udovice . .	5·41	4·41	6·52	6·12	5·72	5·79	5·90	6·03	4·94	5·19
zakonito rastavljeni .	0·06	0·08	0·04	0·02	0·05	0·02	0·03	0·12	0·15	0·08
nepoznato	—	0·49	—	—	—	—	—	0·11	—	0·15
svega skupa . . .	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00

[1] Kod popisa g. 1895. nije popisano žiteljstvo po obiteljskom staližu.
[2] Ovdje su uzeta u račun i djeca do 15. godine života.

Digitized by Google

Skrižaljka VII.

Žiteljstvo po obiteljskom stališu (prema spolu).

obiteljski stališ nije kod popisa napose naveden za svaki spol	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Rijeka	Srbija	Ukupno
Apsolutni brojevi.										
neoženjeni[1]		888.225	164.385	68.006	614·228	101.820	154.917	8.289	646.950	2,646.820
oženjeni		664.414	92.823	38.641	440.097	56.841	74.212	5 323	424.729	1,797.080
udovci		42.500	9.020	4.506	34.958	6.484	8.821	412	36.692	143.393
zakonito rastavljeni		1.190	75	23	453	30	61	18	1.514	3.364
nepoznato		9.060	—	—	19	—	—	6	—	9.085
svega skupa		1,605.389	266 303	111.176	1,089.755	165.175	238.011	14.048	1,109.885	4,599.742
neudate[1]		785.380	140.864	60.982	555.531	82.397	160.615	8.778	559.322	2,353.869
udate		659.402	94.694	39.137	450.501	58.100	79.646	5.259	421.033	1,807.772
udovice		96.475	25.403	8.988	90.037	11.907	20.626	1.367	70·170	324.973
zakonito rastavljene		1.319	162	25	565	31	60	16	1.551	3.729
nepoznato		6.410	-	—	21	—	—	26	—	6.457
svega skupa		1,548.986	261.123	109.132	1,096.655	152.435	260.947	15.446	1,052.076	4,496.800
Relativni brojevi (u postotcima).										
neoženjeni		55·33	61·72	61·17	56·37	61·64	65·08	59·00	58·29	57·54
oženjeni		41·39	34·86	34·76	40·39	34·41	31·18	37·89	38·26	39·07
udovci		2·65	3·39	4·05	3·20	3·93	3·70	2·94	3·31	3·12
zakonito rastavljeni		0·07	0·03	0·02	0·04	0·02	0·04	0·13	0·14	0·07
nepoznato		0·56	—	—	—	—	—	0·04	—	0.20
svega skupa		100·00	100·00	100·00	100·00	109.90	100·00	100·30	109·00	100·00
neudate		50 70	53·94	55·88	50 66	54·05	61·55	56·83	53·16	52·35
udate		42·57	36·27	35·86	41·08	38·12	30·52	34·05	40·02	40·20
udovice		6·23	9·73	8·24	8·21	7·81	7·91	8·85	6·67	7·23
zakonito rastavljene		0·09	0·06	0·02	0·05	0·02	0·02	0·10	0·15	0·08
nepoznato		0·41	—	—	—	—	—	0·17	—	0·14
svega skupa		100·09	100·00	100·00	100·09	100·09	100·00	100·00	100·00	100·00

[1] Ovdje su uzeta u račun i sva djeca do 15. godine života.

Digitized by Google

ali samo za cjelokupno žiteljstvo; obiteljski stalež muškaraca i žena nije napose u Bosni ispitan.

Iz ovih podataka razabiremo, da *oko četiri desetine svega žiteljstvu* (točno 39·55%) *žive u bračnoj svezi, te da je ovaj omjer daleko veći u krajevima jugoslavenskim, nego li u drugim kulturnim državama evropskoga zapada,* gdje u braku prosjekom žive jedva jedna trećina cijeloga žiteljstva. Velika je ipak u tom pogledu razlika između pojedinih krajeva jugoslavenskih zemalja, jer dok n. p. u Kranjskoj samo nešto preko tri desetine cjelokupnoga žiteljstva (točnije 30·83%) uživa zgode i nezgode bračne sveze, imade u Bugarskoj malo ne 42% oženjenih i udatih. Obično se drži, da je glavni uzrok ovim razlikama u različitom sastavu žiteljstva po dobnim razredima, te da je ondje postotak oženjenih i udatih manji, gdje je razmjerno veći broj djece ispod 15 godina, koja povećavaju broj onoga žiteljstva, koje ne živi u bračnoj svezi.

Akoprem se tajiti ne može, da sastav žiteljstva po dobnim razredima odlučno utječe i na sastav po obiteljskom staležu, te da je uslijed toga i razdioba po obiteljskom staležu u najužoj svezi s razdiobom žiteljstva po dobi, to se ipak za jugoslavenske krajeve ustvrditi mora, da veći ili manji postotak neoženjenih i oženjenih odnosno neudatih i udatih zavisi u većoj mjeri od drugih prilika, nego li od razdiobe žiteljstva po dobi. To se vidi najbolje, ako prispodobimo postotak, kojim sudjeluje žiteljstvo s jedne strane u bračnoj svezi, a s druge u dobnom razredu do navršene 15. godine života. Od ukupnoga žiteljstva bilo je postotcima

	neoženjenih i neudatih	oženjenih i udatih	u dobi do navršene 15. god.
Bosna i Hercegovina .	55·49	36·08	42·45[1]
Bugarska	53·05	41·97	41·69
Dalmacija	57·89	35·55	36·98
Gorica i Gradiška . .	58·55	35·31	36·14
Hrvatska i Slavonija .	53·49	40·74	38·83
Istra	58·00	36·19	33·83
Kranjska	63·24	30·83	37·90
Srbija	55·79	39·12	43·00

Kako nam ovi podatci pokazuju, ne stoji za jugoslavenske krajeve tvrdnja, da ondje, gdje je veći postotak djece ispod 15. godine, postoji i veći postotak neoženjenih i neudatih, odnosno manji

[1] Ovdje je uzeto u račun samo muško žiteljstvo.

Digitized by Google

postotak oženjenih i udatih. Tako je n. pr. u Kranjskoj broj neoženjenih i neudatih veći, a broj oženjenih i udatih manji nego li u ijednoj od jugoslavenskih zemalja, koje uzesmo u okvir naših promatranja, dok je s druge strane broj djece ispod 15. godine života manji nego li je u Srbiji, Bosnoj, Bugarskoj i Hrvatskoj. Istra ima najmanji, a Srbija najveći postotak djece ispod 15. godine, pak ipak ima Istra veći broj neoženjenih i neudatih od Srbije, a ova opet veći postotak oženjenih i udatih od Istre. Nu kako se s druge strane tajiti ne da, da veći odnosno manji broj djece svakako u nekoj mjeri utječe na omjer, u kojem je razdijeljeno žiteljstvo po obiteljskom stališu, te kako žiteljstvo ispod 15. godine, osim rijedkih iznimaka, ne sudjeluje kod bračne sveze, to istraživanje o bračnim prilikama *napram cjelokupnom* žiteljstvu ne ima prave vrijednosti, niti nam pokazuje valjan pogled u nje. Temeljito i pouzdano dadu se prosuditi ovi pojavi samo onda, kad se u obzir uzmu u kombinaciji s *dobom* i to tako, da se ne samo od jednoga dobnoga razreda do drugoga provede razdioba žiteljstva i po spolu i po obiteljskom staležu, nego da se i s druge strane razmotri, kako je žiteljstvo u okviru pojedinoga obiteljskoga staliža razdijeljeno po dobi. Ovakovom razdiobom mogla bi se prikazati potpuna slika, u kojoj bi se ne samo odsijevalo faktično stanje pojedinih kategorija obiteljskoga staleža, nego i razabiralo: kako i kad se u žiteljstvu pojavljaju promjene onih u moralnom, socijalnom i gospodarskom pogledu važnih prilika, koje nastaju sklapanjem dotično razrješenjem bračne sveze. Nu za ovakovo proučavanje obiteljskoga staliža ne dostaju podatci onih krajeva, koji su predmetom našega študija; mi se moramo zadovoljiti tim, da ispitamo pojedine kategorije obiteljskoga staleža s onim žiteljstvom, koje je po našem općenitom shvaćanju doraslo za bračnu svezu, a to je žiteljstvo, koje je navršilo 15. godinu života. Rezultate ove prispodobe bilježimo u skrižaljci VIII. (vidi str. 206).

Tu podjosmo ipak sa stanovišta, da cjelokupno žiteljstvo ispod 15. godine spada beziznimno u kategoriju neoženjenih odnosno neudatih. Pogrješka u tom pogledu ne će biti velika, jer su u cjelosti samo iznimke, ako među žiteljstvom ispod 15. godine imade takovih, koji su stupili u bračnu svezu.

Na temelju podataka, što ih navodimo u spomenutoj skrižaljci, u koju žalibože ne mogosmo uvrstiti Bosne i Hercegovine, vidimo, kako je u jugoslavenskim krajevima postotak neoženjenih i neudatih daleko manji, a postotak oženjenih i udatih daleko veći

Digitized by Google

Skriž. VIII.

Žiteljstvo preko 15. godine života po obiteljskom stališu.

	Od ukupnoga žiteljstva ima ih u dobi preko 15. godine u postotcima		Od 100 žitelja preko 15. godine bilo ih je									
			neoženj. i neudatih		oženjenih i udatih		obudovljenih		zakonito rastav.		nepoznato	
	mušk.	žensk.	mušk.	žensk.	mušk.	žensk.	mušk.	žensk.	mušk.	žensk.	mušk.	žensk.
Bugarska .	58·31	58·59	23·39	16·37	70·97	72·22	4·54	10·57	0·13	0·14	0·97	0·70
Dalmacija .	64·27	64·23	39·26	28·30	55·31	56·46	5·38	15·14	0·05	0·10	—	—
Gorica i Gradiška . .	63·86	64·52	39·19	31·61	54·43	55·59	6·35	12·77	0·03	0·03	—	—
Hrvatska i Slavonija .	61·17	62·04	28·67	20·47	66·02	66·21	5·24	13·23	0·07	0·09	—	—
Istra . .	66·17	65·18	42·03	29·50	52·01	58·47	5·93	12·00	0·03	0·03	—	—
Kranjska . .	62·10	66·07	43·77	41·80	50·22	46·20	5·97	11·97	0·04	0·03	—	—
Srbija . . .	56·90	56·11	26·70	16·52	67·25	71·33	5·81	11·88	0·24	0·27	—	—
Ukupno . .	59·54	60·11	28·68	20·68	65·63	66·90	5·24	12·06	0·12	0·13	0·33	0·23

nego li kod drugih naroda. *Nigdje*, niti kod slavenskih naroda, kao što nam pokazuju Češka, Moravska, Galicija i Bukovina, ***ne ima primjera, da bi jedva jedna četvrtina odrasloga žiteljstva živila izvan bračne sveze***, jer je svagdje više nego li jedna trećina, a u većem dijelu država preko 40% odrasloga žiteljstva neoženjena odnosno neudata. U tom obziru kao što svagdje tako je i u našim krajevima velika razlika između muškoga i ženskoga žiteljstva, jer je od muških 28·68% neoženjeno a od žena samo 20·68% neudato. Ali i među samim južnim Slavenima imade velikih razlika; čim dalje prema istoku koje pleme stanuje, tim je razmjer oženjenih i udatih veći, a postotak neoženjenih i neudatih manji. Tako je u Bugarskoj taj postotak 23·39 neoženjenih i 16·37 neudatih, u Srbiji 26·7 odnosno 16·52, u Hrvatskoj i Slavoniji 28·67 odnosno 20·47. a ne ima sumnje, da će slični razmjer postojati u Bosni i Hercegovini, sudeć prema postotku neoženjenih napram cjelokupnom žiteljstvu. Kod onoga dijela južnih Slavena, koji stanuje više prema zapadu, te koji je i prije u doticaj došao sa zapadnom kulturom, dakle kod onoga, koji stanuje u Dalmaciji, Kranjskoj, Istri, Gorici i Gradiški, nalazimo u tom obziru posve *protivan pojav*, koji se prilično slaže sa sličnim pojavom u pojedinim državama srednje i zapadne Europe.

Najviše se u tom pogledu razlikuje od istočnih dijelova Kranjska; ovdje ima od ukupnoga žiteljstva preko 15. godine neoženjenih

Digitized by Google

43·77%, a neudatih 41·8%, te je uslijed toga prema Bugarskoj, gdje je postotak neoženjenih i neudatih osobito malen, ova razlika neobično velika; u Kranjskoj je naime postotak neoženjenih za više od 87% a neudatih za više od 155% veći nego li u Bugarskoj. Uz Kranjsku se prislanja obzirom na neoženjene Istra; što se pako tiče neudatih, to se postotak njezin više prislanja uz krajeve istočne. U Dalmaciji te Gorici i Gradiški je razmjer *neoženjenih* malo ne jednak, nu različan je u pogledu *neudatih*, jer je u Dalmaciji postotak njihov nešto manji (28·3 napram 31·61).

Najzanimivije bilo bi svakako ispitati razloge ovim dosta velikim razlikama. Ove ćemo razloge naći u prvom redu u svakogodišnjim ženitbama. Kako nam naime pokazuju podatci, koje na drugom mjestu prikazujemo, *u jugoslavenskim zemljama razmjerno se sklapa svake godine više vjenčanja nego li drugdje, a uz to se ljudi žene ovdje ranije nego li u drugim evropskim krajevima.* Ovo je pojav, koji barem donekle nastaje i uslijed podnebja, s kojega žiteljstvo ranije dozrijeva za ženitbu; nu poglaviti mu uzrok leži u osebinama socijalnoga i gospodarskoga života jugoslavenskih plemena. Između ovih osebina svakako važno mjesto zauzimaju i seljačke zadruge, koje ako i jesu u Bugarskoj i Srbiji skoro posve nestale, te ako ih u Hrvatskoj i Slavoniji svake godine biva manje, ipak su u narodu tako uvriježile običaj ranih ženitba, da ga ne će nestati ni prestankom ove starodavne slavenske institucije, osobito ne ondje, gdje diobom zadružnoga imetka zemljište nije odviše parcelirano, te gdje se uslijed toga novim ženitbama nastoje namaknuti nove radne sile.

S ovim promatranjem bilo bi u uskoj svezi pitanje: u koliko u pojedinim krajevima postoji kod žiteljstva tendencija odreći se u opće zgoda i nezgoda bračnoga života, te da li broj ovakovih stalnih neženja raste ili pada prema tome, kako se gdje ljudi ranije ili kasnije žene i udavaju? Odgovor na ovo pitanje koliko god bi bio važan za prosuđivanje socijalnih prilika a napose onih u našim krajevima, ipak se neda ustanoviti, jer nam uslijed nepotpunosti naših podataka nije za sve jugoslavenske zemlje poznat broj neoženjenih odnosno neudatih u onoj dobi, preko koje se ljudi redovito ne žene i ne udavaju, a to bi bila po prilici doba nakon navršene 50. godine života.

U uskoj svezi s brojem oženjenih i udatih jest broj onih, kod kojih je bračna sveza prestala ili smrću jednoga od ženitbenih drugova ili tim, što su se ženitbeni drugovi razišli. One prve iska-

Digitized by Google

zujemo pod oznakom obudovljenih, a ove potonje pod stupcem „zakonito rastavljenih". Što se ponajprije tiče ovih potonjih, to je njihov broj znatniji samo u Srbiji (3065), Bugarskoj (2509) i Hrvatskoj (1018), dok je u ostalim krajevima prilično neznatan. Prispodobiv broj zakonito rastavljenih žitelja sa žiteljstvom preko 15. godine, opazit ćemo, kako je taj omjer neobično velik u kraljevini Srbiji, te kako ona u tom pogledu ne zaostaje ni za najnaprednijim državama zapadne Evrope: na 10.000 žitelja u dobi preko 15. godine računa se kod muških 24 a kod žena 27 zakonito rastavljenih. U drugim krajevima taj je omjer znatno manji, jer je u istoj Bugarskoj, koja umah slijedi za Srbijom, 13 kod muškaraca i 14 kod žena, u Dalmaciji 5 odnosno 10, u Hrvatskoj 7 odnosno 9, dok napokon u Kranjskoj, Istri i Gorici pada na 3 i 4. Ne može biti dvojbe o važnosti ovih podataka za prosuđivanje moralnih prilika naroda, ali ne treba zaboraviti, da se i ovdje kao što i kod drugih statističkih prispodoba do valjanih zaključaka doći može samo onda, kad se prispodabljaju pojavi jednaki, a baš ovdje ima dosta razloga dvojiti o tom, jer dok su se s jedne strane u ovaj skup stavljale samo one osobe, kod kojih je brak rastavljen po odluci nadležnih vlasti, to su s druge strane ovamo uračunane i takove osobe, koje su same i bez uticaja oblasti razriješile bračnu svezu; a napokon se ne smije zaboraviti ni na razliku samoga ženitbenoga prava, ne samo obzirom na uvjete, pod kojima je slobodno razriješiti bračnu zajednicu, nego i pogledom na temeljno načelo, da li je to slobodno. Uza sve to bilo bi nužno razmotriti ove pojave u kombinaciji s vjerom, da se tako uzmogne ustanoviti i uticaj vjeroispovjesti na razriješenje bračne zajednice. Kako podatci za naše krajeve u tom obziru nijesu ni jednako sabrani ni jednolično izrađeni, ne da se provesti ni temeljitije ispitivanje onih uzroka, s kojih je u pojedinim krajevima veći broj ljudi, kod kojih je bračna sveza razriješena.

Što se napokon tiče onih, kod kojih je smrt ženitbenoga druga razriješila bračnu svezu, to se ovi pojavi među južnim Slavenima u cjelosti ne razlikuju od sličnih pojava kod drugih evropskih naroda; razlike pojedine niti su znatne niti osobite, a da bi ih bilo potrebito napose istaći; imenito se i ovdje opaža, da je broj udovica više nego li dva puta tolik kolik je broj udovaca, ne samo apsolutno nego i relativno, jer na 10.000 žitelja preko 15. godine života dolazi 524 udovca i 1206 udovica. Razlog ovomu pojavu nije kakova posebitost jugoslavenskoga plemena, već je naravi opće-

Digitized by Google

nite; on djeluje jednako i kod drugih naroda, a razjašnjuje se tim, što su obično žene mlađe od muževa, te zato i kasnije pomiru od njih; što udovice, kako veli Deparcieux, ne imaju ni tolike potrebe ni tolike prilike, da se iznova udadu, te što je srednja potrajnost života kod žena nešto dulja nego li kod muškaraca.

U najužoj svezi s obiteljskim staližem žiteljstva jesu vjenčanja, koja, ako i ne imaju one važnosti obzirom na prosuđivanje pravilnosti pojavâ ljudskoga života, kakovu im između ostalih stručnjaka daje i glasoviti Quételet, ipak pružaju dosta važnu podlogu za prosuđivanje i ćudorednih i gospodarskih prilika naroda.

Svakogodišnji broj vjenčanja u našim krajevima dosta je velik, jer se bez Bosne i Hercegovine te grada Rijeke u tim krajevima svake godine sklopi prosjekom malo ne 73.000 brakova, t. j. na svakih 1000 žitelja 8·97 brakova. Od država evropskih ne ima osim Saske, Ugarske i Rusije nijedna tako povoljan razmjer; među krajevima, koje uzesmo u okvir naših razmatranja, najveći je razmjer vjenčanja u Srbiji (9·76) i Hrvatskoj (9·6), a najmanji u Istri (7·47), Gorici i Gradiški (7·26) te Kranjskoj (6·87), dok Bugarska (8·61) i Dalmacija (8·19) stoje u sredini između ove dvije skrajnosti.

Ne ima dvojbe, da se ovim brojem ne izrazuje prava tendencija žiteljstva za bračnim životom, jer je ovdje obzir uzet na cjelokupno žiteljstvo, dakle i na ono, koje nije sposobno za bračnu svezu; nu i onda, kada u omjer stavimo prosječni godišnji broj vjenčanja sa žiteljstvom, koje je u opće kadro sudjelovati kod bračne sveze, t. j. sa žiteljstvom preko navršene 15. godine života, ne će općenita slika biti drugačija, kako nam pokazuju slijedeći brojevi, iz kojih se vidi, da na 1000 žitelja preko 15. godine života imade prosjekom na godinu vjenčanja

u Srbiji	17·27	u Istri . .	11·37
u Hrvatskoj i Slavoniji	15·67	u Gorici . .	11·32
u Bugarskoj	14·69	u Kranjskoj	10·69
u Dalmaciji	12·88		

I po ovoj prispodobi najjači je broj vjenčanja u Srbiji i Hrvatskoj, a najmanji u Istri, Gorici i Kranjskoj, dok se Bugarska i Dalmacija nalaze u sredini; razlika je prema prijašnjoj prispodobi samo u većem razmjeru. Ali ni ovaj broj ne izražava pravu žudnju žiteljstva za bračnim životom, jer su u obzir uzeti i oni, koji se već nalaze u bračnoj svezi. Da se ova tendencija valjano prosudi, imali bi se u kombinaciju uzeti samo oni, koji su kadri stupiti u

Digitized by Google

brak ne samo po svojoj dobi nego i po svom obiteljskom stališu, a to su neoženjeni, neudate i obudovljeni, kojima možemo pribrojiti još i one, koji su rastavljeni, premda strogo uzevši, napose kod rimokatoličkoga žiteljstva, ove potonje ne bismo smjeli uzeti u račun; nu kako njihov broj nije tako znatan, to će biti svakako manja pogrješka, ako se cijela ova vrst ljudi uračuna u ovaj skup, nego da se bilo po kojem pravilu između rastavljenih odijele oni, koji mogu, od onih, koji više ne mogu ponovno sklopiti brak.

Ako s ovim dijelom žiteljstva prispodobimo one, koji prosjekom svake godine stupaju u brak, tada vidimo, da na 1000 žitelja obojega spola, koji su i prema svojoj dobi i prema obiteljskom stališu sposobni sklopiti bračnu svezu, dolazi vjenčanih

u Srbiji	112·24	u Istri . .	50·66
u Hrvatskoj i Slavoniji	92·54	u Gorici . .	50·28
u Dalmaciji	58·40	u Kranjskoj	41·18

Za Bugarsku nije se dao sračunati ovaj razmjer, jer se jedni podatci tiču cijele, dok se opet drugi protežu samo na zapadnu Bugarsku; nu i bez obzira na to moramo ustvrditi, kako se u *istočnim stranama među južnim Slavenima žudnja za bračnim životom prikazuje daleko većom nego li u ijednoj od evropskih država, dok se u zapadnim krajevima ova tendencija prilično sudara sa sličnim pojavom tih država.* Dokazuju nam to slijedeći brojevi, po kojima na 1000 žitelja obojega spola, koji su i prema svojoj dobi i prema obiteljskom stališu sposobni sklopiti bračnu svezu, ima vjenčanih[1]

Ugarska	91·6	Francuska . . .	45·8
Njemačka . . .	53·0	Belgija	41·9
Engleska i Wales .	52·6	Grčka	41.6
Danska	52·0	Škotska	40·9
Austrija	51·3	Švicarska . . .	40·8
Italija	50·1	Švedska	37·8
Finska	49·2	Irska	23·0
Nizozemska . . .	49·0		

Kako se vidi ove su razlike velike, a razlog im nije u posebitosti plemenskoj, nego, kako već gore istakosmo, u socijalnim i u gospodarskim prilikama a napose u zanimanju i običajima žiteljstva.

[1] Vidi „Internationale statistische Übersichten“ u Allg. stat. Archiv od g. 1894. str. 681.

Digitized by Google

U usku svezu s ovim pojavom stavlja se pitanje *o plodnosti brakova;* dapače ima nekih, koji tvrde, da je ova plodnost u onim krajevima najmanja, gdje se godimice sklapa najveći broj vjenčanja. Ne obaziruć se na ispravnost ili neispravnost ove tvrdnje, spominjem samo, kako je ona nastala tim, što se je omjerio broj godišnjih zakonskih poroda živorođene djece o broj vjenčanja. Ako to učinimo i za naše krajeve, dolazimo u istinu do sličnih rezultata, jer se po tom računa na jedan brak slijedeći broj poroda:

u Gorici i Gradiški	4·86	u Hrvatskoj i Slavoniji .	4·04
u Kranjskoj . . .	4·75	u Bugarskoj	4·02
u Istri	4·66	u Srbiji	3·97
u Dalmaciji . . .	4·31		

Meni se medjutim čini, da ovaj način, kojim se kani opredijeliti plodnost brakova, nije ispravan, te da konačni račun, osnovan na tom temelju, ne pokazuje onoga, što se je ustanoviti htjelo; jer se u omjer stavlja broj vjenčanja napram broju zakonskih doduše poroda, ali takovih, koji su rođeni ne samo u onim brakovima, koji se u odnosnom omjeru spominju kao prvi član, nego u opće u svim brakovima, koji u dotičnoj zemlji postoje. Ako se pod bračnom plodnosti razumijeva onaj broj poroda, koji se prosjekom rađa u pojedinom braku tečajem cijeloga njegovoga trajanja, tada se ta plodnost može ispravno pronaći tako, da se ukupni broj poroda u stanovitoj državi omjeri o cjelokupni broj brakova, u kojima su ta djeca rodjena, te da se podjedno uzme u obzir i poprječna potrajnost tih brakova. Neima sumnje, da je ovaj postupak i bez obzira na prigovore, koji mu se stavljaju, odviše zamršen, te da se i pogledom na samu sabranu građu u rijetkim slučajevima provesti dade. Uslijed toga se obično ova bračna plodnost izračunava tako, da se za stanoviti dulji broj godina uzme ukupni broj zakonskih poroda i ukupni broj sklopljenih brakova, pak da se omjeri jedno o drugo, ili što je svejedno, da se *u omjer stavi prosječni broj zakonskih poroda i vjenčanja tečajem stanovitoga duljega razdoblja.* Uz to se ova plodnost ustanovljuje i tako, da se sračuna koliko zakonskih poroda prosjekom dolazi na 1000 udatih žena, koje se nalaze u dobi od 15—50. godine. Premda bi ovaj način bio najbolji i pogledom na prispodobu najzgodniji, ipak ga ne mogu ovdje upotrebiti, jer nijesu svagdje provedeni podatci o staležu žiteljstva u kombinaciji s dobom. Ne preostaje nam s toga drugo, nego u obzir uzeti onaj prvi postupak, po kojem su sračunani i gornji brojevi, te kraj sve njegove neispravnosti ovako sra-

Digitized by Google

čunanu plodnost jugoslavenskih krajeva uzeti za podlogu našega promatranja.

Plodnost brakova u jugoslavenskim krajevima u cijelosti svojoj *prilično se kreće u onom obsegu, kao što i u drugim državama*,[1] tako, da malo ne svagdje na jedan brak dolazi oko četvero djece. ipak postoji dosta znatna razlika između pojedinih krajeva, te se osobitom plodnošću ističu zapadni predjeli južnih Slavena, dok Srbija u tom pogledu spada medju one države, u kojima bračna plodnost neiznosi odsjekom ni četvero djece na brak. Veoma je težko navesti razloge ovim razlikama, osobito ako se promatranje ne protegne na manje predjele te ako se ne stavi u kombinaciju s drugim pojavima, ali uza sve to držim, da niti su plemenske niti vjerske prilike razlog tomu već ekonomski a u prvom redu moralni odnošaji naroda, dosta je, da u tom obziru spomenem česta pometnuća u Slavoniji i u Srbiji, a s druge strane da naglasim ćudorednî život, kojim se odlikuje žiteljstvo u Kranjskoj, Istri, Gorici i Gradiški.

Dalnje promatranje bračnih prilika vodi nas do zanimivih pojava, koji se tiču *dobe vjenčanih* drugova. Moderna istraživanja, želeći dobiti podlogu za mnoge moralno-statističke zaključke, protežu izvide svoje u tom pogledu na široko; mi se međutim zadovoljiti moramo samo jednim pojavom, što ga mogosmo jednako istražiti za sve krajeve, koje uzesmo u okvir naših promatranja, a to je doba zaručnika do 24. i zaručnica do 20. godine i preko toga. Po tim podatcima, što ih priopćujemo u skrižaljci br. IX. (vidi str. 213) ženi se žiteljstvo kod južnih Slavena neobično rano, a to ne samo žensko nego i muško; osim Rusije ne će biti zemlje, gdje bi se sklapali u tolikom broju tako rani brakovi, kao što kod njih, jer preko tri sedmine zaručnica, koje stupaju u bračnu svezu, nije prekoračilo 20. godine života, a od muškaraca, koji se žene, malo ne polovina ne ima više od 24. godine. Ne sklapaju se međutim ovi rani brakovi u svim zemljama južnih Slavena u jednakoj mjeri.

Ova osobitost u veliko se ističe u Bugarskoj, Hrvatskoj i Srbiji. U Bugarskoj je samo nešto preko jedne trećine zaručnika (37·33%) u dobi preko 25. godine, a malo ne potpune dvije trećine (62·67%)

[1] Po novijim podatcima, koji međutim potječu iz raznog doba, dolazi odsjekom na jedan brak slijedeći broj djece: u Rusiji 4·68, Prusiji 4·358, Italiji 4·35, Španjolskoj 4·51, Englezkoj bez Škotske 4·38, Ugarskoj 4·31, Norveškoj 4·29, Švedskoj 4·23, Belgiji 3·96, Danskoj 3·75, Bavarskoj 3·41, Francuskoj 2·9.

Digitized by Google

Križ. IX.

Broj vjenčanja po dobi zaručnika po prosjeku od g. 1880—1887.

Vjenčalo se je	Bugarska[3]	Dalmacija[1]	Gorica i Gradiška[1]	Hrvatska i Slavonija[1]	Istra[1]	Kranjska[1]	Srbija[2]	Ukupno
zaručnika do 24. godine .	11.844[4]	1.072	292	11.062	525	487	7.491	32.773
preko 24. god. .	7.056	3.251	1.308	10.057	1.849	2.938	13.507	39.966
Svota . . .	18.900	4.323	1.600	21.119	2.374	3.425	20.998	72.739
zaručnica do 20. godine . .	7.990	811	174	10.921	442	389	11.254	31.981
preko 20. god.	10.910	3.512	1.426	10.198	1.932	3.036	9.744	40.758
Svota . . .	18.900	4.323	1.600	21.119	2.374	3.425	20.998	72.739
Od 1000 zaručnika bilo ih je u dobi								
do 24. godine .	626·7	248·0	182·5	523·8	221·1	142·2	356·7	450·6
preko 24. god. .	373·3	752·0	817·5	476·2	778·9	857·8	643·3	549·4
Od 1000 zaručnica bilo ih je u dobi								
do 20. godine .	422·8	187·6	108·7	517·1	186·2	113·5	536·0	439·7
preko 20. god. .	577·2	812·4	891·3	482·9	813·8	886·5	464·0	560·3

[1] U račun je uzet prosjek od g. 1881—1888.
[2] U račun je uzet prosjek od god. 1885—1887., jer se je u Srbiji ova okolnost počela bilježiti istom od g. 1885. Isto je tako za Srbiju kod zaručnika uzeto u obzir doba do 20. god. kao što i kod zaručnica, a ne kao što u drugim zemljama doba do 24. god.
[3] U račun je uzet prosjek od god. 1881—1887. i to samo za zapadnu Bugarsku, t. j. bez istočne Rumelije.
[4] Kod zaručnika uzeta je u račun doba do 25. godine odnosno preko 25. godine.

nalaze se u mlađoj dobi. Kod ženskoga je spola ovaj razmjer u toliko povoljniji, što se dobra polovina zaručnica (57·72%) udaje u dobi preko 20 god., a 42·28% ispod ove dobe. I u Hrvatskoj se ljudi rano žene, s tom ipak razlikom, da su kod ženskoga spola rane ženitbe češće nego li u Bugarskoj, jer se preko polovine zaručnica (51·71%) udaje do 20. godine; kod muškaraca ne će biti velike razlike, jer ako i jest postotak muškaraca, koji se žene do 24. godine, u Hrvatskoj za 10 manji nego li u Bugarskoj, biva to s toga, što je u Bugarskoj uzeta u račun doba do 25., a u Hrvatskoj do 24 godine.

Srbija zauzima što se tiče ranih ženitba medju jugoslavenskim krajevima prvo mjesto: ovdje je postotak žena, koje se udavaju

Digitized by Google

do 20. godine, najveći (53·6%), kod muškaraca pako ženi se dobra trećina (35·67%) zaručnika već prije navršene 20. godine.

Kad bi nam sabrana građa dopustila za Srbiju razmaknuti ovo razdoblje do 24. godine, tada bismo vidjeli, kako se oko 64% svih zaručnika ženi prije 25. godine. O tom nas uvjeravaju i noviji podatci za god. 1888—1890., gdje je razlika zaručnika po dobi potanje provedena.

U ostalim krajevima jugoslavenskih zemalja rane su ženitbe daleko ređe i kod muškoga i kod ženskoga spola; u tom se obziru napose ističe Kranjska, gdje od svih zaručnika samo nešto preko 14%, a od zaručnica nešto preko 11% imade dobu do navršene 24. odnosno 20. godine. Najmanje ranih ženitba imade kod žena u Gorici i Gradiški, gdje malo ne devet desetina djevojaka, koje se udavaju tečajem jedne godine, imade preko 20. godine, dok je kod muškaraca taj broj nešto manji, jer između mladića, koji se žene, blizu 82% navršiše 24. godinu. U Dalmaciji i Istri prilike su malo ne jednake kod oba spola, jer kod muškaraca 22—24% a kod žena nešto preko 18% dolazi na brakove do navršene 24. odnosno 20. godine. Svakako bismo točnije upoznali i opseg i važnost ranih vjenčanja onda, kad bismo mogli razrediti vjerenike jednoga i drugoga spola ne samo po dobnim razredima, nego po pojedinim godinama njihove dobe; samo tada dao bi se prosuditi i domašaj znamenitih razlika, koje, kako vidjesmo, u tom pogledu postoje medju jugoslavenskim plemenima. Na koliko smo mogli razabrati iz prvobitne građe, to se u Dalmaciji i Istri, a još više u Kranjskoj i Gorici najveći broj zaručnika nalazi u dobi izmedju 24. i 30., a zaručnica izmedju 20. i 24. godine; ove su prilike svakako bolje sa zdravstvenoga, gospodarskoga i moralnoga gledišta, nego li one, što ih nalazimo kod ostalih jugoslavenskih plemena, gdje su vjerenici mnogo mlađi, te se od njih velik dio nalazi pače u dobi ispod dvadesete godine. Posljedice ovih preranih ženitba opažaju se već na prvi mah kod plodnosti brakova, jer je prema gore istaknutim podatcima ova plodnost očito veća ondje, gdje se ne sklapaju prerane ženitbe. Samo ovoj okolnosti ima se pripisati razmjerno najmanja plodnost brakova u Srbiji, gdje je postotak zaručnica ispod dvadesete godine tako velik kao što u nijednoj od jugoslavenskih zemalja; a kako istom utječu ove prerane ženitbe na tjelesni ustroj i na zdravstvene prilike djece? O tom će nas uputiti pomorne prilike žiteljstva.

Digitized by Google

Da se uzmognu prosuditi pravi uzroci ovim preranim ženitbama, bilo bi svakako od potrebe ove podatke prosuditi u savezu s drugima pojavima, a napose s vjerozakonom, s narodnošću, s podnebljem itd. Obično se tvrdi, da ovakove prerane ženitbe leže već u karakteru slavenskoga plemena. Ovo je mnijenje u toliko opravdano, što se i u Rusiji i kod slavenskih naroda u zapadnoj poli monarkije opaža, kako sklapanje bračne sveze pada u raniju dobu nego li kod naroda germanskih i romanskih. Ali, kako nam gornji podatci pokazuju, među samim južnim Slavenima postoje u tom obziru daleko veće razlike, nego li među Slavenima u opće i drugim narodima, ovim pako razlikama svakako je poglaviti uzrok u načinu života, u prirodnim prilikama i u običaju naroda.

Donekle u savezu s dobom vjenčanika jest vrstanje brakova *prema staležu njihovom.* Bilo bi suvišno spominjati, jer pogađa svatko već na prvi mah i bez sustavnoga promatranja, da je najveći broj tako zvanih prvotnih brakova, t. j. takovih, gdje oba vjerenika prvi put stupaju u bračnu svezu. Ovaj pojav, koji se ponavlja u svim zemljama, opaža se i u krajevima, koji su predmetom našega promatranja, s tom ipak razlikom, da je *postotak tako zvanih prvotnih brakova u nas manji nego li drugdje.* Prema podatcima u skrižaljci br. X. (vidi str. 216) imade prosjekom od svih brakova sklopljenih tečajem jedne godine nešto preko 80% takovih, dok je drugdje taj postotak znatno veći, tako n. pr. u sjevero-zapadnoj Evropi, Danskoj, Engleskoj, Švedskoj i Norveškoj, iznosi taj postotak izmedju 85·11% i 87·12%, u jugo-zapadnoj Evropi, t. j. Francuskoj, Španjolskoj, Portugalskoj i Italiji, izmedju 83·18% i 85·76%, u srednjoj Evropi svagdje preko 80% izuzev Austriju (77·4%) i Ugarsku (75·34%), u Rusiji 80·14%, Rumunjskoj 85·11%, Grčkoj 86·9%.

Od naših krajeva, kako vidimo, jedina je Istra, gdje je postotak prvotnih brakova ravan prosjeku za sve jugoslavenske krajeve; u Bugarskoj, Gorici i Dalmaciji taj se postotak približuje većem dijelu evropskih država, premda ga dosiže samo Bugarska. U ostalim krajevima, u Hrvatskoj, Srbiji i Kranjskoj, sudara se taj postotak s onim, što ga gore spominjemo za Austriju i za Ugarsku. Prema tomu je postotak tako zvanih drugotnih brakova, t. j. takovih, gdje je jedan od vjenčanih drugova već prije živio u braku, dosta velik, jer u cjelosti iznosi 19·81%, dakle malo ne jednu petinu svih brakova; u Srbiji (20·41%) i Kranjskoj (21·23%) preko

Digitized by Google

Skrižaljka X.

Broj vjenčanja i vjenčanika po stališu vjenčanika na temelju prosjeka od g. 1880—1888.

Vjenčalo se	Bugarska	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Srbija	Ukupno
A. Broj vjenčanja. (Apsolutni brojevi.)								
momaka s djevojkama . .	15.918[1]	3.587	1.330	16.180	1.901	2.698	16.797	58.411
momaka s udovicama . . .	267	222	45	752	108	83	715	2.192
udovaca s djevojkama . .	727	384	171	2.093	273	469	1.196	5.313
udovaca s udovicama . .	1.988	130	54	2.094	92	175	2.396	6.929
Svota . . .	18.900	4.323	1.600	21.119	2.374	3.425	21.104	72.845
Od jedne stotine vjenčanja bilo je brakova								
momaka s djevojkama .	84·22	82·97	83·13	76·62	80·08	78·77	79·59	80·19
momaka s udovicama . . .	1·41	5·13	2·81	3·56	4·55	2·43	3·39	3·01
udovaca s djevojkama .	3·85	8·89	10·69	9·91	11·50	13·69	5·67	7·29
udovaca s udovicama . . .	10·52	3·01	3·37	9·91	3·87	5·11	11·35	9·51
Svota . .	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00
B. Broj vjenčanika. (Apsolutni brojevi.)								
momaka . . .	16.185	3.809	1.375	16.932	2.009	2.781	17.512	60.603
udovaca . . .	2.715	514	225	4.187	365	644	3.592	12.242
djevojaka . . .	16.645	3.971	1.501	18.273	2.174	3.167	17.993	63.724
udovica . . .	2.255	352	99	2.846	200	258	3.111	9.121
Svota	37·800	8.646	3.200	42.238	4.748	6.850	42.208	145.690
Od jedne stotine vjenčanih muškaraca odnosno žena bijaše								
momaka . . .	85·62	88·11	86·00	80·17	84·62	81·20	82·98	83·19
udovaca . .	14·38	11·89	14·00	19·83	15·38	18·80	17·02	16·81
djevojaka . .	88·07	91·86	93·81	86·52	91·58	92·47	85·26	87·48
udovica . .	11·93	8·14	6·19	13·48	8.42	7·53	14·74	12·52

[1] Rastavljeni uzeti su u račun među momke odnosno djevojke; a oni nepoznatoga staleža porazdijeljeni su razmjerno među gore navedene skupine.

jedne petine, a u Hrvatskoj i Slavoniji malo ne jednu četvrtinu (23·38%) svih brakova.

Između ovih brakova najviše imade takovih, gdje su oba vjerenika obudovljena; u ovom skupu ističu se napose Srbija (11·35%),

Digitized by Google

Bugarska (10·52%) i Hrvatska (9·91%); takovih, gdje se je oženio udovac s djevojkom, imadu najviše Kranjska (13·69%), Istra (11·5%) i Gorica (10·69%), a napokon takovih, gdje se udala udovica za neoženjena momka, Dalmacija (5·13%) i Istra (4·55%).

Ovakova razdioba drugotnih brakova, kakovu opažamo u jugoslavenskim krajevima, veoma se razlikuje od slične razdiobe drugih država; uz rijetke iznimke imade u evropskim državama iza prvotnih brakova najviše takovih, gdje uzimaju udovci djevojke. Kod nas je naproti iza prvotnih brakova najveći postotak za čudo kod brakova izmedju udovaca i udovica, dok je u drugim državama postotak ovih brakova najmanji; nadalje je drugdje mnogo veći postotak brakova između momaka i udovica, dok je u nas postotak ovih brakova upravo najmanji, jer u svemu dosiže 3% svih brakova, a u Bugarskoj samo 1·41%.

Veliku razliku između ovih pojava u našim krajevima i onima u drugim evropskim državama razabrati ćemo najbolje iz drugoga dijela gornje skrižaljke br. X., gdje smo one, koji stupaju u bračnu svezu, razvrstali u dva skupa: u one, koji se po prvi put, i one, koji se opetovano ožene odnosno udaše. Uzmimo u obzir najprije *muškarce.*

U jugoslavenskim krajevima imade između svih muškaraca, koji tečajem godine stupaju u bračnu svezu, prosjekom njih 83·19%, koji se po prvi put žene; u drugim je državama taj postotak veći, i to u sjevero-zapadnoj Evropi[1] (Danskoj, Švedskoj, Norveškoj, Englezkoj) izmedju 88·09% i 89·66%, u jugo-zapadnoj Evropi (Francuskoj, Španjolskoj, Portugalu i Italiji) između 87·85% i 89·5%, u jugoistočnoj Evropi 90·77% (u Grčkoj) i 87 73% (u Rumunjskoj), u centralnoj Evropi (Njemačkoj, Austriji, Ugarskoj, Švicarskoj, Nizozemskoj, Belgiji) između 90·57% u Belgiji i 79·58% u Ugarskoj, te napokon u Rusiji 83·42%.

Kako vidimo, jugoslavenski krajevi imadu u cjelosti svojoj malo ne posve jednak razmjer s Rusijom, premda se pojedini krajevi dosta znatno od toga prosjeka odmiču.

Kod *ženskoga je spola* ova razlika još veća; jer osim Austrije, Ugarske i Rusije, ne ima države, u kojoj između svih žena, koje stupaju tečajem jedne godine u bračnu svezu, ne bilo njih barem 91%, koje se po prvi put udavaju, dapače obično iznosi taj postotak preko 92%, a u sjevero-zapadnoj Evropi preko 94%, u

[1] Vidi „Allg. Statist. Archiv" III. Jahr. str. 680.

Digitized by Google

Švedskoj dapače 95·59%. U našim krajevima ovaj je omjer najveći u Gorici, Dalmaciji, Istri i Kranjskoj (preko 91%), dok se u Bugarskoj, Hrvatskoj i Srbiji kreće izmedju 85·26% i 88·07%.

Kako dakle iz svega razabiremo, *nigdje se ne ženi toliko udovaca i ne udaje toliko udovica, koliko među južnim Slavenima; razlog ovoj posebitosti leži u prvom redu u razlikosti dobe vjenčanih drugova.* Potpuna istinitost ovoga razloga prikazala bi nam se bez sumnje onda, kad bismo mogli razvrstati vjerenike po dobi; ali i bez toga opažamo imenito kod žena, kako se usporedo vrstaju pojedini krajevi prema razredbi zaručnica do 20. godine i prema broju udovica, koje ponovno stupaju u bračnu svezu, tako, da je *svagdje razmjer ovih potonjih veći, gdje je i veći postotak onih prvih.* Dokazuje to slijedeći red, kojim se vrstaju pojedini krajevi po jednom i drugom pojavu.

	Od ukupnoga broja svih žena udatih tečajem jedne godine ima ih u dobi do 20 god. slijedeći %:	Od ukupnoga broja svih žena udatih tečajem jedne godine bilo je udovica u %:
1. u Srbiji . . .	53·60	14·74
2. u Hrvatskoj . .	51·71	13·48
3. u Bugarskoj . .	42·22	11·93
4. u Dalmaciji . .	18·76	8·14
5. u Istri	18·62	8·42
6. u Kranjskoj . .	11·35	7·53
7. u Gorici . . .	10·87	6·19

Čim su mlađe žene, koje se udavaju, imenito one do 20. godine, tim se ređe zbiva, da je muž mlađi ili pače iste dobe; muževi su kod takovih brakova redovito stariji, te se ondje, gdje je takovih brakova više, i više njih razrješuje smrću muža, a mlada udovica budući još u snažnijoj dobi sklapa novi brak. Kod muškaraca bi se ova sveza među oba pojava opazila samo onda, kad bismo mogli napose izkazati one brakove, gdje je muž mlađi od žene; ne ima pako sumnje, da kao što u opće tako napose i pogledom na muškarce odlučuje pomor udatih žena i k tomu ona okolnost, što je svagdje, pak i u našim krajevima, mnogo češće, da se udovci po drugi put žene nego li da se ponovno udavaju udovice. Napokon ne ima sumnje, da i na razliku ovih pojava, što ju opažamo među samim jugoslav. krajevima, znatno utječu običaji naroda, zanimanje, i materijalne prilike u opće, a donekle i vjerski odnošaji.

Prije nego li zaključimo ovaj dio našeg razmatranja, još nam je razgledati vjenčanje *prema pojedinim godišnjim dobama.* Skrižaljka

Digitized by Google

br. XI. (vidi niže) navodi odnosne podatke po mjesecima i po godišnjim dobama, te pokazuje, kako se vjenčanja u cijelosti obzirom na dobu godine i u jugoslavenskim krajevima razvijaju onako kao što i u drugim kršćanskim državama. U prvom i posljednjem

Skrižaljka XI.

Broj vjenčanja po mjesecima po prosjeku od g. 1880—1888.

Mjesec	Bugarska[3]	Dalmacija[1]	Gorica i Gradiška[1]	Hrvatska i Slavonija[1]	Istra[1]	Kranjska[1]	Srbija[2]	Ukupno
siječanj	5.575	725	92	2.734	189	349	4.289	13.953
veljača	2.069	762	508	3.669	576	1.015	3.692	12.291
ožujak	386	81	54	221	62	74	26	904
travanj	945	181	63	554	82	69	559	2.453
svibanj	1.377	243	115	1.251	172	371	1.355	4.884
lipanj	700	191	93	794	135	292	498	2.703
srpanj	597	160	57	626	87	211	741	2.479
kolovoz . . .	529	158	47	609	88	172	337	1.940
rujan	592	212	57	673	98	187	618	2.437
listopad	932	383	65	1.275	163	219	1.763	4.800
studeni	1.975	1.136	413	8.667	694	460	7.221	20.566
prosinac . . .	3.223	91	36	46	28	6	5	3.435
Svota	18.900	4.323	1.600	21.119	2.374	3.425	21.140	72.845
I. četvrt godine	8.030	1.568	654	6.624	827	1.438	8.007	27.148
II. „ „	3.022	615	271	2.599	389	732	2.412	10.040
III. „ „	1.718	530	161	1.908	273	570	1.696	6.856
IV. „ „	6.130	1.610	514	9.988	885	685	8.989	28.801
Svota	18.900	4.323	1.600	21.119	2.374	3.425	21.104	72.845
Od 100 vjenčanja bilo ih je u								
I. četvrti godine	42·49	36·27	40.87	31·36	34·83	41·99	37·94	37·27
II. „ „	15·99	14·23	16·94	12·31	16·39	21·37	11·43	13·78
III. „ „	9·09	12·26	10·06	9·03	11·50	16·64	8·04	9·41
IV. „ „	32·43	37·24	32.13	47·30	37·28	20·00	42·59	39·54
Svota	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00

[1] U račun je uzet prosjek od g. 1881—1888.
[2] „ „ „ „ „ „ „ 1880—1887.
[3] „ „ „ „ „ „ „ 1881—1887. i to samo za zapadnu Bugarsku bez istočne Rumelije.

četvrtu godine t. j. u doba prije nego li nastane vrijeme adventsko i korizmeno, dakle po crkvenim propisima zabranjeno za pirovanje, najveći je broj vjenčanja, naproti je u ovo doba taj broj najmanji. Uz to se opaža, kako na ove pojave u ovim našim krajevima u

Digitized by Google

veliko utječe i ratarski karakter samoga žiteljstva; jer, osim Gorice i Kranjske, glavni broj svih vjenčanja dolazi u posljednji četvrt godine, kada seljak dovrši žetvu, pospravi usjeve te si namakne sredstva potrebita za podmirenje svatbenih troškova. Razlika, koja se u tom pogledu pokazuje u Bugarskoj, ne mijenja u tom obziru ništa, jer se ovdje glavni broj vjenčanja pomiče na mjesec siječanj, dok je u Dalmaciji, Hrvatskoj i Srbiji najveći broj vjenčanja mjeseca studenoga. Ovaj karakter žiteljstva isto je tako razlogom, da je u drugom i trećem četvrtgodištu u našim krajevima postotak vjenčanja mnogo manji nego li u industrijalnim zemljama, jer u ovima na te pojave ne utječe niti radnja žiteljstva na polju niti izgled na budući uspjeh žetve.

VII. Porodi.

Općenito se misli, da između svih demografskih pojava kod jugoslavenskih plemena najveće posebitosti postoje kod poroda i kod pomora žiteljstva, te da se u tom pogledu slavenska plemena u opće, a Jugoslaveni napose bitno razlikuju od drugih naroda. U koliko ovaj nazor odgovara istini, pokazat će slijedeće promatranje, kod kojega ćemo se u prvom redu obazrijeti na *porode* žiteljstva.

Potpune podatke o porodima, koje mogosmo sabrati na temelju postojeće građe, priopćujemo u skrižaljci br. XII. (vidi str. 221), i to po prosjeku, kako ga sračunasmo za pojedine krajeve na temelju razdoblja od osam odnosno devet godina. Ako broj živorodjene djece, kako je naveden u ovoj skrižaljci, prispodobimo sa srednjim žiteljstvom[1], tada vidimo, da se u opće u jugoslavenskim krajevima na 1000 žitelja prosjekom rodi na godinu 40·7 djece. Ne ima dvojbe

[1] Broj srednjega žiteljstva nije se mogao sračunati onako, kako to zahtijevaju pravila statističke tehnike, a ne bi pako odgovaralo valjanom statističkomu postupku, da smo za temelj obračuna uzeli žiteljstvo, kako je po najnovijem popisu ustanovljeno u skr. I. Uslijed toga činilo mi se je najzgodnijim već zato, što se radi o prosječnom broju poroda od god. 1883—1888., da za podlogu računa uzmem žiteljstvo, koje će prema postojećoj građi u pomanjkanju pravog srednjeg žiteljstva biti najzgodnije za ustanovu porodnoga broja, a to je za Srbiju žiteljstvo po popisu od g. 1884., za Hrvatsku i Slavoniju, za Dalmaciju, Istru, Kranjsku i Goricu prosječno žiteljstvo ustanovljeno na temelju popisa od god. 1880. i 1890., za zapadnu pako Bugarsku, koju zbog nedostatka podataka za cijelu zemlju, uzimljem u obzir kod razmatranja poroda i pomora, prosjek žiteljstva ustanovljenoga po popisu od god. 1881. i 1888.

Digitized by Google

Skrižaljka XII.

Porodi po prosjeku od g. 1880—1888.

(Apsolutni brojevi.)

Rodilo se	Bugarska[3]	Dalmacija[1]	Gorica i Gradiška[1]	Hrvatska i Slavonija[1]	Istra[1]	Kranjska[1]	Srbija[2]	Ukupno
I. Rodilo se živorođene djece								
A. Zakonske								
muške	40.128	9.561	4.011	43.909	5.709	8.406	43.014	154.738
ženske	36.007	9.080	3.765	41.537	5.352	7.879	40.741	144.361
Svota	76.135	18.641	7.776	85.446	11.061	16.285	83.755	299.099
B. Nezakonske								
muške	49	312	108	2.663	180	748	417	4.477
ženske	39	313	95	2.546	170	712	371	4.246
Svota	88	625	203	5.209	350	1.460	788	8.723
Svega skupa živorođene djece								
muške	40.177	9.873	4.119	46.572	5.889	9.154	43.431	159.215
ženske	36.046	9.393	3.860	44.083	5.522	8.591	41.112	148.607
Svota	76.223	19.266	7.979	90.655	11.411	17.745	84.543	307.822
II. Rodilo se mrtvorođene djece								
A. Zakonske								
muške	138	85	87	573	133	151	612	1.779
ženske	111	65	68	458	81	126	486	1.395
Svota	249	150	155	1.031	214	277	1.098	3.174
B. Nezakonske								
muške	4	7	5	79	9	22	12	138
ženske	3	7	4	65	6	22	9	116
Svota	7	14	9	144	15	44	21	254
Svega skupa mrtvorođene djece								
muške	142	92	92	652	142	173	624	1.917
ženske	114	72	72	523	87	148	495	1.511
Svota	256	164	164	1.175	229	321	1.119	3.428
III. Cjelokupni broj poroda								
I. četvrt godine	20.985	5.704	2.058	23.764	3.248	4.920	24.882	85.561
II. „ „	17.822	3.908	2.081	22.985	2.768	4.489	21.253	75.306
III. „ „	19.565	4.481	2.018	23.654	2.701	4.220	19.305	75.944
IV. „ „	18.107	5.337	1.986	21.427	2.923	4.437	20.222	74.439
Ukupno	76.479	19.430	8.143	91.830	11.640	18.066	85.662	311.250

[1] U račun je uzet prosjek od g. 1881—1888.
[2] „ „ „ „ „ „ „ 1880—1887.
[3] „ „ „ „ „ „ „ 1881—1887. i to samo za zapadnu Bugarsku bez iztočne Rumelije.

Digitized by Google

uslijed toga, da je porodni razmjer u našim krajevima veoma velik, te da između država evropskih ne ima nijedne osim Ugarske i Rusije, gdje bi porodni razmjer bio tako velik. Pokazuju to slijedeći brojevi, na temelju kojih, po prosjeku od g. 1888—1890., na 1000 žitelja srednjega godišnjega žiteljstva ima poroda:

Rusija . . .	48·8	Danska . . .	32·0
Ugarska . . .	44·2	Škotska . . .	31·8
Austrija . . .	37·9	V. Britanija .	31·2
Italija . . .	37·8	Norvežka . .	30·4
Holandija . .	37·8	Belgija . . .	30·0
Prusija . . .	37·4	Švedska . . .	29·1
Njemačka carevina . . .	36·8	Švicarska . .	28·0
Engleska . .	32·4	Francuska . .	23·9
		Grčka . . .	23·4

Nu promatrajući pojedine krajeve vidimo, da je samo veliki razmjer poroda u Srbiji i u Hrvatskoj razlogom, s kojega jugoslavenskim krajevima u cjelosti njihovoj između evropskih država pripada jedno od prvih mjesta; i drugdje je doduše taj razmjer vrlo povoljan, ali se još vazda kreće u normalnim granicama. Po našim naime podatcima ima na 1000 žitelja slijedeći broj poroda:

Srbija . . .	44·45	Gorica i Gradiška . .	36·99
Hrvatska . .	44·18	Bugarska . .	36·36
Dalmacija . .	38·39	Kranjska . .	36·21
Istra . . .	37·43		

Jedina dakle Hrvatska i Srbija idu obzirom na velik razmjer poroda uspored s Rusijom i Ugarskom, a od pojedinih pokrajina Austrije priključuje im se samo Galicija i Bukovina, jer od drugih ni jedna ne dosiže ni 40 poroda na 1000 žitelja. U ostalim jugoslavenskim pokrajinama sudaraju se porodne prilike prilično s onima, što ih opažamo u državama srednje Evrope. Nu uzme li se na um, da je kod ovog sravnjivanja broja poroda sa žiteljstvom u obzir uzeto cjelokupno žiteljstvo, to se na ovoj podlozi ne mogu prosuditi porodne prilike niti izreći, da li je ovomu osobito povoljnomu porodnomu razmjeru razlogom u istinu veća plodnost žiteljstva, jer tu kod gornjega omjera dolaze u račun starci i djeca, dakle faktori, koji ne sudjeluju kod rasploda. Da se dakle u pravom svjetlu prikažu porodne prilike, u prvom je redu od potrebe uzeti u obzir samo one žene, koje se nalaze u dobi sposobnoj za rasplod. Koja je ta doba, teško je odlučiti; općenito se uzima, da je to doba

Digitized by Google

od navršene 15. do navršene 45. godine; nu obzirom na sastavak građe, koja nam je pri ruci, te koja prikazuje žiteljstvo po dobi u skupinama od 10 do 10 godina, moramo tu dobu protegnuti do navršene 50. godine.

Ali i ova podloga, premda je zgodnija od one prve, ne može biti dobra, jer se uzimaju u obzir udate i neudate žene, dakle dva različita faktora, od kojih je samo jedan i po zakonu i po moralu zvan, da sudjeluje kod poroda, dok je drugomu faktoru po zakonima ćudoređa to upravo zabranjeno, te se porod kod žena ne udatih smatra iznimkom. Kad bi broj neudatih bio svagdje jednak, ta okolnost u prispodobi ne bi smetala; ali kako se prema podatcima navedenim u skrižaljci br. VIII. u pojedinim krajevima postotak neudatih kreće između 16·5% i 41·8%, to ne bi bilo ni od kakove važnosti prispodabljati plodnost žiteljstva s općim brojem žena u dobi od 15—50. godine. Ovu okolnost moramo u našim krajevima tim više uvažiti, jer je, kako ćemo kasnije razložiti, broj nezakonskih poroda ovdje razmjerno vrlo malen, te je prema tomu i neznatan postotak onih žena, koje nedozvoljenim načinom sudjeluju kod poroda. Da se s toga prosudi prava vrijednost porodnoga broja i prava plodnost žiteljstva, valja prispodobiti ukupni broj živorođene zakonske djece s brojem udatih žena, koje se nalaze u dobi sposobnoj za rasplod. Kako nam međutim građa, koju mogosmo sabrati za sve naše krajeve, ne prikazuje podataka o razredbi žiteljstva po stališu u savezu s dobom, to nam nije preostalo nego drugim putem pronaći broj udatih žena, koje se nalaze u spomenutoj dobi, a to učinismo tako, da smo od ukupnoga broja ženskoga žiteljstva, koje se nalazi u dobi od navršene 15 do 50. godine, za svaki kraj napose prema postotku *svih* udatih žena sračunali i broj onih udatih žena, koje se nalaze u rečenoj dobi. Pogrješka, koja se prema ovomu obračunu napram faktičnom stanju nalazi, nije tolika, da ne bi mogla služiti podlogom za naše prispodobe.

Ako na ovom temelju sračunamo plodnost žiteljstva, vidimo, da se na 1000 udatih žena u dobi od navršene 15. do navršene 50. godine prosjekom na godinu rodi slijedeći broj zakonske živorodjene djece:

U Kranjskoj . . .	296	U Hrvatskoj i Slavoniji	249
„ Gorici i Gradiški .	290	„ Bugarskoj	215
„ Istri	273	„ Srbiji	215
„ Dalmaciji . . .	257		

Digitized by Google

dijelu evropskih država. Tako je u razdoblju od 1887/91. bilo prosjekom na godinu od 100 živorođene djece nezakonskih poroda u:

Nizozemskoj .	3·20	Francuskoj .	8·41
Engleskoj i Walesu . .	4·52	Ugarskoj . .	8·61
Švicarskoj . .	4·63	Belgiji . . .	8·75
Rumunjskoj .	5·75	Njemačkoj .	9·23
Italiji	7·30	Danskoj . .	9·43
Norvežkoj . .	7·33	Švedskoj . .	10·23
		Austriji . . .	14·67

Ne ima sumnje, da bi ovdje za prispodobu bolje pristajali manji krajevi nego li veće države, ali kad bismo to i učinili, vidjeli bismo i onda, kako je razmjer nezakonskih poroda kod južnih Slavena osobito povoljan. Tako iznosi postotak nezakonskih poroda n. pr. u Bavarskoj 14, u Saskoj 12, u Austriji dolnjoj 26, u Salzburgu 28, u Koruškoj 46 itd. Na prvi pogled moglo bi se na tom temelju zaključiti, da su ćudoredne prilike u našim krajevima daleko povoljnije nego li drugdje. Nu ne treba zaboraviti prije svega, da nezakonski porodi sami za sebe nipošto ne mogu biti mjerilom za nećudorednost, jer — da i ne govorimo o tom, kako bi neki pojavi, kao što su n. pr. prostitucija, preljub, koji najmanje utječu na nezakonske porode, u mnogo izrazitijem svjetlu prikazali ćudoredne prilike pojedinog naroda, — nijesu jedino uzroci ćudoredni, koji utječu na veći ili manji razmjer nezakonskih poroda, već mnogi drugi, koji s ćudorednim prilikama ne imaju nikakova zajedinstva, kao što su n. pr. zakonarstvo svake ruke, gospodarski odnošaji, karakter naroda itd. Najmanje nam je pako slobodno iz prosječnoga broja stanovitoga niza godina stvarati zaključke pogledom na veće ili manje moralne prilike kojega naroda, jer u prosjeku stanovitoga razdoblja izčezavaju mnogi karakteristični pojavi. Da se temeljito prosude nezakonski porodi baš obzirom na njihovu ćudorednu stranu, morali bi se oni promatrati od godine do godine, a napose bilo bi od potrebe u obzir uzeti njihovu stalnost ili promjenljivost u pojedinim godinama napram drugim pojavima, koji su kadri utjecati na ćudoredne i gospodarske prilike naroda. Ovakovo potanko promatranje zahtijeva međutim poseban studij, kojemu bi svakako podlogom morali služiti podatci većeg broja godina nego li su naši, ali i oni su ipak dostatni, da prosudimo stanje toga pojava u pojedinim jugoslavenskim zemljama. Samo bi moglo nastati pitanje: da li gore navedeni porodni broj nezakonske djece to stanje u

Digitized by Google

istinu točno izražava? Imade ih, koji ovakovomu porodnomu broju nezakonskih poroda odlučno prigovaraju te tvrde[1], da se valjan porodni broj (y), koji će prikazati pravi omjer nezakonskih poroda, dobiva tako, da se broj nezakonskih poroda u opće (dakle i broj mrtvorođenih), sračunan na 100 neudatih žena sposobnih za porod (b), pomnoži postotkom neudatih žena od ukupnoga broja žena sposobnih za porod (β), a proizvod ovaj da se pomnoži ukupnim brojem svih poroda (dakle i mrtvorođenih), koji dolaze na 100 svih žena sposobnih za porod (c). Po ovom mnijenju bila bi ispravna formula za sračunavanje porodnoga broja nezakonskih poroda $y = \frac{b.\beta.}{c}$.

Ne upuštajući se u potanje ispitivanje: je li, nije li porodni broj nezakonske djece ispravan, mi smo za naše krajeve taj porodni broj nezakonskih poroda sračunali i po ovoj formuli zato, jer nam se čini, da je svakako točniji od gore navedenoga, koji nam prikazuje koliko nezakonskih poroda dolazi na 100 živorođene djece. Po ovoj formuli bio bi porodni broj nezakonskih poroda slijedeći:

U Bugarskoj . .	0·12	U Dalmaciji . .	3·27
„ Srbiji	0·93	„ Hrvatskoj i Slavoniji	5·83
„ Gorici	2·68		
„ Istri	3·13	„ Kranjskoj . .	8·35

Kako vidimo, ne ima velike razlike između ovoga porodnoga broja nezakonske djece i onoga, što ga sračunasmo na 100 živorođene djece u opće, te ćemo na temelju jednoga ili drugoga moći jednako odgovoriti na pitanje: *da li, i koji savez postoji između razmjera vjenčanih i porodnoga broja nezakonske djece?*

Odgovor na ovo pitanje nuđa nam se sam po sebi, ako usporedimo porodni broj nezakonskih poroda s postotkom oženjenih i udatih, te s postotkom neudatih u pojedinim zemljama.

	Porodni broj nezak. poroda	Od svih žitelja preko 15. g. ima oženjenih i udatih u postot.	Od 100 ženskih preko 15. godine ima neudatih u postot.
Bugarska	0·12	71·6	27·78
Srbija	0·93	69·2	28·67
Gorica	2·68	55·0	44·41
Istra	3·13	55·1	41·53
Dalmacija	3·27	55·8	43·54
Hrvatska	5·83	66·1	33·79
Kranjska	8·35	48·1	53·80

[1] Vidi: Dr. Moritz Ertl: „Uneheliche Geburten und Legitimation", Statistische Monatsschrift od g. 1887. str. 393 i sl.

Digitized by Google

Kako nam ovi podatci pokazuju, ne ide razmjer neudatih odnosno oženjenih i udatih usporedo s razmjerom nezakonskih poroda, akoprem se općenito misli, da je i razredba žiteljstva po bračnoj svezi od znatna utjecaja na ovaj pojav, te da i broj nezakonskih poroda biva tim manji, čim u kojoj zemlji veći broj ljudi žive u bračnoj svezi. Ne ima dvojbe, da *veći broj brakova umanjuje izvanbračno općenje, a time i broj nezakonskih poroda,* te da mnogi razlozi, koji povisuju broj brakova, umanjuju i razmjer nezakonskih poroda, pak da je svakako i to jedan od razloga, s kojih je u našim krajevima, napose u Bugarskoj i Srbiji, razmjer nezakonskih poroda tako povoljan, a u Kranjskoj mnogo veći nego li u drugim predijelima; nu gdje je, kao što u Hrvatskoj, uza sve to, što je broj oženjenih i udatih velik, razmjer nezakonskih poroda veći nego li u krajevima, gdje je broj oženjenih i udatih mnogo manji, tamo bez sumnje postoje osobiti razlozi, koji taj razmjer povećavaju. Da takovi razlozi doista postoje, to pokazuje i broj nezakonskih poroda u razmjeru napram neudatim ženama u dobi od 15.—50. godine. Na 100 neudatih žena ima nezakonskih poroda:

Bugarska . . .	0·064	Istra	1·219
Srbija	0·504	Kranjska . . .	2·282
Gorica	0·905	Hrvatska . . .	2·976
Dalmacija . . .	1·119		

Osim Kranjske i Hrvatske jedva je taj broj drugdje od važnosti; u Kranjskoj protumačuje ga svakako velik broj neudatih i neožen-jenih, a u Hrvatskoj su mu povodom drugi uzroci, koji bi se istražiti mogli samo na temelju potanjega promatranja, koje bi se moralo razgraniti i na pojedine predijele. Da pako među tima razlozima ima i takovih, koji imadu svoju klicu i u razkalašenosti žiteljstva, ne može se tajiti; jer napokon, makar se tomu koliko prigovaralo, nezakonski porodi ne mogu biti znakom, da se je učvrstio ćudoredni život, već protivno.

Broj *mrtvorođene djece* u našim je krajevima neobično malen, premašuje jedva jedan postotak svih rođenih tečajem jedne godine. U pojedinim zemljama, kao što u Bugarskoj i Dalmaciji, taj je omjer još manji od jednoga postotka, te samo u Gorici i Gradiški premašuje nešto preko 2%; prosjekom naime dolazi na stotinu rođene djece mrtvorodjenih u:

Bugarskoj . . .	0·33	Kranjskoj . . .	1·77
Dalmaciji . . .	0·84	Istri	1·97
Hrvatskoj . . .	1·28	Gorici	2·01
Srbiji	1·31		

Digitized by Google

Ovo je postotak u istinu vrlo malen, najpače kad se zna, da u većem dijelu evropskih država imade između 3 i 4, a gdjegdje, kao što u Nizozemskoj, Belgiji i Francuskoj, i više postotaka mrtvorođene djece. Ne ima sumnje, da bi ovaj pojav bio od velike znamenitosti s gledišta socijalnoga i zdravstvenoga, kad bismo u istinu mogli uzeti, da ovi podatci odgovaraju istini; ali kad su i u državama kulturnim, gdje je mrtvozorstvo dosta dobro razvijeno, s raznih uzroka ovi podatci nepotpuni i nepouzdani, kakovi tek moraju biti u našim krajevima, gdje niti ima svagdje dobro uređenih matica rodjenih, niti se unesci u te matice osnivaju na izjavi stručnjaka lječnika, već na podatcima domara ili primalja. Koliko mrtvorođene djece se u opće niti ne pobilježi, a koliko ih je, koja se unašaju u matice kao da su živa rođena, te da su umrla u prvom mjesecu života! Ne ima s toga sumnje, da je broj mrtvorođenih i u našim krajevima mnogo veći nego li se faktično prikazuje, premda se uza sve to (jer se pogrješke u registriranju mrtvorođenih i drugđe u istoj mjeri ponavljaju, ako ne s istih a ono za stalno s drugih razloga) priznati mora, da je broj mrtvorođenih u našim krajevima mnogo manji nego li drugdje. Razlog ovomu pojavu biti će svakako taj, što ovdje nije razvijen industrijalni život, koji je od nepovoljna upliva osobito za trudne žene; s razvojem industrije te, u savezu s njom, s većom gustoćom žiteljstva postaje nepovoljniji i položaj žena, koje kod žiteljstva ratarskoga mnogo laglje probave i vrijeme svoje trudnosti i sam porod. To nam potvrđuju i podatci za naše krajeve, gdje razmjer mrtvorođene djece malo ne usporedo raste s gustoćom žiteljstva. U Kranjskoj, Istri i Gorici, gdje je industrija više razvijena nego li u istočnim stranama jugoslavenskih plemena, te gdje i ratarska privreda žiteljstva nije onolika kao što u istočnim krajevima, broj mrtvorođene djece mnogo je veći. I u našim krajevima opažamo pogledom na spol i na legitimnost mrtvorođene djece u načelu iste one pojave, koji se prikazuju u drugim krajevima Europe. I kod nas je broj mrtvorođene muške djece mnogo veći od broja mrtvorođene ženske djece, jer se je na 100 mrtvorođenih djevojaka rodilo mrtvorođenih dječaka u:

Istri	163·2	Srbiji . . .	126·0
Gorici i Gradiški . . .	127·7	Hrvatskoj .	124·6
Dalmaciji . .	127·7	Bugarskoj .	124·5
		Kranjskoj .	117·7

Digitized by Google

Napokon je i u nas kod nezakonskih poroda broj mrtvorođenih veći nego li kod zakonskih poroda. Tako ima mrtvorođene djece na 100 poroda:

	zakonskih	nezakonskih
Gorica i Gradiška	1·95	4·24
Istra	1·90	4·08
Kranjska	1·67	2·92
Srbija	1·29	2·59
Hrvatska	1·19	2·69
Dalmacija	0·80	2·19
Bugarska	0·33	7·33

Razlika ova između zakonskih i nezakonskih poroda mnogo je veća u našim krajevima nego li drugđe; gđe su žene, koje se ogriješe o ćudoređu, izvrgnute većemu ruglu i preziru, tamo one češće nastoje prikriti svoju trudnost, pak bilo to i na štetu poroda što ga pod srcem nose, tamo su češći i mrtvi porodi. Samo zato je broj mrtvorođene nezakonite djece tako velik u Bugarskoj, a u Gorici, Istri i Dalmaciji više nego li dva puta tolik, jer su i preljubnice i djevojke, koje se dadoše u naručaj svojim ljubovnicima, izvrgnute strožemu sudu naroda, nego li u drugim krajevima.

Ista pravilnost, koja se obzirom *na spol* živorođene djece pokazuje kod evropskih država, postoji u glavnom i u krajevima jugoslavenskih zemalja: i ovdje se pravilno rađa više muške djece nego li ženske. Po prosjeku godinâ, koje su podlogom našemu promatranju rodio se na 1000 djevojaka 1071 dječak. Osim Bugarske ovaj razmjer u pojedinim krajevima nije u veliko različan; vidi se to iz slijedećih brojeva, po kojima se kod živorođene djece na 1000 djevojaka rađa dječaka u:

Bugarskoj	1114	Kranjskoj	1065
Gorici i Gradiški	1067	Hrvatskoj	1056
Istri	1066	Srbiji	1056
		Dalmaciji	1051

U evropskim državama ovaj je razmjer nešto manji, jer na 1000 djevojaka broje slijedeći broj dječaka:

Njemačka 1052, Austrija 1058, Ugarska 1050, Švicarska 1045, Nizozemska 1055, Belgija 1045, Danska 1048, Švedska 1050, Norvežka 1058, Engleska 1036, Škotska 1055, Irska 1055, Francuska 1046, Španjolska 1083, Italija 1058, Rumunjska 1077, Grčka 1180, Rusija 1054.

Digitized by Google

Zanimiv je pojav, koji se prikazuje i u našim krajevima suglasno sa svima evropskim državama, da je kod mrtvorođene djece višak muških poroda daleko veći nego li kod živorođene djece. Prosjekom se računa naime u jugoslavenskim krajevima kod mrtvorođene djece na 1000 ženskih poroda 1268 muških, a napose u:

Istri	1632	Hrvatskoj . . .	1246
Gorici	1277	Bugarskoj . . .	1245
Dalmaciji . . .	1277	Kranjskoj . . .	1170
Srbiji	1260		

Ovi podatci potvrđuju i u našim krajevima općeniti nazor, kako je muški organizam u svom prvom razvitku izvrgnut većim pogibeljima od ženskoga, te kako je i sam akt poroda za muško čedo pogibeljnije nego li za žensko.

Još nam se kod poroda pogledom na spol i u našim krajevima pokazuje jedna posebitost, koju vidimo i drugdje, a ta je, da je kod nezakonskih poroda višak muške djece u cjelosti nešto manji nego li kod zakonskih poroda, jer se rodiše kod nezakonskih poroda na 1000 djevojaka 1054 muška poroda napram 1071 kod zakonskih poroda, akoprem u Bugarskoj, Gorici i Srbiji vidimo i protivan pojav. Kako svi ovi pojavi, koji se tiču spola rođene djece, u našim krajevima napram drugim zemljama ne pokazuju u cijelosti nikakove posebitosti, te kako se sva razlaganja o uzrocima tih pojava upiru samo na nedokazane još hipoteze, bilo bi suvišno dalje se obazirati na ovaj pojav.

Na kraju promatranja o porodima žiteljstva spominjemo jošte u skrižaljci br. XIII. (vidi str. 232), kako su porodi, sračunani po prosjeku godina navedenih u skrižaljci br. XII., razdijeljeni po pojedinim dobama godišta.

VIII. Pomor.

Pomorne prilike jugoslavenskih plemena, na koje nam se je sada osvrnuti, nijesu, kao što je i posve naravno, do sada ispitane tako, da bi se na njihovoj podlozi mogao prosuditi kulturni razvoj pojedinih jugoslavenskih krajeva; međutim ne ima sumnje, da nije daleko vrijeme, kad će nam sabrana građa o pomoru žiteljstva osobito u onim krajevima, koji istom stupaju u krilo zapadne kulture, kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija i Bugarska, pokazati, da li su i u kojoj su mjeri civilizatorne uredbe, kao što su n. pr. organizacija zdravstva i razvoj zdravstvene policije, prigledba bolest-

Digitized by Google

Skriž. XIII.

Porod u postotcima po godišnjim dobama

Zemlja	Od ukupnoga prosječnoga broja godišnjih poroda rodilo se je							
	u I. četvrtgodištu		u II. četvrtgodištu		u III. četvrtgodištu		u IV. četvrtgodištu	
	postotaka od svih poroda	prosjekom svaki dan	postotaka od svih poroda	prosjekom svaki dan	postotaka od svih poroda	prosjekom svaki dan	postotaka od svih poroda	prosjekom svaki dan
Bugarska . . .	27·4	233	23·3	195	25·6	212	23·7	197
Dalmacija . . .	29·3	63	20·1	43	23·1	49	27·5	58
Gor. i Grad. .	25·2	23	25·6	23	24·8	22	24·4	21
Hrv. i Slav. .	25·9	264	25·1	252	25·7	257	23·3	233
Istra	27·9	36	23·8	30	23·2	29	25·1	32
Kranjska . . .	27·3	55	24·8	49	23·3	46	24·6	48
Srbija	29·1	276	24·8	234	22·5	210	23·6	215
Ukupno . .	27·4	950	24·3	826	24·4	825	23·9	804

nika i briga uprave oko zdravih stanova, i mnoge druge, promijenile pomor žiteljstva. Za sada nam ne preostaje nego se osvrnuti na one podatke, što ih imamo pri ruci, te koji se tiču jednako svih naših krajeva; priopćujemo ih u skrižaljci br. XIV. (vidi str. 233.)

Po ovim podatcima dolazi u našim krajnvima na 1000 stanovnika srednjega žiteljstva prosjekom svake godine 24·98 slučajeva smrti, te uslijed toga spadaju jugoslavenske zemlje u onaj skup država evropskih, gdje je pomor naroda dosta velik. Tako ima po prosjeku od g. 1884—1890.[1] na 1000 žitelja srednjega žiteljstva slijedeći broj pomora:

Ugarska	33·0	Škotska	19·2
Austrija	29.0	Engleska	19·1
Italija	27·3	Velika Britanija .	19·0
Holandija . . .	25·9	Irska	17·9
Njemačka . . .	25·1	Danska	18·6
Francuska . . .	22·0	Švedska	16·9
Švicarska . . .	20·8	Norveška	16·9
Belgija	20·1		

[1] Vidi *Körösi-Thirring*: „Die Natalitäts- und Mortalitätsverhältnisse“ str. 22.

Digitized by Google

Skriž. XIV.

Pomor bez mrtvorođene djece po prosjeku g. 1880—1888.
(Apsolutni brojevi.)

Broj umrlih	Bugarska[3]	Dalmacija[1]	Gorica i Gradiška[1]	Hrvatska i Slavonija[1]	Istra[1]	Kranjska[1]	Srbija[2]	Ukupno
muških	19.991	6.200	2.942	31.755	4.283	6.919	25.237	97.327
ženskih . . .	17.759	6.033	2.917	30.317	4.188	6.780	23.597	91.591
Svega skupa .	37.750	12.233	5.859	62.072	8.471	13.699	48.834	188.918
u I. četvrti godine	12.143	3.401	1.657	18.971	2.375	4.048	17.306	59.901
„ II. „ „	8.286	2.473	1.325	14.930	1.732	3.409	11.198	43.353
„ III. „ „	8.145	2.989	1.425	13.096	2.101	3.012	9.114	39.882
„ IV. „ „	9.176	3.370	1.452	15.075	2.263	3.320	11.216	45.782
Svota	37.750	12.233	5.859	62.072	8.471	13.699	48.834	188.918
U prvoj godini života: *A. Zakonskih*								
muških	3.505	1.496	779	9.834	1.209	1.604	—	18.427
ženskih	2.848	1.324	627	8.190	993	1.248	—	15.230
Svota	6.353	2.820	1.406	18.024	2.202	2.852	—	33.657
B. Nezakonskih								
muških	8	83	25	672	51	194	—	1.033
ženskih	6	79	24	564	48	163	—	884
Svota	14	162	49	1.236	99	357	—	1.917
Svega skupa u I. god. života								
muških	3.513	1.579	804	10.506	1.260	1.798	7.378	19.460
ženskih	2.854	1.403	651	8.754	1.041	1.411	6.414	16.114
Svota	6.367	2.982	1.455	19.260	2.301	3.209	13.792	35.574
Do navršene pete god. života: *A. Zakonskih*								
muških	9.189	2.628	1.324	15.802	2.097	2.730	—	33.770
ženskih	7.908	2.432	1.157	14.054	1.886	2.335	—	29.772
Svota	17.097	5.060	2.481	29.856	3.983	5.065	—	63.542
B. Nezakonskih								
muških	11	112	34	884	73	265	—	1.379
ženskih	10	107	33	795	74	234	—	1.253
Svota	21	219	67	1.679	147	499	—	2.632
Svega skupa do navršene pete godine								
muških	9.200	2.740	1.358	16.686	2.170	2.995	—	35.149
ženskih	7.918	2.539	1.190	14.849	1.960	2.569	—	31.025
Svota	17.118	5.279	2.548	31.535	4.130	5.564	—	66.174

[1] U račun je uzet prosjek od g. 1881—1888.
[2] „ „ „ „ „ „ „ 1880—1887.
[3] „ „ „ „ „ „ „ 1881—1887. i to samo za zapadnu Bugarsku bez istočne Rumelije.

Digitized by Google

Jugoslavenski krajevi u cijelosti svojoj stoje dakle između navedenih država na šestom mjestu, umah iza Njemačke a pred Francuskom; ali kad ih razgledamo pojedince, opazit ćemo, kako je samo kod Bugarske i Dalmacije pomorni broj ispod prosjeka, a svagdje drugdje kako je veći od njega. Vidi se to iz slijedećih podataka, koji pokazuju, da je prosjekom godinâ našega promatranja na 1000 stanovnika srednjega muškoga odnosno ženskoga žiteljstva bilo pomora u

	kod muškaraca	kod žena	u opće
Hrvatskoj i Slavoniji	30·85	29·64	30·24
Kranjskoj	29·58	26·46	27·95
Istri	27·04	28.58	27·79
Gorici i Gradiški . .	27·00	27·32	27·16
Srbiji	25·93	25·41	25·67
Dalmaciji	24·52	24·24	24·38
Bugarskoj	18·64	17·34	18·00
Ukupno	25·42	24·53	24·98

U zapadnim krajevima pomor je žiteljstva, kako vidimo, veći nego li u iztočnima, napose se u tom obziru ističu Hrvatska i Slavonija s najnepovoljnijim, a Bugarska s najpovoljnijim pomorom. Pomor u Hrvatskoj uspoređuje se malo ne s onim u Ugarskoj, te spada Hrvatska u tom pogledu još uvijek među države s najnepovoljnijim pomorom, dok je naproti Bugarska ravna sjevernim državama evropskim, gdje postoje najpovoljnije prilike u pomoru žiteljstva.

Općenit pomorni broj, kako ga gore spomenusmo, ne može međutim niti razjasniti uzroke navedenim razlikama niti u pravoj slici prikazati pomorne prilike pojedinih krajeva; u tu svrhu bilo bi svakako od potrebe promatrati pomore i tečajem duljega razdoblja i obzirom na manje predijele pojedinih zemalja; a bilo bi nužno razvrstati pomore i obzirom na zvanje i zanimanje, dobne razrede, vjerozakon, pojedine vrsti bolesti, koje su neposrednim povodom smrti, te ostale gospodarske, socijalne i zdravstvene prilike žiteljstva; ali takovih potpunih izvida ne ima danas još niti u državama zapadne Evrope a kamo li u krajevima, koji se jedva oslobodiše od turskoga jarma.

Obično se tvrdi, da velik broj poroda povisuje pomorne prilike, te da je i pomorni broj ondje veći, gdje se rađa više djece, a to s toga, jer da se velikim brojem poroda sitne djece, koja su u

Digitized by Google

mnogo većoj mjeri izvrgnuta smrti od ostaloga, starijega žiteljstva, u veliko množi broj umrlih. Nu ako prispodobimo naše krajeve pogledom na pomorni i porodni broj, ne ćemo *na prvi mah* naći ove uzke sveze; pokazuje nam to najjasnije red, kojim se pojedine zemlje redaju:

po porodnom broju	po pomornom broju
1. Srbija	1. Hrvatska i Slavonija
2. Hrvatska i Slavonija	2. Kranjska
3. Dalmacija	3. Istra
4. Istra	4. Gorica i Gradiška
5 Gorica i Gradiška	5. Srbija
6. Bugarska	6. Dalmacija
7. Kranjska	7. Bugarska

Ova razlika u poretku pojedinih krajeva pogledom na gore istaknute prilike nastaje već s toga, jer veći ili manji broj poroda nije jedini razlog većemu odnosno manjemu broju pomora, te jer ima i drugih uzroka, koji većom snagom utječu na pomor ne samo djece nego i starijih dobnih razreda. Da se s toga uzmogne dobiti prava slika o uzrocima pomora, bilo bi od prijeke potrebe ponajprije razmotriti pomor po dobi žiteljstva, te prispodobiti broj umrlih stanovite dobe s brojem žiteljstva dotičnoga dobnoga razreda. Ove prispodobe ne možemo doduše provesti na temelju naše građe, nu ako promotrimo pomor djece sam za sebe, tada ćemo svakako morati doći do zaključka, kako i u našim krajevima porodne prilike utječu znatno na pomor žiteljstva. Tako ima po prosjeku godinâ našega promatranja od 100 umrlih tečajem jedne godine djece ispod pete godine života u:

Hrvatskoj i Slavoniji	50·8	Gorici i Gradiški .	43·5
Istri	48·7	Dalmaciji . . .	43·1
Bugarskoj	45·3	Kranjskoj . . .	40·6

Za Srbiju ne mogosmo za ovo razdoblje odlučiti umrle ispod pete godine; zato niti ne spominjemo ukupnoga rezultata za sve zemlje. Nu i bez obzira na Srbiju pokazuju nam ovi brojevi, kako između svih mrtvih daje nježno doba mladosti najvećih žrtava smrti, jer najmanje dvije petine, u Hrvatskoj dapače i preko polovina svih umrlih, nije navršilo ni pete godine života. Najnoviji podatci, što ih imamo za Srbiju, ističu napose pomor i kod djece do navršene pete godine, te nam na temelju prosjeka za g. 1888., 1889. i 1890. posvema podkrijepljuju ovu tvrdnju, jer je na 100 umrlih u ovim godinama bilo 46·02 djece do navršene pete godine, te bismo u redu naših krajeva kraljevinu Srbiju u tom pogledu mogli uvrstiti na treće mjesto.

Digitized by Google

Ali niti sva djeca nijesu jednako izvrgnuta plijenu smrti; što mlađa doba, tim je veća pogibelj za pupoljak, koji se počeo razvijati u majčinu krilu; pokazuje nam to okolnost ona, što od djece umrle do pete godine života imade dobra polovina, a u Hrvatskoj preko tri petine takove, koja nijesu prekoračila ni prve godine života.

Bilo je naime od stotine mrtvih, koji su umrli prije navršene pete godine, u dobi do prve godine života prosjekom na godinu u[1]:

Hrvatskoj i Slavoniji	61·1	Dalmaciji . . .	56·4
Kranjskoj	57·7	Istri.	55·7
Gorici i Gradiški .	57·1	Bugarskoj . . .	37·2

Akoprem moramo već i na temelju ovih brojeva zaključiti, kako pomor u prvoj godini života odlučuje o pomoru djece u opće, to nam ipak ni ovi brojevi ne mogu pružiti slike o pomornim prilikama žiteljstva u opće ni djece napose, jer se razmjer umrlih prema njihovoj dobi ne opredijeljuje samo prema nezgodama, kojima je izvrgnut život pojedinoga dobnoga razreda, nego i prema broju živih, koji sačinjavaju dotični razred.

U tu svrhu svakako bi bilo od potrebe, da se prispodobi tečajem stanovitoga razdoblja broj umrlih svakoga pojedinoga dobnoga razreda s brojem živih, koji se nalaze u odnosnom dobnom razredu. Žalibože, da toga za naše krajeve zbog nedostatnosti građe u njihovoj skupnosti učiniti ne možemo; nu da se pravo prosudi pomor djece i životna snaga rođenih, te da se u pravoj mjeri uvaži i utjecaj samih poroda na pomor, može donekle služiti i prispodoba broja rođenih tečajem jedne godine s brojem umrle djece, koja nijesu prekoračila prve godine života. Učinimo li to, tada dolazimo do zaključka, da od 1000 živorođene djece umre muške odnosno ženske djece u prvoj godini života:

	Bugarska	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Srbija	Prosjek
muš.	87·3	160·0	160·0	225·5	213·9	196·4	169·9	122·2
žen.	79·1	149·3	149·3	198·5	188·5	164·2	156·0	108·4
Ukupno	83·5	154·7	154·7	212·4	201·6	181·0	163·1	115·5

[1] Po najnovijim podatcima za god. 1888—1890. iznosi u kraljevini Srbiji prosječni postotak djece, koja su umrla do navršene prve godine života 55·05% sve djece, koja umru do navršene 5. godine.

Digitized by Google

Dakle *u našim krajevima malo ne 12 postotaka sve rodjene djece ne preživi ni prve godine života; ovaj je pojav, ako ga prispodobimo s drugim zemljama, tako povoljan, da jugoslavenski krajevi u tom pogledu idu uspored s onim evropskim zemljama, gdje su pomorne prilike djece najpovoljnije.*[1] Ovomu vrlo povoljnomu pojavu najviše doprinosi Bugarska, gdje je pomor djece u prvoj godini života tako povoljan, kako mu ne nalazimo premca nigdje drugdje; najnepovoljniji pojav u tom pogledu postoji u Hrvatskoj i u Istri, gdje je pomor djece u prvoj godini života skoro tri puta tolik, kolik je u Bugarskoj; ali ipak nije tolik, kakov se prikazuje u nekim evropskim državama, te se s toga ni za Hrvatsku ni za Istru ne može reći, da je taj pomor osobito nepovoljan. Red, kojim se redaju naši krajevi prema pomoru djece u prvoj godini života, ravan je malo ne posve onomu redu, kojim se ti krajevi redaju po općem pomornom broju, te ne ima uslijed toga, obzirom na gore istaknuti razmjer, sumnje, da i u našim krajevima pomor djece svih dobnih razreda najviše utječe i na sveopći pomorni broj; nu ako se taj utjecaj ne prikazuje već na prvi pogled, te ako pomorni i porodni broj u našim krajevima ne idu posve uspored, razlogom je samo već gore istaknuti dosta povoljni pomor djece u prvoj godini života. Pak ako je uza sve to opći pomorni broj jugoslavenskih krajeva napram drugim državama dosta nepovoljan i dosta velik, biti će tomu bez dvojbe uzrokom, što je u srednjim i u višim dobnim razredima pomor velik, svakako veći nego li je u onim državama, gdje je pomor djece veći od istog pomora u našim krajevima, a gdje je uz to opći pomorni broj isto tolik ili pače veći nego li je u nas. Već ova okolnost dostatna je, da potakne mjerodavne faktore na razmišljanje, kako bi upravo u krajevima, koji su predmetom našega promatranja, bilo od potrebe posvetiti što veću brigu prigledbi zdravstva.

[1] Po prosjeku od g. 1872—1878., kako ga je sračunao Oettingen u svojoj „Moralstatistik“ 3. izdanje, umre od 100 živorođene djece u prvoj godini života u:

Irskoj	9·48	Saskoj	20·01
Norveškoj	10·74	Prusiji	21·25
Škotskoj	12·46	Italiji	21·44
Švedskoj	13·69	Austriji	25·77
Belgiji	14·51	Rusiji (evropskoj)	26·54
Engleskoj	15·25	Badenskoj	27·16
Francuskoj	16·62	Bavarskoj	31·62
Švicarskoj	19·83	Württemberškoj	32·36

Digitized by Google

U ostala promatranja o pomoru žiteljstva u našim krajevima ne možemo se upuštati, jer o nekima, kao što su uzroci smrti, pomor po dobi, po zvanju i zanimanju itd., ili ne imamo u opće podataka ili samo za pojedine krajeve, dok će o drugima, kao što n. p. pogledom na spol ili na raznolikost pomora kod zakonske i nezakonske djece, čitatelj u gornjim podatcima i sam naći dovoljne upute.

Još ćemo napokon spomenuti, kako se u pojedinim godišnjim dobama vrstaju pomori, sračunani po prosjeku godinâ navedenih u skrižaljci br. XIV. O tom naći će čitatelj podatke u ovoj skrižaljci br. XV.

Skriž. XV.

Pomor u postotcima po godišnjim dobama.

Zemlja	Od ukup. prosječnoga broja godišnjih pomora umrlo je postotaka			
	u I. četvrt-godištu	u II. četvrt-godištu	u III. četvrt-godištu	u IV četvrt-godištu
Bugarska	32·2	21·9	21·6	24·3
Dalmacija	27·8	20·2	24·4	27·6
Gorica i Gradiška . . .	28·3	22·6	24·3	24·8
Hrvatska i Slavonija . . .	30·5	24·1	21·1	24·3
Istra	28·1	20·4	24·8	26·7
Kranjska	29·6	24·9	22·0	23·5
Srbija	35·4	22·9	18·7	23·0
Ukupno	31·7	22·9	21·1	24·3

Kao što svagdje, tako se i u našim krajevima pokazuje pravilo, da je u prvom četvrgodištu pomor najveći, da u drugom i trećem taj pomor pada, te da se onda u četvrtom opet po malo diže; razlika se opaža samo u onim zemljama, koje leže uz more: ovdje dolazi najmanji postotak pomora u drugom a ne u trećem četvrtgodištu, kao što to biva u kopnenim i brdovitim krajevima. Kako se već na prvi mah i bez potanjega promatranja vidi, uzrok ovim promjenama leži u raznoj snazi, kojom pojedini utjecaji u razno doba godišta djeluju na pomor žiteljstva; ovi su utjecaji poglavito promjena hrane a ponajviše meteorologijske prilike, koje se mijenjaju prema pojedim dobama godine. Nu da se ovi utjecaji potanje ispitaju, bilo bi od potrebe, razlike u pomoru pojedinih godišnjih doba istražiti za čitav niz godina ne samo prema prosjeku nego prema faktičnoj promjeni od godine do godine, a zatim ovo promatranje

Digitized by Google

urediti i prema dobnim razredima umrlih. Ispitivanja ove vrsti, za koje se traži u prvom redu valjano sabrana građa, zaslužila bi, da joj osobitu pozornost posvete i meteorolozi i lječnici.

IX. Razmjer između pomora i poroda.

Razloživ ovako, u koliko se je na temelju sabrane građe dalo, porodne i pomorne prilike žiteljstva u jugoslavenskim zemljama, razgledati nam je razmjer između pomora i poroda; jer za razvoj žiteljstva niti je odlučan sam pomor niti sam porod, nego višak poroda nad pomorom. Nu kod ovoga promatranja treba pamtiti, da višak poroda nije isto što i prirast žiteljstva; jer o prirastu odlučuje uz ovaj unutarnji razlog još i seoba samoga žiteljstva. Ne poznavajući za naše krajeve ove seobe, moramo se ograničiti samo na onaj prirast, koji nastaje viškom poroda. Ovaj je višak u jugoslavenskim krajevima dosta velik, jer se može uzeti, da se prosjekom svake godine 119.000 ljudi više rodi nego li ih umre, dakle je gotovo za 63% porod veći od pomora. Pojedini krajevi kao što ne imaju jednakih ni porodnih ni pomornih prilika, ne imaju ni jednakoga viška poroda nad pomori. Prema podatcima, što ih gore navedosmo o porodu *živorođene* djece i pomoru, imadu prosjekom na godinu više poroda nego li pomora:

	apsolutni broj	broj poroda je napram broju pomora veći za postotaka
Bugarska	38.473	101·1
Dalmacija	7.033	57·5
Gorica i Gradiška . .	2.120	36·2
Hrvatska i Slavonija .	28.583	46·0
Istra	2.940	34·7
Kranjska	4.046	29·4
Srbija	35.709	73·1
Ukupno	118.904	62·9

Već ovi brojevi pokazuju veliku razliku u višku poroda među pojedinim krajevima, jer n. pr. Bugarska ima malo ne četiri put, Srbija tri, a Dalmacija dva put tolik višak poroda nad pomori kolik Kranjska, premda je i ovdje taj višak dosta velik. Da uzmognemo ovaj unutarnji prirast žiteljstva prispodobiti s drugim zemljama, staviti ćemo ga u omjer napram žiteljstvu. Učinimo li to, tada vidimo, da na 1000 stanov. srednjega žiteljstva imade slijedeći broj poroda živorođene djece više nego li pomora:

Digitized by Google

Srbija	18·77
Bugarska	18·35
Dalmacija	14·01
Hrvatska i Slavonija	13·92
Gorica i Gradiška	9·83
Istra	9·64
Kranjska	8·15
Ukupno	15·72

Prema podatcima drugih država ovaj je unutarnji prirast u jugoslavenskim krajevima tolik, kolika ne nalazimo u nijednoj od evropskih država; najpače nas taj višak poroda u Srbiji i u Bugarskoj sjeća na iste sjevero-amerikanske države, koje u opće slove kao primjer najjačega unutarnjega prirasta, jer višak rodjenih na 1000 žitelja iznosi ovdje prosjekom 22·78 na godinu. Napose je položaj Bugarske glede toga osobito povoljan, jer je ona u tom sretnom stanju, da uz razmjerno dosta velik prirodni broj imade prilično malen pomorni razmjer; prilike Srbije nijesu uza sve to, što je postotni višak kod poroda veći nego li u Bugarskoj, tako povoljne, jer je uz veoma velik porodni broj i pomor mnogo veći nego li u Bugarskoj, a poznato je, da su prilike onoga naroda najpovoljnije, gdje se uz malen porodni razmjer i uz još manji pomor pokazuje višak poroda. Između evropskih država prikazuju nam u razdoblju od g. 1880—1891. pojedine države slijedeći višak živorođene djece nad pomorom na 1000 st.[1]:

Norveška između	12·3 i 15·1	Belgija između	11·1 i 6·7
Nizozemska između	12·0 i 14·6	Austrija između	7·0 i 10·6
Danska između	11·0 i 15·1	Ugarska između	5·1 i 15·0
V. Britanija između	9.8 i 13·8	Švicarska između	5·7 i 8.1
Švedska između	10·8 i 13·6	Francuska između	2·9 i 0·0
Italija između	7·1 i 12·8		

Uz Bugarsku i Srbiju prikazuju nam još Dalmacija, te Hrvatska i Slavonija tolik unutarnji prirast, da u tom pogledu nadkriljuju sve ostale evropske države, dok je u ostalim krajevima taj unutarnji prirast samo srednje ruke, te ga možemo staviti u isti skup s kraljevinom Italijom i Belgijom, jer nigdje ne prelazi jednog postotka od žiteljstva. Kad bi ovaj unutarnji prirast bio neprekidno tolik, kako ga nalazimo u razdoblju našega promatranja, tada bi

[1] Vidi „Allg. Statist. Archiv" svez. III. str. 544.

Digitized by Google

se moglo reći, da bi se bez obzira na doseljivanje i iseljivanje žiteljstvo u jugoslavenskim krajevima podvostručilo u razdoblju od 46—50 godina; ali bez obzira na to, što su ovakove tvrdnje o podvostručenju žiteljstva od problematične vrijednosti, ne mogu gornji podatci biti podlogom za ovakova prosuđivanja već zato, jer nam oni prikazuju prosjek od malena broja godina, a za prosuđivanje gornjih prilika bilo bi nuždno promatrati razmjer poroda i pomora tečajem više godina jedne za drugom, jer se samo tako dade prosuditi, da li je ovaj razmjer samo slučajan ili imade li sklonost da stalno raste ili pada. Gornji podatci ne će biti od druge vrijednosti, nego da nam pruže općenitu sliku o porodnom i pomornom razmjeru, te da tu sliku uzmognem prispodobiti s drugim državama; šteta samo da nam oni sami po sebi u svojoj općenitosti ne mogu odgovoriti na pitanje, što ga stavismo na drugom mjestu:[1] u koliko je prirast domaćega odnosno tuđega elementa nastao viškom poroda nad pomorom, a koliko opet doseljivanjem tudjinaca? Kako se ni u pojedinim državama zapadne Evrope napose ne bilježi mijena žiteljstva, koja nastaje seobom, tako se ni u jugoslavenskim zemljama ne može sabrati građa o doseljenicima i iseljenicima pojedine zemlje, pak s toga da se barem približno ustanovi u koliko seoba utječe na mijenu žiteljstva, ne preostaje ni nama drugo, nego li taj pojav proračunati tim načinom, da se u razdoblju između dva popisa ustanovi faktični višak žiteljstva, koji se pokazuje na temelju rezultata popisa, da se taj višak sravni s onim viškom, koji bi imao nastati uslijed naravne mijene žiteljstva, te da se onda razlika između jednoga i drugoga viška uzme na račun seobe žiteljstva. Mi smo ovakovu prispodobu kušali provesti u skrižaljci XVI. (vidi str. 242). Ali prispodabljajuć pojedine krajeve, ne smije se zaboraviti, da razdoblje između dva popisa nije jednako u svim krajevima, te da uslijed toga nijesmo mogli uzeti za podlogu promatranja ni jednak broj godina kod sračunavanja viška poroda nad pomorima, a za tim, da se prirast, koji nastaje naravnom mijenom žiteljstva, kako ga izkazujemo u gornjoj skrižaljci, ne sudara s gore navedenim podatcima o pomoru i porodu, jer smo kod gornje rasprave o porodima i pomorima za poglogu uzeli podatke od g. 1880. odnosno 1881. do g. 1888. odnosno 1887., dok smo se u skrižaljci br. XVI. mogli obazrijeti samo na pomore i porode, koji se prikazaše u razdoblju između oba po-

[1] Vidi gore str. 190.

Digitized by Google

Skrižaljka XVI.

Zemlja	Razdoblje	Prirast (+) odnosno padanje (—) žiteljstva.					
		Apsolutni broj			Na 1000 stanovnika bijaše na godinu prirast (+) odnosno padanje (—)		
		u cijelosti	naravnom mijenom	seobom	u cijelosti	naravnom mijenom	seobom
Bugarska	1881—1888.	+ 185.515	+ 269.314	— 83.799	+ 12·64	+ 18·35	— 5·71
Dalmacija	1881—1890.	+ 51.325	+ 65.170	— 13.845	+ 10·77	+ 13·68	— 2·91
Gorica i Gradiška	1881—1890.	+ 9.224	+ 21.891	— 12.667	+ 4·37	+ 10·37	— 6·00
Hrvatska i Slavonija	1881—1890.	+ 291.091	+ 282.255	+ 8.836	+ 14·18	+ 13.75	+ 0·43
Istra	1881—1890.	+ 25.604	+ 29.260	— 3.656	+ 8·77	+ 10·02	— 1·25
Kranjska	1881—1890.	+ 17.715	+ 38.305	— 20.590	+ 3·68	+ 7·96	— 4·28
Srbija	1885—1890.	+ 260.225	+ 222.403	+ 37.822	+ 21·34	+ 18·24	+ 3·10

Digitized by Google

pisa. Ovo razdoblje iznosi u Bugarskoj sedam, u Srbiji šest, a u ostalim krajevima deset godina.

Po obračunu navedenom u gornjoj skrižaljci dolazimo do uvjerenja, da bi uslijed naravne mijene žiteljstva samim viškom poroda nad pomorom u svim krajevima, osim Srbije i Bugarske, prirast žiteljstva morao biti mnogo veći nego li se faktično prikazuje, da ga nije snizilo iseljivanje jednog dijela žiteljstva. Kako na drugom mjestu razložismo[1] s gledišta narodnosti ne ima se ovaj pojav u opće žaliti, jer su iseljenici, koji su snizili prirast žiteljstva ispod naravne mijene, u koliko motrimo pojedine krajeve, u cijelosti njihovoj tuđinci. Tako je u Bugarskoj veći prirast, koji bi imao nastati uslijed naravne mijene, potisnut na manji razmjer uslijed razmjerno dosta velikog iseljivanja Turaka, u Dalmaciji uslijed odlazka talijanskoga, a u Kranjskoj, barem donekle, njemačkoga elementa, dok je u Gorici i Istri prirast uslijed naravne mijene snižen po svoj prilici odlazkom domaćega elementa. Naproti se je u Srbiji i u Hrvatskoj žiteljstvo umnožilo ne samo naravnom mijenom nego i dolazkom tuđih elemenata, kako već gori spomenusmo, i to u Hrvatskoj poglavito dolazkom Magjara i Nijemaca, a u Srbiji Nijemaca, Magjara i Cigana. Da su se uz to tuđi življi množili i naravnim prirastom o tom ne može biti sumnje, samo se ne da na temelju podataka navedenih u skrižaljci br. XVI., kao niti onih, što ih gore spomenusmo na drugom mjestu, navesti, kolik je naravni prirast kod domaćega, a kolik je kod tuđeg žiteljstva. U opće vidimo, da je u istočnim krajevima naravni prirast mnogo veći nego li u zapadnim; razloge tomu težko je navesti, dok se taj prirast ne razmotri u manjim predijelima, jer su najraznovrstniji uzroci, koji utječu na naravni prirast, te bi bilo vrlo pogrješno, kad bi se samo jedan od njih smatrao odlučnim, jer svi oni djeluju zajedno. Toliko samo možemo uztvrditi, da u predijelima strogo ratarskim osobito utječu: položaj zemljišta, raznolikost plemenska, i narodni običaji, dok u krajevima, gdje je više razvijen obrtni život, u prvom redu odlučuje bolja privreda, laglja uporaba radne sile, a istom u drugom redu razlike geografske i naravne. Uzevši međutim u obzir ovaj osobito povoljan unutarnji prirast žiteljstva, te razdiobu po narodnostima, kako ju istaknusmo u odsjeku III., morati ćemo i bez potanjih podataka doći do zaključka, da u cjelosti kod ovoga povoljnoga unutarnjega prirasta u prvom redu su-

[1] Vidi gore str. 185. i sl.

Digitized by Google

djeluju sama jugoslavenska plemena, te da upravo zato u njim samima imade dosta snage i jakosti, da se razviju iz samih sebe i bez tuđih elemenata, koji im nijesu srodni ni po krvi ni po jeziku.[1]

X. Žiteljstvo po dobi.

Na kraju ove rasprave još ćemo se ogledati na jedan pojav, koji je od osobite važnosti ne samo s gledišta demografskoga, nego i napose pogledom na socijalni i gospodarski život naroda, a to je razdioba žiteljstva po *dobnim razredima*. Kod toga posla moramo se stegnuti na najnužnije prispodobe jedno zato, jer su neki izvodi, koji se često puta stvaraju na temelju podataka o dobnim razredima, kao što je n. p. prosječno doba živih, u opće od slabe vrijednosti, te mogu dovesti do sasvim krivih zaključaka, ako se temeljito i potanko ne pronađu uzroci, s kojih je ta doba upravo onakovom, kakovom se prikazuje, a drugo zato, jer je i sabrana građa u pojedinim krajevima tako raznovrsna, da ne mogosmo žiteljstvo razvrstati ni po skupinama od pet do pet godina, a kamo li po godišnjim dobnim razredima. Za neke krajeve, kao što n. pr. za Bosnu i Hercegovinu, i ne imamo razdiobe čitavoga žiteljstva po dobnim razredima, jer je pogledom na taj pojav popisano samo žiteljstvo muško, a uz to su pojedine skupine razvrstane bez obzira na jednaki broj godina, te smo, da dobijemo sravnjivu građu, samo obzirom na podatke o Bosni morali istim načinom razvrstati i podatke za ostale krajeve[2]; za druge opet, kao što za Bugarsku i Srbiju, moradosmo izostaviti čitav jedan skup, od 21—31. godine, te ga stegnuti sa slijedećim skupom u jednu cjelinu tako, da je u taj skup uvršteno žiteljstvo od 21—49. godine; a napokon nijesmo mogli ni žiteljstvo, koje je navršilo 60. godinu, razvrstati u posebne skupove. S ovih razloga nijesmo ni za sve jugoslavenske krajeve mogli prikazati cjelovite slike o razdiobi žiteljstva po dobnim razredima, pak s toga prikazujemo dotičnu sliku za pojedine krajeve onako, kako ju navodimo u skrižaljkama br. XVII., XVIII. i XIX. (vidi na stranama 245, 246 i 247.)

Budući da pojedine skupine, kako se navode u tim skrižaljkama, nijesu sastavljene od jednakog broja godina, s toga se one i ne mogu prispodobiti međusobno, već samo pojedini jugoslavenski predjeli. Sravnimo li ove predjele, tada doduše i kod njih vidimo općeniti

[1] Vidi gore str. 180.

[2] I kod popisa od g. 1895. popisano je po dobi samo muško žiteljstvo, ali je popisna građa razvrstana od godine do godine.

Digitized by Google

Skrižaljka XVII. **Žiteljstvo po dobi (cjelokupno).**

Doba	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Srbija
Apsolutni brojevi.								
od 1—5 god.	—	537.002	73.284	30.766	317.295	42.754	67.180	393.422
6—9 „	—	378.126	54.598	20.829	235.644	28.760	47.572	249.053
10—15 „	—	389.989	64.001	27.307	286.418	37.438	64.015	297.694
16—20 „	—	264.478	44.056	19.266	185.115	28.574	43.582	225.705
21—31 „	—	1,089.265	94.129	32.916	384.330	54.759	74.694	893.256
32—49 „	—		100.948	44.610	446.660	63.528	102.412	
50—60 „	—	203.167	47.016	21.753	197.900	31.282	50.234	
preko 60 god.	—	292.348[1]	49.394	22.861	133.048[2]	30.565	49.269	102.831
Svega skupa	—	3,154.375	527.426	220.308	2,186.410	317.610	498.958	2,161.961
Relativni brojevi (u postotcima).								
1—5 god.	—	17·02	13·89	13·97	14·51	13·46	13·46	18·20
6—9 „	—	11·99	10·35	9·46	10·78	9·05	9·53	11·52
10—15 „	—	12·36	12·14	12·40	13·10	11·78	12·83	13·77
16—20 „	—	8·38	8·35	8·75	8·47	9·00	8·73	10·44
21—31 „	—	34·54	17·85	14·94	17·58	17·26	14·97	41·32
32—49 „	—		19·14	20·25	20·43	20·00	20·53	
50—60 „	—	6·44	8·91	9·90	9·05	9·83	10·07	
preko 60 god.	—	9·27	9·37	10·33	6·08	9·62	9·88	4·75
Svega skupa	—	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00

[1] Ovdje je ubrojeno 4408 žitelja nepoznate dobe.
[2] Ovdje je ubrojeno 1112 žitelja nepoznate dobe.

Digitized by Google

Skrižaljka XVIII. **Žiteljstvo po dobi (muško).**

Doba	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Srbija
Apsolutni brojevi.								
1—5 god.	209.429	274.373	37.445	15.579	159.194	21.699	33.648	197.988
6—9 „		191.946	28.396	10.595	119.176	14.866	24.097	126.448
10—15 „	89.842	202.921	32.655	14.007	144.748	19.306	32.469	153.917
16—20 „	60.173	129.670	22.251	9.693	91.293	14.710	21.586	114.080
21—31 „	102.052	546.984	47.784	16.625	179.770	30.365	33.848	459.505
32—49 „	139.671		50.845	22.355	227.055	32.612	46.381	
50—60 „	57.413	109.123	22.523	10.884	101.300	16.160	23.094	
preko 60 god.	46.445	150.372[1]	24.404	11.438	67.219[2]	15.457	22.888	57.947
Svega skupa	705.025	1,605.389	266.303	111.176	1,089.755	165.175	238.011	1,109.885
Relativni brojevi (u postotcima).								
1—5 god.	29.71	17·09	14·06	14·01	14.61	13·14	14·14	17·84
6—9 „		11·96	10·66	9·53	10·93	9·00	10·12	11·39
10—15 „	12·74	12·64	12·26	12·60	13·29	11·69	13·64	13·87
16—20 „	8.54	8·07	8·36	8·72	8·38	8·90	9·07	10·20
21—31 „	14·47	34·07	17·94	14·95	16·50	18·38	14·22	41·40
32—49 „	19·81		19·09	20·11	20·83	19·75	19·49	
50—60 „	8·14	6·80	8·46	9·79	9·29	9·78	9·71	
preko 60 god.	6·59	9·37	9·17	10·29	6·17	9 36	9·61	5·22
Svega skupa	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00

[1] Ovdje je ubrojeno 2515 žitelja nepoznate dobe.
[2] Ovdje je ubrojeno 505 žitelja nepoznate dobe.

Digitized by Google

Skrižaljka XIX. **Žiteljstvo po dobi (žensko).**

Doba	Bosna i Hercegovina	Bugarska	Dalmacija	Gorica i Gradiška	Hrvatska i Slavonija	Istra	Kranjska	Srbija
Apsolutni brojevi.								
1—5 god.	—	262·629	35.839	15.187	158.101	21.055	33.532	195.434
6—9 „	—	186.180	26.202	10.234	116.468	13.894	23.475	122.605
10—15 „	—	187.068	31.846	13.300	141.670	18.132	31.546	143.777
16—20 „	—	134.808	21.805	9.573	93.822	13.864	21.996	111.625
21—31 „	—	542.281	46.345	16.291	204.560	24.394	40.846	433.751
32—49 „	—		50.103	22.255	219.605	30.916	56.031	
50—60 „	—	94.044	24.493	10.869	96.600	15.072	27.140	
preko 60 god.	—	141.976[1]	24.990	11.423	65.829[2]	15.108	26.381	44.884
Svega skupa	—	1,548.986	261.123	109.132	1,096.655	152.435	260.947	1,052.076
Relativni brojevi (u postotcima).								
1—5 god.	—	16·96	13·73	13·91	14·42	13·82	12·85	18·57
6—9 „	—	12·02	10·03	9·38	10·62	9·11	8·99	11·65
10—15 „	—	12·07	12·01	12·19	12·92	11·89	12·09	13·67
16—20 „	—	8·70	8·35	8·77	8·56	9·10	8·43	10·61
21—31 „	—	35·01	17·75	14·93	18·65	16·00	15·65	41·23
32—49 „	—		19·18	20·39	20·02	20·28	21·48	
50—60 „	—	6·07	9·38	9·96	8·81	9·89	10·40	
preko 60 god.	—	9·17	9·57	10·47	6·00	9·91	10·11	4·27
Svega skupa	—	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00

[1] Ovdje je ubrojeno 1893 žitelja nepoznate dobe.
[2] Ovdje je ubrojeno 607 žitelja nepoznate dobe.

Digitized by Google

pojav, što ga i bez osobitoga promatranja nalazimo svagdje drugdje, t. j. da pojedinih generacija pomalo ne staje, da je u najmlađoj dobi broj duša najveći, te da taj broj od godine do godine prema starijoj dobi pada, dok napokon ne stane i posljednjega njezinoga člana; nu podatci navedeni u gornjoj skrižaljci uvjeravaju nas, kako je pored ovoga općenitoga i posve naravnoga pravila velika razlika među pojedinim krajevima: Srbija, Bugarska i Hrvatska imadu mnogo veći postotak mlađih dobnih razreda od ostalih krajeva, a ovi se opet s druge strane naprema njima mogu pohvaliti većim postotkom starijih ljudi.

Po našim podatcima ne možemo točno označiti, u kojoj upravo godini taj obrat nastaje, ali ne ima sumnje, da to biva između 20. i 25. godine, dakle u doba najveće snage i jakosti ljudske. Srbija, Bugarska i Hrvatska, ako ih prispodobimo s drugim evropskim državama, imadu razmjerno prema cjelokupnomu žiteljstvu najveći broj djece a najmanji broj starih ljudi, dok se Dalmacija, Istra, Gorica i Kranjska potpuno približuju ostalim državama. Zanimivo je u tom obziru prispodobiti naše krajeve s ostalim državama. Da nam se ne nabere odviše brojevne građe, moramo se kod ove prispodobe stegnuti na što manji broj skupova, s toga odlučismo navesti podatke samo za tri skupa, i to za dobu do 20. godine, od 20—50. i za onu preko 50. godine.[1] Po najnovijim podatcima[2] bio je slijedeći postotak cjelokupnoga žiteljstva u dobi

	ispod 20. godine	od 20. do ispod 50. godine	od 50. god. i preko
Srbija	51·14	38·77	10·09
Škotska	45·9	39·0	15·1
Finska	45·4	38·9	15·7
Ugarska	45·3	40·1	14·6
Engleska i Wales	45·2	40·2	14·6
Norvežka	45·0	35·9	19·1
Hrvatska i Slavonija	45·08	39·79	15·13
Njemačka	44·9	39·3	15·8
Nizozemska	44·67	37·84	17·49

[1] Ovo vrstanje skupova razlikuje se od onoga, što ga provodimo u skrižaljci br. XVII., jer je u skrižaljci razvrstano žiteljstvo po godinama *dobe*, dok su gornji skupovi složeni prema godinama *života*.

[2] Vidi: „Allgemeines statistisches Archiv“ svez. III. od god. 1894. str. 403. i sl.

Digitized by Google

Irska	44·2	36·8	19·0
Danska	43·7	37·9	18·4
Austrija	43·6	40·2	16·2
Dalmacija	43·16	38·56	18·28
Gorica i Gradiška . . .	43·05	36·70	20·25
Kranjska	42·97	37·08	19·95
Belgija	42·6	39·4	18·0
Švedska	42·3	37·4	20·3
Istra	41·6	38·94	19·45
Švicarska	41·5	40·0	18·5
Francuska	34·9	32·4	22·7

U gornjim podatcima nijesmo spomenuli Bugarske, jer nijesmo mogli napose izlučiti one, koji su u 20. godini života, t. j. one, koji nijesu navršili punih 20 godina, pak s toga nam se navodi o Bugarskoj ne bi sudarali s onima ostalih država, gdje smo razvrstali žiteljstvo po godinama života; radi potpunosti spomenut ćemo ipak, da od stotine ima u Bugarskoj žitelja od 1—20. godine 49·75, od 21—49. godine 34·54, a preko 50 godina 15·71. Ni Bosne ne spominjemo u gornjoj prispodobi, jer je ovdje popisano samo muško žiteljstvo i to po godinama dobe tako, da ima muškaraca u dobi od poroda do navršene 20. godine 50·99%, u dobi od 21. do navršene 49. godine 34·28%, a u dobi preko 50. godine 14·73%.[1]

Motreći gornje brojeve dublje, vidimo kako Srbija, Bugarska, Bosna, i Hrvatska spadaju u red država, gdje su mlađi dobni razredi najmnogobrojnije, a stariji najslabije zastupani; najpače se u tom pogledu ističu Srbija i Bugarska, a sudeći po muškom žiteljstvu i Bosna; u Srbiji više od deset dvadesetina žiteljstva nije navršilo dvadesete godine života, a jedva dvije dvadesetine prekoračiše pedesetu godinu, u Bugarskoj je razmjer nešto ali ne mnogo povoljniji, dok u Hrvatskoj devet dvadesetina nije prešlo dvadesete, a tri dvadesetine je prekoračilo petdesetu godinu. Ostali krajevi vr-

[1] Po popisu od god. 1895. vrsta se u Bosnoj i Hercegovini muško žiteljstvo po dobi ovim načinom:

od 1— 9. god.	226.079	t. j.	27·30%
od 10—15. god.	121.604	t. j.	14·68%
od 16—20. god.	81.800	t. j.	9.88%
od 21—31. god.	125.000	t. j.	15.09%
od 32—49. god.	149.695	t. j.	18.08%
od 50—60. god.	65.626	t. j.	7.92%
preko 60. god.	58.386	t. j.	7·05%

Digitized by Google

staju se u red država, u kojima su najmlađi razredi mnogo slabije zastupani nego li u Srbiji, a stariji daleko bolje.

Što se tiče srednjih dobnih razreda, to su Hrvatska, Srbija, Dalmacija, i Istra u najpovoljnijim prilikama, dok ostali krajevi spadaju u red država, koje su u tom obziru u dosta nepovoljnom položaju. Iz svega se vidi jasno, kako se jugoslavenska plemena, koja stanuju na istoku, obzirom na razdiobu žiteljstva po dobi znatno razlikuju od onih plemena, koja stanuju na zapadu. Glavni uzrok ovim razlikama jesu porodne i pomorne prilike ovih krajeva; jer čim je veći višak živorođene djece nad godišnjim pomorima, tim su brojem jači najmlađi dobni razredi, tim je šira podloga, na kojoj se temelji sastav žiteljstva po dobnim razredima. Po gore navedenoj građi, imenito ako ju prispodobimo s podatcima o višku pomora nad porodima (vidi gore str. 239), ovaj se pojav ne ističe tako jasno, nu da smo za podlogu naše prispodobe uzeli i mlađe dobne razrede, imenito da smo žiteljstvo razredili po skupinam od pet do pet godina, jasno bi mogli razabrati, *kako je veliko porodno razmjerje te velik višak poroda nad pomorima u našim krajevima uzrokom, da istočni dijelovi jugoslavenskih krajeva imadu napram drugim državama tako velik postotak najmlađih dobnih razreda.*

U starijoj dobi, napose već nakon petnaeste godine, nije ovaj višak tako velik, jer sada već na sastav žiteljstva utječe drugi faktor, a to je seoba žiteljstva i to ne samo posvemašnje iseljivanje žiteljstva, nego i privremeni odlazak iz postojbine za privredom. Znamo, kako primorsko naše žiteljstvo traži zasluzbe ne samo po moru nego i obrtnim zanimanjem u tuđim krajevima, kako velik dio naroda iz Kranjske boravi izvan domovine u službi i u stalnoj radnji, a sve su to ponajviše ljudi, koji su prekoračili petnaestu a nijesu navršili petdesete godine života. S ovih razloga i jesu srednji razredi između 20. i 50. godine u nekim našim krajevima razmjerno dosta slabo a u drugima prilično dobro zastupani. Uslijed toga ne bi bilo uputno na temelju samih gornjih podataka htjeti zaključivati na veću ili manju životnu snagu žiteljstva jednoga i drugoga kraja, te možebit uztvrditi, da je vrlo slaba životna sposobnost žiteljstva u Srbiji, gdje ima samo 10%, koji su prekoračili petdesetu godinu života; tko bi htio na podlozi razdiobe žiteljstva po dobnim razredima izreći sud i o životnoj snazi, taj bi morao točno prosuditi, koliko na tu razdiobu utječe pomor i porod, a u kojoj mjeri seoba žiteljstva.

Digitized by Google

Nu ako nam razdioba žiteljstva po dobnim razredima sama o sebi ne prikazuje slike o vitalitetu, što ga ima žiteljstvo naših krajeva, ipak je ona od velike važnosti za prosuđivanje mnogih i ekonomskih i socijalno-političnih pitanja, napose nam je na njezinoj podlozi odgovoriti i za jugoslavenske zemlje na pitanje, koje se u novije doba, napose poslije Engelove znamenite rasprave: „Wer ist Consument? Wer Producent?“[1] redovito stavlja: kolik je dio žiteljstva u stanovitoj zemlji prema svojoj dobi sposoban za privredu, a kolik dio obzirom na svoju dobu nije kadar ništa privređivati, već je upućen na ono, što oni prvi produciraju?

Odgovarajuć na ovo pitanje, obično se žiteljstvo dijeli u tri skupa: u one, koji su u dobi do petnaeste godine, te pogledom na svoju mladost nijesu dorasli za produkciju nego živu o radnji i privredi drugih; zatim u one, koji se nalaze u dobi od 15. do navršene 65. godine života, te koji su po svojoj snazi i jakosti zvani na radnju i produkciju: ovo su pravi producenti, koji sačinjavaju jezgru naroda; i napokon u one, koji su prekoračili 65. godinu života, koji su obnemogli, te više nijesu sposobni za radnju. Je li ovakova razredba žiteljstva dobra ili nije, to je pitanje, o kojem se ovdje ne da raspravljati, pak za to ćemo ju prihvatiti, s tom ipak razlikom, da ćemo pogledom na kakvoću statističke građe u drugi skup uvrstiti i one, koji su navršili šestdesetu godinu, a u treći one, koji se nalaze u dobi preko 60. godine života. Prema tome imade od stotine žitelja u dobi

	do navršene 15. godine	preko 15.—60. godine	preko 60 god.
Srbija	43·49	51·76	4·75
Bosna i Hercegovina (samo kod muškoga žiteljstva)	42·45[2]	50·96[3]	6·59[4]
Bugarska	41·37	49·36	9·27
Hrvatska i Slavonija . .	38·39	55·53	6·08
Dalmacija	36·38	54·25	9·37
Gorica i Gradiška . . .	35·83	53·84	10·33
Kranjska	35·82	54·30	9·88
Istra	34·29	56.09	9·62

[1] Vidi „Zeitschrift des preuss. statis. Bureaus“. g. 1879.
[2] Po popisu od g. 1895. 41·98%.
[3] Po popisu od g. 1895. 50·97%.
[4] Po popisu od g. 1895. 7·05%.

Digitized by Google

Da se uzmogne valjano uvažiti razmjer između tako zvanih producenata i konzumenata, kako prikazuju gornji podatci, bilo bi svakako uputno znati, kakova je ta razdioba drugdje. Premda građa, koja nam je glede toga pri ruci, nije sravnjiva s gornjim podatcima, mi ćemo ju ipak spomenuti, da se barem približno prosudi razlika između naših krajeva i drugih država. Od 100 žitelja ima u dobi

	ispod 15. godine	od 15—60. godine	preko 60. godine
V. Britanija i Irska . .	36·3	55·9	7·8
Njemačka	35·5	56·4	8·1
Ugarska	35·3	58·4	6·3
Nizozemska	35·1	56·3	8·6
Norvežka	34·7	56·4	8·9
Austrija	34·0	58·4	6·3
Belgija	33·5	56·7	9·8
Švedska	32·6	58·0	9·4
Španija	32·5	59·1	8·4
Italija	32·2	58·9	8·9
Francuska	27·0	60·9	12·1

U *našim krajevima* dakle, kako razabiremo iz gornjih podataka, *nije broj žiteljstva sposobnoga za privredu tolik kao što u evropskim državama.* Sve je to posljedicom gore navedenih uzroka, s kojih je u nas broj mlađih dobnih razreda veći nego li drugdje. S gledišta gospodarstvenoga ovaj je pojav dosta nepovoljan, jer čim je veći postotak trošaca, tim je manji razmjer privrednika, tim veći broj onih, koji ili još nijesu dosegli produktivne dobe ili su ju već premašili. Srbija, Bosna i Bugarska ističu se tako malim postotkom žiteljstva u produktivnoj dobi, a tako velikim postotkom djece, da sličnoga pojava ne nalazimo kod nijedne druge od evropskih država, a uz to je u Srbiji i Bosni još i taj nepovoljni pojav, da je i postotak staraca tako malen kao što malo gdje. U zapadnim krajevima prilike su daleko povoljnije, one se prilično slažu sa sličnim pojavima ostalih evropskih država. Hrvatska naproti stoji u sredini između dva svijeta, postotak njezinih privrednika dosta je velik, osim Istre najveći u jugoslavenskim predjelima, postotak djece nije prevelik, ali je zato uz Srbiju najslabiji omjer starih ljudi.

Na temelju ovih ovako općenitih podataka ne da se izreći pravi sud o razdiobi žiteljstva po dobnim razredima; u tu svrhu bilo bi svakako potrebito veće specializiranje ovoga pojava i pogledom na

Digitized by Google

samu dobu žiteljstva i pogledom na narodnost odnosno na materinski jezik i napokon obzirom na geografske potankosti. Svakako bi ipak bilo pogrješno, kad bi se važnost i unutarnja vrijednost gornje razdiobe prosuđivala jednostrano ili s gledišta ekonomskoga ili s gledišta socijalnoga. Ove pojave treba suditi s višega kulturnoga stanovišta prema svim prilikama, koje stoje u posrednoj ili neposrednoj svezi s ovom razdiobom. Tako je prevelik broj neproduktivnih razreda povodom, da stariji ne mogu sami uživati plodova svoga rada, već da ih moraju dijeliti sa svojom djecom, te se često puta izvrći oskudici i nevolji; ali s druge strane upravo ovaj pojav uzrokom je većoj radinosti, jer starije potiče na veći mar i rad, većoj štedljivosti i umjerenosti, da i ne spominjemo drugih posljedica, koje možebit ne imaju ekonomske ali imadu zato socijalne i etičke važnosti. S druge je strane velik broj još neproduktivnoga žiteljstva klica, iz koje se imadu razvijati u napredak život i kultura naroda; čim je veći taj broj, tim je bujnija ta klica, tim širi taj temelj, tim više nade za taj razvoj, ali i tim veće bojazni, da se iz te klice u opće ne razvije prevelik broj naroda. Jer pako postotak jednog skupa žiteljstva utječe na ostale, to će velik postotak još neproduktivnoga dijela žiteljstva biti uzrokom, da će razmjer ostalih skupova biti manji. Zato i jest u našim krajevima, kako gore vidjesmo, postotak produktivnoga žiteljstva i onoga dijela naroda, koji je već prešao produktivne godine, mnogo manji nego li u drugim državama; sa stanovišta ekonomskoga ovo je vrlo znamenit pojav. Čim je veći broj produktivnih ljudi, tim je povoljnije po narod, jer je uslijed toga veći broj privrednika a manji broj trošaca; već zato nije dobro, kad je u našim krajevima broj starijih dobnih razreda manji. Ali i s druge strane je ovaj pojav nepovoljan, osobito onda, kad se broj starih ljudi, kao što u nekim navedenim predjelima, snizuje na malenu mjeru, ne samo zato, jer je ovaj pojav znakom, kako je ovakovo žiteljstvo, kod kojeg je malen broj starih ljudi, kraćega vijeka, nego i zato, jer ne valja zaboraviti, da su stariji ljudi svakomu narodu ono uporište, s kojega na mlađe generacije prelazi iskustvo dugotrajnoga mara i rada. Čim su razmjerno jače zastupani ovi stariji dobni razredi, čim su oni dulje živjeli u zajednici s mlađim generacijama, tim će se one više obogatiti iskustvom svojih otaca. Kad se u svim našim krajevima tečajem cijeloga niza godina ova promatranja razviju po jednakom sustavu, te se podatci u većim potankostima međusobno budu mogli prispodabljati, tada će biti možno

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google